

నాటకాలు

భక్తి, జ్ఞాన, పురాణ, జానపద

వేరరసము

సదాశివ సమారంభం

గురు దక్షిణామూర్తి

గురు వేదవ్యాస మహర్షి

గురు కౌశిక మహర్షి

గురు నారద మహర్షి

గురు వాల్మీకి మహర్షి

గురు శిక్షవృక్ష

శంకరాచార్య మధ్యమాం

గురు దత్తాత్రేయ

గురు బాలాచారి

గురు గౌరీమ బుద్ధ

గురు ఆదిశంకరాచార్య

గురు రామానుజాచార్యులు

గురు జ్ఞానేశ్వర్

గురు రవిదాస్

గురు కబీర్ దాస్

గురు చైతన్య మహా ప్రభువు

గురు నానక్

గురు రాఘవేంద్ర స్వామి

గురు పీఠప్రహ్లాద స్వామి

యోగి వేమన

అస్మదాచార్య పర్యంతం

గురు శ్రీలింగ స్వామి

గురు లాహిరి మహాశయి

గురు రామకృష్ణ పరమహంస, అమ్మ శారదాదేవి

గురు వివేకానంద

గురు హాయి బాలా

గురు ఆరబింద్

గురు రమణ మహర్షి

గురు యోగానంద

గురు భక్తవేదాంత ప్రభుపాద

గురు మళయాళస్వామి

గురు విద్యాప్రకాశానందగిరి

గురు చంద్రశేఖర పరమహార్య

వందే గురుపరంపరాం...

నన్ను “నేను” తెలుసుకోవటానికి

నన్ను “నేను” మార్చుకోవటానికి

“నేను” గా ఉండటానికి

మరియు అత్యుత్తమ జీవన విధానానికి

కావలసిన భక్తి,జ్ఞాన,కర్మ,ధర్మ సమాచారం ఒకేచోట తెలుగులో ఉచితంగా!

సాధారణంగా వేదాంతం తెలుసుకోవాలనే కోరిక వుంటుంది, కాని గ్రంథాలు అందుబాటులో లేవు. ఇంకొకరి దగ్గర గ్రంథాలు వుంటాయి, కాని జిజ్ఞాసువులకి ఎక్కడ ఉన్నవో తెలియదు. అలాగే కొన్ని లైబ్రరీ లో కొన్ని రకాల పుస్తకాలు మాత్రమే లభ్యం అవుతున్నాయి, అంతేగాక విలువైన గ్రంథాలు సరైన సంరక్షణ లేక కనుమరుగైపోతున్నాయి, కనుక మన అందరి కోసం భారత ప్రభుత్వం పురాతన ఆధ్యాత్మిక గ్రంథాలను సంరక్షించే నిమిత్తం ఎంతో శ్రమతో కంప్యూటరీకరణ ద్వారా ఒక చోట చేర్చుతూ ఆన్ లైన్ చేయటం జరిగింది. ఇటువంటి విలువైన జ్ఞాన సంపదను మరింత సులభంగా అందుబాటులోకి తీసుకురావటానికి సాయి రామ్ సేవక బృందం ఉడతా భక్తి గా ఇప్పటివరకే దాదాపు 5000 పుస్తకాలను వివిధ వర్గాలుగా విభజించి PDF(eBOOK) రూపంలో ఆన్ లైన్ లో ఉచితంగా అందించటం జరిగింది. కనుక ప్రతి ఒక్కరు ఈ సదవకాశాన్ని సద్వినియోగం చేసుకోగలరు. ఇందుకు సహాయం అందించిన భారత ప్రభుత్వపు వెబ్ సైట్(డిజిటల్ లైబ్రరీ అఫ్ ఇండియా <http://www.new.dli.ernet.in>), ఆర్కైవ్ వెబ్ సైట్(<https://archive.org>), గూగుల్ వెబ్ సైట్(<https://www.google.co.in>), మైక్రోసాఫ్ట్ వెబ్ సైట్(<http://www.microsoft.com>) కు మేము ఋణపడివున్నాము.అలాగే ఇటువంటి బృహత్తర కార్యక్రమానికి పెద్ద మొత్తం లో గ్రంథాలను అందించిన తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానమునకు కూడా మనం ఋణపడివున్నాము. సాయి రామ్ సేవక బృందం కోరుకొనేది ఒక్కటి, ప్రతి ఇల్లు ఆధ్యాత్మిక జ్ఞాన గ్రంథాలతో నిండిపోవాలన్నదే మా కోరిక.

ఈ గ్రంథాలను ఉచితంగా ఆన్ లైన్ లో చదువుటకు, దిగుమతి(డౌన్లోడ్) చేసుకొనుటకు గల మార్గాలు:

- 1) భారత ప్రభుత్వపు వెబ్ సైట్: <http://www.new.dli.ernet.in> లేక <http://www.dli.ernet.in>
- 2) సాయి రామ్ వెబ్ సైట్: <http://www.sairealattitudemanagement.org>
- 3) సాయి రామ్ గూగుల్ సైట్: <https://sites.google.com/site/sairealattitudemanagement>
- 4) ఆర్కైవ్ వెబ్ సైట్: <https://archive.org/details/SaiRealAttitudeManagement>

ఈ జ్ఞాన యజ్ఞం పై గల సలహాలు,సూచనలకు సేవక బృందాన్ని సంప్రదించుటకు: sairealattitudemgt@gmail.com

సాయి రామ్ భక్తి,జ్ఞాన సమాచారం: <https://www.facebook.com/SaiRealAttitudeManagement>

సాయి రామ్ భక్తి,జ్ఞాన సంబంధ వీడియోలు: <https://www.youtube.com/user/sairealattitudemgt>

ఈ జ్ఞాన యజ్ఞంలో ప్రతి ఒక్కరు పాల్గొని, ఈ అవకాశాన్ని సద్వినియోగం చేసుకొని,మీరు సంతృప్తులైతే మరొక సాధకునికి, జిజ్ఞాసువులకు మార్గం చూపించగలరని ఆశిస్తున్నాము. మీరు చదువుకోవటంలో ఏమైనా ఇబ్బంది కలిగితే సేవక బృందంను సంప్రదించగలరు. ఒకవేళ మా సేవలో ఏమైన పొరపాటు వస్తే మన్నించగలరు.

ఈ గ్రంథపు భారత ప్రభుత్వ డిజిటల్ లైబ్రరీ గుర్తింపు సంఖ్య: 2990100061929

గమనిక: భక్తి,జ్ఞాన ప్రచారార్థం ఉచితంగా eBook రూపంలో భారత ప్రభుత్వపు సహాయంతో ఇవ్వడం జరిగింది. ఈ గ్రంథముపై వ్యాపార,ముద్రణ హక్కులు రచయిత,పబ్లిషర్స్ కి గలవు, కనుక వారిని సంప్రదించగలరని మనవి చేసుకొంటున్నాము.

SaiRealAttitudeManagement(SAI RAM) - సాయి నిజ వ్యక్తిత్వ నిర్వహణ(సాయి రామ్)

* సర్వం శ్రీ సాయినాథ పాద సమర్పణమస్తు *

భారత ప్రభుత్వపు వెబ్ సైట్ - డిజిటల్ లైబ్రరీ అఫ్ ఇండియా

<http://www.new.dli.ernet.in>

Digital Library of India: Inc. X

www.new.dli.ernet.in

Digital Library of India

Hosted by: Indian Institute of Science, Bangalore in co-operation with
CMU, IIT-H, NSF, ERNET and MCIT for the Govt. of India and 21 major participating centres.

Home Vision Mission Goals Benefits Content Selection Current Status People Funding Copyright Policy FAQ RFP

Books Journals
Newspapers
Palm-Leaves (Manuscripts)

Title:

Author:

Year: to

Subject: Any Subject

Language:

Scanning Centre: Any Centre

[Presentations and Report](#)
[Statistics Report](#)
[Status Report](#)
[Feedback](#) | [Suggestions](#) |
[Problems](#) | [Missing links or](#)
[Books](#)

Click [here](#) for PDF collection
DLI MIRROR at IUCAA Data Center PUNE

For the first time in history, the Digital Library of India is digitizing all the significant works of Mankind.

[Click Here to know More about DLI](#) ^{New!}

Books	Journals	Newspapers	Manuscripts
<ul style="list-style-type: none"> Rashtrapati Bhavan CMU-Books Sanskrit TTD Tirupathi Kerala Sahitya Akademi	<ul style="list-style-type: none"> INSA	<ul style="list-style-type: none"> Times of India Indian Express The Hindu Deccan Herald Eenadu Vaartha	<ul style="list-style-type: none"> Tamil Heritage Foundation AnnaUniversity ^{New!}

Title Beginning with.

A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	U	V	W	X	Y	Z
---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---

Author's Last Name

A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	U	V	W	X	Y	Z
---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---

Year

1850-1900	1901-1910	1911-1920	1921-1930	1931-1940	1941-1950	1951-
-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-------

Subject

Astrophysics	Biology	Chemistry	Education	Law	Mathematics	Mythology	Religion	For more subjects...
--------------	---------	-----------	-----------	-----	-------------	-----------	----------	----------------------

Language

Sanskrit	English	Bengali	Hindi	Kannada	Marathi	Tamil	Telugu	Urdu
----------	---------	---------	-------	---------	---------	-------	--------	------

అతి విశిష్టం ఈ దానం!

స్వామి వివేకానంద

“దానాలలోకెల్లా ఆధ్యాత్మిక విద్యాదానం చాలా శ్రేష్టమైంది! దాని తరువాతిది లౌకిక జ్ఞానదానం, ప్రాణదానం, అన్నదానం” అని వ్యాసమహర్షి చెప్పారు.

మన ఆధ్యాత్మిక జ్ఞానం భారతదేశ హద్దులలో నిలిచి పోకూడదు. లోకమంతటినీ ఆవరించాలి! ఇలా లోకవ్యాప్తమైన ధర్మప్రచారాన్ని మన పూర్వులు చేశారు. హైందవ వేదాంతం ఎన్నడూ ఈ దేశం దాటి పోలేదని చెప్పేవారూ, మతప్రచారార్థం తొలిసారిగా, పరదేశాలకు వెళ్ళిన సన్యాసిని నేనే అని చెప్పేవారూ, తమ జాతిచరిత్ర నెరుగని వారే! ఇలాంటి సంఘటనలు ఎన్నోసార్లు జరిగాయి. అవసరమైనప్పుడల్లా, భారతీయ ఆధ్యాత్మిక జ్ఞానప్రవాహం వెల్లువలా లోకాన్ని ముంచెత్తుతూ వచ్చింది.

రాజకీయ ప్రచారాన్ని రణగొణధ్వనులతో, యోధులతో సాగించవచ్చు. అగ్నిని కురిపించి, కత్తిని జళిపించి, లౌకిక జ్ఞానాన్నీ సంఘనిర్మాణ విజ్ఞానాన్నీ విరివిగా ప్రచారం చేయవచ్చు. కానీ ఆధ్యాత్మిక జ్ఞానదానం కళ్ళకు కనిపించకుండా, చెవులకు వినిపించకుండా కురుస్తూ, రోజూ పువ్వుల రాసుల్ని వికసింపజేసే మంచులాగా నిశ్శబ్దంగా జరగవలసి ఉంది. భారతదేశం నిరాడంబరంగా, లోకానికి మళ్ళీ మళ్ళీ చేస్తూ వచ్చిన దానమిదే!

మిత్రులారా! నేను అవలంబించే విధానాన్ని తెలియజేస్తాను వినండి. భారతదేశంలోనూ, ఇతర దేశాల్లోనూ మన పారమార్థిక ధర్మాలను బోధించడానికి తగినవారుగా మన యువకుల్ని తయారు చేయడానికై భారతదేశంలో కొన్ని సంస్థలను నెలకొల్పాలి! ఇప్పుడు మనకు కావలసింది బలిష్ఠులు, జవసంపన్నులు, ఋజువర్తనులు, ఆత్మ విశ్వాసపరులు అయిన యువకులు. అలాంటి వారు నూరుమంది దొరికినా, ప్రపంచం పూర్తిగా పరివర్తన చెందగలుగుతుంది!!

ఇచ్చాశక్తి తక్కిన శక్తులన్నీ కన్నా బలవత్తరమైంది. అది సాక్షాత్తూ భగవంతుని దగ్గరి నుండి వచ్చేదే కాబట్టి దాని ముందు తక్కినదంతా లొంగిపోవలసిందే. నిర్మలం, బలిష్ఠం అయిన ‘ఇచ్చ’ (సంకల్పం) సర్వశక్తిమంతమైంది. దానిలో మీకు విశ్వాసం లేదా? ఉంటే మీ మతంలోని మహోన్నత ధర్మాలను ప్రపంచానికి బోధించడానికై కంకణం కట్టుకోండి. ప్రపంచం ఆ ధర్మాల కోసమై ఎదురుచూస్తోంది. అనేక శతాబ్దాలుగా ప్రజలకు క్షుద్రసిద్ధాంతాలు నేర్పడం జరిగింది. వారు వ్యర్థులని ప్రపంచమంతటా బోధలు జరిగాయి. ఎన్నో శతాబ్దాల నుండి వారు ఈ బోధనల వల్ల భయభ్రాంతులై, పశుప్రాయులైపోతున్నారు. తాము ఆత్మస్వరూపులమనే మాటను వినడానికైనా వారెన్నడూ నోచుకోలేదు. “నీచాతినీచుడిలో కూడా ఆత్మ ఉంది. అది అమృతం, పరమ పవిత్రం, సర్వశక్తిమంతం, సర్వవ్యాపకమైనది” అని వారికి ఆత్మను గురించి చెప్పండి. వారికి ఆత్మవిశ్వాసాన్ని ప్రసాదించండి. ❖

మూలం: శ్రీ రామకృష్ణ ప్రభ - ఫిబ్రవరి 2014

వీరరసము

(ఆంధ్ర సారస్వతము)

[1959-60 సంవత్సరములో ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమీ వారి
రెండువేల రూపాయల ఖజానా నందుకొన్న గ్రంథము]

గూడ వేంకట సుబ్రహ్మణ్యం, ఎం. ఏ.
అంధ్రోపన్యాసకుడు, పదిగల్లు కళాశాల.

విషయ సూచిక

మొదటి భాగము : రసాభ్యుదయము	—	1-130
1. రసావతారము		1-37
1. భావము - భాష	1	8. వ్యభిచారి (సంచారి)
2. మానవుని వ్యక్తిత్వము	5	భావములు 19
3. కవి - కావ్యము	8	9. సాత్త్విక భావములు
4. భావలక్షణము	11	22
5. విభావములు	13	10. రసనిష్పత్తి
6. అనుభావములు	16	23
7. స్థాయి భావములు	18	11. రసమలౌకికము
		29
		12. రసాస్వాదము
		30
		13. రసానందము
		32
2. పీరరస వివేకము		38-64
1. సాహిత్యము	38	4. పీరరస నిష్పత్తి
2. కావ్యప్రయోజనములు	42	51
3. పీరరసము - స్థాయిభావము	46	5. జన్యజనక రసములు -
(i) విభావములు -		వాని సంబంధము 55
అనుభావములు 47		6. శత్రుమిత్ర రసములు
(ii) వ్యభిచారిభావములు	50	57
		7. అంగాంగి రసనిరూపణము
		60
3. పీరరస భేదములు		65-105
1. యుద్ధపీరము	69	11. ఊమాపీరము
2. దానపీరము	72	86
3. దయాపీరము	74	12. జ్ఞానపీరము
4. ధర్మపీరము	76	88
5. సత్యపీరము	77	13. సంపద్వీరము
6. విద్యాపీరము-పాండిత్య		88
పీరము 78		14. రూపవీరము
7. తపోపీరము	81	89
8. బలపీరము-యత్నపీరము	82	15. కళాపీరము
9. త్యాగపీరము	84	91
10. యోగపీరము	85	16. గానపీరము
		92
		17. అహింసాపీరము
		93
		18. ఐశ్వర్యపీరము
		94
		19. కవిత్వపీరము
		95
		20. శ్రద్ధాపీరము
		96
		21. భక్తిపీరము
		97

22. స్వాతంత్ర్యపీఠము	101	24. మానపీఠము	103
23. యశోపీఠము	102		
4. వీరరసాశ్రయములు			106-129
1. కావ్యేతివృత్తము	106	4. నాయక సహాయములు	117
2. కావ్యనాయకుడు	110	5. పంచసంధులు	119
3. చతుర్విధ నాయకులు	113	6. వీరరసాశ్రయము	123
రెండవ భాగము : 'రసోల్లాసము'			131-477
తెలుగు కవుల రసదృష్టి			133-138
5. రత్నత్రయము			139-237
1. ఆంధ్ర మహాభారతము	139	2. ఆంధ్ర మహాభాగవతము	218
2. భాస్కర రామాయణము	193		
6. ఎన్ను కావ్యములు :			238-1
1. పురాణములు :			
1. మార్కండేయపురాణము	442	3. పండితారాధ్య చరిత్ర	253
2. బసవపురాణము	247		
2. శ్రీమహాత్మ్యము :			
1. కాశీఖండము	255	2. పాండురంగ	
		మాహాస్మ్యము	255
3. విలాసకావ్యములు :			
1. హరవిలాసము	260		
4. కథాకావ్యములు - దశకుమార చరిత్ర			265
5. వంశకీర్తన కావ్యములు :			
1. హరివంశము	269	2. ఉత్తర హరివంశము	278
6. తాత్త్విక కావ్యములు - జ్ఞానవాసిష్ఠరామాయణము			286
7. ద్వ్యర్థికావ్యములు			289
7. రస కావ్యములు :			294-370
1. నిర్వచనోత్తర		3. విక్రమార్క చరిత్ర	303
రామాయణము	295	4. హరిశ్చంద్రోవాఖ్యానము -	
2. పల్నాటి వీర చరిత్ర	298	(ద్విపద)	308

5. జైమిని భారతము	309	11. రంగరాయచరిత్ర	328
6. చిత్రభారతము	310	12. బుద్ధచరితము	330
7. కృష్ణరాయవిజయము	318	13. రాణాప్రతాపసింహచరిత్ర	337
8. వాల్మీకిచరిత్రము	322	14. అమరసింహచరిత్ర	345
9. శతకంఠరామాయణము	324	15. శివభారతము	354
10. సమీరకుమారవిజయము	326	16. శంకరవిజయము	364
(అ) పీఠరసము - అంగరసము			365
(ఆ) ముక్తక కావ్యములు			367
8. నవ్యసాహిత్య స్రవంతులు :			371-442
1. నవ్యసాహిత్యయుగోదయము	371		
2. లఘుకావ్యములు :			
1. ఝాన్సీరాణి	377	4. విశ్వవాధ నాయఁడు	383
2. విజయశ్రీ	381	5. ముసలమ్మ మరణము	386
3. నేతాజీ	382	6. నలజారమ్మమరణము	388
3. ఖండకావ్యములు :			
1. ప్రబోధ కవిత్వము	390	2. తెలంగాణ విముక్తి - దాశరథి	396
4. అభ్యుదయ కవిత్వము-శ్రీశ్రీ			400
5. నాటకములు :			
1. పాండవోద్యోగము	403	4. ప్రతాపరుద్రీయము	413
2. బొబ్బిలి యుద్ధము	408	5. వరవిక్రయము	415
3. ప్రతిమానాటకము	410	6. విశ్వశాంతి	419
6. ఏకాంకికలు :			
1. కర్ణభారము	423	3. మానవత్వం	426
2. ఎవరుదొంగ	425		
7. నవలలు :			
1. రుద్రమదేవి	429	2. రాగమంజరి	432
8. కథానికలు :			
1. నిరంతరత్రయం	434		

XX

9. స్వీయచరిత్రలు :	1. బాపూజీ ఆత్మకథ	433	
10. చరిత్ర కావ్యములు :	1. ఆంధ్రపురాణము	439	
11. సినిరాయో - 'నమ్మినబంటు'		440	
9. జానపద సాహిత్యము :		443-472	
1. జానపద గేయములు :			
1. పౌరాణికములు	444	3. పేరంటాండ్ర కథలు	462
2. చారిత్రకములు	447		
2. యక్షగానములు		465	
3. బుట్టకథలు		467	
4. హరికథలు		469	
10. ఉపసంహారము		473-477	

1. రసావతారము

“అనన్దాయ నిరస్తరాయ మహతే జ్ఞానాయ విశ్వాత్మనే
నిత్యాయాక్షతతేజసే సుమహతాం గమ్యాయ వై యోగినామ్
నానాకారవిధాయినేఽవ్యవికృతాకారాయ చిత్తాంతరే
ప్రోస్థితద్రవరూపిణే భగవతే తస్మై పరస్మై నమః.”

భావము - భాష

చేతనాచేతనరూప మీ జగత్తు. రాశీభూత తమమూర్తులనందగు పర్యత రాజవంక్తుల నిర్భరగాంభీర్యము, ద్రవీభూత కరుణాంతరంగలగు నదీమతల్లుల తరంగరాగములు, ఋతువున కొక్క సింగారము వెలార్చు పుష్పీద్ధాన్వన సుందరుల విలాసములు - మొదలైనవి అచేతనరూప విశ్వసంపద. పిపిలికాది బ్రహ్మపర్యంతమయిన జీవసముదాయము చేతనాత్మక జగదైశ్వర్యము. అనంత సౌందర్య విలసితమగు ప్రకృతి నేపథ్యముగా, దానియందు జీవించు ప్రాణి కోటి పాత్రసముదాయముగా, తత్రాప్రాణులు ప్రకటించు చిత్తవృత్తులు రసభావములుగా నూహించి భావుకుడు లోకము నొక రూపకముగా భావించుకొనుచుండును.

ప్రాకృత మౌనపుఁ డపూర్వ ప్రకృతి సౌందర్యమునుగాంచి, హృదయ ముప్పొంగ నవ్యక్త మధుర గీతము నాలపించుచు నానంద పారవశ్యములోఁ జిందులు త్రొక్కియుండి యుండును. అతని మధుర గీతాలాపనమే భాషకు శ్రీకారమైనది. అతని యానంద నృత్యమే అభినయమైనది. నిశ్చలమైన యాతని హృదయములోఁ బ్రథమముగా గల్గిన వికారమే భావము.¹ ఆ భావమేయాతనిని సచేతనునిగా నిరూపించినది; సహృదయునిగా భాసింపఁ జేసినది.

మనోవికార రూపమగు భావమే సర్వ జంగమ జగత్ప్రవృత్తికిహృదు. నిర్వాత ప్రశాంత నిశీధిని నిర్మల నిశ్చల సరోవర గర్భమునందు వికస్వరకల్తార హృదయ మకరంద పానమత్తుడగు తుమ్మెదద్రిమ్మరిని పదహాతినూని సాగు చిటుతరంగ వోలె భావ మంతరంగమున జనించి క్రమముగా నాశాంతము నందుకొనును. అల్లరాజు తన 'రసరత్న ప్రదీపిక'లో—బీజము మొలకెత్తుట

1. నిర్వికారావృత్తికి చిత్తే భావః ప్రథమ విక్రియా.

కున్ముఖమైనప్పుడు దానియం చేర్చుడు 'అదివికారము' వలె భావము హృదయమున వికార రూపముగా జనించునని తెల్పినాడు.¹

అతడే భావోదయ క్రమము నిరూపించుచు హృదయమున వికాస విస్తరణోభవిక్షేపములు కించి ఉత్థితము లగుటవలన భావ మున్నగునుగనని పేర్కొనినాడు : “సాచతుర్థా నిగద్యతే వికాసవిస్తరణోభవిక్షేపైః కించి దుత్థితైః” అని. వికాసాదుల వ్యుత్పత్త్యర్థములఁ బట్టి విచారించినచో భావము మొదట వ్యాపించు రూపమున సాదాన్కరించి (Manifestation), మనస్సున (ను) విశేషముగా విస్తరించి (కప్పి) (Expansion), కలన పట్టి (Agitation), ఎగురవేసినట్లు, వినరివేసినట్లు బహు విధములుగా చిత్తమును ప్రేరేచునని (Distraction) తేలుచున్నది.

లోకస్వభావము నాశ్రయించి భావములు సుఖదుఃఖాత్మకములు, “తాకిక శోక హర్షాది కారచేభ్యో తాకిర శోక హర్షాదయో జాయంతే” అని సాహిత్య దర్పణకారుడు. పాశ్చాత్య మనస్తత్వవేత్తలుకూడ ని విషయమునే ప్రతిపాదించి యుండిరి. ఉ॥ “This pleasantness—unpleasantness dimension was universally recognized and commonly assumed to be the only scale of feelings”—Wundt.

—Psychology - R.S. Woodworth. Page. 405

“Pleasure and pain are by common consent, the true types of feelings”—Mc. Dangall.

—Outlines of Psychology Ch. XII.

భావము పాలపొంగువంటిది. ఉత్థితమైన చాలును సామాన్యముగా బహిర్గతము కాకపోదు. అట్లగుటకుఁ బ్రధానోపకరణములు చాగంగ విక్షేపాదులు. అం దంగవిక్షేపమునకు భావబోధకశక్తి కొంత కలదు. భావ ప్రకటనావసరమున మానవుడు తనకు నైజమైన సహజావబోధము (Natural Instinct) వలన తన కనుగుణమైన ఆకార చేష్టాదుల నొనరించుట

1. “చిత్తస్య వికృతిః సత్త్వం వికృతేః కారణేన
కతోఽల్పా వికృతిర్భావో నీజస్యాది వికారవశః”

2. వికాసము = వికాసని విస్తారం ప్రాప్నోతితి వికాసితః - కనగతా - వికాసించునది; విస్తారమును పొందునది.

విస్తరము = విస్తారో విగ్రహో వ్యాపః - అమరము. విస్తృతిర్విస్తారః స్తృప్తిః అబ్బరదనే - విశేషముగా కప్పనది; ఊభమన విశేషముగా కలన పడుట; విక్షేపణమన ఎగురవేయుట, వినరి ప్రేయుట, విశేషముగా ప్రేరేపించుట.

లోకమునందుఁ గాంచుచున్నాము. అట్టి వానిలో సంకేతరూపములగు చేష్టాదుల వలన గొన్ని నియమిత భావములు ప్రకటితములగుటయు, వాని నితరులు గ్రహించుటయు గలదు. అంగవిక్షేపాత్మకమైన భావ ప్రకటనము లోకమందంతటను ఒకే రూపమున సాగుచున్నది. మనోభావబోధక క్రియారూపముగు (Expressive movements) నా సంజ్ఞలు సహజావబోధన కక్ష్యను దాటి జ్ఞానవంతుఁడగు మానవుని సంశ్లిష్ట విశేష భావములను బ్రకటింప సమర్థములుకావు. ఆ వెల్లినిఁ బూర్తిచేసికొనుటకై మానవుఁడు భాషను సృజించుకొనవలసిన అవసర మేర్పడినది హృదయగత భావములను వ్యక్తము సేయు నర్థ ప్రధానములగు పదవాక్య సముదాయము భాష. అది వాగ్దేహన భేదముచే ద్వివిధము. ఒక విధముగా నాంగిక విక్షేప ద్వారమున భావ ప్రకటనము చేయుట చేష్టా సంజ్ఞాత్మకమైన భాష యనవచ్చును (Gesture language). దాని స్వరూప నిరూపణముఁ జేయుచు Richard P. Blackmur "Language as Gesture" అను వ్యాసమున నిట్లు నుడివియున్నాఁడు. "Gesture, in language is the outward and dramatic play of inward and imaged meaning It is that play of meaningfulness among words which cannot be defined in the formulas in the dictionary, but which is defined in their use together; gesture is that meaningfulness which is moving, in every sense of that word; what moves the words and what moves us."¹

చేష్టాత్మకమైన భాషయందు సమర్థములగు భావములు కొన్ని ప్రకటితము లగును. ఉ. అభిజ్ఞాన శాకుంతలము నందలి—

“దర్శాంకురేణ చరణః శత ఇత్యకాండే
తస్మిన్ స్థితా కతిచిదేవ పదాని గత్వా”
ఆసీ ద్వివృత్త పదనా చ విమోచయన్తీ
శాభాసు పల్కల మనక్తమపి ద్రుమాణామ్.”

అను శ్లోకమునఁ గాళిదాసు శకుంతల చేష్టలను వర్ణించి వానివలన ‘కామ’ భావమును వ్యంగ్యముగా వ్యక్తమొనర్చినాఁడు. శకుంతలఁ గాంచిన దుష్టంతుఁడు—“మిథః ప్రస్థానే పునఃశాలీనతయాఽపి కామమావిష్కృతో భావ

స్తత్ర భవత్యా” అని వ్యాఖ్యానించినాడు. అనగా నాయన భావము ఎదుటి వానికి బండ్లాలిచి చేతికిచ్చినట్లర్థమైనదని దాని తార్పర్యము.

కాని దుష్కర్తుడు శకుంతలను వర్ణించుచు—

“అనాశ్రూణం పుష్పం కిసలయ మబూసం కరరుహైః
అనాపిద్యం రత్నం మధునవ మనాసాదిత రసం
అఖంశం పుష్పాశాం ఫలమివ చ తద్రూపమనఘం
న జానే ధోర్తారం కమిహ సముపస్థాస్మతి విధిః.”

అని అన్న వాక్యములలోగూడ నాయన హృదయగత కావ్యభావానిష్కారము జరిగినది. కాని యిది అంగ విశేషమాప్రముననే వ్యక్తికలనమువలనము. ఇచ్చట వ్యక్తము సేయవలసిన వ్యంగ్య సంక్లిష్ట భావములేర్పియ్యాయి. ఇందు భావము శబ్దార్థ వ్యంగ్యమైనది. అచ్చట భావము స్పష్టార్థ భావ వ్యంగ్యమైనది. ఇట్టి పట్టులందు స్పష్టా సంజ్ఞాన్త భావ విఫలమైపోవును. అంశము గాక భావగ్రహీత ప్రకాశకునిగే గట్టెరుచు. అందుచే మూలము చిత్తముతో గమనించినగాని ఆ భావ అర్థముగాదు. అంగము ఎట్టి విస్తరితచల్యముగాని, ఎట్టి యవరోధము గాని రేపిర్పడినచో భావగ్రహణ కళకాశమే రేపిర్పడదు. అందువలననే నాట్యమునుగాంచు ప్రేక్షకుల నుద్దేశించి భరణరస ప్రసరమును—

“యతో హస్తైస్తతో దృష్టిర్భూతో దృష్టిస్తో మః
యతో మృతస్తతో భావో యతో భావస్తో రసః.”

అని తెల్పబడి యున్నది.

చేష్టా సంజ్ఞాత్మక భావ విఫలమైనప్పుడు వాగ్రూపమైన భావయే భావ ప్రకటనమునకు శరణ్యము. ఇందు భావములకు రూపమిచ్చునవి శబ్దార్థములు. శబ్దార్థముల సంబంధము నిత్యము. కాళిదాసు వాని స్వరూపము నర్థనాశిత్వ రునిగా భావించినాడు. అర్థవంతముగు వాగ్రూప భాషానిర్మాణ కారణము మానవునికే లభించుచున్నది. పశుపక్ష్యాదులు సహజావతరోధముచే సంకీర్ణములతోపాటు భావావేశముతో గొన్ని శబ్దాదులు చేయుచున్నను సమర్థముగు భావ ప్రకటనము వాని వలన జరుగుటలేదు. కావుననే భావ వలన మానవుని డితర జంతువులకన్న శ్రేష్ఠులగుచున్నాడు. అందుచే రసతరాంగులైన భావావేశములను బ్రదర్శించుచు భావ సౌకర్యముగా దీర్చి బిడ్డి బిడిమించినాడని భాషాశాస్త్రప్రేక్షకులు భావించురు.¹

1. “Language is the most massive and inclusive art we know, a mountainous and anonymous work of unconscious generations” —Edward Sapir, “Language” P. 220.

మానవుని వ్యక్తిత్వము

భావ ప్రధానుడైన మానవున కొక వ్యక్తిత్వము గలదు. తత్త్వవేత్త లా వ్యక్తిత్వము నిట్లు వివరింతురు : మానవుడు మన శ్శరీరదులచే పరివృతుడైన ఆత్మస్వరూపుడు. 'ఆత్మైవానందః' అను శ్రుతి వలన నాతఁ డానంద రూపుడు. ప్రకృతిచ్ఛన్నతచేత స్వానందమును మఱచి ప్రకృతి కధీనుడై జీవ రూపమున వ్యవహరించుచున్నాడు. ప్రకృతి త్రిగుణస్వరూపముగలది. ప్రకృతి అంతర్గతముగా నతని ఆత్మను ఆవరించుటయేగాక బహిర్గతమై జగద్రూప మున భాసిల్లుచున్నది. ఆత్మ వ్యాపకరూపముతో గ్రహింపఁబడి 'బ్రహ్మ' యనఁ బడినది. 'సర్వం బ్రహ్మమయం జగత్' అను శ్రుతిచే సర్వ జగత్తును తద్రూపము గనే యున్నది. 'బ్రహ్మైవానందః' అను శ్రుతిచే జగత్తు తనకంటె అభిన్నమై ఆనందరూపమున గోచరించి, దుఃఖస్పర్శ లేకుండుటయే మానవుని జీవిత పరమార్థమని తాత్పర్యమగుచున్నది.

మానవుడు స్థూల సూక్ష్మ శరీర విశిష్టుడు. అతని స్థూల శరీరము సప్తధాతుమయమైనది. సూక్ష్మ శరీరము ప్రాణేంద్రియమనోబుద్ధి సంయుతమై ఆత్మాశ్రయమైయుండు బుద్ధియందు ప్రతిబింబించుచు ఆత్మరూపమే జీవుఁ డనఁ బడి వ్యవహారమున బిలువఁబడు చున్నది.

“జీవుడు (సూక్ష్మ శరీర) స్థూల శరీరమును గ్రహించి (ప్రీ) గర్భము నుండి బయటఁ బడుటయే జననమనియు, దానిని దృఢించుటయే మరణ మనియు అనఁబడును. అనాదినుండి చూచిన యెడల మానవుడు స్థూల శరీర దృష్టితో ననేక జనన మరణములను గడచి యున్నాడు. మనశ్శరీర, మనస్వియగు మానవుని మనస్సు ప్రకృతి రూపము. అదియే జ్ఞానము, అదియే క్రియ, అదే ఇచ్ఛ, అదియే సర్వము' అని యనబడుటచే అది జ్ఞానేచ్ఛాక్రియాత్మక మగు టయేగాక సర్వము నదియే యని శ్రుతి నిరూపించుచున్నది. మనస్సు ఇంద్రియ ములకు ప్రేరకమై జ్ఞానేంద్రియములద్వారా విషయగ్రహణముచేయుచు, కర్మేంద్రియముల ద్వారా స్థూల శరీరమును నాధనముగాఁ జేసికొని కర్మాచరణ మునకుఁగడఁగును.”¹ మనస్సు స్వతస్సిద్ధముగా శక్తిమయము. అందు ఇంద్రియ జ్ఞానమువలనఁ గలుగు వికృతి-లేక స్పందనము-వృత్తి యని పేర్కొనఁబడును.

1. 'మనః ప్రకృతి రిక్తుత్వం । మనోజ్ఞానం మనః క్రియా । మన ఇచ్ఛా మనస్సర్వం'

—ఉపనిషత్తు.

2. కావ్యకళాతత్త్వప్రకాశిక - శ్రీ బిదురు వేంకటశేషయ్యగారు. పుట 6.

భావోద్ధానస్థితియే వృత్తి. అట్లుగనుచో జ్ఞానేచ్ఛాక్రియావృత్తులమైన మనశ్శక్తి స్పందించినచో జ్ఞానేచ్ఛాక్రియావృత్తివృత్తిమయరూపముగాఁ జేరింపించును. అది వాగంగాభినయాదుల వలన బహిర్గతముగును.

జ్ఞానేచ్ఛాక్రియావృత్తులలో జ్ఞానవృత్తిలోని శక్తి మనస్సునకు బుద్ధివలన లభించుచున్నది. వ్యాసవారివిద్యుష్టిలో మనోబుద్ధుల గొని టిడెను. కాని సుష్టుముగాఁ గాంచినచో కొంగభేదముంలదు. బాహ్యక్రియావృత్తివృత్తి మాత్రము సంబంధించిన జ్ఞానశక్తి మనస్సును, ఇటు మానసికమైచట్టిగల, అటు ఆత్మ సంబంధమైనట్టియు జ్ఞానశక్తి బుద్ధిని కూడియుండును. బుద్ధి కాశ్యపాశ్రమముల వలన జ్ఞానము కలుగును. అది మనస్సునఁ బ్రతిబింబించును. మనోవికార రూపములగు భావములు చంచలములు. వానిపై నిశ్చయజ్ఞానమువలన స్థిర భావము బుద్ధిగతము.¹

ఇచ్ఛావృత్తి కర్మేంద్రియాశ్రయమై బహిర్గతముగును. భావము కామ నిష్పన్నమని భరతాచార్యులు. కామము ఇచ్ఛా సంపన్నము.

“ప్రాచ్యేణ సర్వభావానాం కామాన్నిష్పత్తి రిష్టకః
సచేచ్ఛాగుణసంపన్నో బహుధా పరికల్పితః
ధర్మకామ స్త్యగ్ధ కామో మోక్షకామ స్తథైవచ
సర్వః ప్రాచ్యేణ లోకో లంఘ్యః సుఖమిచ్ఛతి సర్వదా.”

(సా. శా. 22 ఆధా.)

అను భరతుని పల్కులఁబట్టి పురుషార్థములగు ధర్మార్థకామమోక్షములయక సర్వభావములును బహుధాపరికల్పితములైన రూపములను ధరించి ఇచ్ఛాగుణ సంపన్నమగు కామమునుండి నిష్పన్నములని ద్రువపడినది. ఈ కామము ఇచ్ఛా వృత్త్యాస్మికమగు మనోభావము. క్రియావృత్తి కర్మేంద్రియ స్థిరరూపమున గోచరమగును. తత్కర్మ విశేషముచే కామము సఫలమగును. నదినుభవ విశేషము మనస్సున జ్ఞానరూపమున నిలిచి 'సంస్కార'మై బుద్ధియందు స్థిరరూపముఁ దాల్చును. ఇట్టివానినే 'వాసన' లని జేర్చించుదురు. బుద్ధి ఆత్మసంబంధయగుటచే వాసన లాత్మ నాశ్రయించును. జీవుఁడు బహుజన్మల యాశ్రయజేయు బాటసారి యగుటచే నాశ్మ నాశ్రయించియున్న వాసనల తోడనే స్థూలదేహములందుఁ బ్రవేశించి నిలచును. ఇనియే జన్మాంతరవాసన లనఁబడును.

1. "నిశ్చయాత్మికా బుద్ధిః, సంకల్పనికల్పాత్మకం మనః".

2. జని సాహస్రబహుప్రయాణమగు సంసారంపుడ్రోవ వృథా
చనుచుండు స్థవమోహభేదములను స్సంసారి పొందు, వా

అత్మనుండి ఇంద్రియముల, వఱకుగల పూర్వావర స్థానములు తెల్పుచు భగవదీతాకారుడు ;

“ఇంద్రియాణి పరాచ్యాహు రిన్ద్రియేభ్యః పరం మనః
మనసస్తు పరాబుద్ధి ర్యోబుద్ధేః పరతస్తు సః.” (తృ. అ. 42 శ్లో)

అని తెల్పినాడు. భోజుడు వాసనలు రెండు విధములుగా నిరూపించెను. “ద్వివిధాః వాసనాః ; స్మృతిఫలా జాత్యాయుర్భోగ ఫలాశ్చ జాతనేయుర్భోగ ఫలా ఏకానేక జన్మభవా ఇతి పూర్వమేవకృత తన్నిశ్చయాః యాస్తుస్మృతి మాత్ర ఫలస్వతః కర్మణోఽన్యాదృక్భరిర మారబ్ధం దేవమానుషతిర్యగాది భేదం తస్య అనుగుణానురూపవాసనా స్తాసామేవ తస్మా దభివ్యక్తి ర్వాస నానాం భవతి” (అ. శా. వ్యాఖ్య, రాఘవభట్టు). కాళిదా సీ తత్త్వమును అభిజ్ఞాన శాకుంతలమున—

“రమ్యాణి వీక్ష్య మధురాంశ్చ నిశమ్య శబ్దాన్
పర్యుత్సుకీ భవతి యత్సుఖతోపి జంతుః
తచ్ఛేతసా స్మరతి నూన మబోధపూర్వమ్
భావస్థిరాణి జననాంతర సాహృదాని”

అను శ్లోకమునఁ జక్కగాఁ బ్రదర్శించి యున్నాడు.

ఆంధ్ర లాక్షణికు లీ విషయమున నిట్లు వ్రాసియుండిరి.

కం॥ బహిరర్థాలంబనమై
విహరించు మనోవికార విలసితము సుమీ
విహితమగు భావమనః నది
మహి విజ్ఞానంబునా సుమతులం బరఁగున్.

కం. ఘనవిజ్ఞానం బాత్మకు
మనసుననే కలుగు నట్టి మనసున కబ్బున్
గన దింద్రియముల చేతన్
వినఁగా వీనులకు నొదవు విషయప్రాప్తిన్.”

—కావ్యాలంకార చూడామణి—విన్నకోట పెద్దన ప్ర. ఉ. ప. 18, 19

సీ. రమణ మనోవికారము బహిర్వాప్తిప్రమై
భాసిల్లునదిసుమీ భావమనఁగ ;

సనల్ ధూలిముసుంగు గాఁగ; నెపుడేన్ జ్ఞానంపుటుష్టోదకం
బనఁ దత్కాళనసేయు, వాని కపు డమౌహాశ్రమంబు స్థమన్”

ఆముక్తమ. ఆ. 8; ప. 70

నటయ వివాద సమాఖ్యచే తెన్నొంది
 యాత్మకు మనసునే నమ్మచలమ ;
 నా మనసున కింద్రియములచే నగువార
 కై దింటికిని వివరములయన
 గలుగు...." అని అప్పుచేయెను.

వేదాంత పంచదశియందు—కంద్రియములచేత ప్రకాంబులకు కట్ట బట్టబడునట్లు
 రసగంధాదులు విరుద్ధధర్మములు కలిగియున్నవి, వారి భేదము మాత్ర మే
 స్వరూపమే యని తెల్పుబడినది.¹

“మనో దశేంద్రియాభ్యాం, బృహస్పతిగోశాన్తీని
 తచ్చాస్త్రైరగ్రణం కామోః, షష్టాంగైరగ్రా ద్విం ప్రజ్ఞాః
 అశేష్యధార్మికే శ్వేత, స్వజడోప విచారకమ్.”

అను వాక్యములబట్టి మంచినచో మనస్సు విషయస్థిరము జ్ఞాన వృత్తాంత
 కతతోపాటు దానివెనుక వివేచనాత్మక జ్ఞాన వృత్తాంతమునందు తేటయున్న
 దని తేటతెల్లమగుచున్నది. దానివలన మానవుడు భావురము, వివేక, విజ్ఞాన
 యగుచున్నాడు.

రచి - రాష్ట్రము

మనసులోని మాట సూటిగా వెల్లడునునట్లు మనసు పడున గోప్య-
 మటియు దానిని సుందరముగా, నింపుకొనినట్లు, అది మనస్సు ముందుము
 కన్నులఁ గట్టునట్లు, పిదపించి వ్యాంగ్య గోరవలెనో చిహ్నవత్కమున కళ.
 సామాన్యముగా నిట్లు కళాస్రమముగా నోని భావమును శబ్దార్థములలో పొదని
 వర్ణించి చెప్పుచుండు లోకమున నూటికి నొటికొక్క మును అని పొద్దు-
 లమృత సేవనమువలె ఇదియల మనసుల రుచించుచుచును. అట్లు ప్రజ్ఞానంద
 మందులో నాస్వాదించి లోకలాలని గోరజించుచునును. అట్లు సుశ్చనలందు
 వాడే కవి. అతని కర్మ - రేక స్పృహ - స్వరూపము కావ్య మునందును.

కావ్యశబ్ద నిర్వచనము కందుకూరి నట సేన యొక్క కర్మవర్ణన
 మనుటవలన నాతని కొంత ప్రత్యేకత యుపాదించబడుచున్నది. నట యొక్కవల
 గుణసంపత్తి లవలడు. కావుననే యతని కవితాదుఃఖమునందలి అతని

1. “శబ్దస్వరూపాదుః పేదా ప్రచిత్రాగ్రాణగతే వృథా
 తతో విజరా తత్కంట్టకసూత్యాన్నకద్యతే” —3. పం. ప్ర. ౧ ; శ్లో. 8
 2. వేదాంత పంచదశి ద్వి. ప్ర. (వాచి) శ్లో. 12, 18.

కావ్యమునఁ బ్రతిబింబించుచుండును. పురాజన్మసుకృతఫలముగా ప్రతిభను కలిగి, లోకాద్యవేడుకమువలనను, కావ్యశాస్త్రాదుల పఠనమువలనను వ్యుత్పత్తి గడించి వానిని కావ్యమునందు రసవత్తరముగాఁ బ్రదర్శించును కవి.

ప్రాచీనులు 'కవిర్మనీషీ పరిభూః స్వయంభూః' అని ఈశ్వరునిగ నే కవిని గీర్తించిరి. భూతభవిష్యద్వర్తమాన పరిస్థితులను సక్రమముగా నెఱుంగు నేర్పాతని కుండుట చే 'క్రాంత దర్శి కవిః' యనిరి. క్రాంతదర్శియైనవాఁడు ఋషి. 'నాన్మషిః కురుతే కావ్య' మ్మనుటచే ఋషి కానివాఁడు కవికాజాలఁడు. 'ఋషిశ్చ మంత్రద్రష్టా' యనుట వలన ఋషి లౌకికాలోకిక వస్తువులను స్వయముగ దర్శించువాడగుచున్నాఁడు. కవి ఋషియనుటచే నాతఁడు తొలుత ద్రష్టయై పిమ్మట స్రష్టయగుచున్నాఁడు. కావున ఆతని కావ్యము లోకాతీతమును, అనితరసాధ్యము నగు వస్తు సంపత్తికి ప్రతిబింబమై యలరారు చుండును. భట్టతాతఁడు కవి నిట్లు నిరూపించినాఁడు :

“నాన్మషిః కవిరిత్యుక్త మృషిశ్చ కిల దర్శనాత్
విచిత్రభావ ధర్మాంశ తత్త్వ ప్రభావ దర్శనం
స తత్త్వ దర్శనాదేవ శాస్త్రేషు పఠితః కవిః
దర్శనా ద్వర్ణనాచ్చాథ రూఢాలోకేకవిశ్రుతిః
తథాహి దర్శనే స్వచ్ఛే నిత్యేప్యాదికవేర్హునేః
నోదితా కవితాలోకే యావజ్జాతానవర్ణనా.”

— హేమచంద్రుని కావ్యానుశాసనమునుండి

కావ్యములు ప్రధానముగా రెండు విధములు : దృశ్యశ్రవ్య కావ్యము లని. చమరింద్రియ ప్రధానముగా కావ్యార్థములు మనస్సుచే గ్రహింపఁబడుట కనువైనది దృశ్యకావ్యము. శ్రోత్రేంద్రియములచే గ్రహింపఁబడు కావ్యార్థములు కల్గినది శ్రవ్యకావ్యము. ఒకటి దర్శనయోగ్యము, రెండవది శ్రవణయోగ్యము. అనగా వాగంగసత్త్వాభినయాత్మకమైనది దృశ్యము ; శబ్దార్థ ప్రధానము వర్ణనాత్మకము నైనది శ్రవ్యము.

అపారమగు కావ్యసంసారమున కవియే ప్రజాపతి. రమణీయార్థ ప్రతిపాదకశబ్దముల నెన్నుకొని, రసాత్మకమైన వాక్యసముదాయముతో వ్యంగ్యార్థ ప్రధానమైన కావ్యముల నాతఁడు సృజించును. “నహి రసాదృతే కశ్చి దర్థః ప్రపర్తతే” అట్టి రసము నాయకాశ్రయము. ‘రసస్తు కథానాయకా శ్రయః’ (ధ్వన్యలోకము). రసము సామాజికులచే నాస్వాదితము. ధీరుఁడును, ఉదాత్తుఁడును, ఉత్తముడునైన నాయకుని జీవితమే కావ్యమున కితివృత్తము. అట్టి

కావ్యమును నిర్మింపవలెనను ఇచ్చావృత్తి కలిపి ప్రవేశముగా నాచును. వారనా బలమున జ్ఞానశక్తితో విభావాదులయందు తాదావృత్తియు చేపించి పట్టుమునోగని భావములను కావ్యగత కదృర్థముల ద్వారముగా కావ్యమునందున బహిర్గత మొనర్చును. ఆ కావ్యమునందలి బహిర్గతములను సామాన్యశుద్ధియు ముఖ ద్వారమున మనస్సున గ్రహించి, పట్టుమునందు ప్రవేశ భావములను విమర్శించి, వానిలో తాదావృత్తియును గొంది, పట్టువాదార్థ విమర్శముచే రసానందము పొందగలుగుచున్నాడు. వృత్తికావ్యమున కలిపి చేపట్టిన నేర్పు భావముల నెఱింగి నటులను సామాన్యమునలె చూచినివృత్తిభావములతో విభావాదులఁ బ్రవీణింపి వానిని జ్ఞానేంద్రియముల ద్వారమున గ్రహించి వాన నాత్మకమగు 'స్థాయిభావము' నలన సామాజికులకు రసానందము నొందు చున్నాడు.

జ్ఞానేచ్ఛాక్రియావృత్త్యాశ్చరత సమగ్రమైన మానవజీవనమునకు నుల భూతము. అట్టిదియె నాయుకునియందు గోచరించును. ఆ వృత్తిగ్రాహమున కావ్యరచనావేశముగల రవియందు ఇచ్చావృత్తి ప్రాధాన్యము చేపించును. అందులకై యారఁడు సంపాదించిన విజ్ఞానమంతయు జ్ఞానవృత్తిరూపమునఁ బూర్వరంగముగా భాసిల్లును. కేవల లేఖనరూపమున క్రియావృత్తి గోచరించును. అట్లే నటునియందును సూచన నటనావికావృత్తి క్రియావృత్తికి ప్రాధాన్యము కలదు. తత్పూర్వరంగముగా నాయుచివృత్తిభావాద విజ్ఞానము కర్తృదాత్మ్యము మొదలగు వానిచే జ్ఞానవృత్తియు, అభినయ సైన్యాధిపతియగుచును నిచ్చావృత్తియు తదంగములుగా నుండును. సామాజికుల విషయమున తమననుష్ఠానమున మై న ఇచ్చాక్రియావృత్తుల సమాశ్రయము నగ్గి అందెచ్చావృత్తి కావ్యశ్రవణ దర్శనేచ్ఛామాత్రరూపమునను, క్రియావృత్తి శ్రవణదర్శనేంద్రియ మాత్రప్రవృత్తిరూపమునను ఉండును. ఇది కవి నాయకములయందు గోచరించు జ్ఞానాదివృత్తి వివేకము.

కావ్యము లోక ప్రవృత్తినుండియు జనించును. కవి తనకుగల మానవ చర్యలయందలి ప్రీతియు, వాస్తవ ప్రపంచమునందును భావనా ప్రపంచము నందును గల యభిరుచియు, తన భావములను లోకమునకు జిప్పవలెనని కోరికయు, కావ్యమునందు వ్యక్తీకరించుచు వర్ణించి చెప్పును. కావున కవిత్వమునకుఁ బ్రాతిపదిక భావమే యగుచున్నది. దీనినే సబర్ క్రాంతీ మొదలగు పాశ్చాత్య పితరులకు లిట్లనిరి : "The Poet first derives an inspiration

from the world by the power of his imagination ; the art of Poetry then imitates this imaginative inspiration in language."

"Poetry is simply the most delightful and perfect form of utterance that human words can reach." "For Poetry idea is every thing ; the rest is a world of illusion, of divine illusion. Poetry attaches its emotion to the idea ; the idea is the fact."

—Matthew Arnold.

లోకవృత్తికి సంబంధించిన భావము లౌకికభావము. ఇది మానవునకు సుఖ దుఃఖములను కల్గించును. కావ్యమునందు ప్రతిపాదితమై లోకవృత్తికి సంబంధించినభావము అలౌకికము అది సామాజికునకు రసానందము కల్గించును.

భావలక్షణము

భావములని యనుట యెందులకు? ఉద్భవించుటవలన భావములయ్యెనా? లేక భావింపఁ జేయుటవలన భావము లయ్యెనా? అని విచారించుచు భరత మహర్షి :

“వాగంగ సత్వోపేతా న్కావ్యార్థా న్భావయన్తీతి భావా ఇతి. భూ ఇతి కరణే ధాతుః తథా చ భావితం వాసితం కృత మిత్యనర్థాంతరమ్. లోకేఽపి చ సిద్ధమహోహ్యనేన గణేన రసేన వా సర్వమేవ భావిత మితి - తచ్చ వ్యాప్త్యర్థమ్” అని పేర్కొనెను.

లోకము సుఖ దుఃఖాత్మకము గాన నట్టి భావములే కావ్యమునందు ప్రపంచిత మగుచుండును. అట్టి సుఖ దుఃఖాత్మకములగు (కావ్యార్థ) భావము లను గ్రహించి, వివేచనాత్మక జ్ఞానవృత్తిలో సుఖ నిర్వేద రూపముగా సామాజికుఁడు హృదయమునందు (అనుభవించును) భావించును.¹ (చర్యణము లేదా సంవేదనముచేయును). అట్లు హృదయ సంవాదియగు నర్థభావనమే రసోద్భవ పేతువు. ఆస్వాదయోగ్యమగు తదర్థమే శుష్కమైన కాష్ఠమందు అగ్నివలె శరీరమునంతటను వ్యాపించును.² ఇదియే ‘వాసితమన్న’ భావలక్షణ తాత్ప

1. ‘సుఖదుఃఖాదికై ర్భావై ర్భావస్తద్భావ భావనమ్’

—దశ. దూ. ప్ర. 4; శ్లో. 4.

2. యోఽర్థో హృదయ సంవాదీ తస్య భావో రసోద్భవః ।

శరీరం వ్యాప్యతే తేన శుష్కం కాష్ఠమి వాగ్నినా ॥”

—భ. నా. శా. 7 ఆ. శ్లో. 7.

“రసానుకూలో వికారో భావః”

—రసతరంగిణీకర్త.

“భావయన్తి స్వాత్మానం తౌకిక దశాయాం అనాస్వాద్యమపి ఆస్వాద్యం
కుర్వన్తి యద్వా భావయన్తి వ్యాప్నువంతి సామాజికానాం మనః ఇతి భావాః”

—కావ్యానుశాసనకర్త.

“భావోద్ధాలంబనోయస్తు వికారో మానసో భవేత్

సభావః కథ్యతే సిద్ధిః తస్యోత్కర్షో రసః స్మృతః” —భావప్రకాశనకర్త.

కావ్యకళా తత్త్వ ప్రకాశికాకర్త భావశబ్ద నిష్పత్తిని గూర్చి లాక్షణికుల నిర్వచన, శబ్దకోశముల¹ సహాయముతో చర్చించి “భావము సత్తాత్మకమైన మనస్థితి యనియు, జ్ఞానేచ్ఛా క్రియా వృత్తాత్మక ‘మనో విక్రియా’ రూప మనియు, ఆత్మవాసనలచే భావిత(వాసిత)మై యున్న వస్తురూప మనియు, అందుచే నది బహిర్గోచరమై గ్రహీతల కుపదేశాత్మకమై యుండునట్టి దనియు, అది బహిర్గోచరము కానప్పడు సత్తాత్మకము గనుక, వాసనారూపమై మనః జేత్రమున నిల్చి పొల్చుచు, అవసరమును బట్టి వ్యాపకమై ప్రసరింపఁ గల్గునట్టి దనియు, ఎప్పటికప్పు డేదోయొక యుద్దేశముతో నేర్పడుచుండునట్టి దనియు, ‘వికారము గనుక’² వివిధముగా— చంచలముగా— పురోగమనాత్మకముగా, కొంచెము కొంచెముగా, శుద్ధాశుద్ధముగా, చేయఁబడునట్టిది యనియు తద్బాధ తాత్పర్య గర్భితాశయముల నన్నింటిని గుదిగ్రుచ్చి విచారించి ‘భావ స్వరూపము’ ను నిర్ణయించినారు.

సుఖదములు గాని, తదితరములైనవి గాని అగు భావములలో నేదాని చేతనైన నావిష్టుఁడైన వ్యక్తి తదాహిత సంస్కారములు కలవాడై, తద్బాధ మయముగనే చూచును.³ దీనినే రసభావ తాదాత్మ్య మనవచ్చును.

విభావములు

ఒక కార్యము జరిగెనన దానికొక కారణము (హేతువు ; నిమిత్తము) ఉండితీరును. అట్లే భావోత్పత్తికిని ఒక కారణముండి యుండవలెను. వెనుక

1. భావనా; అవకల్మశం (మిశ్రీకరణము) చిత్తన మిత్యస్తే; ప్రాప్తి.

అష్టాః భావః : State of mind, meaning; purpose or intention, mind, soul, movement gesture, thing or substance, advice, instruction; భావ : to be born or produced, to be, to mix, to think, to obtain; భావన = Mental perception, recollection, imagination; భావిత = Pervaded by; animated, inspired.

2. ఆస్తి : వి-Variety, motion, progress :—ఈ పదర్థము, చాంచల్యము నానార్థ : మోహము, సంశుద్ధి మొ. నవి.

3. “యోయేన భావే నోద్దిష్టః సుఖదే నేతరేణవా

నతదాహిత సంస్కారః నర్హంవశ్యతి తస్మయం”—భ. నా. కా. 25 అ. శ్లో. 38

భావము నిర్వచించబడునప్పు డది విభావములను నాహ్వానమైన కావ్యార్థములను భావించఁజేయునది యని తెలుపఁబడినది. అట్లుగుచో భావవ్యక్తి హేతువులు విభావములని తేలుచున్నది. అనుభావము లా భావములను గమ్యమానములుగా నొనర్చును.

‘భావ్యతే’ అను క్రియకు మిశ్రీక్రియలే అను పుష్కలైర్వర్థము లిది. “విభావానుభావసంయుక్తా భావాః” అను భరతోక్తి ప్రకారము విభావానుభావ సంయోగముచే మిశ్రయూపముగా నేర్పడునది భావమని భావించవచ్చును. అనఁగా భావమునకు స్వతంత్రాభివ్యక్తి లేదనియు, విభావానుభావాశ్రయమనియు దీనివలన తేలుచున్నది.

విభావమునకు కారణము, నిమిత్తము, హేతువు అనునవి పర్యాయపదములు. విభావితమనఁగా విజ్ఞాతమని అర్థాంతరము. అనఁగా విశిష్టజ్ఞాన హేతువని భావము. దీనివలన వాచికాంగిక సాత్త్వికాభినయాశ్రయములగు పెక్కు అర్థములు విభావ్యములగును. (విశిష్టముగాఁ దెలిసికొనఁబడును).¹ కావున విభావము చిత్తవృత్తుద్భవ హేతుకమైన విషయమని గ్రహింపవచ్చును.²

శ్రవ్యకావ్యమునందు విభావానుభావ రూప వర్ణనాత్మకమైన శబ్దార్థములు కూర్పఁబడియుండును. శ్రోత తదర్థములను విశిష్టముగా నింట్రియముఖమున గ్రహించి, వానిని హృదయమున భావించి, బుద్ధియందు వానిని సాక్షాత్కరింపఁ జేసికొని, అందు తాదాత్మ్యమును పొంది ఇదనుభూతిని గాంచును.³ దృశ్యకావ్యమునందు సామాజికుఁడు వాగంగసాత్త్వికాభినయముచే కావ్యార్థములను గమ్యమానము చేయు నాయికా నాయకాదులతో సాధారణీకరణ రూప మగు తాదాత్మ్యమును పొంది, తద్భావ భావనమువలన

1. విభావః కరణం నిమిత్తం హేతురథి పర్యాయాః । విభావ్యతేనైవ వాగంగవస్త్యభినయ ఇతి విభావః । తథా విభావితం విజ్ఞాత మివ్యవర్థాంతరమ్, బహవోఽథా విభావ్యతే వాగంగాభినయాశ్రయాః । అనేన యస్మాత్తేనాయం విభావ ఇతి సంక్షిప్తః”

—భ. నా. కా. 7 అ. 8 శ్లో.

2. “చిత్తవృత్తుద్భవహేతుః విషయః విభావ శబ్దస్పృహః ఇతి జ్ఞాతమ్”

—అభినవభారతి వ్యాఖ్య.

3. “శబ్దోపమాత రూపాంస్తాన్ బుద్ధే ర్విషయశాంకశాన్ ।

ప్రత్యక్షానివ కంసాదీన్ సాధనత్యేన చున్యతే”.

—భర్తృహరి. వాక్యపదీయము. 8-8-5

భావానుభూతిని పొందును.¹ నటుఁడు కావ్యార్థములను భావించి కావ్యగత నాయకాభేద రూపమున భావములను వ్యక్తీకరించు కవి యొక్క మనోగత భావములను విశిష్టముగాఁ దెలిసికొని, వానిని ప్రత్యక్షీకరించుకొని, బుద్ధికి విషయములుగా నొనర్చి, వారిలో తాదాత్మ్యమును పొంది, తదర్థములను వాగంగ సాత్త్వికాభినయముల ద్వారమున ప్రేక్షకులయందు విభావ్యము లగునట్లుగాఁ బ్రపంచించును.

అభినయము ఆంగికవాచికాహార్య సాత్త్వికభేదముచే నాల్గు విధములు. కావ్యార్థములను సామాజిక హృదయములకు అందఁజేయును కావున అభినయమున కాపేరు వచ్చినది. నటులు ఇంద్రియ పాటవముకలవారు కావున చతుర్విధాభినయమున కావ్యార్థములను వ్యక్తపరుచుచున్నారు. కాగా నొక పాత్రగతమైన భావమును సంపూర్ణముగాఁ దెలిసికొనుటకు తోడ్పడు విషయములు రెండు. అవి తదవస్థ, తత్పరిసరములు అని. ఈ రెండును నటునిచే విభావితమైన భావము నుద్దీపింపఁ జేయును. ఉదాహరణమునకు నాయకానాయకు లొకరియం దొకరు 'రతి' భావమును వ్యక్తపరుచుచున్నారనుకొందము. తద్భావోద్దీపనము - వారుండు పరిసరములపైనను, వారి శరీరాద్యవస్థలపైనను ఆధారపడి యుండును. చంద్రమలయానిలో ద్యానవనాది పరిసరములు, పూర్ణయౌవన సౌందర్యాది కాలావస్థలు అప్పటి వారి భావమును పోషించి యుత్తేజిత మొనర్చును. తద్వారమున కావ్యార్థము విశేషముగా బోధపడును. భరతుఁ డందువలననే నాయకాదులతోపాటు - "రతిర్నామ ప్రమోదాత్మికా ఋతు-మాల్యానులేపనాభరణభోజనవరభవనానుభవ - నా ప్రతికూల్యాదిభిః విభావైః సముత్పద్యతే" అని పేర్కొని యున్నాఁడు. ఈ దృష్టితో భరతుని తరువాత ధనికాదులగు లాక్షణికులు విభావములలో నాలంబనోద్దీపన భేద మొనర్చి ప్రపంచించుట మొదలిడినారు. నాయకానాయకు లాలంబన విభావములు, మలయానిలాదు లుద్దీపన విభావములు.

“జ్ఞాయమానతయా తత్ర విభావో భావపోషకృత్

ఆలంబనోద్దీపనత్వ ప్రభేదేన స చ ద్విధా.

దశరూ. 4 పు. 2 శ్లో.

శృంగారతిలకమునందు ఉద్దీపనవిభావములు గుణచేష్టాలంకరణ తటస్థ భేదములచే చతుర్విధమని వివక్షింపఁబడినది. అందు రూపయౌవనాదులు గుణ

1 "విభావ్యస్తే ఆస్వాదాంకురణ ప్రాదుర్భావయోగ్యాః క్రియస్తే సామాజిక రత్యాది భావాః పభిః".

ములు, యోవనోద్భూత హావభావాదికములు, సూక్ష్మరాంగదహితము లలంకరణములు, మలయానిల చంద్రాదులు నిర్మలములు.¹

విభావము మనోగత జ్ఞానవృత్తాన్ని (చైతన్య) విషయభావమున ఉత్పన్నమవుననియు, కావున తోడివిస్తువు (విషయము) లన్నియు సత (చాత్య) దర్శనరూపములై చదాస్యములై భాస్వినుననియు, విభావార్థము (Apte - Variety, separation, before, certainty అను అర్థములను బట్టి) వివిధ విచిత్రరూపములలో నునికి గలదియనియు, భావమునకు సూక్ష్మ రూపముండుండునదియనియు, భావ నిశ్చయమునకు దోషములేదుననియు, భావ భిన్నమయిన దనియు నిర్వచింపవచ్చునని కావ్య విజ్ఞానర్థ్య ప్రకాశికార్థ.

అనుభావములు

కావ్యనాట్యములందు కారణరూపములగు విభావములనే ఉత్పన్నములై మనోగతమగు భావమును వెలువలికిఁ దెల్పు కార్యరూపములు అనుభావములని సాహిత్యదర్పణకారుడు.² అనఁగా వాగంగన సత్త్వకృతముగు అభినయము దీనివలన అనుభావ్యమగును గాన అనుభావము అనఁబడినదని తాత్పర్యము.³ అను = పశ్చాత్త; భావః = ఉత్పత్తిః యేషాంతే అను భావాః" అను వ్యుత్పత్త్యర్థముచే కారణములగు రత్యాదులగు అవ్యవహితముగాఁ దలస్థించు కార్యముని తేలుచున్నది. "కోశదృష్టితో అనుభావమువందలి 'అను' సూక్ష్మ నిపదార్థ సమన్వయపూర్వకముగాఁ జూచునెడల—అను భావము కంటే భిన్నమగునట్లును, దానియాశ్రయము కల్గి, వ్యవహారమున భావముచే అనుగతమై, సామాన్యమును బొందుచు, భావోత్పత్త్యనంతరము తానుప్పనిల్లి, భావమున కర్థమైనట్టిదై,

1. "అలంబన గుణోత్తమ తచ్చేష్టా తదలంకృతిః ।

తటస్థ ఘేతి విశ్లేయ శ్రుతుశ్చేదనక్రమః ॥

అలంబన గుణోపాప యోవనాది రుచాన్యతః ।

తచ్చేష్టా గూఢసోగ్యూత మనోభావాదికామతాః ॥

సూక్ష్మరాంగదహితాది తదాంకరణం మతం ।

మలయానిల చంద్రాద్భాస్వతస్థాః పరికీర్తితాః ॥"

—ప్రభావసుధ్రుదము-పాద 186.

2. "ఉద్భూత కారణం సత్త్వకృతహింసావం ప్రకాశయన్"

పరికీర్తియః కార్యరూప స్సోపనుభావః కావ్య నాట్యరూపః"

3. "అనుభావ్యతేజసేన వాగంగ సత్త్వకృతోఽభినయః ఇతి అనుభావః".

—భ. నాట్యశాస్త్రము.

అనుకూలమైనట్టిదై, క్రమబద్ధముగా వ్యవహరించుచు, (వివిధ) భావములలో (ప్రతి) భావమునకు సామాన్యముగ నుండుచు వ్యంగ్యముగు భావదృష్టితో వ్యంజకమగు తా నప్రధానమే యైనను భావమంత ఆయామము కలదై, మాటిమాటికిని—‘సూత్రేమణిగణా ఇవ’— భావము తనయం దనుసూత్రపలుచు కొని, భావముతోఁ గూడ వర్తించుచు, వాగాది చతుర్విధాభినయ రూపమున ప్రకాశించునట్టిది అనుభావమని యేర్పడుచున్నది.”¹

అనుభావములు కాయిక మానసికాహార్య సాత్త్వికభేదమున చతుర్విధములు. లోకస్వభావ సంసిద్ధత, శరీరమునుండి పుట్టుట, భావసంసూచనాత్మకత, భూవిక్షేప కటాక్షాదులవలన సామాజికులకు అనుభావ్యము చేయుట మొదలగునవి అనుభావలక్షణములు. భూవిక్షేప కటాక్షాదు లనుభావములని లాక్షణికులు. అనుభావస్వరూప లక్షణాదుల గూర్చి దశరూపకర్త :

“అనుభావో వికారస్తు భావ సంసూచనాత్మకః

హేతుకార్యాత్మనోః సిద్ధి స్తయోః సంవ్యవహారతః.

స్తాయిభావాన్ అనుభావయంతః సామాజికాన్ స భూవిక్షేప కటాక్షాదయో రసభోషకారిణః అనుభావాః” అని వచించినాఁడు.

లోకస్వభావసిద్ధము లగుటచే విభావానుభావములు సర్వసామాజికానుభవ విశేష రూపములుగనే యుండునని తాత్పర్యము. అట్టి అనుభావములను నటఁడు లోకమునుండి గ్రహించి అభినయించును. జ్ఞానేంద్రియముల ద్వారమున వానిని సహృదయుఁడు గ్రహించి హృదయగతములగు వాసనల బలముచే రత్యాదిభావము లనుభవింతును.

కావ్యకళాతత్త్వప్రకాశికాకర్త విభావ - భావ - అనుభావములు జ్ఞానేచ్ఛాక్రియావృత్త్యాత్మకము లని సమన్వయించి చూపెను. “మనస్సు జ్ఞానేచ్ఛాక్రియావృత్త్యాత్మకము. అది జ్ఞానేంద్రియముల ద్వారా విషయస్పర్శ కలిగినప్పటినుండి కాని, పూర్వసంచిత వాసనా ప్రేరణోద్ధతిచే గాని, వృత్తి రూపమును ధరించి, పూర్ణరూపమున వ్యవహారమునఁ బ్రవేశించును. అత్తటి మానవుని వ్యవహారము వృత్తిత్రయ తుల్యభాసురమై సమగ్రవ్యవహార మని పించుకొనును. ‘యద్భావః తద్భవతి’ అన్న న్యాయమునుబట్టి వ్యవహార మంతయు భావాశ్రయమని యేర్పడును. లౌకిక వ్యవహారముతోపాటు కావ్య

1. కావ్యకళాతత్త్వ ప్రకాశిక.

(నాట్య) వ్యవహారము కూడ తదధిక్రృత నాయుకానాయకాది భావ వ్యవహార మైనప్పుడు తద్భావము స్వదృష్టితో వాసనారూపమై అవ్యక్తస్థితి కలిగి కనుక విభావానుభావ సంయుక్తమై సమగ్ర వ్యవహారయోగ్యము కాగలదు.”

ఈ విధముగా భావములు విభావానుభావ సంయుక్తరూపములని తేలి నది. రసానుకూల చిత్తవికారములగు నీ భావములు నలుబదితొమ్మిదవ భరతర్షి. ఇవి సాత్త్విక, వ్యభిచారి, స్థాయిభేదముచే మువ్విధము. అందనిమిది స్థాయి భావములు, ఎనిమిది సాత్త్విక భావములు, మిగిలిన ముప్పదిముండు వ్యభిచారి లేక సంచారి భావములు. వీని స్వరూప లక్షణము లరయవలసి యున్నది :

స్థాయిభావములు

నరులలో నృపతి, శిష్యులలో గురువువలె సర్వభావ సముదాయముతో స్థాయి భావము మహనీయమై యెప్పును.¹ రాజు తన విరోధులచేతను, మిత్రుల చేతను భంగపడక నుచితరీతిని బ్రజలంబాలించుచు, అతిరస్కృతమూర్తియై వారందరివలన సేవలను గొనుచు, తన రాచరికమును నిరాటంకముగాఁ జిర కాలము ఎట్లు సాగించుకొనునో అట్లే స్థాయిభావము విభావానుభావాదుల సంబంధముకలిగి (వానివలన వ్యక్తము జేయబడి) సజాతీయ విజాతీయ భావ ములచే భంగపడక రసస్ఫూర్తి పర్యంతము చిర కాలము సహృదయుని హృద యమున నిలుచును.² దీనినే వాసనారూపమని పేర్కొంగురు. 'సామాజి

1. "యథా నరాణాం నృపతిః శిష్యుణాం చ యథా గురుః

ఏవంహి సర్వ భావానాం భావః స్థాయీ మహా నిః"—భ. నా. కా. 7 అ. 12 శ్లో.

"వానా భావోవగతా అపి స్థాయినో భావా రసత్వ మున్నవంతి."

—భా. నా. కా. పు. 71.

"విభావానుభావ వ్యభిచారి పరివృతః స్థాయిభావో రసనామ లభతే నతేంద్రపత్తి"

—భ. నా. కా. పు. 850.

"బహ్యోక్తయత్యాత్ స్వామిభూతాః స్థాయినో భావాః అన్యే భావాః తాన్ గుణతయా శ్రయస్తే పరిజనభూతా వ్యభిచారిణః"—భ. నా. కా. పు. 850.

2. "చిరంచితైః జవతిన్యంతే సంబర్హంతే జనుబంధిభిః

రసత్వం యే ద్రవద్యంతే ద్రవిద్ధాః స్థాయినోజత్రతే"—స. కంఠ. 5 అ. 19 శ్లో.

"సజాతీయ విజాతీయైః అతిరస్కృత మూర్తిమాన్

యావద్రసం వర్తమానః స్థాయిభావ ఉదాహృతః"—దశ. రూ.

"అవిరుద్ధాన్ విరుద్ధాంశ్చ భావాన్ యో వశతాం నయేత్

సురాజేవ విరాజేవ సస్థాయీ భావఉచ్యతే"—సా. తా. అ. 4. శ్లో. 7.

"విరుద్ధైరవిరుద్ధైర్వా భావో విచ్ఛిద్యతే నయః

అత్యభావం నయత్వస్యాన్ నసాయీ లవచాకరః"—దశ. రూ. 4 అ. 84 శ్లో.

కానాం వాసనారూపేణ స్థితః స్థాయీభావః' అని కావ్యానుశాసనకర్త. (2 అ. 57 శ్లో). పతచ్ఛిత్తవృత్తి వాసనాశూన్యఁడగు మానవుఁడుండఁడు. అట్టి వాసనా రూపమున నతిసూక్ష్మముగా అవస్థితములగు అవిచ్ఛిన్న ప్రవాహ రూపములు స్థాయిభావములు,¹ రసనామ విరాజితములు. దీనినిఁబట్టి చూచినచో నధికవిభావాదులవలన నభివ్యక్తములగుచు కావ్యారంభమునుండి అంతమువఱకు స్థిరరూపముఁదాల్చిన భావమే స్థాయిభావమని తేలుచున్నది. "తత్ర ఆ ప్రబంధం స్థిరత్వా దమీషాంభావానాం స్థాయిత్వమ్" అని రసగంగాధరకారుఁడు.

స్థాయిభావము తెనిమిది : రతి, హాసము, శోకము, ఉత్సాహము, భయము, జుగుప్స, క్రోధము, విస్మయము అనునవి. భరతునితర్వాతి కోహలు ననుసరించి లాక్షణికులు శమమునుగూడ పై వానిలోఁ జేర్చిరి. మఱికోందఱు భక్తి, వత్సల, మాయారసములను స్థాపించి యుండియుండుటచే వాని స్థాయి భావములును గణింపవలసియున్నది. కాని ప్రసిద్ధులగు లాక్షణికులు రస సంఖ్యపై చర్చజరిపి నవరసములనే ప్రధానముగ నిర్ణయించిపెట్టిరి.

వ్యభిచారి(సంచారి)భావములు

'వ్యభిచారి భావములు' అను శబ్దమునందే తద్భావలక్షణ స్వరూపము సూచితమయి యున్నది. (వి=విశేషణ, అభి, చరంతి వ్యభిచారిణః) 'వి' 'అభి' అనునవి యుపసర్గలు, చర అను ధాతువు గత్యర్థకము. ఈ వ్యుత్పత్తివలన రసముల విషయమున నాభిముఖ్యముతో వివిధముగాఁ జరిపించునవి వ్యభిచారి భావములని తెలియుచున్నది.²

"విశేషాదాభిముఖ్యేన చరణాద్వ్యభిచారిణః

స్థాయిన్యస్తగ్న నిర్మగ్నః త్రయస్త్రింశచ్చ తే మతాః"

—సాహిత్యదర్పణము.

1. "వాసనారూపతయా అతి సూక్ష్మరూపేణ అవస్థితాః

అవిచ్ఛిన్న ప్రవాహః స్థాయిభావాః"—ఝట్ కీకర్.

"ఇతర భావస్య అత్యభివోచనాయక త్వేనతి సజాతీయ విజాతీయ భావాభిభావ్యః ప్రథమః పరావభిభావ్యో మనోవికారో చా సకలప్రధానో మనోవికార ఇతి చా స్థాయీభావః చరమనమయ పర్యంత స్థాయిత్వా దస్య స్థాయిత్వ వ్యవదేశః"

—రసతరంగిణి పు. 2

2. "వి అభి ఇత్యేతా పుపసర్గౌ చరగతౌ ధాతుః వివిధ మాభిముఖ్యేన రసేషు చరంతీతి వ్యభిచారిణః"—నాట్యశాస్త్రము.

విశేషించి యనఁగా విభావానుభావసాత్త్విక భావములకన్న నతిశయించి రసానుగుణముగా చరించునవి వ్యభిచారులు,¹ విభావానుభావసంయుక్తముగా వెలువడిన యీ వ్యభిచారిభావములు నిర్వికారముగా నిండియున్న మనస్సు నందలి సంస్కారాత్మకములగు స్థాయిభావములను జాగృతమొనర్చి, వాని యందు స్వధర్మముల నర్పించి, తద్దర్శిృపజీవనముతో చరించి, అందే అంత స్థిత మగుచు, మఱల మఱల నట్లే యొనర్చుచు స్థాయికి పుష్టి నొనర్చి, రస్య మానముగా నొనర్చి దానిని విశేషముగా సంచరించునట్లు చేయు అనన్యగ్రహాప మైన భావములు. స్థాయిభావము సముద్రమైనచో నందు వ్యభిచారిభావములు ఊర్మికలవలె ఆవిర్భవించుచు నందే లీనమగుచు ఉన్మజ్జన నిమజ్జనములఁ గావించు చుండునని రసార్థపనుధాకరకర్త.²

వ్యభిచారి భావములకు సంచారి భావములని నామాంతరము. “సస్యోక్త చారయంతి” అను వ్యుత్పత్తిచే నవి స్థాయిని స్వసంయోగముచే తెన్నగా రస రూపమునఁ జరింపఁ జేయునవియని తేటపడుచున్నది.

వ్యభిచారి భావములు ముప్పదిమూడని భరతుఁడు; అవి :

1. నిర్వేదము	12. ధృతి	23. మోహము
2. శ్రమము	13. స్మృతి	24. విబోధము
3. దైన్యము	14. చాపలము	25. మరణము
4. జాడ్యము (జడత)	15. భౌగ్ర్యము	26. మదము (హర్షము)
5. గ్లాని	16. అవహిత్త	27. ఆలస్యము
6. త్రాసము	17. త్రప	28. వితర్కము
7. శంక	18. విషాదము	29. సుప్తి
8. ఆర్తి (వ్యాధి)	19. మదము	30. అసూయ
9. రోషము (అమర్షము)	20. భౌత్యుక్యము	31. ఆధ్యానము (చింత)
10. గర్వము	21. మతి	32. ఉన్మాదము
11. ఆవేగము	22. నిద్ర	33. అపస్మారము

1. కావ్యాలంకార సంగ్రహము—శ్రీ సన్నిధానం సూర్యనారాయణశాస్త్రి, పు. 388

2. “ఉన్మజ్జనో నిమజ్జనః స్థాయిన్యంబునిధావివ

ఊర్మివద్వర్ణయన్త్రేయనం యాన్తి తద్రూపతాంతరే”—2 అ. 8 శ్లో.

ఇట్లే దశరూపకర్త :

“విశేషాచారిముఖ్యేన చరంతో వ్యభిచారిణః

స్థాయి స్యున్మగ్ననిర్మగ్నాః కల్లోలా ఇవ వారిధౌ”—ద. రూ. ఆ 4. శ్లో. 8

భానుదత్తుడు రసతరంగిణిలో 'ఛల' మను మఱియొక సంచారి భావమును "అత్ర ప్రతిభాతి ఛల మధికో వ్యభిచారిభావ ఇతి" అని ప్రతిపాదించెను. వ్యభిచారిభావములగుర్చిన విశేషాంశములను గూర్చి శ్రీ సన్నిధానము సూర్యనారాయణశాస్త్రిగారిట్లు వ్రాసినారు. "భరతుఁ డెనిమిది స్థాయి భావములుగూడ ఇతర రసములందు వ్యభిచారు లగునని చెప్పెను. ఆ పక్షమున వ్యభిచారి భావములు నలుబది యొకటి యగును. శోకస్థాయి భావము వ్యభిచారి యైనపుడు ఈ ముప్పది మూఁటిలోని విషాదము వ్యర్థమగుచున్నది. భయస్థాయి భావము వ్యభిచారియైనపుడు 'తాసము' వ్యర్థమగుచున్నది. క్రోధస్థాయి భావము వ్యభిచారియైనపుడు అమర్షము వ్యర్థమగుచున్నది. వ్యభిచారి భావములోని గ్లాని శ్రమలలో నొక్కటే చాలును. అని ఈ విధముగ 'ఈష ద్వైషమ్య మవక్షిత' మ్మను లోకోక్తిని బట్టి వానికిఁగల యలతిభేదమును గణింపక వ్యభిచారిభావములను గొందఱు తగ్గించిరి. భోజుఁడు తన శృంగార ప్రకాశికలో అపస్మారమరణములను తీసివేసి ఈర్ష్యాశయములను గ్రహించెను. 'గురుదేవ నృపపుత్రాది విషయారతిశ్చేతి చతుస్త్రింశత్' (గురు నృప పుత్రాది విషయకమగు రతిగూడ భావమే; కాన భావములు ముప్పది నాలుగు) అని రసగంగాధరకారుఁడు. భామహుఁడు గురుదేవ నృపపుత్రాది విషయప్రీతి వర్ణనమును ప్రేయోఽలంకారమని నుడివెను. ఉద్భటుఁడు దానిని భావాలంకారమనెను."1 పీనికి తోడు కోహలుఁడు ప్రతిపాదించిన శాంత రసస్థాయిభావము శమము, రుద్రటుని ప్రేయోరసస్థాయి స్నేహము, ధర్మ సూరి పేర్కొనిన వత్సలరసస్థాయి వాత్సల్యము, పూర్వాచార ప్రతిష్ఠితమగు భక్తికి స్థాయి భక్తిభావము, భానుదత్తుని మాయా రసస్థాయి 'మిథ్యా జ్ఞానము' అను వానిని గ్రహించినచో వానినిగూడ సంచారి భావములుగాఁ జేర్కొనవచ్చును.

సంచారిభావములు విభావానుభావములచే ననుగమ్యమానము లగును కావునను, స్వతః ప్రతిభాసించు శక్తి వానియందు లేదు కనుకను వానిని అభ్యంతరభావము అనియు, సాత్త్విక భావములు స్వతః బహిర్గోచరములగును కావున వానిని బాహ్యభావములనియు భానుదత్తుడు పేర్కొనెను.

భావప్రకాశములో నిట్లు కలదు.

1. కావ్యాలంకార సంగ్రహము—పుట. 889. వ్యా. శ్రీ. ప. సూ. కా.

“విభావోఽవ్యనుభావస్యాదనుభావో విభావవత్
తౌ పున శ్చారిణౌ స్యాతాం తే చ తాన్యుః పరస్పరమ్.”

“విభావ మనుభావ మగును ; అనుభావము విభావమగును ; అవి రెండును సంచారు లగును ; ఆ సంచారి భావములు పరస్పరము అనుభావము లగును” అని. నాయకునియం దనురక్తురాలైన నాయికయు చేష్టలు నాయి కుని కుద్దిపన విభావము లగును. అదియే నాయికాశృంగారమున ననుభావమై యుండవచ్చును. కాని చేష్టయే నాయకుని కనుభావముగా నుండదు. బట్టి విభావాదుల భేదము వ్యక్తి భేదమును బట్టి యేర్పడుననియు, ఒక్కనియందే విభావాది సాంకర్య ముండదనియు తేలుచున్నది.

సాత్త్వికభావములు

మనః ప్రభవము సత్త్వము¹ దీనిని భరత మహర్షి సమాహితమైన మనస్సు (అనగా సామాధ్యవస్థయందున్న మనస్సు) నుండి నిష్పన్నమైనదని నిర్వచించెను.² పరగత సుఖదుఃఖ భావనచే భావితమైన అంశఃకరణము సత్త్వ మని ధనిక విద్యానాథాదులు.³ సత్త్వశబ్దము ప్రాణివాచకము గాన సత్త్వ మనగా జీవశరీరము, దాని ధర్మము సాత్త్వికమని రసతరంగిణీకర్త భాను దత్తుడు.⁴ రజస్తమములచే నస్పృహమైన మనస్సు సత్త్వమనఁబడునని సరస్వతి కంఠాభరణ కర్త భోజుడు.⁵ స్వాఽత్మ విశ్రాంతములగు రత్నాదులకు ప్రకాశ కారియగు అంతర్ధర్మము సత్త్వమనియు⁶ భావాంతర నిరపేక్ష చేతనే రస మును ప్రత్యక్షమొనర్చు బలవిశేషము సత్త్వమనియు⁷ నిర్వచనములు కనఁబడు చున్నవి. సత్త్వమునుండి జనించిన భావములు సాత్త్విక భావములు. ఇవియును

1. “సత్త్వంనామ మనఃప్రభవమ్”—నా. శా. 7 అ. 147 శ్లో.

2. “తచ్చ సమాహితమనస్తాదుచ్యతే మనసః సమాధౌ సత్త్వనిష్పన్నః భవతీతి”

—భ. నా. శా. 7 అ. 147 శ్లో.

3. “పరగత సుఖాదిభావనయా భావితాంతఃకరణత్వం సత్త్వంః తతో భవాస్సన్ధిః”

—ప్రణాపదుద్రీయమ్ పుట 187

4. “సత్త్వశబ్దస్య ప్రాణివాచకత్వా దత్ర సత్త్వం జీవశరీరం తస్యధర్మాః సాత్త్వికాః”

—రసతరంగిణి, చతుర్థసర్గము

5. “రజస్తమోభ్యామస్పృహప్తం మనః సత్త్వమిహోచ్యతే”

—సరస్వతి కంఠాభరణము. 5 అ. 20 శ్లో.

6. “స్వాఽత్మ విశ్రామ ప్రకాశకారి కశ్చన అంతరధర్మ స్సత్త్వం”

7. “భావాంతర నైరపేక్ష్యా రసావరోక్షికరవ్య లక్షణో బలవిశేష స్సత్త్వమ్”.

కార్యరూపములే. అట్లగుటచే నివియును కార్యరూపములగు అనుభావములే యగును. కాని అనుభావములు శరీరజములు, ఇవి సత్త్వజములు. శరీరజములు బుద్ధిపూర్వకముగా నుత్పాద్యమానము లగును ; సత్త్వజములు స్వతః ప్రవర్తమానము లగునని కొందఱు లాక్షణికులు.

స్తంభము, స్వేదము, రోమాంచము, స్వరభేదము, వేపభువు, వైవర్ణ్యము, అశ్రువు, ప్రళయము అను నెనిమిదియు సాత్త్విక భావములని భరతర్షి పేర్కొనెను. స్తంభాదులు స్వతః ప్రవర్తించునవి. స్మిత కటాక్షాదులు (అనుభావములు) బుద్ధిపూర్వకముగా నుత్పాదితము లగునవి. ఈ రెండును స్వతః ధీపూర్వకములే. కాని స్వధర్మభేదములచే 'ధర్మ భేదాత్ ధర్మిభేదః' అను న్యాయమున భేదించుచున్నవి. అట్లయినను భావబోధకత్వరూపమగు నేక ధర్మముఁ గల్గియుండుటవలన సాత్త్విక భావములు కూడ అగుననియు, అది సమ్మతమే ననియు కొందఱుండురు.¹ దీనికితోడు సాత్త్విక భావములు తఱచుగా అనుభావములతోఁ జేర్పఁబడి చెప్పఁబడుట సాహిత్యశాస్త్రములందు పూర్వము నుండియు కనఁబడుచున్నది.

సంస్కృత లాక్షణికులందఱు భరతమహర్షి ప్రోక్తమగు సాత్త్విక భావాష్టకమునే తమతమ గ్రంథములందు ప్రపంచించిరి. రసతరంగిణి కర్తయగు భానుదత్తుఁడు 'జ్యోతి' యను నవమ సాత్త్విక విభావమును ప్రతిపాదించెను.² దీనిని తర్వాతి లాక్షణికులు స్వీకరించినట్లు కానరాదు.

రసనిష్పత్తి

స్థాయిభావము విభావజనిత మగుటచే నీ రెంటికిని కార్యకారణ లేక ఉత్పాద్యోత్పాదక సంబంధము కలదు. ఇట్లే అనుభావములచేత జ్ఞాపింపఁబడు నది కావున నా రెంటికిని జ్ఞాప్య జ్ఞాపక లేక వ్యంగ్య వ్యంజక సంబంధమును, వ్యభిచారి భావములచేత బోపింపఁబడుచున్నది కాన నా రెంటికి పోష్య పోషక సంబంధమును కలదు. సాత్త్విక భావములును అనుభావము లట్లే. ఇట్టి సంబంధము కలిగిన విభావానుభావ సాత్త్విక వ్యభిచారి భావముల సంయోగము చేతనే రసనిష్పత్తి కలుగుచున్నది.

1. సాహిత్య కాముది. పుట 29. టీక.

2. "జ్యోతి చ నవమః సాత్త్వికో భావ ఇతి ప్రతిభాతి"—ర. త. 4 అ.

నిష్పత్తి శబ్దమున కర్థము : కారణములగు విభావపక్షమున కార్యమగు రసమును గలుగఁ జేయుటయు, అనుభావపక్షమున జ్ఞాప్యమగు రసమును జ్ఞాపించుటయు, వ్యభిచారిభావపక్షమున పోష్యమగు రసమును పోషించుటయును నని చెప్పఁబడును.¹ అనఁగా విభావానుభావ వ్యభిచారి భావములు సంయోగమును జెంది స్థాయి భావములను సామాజికుని కాస్వాదయోగ్యముగా నొనర్చునని తాత్పర్యము. దాని చర్యమువలన రసానందిము సామాజికుఁడు పొందుచున్నాఁడు. కావుననే ధనంజయూదులు :

“విభావై రనుభావై శ్చ సాత్త్వికై ర్వ్యభిచారిభిః
అనీయమానః స్వాదుత్వం స్థాయీ భావోరసః స్మృతః”

అని, స్థాయి భావమే రసమగును గాన దానికి రససంజ్ఞ సోఽప్యకోనినారు. పీరందటికి మూలగ్రంథము నాట్యశాస్త్రము.

సాహిత్య శాస్త్రమునందు బహుళప్రచారమునంది వివిధాలంకారియల మధ్య చర్చాత్మక వివాదములకుఁ దావిచ్చిన ప్రసిద్ధ రసనిష్పత్తి సూత్రమును భరతమహర్షి యిట్టిచ్చినాడు ;

“విభావానుభావవ్యభిచారి సంయోగాద్రసనిష్పత్తిః” (విభావానుభావ వ్యభిచారిభావసంయోగము వలన రసము నిష్పన్నమగును). దీనికి దృష్టాంతము నిచ్చుచు లోకమున నానా వ్యంజనౌషధి ద్రవ్యసంయోగమువలన రసములు (షాడతాదిరసములు) సిద్ధమగు (నిష్పన్నమగు) చున్నట్లే విభావానుభావ సంయోగమువలన రసము నిష్పన్నమగునని తెల్పును. వైఁజెప్పబడిన సూత్రమున విభావానుభావవ్యభిచారి సంయోగమువలన నాస్వాద్యమాన మగునట్టియు రసరూపముఁ దాల్చునట్టియు స్థాయిభావప్రశంసఁ జేయుతేదు. దాని భరతుఁడు రసపదార్థ నిరూపణము చేయుచు “రసః ఇతి కః పదార్థః । ఉచ్యతే ఆస్వాద్య త్వాత్” ఆస్వాదింపఁ బడుచున్నది కాన రసమనఁ బడుచున్నదని పేర్కొనినాఁడు. ఆవై దాని నాస్వాదించు క్రమమును దృష్టాంత రూపమున వివరించుచు నానా వ్యంజన సంయుక్తమయిన అన్నమును సుమనస్కులయినవారు భుజించుచుఁ దగ్గతమయిన రసముల (రుచుల) నాస్వాదించుచు హర్షాదుల నందుచున్నట్లే నానా భావాభినయ వ్యంజితములును వాగంగ సత్త్వోపేషములును అగు స్థాయి భావములను సుమనస్కులగు ప్రేక్షకు లాస్వాదించు చున్నారని తెల్పును.

1. “కార్యోత్పత్తి ర్విభావస్య కారణజ్ఞప్తి ప్రతఃపరం

అనుభావస్య కార్యస్య సంభుప్తి ర్వ్యభిచారిణః

ఇతి సూత్రస్థ నిష్పత్తి శబ్దార్థః పరిశీలతః”—భ. ర. ప్ర. శ్లో. 10.

భరతుఁడు పైనిచ్చిన విషయక్రమమునుబట్టి విచారించినచో రసనిష్పత్తి - రసాస్వాదనము అను రెండు విషయముల నాతఁడు స్పష్టపరచుచున్నాఁడని తేల్చవచ్చును. రసములు (పాదజాదులు) సిద్ధములు కావలయునన్నచో ప్రధానములయిన ద్రవ్యములను (జెల్లము మొ॥నవి) వానితోపాటు విపదములయిన వ్యంజనములను, ఓషధులను సంయోగింపవలసి యున్నది. అట్లే విభావానుభావములను వ్యభిచారి భావములను సంయోగ పరచినచో రసరూపము సిద్ధమగునని తాత్పర్యము. నిష్పత్తిపదమునకు వెనుకఁ జెప్పఁబడిన అర్థము ప్రకారము విభావాదులు అపతమ ధర్మములు నిర్వహించుచు నేకోన్ముఖమగుట యనియేగదా దీనివలన తేలినది.

“విభావానుభావ వ్యభిచారి పరివృతః స్థాయి భావో రసనామ లభతే” అను భరతోక్తి ప్రకారము ఆస్వాదయోగ్యమగు స్థాయిభావమే రసనామమున విరాజిల్లుచున్నది. ప్రసిద్ధములైన నవరస స్థాయిభావము లీక్రిందఁ జేర్కొనఁబడుచున్నవి. ఇందెనిమిది రసములు భరతునిచేఁ బ్రతిపాదితమై వర్ణదైవతములఁ గూడియున్నవి.

రసము	స్థాయిభావములు	వర్ణము	దైవతము
1. శృంగారము	రతి	శ్యామవర్ణము	విష్ణువు
2. హాస్యము	హాసము	నీతవర్ణము	ప్రమథులు
3. కరుణము	శోకము	కపోతవర్ణము	యముఁడు
4. రౌద్రము	క్రోధము	రక్తవర్ణము	రుద్రుఁడు
5. వీరము	ఉత్సాహము	గౌరవర్ణము	మహేంద్రుఁడు
6. భయానకము	భయము	కృష్ణవర్ణము	కాలుఁడు
7. భీత్యము	జుగుప్స	నీలవర్ణము	మహాకాలుఁడు
8. అద్భుతము	విస్మయము	పీతవర్ణము	బ్రహ్మ.
9. శాంతము	శమము	ధవళవర్ణము	శ్రీనారాయణుఁడు ¹

స్థాయిభావము భావోత్కర్షరూపమగు మనోవృత్తి. భరతమహర్షి సంచారి స్థాయిభావముల అభినయమును గూర్చి తెల్పుచు :

“స్థాయీ సత్త్వైతిరేకేణ ప్రయోక్తవ్యః ప్రయోక్తృభిః
సంచార్యాకార మాత్రేణ స్థాయీ యస్మాదవస్థితాః

1. ఈ పట్టికను శ్రీ పో. అప్పారావుగారి నాట్యశాస్త్రమునుండి గైకొంటిని.

అనెను. సంచారిభావములు ఆకారమాత్రముచేతనే సువ్యక్తము చేయవచ్చును గాని స్థాయిభావములను మాత్రము సత్త్వాతిరేకముచే ప్రయోగింపవలసిన నిర్ణయించి యున్నాడు.

“భావోద్ధాలంబనోయస్తు వికారో మానసోధవేత్
స భావః కథ్యతే సిద్ధః తస్యోత్కర్షో రసస్థితః”

అను భావప్రకాశమును, “వికాసవిస్తరక్షోభవిక్షేపా భావమితి స్థితః” అనె (సంచారిభావాః) రసే పునః సమ్యక్” అను రసరన్నప్రదీపితును ముందుచు కొని ఆలోచించినచో రసము, రసనామకమగు స్థాయిభావము భావోత్కర్ష రూపమని తేలుచున్నది. దృశ్యకావ్యమున నటుడు స్థాయిభావమును భావోత్కర్షతో నభినయింపవలసి వచ్చినపుడు నటాభినయము కావ్యనాయక తాదాత్మ్యముతో నొనర్చు కార్యరూపము కావున తత్కావ్యమునందును భావోత్కర్ష ప్రపంచితమై యుండవలెను. అట్లే శ్రవ్యకావ్యము వర్ణనాస్మర మగుటచే నందును నట్టి భావోత్కర్ష స్థితి విభావానుభావ సాత్త్విక సంచారి భావ సమ్మిశ్రరూపముగా వర్ణితమై శ్రోతకు భావ తాదాత్మ్యము గల్పింపవలసిన తాత్పర్యము.

రుద్రటుడు సంచారి భావములను రసత్వము నొందునని సిద్ధాంతిగ రించెను.¹ ఇతర లాక్షణికు లెవ్వరును దాని నంగీకరింపలేదు గాని పాశ్చాత్య మనస్తత్త్వ శాస్త్ర దృక్పథముతో రసతత్త్వము నిరూపించు నపుడు కొందఱీతని సిద్ధాంతము ననుసరించుచున్నారు.² భరతుడు స్థాయి భావముల రసము లగునని స్థాపించినవిధమిది: సమానలక్షణులు, తుల్యపాణి పాదోదర శరీరులు, సమానాంగ ప్రత్యంగ సంయుతులునైన పురుషులు కుల శీల విద్యా కర్మ శిల్పాది లక్షణములవలన రాజత్వమును బొందుచున్నారు. అల్పబుద్ధులగు ఇతరులు వారి కనుచరు లగుచున్నారు. అట్లే బహ్వశ్రయమువలన స్థాయి భావములు స్యామి భూతము లగుటయు, ఇతర భావములు తదింగ భూతములై తదాశ్రితము

1. “రసనాద్రసత్వమేషాం మధురాదీనా మివోక్తయాచాత్కైః
నిర్వేదాదివ్యపి తన్ని కామ మస్తీతి తే ఽపిరసాః”

—రుద్రట కావ్యాలంకారము పుట. 150

2. In the whole range of Samskr̥ta and Hindi poetics there seems to have been only one eritic viz. Rudrata who had the courage to stand against the great authority of Bharata and to declare that even the ‘Sanchari Bhavas’ make as good ‘Rasas’ as do the Sthayi”.

—Psychological studies in Rasa - Rakesh Gupta, P. 165-166.

లగుటయు నగుచున్నది. వ్యభిచారి భావములు కేవలము పరిజనభూతములై యుండును. దీనికి దృష్టాంతము : లోకమున మహాపురుషుఁ డైనంతమాత్రమున గాక సపరివారుఁ డైనప్పుడే అతనికి 'నరేంద్ర'పదము వచ్చుట ప్రసిద్ధము. అందువలననే విభావానుభావ వ్యభిచారిభావ పరివృతమగు స్థాయికి మాత్రము రసనామము కలుట !

భరతుని రసనిష్పత్తి సూత్రముపై లాక్షణికులలో రేగిన వాదోప వాదముల నుద్దేశించి వాని అన్వయము కావ్యకళాతత్త్వ ప్రకాశక ర్తలు తమ గ్రంథమునం దిట్లు ప్రతిపాదించి యున్నారు.

1. "తత్ర విభావానుభావ వ్యభిచారి సంయోగా ద్రసనిష్పత్తిః."
2. "నానాభావోపగతా అపి స్థాయినో భావాః రసత్వమాపువంతి."
3. "విభావానుభావ వ్యభిచారిణః (గుణతయా) స్థాయిభావా నుపాశ్రితా భవన్తి"
4. "విభావానుభావ వ్యభిచారి పరివృతః స్థాయీభావో రసనామ లభతే."
5. "విభావానుభావయుక్తో హ్యంగవస్తు సమాశ్రయః సంచారిభి స్తు సంయుక్తః స్థాయ్యే వతు రసోభవేత్"

"అను పంచసూత్రికి షక వాక్యతను సాధించి యున్న యెడల అంతటి శ్రమ వారికి లేకుండెడిది. ఒక్కటే ప్రకరణమున-మొదటి సూత్రమునకు దాష్టాంతిక రూపముగా నున్న రెండవ సూత్రమును బట్టియే సంయోగ రసనిష్పత్తి పదములకు ఉపగతత్వము, రసత్వాప్తి అని అర్థము చెప్పుకొన వీలున్నది. కడమ మూఁడు సూత్రములయందును పై 'ఉపగత' పదమునకు 'రసత్వాప్తి' అనుట కును వివరణప్రాయముగ 'ఉపాశ్రితత్వము, పరివృతత్వము' అనియు 'రస నామలబ్ధి' 'రసీభవనము' అనియు అర్థములు లభించుచున్నవి. ఈ పదముల స్వారస్యమునుబట్టి స్థాయి వ్యభిచారి భావము లెట్లు కావ్యమున సమావేశ పరుపఁ బడెడివో - అదియును, స్థాయిభావము రసరూపముగ నెట్లు పరిణ మించెడిదో అదియును తెలియుచున్నది. "...విభావై రుత్పద్యతే" అని మహర్షి చెప్పుటయు, పై వానికి విరుద్ధముగా లేదు ; పై సూత్రములలో స్థాయిభావ దృష్టితో నవి రసత్వమును పొందుననియు రసములే యగుననియు, రసము అని పేరుపొందుననియు చెప్పినట్లుగా - అదే విషయమును రసదృష్టితో రసములు ఉత్పన్నములగుననియు, నిష్పత్తి అభివ్యక్తి అభినిర్వృత్తి యగుననియు, నివ ర్తించుననియు, ఇంకొక దృక్కోణముతో చెప్పబడినదే కాని మఱొకటి కాదు.

రసాధ్యాయ - భావాధ్యాయములు రెండును కలిపి అన్వయించుచో నింత సౌకర్యము కలదని నా మనవి."

భావహీనమైన రస ముండదు- అట్లే రసవర్తితమైన భావ ముండవోదు. ఇట్లు పరస్పరావినాకృతమైన రస - భావముల సిద్ధి అభినయమున సంభావ్యమగును. రసహీనమగు అర్థము ప్రవర్తింపదు. ఈ విధముగా భరతుడు (కావ్య) నాట్యరసముల ప్రాధాన్యము నుగ్గడించినాడు.

రసపదము లక్షణశాస్త్రములందు- కావ్యరసముగా గ్రైకోనఁబడుచున్నను, దాని కా యర్థము మొట్టమొదటలేదు. రసశబ్ద ప్రసక్తి మొదట ఋగ్వేదమునందు సోమరసము - జలము - ధీరము - సారము - దుచి అను అర్థములందు కానఁబడుచున్నది. అధర్వ వేదమునందును శతపథ బ్రాహ్మణమునందును రసమునందలి తృప్తి సాధన స్వాద్యక్షలు సూచింపపడి యున్నవి. భరతుడు తన నాట్య శాస్త్రమున రసపదము అధర్వ వేదమునుండి గ్రహింపఁబడినదని సూచించినాడు. ఉపనిషత్తులలోని "పదాహి రసో తేషామేతే రసాః" (ఛాం. 3-5-4); రసో వై సఃరసగో హ్యేవాయం లక్ష్ణావ్యయనందీ భవతి" (తై. 2-7-1) అను వాక్యములు సారరూపముగు ఆత్మసంతృప్తి ప్రతిపాదకములయి సర్వసారాత్మానందమును సూచించుచున్నవి. రామాయణమున రసపదము కావ్యరస రూపముననే గ్రహింపఁబడినది. భరతుడు నాట్య శాస్త్రమున దృశ్యకావ్య పరముగా నిరూపించిన రసస్వరూపాదులను నిరుచాతి భామహోద్యలంకారికులు శ్రవ్య కావ్యమున కన్వయించి సాహిత్యమున స్థాపించి యున్నారు.

"సంస్కృత భాషలో సాధారణముగా కానవచ్చు వర్ణాభేద గ్రహణ ప్రక్రియ ననుసరించి 'రల' ల అభేదముఁ రసశబ్దమును 'లస' భావూత్పన్నముగను, లాస్య లసనార్థకముగను గ్రహించుచో-¹ రసము క్రిడనరూపమై కావ్య ర్థములను ఆలింగనముచేసి, వ్యాపించి, అన్నిటియందును స్థూలముగాఁ బ్రకాశించుచు వాటిని ప్రకాశవంతముగా చేసి, శిల్పయోగముచే నైపుణ్యాస్మృతకళాధిష్ఠానమై సామాజికులకు మార్గ ప్రీత్యానందము లీయఁజాలు నొక భావవ్యంజక ప్రక్రియ (work) రూపమున పరిచ్ఛన్నముగను, తద్వ్యంగ్యభావ విశేష రూపమున వ్యాపకముగను గోచరించునట్టిదనియు గ్రహింపవచ్చు"నని కావ్య కళాతత్త్వ ప్రకాశికాకర్త.

1. అనన్తేషణ, క్రిడనయోః; to embrace, to play, to be skilful, to work, to shine, to be brilliant, to be happy or delighted. (అష్టకోశ).

రస మలౌకికము

లౌకికమున నిండియ గోచరములగునవి యన్నియు వ్యావహారిక సత్తా రూపములు, లౌకికములు; మనోగోచరము లన్నియు వ్యావహారిక సత్తను కల్గియుండవుగాన మనస్సుచే గ్రహింపఁబడుచున్నవిగాన ప్రాతిభాసిక సత్తా రూపములు అలౌకికములు (లేని రూపును కల్పనము చేసికొనునవి); ఆత్మ సాక్షాత్కారాదులు ఆధ్యాత్మిక సత్తా రూపములు. ఈ దృష్టితో బంధుత్వాదులు, గుణగణాదులు, వ్యక్తి వివేకాదులు, ప్రతిభాదులు, కావ్యగత భావాదులు, విభావాదులు అలౌకికములే, ప్రాతిభాసికములే. జాగ్రదవస్థలో వ్యావహారిక సత్తారూపుఁడైన మానవుఁడు స్వప్నములో స్వాప్నిక జగత్తును సత్యమని తచ్చర్మణాంతము ఎట్లూహించి అనుభవించుచున్నాఁడో రసజగత్తునుగూడ శ్రోత తచ్చర్మణాంతము తన్మయుఁడయి అనుభవించుచున్నాఁడు. భానుదత్తుఁడు రసతరంగిణిలో - 'రసము లౌకికము', 'అలౌకికము' అని ద్వివిధమని పేర్కొనెను.¹ 'లౌకికవిషయసంబంధముచే కల్గినది లౌకికము; అలౌకికవిషయసంబంధముచేత కలిగినది అలౌకికము. లౌకికరస మారువిధములు. అలౌకికరసము 'స్వాప్నిక' 'మానోరథిక' 'భావనాయక' భేదములచే త్రివిధము. అందు కావ్యపద పదార్థ చమత్కారనాట్యనిష్ఠమైనది భావనాయకము. ఈ రెండును ఆనందరూపములే. ఇట్లనుటలో స్వాప్నిక మానోరథికము లెంత అలౌకికములో లేక ప్రాతిభాసికములో² భావనాయకము నంతే అలౌకిక మగునని స్పష్టము.

లౌకికమున ప్రేయసీ ప్రియులు రతిభావయుక్తు లైనపుడు పరస్పరాలోకనములు, హాసాదులు కార్యకారణములుగా జనించుటఁ గాంచుచున్నాము. కాని ఇట్టి రతిభావమే కావ్యమున నాయికా నాయకులందు గోచరించుచో వారు పై యిరువురివలె లౌకికులు కారు కనుక వారలౌకికు లనబడుచున్నారు.

'దృశ్యకావ్యమున విభావాదుల సమ్మిశ్రితరూప మగు స్థాయిభావమును అభివ్యక్తము సేయువాఁడు నటుఁడు. ఆ నటుఁడు లౌకికుఁడు. అతనియందు

1. "నచ రసో ద్వివిధో లౌకికోఽలౌకికశ్చైతి లౌకిక సన్నికర్ష జన్మా లౌకికః । అలౌకిక సన్నికర్ష జన్మాత్వ లౌకికః లౌకిక సంనికర్షః షోఢావిషయగతః । ..... అలౌకికరస త్రిధా స్వాప్నికోమానోరథిక భావనాయక శ్చైతి । భావనాయకశ్చ కావ్యపద పదార్థ చమత్కారే నాట్యేచ । పరంతు ద్వయో రప్యానంద రూపతా" .

—రసతరంగిణి - భానుదత్తుఁడు - 8 వ తరంగము. పుట 25.

2. కావ్యకళాతత్వ ప్రకాశికాకర్త 'ప్రాతిభాసిక' మను శబ్దమును వాడెను.

ప్రాతిభాసిక సత్తారూపమున— దృష్టి సృష్టి న్యాయమున సామాజికులు నాయకుని నటునిపై నారోపించి, మనోమయముగా గ్రహించుచున్నారు. ఇచ్చట నాయకుడు మిశ్రప్రాతిభాసికుఁ డగుచున్నాడు. శ్రవ్యకావ్యమున శుద్ధప్రాతిభాసికుఁ డగుచున్నాడు. మిశ్రప్రాతిభాసికుఁడగు దృశ్యకావ్య నాయకునికి కవి జ్ఞానేచ్ఛాశక్తి వృత్త్యాత్మకానుభవమయాంతశ్శరీరునిగను, నటుఁడు క్రియాశక్తి వృత్త్యాత్మకానుభావమయ బాహ్యశరీరునిగను ఉన్నారు. ఈ దృష్టితో నాయకుఁడు ప్రాతిభాసిక సత్తారూపుఁ డనవచ్చును. ఆనందవర్ధనుఁడు ‘రసస్తు కథానాయకాశ్రయస్త ద్విపక్షాశ్రయోవా’ అని ధ్వన్యాలోకమున జెప్పటచే రస మిట్టి నాయకాశ్రయమై యుండునని తేలుచున్నది.¹ ఆనందవర్ధను ననుసరించియే విద్యానాథుఁడు ప్రణాపరుద్రీయమున ‘అత్ర రసో నాయకాశ్రయ ఏవయది పరం నిపుణనటచేష్టయా తథావిధ కావ్య శ్రవణ బలేన ససామాజికైః సాక్షాద్భావ్యతే తదాపరగతస్యాఽపి రసస్య సమ్యగ్భావనయా పరత్ర నిరతిశయానంద జనన మవిరుద్ధమ్’ అని పేర్కొని యుండుట.

రసాస్వాదము

ఇక రసానుభూతి సామాజికునిదే. సామాజికులలో కావ్యరసాస్వాదనకై సుసంస్థారవంతులయిన సహృదయులే అర్హులు. ధ్వన్యాలోకమున సహృదయు లిట్లు నిర్వచించఁబడిరి. “యేషాం కావ్యానుశీలనవశాత్ విశదీభూతే మనోము కురే వర్ణనీయ తన్మయీభవనయోగ్యతాతే హృదయ సంవాద భాజః సహృదయాః” అని భరతుఁడు ప్రేక్షకుల లక్షణములఁ దెల్పుచు,

“అవ్యక్తై రింద్రియైః శుద్ధ ఊహాపోహ విశారదః
త్యక్త దోషోఽనురాగీచ స నాత్యేప్రేక్షకః స్మృతః
యస్తుష్టా తుష్టిమాయాతి శోకేశోకముపైతి చ
దై న్యేదీనత్వమాయాతి సనాత్యే ప్రేక్షకః స్మృతః
యస్తుష్టా తుష్టి మాయాతి శోకేశోకముపైతి చ
క్రుద్ధః క్రోధే భయేభీతః సశ్రేష్ఠః ప్రేక్షకస్మృతః”²

అనుటలో రసానుభూతి అట్టి ప్రేక్షకులదే యని ద్రువపడినది. ప్రేక్షకుఁడు జ్ఞానేచ్ఛాక్రియా వృత్త్యాత్మకమగు మనస్సునకు ఆచ్ఛాక్రియావృత్తి నుజ్జ

1. కావ్యకాతత్వ ప్రకాశిక.

2. భరతనాట్యశాస్త్రము. 27 అధ్యాయ. 42, 54, 61. 62 శ్లో.

గింపఁ జేసి, వాసనాత్మకమగు శుద్ధ సత్త్వజ్ఞాన వృత్తితో కావ్య రసాస్వాదన మొనర్చుచు తదనుభూతిని పొందును.

సామాజికుఁడు రసానుభూతిఁ బొందుటకు నాల్గవస్థలు దాటవలెననియు, అయిదవ దానిలో రసానందము కలుగుననియు అభినవగుప్తుని సిద్ధాంతము. దీనిని సారరూపమున శ్రీ పోఁఁగి శ్రీరామ అప్పారావుగారు వ్రాసిన విషయము నిచ్చట పొందవలెను. (నా. శా. పుట 228).

“1. హృదయ సంవాది అయిన విభావము (Aesthetic object). సామాజికుని కనులను, చెవులను విప్పార జేయును (Sense level).

2. ఈ దర్శన శ్రవణముల వలన సామాజికుఁడు భావనకు మొదలు పెట్టును. ఆ భావనవలన క్రమముగా నతఁడు ఆ విభావముయొక్క పరిమిత శాహ్వాన్వరూపమునే కాక అందు దాగియుండి శాహ్వాన్ద్రియములకు కస్పట్టని విశిష్టధర్మమును, అనంతత్వమును దర్శింపగల్గును (Imaginative level). ఇందు లకు రంగమున ప్రదర్శితమగు కావ్యమున వర్ణితమగు అనుభావాదికము. దోహదము చేయును.

3. ఇట్లు విశిష్టదర్శన మైనంతనే వానిప్రవృత్తియే మారిపోవును. ఇప్పుడు వానికి ఎదుట ప్రత్యక్షముగ కన్పించు విభావాదులతో పనిలేదు; వాని అంతర్యమునుగూర్చి తాను భావనచేసిన విశిష్టస్వరూపమే వాని మనః ఫలకము ఎగుట నిలిచియుండును; (ఇట్టి అర్థమునందే “Art is the representation of the real in its mental aspect” Worsfold పేర్కొనెను) అనఁగా సామాజికుఁడు తొక్కికప్రవృత్తినుండి మరలి, స్వీయసృష్టి అయిన ఒకానొక భావనాలోకమున సంచరించును. ఆస్థితిలో అతఁడు పునః పున రనుసంధాన ముచే తనభావనకు కారణమైన విభావముతో తాదాత్మ్యమును (Identity) పొందును. అనఁగా నాయకాద్యభేదమునుపొంది, సాక్షాత్తుగా తదనుభవమునే తానును పొందుట కభిముఖుఁడగును. వెనువెంటనే నాయకాదుల ఆవేశాదు లెట్టివో అట్టివే వీనికిని కలుగగలవు. అనఁగా వారి సుఖదుఃఖములనే ఈతఁడును పొందుచుండును. ఇదియే ఉద్వేగస్థితి లేదా సత్త్వస్థితి (Emotional level) సామాజికునికి లేదా పాఠకునికి ఇట్టిస్థితిని పొందింపఁగల ప్రయోగము లేదా కావ్యముమాత్రమే ఉత్తమమని తెలియవలెను.

4. ఇట్లు సామాన్యకాద్యనుభవమునే పొందుచు, ఆ భావశ్రవణతే లోనైన సామాజికుడు క్రమముగా తన్నుతాను మరచిపోవును. (self-forgetfulness) అనగా అతడు స్వ-వరభేదములకు కారణమైన వ్యక్తిత్వమునే కోల్పోవును. ఇట్టి అతాకిక స్థితికే 'సాధారణీకరణ' మని పేరు (universalisation). సంభావన సరిగా లేకపోవుట మొదలగు ఏడు విఘ్నములను పరించి నప్పుడే సామాజికుఁ డిట్టిస్థితిని పొందగలడు.

5. ఈ సాధారణీకరణస్థితిలో సామాజికుని జాహ్మ్యోద్రియములు పని చేయుట పూర్తిగా మానివేయును. స్థాయితోకూడిన హృదయము, ఆనందముతో కూడిన ఆత్మ - ఇవిరెండు మాత్రమే పనిచేయుచుండును. ఇదియే బ్రహ్మనంద సబ్రహ్మచారి అయిన రసస్థితి (Transcendancy)".

రసానందము

కావ్యమువలన సామాజికుడు రసానందము నొందుననియు, నది బ్రహ్మనందమునకు సబ్రహ్మచారి యనియు లాక్షణికుల మతము. ఆనందము ఆత్మస్వరూపము. అదియే అఖండానందము. తచ్ఛాయా రూపములే నడినగా నందములు. ఆత్మస్వరూపజ్ఞానముతో జనించునది ఆత్మానందము లేక బ్రహ్మనందము. రసజన్యమగునది రసానంద మనబడును, దీనినే బ్రహ్మనంద సబ్రహ్మచారి యని అందురు. విషయజన్యమగునది విషయానందమనియుఁ జేర్చినుట కలదు. ఇట్లనుటలో కావ్యానందము బ్రహ్మనందము కాదని స్పష్టము. కావ్యానందము ఇచ్చా క్రియాత్మక వృత్తు లణగిన మనస్సుయొక్క జ్ఞానవృత్తి ననుభవించు బడును. బ్రహ్మనందము మనస్సంబంధములేని బుద్ధితో ననుభవించు బడును. అట్టి బుద్ధినే ప్రజ్ఞయని అందురు. అట్టి ప్రజ్ఞను సాధించుటయే 'విశ్వసాధాన' మనియు, అమనస్క యోగమనియు తాత్త్వికు లందురు. అట్టి అమనస్థయమగు బుద్ధి యమనస్కయై ఆత్మ వ్యాప్తమగును. అందు సాన్వనందము ప్రసరిం బించును. "ఆత్మాభిముఖ ధీ పృతౌ స్వానందః ప్రతిభింబతి" అని పేదాంగ పంచదశి (11 ప్ర. 86 శ్లో). ఆత్మానంద మతీంద్రియము, నిశ్యమ, నిగ్విషయము, నిరతిశయమునయి వఱలుటనే బుద్ధిగ్రాహ్యమగుచున్నది. "సుఖ మాత్యంతికం యత్తత్ బుద్ధిగ్రాహ్య మతీంద్రియమ్" (6 అ. 21 శ్లో.) అని భగవద్గీత. కాని కావ్యానందము ఇంద్రియ మనోగ్రాహ్యములగు కావ్యార్థముల వలన జనించినదియు, అందును అంతఃరణ వృత్తి ప్రధాన

ముగాఁ గల్గినదియు, సర్వావస్థలయందును నిత్యమై యుండునది కానట్టిదియు విషయత్వముతో గూడినదియు నగుచున్నది. ఇట్లనుటలో విషయానందమున కన్న కావ్యానందము భిన్నమని స్పష్టము. రసము అతౌకికములగు విభావాదులచే నిష్పన్నమగుచున్నది కావున తౌకికమగు విషయానందము కాఁజాలదు. విషయానందము ఊచికము, అనిత్యము. స్థాయిభావ చర్యణము వలన అనుభూతమగు రసానందము చిరకాలిక మగుచున్నది. కావ్య కళాతత్త్వ ప్రకాశికా కర్త బ్రహ్మానందమును సార్వకాలికానంద మనియు, కావ్యానందము దీర్ఘకాలికానందమనియు, విషయానందము ఊచికాలికానంద మనియు సూచించియున్నారు. విషయానందముకన్న అతౌకికమై (ప్రాతిభాసికమై) మనోజ్ఞానవృత్తితో ననుభూతమగు రసానందము అమనస్కమగు ప్రజ్ఞితో ననుభవింపఁబడు ఆత్మానందమునకు సబ్రహ్మచారి యనుట సమంజసమే.

అల్లరాజు తన రసరత్న ప్రదీపికలో రసానందము బ్రహ్మానందమునకును, విషయానందమునకును మధ్యస్థమగునది యని పేర్కొనెను.

“సుఖం ద్విధేవ కథితం నిత్యానిత్య విభేదతః
నిత్యం బ్రహ్మస్వరూపం హి అనిత్యం విషయోద్భవమ్
కేవలం యోగిభిర్గమ్యం బ్రహ్మానంద మయం విదుః
ప్రచారో విరలస్తస్య లోకేస్మిన్ విషయోన్ముఖే.
యత్సుఖం విషయోత్థం హి నానారుచి సమాశ్రయమ్
తదేవ బహుధాభిన్నం ప్రాప్తౌ నైవాతి సుందరమ్.
రస రూపం సుఖం యత్తు తద్వయోరపి మధ్యమమ్
అనిర్వాచ్యతయా యత్తు పూర్వాచార్యై ర్నిరూపితమ్.
తస్మాదసారే సంసారే సారరూపో రసోమతః
యత్ర ప్రీతిః సువిఫలా వర్థతే చ దినేదినే.

—రసరత్న ప్రదీపిక. ప్రథమ పరిచ్ఛేదము. శ్లో. 10-15.

బ్రహ్మానందము ఏకరూపముగా నఖండముగా అప్రమేయమైయుండును. రసానందము రత్నత్వాహోది రూపములగు వివిధస్థాయి చిత్తవృత్తులచే వివిధముగా గోచరించును. బ్రహ్మానందమున ఆత్మేతరము గోచరముకాదు. రసానుభూతియందు రత్యాది చిత్తవృత్తులతో నుపహితమగుటచే నా యా రసములు గోచరించుచు, విభావాది చర్యణపర్యంతవ్యాప్తమైన ఆనందము తెలియఁబడుచుండును. ఇదియే బ్రహ్మానందమునకును, రసానందమునకును గల భేదము.

రసములన్నియు నానందజనకములని అభినవగుప్తపాదుల యభిమతము.

అట్లే సాహిత్యదర్పణక ర్తయు :

“హేతుత్వం శోక హర్షాదే గ్గతేభ్యో లోకసంశ్రయో
శోకహర్షాదయోలోకే జాయంతాం నామ లోకీకాః.
అలౌకిక విభావత్వం ప్రాప్తేభ్యః కార్య సంశ్రయాన్
సుఖం సంజాయతే నేభ్యః సర్వేభ్యోఽపితి కాండశిః.

అని లౌకిక కారణ కార్యరూపములగు శోకహర్షములు కావ్యమున సాహిత్య కారణ కార్యరూపములై హర్షమునే కల్గించువని నుడవించుచున్నాడు. ఇగన్నాథుడు కావ్యరసానందము బ్రహ్మానందమునకు సబ్రహ్మచారి యని అభినవగుప్త పాదుల మతమును సమర్థించుచు నది కేవలానందమే యున్నది ప్రతి కావ్యరస్యముచే నిరూపించినాడు. భరతుడు నాట్యశాస్త్రమున

“తువ్యంతి తరుణాః కామే నివృత్తాః సమయాన్వేషి
అథేష్టాపరాశ్రయ మోక్షేవాపథ విరాగినః.
శూరావీభత్స రాద్రేషు నియుద్ధేష్టాహాపేషుః
ధర్మాభ్యాన పురాపేషు వృథాస్తువ్యంతి వృద్ధాః.

(27 ల. స్లో. 57, 59).

అని తెల్పినాడు. ఇందు మొదటి శ్లోకమును పురుషార్థ విభజనము చేసి, లక్ష్యములను సాధించు పురుషార్థ సాధకుల నుద్దేశించి ప్రాసక్తి గావించుచున్నది. ఇక రెండవ శ్లోకమున జ్యోతిసబడిన శూరులు ఉత్తములు. వారు వీభత్స రాద్ర పీరాదులందు తుష్టినే పొందుదురని తల్పింపుచున్నది. వీభత్స రాద్రములు దుఃఖ ప్రధానములు. వానియందే తుష్టిని పొందుచున్నారన్న సర్వరసములు ఆనందదాయకములే యని భరతుడు భావించుచున్నాడు. చివరిలో సందేహ ముండదు. లాక్షణికులలో నిట్లు కావ్యరసము అనంద దాయకములను వారొక శాఖకు జెందినవారు.

కావ్యరసము సుఖదుఃఖాత్మక మని ప్రతిపాదించువారు మొదటియుర శాఖకు జెందినవారు. ఈ శాఖకును ఒక విధముగా భరతుని యందే మూలము కానవచ్చుచున్నది. సామాజిక స్వరూప నిరూపణము చేయుచు భరతుడు

“యస్తుష్టే తుష్టిమాయాతి శోక శోక ముత్తలి చ
క్రుద్ధః క్రోధే భయే భీతః సశ్రేష్ఠః ప్రేడకస్త్వయః.

అని యనుటలో దృశ్యకావ్యమున సుఖదుఃఖాత్మకములగు స్థాయిభావములు నటులచే ప్రయుక్తములగుచుండ నందు తాదాత్మ్యము బొంది ఉత్తమ

ప్రేక్షకుఁడు సుఖదుఃఖాత్మకమగు రసానందము ననుభవించుచున్నాఁడని తేలుచున్నది. నాట్యదర్పణకర్త దీనిని సమర్థించుచు “స్థాయీభావః శ్రితోత్కర్షో విభావవ్యభిచారిభిః, స్పష్టేనుభావ నిశ్చేయః సుఖదుఃఖాత్మకో రసః” అని ప్రపంచించినాఁడు. ఈ భావమునే భోజుఁడు,¹ రుద్రభట్ట,² శారదా తనయుఁడు మొదలగు లాక్షణికులు స్వీకరించి తమతమ గ్రంథములందు నిబద్ధించిరి. శారదా తనయుఁడు భావప్రకాశమున వాసుకి, నారద మతముల ననుసరించి రసోత్పత్తినిగూర్చి వ్రాయుచు రసములు త్రిగుణసంబద్ధములని పేర్కొనినాఁడు. భగవద్గీతలోని - “రజస్తే ఫలం దుఃఖం - అజ్ఞానం తమసః ఫలమ్ - సత్వాత్ సంజాయతే జ్ఞానం” అను వాక్యములఁబట్టి చూచినచో త్రిగుణాత్మకములగు రసములు సుఖదుఃఖాత్మకములని తేలుచున్నవనుటలో విప్రతిపత్తి యుండఁబోదు.

లాక్షణికులలో నేర్పడిన ఈ రెండు వాదములలో సత్యాసత్యముల మాట నటించి పైవారి అనుభవములను దృష్టాంతముగాఁ గొనినచో రెండును సత్యములని గ్రహంపవలసి వచ్చును. రసానుభూతి సామాజికులయందే జరుగుచున్నది. కాని అది వారివారి అధికారమునుబట్టి జరుగునని పేర్కొనుచు, భరతర్షి

“నానాశీలాః ప్రకృతయః శీలాన్నాట్యం వినిర్మితమ్
ఉత్తమాధమ మధ్యానాం వృద్ధశాలకయోషితామ్.”

అని వారిని ఉత్తమాధమ మధ్యమ భేద మొనర్చినాఁడు. ఇం దుత్తములు శుద్ధ సాత్త్విక మనోవృత్తి సంపన్నులు. వారికి సుఖదుఃఖాది రసము లన్నియు ఆనందరూపములుగా భాసింపవచ్చును. ఇక మధ్యములు సాత్త్విక రజోగుణ మిశ్రరూపమనోవృత్తి కలవారగుటచే వారికి సుఖములు సుఖములుగను, దుఃఖములు దుఃఖములుగను గోచరించునవచ్చును. ఇట్లు లాక్షణిక ప్రసిద్ధములే కాక, అనుభవసిద్ధములైన ఈ రెండు మతములను సమన్వయించి చూచినచో స్వారస్యమును, యథార్థమును కాగలదు.

ప్రయోగదృష్టితో పరిశీలించినచో కావ్యమునం దొక్క రసము మాత్రమే కాక పెక్కు రసములు ప్రయుక్తము లగుచుండును. అం దొక

1. “రసాహి సుఖ - దుఃఖావస్థా రూపాః” - భోజుఁడు.

2. “కరుణామయానా మప్యూహదేయత్వం సామాజికానామ్ రసస్య సుఖదుఃఖాత్మకయా తదుభయ లక్షణత్వేన ఉపపద్యతే” - రసకళిక.

రసము ప్రధానమగుచో తదితరములు దాని కంగభూతములుగా నుండి దానికిఁ బుష్టిఁ జేకూర్చుచుండును. ఇట్టి ప్రధానరసము కావ్యమంతట వ్యాపించి చిర కాల ముండునుగాన స్థాయీరసము అనఁబడును. తదితరములు సంచారిరసము లగును.

సంచారి స్థాయీరసములకు అంగాంగి సంబంధము తెల్పుచో నవి అంగ రసములు, అంగిరసములు అనఁబడును. సాధారణముగా కావ్యములందు శృంగారవీరములే అంగిరసములుగాఁ బ్రయుక్తములు కావలెనని లాక్షణికోక్తి. అట్లయినను శాంత, కరుణాద్భుత భక్తి రౌద్రము లంగిరసములుగాగల కావ్య ములును సాహిత్యమునందు కానఁబడుచున్నవి.

జన్యజనక భేదముచే రసములను లాక్షణికులు ద్విధాకరించిరి. శృంగార వీరరౌద్ర భీభత్సములు మాత్రమే ఉత్పత్తి పేతుభూతములగు రసములు. వీనితో శృంగారము నుండి హాస్యమును, రౌద్రమునుండి కరుణమును, వీరము నుండి అద్భుతమును, భీభత్సమునుండి భయానకమును ఉత్పన్నములైనవి. నవమ రసమగు శాంతరసము అభినవగుప్తాదులచే సర్వరసములకు ప్రకృశ్చిరసముగ నుగ్గడింపఁబడినది. దానినుండియే యితరరసములు స్వస్వప్రయోజనములచే జనించి తమ నిమిత్తములను ముగించుకొని దానియందే మణిలీనమగును.

“స్వం స్వం నిమిత్త మాసాద్య శాంతాద్భావః ప్రవర్తతే
పున ర్నిమిత్తాపాయే చ శాంత ఏ వోపలీయతే.”

రసములలో మిత్త (పోషక) శత్రు (విరోధి) భేదముచేత నీ క్రింది విధముగా విభాగ మేర్పడుచున్నది.

రసము	విరోధి రసములు	పోషక రసములు
1. శృంగారము	కరుణము, భీభత్సము రౌద్రము, భయానకము	అద్భుతము, హాస్యము వీరము
2. హాస్యము	భయానకము, కరుణము.	శృంగారము
3. కరుణము	హాస్యము, శృంగారము	
4. రౌద్రము	హాస్యము, శృంగారము భయానకము	వీరము

రసము	విరోధిరసములు	పోషకరసములు
5. వీరము	భయానకము, (శాంతము?)	రౌద్రము, అద్భుతము శృంగారము
6. భయానకము	శృంగారము, వీరము, రౌద్రము, హాస్యము, శాంతము	
7. బీభత్సము	శృంగారము	వీరము
8. శాంతము	(వీరము?) శృంగారము, రౌద్రము, హాస్యము, భయానకము'	

అమృతానందయోగి విరచితమైన అలంకార సంగ్రహమున శాంత రసము సర్వోత్కృష్ట రసమనియు, దానికి మిత్రవిరోధములు లేవనియు తెల్పబడియున్నది. “శాంతః సర్వ రసోత్కృష్టో నమైశ్రీ నవిరోధితా.”¹

దైవతాధివాసమై బ్రహ్మానంద సబ్రహ్మచారియగు రసానందము నందించు నిట్టి రసావతారము నుపాసించుటవలన కలుగు ఫలితమును అల్లరాజు ఇట్లు పేర్కొనినాడు. (రసరత్న ప్రదీపిక. ప్ర. ప. 23 శ్లో)

“దానే ముఖ్యం ఫలం పుణ్యం కీర్తిస్తత్రానుషంగికీ
యథా తథా రసే పుణ్యం ముఖ్యం ప్రాసంగికం సుఖమ్.”

1. ఈ పట్టిక శ్రీ పో. శ్రీ. ఆస్పారావుగారి నాట్యశాస్త్రమునుండి గైకొనబడినది.
2. పృ. పరి. 64 శ్లో.

2. వీరరసవివేకము

సాహిత్యము

సహృదయుఁడు జీవించుటకు, అనుభవించుటకు జగత్తులు రెండుగలవు. వానిని శాహ్యజగత్తు, కావ్య (రస) జగత్తు అని పిలువవచ్చును. శాహ్యజగత్తు బ్రహ్మచే సృష్టమై తాకికసత్తారూపమై, నిత్యజీవితరంగమై సుఖదుఃఖ రూపమైనది. కావ్యజగత్తు కవి (బ్రహ్మ) చే సృష్టమై ప్రాతిభాసిక సత్తారూపమై రసజీవితరంగమై అనందఫలదమైనది. ఒకటి సృష్టిస్థితిలయాస్త్వమగు విశ్వము; మఱియొకటి అక్షరరమ్యమైన కావ్యజగత్తు - లేక సాహిత్యము. సాహిత్యమునే వాఙ్మయమనియు సారస్వతమనియు పిలువరు.

సాహిత్యమొక లలితకళ. చతుష్టస్థి కళలలో సుకుమారములు, మనోహరములు నైనవి లలితకళలు. అవి నాట్య, శిల్ప, సంగీత, కవిత్వ, చిత్రలేఖనములు. అందు కవనమునకుఁ జెందినది సాహిత్యము. సాహిత్యము విశ్వజనీనమై నిర్వాహముగనిర్వేతుకానందము కల్గించు మహత్వము కల్గియుండును. ఎందఁగాయానందమును జూఱగొన్నను దానియందితరులకు గల్గు ఆనందము పలుకదు. వై పెచ్చు ఆలోచించినకొలది అమృతము లూరుచుండును. ప్రృథివీరూపానుకరణముతో పాటు భావానుకరణ రూపమునయి కావ్యగర్తలలోని సంపూర్ణ స్వతంత్ర ప్రతిభనుండి జనించిన రసమూర్తి సాహిత్యము.

సాహిత్యమునకు ప్రథమలక్షణము శాశ్వతత్వము కావున వ్రాయఁబడిన లేక పలుకబడిన ప్రతిశబ్దము సాహిత్యమునఁ బడదు. నిత్యజీవిత వ్యవహారములందుపయోగింపఁబడు శుష్కసంభాషణాదులు, వ్రాతకోతలు, వార్తాపత్రికలు, పంచాంగములు మొదలగునవి తాత్కాలిక ప్రయోజనములు కలవగుటచే సాహిత్యమున చేరవు. రెండవలక్షణము విశ్వజనీనత : దీనివలన "సేవయ" కొందఱకు మాత్రమే నిచ్చఁగల్గించు శాస్త్రగ్రంథాదులు, చరిత్రాదులు ఇందు చేరనేరవు. మూడవ లక్షణము కావ్యకర్తయొక్క వ్యక్తిత్వపు ముద్ర. అందువలన విషయప్రధానములైన వైద్య న్యాయశాస్త్రాదులుగాక కవి అన యను భూతులను, భావావేశములను, వ్యుత్పత్తిని ప్రతిభాన్వితముగా స్వయంత్రముగా స్వాతంత్ర్యముతో రసాత్మకముగాఁ బ్రకటింపగల్గు కావ్యమే సాహిత్యమునఁ దావేర్పరచుకొన గల్గుచున్నది. నాల్గవలక్షణము ఆలంకారిక రచన. దీనివలన కావ్యేతివృత్తము నినర్గ మధురమయ్యు శోభాదాయకములగు నలంకార

ములతో తరళకాంతులనీనుచు పరితల కాష్టోద జనకమగుననియు తేలుచున్నది. అట్లే కళాస్ఫూర్తియు, వ్యంగ్యమర్పాదయు, సాహిత్యలక్షణము లగుచున్నవి. మైజేర్కొనిన లక్షణములన్నియు కావ్యమున కొక్కదానికే సరిపడుచున్నవి. కావున సాహిత్యమనగా కావ్యజాలమనియే లాక్షణికులు గ్రహింతురు.

కావ్యమును పెక్కులు విమర్శకులు పెక్కు దృక్కోణములతోఁ బరిశీలించి తమతమ యభిప్రాయములను నిర్వచనరూపములుగా నిచ్చియున్నారు. వానిలోఁ గొన్నింటినిచ్చటఁ బొందుపరచుట సందర్భ విరుద్ధమనుకొనను.

“మృదులలిత పదాధ్యం గూఢశబ్దార్థ హీనమ్
జనపద సుఖబోధ్యం యుక్తిమన్నత్య యోజ్యమ్

బహుకృత రసమార్గం సంధిసంధాన యుక్తం
సభవతి శుభకావ్యం నాటక ప్రేక్షకాణామ్” —భరత నాట్యశాస్త్రము

“శాస్త్రే శబ్దప్రధానత్వ మితిహాసేషు నిష్ఠతా
అభిధాయాః ప్రధానత్వా త్కావ్యం తాభ్యాం విభిద్యతే

సంక్షేపాద్యాకృ మిష్టార్థ వ్యవచ్చిన్నా పదావళి” —కావ్యాదర్శము

“శబ్దార్థో సహితౌ కావ్యమ్” —భామహుఁడు

“కావ్యం గ్రాహ్య మలంకారాత్ సౌందర్య మలంకారః కావ్యశక్తోఽయం
గుణాలంకార సంస్కృతయోః శబ్దార్థయో ర్వర్తతే సఖి ల్వలంకారో దోషహానాత్
గుణాలంకారాధానాచ్చ సంపాద్యః కవేః” —వామనుఁడు

“తదదోషా శబ్దార్థో సగుణావ నలంఘ్యతీ వునః కావ్యపి” —మమ్మటుఁడు

“గుణాలంకార సహితౌ శబ్దార్థో దోషవర్జితౌ
గద్యపద్యోభయమయం కావ్యం కావ్యవిదో విదుః” —విద్యానాథుఁడు

“నిర్దోషా లక్షణవతీ సరితీర్గుణభూషితా
సాలంకార రసానేక వృత్తిర్వాక్ కావ్యనామ భాక్” —జయదేవుఁడు

“నిర్దోషం గుణవత్కావ్య మలంకారై రలంకృతం
రసాన్వితం కవిః కుర్వన్ కీర్తిం ప్రీతిం చ విందతి” —భోజరాజు

“సాధు శబ్దార్థ సందర్భం గుణాలంకార భూషితమ్
స్ఫుటరీతి రసోపేతం కావ్యం కుర్వతి కిర్లయే” —వాగ్భటుఁడు

“సగుణాలంకారా రసభారా దోషపరిహారా
జగ దమరంజనశీలా కవికృతలీలా సరస్వతీ జయతి”

—అలంకార చంద్రికాకారుఁడు

“తత్ర నిర్దోష శబ్దార్థ గుణవత్త్వేన తిస్సుటం
గద్యాదిబంధ రూపత్వం కావ్యసామాన్య లక్షణమ్”

—అచ్యుతరాయలు - సాహిత్యసారము

“వాక్యం రసాత్మకం కావ్యమ్”

—విశ్వనాథుడు

“వాక్యం రసాదిమద్యాక్యం శ్రుతం సుఖవిశేషకృత్”

—శిశువమిత్రుడు

“ప్రసిద్ధస్య రసప్రాధాన్యా దఖిలలోక రంజనతయా ఖ్యాతస్య నాటకాదేః”

—నాట్యదర్పణము

“విశ్వక్సేయః కావ్యమ్ సావాగ్యా రసవృత్తిః”

—నన్నయభట్టు

“రమణీయార్థ ప్రతిపాదకః శబ్దః కావ్యమ్”

—విగన్నాథపండితుడు

“శరీరం తావదిష్టార్థ వ్యవచ్చిన్నా పదావళి”

—దండి

“కావ్యస్యహి లలితోచిత సన్నివేశ చారుణః”¹

—అనందవర్ధనుడు

“సముచిత లలిత సన్నివేశ చారుణా కావ్యేన”

—విగన్నాథుడు

“సర్వత్రానంద సౌందర్య పరప్రేమానుభావినః
ప్రమాణజ్ఞస్య సుధియః కవేస్తు క్రాంత దర్శినః.
వాఙ్మయం కర్మకావ్యంస్యా జ్ఞగద్రూపం జగద్ధితమ్
అదోషం సగుణం సాలంకారం చాపి రసాత్మకమ్.
లలితోచిత సత్సన్నివేశ చారుత్వ సంభృతమ్
విచిత్రం రమణీయార్థ ప్రతిపాదక మవృథ.
ప్రతిభా వర్ణనా పూర్ణం కలాధ్యం లోకరంజనమ్
శబ్దాది సన్నివేశాంతం దృశ్య శ్రవ్య మహాదిభిత్.”

—కావ్యకళాతత్త్వ ప్రకాశిక

పై నిర్వచనములను గమనించినచో స్థూలముగా లాక్షణికులు అలంకార రస మార్గములను రెంటికి చెందినవారుగా గోచరింతురు. వామనాదులు సర్వ దోషరహితమును గుణాలంకార (సౌందర్య) సంస్కృతము శబ్దార్థరూపము నైనదే కావ్యమని ప్రతిపాదించి అలంకార మార్గమును పోషించిరి. కావ్య మునం దల్పదోషమును నైతము మన్నింపని మమ్మటాదుల మతమువలన - “ప్రమాదో ధీమతామపి” యను న్యాయముచే నేదేనియొక స్వల్పదోషము కానబడినను - రామాయణాది మహాకావ్యము కావ్యత్వముఁ గోల్పోవలసి వచ్చును. ఇందులకు ‘స్వక్కారోఽహ్యాయమేవ’ అను ఉదాహరణము ప్రసి

1. లలితశబేన గుణాలంకార సంగ్రహ మాహ—లోచన వ్యాఖ్య.

ద్దము. ఇట్టి కఠిన నియమములను దెగదెంచి విశ్వనాథాదులు రసత్వమునకే ప్రాధాన్యమిచ్చి రసమార్గమును బలపరచి యుండిరి. శరీరమున బ్రాణమెట్లు అదృశ్యమయ్యును సర్వావయవములందును వ్యాపించి చేతనాత్మకముగ నుండునో అట్లే రసము కావ్యము నంతటను వ్యాపించియుండును. రసవంత మగు కావ్యమునందు కఠినిగా దోషము లున్నను సూర్యునియందలి మచ్చల వలె పైకి గోచరింపక రసప్రకాశముచే గప్పబడి నిర్దోషమే యగుచున్నవి.

ఆలంకారిక మతమునఁ గావ్యమునకు ఆలంకార, గుణరీత్యాదులును, శబ్దశుద్ధియు, నదోషత్వమును ప్రధానములు. రసమతానుయాయుల ప్రకారము రసము, ధ్వని, తప్తార్థము, స్లోదైకమయత, అనన్యపారతంత్ర్యము ప్రధానములు.

కావ్యశరీరము శబ్దార్థము లని భామహాదులు. భరతుఁ డితివృత్తము కావ్యశరీరమని పేర్కొనెను. మానవుని శరీరమునం దెల్లాత్మ యున్నదో అట్లే కావ్యమునం దాత్మ యుండునని వామనాదులు తరువాత నూహించిరి. వామ నుఁడు కావ్యాత్మరీతి యనియు, ఆనందవర్ధనుఁడు ధ్వని యనియు, అభినవ గుప్తుఁడు వస్త్రలంకార రసధ్వనిరూపమగు ధ్వనిలో రసధ్వనియే కావ్యాత్మ యని ప్రతిపాదించిరి. ఇం దానందవర్ధనుని ధ్వని సిద్ధాంతమే సర్వజనసమ్మతమై యుప్పుచున్నది. ఆనందవర్ధనుని మతమును మహిమభట్ట కుంతక షేమేంద్రా దులు ఖండించిరి గాని వారి వాదముల కెక్కుడు ప్రాచుర్యము లభింపలేదు. ధ్వన్యాలోక వ్యాఖ్యాతయగు అభినవగుప్తుఁడు “రసేనైవ సర్వం జీవతి కావ్యం. సహి రస శూన్యం కావ్యం కించిదస్తి । రస ఏవ వస్తుతః ఆత్మాః వస్త్రలంకారధ్వనీతు సర్వథా రసం పర్యవస్యతే” అని రసధ్వని కావ్యాత్మగఁ జేర్కొనెను దీని నాధారముగాఁ గొని “వాక్యం రసాత్మకం కావ్యమ్”; “రమణీయార్థ ప్రతిపాదక శబ్దః కావ్యమ్” అను ప్రసిద్ధ సిద్ధాంతములు రూపొందినవి. రస ప్రాధాన్యమును గూర్చి అగ్నిపురాణమున “వాగైవద్ధ్వ ప్రధానేఽపి రస ఏవాత్ర జీవితమ్” అనియు, ధ్వన్యాలోకమున “సహికపే రితివృత్తమాత్ర నిర్వాపేణ ఆత్మపదలభః ఇతిహాసాదేవ తత్సిద్ధేః” అని పేర్కొనుటఁబట్టి చూడ రసాత్మకమైనది కావ్యమనియు, అట్టి కావ్యస్రష్ట కవి యనియు, తద్భోక్త రసికుఁడనియు తేలుచున్నది. రసవత్కావ్య సముదాయము సాహిత్యము. సహృదయుఁడు కావ్యరసాస్వాదనము చేయుటయే సాహిత్యోపాసన మనఁబడును.

కావ్యప్రయోజనములు

భరత మహర్షి నాట్యస్వరూపమును నిర్వచించుచు
 “ధర్మం యశస్య మాయుష్యం సోపదేశం ససంగహమ్”
 “ఉత్తమాధమ మధ్యానాం నరాణాం కర్మసంశ్రయం
 హితోపదేశ జననం ధృతిక్రీడా సుఖాదికృత్”
 “ధర్మ్యం యశస్య మాయుష్యం హితంబుద్ధి వివర్ధనమ్
 వినోదకరణం లోకే నాట్యమేతద్భవిష్యతి”

అని పేర్కొని యుండెను. కావ్యప్రకాశమున,

కావ్యం యశసేఽర్థకృతే వృవహారవిదే శివేనఽదనయే
 సద్యః పరనిర్వృతయే కాంతా సమ్మితకయోపదేశయుజే”

అని కలదు. పీరిరువురి యభిప్రాయములఁబట్టి కావ్యప్రయోజనములు : ధర్మ ప్రబోధము, యశస్సు, అర్థలాభము, ఆయుర్వృద్ధి, హితోపదేశము, బుద్ధి వివర్ధనము, ధృతిక్రీడాసుఖాదులు కల్గుట, శివేరక్షయము, సద్యఃపరనిర్వృతి, కాంతాసమ్మితత్వము మొదలగునవి యని బోధపడుచున్నది.

కావ్యప్రయోజనములు కవి, సామాజిక దృష్టులతోఁ జేర్కొనఁబడినవి. ఎట్లనఁ : యశస్సు, అర్థలాభము మొదలైనవి కవికి సంబంధించినవి. కావ్య రచనము వలన కవికేర్పడు ఆనుషంగికలాభము లివియే. మిగిలినవన్నియు సామాజికులకు సంబంధించినవి. అపూర్వ కవి ప్రతిభావిలసితమయిన కావ్యము యొక్క పతన శ్రవణాదులచే సామాజికుల హృదయములు పరిపర్వములును, విజ్ఞానవంతములును అగును. బుద్ధి వివర్ధనము ద్వారమున ధృత్యాదులేర్పడి వారు ధీరులును, సమాహిత చిత్తులును, అనందస్వరూపులును అగుదురు. కావ్యము ఆనందము నిచ్చునది కనుక-మానవునికి అనందా పీఠ నైజముగనుక సామాజికునకు తత్పతన శ్రవణాదులపై నిచ్చు కల్గును. అప్పుడు కావ్య సంపాద నాది క్రియావృత్తియందు సామాజికుని మనఃప్రవృత్తి పనినేయును. అట్లు ప్రయత్నపూర్వకముగా సాధించిన కావ్యమును సామాజికుఁడు జ్ఞానవృత్తితో నుపాసించును. కావ్యము ధర్మప్రబోధము చేయును గనుకను, శివేరక్షయము సద్యఃపర నిర్వృతి గల్గించును గనుకను సామాజికుఁడు అనందానుభూతితో పాటు పాపనివృత్తి నొంది శుద్ధసాత్త్వికుడై జ్ఞానవృత్తితోఁ గాంతాసమ్మిత

మైన కావ్య హితోపదేశమును గ్రహించును. కావున సాహిత్యము అనంద దాయకము, నీతిబోధకమునని బోధపడుచున్నది.

సాహిత్యము సామాజికుల కుపదేశ మొనర్చు విధానములు మూడు. ౧. ప్రభువువలె శాసించుట, ౨. మిత్రునివలె హితవు చెప్పట. ౩. కాంతవలె ననునయించుట. ఈ మువ్విధముచే పాఠకుని మనస్సును సమ్మతింపఁజేసి కావ్యము ప్రబోధించును. తద్దావరమున లోకమున సాంస్కృతికోద్ధరణము నిర్వహింపఁ బడును. 'సత్యంవద ధర్మంచర' అను వేదవాక్కులు ప్రభు సమ్మితములు. ఉపాఖ్యానరూపమున ధర్మసామ్యమునుఁ జూపి మంచిచెడ్డలు వండు నొలిచి చేత నుంచినట్లు ప్రబోధించు పురాణాదులు మిత్రసమ్మితములు. రసపూరితములును, వ్యంగ్య మర్యాద విలసితములును, హృదయాహ్లాద జనకములును, మధురములును అగు కోమలపద సముదాయములతో నసద్విర్తనుఁడగు నాథుని సన్మార్గునిగా నొనరించు కాంతవలె ప్రబోధ మొనర్చునవి కావ్యములు. ఈ మూడింటియందును కాంతా సమ్మితములగు కావ్యములే జనులచే నధికముగా నుపాదేయము లగుచున్నవి. అట్టి కావ్యములందవినీతి వ్యాపించినచో జాతి ఊడదశకు వచ్చుననుటలో సందియము లేదు. అందువలననే "కావ్యా లాపాంశ్చ వర్జయేత్" అని నీతి బాహ్య శృంగారాదుల బోధించు కావ్యముల పట్ల లాక్షణికులు నిష్ఠురముగాఁ బలికినారు !

ఉపదేశ శబ్దస్వరూప నిరూపణము-నిఘంట్వర్థ సహాయమున¹ నొనర్చుచు కావ్య కళాతత్త్వ ప్రకాశికాకర్త యిట్లు వ్రాసియున్నారు. "ఉపదేశమనగా (ప్రభువై) ఆజ్ఞారూపమునఁ దెల్పుట ; (మిత్రుఁడై) సాహాయ్యరూపమునఁ దెల్పుట" మార్గదర్శకత్వము (రామాదివ ద్వర్తితవ్యమ్ అని) సాదృశ్య రూపముగాఁ దెల్పుట. (ఇట్లు చేసిన చెడిపోవుదని) నిందాగర్భముగాఁ దెల్పుట, (ఉపదేశ్యుఁడు బాగుపడవలెనని) ఇచ్ఛాపూర్వకముగ బోధించుట, (నీ కర్తవ్య మిదియని) క్రియాత్మకముగా తదర్థమై తెల్పుట, (ఇట్లు చేయుట పనికిరాదు అని) వ్యతిరేక ముఖముగా తెల్పుట, (ఇట్లు చేసినచో నెంతలాభమో చూడు

1. ఉప+దిశ్ = ఉపదేశము.

ఉప = Excess, over, above, inferior, minor, near, likeness, resemblance, ornament, command or help; reproof, astonishing, giving, diffusion, wish or desire, effort, exertion, reverse (ఉపరతి), alternately, before.

దిశ్ = To show, to exhibit, to explain, to make intelligible, to order or command; to direct or send; to say, to speak, to give, to point out at a distance with finger.—అశ్లేకోశము.

మని ఆశ్చర్యాదులను కల్పించి చెప్పుట, (సాధ్యవస్తువునకు) సామీప్యమున త్రోవచూపుట, దయతో బోధించుట, మేలు కల్గుటకై తెల్పుట, సుందరముగా నలంకారప్రాయముగా బోధించుట; తెలియఁ జెప్పుట, సూచించుట, (ఉత్తమస్థితి ప్రాప్తికిఁ గల) కొఱతను పూరించుట, (ఈ మార్గము నీకు శ్రేయస్కరమని) నిశ్చయముతోఁ జెప్పుట మొ॥ అర్థవిశేషములు ప్రతిరచానుకూలముగా లభించు చున్నవి.”

ఇది యిట్లుండఁగా - భామహాదులు చతుర్వర్గ వ్యుత్పత్తియే కావ్య ప్రయోజనముగాఁ జేర్కొనిరి.

“ధర్మార్థ కామమోక్షేషు వైచక్షణ్యం కలాను చ
కరోతి కీర్తిం ప్రేతిం చ సాధుకావ్య నిషేవణమ్” — భామహాలంకారము.

“జగతి చతుర్వర్గ ఇతి భ్రాంతి ర్ధర్మార్థ కామ మోక్షాణాం
సమస్తానభిదధ్యాద్రననమ్మిత్రాన్ బ్రబంధేషు” — రుద్రటాలంకారము.

“చతుర్వర్గ ఫలోపేతం చతురోదాత్ర నాయకమ్” — కావ్యార్చనము

భరతమహర్షి నాట్యమున ధర్మార్థ క్రిడాశమములు ఎడ నెడ ప్రయోగింపఁ బడునని పేర్కొనెను. “కవ్విదిదర్శః క్వచిత్క్రీడా క్వచిదర్థః క్వచిచ్ఛమః” “తుష్యంతి తరుణాః కామే.....అర్థే ష్వర్థపరాశ్రయ - మోక్షే చాథ విరాగిణః; ధర్మార్థభ్యాన పురాణేషు వృద్ధా స్తుష్యన్తి సర్వదా” అని చెప్పుటచేత సామాజికులు కావ్యము వలన పురుషార్థ విషయము లందును తుష్టి రూపమగు సుఖమును పొంది ఆనందించెదరని తేటతెల్లమగుచున్నది.

మానవుఁడు తనువును దాల్చినది మొదలు మరణాంతము వఱకు తన జీవిత లక్ష్యము నుద్దేశించి పురోగమించుట సహజము. మానవుఁ డొనర్చు సర్వకర్మలను స్థూలముగా విభజించినచో నాల్గు విధములుగా నేర్పడును. అవి : ధర్మార్థ కామ మోక్ష సాధనము లని. లోక ప్రవృత్తి కంఠటకును కామము మూలము. దానివలన అర్థప్రాప్తి కల్గును. అర్థకామములు సర్వజన సామాన్య ధర్మములు. ఉత్తమ మధ్యమాధమ భేదములచే త్రివిధమగు లోకము సత్త్వరజస్తమోగుణ ప్రధానమై యుండును. అం దథము లర్థకామ ప్రధానులు. మధ్యములు ధర్మార్థకామముల ననుష్ఠింతురు. ఉత్తములు పురుషార్థ చతుష్టయమును సాధింతురు. మధ్యములు రజః ప్రధానులగుటచే నహంకార ప్రవృత్తులయి యుండుటయు, ఉత్తములు సత్త్వప్రధానులై నిరహంకారులై యుండుటయు గాంచెదము. అథములు క్రమముగా మధ్యమోత్తమత్వము

లను, మధ్యములు ఉత్తమత్వమును సాధించుటయే లోకాభ్యుదయము. ఇట్టి పురోగమన ప్రధానమగు మానవ చిత్తప్రవృత్తియు, వారి సాధనాత్మక చర్య విశేషములును సంస్కృతి యనఁబడును. ఇట్టి సంస్కృతిని ప్రతిబింబించు కొనునది కావ్యము.

ఇచ్చట నొక చిన్నవిషయము : పురుషార్థములలో మోక్షమొకటి. ఇది శమప్రధానమగు ఋషిపుంగవులకును ఉత్తములకును సాధ్యమగును కనుక దానికి వేదాంతజ్ఞాన మవసరము. అయినచో నట్టి జ్ఞానబోధకు శ్రుత్యాదులు లేవా. దానిని కావ్యము లేల బోధింపవలెను? అను సంశయము రావచ్చును. దానికి సమాధానముగా విద్యానాథుఁ డిట్లనినాఁడు :

“యచ్చేదా త్పథు సమ్మితా దధిగతం శబ్దప్రధానా చ్ఛిరం
యచ్చార్థప్రవచా త్పురాణవచనా దిష్టం సహృత్సమ్మితాత్
కాంతాసమ్మితయా యయా సరసతా మాపాద్య కావ్యశ్రియా
కర్తవ్యే కుతుకీబధో విరచిత స్తస్యై స్పృహం కుర్మహే”

దీనివలన—పరిణత బుద్ధులు వేదాదుల నాశ్రయించినను స్నిగ్ధహృదయు లగు రసికులు కావ్యము నాశ్రయింతురని అర్థమగుచున్నది.

కావ్యము పురుషార్థ పుష్పత్తని సామాజికున కానంద ప్రధానముగా నందించును. ఏ వస్తువునందయిన బలమైన ఇచ్చ కల్గినచో, జనుఁడు దానిని సాధించి అనుభవింపగలఁడు. అతని యనుభవానంద సాంద్రత, ఆ వస్తువుపై నాతనికుండు గాఢేచ్ఛపై నాధారపడి యుండును. కావుననే సుఖదుఃఖ భూయిష్టమగు లోకముకన్న విలక్షణమయి కేవలానంద ప్రదాయకమయి ప్రాతిభాసిక లోకమగు సాహిత్యము సర్వదా ఆనందము నభిలషించు మానవున కవశ్యోపాదేయ మగుచున్నది. అట్లగుటచే మానవుఁడు కావ్యమునుండి ప్రథమముగా కోరునది ఆనందము. ఆ యానంద మఖండమయి యున్నపుడు దానియం దాతఁడు తన్మయుఁడై అనుభవించుచుండ కాంతా సమ్మితముగా నా కావ్యమెట్టి యర్థములను బోధించినను హృదయమువఱకు గైకొని వాని ననుష్ఠింప యత్నించును.¹ లోకమునందు ప్రియకాంతాభ్యర్థనములను, బోధ

1. “శ్రోతృణాం పుష్పత్తి ర్యద్యవ్యస్తీ యథోక్తం ధర్మార్థకామమోక్షేషు తథాపి ప్రీతి రేవ ప్రధానమ్ అన్యథా ప్రభుసమ్మితేభ్యో వేదాదిభ్యః మిత్రసమ్మితేభ్యశ్చ ఇతిహాసా దిభ్యః కోఽన్య కావ్యరూపస్య పుష్పత్తిహేతో ర్థాయా సమ్మితత్వ లక్షణో విశేషః ఇతి ప్రాధాన్యేన ఆనంద ఏవోక్తః చతుర్వర్గ పుష్పత్తే రపిచ ఆనంద ఏవ సార్వత్రికం ఫలం”

లను, ప్రియు లభిమానముతో నెట్లు గైకొని వానిని సాధింప నుత్సాహోత్సాహముఁ జూపింతురో నట్లే కావ్యబోధలను (పురుషార్థములను) సామాజికుఁడభిమానముతో గైకొని వాని సాధనయం దధికోత్సాహ భావమును ప్రకటించును. తదుత్సాహోత్సాహమే వీరము.

వీరరసము - స్థాయిభావము

వీరరసమున కుత్సాహము స్థాయిభావము.

“అథ వీరో నామోత్తమప్రవృత్తి రుత్సాహోన్మదః” — భరతుఁడు

“పరపరాక్రమ దానాది స్మృతిజన్మా దౌన్నత్యభావ ఉత్సాహః” — పరిపూర్ణతాధ్యక్షము

“లోకోత్తరేషు కార్యేషు స్థేయాన్వయత్వః ఉత్సాహః” — ప్రహరద్రతాధ్యక్షము

“పరిపూర్ణ ఉత్సాహః సర్వేంద్రియాదాం ప్రహర్షో వాచీ” — భావనాంధి

ఉపర్యుక్త లక్షణార్థక్రమమును గమనించినచో నీ ప్రవర్తనభావముగా నుత్సాహ నిర్వచన మేర్పరుపవచ్చును. ఉత్సాహ ముత్తమ ప్రవృత్తియని. ఉత్తములయందు సహజముగా సర్వకార్యాచరణమునందు రావనగు చిత్త స్థైర్యము మహాసంకట సంప్రాప్తి సమయములందు చలించు - పరుగు పరాక్రమ దానాదుల స్మరణమునఁ గలుగు నౌన్నత్యముచే వెలుగును గలిగించుచి లోకోత్తర కార్యసాధన కారధారమై, సత్త్వసంపత్తి శోధ్యత్యైగాది గుణ సంభవమై సర్వేంద్రియ ప్రహర్షముచే పరిపూర్ణతఁ జెంది యున్నట్లునావ భావ విశేషమైనచో నది ఉత్సాహము.

శారదాతనయుఁడు ఉత్సాహ శబ్ద పుష్కలైర్వర్ణనమున బల్లుచు “శంద్ర తను (తూగుట, కునికపాటు పడుట) అభిభవించునది (తీరస్కరించునది, ‘అగ్రము నది) ‘ఉత్సాహ’ మనియు ఈ పదమునకు ఉత్సాహమును బొందుట, ఉత్సాహ పెట్టుట, ఉత్సాహపడుట అను నర్థములు బల్లుననియు చాటిను.” ఉత్సాహ ప్రధానలక్షణము ‘శంద్రతాభిభవ’ మని చెప్పుటచే ఉత్సాహమునఁప్రవృత్తియందెట్టి స్తబ్ధతయు, నిద్రాది తమోగుణ లక్షణములు, ప్రమాదములు ముచ్చన కైన గోచరింపవన్నమాట; పైపెచ్చు రత్నప్రవృత్తి మేరపునట చుచ్చినమై

1. “ఉత్తంద్రతా మభిభవ త్యత ఉత్సాహ నిర్వహః
ఉత్సాహ్యతే చోత్సహత, ఉత్సాహ యతి వా భవేత్” — పా. ప్ర. 2 అధి. 35 పుట.

తరళసుందరమై, నిరంతర ప్రవాహరూపమై తేజోమయమై సర్వ కార్యములందు సత్వర ప్రసార క్రియాలక్షణ సంశోభితమై యొప్పునని తాత్పర్యము. దీనినే శారదాతనయుడు “ఉత్సాహః సర్వకృత్యేషు సత్వరా మానసీక్రియా”¹ అని ఉత్సాహ భావనిర్వచనము మణిదీపమువలె వెలయించినాడు. మనోవికార రూపమగు భావము తదీయ విభావాదులచేత ఉద్దీపితమై తదుచిత అను భావములచేత వ్యక్తమై సామాజికులకు తత్జ్ఞానమును కలిగించు లక్షణము సహజ సిద్ధము. ఈ దృష్టితో శారదాతనయుని లక్షణమును పరిశీలించిన యెడల భావముయొక్క విభావోద్దీపిత్యమును— “ఉద్దీప్యతే” అను పదము చేతను, దాని యుద్బుద్ధదశను “ఉత్సాహతే” అను పదముచేతను, దాని బహిర్గోచరత్వమును సామాజికానుభూతి విషయత్వమును ‘ఉత్సాహయతి’ అను పదముచేతను అతః డస్పష్టముగా నిరూపించినట్లు చెప్పవచ్చును.

స్థాయి భావమగు నుత్సాహమునకు ఆశ్రయ భూతములగు విభావములు ఇచ్చట పేర్కొనఁబడును. భరతుఁడు ‘ఉత్సాహో నామ ఉత్తమ ప్రకృతిః స చావిషాద శక్తి ధైర్య శౌర్యాదిభి ర్విభావైరుత్పద్యతే’ అని నుడివినాడు. అవిషాదము, శక్తి, ధైర్యము, శౌర్యము మొదలగు విభావముల వలన నుత్సాహ ముత్పాద్యమానమగును.

అవిషాదము : విషాదమును భరతుఁడిట్లు నర్వచించెను :

“కార్యానిస్తరణ దైవవ్యాసత్తి సముత్థః” కార్య మసంపూర్ణమగుట చేతను దైవికమైన ఆసత్తి కలుగుటవలనను విషాదము జనించును. తదభావము అవిషాద మనవచ్చును.²

శక్తి : సర్వ కార్యకరణ దక్షత శక్తి; బలిమి. (ఉత్సాహము, ప్రభుత్వము, మంత్రము, ఈ మూడును శక్తులనఁబడును.)

ధైర్యము : వికార హేతువులు బలీయముగాఁ జెక్కు లున్నను చలించని హృదయస్థితి ధైర్యము.³ నిశ్చితార్థములనుండి విరమణాభావము,⁴

1. భావ ప్రకాశము—రెం. అధి. పుట 85.

2. శారదా తనయుఁడు “మానసో వివిధః సాదో విషాద ఇతి కీర్తితః శౌర్యాది గ్రహణా ద్విఘ్నా ద్విషాదో నామ జాయతే” అని విషాదమును నిర్వచించెను. తదభావము అవిషాదము.

3. “వికార హేతావపి విక్రియంతే యేషాం స చేతాంస త యేవ ధీరాః”

—కాళిదాసుని కుమారసంభవము

4. “స నిశ్చితార్థా ద్విరమన్తి ధీరాః”

—నీతిశత. భర్తృహరి. 71 శ్లో.

న్యాయమార్గమునుండి తొలగకుండ యుండుటయు ధైర్యమే. 'శీలాద్య లంఘనం నామ ధైర్య మిత్యభిధీయతే' అని ప్రతాపరుద్రీయము.

శౌర్యము : 'శూరస్య భావః శౌర్యమ్' శూరునియొక్క భావము శౌర్యము. శౌర్యము అమరమున బలిమి యర్థమునఁ జేర్కొనఁబడినది. "ద్రవిణంత రస్సహోబలశౌర్యాణి స్థామ శుష్మంచ శక్తిః పరాక్రమ ప్రాచౌ." దీనిచేత శత్రువునుగూర్చి పోరుదురు కనుకను, దీనిచేత నాపదను పరింతురు కనుకను, దీనిచేత శత్రువు నోర్తురు కనుకను దీనిచేత బ్రతుకుదురు కనుకను బలముల కిన్ని నామములు కల్గినవి. బలవంతుఁడు శూరుఁడు. అతని భావము శౌర్యము.

స్థాయిభావము రసనామక మగుటచే భరతుఁడు వీరరసప్రరణామునఁ జేర్కొనిన విభావములనే ఉత్సాహ విభావములుగా ఆదిశబ్దప్రయోగమువలన గ్రహించుచున్నాను. కలత చెందకుండుట అసమ్మోహము; పట్టుదల అధ్యవ సాయము; సంధి విగ్రహోదులయందు సమ్యక్ప్రయోగము నయము; ఇంద్రియ జయము వినయము; హస్తీ రథాశ్వ పదాతిరూప చతురంగబలము 'బలము'; శత్రు మండలాదుల నాక్రమించుట పరాక్రమము; యుద్ధాదులయందు చూపెడు సామర్థ్యము శక్తి; శత్రువులకు సంతాపము కలిగించు ప్రసిద్ధి ప్రతాపము; అభిజన బంధుమంత్రి సంపద ప్రభావము. ఇంకను యశః ప్రభృతుల గైకొన వచ్చును.

స్థైర్య, ధైర్య, త్యాగ, వైశారద్యాదులగు అనుభావములచేత నుత్సాహము అభివృద్ధి మగును. స్థైర్యమన అచలనము, గాంభీర్యము, సంవరణము, శౌర్యము, యుద్ధాదిక్రియ.¹ త్యాగమన దానము. వైశారద్యమన సామాద్యుపాయ చతుష్టయమును నేర్పుతో నుపయోగించుట. ఆదిశబ్దముచే గర్వోత్సాహ పరాక్రమాధిక్షేప వాక్యాదులు గ్రహింపవచ్చును.

వైః జేర్కొనఁబడిన విభావానుభావములలో రెంటును ధైర్యాదులగు కొన్ని గుణములు చేర్కొనఁబడి యున్నవిగదా! వాని స్వరూపముల నెట్లు నిరూపింపవలయు నన్నది ప్రశ్న. పరనిష్ఠములుగా దృష్టశ్రుతములై సవిభావానుభావములై అనుకరణీయములైన ధైర్యశౌర్యాదులు నాయకుని యందలి స్థాయిభావమునకు విభావరూపము లగును. ఉదాహరణమునకు శివాజీ తన

1. "న్యాయ్యాత్మభః ప్రవీలచన్తి వదం నధీరాః"

—నీ. శ. భర్తృ. 74 శ్లో.

2. "స్థైర్య మచలనం, గాంభీర్యకృతం, సంవరణం, శౌర్యం యుద్ధాదిక్రియా"

—అభినవభారతి పు. 826

బాల్యమున తల్లియగు జిజియాబాయివలన భారత వీరగాథలను వినుచుండెడి వాడు. క్రమముగా నాతని యందు ధైర్యశౌర్యాదులు గూడుకట్టుకొనినవి. జిజియాబాయిచే బోధింపబడిన రామాయణాదిగాథలలో రామాదులచేత ననుభావయుతముగా వ్యక్తీకరింపబడిన ధైర్యాదులు - రామాదులకు అనుభావములైనను - వానిని వినుచున్న శివాజీకిమాత్రము విభావములగు చున్నవి. శివాజీ నిశ్చల చిత్తవృత్తితో వానిని వినుటవలన విభావములచే నుత్థితమైన మనోగత ధైర్యాదులు అతనిచే చర్చితమొనర్పబడి కార్యరూప మున - వాగంగ సత్త్వరూపమున - బహిర్గతము లొనర్పబడును. అట్టియెడ ధైర్యాదులు శివాజీకి అనుభావము లగుచున్నవి. అనగా ధైర్య శౌర్యాదు లకు అభివ్యంజకములైన చేష్టితములే అనుభావరూపములని యర్థము. శారదా తనయుడు అనినట్లు 'విభావ మనుభావమగుటకును అనుభావము విభావ మగుటకును అవకాశమున్నది' కనుక పైఁజెప్పిన ధైర్యాదిగుణములు స్థూల ముగా విభావములయందును; అనుభావములయందును జేర్కొనఁబడినవి. విభావములు పరనిష్ఠములు; అనుభావములు స్వనిష్ఠములు.

భరతమహర్షి విభావానుభావములు లోకప్రసిద్ధములనియు, నాట్య శాస్త్రమునందుఁ జేర్కొనఁబడినవి లోకమునుండి సహృదయులు గ్రహింప వచ్చుననియు చెప్పియున్నాడు. భావాదులకువలె సంఖ్యానియమము వీని కాతఁడు నిర్ణయింపలేదు. దీనినాశ్రయించియే యితర లాక్షణికులు శృంగా రాది రసనిరూపణ మొనర్చు నప్పుడు విభావ, అనుభావములను లోకము నుండి గ్రహించి విపులీకరించినారు. కాని 'రసరాజ' మని భావింపఁబడిన శృంగారరసమునందు చూపించిన విషయ వివేచనము, విపులీకరణమునందలి శ్రద్ధ లాక్షణికు లితర రసములందుఁ బ్రకటింపరైరి. "ఇట్లే ఇతరరసములకు నూహించుకొనునది" అనియే వదలివేయుచుండిరి. ఇట్టి పరిస్థితులలో సహృద యుడు చేయవలసిన పని యిట్టిది : అపారమగు కావ్యప్రపంచమున కవి ప్రతిభాజనితములగు కావ్యములందు వ్యంగ్యముగా వ్యక్తీకరింపఁబడిన విభా వానుభావాదులను సౌహృద్దముతో గ్రహించి వానిని దత్తదనుకూల పరిస్థితు లలో నన్వయించుచు పోవుచుండవలెను. విభావానుభావములు సర్వమాన వానుభవ సులభములుగా నుండునుగావున వానిని గుర్తించుటయందుగాని, గ్రహించుటయందుగాని ఎట్టికేళ ముండదని భావించును.

స్థాయిభావమగు నుత్సాహమునందు స్వధర్మముల నర్పించి, తద్ధర్మోప

జీవనముతోఁ జరించుచు, తదంత ర్హితములగుచు, తత్పుష్టికి కారణములై దానిని రస్యమానముగా నొనర్చునవి వ్యభిచారిభావములు. అవి : ధృతి, మతి, గర్వము, ఉగ్రత, అమర్షము, స్మృతి, ప్రతిబోధము మొదలగునవి.

౧. ధృతి :

“జ్ఞానాభీష్టాగమాయైస్తు సంపూర్ణ స్పృహతా ధృతిః
సాహిత్య వచనోల్లాస సహాస ప్రతిభాదికృత్” —సాహి. దర్ప.

౨. మతి :

“నీతిమార్గానుసృత్యాచే రర్థ నిర్ధారణం మతిః
స్మేరతా ధృతి సంతోషా బహుమానశ్చ తదభివా” —సాహి. దర్ప.

౩. గర్వము :

“గర్వో మదః ప్రభావశ్రీ విద్యా సత్కులతాదిజః
అవజ్ఞా సవిలాసాంగ దర్శనా వినయాదికృత్” —సాహి. దర్ప.

౪. ఉగ్రత :

“శౌర్యావరాధాదిభవం భవే చ్చండత్వ ముగ్రతా
తత్ర స్వేద శిరఃకంప తర్జనా తాడనాదయః” —సాహి. దర్ప.

౫. అమర్షము :

“అమర్ష సానపరాధేషు చేతః ప్రజ్వలనం మతం” —ప్ర. రు.

౬. స్మృతి :

“చిర విస్మృత వస్తూనాం స్మరణం స్మృతి రుచ్యతే” —భా. ప్ర.

౭. ప్రబోధము లేక విబోధము :

“విబోధశ్చైతనావాప్తి ర్జ్వంభాః పరిమార్గకృత్” —ప్ర. రు.

ఇవియేగాక ‘ఆది’ శబ్దముచేత భరతుఁడు నాట్యశాస్త్రమునందు సప్తమ ప్రకరణమున నాయారసములందుఁ బ్రయోగింపఁదగు భావములనుఁ గూర్చి తెల్పుచు నుడివిన ఆవేగము, హర్షము, మదము, క్రోధము, అసూయ, వితర్కము అనెడి భావములను కూడ గ్రహింపవచ్చును.

౮. ఆవేగము :

“ఇష్టానిష్టాగమాజ్ఞాత ఆవేగ శ్చిత్తసంభ్రమః” —ప్ర. రు.

౯. హర్షము :

“ఇష్ట ప్రాప్త్యాది జన్మా సుఖవిశేషో హర్షః” —రసగంగాధరము

౧౦. మదము :

“హర్షోత్కర్షో మదః పానాత్సలదంగవచోగతిః
నిద్రాహాసోఽత్ర రుదితం జ్యేష్ఠ మధ్యాధమాదిషు” —దశ. రూ.

౧౧. అసూయ :

“అసూయాన్యగుణాదీనా మౌఢ్యా దసహిష్టుతా
దోషోఽస్థోష భూ విభేదావజ్ఞా క్రోధేంగితాదికృత్” —సా. ద.

౧౨. వితర్కము :

“సం దేహో ద్యనంతరం జాయమాన ఊహోవితర్కః స చ నిశ్చయానుకూలః”
—రసగంగాధరము

౧౩. క్రోధము :

రాద్రరసమునకు స్థాయిభావము క్రోధము. స్థాయిభావములలోనే యొక్కటికై నను ఇతరములు సంచారులుగ నుండవచ్చును గనుక నుత్సాహము నకు క్రోధము వ్యభిచారిభావ మైనది.

క్రోధమన—“ప్రతికూలేషు తైక్షణ్య స్యావబోధః క్రోధ ఇష్యతే”

“అవచిక్కిర్హ జుగుస్స హేతుః పరితాపావేశః క్రోధః”.

—నాట్య. దర్శ.

వీరరసనిష్పత్తి

పైఁ జేర్కొనిన విభావానుభావములచే నభివ్యక్తమయి సంచారి భావ ములచేఁ బరిపుష్టమైన స్థాయిభావమగు నుత్సాహము వీరరసముగా నిష్పన్న మగును. భరతుఁడు :

“ఉత్సాహోధ్యవసాయా దవిషాదిత్వా దవిస్మయా దమోహోత్

వివిదార్థవిశేషా ద్వీరరసో నామ సంభ వతి

స్థితిధైర్యవీరగర్వై రుత్సాహ పరాక్రమ ప్రభావై శ్చ

వాత్సల్య శ్చాక్షేపకృతై ర్వీరరసః సమ్యగభినేయః”

[ఉత్సాహోధ్యసాయావిషాదావిస్మయామోహము లనువాని వలనను ఇట్టివే యగు నితరార్థ విశేషముల వలనను వీరరసోత్పత్తి యగుచున్నది. ధైర్య ధైర్య వీర గర్వోత్సాహ పరాక్రమాక్షేప భావణము లనెడి అనుభావ ములచే వీరరసము నీయమాన మగుచున్నది.]

“విభానుభావ వ్యభిచారి సంయోగా ద్రస నిష్పత్తిః”

అను ప్రసిద్ధ భరతరస నిష్పత్తి సూత్రము ప్రకారము రసాభివ్యక్తి కారణములయిన విభావాదులు తత్కార్యరూపములైన అనుభావములు తత్ప్రేషకములయిన వ్యభిచారి భావములు సంయోగము చెందుటచే నుత్సాహ మగు స్థాయిభావము రసనామకమై నిష్పన్నమగునని తాత్పర్యము.

శారదా తనయుఁడు ‘వీర’ రసపదమును నిర్వచించుచు, ‘రా’ దాన ఇతియోధాతుర్వా...దేచవ ర్తతే। ‘లా’ దాన ఇశ్యయం ధాతుః జ్ఞాన ఖండర యోరపి॥ ర, ల యో రవిశేషోపి కథితః శబ్దవాదిభిః। విరుద్ధాన్ రాతిహంతీతి వీరశబ్దస్య నిర్వహః॥ వివిధంచ విచిత్రంచ లాటిజనాతి కృంతతి। ఏవంవా వీరశబ్దార్థః కథితః పూర్వసూరిభిః॥ ప్రేయత్వత్ర విద్విష్టానితి పికో నిరుచ్యతే” భా. ప్ర. 2 అధి. అని పేర్కొనియున్నాఁడు.

కావ్యకళా తత్త్వప్రకాశికాకారుఁడు కోశాదులయం దీయఁబడిన అర్థవిశేషముల నాధారముగాఁ గొని ‘వీర’ పదమున కొక సమగ్ర నిర్వచన మీయ యత్నించినాఁడు. “వీరరసము - శక్తిమత్త్వమును, ధీరత్వమును, దుర్వారకృత్య నిర్వాహమును, వ్యాపకత్వమును, చలనమును, చాలసమును, విహారమును, విషయ (భావ) గర్భితత్వమును అభిలాషయును, ప్రేరేపకత్వమును, ధీరభాషణమును, నెట్టుకొని పోవునట్టి లక్షణమును, మార్గదర్శకత్వ లక్షణ మును, ప్రజ్ఞేపణమును అనెడి అర్థవిశేషములు కలిగి నదాలంబన భూతుఁడగు నాయకునియం దీ లక్షణము లన్నియు మూర్తీభవించునట్లు చేయఁ గల్గునని యూహింపవచ్చును. ఈ శబ్దార్థ విశేషముల నిరూపణము చేతనే నన్నాఁడుచుని జీవితచర్యా స్వరూపములు తేటపడఁగలవు కూడ!”

వీరరసోత్పత్తి తత్త్వమును శారదాతనయుఁడు వివరించుచు వాసుకి నారదుల మతములను పేర్కొనియున్నాఁడు. వాసుకి మతమునుబట్టి “స్థిరా విభావాస్తు యదా స్వయోగైః సాత్త్వికాదిభిః భావైః స్థాయిని వర్తంతే స్వీయాభినయ సంశ్రయాః తదా మనః ప్రేక్షకాణాం సత్త్వవృత్తి రణో

1. (1) వీర (10 cl.) to be powerful or valiant, to make heroic or irresistible effort అనియు,
- (2) అః to go and ప్రి substituted for the root రక్ (ఊహి) అనియు, ‘పి’ అనఁగా (2 cl.) to go, to move, to pervade, to conceive, to be impregnated, to desire, to send, to eat అనియు,
- (3) వి+ఊర (2) to go, to shake, (1-10) to go, to throw, to direct, to drive or force on to speak.

న్వయి సాభిమానశ్చ తత్రతోఽపి వికారో యః ప్రవర్తతే స వీరరసనామాస్యాత్
రస్యతే సచతై రపి” అనియు, నారదుని మతమునుబట్టి ‘అహంకార రజః సత్త్వ
యుక్తా ద్భావోర్ధ్వ సంగతాత్ మానసో యో వికారస్తు సవీర ఇతి కథ్యతే,
తస్మా దేవాద్భుతో జానో రజోహంకార వర్జితాత్” అనియు నిరూపించెను.
ఈ రెండు మతములును స్థూలముగా నొకే యర్థమును ప్రతిపాదించుచున్నవి.
రసనామకమగు స్థాయిభావము అభిమానాహంకార రజస్వత్త్వయుక్తములగు
సామాజికుల మనస్సులందు వికార రూపముగా నుదయించి దీర్ఘకాలము
చర్వ్యమాణమగును. అనఁగా వీరాది రసములు త్రిగుణాశ్రయములయి
తత్రప్రభావము లగుచు సామాజికుల కానంద మిచ్చుచున్నవన్నమాట! కాని,
ఇట్లాస్వాద్యమానమగు వీరరసము ఉత్తమ ప్రకృతికము ఉత్సాహోత్సాకము నని
పూర్వమే నిరూపితమైనది. దీనికి సమన్వయము కుదర్పవలెను.

అర్థసాధనేచ్ఛాత్మకమైన కామము లోకమున సర్వమానవకార్యములకు
మూలము. కామము అర్థము సర్వసామాన్యములు. కాని అవి ధర్మబద్ధము
లైనప్పుడే పురుషార్థము లగును. అట్లు గానిచో లోకమున విశృంఖలత్వము,
అరాజకము, కల్లోలము, చివరకు సర్వనాశనమును గల్గును. సార్వధృతి
విశృంఖల కామముచేత సాటిమానవుని బానిసగా భావించి భాధించుట, మార
ణాస్త్రముల ననుసంధించుటవంటివి నేటి ప్రపంచమునఁ గాంచుచునే
యున్నాము. ఇట్టి విపత్తునుండి తప్పించుకొనుటకు కామమును ధర్మబద్ధ మొన
ర్చుట యెంతైన అవసరము.

“ధర్మకామంబులు దటుగంగ నర్థార్థియగువాఁడు పతితుఁడౌ నర్థసేవ
నర్థార్థముగఁజేయు నతఁ డుగ్రవనములో గోరక్షసేయు నక్కుమతిఁ బోలు
నర్థధర్మములకు హానిగాఁ గామార్థియగు నాతఁ డల్పజలాశయమున
జలచరం బెట్లు లజ్జలములతోఁ జెడునట్లు కామంబుతో హానిఁ బొందు
నర్థధర్మములు మహాబ్ధిమేఘము లట్లు లుభయమాను పరస్పరోదయమ్ము
లిట్లుగాఁ ద్రివర్గ మెఱిగి సామ్యమున సేవించువాఁడు సర్వవిత్తముండు”

—ఆరణ్య వ. ప్ర. ఆ. ప. 245

అని నన్నయ ప్రబోధము. “తతోఽర్థకామయో ర్ధర్మమూలకత్వాత్ ధర్మ
ప్రధానో వీరః” అని అభినవగు పుఁడు. కావున ధర్మవిరుద్ధమైన ‘యుత్సాహము’
వీరమునకు స్థాయి కాఁజాలదు. ధర్మపురుషార్థులగు ధీరోదాత్తుల నాశ్రయించిన
యుత్సాహమే వీరనామ యోగ్యమని తాత్పర్యము. భరతర్షి :

“భావా యే ఉత్తమానాంతు నతా స్మధ్యేషు యోజయేత్
యో భావాశ్చైవ మధ్యానాం నతా స్మిచేషు యోజయేత్”

—నాట్య. శా. 25 అధ్యాయ. 116 శ్లో.

అని శాసించుట దీనిని స్పష్టపరచుచున్నది.

చతుర్విధ నాయకుల జీవితములను ధర్మవీరమే శాసించుచుండుట గాంతుము. ధీరోదాత్తునియందు ధర్మము వీరమును, ధీరోద్ధతునియందు వీరము రోద్రమును, ధీరలతితునియందు వీరము కామమును, ధీరశాంతుని యందు శాంతము వీరమును అనుశాసించును. ఈ అంశమును ముందు వివరింతును.

కొందఁ జాలంకారికులు స్వభావముచే నాయకులు ఉత్తమ మధ్యమాధమ-జ్యేష్ఠ మధ్యమ కనిష్ఠ వర్గములకు చెందుదురనియు, కథావళమున నీచుఁడును నాయకుఁడు కావచ్చుననియు పేర్కొని యున్నారు.

“స్వభావా ఉత్తమ మధ్యమ భేదేనైవ వర్ణనీయాః సీచోఽపిశః కథావళాః”

—నాట్యధర్మము.

“నాయకస్తత్ర గుణత ఉత్తమో మధ్యమోఽధమః”

—సరస్వతీ గంధర్వరణము

“జ్యేష్ఠో మధ్యః కనిష్ఠశ్చ త్రిధా నాయక ఉచ్యతే”

—భా. ప్ర.

ఇందులో నాట్యధర్మణకారుఁడు “కథావళమున” ననుటలో నొక విషయము గమనింపఁదగి యున్నది. ఉపదేశాత్మకమగు కావ్యమున నితివృత్తము సంధించుట ద్వీవిధము—రామాదులగు ఉత్తముల జీవితవర్ణనముచేత ఆదర్శ జీవిత ప్రతిపాదన మొనర్చుట—లేక—రావణాదులను నాయకులుగా గ్రహించి వాని క్రమపతనమును నిరూపించి తద్వార్థమున వ్యంగ్యముగా తద్విరుద్ధమైన రామాదుల తత్త్వమునే స్ఫురింపఁజేయుట. వైఁ బేర్కొనఁబడిన ఉత్తమేతర నాయకులు రెండవవర్గతికిఁ జెందిన ఇతివృత్తమున వర్ణితమగు నవకాశము కలదు. అట్లు కాక నొక్కొక్కసారి కవులు ఉత్తమేతర నాయకులను నైకొని నను, వారియందు పశ్చాత్తాపాదులఁ గల్గించి, ధర్మబద్ధమైన పురుషార్థ సాధనాత్మకమగు మనఃప్రవృత్తిని క్రమక్రమోన్మీలితముగా నిరూపింపవచ్చును. ఆ పురోగమనములో నతని యధర్మచేష్టితములను గ్రమముగా దిగవిడుచుచు నతనియం దంతర్వాహినిగా ధర్మోత్సాహమును ప్రచురముగా వర్ణించుచు నాయకుని పురుషార్థసాధనను కవి కావ్యమున నిరూపింపవచ్చును. అటు ఉత్త

ములగు ధీరోదాత్తుల లక్ష్యమును పురుషార్థ సిద్ధియేకాని వీరిరువురికిని మధ్య అధికారభేదము లేకపోలేదు. ఉత్తమేతరుల యుత్సాహ మిట్టి పరిస్థితులలో నుత్తమత్వసాధన నిమిత్త మగుచున్నది కావున వారి యుక్త-తోత్సాహమును గూడ వీరరసనామయోగ్యముగా గ్రహించుటలో విప్రతిపత్తి యుండదని భావింతును. దీనికి దృష్టాంతముగా “అమానిత్వాదులు జ్ఞానమని చెప్పబడ నప్పటికిని అవి జ్ఞాననిమిత్తములగుటచే వానికి జ్ఞానమనుపేరు కుదురు”నని శంకర భగవత్పాదులు సంభావించినారు. “జ్ఞాన నిమిత్తత్వాత్ జ్ఞానముచ్యతే ఇతి హి అవోచామ; జ్ఞానసహకారి కారణత్వాచ్చ” అని. అట్లగుటచే “ఉత్సాహోత్సాహో వీరః” అన్నచోట కూడ ఉత్తమప్రవృత్తి సాధననిమిత్తమైన ఉత్సాహము గూడ క్రమముగా వీరరసమగుననుటలో విప్రతిపత్తి యుండదని నా వినయపూర్వక విజ్ఞాపనమును విజ్ఞులు మన్నింతురుగాక !

జన్యజనక రసములు - వాని సంబంధము

భరతుఁడు శృంగార వీర రాద్ర బీభత్సములు జనకరసము లనియు హాస్యాద్భుత కరుణ భయానకములు జన్యరసములనియు సిద్ధాంతీకరించెను.

“తేషా ముత్పత్తి హేతవ శ్చత్వారో రసాః తద్యథా శృంగారో రాద్రో వీరో బీభత్స ఇతి. అత్ర

శృంగారాద్ధి భవేద్ధాస్యో రాద్రాచ్చ కరుణోరసః
వీరాచైవాద్భుతోత్పత్తి ర్బీభత్సాచ్చ భయానకః”

అని జన్యజనక రససంబంధము (ఉత్పాద్యోత్పాదక సంబంధము) స్థాపించుచు శారదాతనయుఁడు ఒక ఉపాఖ్యానమును దెల్పెను. “భరతులచే ప్రయుక్తమైన ‘త్రిపురదాహ’ మను రూపకమును గాంచుచుండిన చతురాననుని నాల్గు ముఖములనుండి నాల్గు వృత్తులతోపాటు శృంగారాదులగు ప్రధాన రసములు నాల్గుదయించెను. అందు (భరతులు ప్రయోగించిన త్రిపురమర్దనమును గాంచుచుండిన) చతుర్ముఖుని దక్షిణ దిక్కుఖమునుండి సాత్త్వికీవృత్తితో వీర ముదయించెను. త్రిపురమర్దనావసరమునందు శివునిచే ప్రదర్శితమైన వీరమువలన సమస్త భూతములందును అద్భుతము జనించినది”. (అప్పారావుగారి అనువాదము) ఈ గాథ అద్భుత వీరరసములకుగల జన్యజనక సంబంధము ద్రువపరచు చున్నది.

అద్భుత రసస్ఫూర్తి కల్పించుటకు కవులు తమతమ కావ్యములలో సామాన్యముగా రెండుమార్గము లవలంబింతురు. ఒకటి : నాయకునియందు లోకోత్తర కార్యసాధన రూపమైన ఉత్కటోత్సాహము వర్ణించి సామాజికులకు అద్భుత రసస్ఫూర్తి కల్పించుట. రెండవది : నాయకాశ్రయమైన వీరమును గాంచి కావ్యగతపాత్రలే ఆశ్చర్యముద్ర వహించినట్లు వర్ణించుట. బాషణికుల దృష్టినిబట్టి - కావ్యగతవీరము హేతువుగా జన్యమైన అద్భుతము కావ్యమున ప్రదర్శితమగుటయే ఉత్తమవిధమనియు, జన్యజనక రసనిరూపణ మార్గమదియే ననియు నూహింప వీలగుచున్నది. ఎట్లనగా ; సామాజికులు నాయకుని యందు తాదాత్మ్యమునుపొంది తద్గతమైన భావోన్మత్తస్థితి ననుభవించుచు కదా! అట్టియెడ నాయకగతమగు వీరమే సామాజికుఁ డనుభవించుచుగాని అద్భుతముకాజాలదు. కాని సహృదయుఁడగు సామాజికుడు నాయకుని సాహసమును హృదయమున వితర్కించుకొని తత్ఫలితముగా నద్భుతమును తరువాత ననుభవించును. అనగా సద్యస్ఫూర్తిగావీరము, విత్తానంతరము అద్భుతము సామాజికునియందు దృఢమందునని తాత్పర్యము. సర్వజన సులభముగా రసస్ఫూర్తి కలుటకై కవి ఆశ్చర్యముద్రాంకితులైనట్లు కొన్ని పాత్రలను కావ్యముననే సృజించి వానితో తాదాత్మ్యముఁబొందు సామాజికులకు రసాన్వితనావకాశము కల్పించును. ఇది మొదటి పద్ధతికన్న సులభము, అనుసరణీయము. శారదాతనయుని యుదాహరణమున త్రిపుర సుర్దనుని వీరముగాంచిన బ్రహ్మయందు వీరరసస్ఫూర్తి కల్గినది; అద్భుతము ప్రకటించిన సకల భూతములఁ గాంచిన సామాజికులచే నద్భుత మాస్వాదితమైనది. కావున కావ్యములందే నిబద్ధింపబడు వీరాద్భుతములు కావ్యరసములుగ సామాజికుఁ డనుభవించునని తాత్పర్యము.

కావ్యమున వీరరస ఫలితముగా నద్భుతరస మనుసంధింపఁపడుటయందు రసానందము కావ్య ప్రయోజనమైనను సామాజికులు తద్విరోధాత్మకము నర్థము చేసికొని దానిని జీవిత రంగమున గౌరవించునట్టి మనశ్శిక్షణారూపమైన ప్రబోధముకూడ వ్యంగ్యమార్గమున గ్రహింతురు యుద్ధవీరాదులు శారీరబల పరాక్రమాదులను ప్రదర్శించుటవలనను, దాన దయాజ్ఞాన వీరాదులు సాత్త్విక భావాదులను వ్యక్తపఱచుటవలనను నాయకునియందు వి గోచరమగుచుండును.

1. యస్తుష్టా మప్తిమాయాతి శోకేశోక ముచైతిచ

రైశ్యే దీపత్య మాయాతి సనాత్యై ప్రేక్షకస్మృతః. - వా. కా. 27. అధ్యాయ. 62 శ్లో

సామాజికుఁడుకూడ తదుచితమైన చిత్రైన్నత్యమును సాధించినగాని తదౌ
న్నత్యమును గుర్తింపఁజాలడు. కావ్యానుశీలనమువలన నాతఁడు తదధి
కారముఁ బొందనేర్చును.

శత్రు మిత్ర రసములు

వీర రసమునకు శాంతభయానక రసములు విరోధిరసములని లాక్షణి
కులు కొందఱు పేర్కొనియున్నారు. కాని శాంతరసము వీరమునకు విరోధి
యనుట అంత సమంజసము, సహేతుకము కాదు. శాంతము సర్వరసములకుఁ
బ్రకృతి రసమనియు తదితరములన్నియు వికృతి రసములనియుఁ జేర్కొని,
అవన్నియు శాంతమునుండియే జన్మించి అందే అంతర్లీనమగునని అభినవ
గుప్తుడు.

“భావా వికారా రత్యాద్యా శ్శాంతస్తు ప్రకృతిర్మతః
వికారః ప్రకృతేర్జ్ఞాతః పునస్తత్రైవ లీయతే
స్వంస్వం నిమిత్తమాసాద్య శాంతాద్భావః ప్రవర్తతే
పునర్నిమిత్తాపాయేతు శాంత ఏవ ప్రలీయతే”

[“శాంతము ప్రకృతిరసము. రత్యాదిభావములు వికృతులు. ప్రకృతి
వలనఁ బుట్టిన వికృతి ప్రకృతియందే లీనమగును. ఆ యా నిమిత్తమునుబట్టి
శాంతమునుండి రత్యాదులు ప్రవర్తిల్లును. ఆ నిమిత్త మడఁగగానే శాంతమే
నిలుచును. కావున శాంతము భిత్తిపంటిది. రత్యాదులు దానిపై వ్రాయబడిన
చిత్తరువుల వంటివి. భిత్తి స్థిరమైనది. చిత్తరువు లస్థిరములు. ఒక చిత్తరువునుఁ
జెఱపి మఱొక చిత్తరువును వ్రాయుచున్నను భిత్తి యేకరూపముగా నిల
చును. కావున శాంతరసమునుండియే నిమిత్తమునుబట్టి ఇతర రసములు వెడ
లును. చిత్త మడఁగగానే మఱల శాంతమే నిలుచును.]

కొందఱు లాక్షణికులు ఉత్సాహము శాంతమునకు స్థాయి భావముగాఁ
జేర్కొనిరి. ధర్మవీరమే శాంత రసమనిరి. ధర్మము ప్రవృత్తి నివృత్తి భేదముచే
ద్వివిధము. ప్రవృత్తిధర్మము వీరము. నివృత్తి ధర్మము శాంతము అని వారి
భావము. అట్లగుచో మోక్షమును సాధించుటకు తీవ్రమగు యత్నమవసరము
గాన శాంతరసమున కుత్సాహమే స్థాయి అని అనియుండిరి. ముముక్షువులకు
సాధనసంపత్తిలో శమాది పట్కనంపత్తి చేర్పఁబడియున్నది. ఇది ఉపనిషత్ప్ర
ద్ధము. ఈ దృష్టితో శమము సాధనరూపమగును. సాధకుఁ డుత్సాహవంతుఁ

డగు ననుట నిర్వివాదాంశము. అతనియందు వీరరసము నిబంధించబడుటయు సపేక్షితమే. కావుననే అభినవగు పుండ్రు “దాన ధర్మవీర శాంత ప్రధానో ధీర శాంతః; మోక్షఫలకః శాంతః” అనియు నిర్దేశించినాడు. కొందఱు శాంతమును వీర బీభత్సాదులలో సంతర్పరించు జేయుదు రని ధనంజయాదులు పేర్కొనియున్నారు. అంతేగాక - శాంతమునకు విరోధి అనిగాని, మిత్రమనిగాని చెప్పబడు రసములేదని అమృతానందయోగి. “శాంతఃసర్వ రసోత్కృష్టో నమైశ్రీ నవిరోధతా” (అలంకార సంగ్రహము.)

పైఁ జేర్కొనఁబడిన వీర శాంతరస సంబంధము సమీక్షించినచో వీరమునకు శాంతము విరోధిరసమని పేర్కొనుట కెట్టి యుపపత్తులు గోచరింపవు. వీరమున శాంత మంతర్భూతము కాకపోవచ్చును కాని శమసాధనపర్యంతము ముముక్షువునం దుత్సాహము శాంతమునకుఁ బోషకముగా నిలుచుచున్నపుడు శాంతమునకు వీరము విరోధియనుట అసమంజసము.

భయానకముగూడ వీరమునకు శత్రురసముగాఁ జేర్కొనఁబడినది. భయ భావోత్కర్ష రూపమైన భయానకము ఉత్సాహవంతునియందు గోచరింపరాదని వారి భావము. భయానకమువలన లోకోత్తర కార్యసాధనము కుంటు వడి యనౌచిత్య మేర్పడు నవకాశము కలుగును. కాని ఉత్సాహము స్థాయి భావమైనప్పుడు రత్నాదులగు భావములు సందర్భోచితముగా వ్యభిచారి భావములుగాఁ బోషించఁ బడవచ్చునుకదా! సంచారి భావములు కించి దుర్జితములైన భావములు మాత్రమే. అవి రసమునకు పుష్టిదాయకములగును. కావున భయ ముత్సాహమునకు సంచారి భావముగాఁ బ్రయోగించఁబడినప్పుడు తత్పుష్టికిఁ దోడ్పడినచో దానిని మనము గ్రహింపవచ్చును.

లోకమునందు కార్యసాధకులలో తమతమ కార్యములు సఫలములగు లోపల తద్విఘాతకములైన విఘ్నము లావహిల్లునేమో యను భయము తఱచుగాఁ గానఁబడుచుండును.

“భోగే రోగభయం, కులే చ్యుతిభయం విశ్రే నృపాలాద్యయం
మానే దైన్యభయం బలే రిపుభయం రూపే జరామృతభయం
శాస్త్రే వాదభయం గుణే ఖలభయం కాయే కృతాంతాద్యయం
సర్వం వస్తు భయాన్వితం భువి నృణాం వై రాగ్యమేవాభయమ్”

అని భర్తృహరి సర్వ మానవహృదయ తత్త్వమును వివరించియున్నాడు.

పైఁ జెప్పిన భయములన్నిటికిని ఉదాహరణములు గ్రంథ విస్తృతిభయముచే విరమించుచు నొక్క దానినిమాత్రము మచ్చునకీర్తును. ఆమూక్తమాల్యదలో మాలదాసరి కథయందు దాసరి బ్రహ్మరాక్షసుని కిచ్చిన వాగ్దానమును నిలువఁ జెట్టుకొనుటలో అసత్యభయము నొందుట వర్ణితమైనది.

“అతఁడు తదల్ప పాపఫలమందుట సుంకము దీటిపోయి త
చ్యవ దళవత్ప్రసేత్రునకుఁ జాగిలిమొక్కి రణద్విపంచియై
స్తుతికలిత ప్రబంధములఁ జొక్కగఁ జాడి యసత్యభీభర
ద్రుతగతి వచ్చి రాత్రిచరుతో వ్రతపూర్తిగతార్తి నిట్లనున్”¹

నిత్య సత్యసాధకునకు అసత్య భయముండుట సహజమని దీనివలన స్పష్టపడుచున్నది. రత్యాదులవలె భయమును వాసనాత్మకమైన స్థాయిభావమే. కాని ఉత్సాహము వీరనిష్ఠ మగుటచే వారియం దది పూర్తిగా నిండియుండును. ఉత్తమవీరులందు భయము వాసనాత్మకముగా నంతరాంతరమునందు మెఱపువలె నొక్కసారి తళుక్కున మెరసినను, అది మఱుక్షణమున నుత్సాహమును ద్విగుణీకృత మొనర్చుచుండును. హరిశ్చంద్రునియందు విశ్వామిత్రుని ఋణమెట్లు తీర్తునాఁయ నెడి భయము లేకపోలేదు; కాని అదియే అతని సత్యనిష్ఠను మెఱుగువెట్టి యుత్తమపథమునకు దారితీసినది. “శ్రేయాంసి బహువిఘ్నాని” అను సామెతయు,

“ప్రారభ్యతే నఖలు విఘ్నభయేన నీచైః
ప్రారభ్య విఘ్ననిహతా విరమన్తి మథాః
విఘ్నైర్బుహుర్బుహు రపి ప్రతిహన్యమానాః
ప్రారభ్య ముత్తమగుణా న పరిత్యజన్తి”

అను ఆర్యోక్తియు లోకప్రసిద్ధములే. కావున భయమును ఉత్సాహమునకు సంచారిభావముగను, భయభావోత్కర్ష రూపమైన భయానకరసము మాత్రము వీరమునకు విరోధిగను పరిగణించుట యుక్తమని నా విధేయ విజ్ఞాపనము.

ధ్వన్యాలోకకర్త కావ్యమున విరోధి రసములు కూడ నొకచో స్వీకరింపవచ్చునని పేర్కొని యుండెను. విరుద్ధరస సమ్మేళనముఁగూర్చి ఆయన పల్కిన పల్కు లివి: “అంగిగా వివక్షితమగు రసము స్వసామగ్రియగు విభావానుభావ వ్యభిచారులచేఁ జక్కగ పరిపుష్టమైన పిమ్మట విరోధి రసాంగములగు విభావానుభావాదులఁ గైకొని నిరూపింపవచ్చును. వానిని స్వీకరించు

నప్పుడు ఆ విషయము మాత్రము చాల జాగ్రత్తగా గమనింపవలెను. ఆ విరోధి రసాంగములు వివక్షిత రసమునకు శాధ్యకోటి లోనైన సుండవలయును, లేదా అంగములుగానైన ఉండవలెను. శాధ్యత యేర్పడుటకు మార్గమిది. విరోధి రసాంగములు వివక్షిత రసముచే నభిభవింప వలెగునట్లుండవలయును. మఱియొక విధముగా శాధ్యత యేర్పడదు. ఇట్లు శాధ్యములైన విరోధి రసాంగములు ప్రకృతమగు వివక్షిత రసమునుఁ జక్కగాఁ జూపించుటతోనే పర్యవసించును.”¹

అంగాంగిరస నిరూపణము

దృశ్య శ్రవ్య కావ్యములందు అంగిరసములుగా శృంగార వీరములు మాత్రమే ప్రయోగింపవలెనని లాక్షణికులలో కొందఱి మతము. మఱి కొందఱు వీనితోఁజాటు శాంతమును, కరుణమును, అర్పుణమును, అంగిరసములుగా నంగీకరించిరి. ప్రస్తుతమీ చర్చ అనవసరముగాన నవలచున్నాను. కాఁగా శృంగార వీరములే కావ్యాంగిరసములుగా నేల గ్రహింపఁబడినవని యొచింపవలసి యున్నది. “లోకమునందు శృంగారము సర్వప్రాణి సాధారణము. దీనివలన సంసార మేర్పడును. తద్రక్షణమున వీరమావశ్యకము” అని కొందఱును “కామము సకలజాతి సులభము. అది అందఱుకును హృద్యమైనది. అందుచే శృంగారము మొదట చెప్పఁబడిన”దని అభినవగుప్తుఁడును వ్రాసి యున్నారు.²

శృంగారము హృద్యముకాని దీని యుండడనుమాట సత్యమే. కాని ఆందులో దేశకాల పాత్రముల ననుసరించి సర్వ ప్రాణులు శృంగారము ననుభవింపలేవు. ఉదా : బాలురు, వృద్ధులు మొ. వారు. భరతర్షి యన్నట్లు శృంగారము యువతీ యువకులకు సంబంధించినది మాత్రమే. “సచ స్త్రీ పురుష హేతుక ఉత్తమ యువప్రకృతిః” (నాట్య. శా. ౩. అధ్యాయ ౨౪ పుట). అయినను బాలవృద్ధులకు గూడ నది అప్లందజనకము గావచ్చును. కాని వారు పాత్రలలో తాదాత్మ్యము పొందఁజాలరు. కావున శృంగారము మానవ జీవితమునందు కొన్ని యెడల అనుభూతికి దూరమై, ఆశ్రయ చతుష్టయ వ్యాప్తిని పొందఁజాలక పోవుచున్నది. దానికి కారణములు :

1, కామము మానవుఁడు పుట్టినదాది జీవితాంతము వఱకు అనుభవించలేడు.

1. ఆంధ్ర దృశ్యాలోకము. (వే. ౨. వేం.) శృ. పుట 440.

2. నాట్యశాస్త్రము శ్రీ పో. శ్రీ. అ. 218 పుట., 8 వ విశే.

2. పురుషార్థములలో కామ మొక్కటి మాత్రమే. తదితరములగు ధర్మార్థమోక్షములను ప్రాణి సాధింపవలసి యుండును. రఘువంశమున కాళిదాసు

“తైశవేఽభ్యస్త విద్యానాం, యౌవనే విషయైషిణాం
వార్థకే మునివృత్తీనాం యోగేనాంతే తనుత్యజామ్.”¹

అని రఘువంశ రాజుల పురుషార్థ సాధనాత్మకమైన జీవిత క్రమమును వర్ణించి నాడు. ఒకవేళ నెవ్వడైన కామపురుషార్థమునే జీవితమున సాధించినను అది ధర్మబద్ధముగా నుండి యత్నసాధ్యముగా నున్నది అనగా ధర్మరూపమై ఉత్సాహోత్సాకమైన వీరముచే కామము శాసింపబడునని తాత్పర్యము.

వీరమునకు మాత్రము జీవితరంగమున తదితర రసములకులేని వ్యాప్తి కలదు. పుట్టిన దాది గిట్టునంతవఱకు నుత్తమత్వ సాధనకై జీవి ఉత్సహించుట కాంచుచున్నాము. ఉదాహరణమునకు :

1. బాలుడు : పెద్దల యందును, విద్యాసాధనము నందును చూపు శ్రద్ధాయుతమైన భక్తుత్సాహము. ఉదా : ధ్రువ, ప్రహ్లాదాదులు.

2. యువకుడు : రూప కలామాన కవిత్వాహింసాదుల యందును, ధర్మైశ్వర్య ఊమాదులయందును చూపు ఉత్సాహము. ఉదా : కచ, యామునా చారాధులు.

3. వృద్ధుడు : యోగతపోమోక్షాదుల సాధనమందు చూపు ఉత్సాహము. ఉదా : విష్ణుచిత్త విదురాదులు.

4. శూరుడు : యుద్ధోత్సాహులు. ఉదా : భీమాదులు.

5. విజ్ఞుడు : దాన, దయా, ధర్మ, త్యాగ, యోగ, పాండిత్య, వాద సత్వాదులయందు ప్రదర్శించు నుత్సాహము. ఉదా : యుధిష్ఠిర, హరిశ్చంద్ర, దివోదాసాదులు.

కావుననే ధర్మప్రధానమైన వీర శృంగారాదులు కావ్యమునందు అంగి రసములుగాఁ బ్రయోగింపఁ బడుట.

కావ్యారంభము నుండి అంతము వఱకు బహురసములు వ్యజితములగు చున్నను వానిలో నేదాని రూప మధికముగా గోచరించునో అది అంగి రస మనియు, మిగిలినవన్నియు సంగములుగా నుండి స్థాయి నుద్దీపింపఁ జేయుచు ప్రవర్తించును గాన నవి అంగరసములనియు పిలువబడును. వీరరసమంగి

రసముగాఁ బ్రపంచితమై నప్పుడు మిగిలిన రసములు అంగములుగా నుండి దాని నెట్లు పోషించునో ఇంచుక గమనింతము.

వీరము - శృంగారము

“తత్ర సంభోగవిషయ ఇచ్ఛా విశేషో రతిః” అని విద్యానాథుఁడు, నాయికానాయకుల ప్రథమపీఠణమునం చేర్పడిన రతి భావోదయము మొదలు వారి సంభోగాంతముగా వ్యాపించియుండు రతిభావోత్కర్షరూపమగు శృంగారము అయోగ, సంభోగ విప్రలంభములనెడి అవస్థాత్రయముగా విభజింపఁ బడినది. కథావశమున వీరరసనాయకునకు నాయికా సంబంధము కలిగినప్పుడు వీరరసాంగభూతముగా శృంగారము సంధింపబడును. ఉదాహరణమునకు శమంతకోపాఖ్యాన గాథను గైకొనవచ్చును. శ్రీకృష్ణుఁడు తనకేర్పడిన నిందను నివారించుకొనుటకై శమంతకమణి సాధనప్రయత్న విశేషరూపాత్కటోత్సాహమును ప్రకటించును. అందు యశోవీరము ప్రతీయమానమగుచున్నది. ఇట్లు వీరరసము ప్రధానముగానడచు కథయందు జాంబవతీ, సత్యభామలను, కృష్ణుని నాశ్రయించిన శృంగారవర్ణనము అంగభూతమై ఆనందమును చేకూర్చుచున్నది.

వీరము - హాస్యము

“వికృతి దర్శనాది జన్యో మనోవికారో హాసః” (ప్ర. రు). అట్టి హాసము హాస్యమునకు స్థాయిభావము. వికృతాకార వాక్యేష్టలుగల వ్యక్తిగాని విషయము గాని హాస్యమునకు ఆలంబన విభావము. వారిచేష్టలే ఉద్దీపనములు. హాస్యమంతస్థమనియు, పరస్థమనియు ద్వివిధము. విభావాదులచే ప్రకటితమగు హాసమునుగాంచి నవ్వివచో నది అతస్థమనియు, ఇతరులు నవ్వగా వారితో కలిసి నవ్వివచో నది పరస్థమనియు ననఁబడును. ఉదా : ద్రౌపదీ స్వయంవరమునకు వచ్చిన రాజలోకము ద్రుపదునిపైఁ దిరుగఁబడ “దృపదుండు కడు భీతుఁడై బ్రాహ్మణుల మఱువుసొచ్చె నిట్లు శరణాగతుండయిన ద్రుపదు నోడ కుండుమని బ్రాహ్మణులు దమ తమ దండాజినంబులెత్తికొని ప్రతిబలంబులపయి పీచుచున్నంత వారలంజూచి నగుచు నడ్డునుఁ డిట్లనియె.”

“కడఁగి మదీయాస్త్రము లనియెడు పటుమంత్రముల నిప్పుడి నృపురిపుల న్నడిఁది విషాహుల దర్పం బుడిగించెదఁ దొలఁగి చూచుచుండుదు మీరల్”

—మహాభారతము. అది. సప్త. 192, 198

ఇంద్రునిని వీరమునకు బ్రాహ్మణాశ్రితమైన హాస్యము అంగము. వారి చేష్టలకు అర్జునునితోపాటు మనము నొకసారి కడుపార నన్నికొందుము కదా !

యుద్ధవీరాదులయందు నాయకుని ఉత్సాహాతిశయమును గాంచి శత్రువులు వడకినచో నచ్చట హాస్యము కల్గు నవకాశము గలదు. హాస్య భీభత్సరసములు ఆలంబనము విరివిగా వర్ణించిన మాత్రముననే ఉదయించును. అప్పుడు సామాజికులే ఆశ్రయ విభావము లగుదురు.

వీరము - కరుణము

“ఇష్ట జన వియోగాదినా ఆత్మని దుఃఖాతిభూమి శ్లోకః” (ప్ర. రు.) శ్లోకము కరుణమునకు స్థాయి. కరుణము వీరమున కొక్కతటి అంగ మగుచుండును. ఇష్టజన వియోగమువలన నాయకుడు శ్లోకమును పొంది తత్కారకులగువారిని సంహరింప నుత్సహించును. ఉదాహరణమునకు - అభిమన్యుమరణ కారకుడు సైంధవుడని వినిన అర్జునుడు పుత్రశోకాతురుడయ్యు నైంధవ వధార్థమై ఘోరప్రతిజ్ఞఁ బూని దానిని నిలువఁబెట్టికొనెను. పరశురాముడు పితృవియోగతప్రుడయ్యు తత్కారకులగు కార్తవీర్యార్జునుని సంతతిన నిరుపదియొక్కసారి సంహరింతునని ప్రతినఁ బూనినాడు.

ఇట్లుగాక ప్రతినాయక గతమగు కరుణముగూడ నాయకుని యుత్సాహముఁ బోషించును.

వీరము - రౌద్రము

“శత్రు కృతాపచారేణ మనః ప్రజ్వలనం క్రోధః” (ప్ర. రు.). రౌద్రమునకు క్రోధము స్థాయి. ఇచ్చట శత్రు కృతాపరాధము లనుచోట స్వజనాపరాధము కూడ జతపరుపవలసియున్నది. యుద్ధ వీరాదులయందు శత్రుకృతాపరాధ ప్రశంస యొక్కువగా నుండును. ధర్మవీరాదులయందు నాయకుడు స్వజనులయందును అపరాధమును తుమింపఁడు. ఉదా. ఛత్రపతి శివాజీ తన సైన్యాధిపతియగు సోన్ దేవుడు బీజాపూరనవాబు నోడించి అతని రాణివాసమును బందీగొని తన ముందునకు తీసికొనిరాగా, నతనిపై మండిపడి—

“అ - యేమీ యొక రాణివాసమును బుచ్చావాసమున్ దెచ్చినా
వా ? యే హైందవుడైన నీ గతి నమర్యాదన్ బ్రవర్తించునే ?
మా యాజ్ఞన్ గమనింపవో ? జయమదోన్మాదంబునన్ రేగి నీ
యాయుస్సూత్రములీవ త్రుంచుకొనెదో ? యాధ్యత్య మోర్వన్ జమీ !”

“అనుచున్ జేవులు మీలు కన్నుంగవతో నాస్పందితోష్టంబుతో ఘన హుంకారముతో నటదృష్టుకుటితో గర్జించు” శివానీ యందు రౌద్రము మూర్తీభవించి ప్రజ్వలించినది “వనితారత్నంబులీ భవ్య హైందవ భూజంగమ పుణ్యదేవతలు” అను పవిత్రభావముతో నుత్సహించెడి అశని మనఃప్రవృత్తి లోని ధర్మవీరమునం దా రౌద్ర మంతర్భవించుచున్నది. అట్లే ‘సత్యాగ్రహ’ ఉద్యమ నాయకుడై దేశభక్తుల నందఱ నొక్కత్రాట నడపించి శత్రువులగు ఆంగ్లేయులు చేయు అపచారములకు రుద్రుడగు గాంధీగారి తత్త్విము, సత్యాగ్రహములో నేదైన లోపము తనవారివలన కలిగినను అసనియగు దేర్పడు క్రోధము ‘స్వాతంత్ర్యవీరము’న కంగభూతములై దేశము నభ్యుదయమార్గమున నడపి ప్రపంచాదర్శత్యమును తీర్చిదిద్దినవి.

వీరము - భయానకము

“రౌద్ర సంస్పర్శనాదిభి రనర్థా శంకనం భయమ్.” (ప్ర. రు.). భయము భయానకమునకు స్థాయి. శత్రు నాయకాశ్రితమగు భయానకము నాయకుని వీరమున కంగమగుచుండును.

వీరము - బీభత్సము

“అర్థానాం దోషసందర్శనాదిభి ర్గర్హణా జగుప్సాన్” (ప్ర. గు.). జగుప్స బీభత్సమునకు స్థాయి. యుద్ధ వీరాదులలో నాయకరణోత్సాహ ఫలితముగా రక్తసిక్తమైన రణరంగులను వర్ణించునప్పుడు వీరమున కది అంగముగా నుండ గలదు. వీరమునకు బీభత్సము ప్రత్యక్షముగాఁ దోషణము కాకపోయినను పరోక్షముగానైనను గాకపోదు.

ఇక వీరమునకును అద్భుత శాంతాదులకును గల సంబంధము పూర్వమే చర్చింపఁబడినది.

శృంగారాదులు అంగిగాగల కావ్యములందు వీరమంగముగా నిలుచును. అసలు శృంగార వీరములే అంగిరసములుగా నుండఁదగినవని పెక్కులు లాక్షణికుల మతము. ఈ చర్చ పూర్వమే చేసినది. ఇంతియకాక కరుణ రౌద్ర శాంతాదులు కావ్యములం దంగిరసములుగా నెడనెడ గానఁబడుచు వేయున్నవి. వానికిని వీర మంగముగా నుండి తద్రసపోషణకుఁ దోడ్పడును.

3. వీరరస భేదములు

లోకవృత్తము కార్యబహుళము. కార్యసాధనా స్వరూపములన్నియు నొకటియే యైనను వాని నిమిత్తములనుబట్టి భిన్నభిన్న నామములతోఁ బిలువఁ బడు చుండును. సంగీతము, చిత్రలేఖనము, కవిత్వము, శిల్పము మొదలగు కళలను సాధించుటయందలి ప్రయత్నమంతయు నొకే రూపమైనను, తత్తన్నిమిత్తాదులచే తత్తన్నామములతో భాసించుట యిందులకు దృష్టాంతము. అట్లే అపూర్వకార్యసాధనోత్సాహ రూపమగు వీరము నిమిత్తభేదముచే పెక్కు విధములుగా బిలువఁబడును. లోకోత్తరదానవ్రతమును సాధించుటయం దొకఁడు, అపూర్వ దయాసాధనమం దొకఁడు, అఖండ ధర్మసాధనమం దొకఁడు, అకంఠిత సత్యవ్రతసాధనమం దొకఁడు, అచంచల తపోదీక్షయం దొకఁడు-ఉత్కటోత్సాహమును ప్రకటించుచుండ వచ్చును. వారివారి భావోత్కటస్థితిని క్రమముగా-దాన దయా ధర్మసత్యతపోవీరములని పేర్కొన వచ్చును. అయినను వీని యన్నిటియందును పూసలలో దారమట్లు ఉత్సాహము స్థాయిభావముగా నిలిచియున్నదని తాత్పర్యము.

మానవ జీవిత సర్వావస్థలయందు వ్యాపించిన “వీరము” బహుముఖ ములుగా సాధకునికి గోచరించును గావునను, సాహిత్యమునందును అట్టిది ప్రతిబింబించును గావునను, లాక్షణికులు వీరరసమును బహువిధములుగా వింగడించి ప్రపంచించినారు. మఱియు లోకవృత్తమును గమనించుచు, ఉచిత ములైన మఱికొన్ని భేదము లొనరించుకొన వచ్చునని సహృదయులకు సదవ కాశముఁ కల్పించి తమ విశాల హృదయములఁ బ్రకటించి యున్నారు.

బ్రహ్మచేవునిచే వీరము త్రివిధముగా విభజింపఁ బడెనని భరతమహర్షి ;

“దానవీరం ధర్మవీరం యుద్ధవీరం తత్రైవ చ

రసం వీరమపి ప్రాహబ్రహ్మ త్రివిధ మేవచ”¹

ధనంజయౌదులు కూడ వీరమును త్రివిధముగాఁ జేర్కొనిరి. “సచదయారణ దానయోగాత్త్రిధా” అని, (దశరూపకము). కాని భరతుఁడు చెప్పిన దాన ధర్మయుద్ధ వీరములకు బదులు దయాదానయుద్ధములను (ధర్మవీరమును వదలి) చేర్కొని యుండిరి. విద్యానాథాదులు ధర్మవీరమును గలిపి, దాన, ధర్మ దయా యుద్ధములని వీరమును నాల్గువిధములుగా నొనరించి యుండిరి.

1. భరతనాట్యశాస్త్రము - 8 వ అధ్యాయము. పేజీ. 80

అంతటితో నాగక రసగంగాధరకారుడు వీరము నెనిమిది విధములుగాఁ జేర్కొనెను. అవి : యుద్ధవీరము, దానవీరము. దియావీరము, ధర్మవీరము, సత్యవీరము, పాండిత్యవీరము, ఊమావీరము, బలవీరము అనునవి. అచ్యుత రాయలు మఱియొక అడుగు ముందుకు పేసి, తన సాహిత్యసారమున వీరమును మొదట ద్వాదశ భేదములుగా నొనర్చెను.

“యుద్ధదాన దయాధర్మ సత్యవిద్యా తపోబలైః

త్యాగయోగ ఊమాజ్ఞానై స్తదుపాధే ర్విభేదతః”¹

అతఁడే మఱికొన్ని భేదములను జేర్చి యిరువది యొక్కటిగా తరువాత పెంచెను.² అవి :

1. యుద్ధవీరము.	12. జ్ఞానవీరము.
2. దానవీరము.	13. సంపద్వీరము.
3. దయావీరము.	14. రూపవీరము.
4. ధర్మవీరము.	15. కళావీరము.
5. సత్యవీరము.	16. గానవీరము.
6. విద్యావీరము(పాండిత్యవీరము)	17. అహింసావీరము.
7. తపోవీరము.	18. ఐశ్వర్యవీరము.
8. బలవీరము (యత్నవీరము).	19. కవిత్వవీరము.
9. త్యాగవీరము.	20. శ్రద్ధావీరము.
10. యోగవీరము.	21. భక్తివీరము.
11. ఊమావీరము.	

ఇట్లు బహువిధములుగా వ్యాపించియుండు వీరము మూఁడు విధములనిగాని, నాల్గు విధములనిగాని నిర్ణయింపఁ గూడదు. కావ్యానుశీలన ప్రవృత్తులగు సహృదయులు కావ్యలోకమున మఱికొన్ని భేదము లేర్పఱచుకొనవచ్చును. విజ్ఞులు దానికి సంతసింతురు.

అభినవగుప్తాదులు ధర్మప్రధానమైనది వీరమని చెప్పియుండుట గమనించి యున్నాము. ధర్మనిష్ఠముగాని యుత్సాహము వీరరసరూపము చాల్చుఁజాలదు. అట్లగునప్పుడు వీరము ధర్మైకావలంబనమైనది. అదియే దాని మూలస్వరూ

1. సాహిత్యసారము-పూర్వార్థము. 4వ ప్రకరణము 99 శ్లో.

2. “సంపద్రూప కళాగానాహింసైశ్వర్య కవిత్వతః

శ్రద్ధా భక్త్యాదిభి శ్చాస్య తరై వామభవో యతః.”

—పూర్వార్థము - 4వ ప్రక. 118 శ్లో.

పము. తదితర వీరభేదములు ధర్మనిష్ఠమైన ఉత్సాహభావములే కావున— ఆ ధర్మవీరమునకు పలువిధములైన అపాంతర రూపములే యగుచున్నవి. సలిల మొక్కటియేయైనను ఆవర్త, బుద్బుద, తరంగవికారములచే భిన్న భిన్నాకృతులతో నెట్లు కానఁబడుచున్నదో - అట్లే ధర్మానుప్రాణితమైన వీర రసభేదము అన్నియు ధర్మస్వరూపములయ్యు తత్తదాశ్రయనిమిత్త భేదములచే వివిధ నామములతో వ్యవహరింపఁబడుచున్నవి.

ధర్మము ప్రవృత్తి నివృత్తి భేదముచే ద్వివిధము. లౌకికధర్మములన్నియు ప్రవృత్త్యాశృకములు ; మోక్షసంబద్ధములైన ధర్మములు నివృత్త్యాశృకములు. వీర మీ రెండింటియందు వ్యాపించియున్నను, ప్రవృత్తిధర్మమునందే సమగ్ర రూపమును దాల్చును. నివృత్తిధర్మమునందు శమసాధన పర్యంతము శాంత మున కంగముగా నిలచి తత్పాపక మై, తదుపరి తదంతర్లీనమగును.

ధర్మలక్షణము నీ క్రిందివిధముగాఁ బ్రాచీనులు కొందఱు నిర్వచించిరి :

“చోదనా లక్షణోఽర్థో ధర్మః” —జైమిని సూత్రము

“విద్యద్భి సేవిత స్సద్భిః నిత్యమ ద్వేషరాగిభిః

హృదయేనాఽభ్యనుజ్ఞాతో ధర్మః” —మనుస్మృతి

“ధృతిః క్షమాదయాఽస్తేయం శౌచ మింద్రియ నిగ్రహః

హీర్విద్యా సత్యమక్రోధో దశకం ధర్మలక్షణం” —మహాభారతము

“అహింసా సత్యమస్తేయం శౌచ మింద్రియ నిగ్రహః

దానం దమోదయా జ్ఞాంతిః సర్వేషాం ధర్మసాధనమ్

—యాజ్ఞవల్క్య స్మృతి

“వేదోక్తోహి ద్వివిధో ధర్మః ప్రవృత్తిలక్షణో నివృత్తిలక్షణశ్చ”

—శాంకర గీతాభాష్యము

పై వాక్యములఁబట్టి - ధర్మము విధివాక్య ప్రతిపాద్య మనియు, ద్వేష రాగ రహితులగు విద్వాంసులచే నిత్యమాచరింపఁబడునదనియు, సంస్కృత మైన హృదయముచేత సభ్యనుజ్ఞాతమైనదనియు, ధృతి, క్షమ, దయ, అస్తేయము, శౌచము, ఇంద్రియనిగ్రహము, విద్య, సత్యము, క్రోధము అను పది యును (ప్రవృత్తి) ధర్మలక్షణములనియు, అహింస, సత్యము, అస్తేయము, శౌచము, ఇంద్రియనిగ్రహము, దానము, దయ, జ్ఞాంతి మొ. వానివలన ధర్మ సాధన మగుననియు, ధర్మము ప్రవృత్తి నివృత్తి భేదముచే ద్వివిధమని వేదోక్తి యనియు తాత్పర్యముగాఁ దేలుచున్నది. “ధర్మము సత్త్వాఖ్య శక్తిరూపము;

బుద్ధిజన్యము". "ప్రసన్నచేతనోహోభ్యు బుద్ధిః పర్యవత్తిష్ఠతి" అన్నట్లు అది బుద్ధి జన్యమగుటచే (బుద్ధి ఆత్మకు సన్నిహితమై తత్ప్రకాశానందముయ మగుటవలన) ధర్మాచరణ జన్యమగు ఆనందము సహజముగా వ్యాపకమై వై శాల్యోన్నత్య గాంభీర్యధుర్యమై యుండుననుటలో సందేహములేదు. కేవల ధర్మముల జీవితమట్టి విశాలోన్నత గంభీర సుఖముయ మై యుండునని దృఢముగాఁ జెప్ప వచ్చును. కావుననే వారు అర్థకామనాశాదుల విషయమున నానందము చింతింపరు. అది అట్లు వ్యాపకముగనుకనే దీవితావసరములగు అర్థకామముల యందు వ్యాపించి తజ్జన్యానందమును నిర్మలముచుచును."¹

ప్రవృత్తి ధర్మములో సామాన్యధర్మము, విశేషధర్మము అని రెండు విధములు కలవు. అహింసాస్తేయాది దశకము సామాన్యధర్మములు. వేదోక్త ధర్మములకు, నఖిలస్మృతి పురాణవర్గములయందుఁ జేర్చినఁబడిన ధర్మములకు వాదయినచోట విశేషధర్మము లనుష్ఠేయములగును. వానినే ధర్మ సూక్ష్మములనియు నందురు. దీనికి భారతమునుండి యుదాహరణ మొందిచటఁ బొందుపఱచుట అప్రస్తుతము కాదనుకొందును. కర్ణపర్వశృణీయాశ్వాసమున కర్ణునిచే జాధితుడయి శిఖిరమునకుఁ దిరిగివచ్చిన ధర్మరాజుయొక్క సేనామరసి పోవుటకై అర్జునుఁ డేతెంచును. అతఁడు కర్ణుని సంహరింపవలె నను జూడ వచ్చెనని ధర్మరాజు డసూయానుర్వముల నొంది శక్యుని నిందించుచు—

“హరి గలుగంగ నేటికి భయమున విన్పితి నీడు గాండివం
బెరవుగ నిచ్చి నీవు నొగతెక్కి హరిన్ రథిఁ జేయఁ గన్న ని
ష్ఠుర భుజవిక్రమోగ్రుఁ డగు సూతతనూభవుఁ దత్సహాయులం
బొరిఁ గొనఁడే సుయోధనుని పోడిమి దూలఁగ నొక్కమాత్రతో”

అని నిష్ఠురముగాఁ బలుకును. అర్జునుఁడు తన గాండివము నొరున కిమ్మను వాని శిరముఁ బగులవ్రేయఁ బ్రతిసంబూనినవాఁడు. కావున ధర్మజానిఁజంప నుంకించును. కృష్ణుఁడు పార్థుని వారించి, అతని కసత్యదోషము రాకుండగను, అహింస పరిరక్షింపఁబడునట్లుగను ధర్మసూక్ష్మమును బ్రసాదించి పొండవుల రక్షించును. కృష్ణుఁడన్నమాటలివి :

“నీకు వృద్ధసేవలేకున్ని యెఱుంగంగనయ్యె రిక్త యిట్టు లడిచివడుటఁ
బట్టిఁ ధర్మవిధి విభాగజ్ఞులైన వా రేల చేయఁజొత్తు రిట్టిదాని”

“చేయంగవలయు వానిం జేయుట యిట్టివియె? కొన్ని చేయకునికి ధ
ర్మాయత్తచిత్తుఁడై నానా యోగ్యస్థిలము లెఱిఁగి నడవఁగ వలదే”

“సత్యము నహింసయు నను నత్యుత్తమ ధర్మయుగళమందు నహింసన్
సత్యము గాచుట ధర్మ మసత్యమున నహింసఁ గావఁ జనునంద్రు బుధుల్”

“కర్మసూక్ష్మభంగి గానక యి మ్మెయి సత్యరక్షణంబు నలుపు పొంటి
భ్రాత ధర్మపరుఁడు రాజిమ్మహాత్ముఁ జంపఁగఁ దలఁచుట ధర్మపథము గాదు”

అంతియగాక—

“ప్రాణహాని వచ్చుపట్టున సర్వధనాపహార వేళయందు నడపు
సత్య మన్యతమంద్రసత్యంబు సూన్యతమని పరిగ్రహింతు రార్యజనులు.”¹

ఈ ఘట్టమునందు ప్రతిజ్ఞానిర్వహణ రూపమగు సత్యధర్మమునకును, అహింసా
ధర్మమునకును సంఘర్షణ మేర్పడినది. ఇం దహింసను సత్యముతోఁ గాపాడుట
సామాన్యధర్మము. కాని అది ఇచ్చట అసాధ్యమగుచున్నది. కావున నసత్యమున
నైనను అహింసను గాపాడుట ధర్మమని ధర్మకర్మ సూక్ష్మము ప్రతిపాదిత
మైనది.

“ధర్మజ్ఞులైన పురుషులు ధర్మపునకు జాధనేయు ధర్మపునైనన్
ధర్మముగా మదిఁ దలఁపరు ధర్మపు నర్పంబునకు హితంబు కావలయున్”²

అందువలననే శాస్త్రుకారులు—“న జాతు కామాన్నభయాన్న లోభాత్ ధర్మం
త్యజే జీవితస్యాపి హేతోః” అని నిర్దేశించియున్నారు.

1. యుద్ధపీఠము

లాక్షణికులతోఁ గొందఱు పీఠమనగా యుద్ధపీఠమనియే భావించినట్లు
నిర్వచనోదాహరణములను తమతమ గ్రంథములందుఁ బొందుపఱచియుండిరి,
పీఠరస భేదములలో యుద్ధపీఠమునకొక ప్రత్యేకత గోచరించుచున్నది. పీఠరస
కావ్యమున యుద్ధము ధర్మబద్ధముగాఁ బ్రయుక్తము కావలెను ; లేక యుద్ధము
ధర్మసాధన కుపకరింపవలెను. ఇట్లనుటలో నర్థమిది : కీర్త్యాదులను గాని,
ప్రజారక్షణమును గాని అర్థించి పీఠుఁడు శత్రువులతో పోరాడినను, అది
యుద్ధ ధర్మ విరుద్ధముగను, న్యాయవిరుద్ధముగను ఉండరాదనుట మొదటిది.
క్షత్రియులకు యుద్ధము కులధర్మమనుట రెండవది. భగవద్గీతయందొట్లు జెప్పఁ
బడినది:

“స్వధర్మ మపి చాపేక్ష్య న వికంపితు మ్ద్వసి
ధర్మాద్విధి యుద్ధాచే యోఽన్యత్ క్షత్రియశ్చ నివద్యతే”

—భగవద్గీత. ఆ. 8; శ్లో. 81.

1. ఆంధ్ర మహాభారతము- కర్ణపర్వము. శ్లో. ఆ. పద్య. 65, 71, 72, 78, 74, 77.

2. ఆంధ్రమహాభారతము. అరణ్యపర్వ. శ్లో. ఆ. ప. 280.

కావున ఊత్రియులకు యుద్ధమొనర్చుట యొక్కధమైన ధర్మసాధన రూపమైన కర్మమగుచున్నది. ఎట్లైనను యుద్ధము ధర్మముచేత శాసింపబడుచున్నది కావునను, ధర్మ విరహితమైనది వీరరస నామార్హముకాదు కనుకను యుద్ధ వీరము ధర్మవీరముయొక్క రూపాంతరమే యగుచున్నది. “ధర్మయుద్ధ వీర ప్రధానో ధీరోదాత్తః వీరరాద్ర ప్రధానో ధీరోద్దతః” అని వక్కాణింపబడి యుండుటచే ధర్మ యుద్ధవీరములందు ధీరోదాత్తుఁడు నాయకుఁడనియు, వీర రాద్రములందు ధీరోద్దతుఁడనియు నిర్ణయింపవచ్చును. యుద్ధవీరమున ధీరోదాత్తుఁడు నాయకుఁడైనచోఁ బ్రతినాయకుఁడుగా ధీరోద్దతుఁడుండవచ్చును. రాద్ర ప్రధానుఁడగు ప్రతినాయకుఁడు అర్థ సాధనపరుడై ధర్మరహితమైన రణమునుగూడ ఆచరించును. కాని నాయకుఁడుమాత్రము ధర్మదృష్టి పీడఁడు. కొన్నియెడల ఇరువురును ధర్మప్రధానులై యుద్ధ మొనర్పవచ్చును.

నాయకుఁడు శత్రురాజులపై విజయార్థియై యొనర్చు ప్రయత్న విశేషాదుల సంఘటికరణము యుద్ధతంత్రము. సామదానభేదదండములని నీత్యుపాయములు నాల్గవిధములు. అందు సామదాన భేదోపాయములు యుద్ధ విరమణ ప్రయత్నములు. దండమనునది తదైవ్యఫల్యానంతర మొనర్చు యుద్ధ కాండ. అందు సామాన్యముగా క్రోధ భావస్ఫూర్తి కలుగుచుండును. అది అధిశేషము, ఆవమానము, అసత్యవచనము, ఉపఘాతము, వాక్పారుష్యము, అభిద్రోహము, అసూయ మొ. నవి కారణములుగను, కొట్టుట, విఱుచుట, మర్దించుట, నరకుట, ఆయుధములను గ్రహించుట, శస్త్రములను బ్రయోగించుట, రక్తమును స్రవింపఁజేయుట మొ. నవి కార్యములుగను ప్రపంచిత మయి, రక్తనయనములు, స్వేదము, భృకుటిముడి వేయుట, పండ్లు కొఱుకుట, ఔదు గఱచుట, చెక్కిళ్ళు అదరుట, అరచేతులు నొండొంటికి రాచుట మొదలగు కేష్టలరూపమున వీరునియందు గోచరించి, సమ్మోహము, ఉత్సాహము, ఆవేగము, అమర్షము, చపలత, ఉగ్రత, గర్వము, వేపథువు మొ. భావములచే నా క్రోధము పరిపుష్టమై రాద్రసరూపమున వ్యక్తముకావచ్చును. అప్పు డొకవిధముగా వీరము రాద్రానుప్రాణిత మగును. కాని శుద్ధవీరము క్రోధానుభావ విరహితమైనప్పుడే స్ఫురించును. కాగా వీరరస మంగిగానుండ దానికి యుద్ధగతమైన రాద్రము అంగరసముగా కావ్యములందు నిబంధింపఁ బడుచుండును. అప్పుడు శత్రురాజులతో యుద్ధప్రయత్న మొనర్చునెడఁ బ్రకటించు క్రోధము ఉత్సాహ స్థాయిభావమున కంగమయి తత్ఫలకత్వమునకు

పేతుభూతమగునే కాని వీరమును మించి ప్రవర్తింపనేరదు. వీరము యుద్ధ విషయక సర్వోత్సాహోత్కృట స్వరూపమై, సువిశాలమై, సర్వవ్యాప్తమై ప్రకాశించుచుండగా రాద్రము క్రోధభావ ప్రకటనావసర యుద్ధ క్రియాపర్యంత పరివ్యాప్తమై వీరమునందే లీనమైపోవుచుండును.

యుద్ధవీరమునకును రాద్రమునకును గల భేదమరయుట యిచ్చట అవసరము. యుద్ధనిమిత్తమైన ఉత్కృటోత్సాహమున ధర్మసాధనము ప్రధానమై అర్థకామములు అనుషంగికములైనచో నది యుద్ధవీరము. అర్థసాధనోద్దిష్టమైన యుద్ధమున ధర్మమానుషంగికమైన క్రోధభావోత్కృటిస్థితి రాద్రము. వీరమున స్థాయి యగు సుత్సాహమునకు క్రోధము సంచారి, రాద్రమున సుత్సాహము క్రోధమునకు సంచారి. వీరాంగమగు రాద్రమును ధర్మము శాసించును. యుద్ధక్రియాంతము వఱకు నిలుచు సుత్కృటోత్సాహము ధర్మనిష్ఠమై యుద్ధ వీరమనఁబడును.

యుద్ధమాంతర మనియు, జాహ్య మనియు ద్వివిధము. మానవజాతి పుట్టిన దాది నరుఁడు అరిషడ్వర్గముతో చేయు నిత్యసంగ్రామము అంతర్యుద్ధము. ప్రబోధ చంద్రోదయాదులయందు ప్రపంచితమైన తత్త్వమిదియ. మానవుఁడు నైతికముగా నాధ్యాత్మికముగా నభివృద్ధి గాంచవలయు ననిన నీ యంతర్యుద్ధమున విజయము సంపాదించ నత్యంతోత్సాహముఁ జూపవలెను. నేటి ప్రపంచమునందు చేతలకు, మాటలకు సమన్వయము కుదురక పరస్పర స్వాధ్యభూరిత వైషమ్యములఁ జెంచుకొని మారణాయుధములతో భూమాతను బుగ్గిసేయ యత్నించు మానవుల అంతఃకరణములఁ బరిశీలించినచో భౌతిక విజ్ఞానమునకు వారిచ్చుచున్న ప్రాధాన్యము నైతికాధ్యాత్మిక విజ్ఞానమున కిచ్చుట లేదని తేలుచున్నది. అంతశ్శత్రువుల జయించి ప్రపంచశాంతికి కృషి చేయుటలో భారతీయు లగ్రగాము లగుచుండుట యిచ్చట సంతోషింపఁదగిన విషయము.

జాహ్యయుద్ధములు ప్రధానముగా సుపకరణములతో నొనర్చునవి. ఇందు జయోపజయములు దైవాధీనములు. ఇచ్చట గమనింపవలసిన విషయ మొందు కలదు. ధర్మ మార్గానువర్తియగు వీరుఁడు ధర్మయుద్ధము నొనరించుచు, దైవ దుర్విపాకముచే నొక్కయెడ తన యత్నమునందు సఫలీకృతుఁడు గాక దేహమును చాలించె ననుకొందము. ఇట్టియెడ అపజయము ధర్మమునకు జరిగినట్లుకాదు, అధర్మము ధర్మముపై సాధించిన విజయము మృగతృప్త వంటిది. అది అర్థప్రధాన మగుటచే అర్థము అశాశ్వతమగుటచేతను నదియు

నశ్యమగుచున్నది. ధర్మ మనశ్వరమగుటచే నెప్పటికైనను విజయవంతుమగుటకు వీలున్నది. అధర్మ విజయి ఒకసారి కుప్ప గూలినచో నంశటితోసరి; ధర్మవిజయి నడుము విరిగి పడిపోయినను సమయము కొఱకు వేచి అచంచలోత్సాహమున మఱల తలయెత్తు నవకాశముండునని తాత్పర్యము. విష్ణుధర్మోత్తరఖండమున “నాయకో ధర్మ విజయీ, సతాః పంథాన మూశ్రితః సథా చ లోక విజయీ విజ్ఞేయః ప్రతి నాయకః” అని కలదు. ఈ లక్షణముచే నాయకుడు ధర్మవిజయి, ప్రతినాయకుడు లోక విజయి; లోకవిజయి అనగా నధర్మార్థ క్రామ సంగ్రహరూప లోకవిజయమును సంపాదించినవాడు. ధర్మవిజయి అనగా తాను ధర్మనిష్ఠుడై లోక జీవితమున వెలయుచున్న అర్థకామములను ధర్మ్యము లనుగూడ జేసికొని సాధించి, విజయ పూర్వకముగా ననుభవించువాడు.

ఉదాహరణము :

“క్షత్రియుఁ డోడునే తగదు కారవరాజ ! యొకండనే బృథా
పుత్రులలోనఁ బిన్న నినుఁ బోరికి బిల్వఁగ మానినాఁగ ని
ధాత్రుఁ బ్రసిద్ధికెక్కి బలదర్ప సమగ్రుడవై న నీపు నీ
మిత్రులుఁ గూడ నిట్లయిన మెత్తురె ? వత్తురె కొల్వ భూభుజుల్”

—ఆం. మ. భా. విరాట. 6 ఆ. ప. 208

ఈ వాక్యములు ఉత్తర గోగ్రహణమున - రణరంగముమండి ససైన్యముగా విముఖుడై పాటు సుయోధనుని గాంచి అడ్డునుడు పల్కినవి. అలంబన విభావము దుర్బోధనుడు, శత్రువీర సైన్య దర్శన ముద్దీపనము, ధైర్య, శౌర్య, వీర్య, పరాక్రమ ప్రభావాక్షేపాదులు అనుభావములు, గర్వాను ర్హృత్పూర్వకములు సంచారిభావములు. సంచారులతో బరిపుష్టమైన యుద్ధోత్సాహము వీరరస మనఁబడుచున్నది.

“పేరుకొని పోరిలోన నపార పరాక్రమము నుభయబలములు వొగడన్
దోరంబుగ విహరించు నుచారత రణవీర మనఁగఁ దనరుం గృతులన్”

అని కావ్యాలంకార చూడామణి కర్త.

2. దానవీరము

‘తమ కార్యంబు బరిత్యజించియుఁ బరార్థ ప్రాపకుల్ సజ్జనుల్’ వారు ధర్మదీక్షావరతంత్రులు.

దానవీరుడని కీర్తిగాంచిన కర్ణుడు సూర్యునితో ననిన మాట లివి :

“భూసురకోటి వేడుటయుఁ బోడిగఁ బ్రాణములైన నీగినా
బాస దినేశ ! లోకమునఁ బ్రస్తుట మింతయు నట్లు గావునన్
వాసపుఁ డట్టై న న్నడుగవచ్చుఁ బ్రియంపడి నాకు నొక్క ప్రా
తే సురలోకవందిత ! మదిం గవచంబును గుండలంబులున్”

—ఆం. మ. భా. అరణ్య ప. 7 ఆ. ప. 290.

ఆర్యుడయిన కర్ణుడు అర్థలకొఱకై కవచకుండలములనేగాక ప్రాణము లను సైతము నీయ నుత్సహించినాడు. దాన మొక జీవితధర్మముగా జీవించిన వీరులకు - దానము ధర్మమే యగుచున్నది. అట్టి ధర్మమునకు చ్యుతి యేర్పడ కుండ శరీర త్యాగమున కయినను సిద్ధపడి, తమ జన్మవ్రతమును సాధించుటలో తీవ్రప్రయత్నపూర్వకోత్సాహముఁ బ్రకటించుటఁ గాంచెదము. కావున దానవీర మొక విధముగా ధర్మవీర రూపాంతరమే యగుచున్నది.

వామనుడు మూడడుగుల నేల నభ్యర్థింపఁగా, దానవీయ నుత్సహించు బలింద్రుని శుక్రుడు వారింప నాతనితో బలి యన్న మాటలు దానవీరమునకుఁ జక్కని యుదాహరణము :

“ధాత్రిని హలికులకును సుశ్రేతము బీజములు నొకటఁ జేకులు భంగిం
జిత్రముగ దాత కీవియుఁ బాత్రము సమకూరునట్టి భాగ్యము గలదే !

కారే రాజులు ? రాజ్యముల్ గలుగవే ? గర్వోన్నతిం బొందరే ?
వారేరి ? సిరిమూటఁ గట్టికొనిపోవం జాలిరే ? భూమిమైఁ
బేరైనం గలదే ? శిబిప్రముఖులుం బ్రితిన్ యశఃకాములై
యారే కోర్కులు ? వారలన్ మఱచిరే యిక్కాలమున్ భార్గవా !

మేరువు దలక్రిందైనను జారావారంబు లింకఁ జారిన లోలో
ధారుణి రజమైపోయినఁ దారాధ్వము బద్ధమైనఁ దప్పక యిత్తున్”

—ఆం. మ. భాగ. 8 స్కం. ప. 589, 590, 595.

ఇచట దానవీరరసమునకు స్థాయిభావము దాసోత్సాహము. వామనుఁ డాలంబన విభావము. శుక్రుని పల్కులు, శిబిప్రముఖులొనర్చిన దానాదుల గూర్చిన స్మృతి ఉద్దీపన విభావములు; స్త్రైర్యము, త్యాగము, ప్రసాదము, గుణాగుణ విచారము మొ.నవి అనుభావములు; ధృతి, హర్ష, స్మృతి, మత్యాదులు సంచారిభావములు. వీనిచే నుత్సాహము పరిపుష్టమై దానవీరమగుచున్నది.

“అతి వితరణ శూరతచే నతుల బహిఃప్రాణమైన యర్థము నర్థి
ప్రతతికి నొనఁగెడు నద్గుణచతురత యిల దానవీర సంక్షం బడయున్”

అని విన్నకోట పెద్దన నిర్వచనము.

షోడశ దానములు ధర్మశాస్త్ర ప్రసిద్ధములు. అవి : గో, భూ, తిల, హిరణ్య, రత్న, విద్యా, కన్యా, దాసీ, శయ్యా, గృహ, గ్రహార, రథ, గజాశ్వ, ఛాగ, మహిషీ దానములు. ఈ కాలమున శ్రమదానము, జ్ఞానదానము, మొ. నవి వ్యాప్తిలో గలవు. దానవీరము షోడశ మహాదాననిమిత్తమై బహు రూపములతో నుండునని మన మేర్పడుచుకొనవచ్చును. దానస్వరూపమును నిఘంటువు లిట్లు తెలుపుచున్నవి. ఇచ్చుట, విడువఁబడుట అను కార్యరూపమున నుండును గాన త్యాగ, విహాపితము లనియు, దీనిచేత నరకమును తరింతురు గాన వితరణ మనియు, దానమందు వస్తువు స్పృశింపఁబడునుగావున ఉపచార మున స్పర్శనమనియు, దీనిచేత పుణ్యము ప్రతిపాదింపఁబడును కనుక ప్రతిపాదనమనియు, మీఁదిజన్మమునకు మొలవఁ జెప్పఁబడునది గావున నిర్వాపణ మనియు, దీనిచేత పాపము వర్జితమగును గాన అవవర్జనమనియు, పాపమును తెలుచునదిగాన అంహతి యనియు దానము పిలువఁబడును. దానవీరమువలన నై పాకమైన కీర్త్యదులతోపాటు, పాపక్షతియు. పుణ్యప్రాప్తియు, మఱుజన్మ యందు నత్ఫల సంపత్తియు, తద్ధ్వారమున నిత్యానందస్వరూప జ్ఞానమును, శాశ్వత బ్రహ్మలోకావాప్తియు ఫలములుగా గలిగి పురుషార్థఫలసిద్ధి యొన గూడుననియు తాత్పర్యముగాఁ దేలుచున్నది.

3. దయావీరము

దయాగుణము సంపూర్ణ మానవత్వమున కొక విశిష్టలక్షణము. లోక బాంధవుఁడు సైతము ధర్మగ్ధుని జరుగునప్పుడు దుష్ట సంహారార్థము, శిష్ట సంరక్షణార్థము అవతారమెత్తుట యందలి తత్త్వ మారసినచో వాతని హృదయమందు నిండి నిలిచిమైయున్నది భక్తరక్షణ పరాధీనతాత్మకమగు దయావీర మనియే తేలఁగలదు. అట్టిదే ఉత్తములందును లోకమునఁ గానఁ బడును. ఆర్తులయెడ దయఁగలిగి రక్షించు పీరుల ధర్మము దయ కావున నిదియు ధర్మరూపమే యగుచున్నది.

ఉదాహరణము : ధీరోధాత్ముడగు శివాజీ ముష్కరుల పాల్పడిన గోమాతను గాంచి, జాలిపడి, తద్రక్షణకై యుత్సహించి, వారిని వారించి, వారితో నిట్లనుచున్నాడు.

“ఇది యే ధర్మపథంబు ? మానవులు గారే ? జాతి లేదయ్యెనే
మది ? మీ కొండొక ముల్లు గ్రుచ్చుకొన ‘నమ్మా’ యంచు వాపోదురే
గద ! మీబిడ్డల నెవ్వడైనఁ జెనకంగా వాడుకుం బోదురే
గద ! యే దిక్కునులేని జంతువనియేగా కత్తులన్ దూయుటల్ !”

“మీవతఁ గాలకింకరులు మేకొని మీ యసిఠారకంఠెనున్
జేవగలట్టి శస్త్రములఁ జేకొనుచున్ యమలోకపీఠి నీ
యావునుబోలె మిమ్ము సుడియంబడ నేలను గొట్టి కుత్తుకల్
గావుకొనంగ రారె ? నరకమ్ములతో నిటు నవ్వులాటలే ?”

“న న్నెడచేసి గో తనువునన్ ములు మోయఁగరాదు బుద్ధిసం
వన్నుల కింతకంఠె నుడువన్ బనిలేదు.....”

—శివభారతము. ఆ. 2. 158, 159, 162 వ.

శివాజీకి గోమాత ఆలంబన విభావము.¹ ముష్కరుల ఘాతుక కృత్యములు, గోవ్యాకులత ఉద్ధిపన విభావములు. గోరక్షణమునకైన ధైర్య, స్థైర్య, త్యాగ, శౌర్య వైశారద్యాదులు అనుభావములు. ధృతి, ఉగ్రత, అమర్షము, మతి మొదలగునవి సంచారి భావములు. స్వీయ ప్రాణత్యాగమున నయినను ప్రపన్నత్రాణశీలమగు దయ నిమిత్తముగాగల ఉత్సాహ స్థాయి భావము వీనిచేఁ బుష్టమై దయాపీరమగుచున్నది.

“అసువీలయంబునసైనను బసగల్గు నుదార సార భాషాదుల సా
హస రచనయ కరుణాత్మకరసపీఠం బనఁగఁ బరగు రసికోత్సవమై”
అని విన్నకోట పెద్దన.

కొందఱు లాక్షణికులు శాంతరసమును దయాపీరమున నంతర్భవింపఁ జేసిరి. విశ్వనాథాదులు దీనిని ఖండించిరి. “ఇది (శాంతము) దయాపీరాది కానేరదు; ఏలన - నిరహంకార రూపము గావున. ఎట్లన - దయా పీరాదుల యందు నాగానందాదులతో జీమాత వాహనాదులకు మధ్యలో మలయ పత్యాద్యనురాగాదియు, అంతమున విద్యాధర చక్రవర్తిత్వాది ప్రాప్తియుం గనఁబడుటంబట్టి అహంకారోపశమము కనఁబడదు. అందువలన శాంతము సర్వ ప్రకారములచేతను అహంకార ప్రశమనైక స్వరూప మగుటంబట్టి దాని

1. “దానపీరమునకుఁ దగుపాత్రమును దయా
పీరమునకు దీనపూడుమందు
యద్ధపీరమునకు బద్ధవైరంబు నా
లంబనములు భూతలంబునందు.”

(కావ్యా. చూ. ద్వి. ఉ. ప. 114).

(దయా వీరాది) యందు అంతర్భావమును జెందఁదగదు. అందువలన నాగా నందాదులు శాంతరస ప్రధానమునట అపాస్త మయినది" అని సాహిత్య దర్పణకర్త (వేదము వేంకటరాయ శాస్త్రిగారి అనువాదము-పుట 100).

4. ధర్మవీరము

“ధరతి విశ్వం ధర్మః, ధృక్ ధరణీ”...విశ్వమును ధరించునది అని పుణ్యార్థమునను “ధ్రియతే వా జనై రితి ధర్మః”—జనులచేఁ బూజింపఁ బడునది అని వేద విహిత కర్మార్థమునకును, ధర్మశబ్దము ప్రయుక్తమగును.

“ధర్మః పుణ్యయమే న్యాయే స్వభావాచారయోః క్రతే”

ఉపమాయా మహింసాయాం కాన్తు కేచ నిగర్హతే”

—విశ్వకోశము

సాధారణముగా - స్వధర్మ నిర్వహణమునందు నాయకాశ్రితమైన ఉత్కటోత్సాహమే ధర్మవీరముగా గ్రహింపఁబడును. వీరమునందు ధర్మమునకున్న ప్రాధాన్యమునుగూర్చి వెనుక చాల వజ్రకు చర్చింపఁబడినది. ఉదాహరణము : తన తండ్రియగు షాజీ నవాబుల నిర్బంధమునందుండ నాతని విడిపించుటకై యత్నించు శివాజీ తల్లియైదుట చేయు బ్రతినయందు ధర్మవీర స్ఫూర్తికలదు.

“అత్యమలంబు ధర్మపథ మందు జయంబు ద్రువంబు దానితో
నిత్యము లావదల్, మనసునిండిన యోర్ని కడంకతెంపు సాం
గత్యము వొంది వండు నటుగావున సాత్త్వికభూమికా
నృత్యముల న్నటించు; జననీ! నడిపింపుము కార్మరంగముల్!”

“అంతటి షాహజీన్షపున కర్పిలిబిడ్డఁడనై యుచాత్త శు
ద్ధాంతర జీజియా యమృతహ స్థములన్ జెనుపొంది ఖండదే
వంతటి దేశికున్ గొలిచి యాపుల నందఱు నేలగల్గి—యీ
క్రంతలు కాఱియల్ దుడువఁ గానక యే నిక రిత్తవోసునే!”

—శివభార. చతు. 50, 51

ఇందాలంబన విభావము కోపోద్రిక్తయైన జీజియాభాయి; షాజీబంధనము, నవాబుల దురంతము ఉద్దీపన విభావములు. స్తైర్య ధైర్య శౌర్య త్యాగ వైశారద్యాదు లనుభావములు; ధృతి, ఔత్సుక్యము, గర్వము, అమర్షము, ఉగ్రత, వితర్కము మొ. నవి సంచారిభావములు. వీని సంయోగముచే నిష్పన్నమైన యుత్సాహ స్థాయిభావము ధర్మప్రధానమగుటచే ధర్మవీరమనఁబడును.

5 సత్యవీరము

“సత్సుసాధుషు భవం సత్యమ్” - సత్పురుషులయందు బుట్టినది సత్యము. సత్యమనగా నిజముపలుకుట. సత్యమునేయుట, సత్యావనము, సత్యంకారము, సత్యాకృతి యనఁబడును. ‘ఋషయస్సత్యవచసః’ జ్ఞానపారమ్యమును బొందిన వారగు ఋషులు సత్యమైన వాక్కులుకలవారు. (గురుబాల ప్రబోధిక) అందువలననే భవభూతి :

“అనఘులాద్యుల నగు మహామునుల పల్కు

పల్కు వెంబడి నర్థంబు వరుగులెత్తు”

—మల్లాదివారి అనువాదము

అని పల్కియున్నాఁడు.

సత్యవాక్య మాహాత్మ్యమునుగూర్చి భారతమున -

“సుతజలపూరితంబులగు నూతులు నూటిటికంటె నూనృత
వ్రత! యొకజావి మేలు; మఱి జాపులు నూటిటికంటె నొక్క స
త్కృతువది మేలు; తత్కృతు శతంబునకంటె సుతుండు మేలు త
త్సత శతకంబుకంటె నొక సూనృతవాక్యము మేలు సూడగన్.

వెలయంగ నశ్వమేధంబులు వేయును నొక్కసత్యమును నిరుగడలం
దులనిడి తూఁవఁగ సత్యమువలనన ములుసూపు గౌరవంబునఁ జేర్చిన్.

సర్వత్తిర్థాభిగమనంబు సర్వవేద సమధిగమము సత్యంబుతో సరియుఁ గాన
యెఱుంగు మెల్ల ధర్మంబుల కెందుఁజెడయంద్రు సత్యంబు ధర్మజ్ఞులైనమునులు”

—అం. మ. భా. ఆ. పర్వ. 4 ఆ. ప. 94, 95, 98

అని ప్రశంసించఁబడి యుండుటచే సర్వధర్మశ్రేష్ఠమైన సత్యమును ఉత్తముఁడు సాధింప నుత్సహించి సత్యవీర నామాంచితుఁడగును. సత్యము ధర్మస్వరూపమే యగుటచే నదియు ధర్మవిశేషమే యగుచున్నది.

ఉదాహరణము : చిత్రాంగద విచిత్రపీర్వుల మరణానంతరము శంభుని భార్యయగు సత్యవతి సత్యధర్మ వ్రతనిష్ఠుఁడగు భీష్ముని తప్రవక్షుకు విరుద్ధముగా వివాహమాడి రాజ్యభారము వహింపుమని కోరఁగా—

“విని భీష్ముఁ డనియె మీ కిట్లని యానతి యీగఁ దగునె యిమ్మెయి నా భ
క్తిన్ పల్కును మఱి నా జాల్సిన వ్రతమును జెలువ నంత చిఱుతనె చెప్పుఁదా !
హిమకరుఁడు శైత్యమును సర్వముఁడు మహాతేజమును హుతాశనుఁ డుష్ణ
త్వము విడిచిరేని గుర్వర్థము నా చేసిన సద్యోతంబు విడుతునే” —అని.

—అం. మ. భా. ఆదిపర్వ. ఆ 4; ప. 228, 224

ఇచ్చట సత్యవ్రతనిష్ఠయందలి యుత్సాహము స్థాయి, సత్యవతి ఆలంబన విభావము. తదుక్తవాక్యము లుద్దీపన విభావములు. అనితరద్యోతితమగు ధైర్యము అనుభావము. ధృతి, ఉత్సాహము, భక్తి, గర్వము మొనవి సంచారి భావములు. సంచారులతో నుత్సాహము పరిపుష్టమై వీరరస మగుచున్నది.

6. విద్యావీరము - పాండిత్యవీరము

అజ్ఞానాంధకారమగు మానవుని హృదయమున వెలుగును ప్రసాదించు తేజస్సు విద్య. 'విద్య లేనివాడు వింతపశువు'.

“భూషణుగావు మర్త్యులకు భూరిమయాంగద తారహారముల్
భూషిత కేశపాశ మృదుపుష్పనుగంధ జలాభిషేకముల్
భూషణు గావు; పూరుషుని భూషితుఁ జేయుఁ బవిత్రవాణి వా
గ్భూషణమే సుభూషణము భూషణముల్ నళియించు నన్నియున్.

విద్య నిగూఢగుప్తమగు విత్తము రూపము పూరుషాళికిన్
విద్య యశస్సు భోగకరి విద్య గురుండు విదేశబంధుఁడున్
విద్య విశిష్టదైవతము విద్యకుసాటి ధనము లే దిలన్
విద్య నృపాలపూజితము విద్య నెటుంగనివాఁడు మర్త్యుఁడే”

—ఏనుఁగు లక్ష్మణకవి అనువాదము

అని భర్తృహరి సుభాషితము. విద్యాధనము దొంగిలింప శక్యముగానిది; కీర్తి దాయిని; అర్థుల కెంతయిచ్చినను తరుంగక హెచ్చునట్టి మహత్త్వము గలది; యుగాంతవేశలందును నిలచునది; అనఁగా శాశ్వతమైనది. ఇట్టి విద్య లోకికా ధ్యాత్మిక భేదముచే ద్వివిధము. లోకికవిద్య ధర్మార్థ కామ సాధనమందును, ఆధ్యాత్మిక విద్య మోక్షసాధనమందును పురుషార్థ సాధకునకు శక్తి నిచ్చును. అందువలననే 'Knowledge is Power' అను సూక్తి యేర్పడినది.

లోకికాధ్యాత్మిక విద్యలందు నిష్ణాతుఁడైన వానినిఁ బండితుఁడనియందురు. సకల కావ్యశాస్త్రపురాణవేదాంతయోగవిద్యావేది కాని అట్టివాఁడు కాఁడు. కాని లోకమున సర్వజ్ఞుఁ డెవ్వడునులేడు; భగవంతుఁ డొక్కఁడే అట్టివాఁడు. మఱి పండితులనఁగా నెట్టివారని ప్రశ్న! వారివారి యభిరుచికందిన నా యా విద్యావిషయములలో మాత్రము పారంగతులైనవారని అర్థము గైకొనవలెను. న్యాయశాస్త్రవేత్తలు; సాహిత్యవేత్తలు, వేదవిదులు, లక్షణవేత్తలు, రాజకీయవేత్తలు మొ. భేదములు పండితులలో నిందువలననే ఏర్పడుచున్నవి.

అయినను అందులో నెవ్వరైన బహుశాస్త్రవిషయపారీణు లుండవచ్చును. కాని సర్వజ్ఞులుండరు.

జగన్నాథాదులు వీర రస భేదములలో పాండిత్యవీరమును పేర్కొనిరి. దానినే సాహిత్యసార కర్తయగు అచ్యుతరాయలు విద్యావీరముగా గ్రహించి నాడు. ఇరువురి ఉదాహరణములు 'పాండిత్యవీరము'నకు సమన్వయపడునట్లే యున్నవి. ఇచ్చట నాదొక్క మనవి : వీరరసయోగ్యులగు ఉత్తమ ప్రకృతు లనుగూర్చి చర్చించుచు ఉత్తమత్వ సాధకులను గూడ నైకొంటిమికదా ! అట్లే పాండిత్యసిద్ధులతోపాటు, పాండిత్యసాధకులను గూడ వీరరసయోగ్యులుగా గ్రహించి - సాధకులయందు విద్యాసాధన కొఱకైన ఉత్సాహము, సిద్ధుల యందు పాండిత్య ప్రదర్శనోత్సాహము వ్యక్తమగును గాన - సాధకులయంద లిది విద్యావీరమనియు, పండితుల (సిద్ధుల) వాదాదులయందలిది పాండిత్య వీరమనియు గ్రహించినచో సమంజసముగా నుండునని భావించుచున్నాను.

ఇచ్చట మఱియొక విషయము : లౌకికాధ్యాత్మిక విద్యలలో నీ విద్యా వీరమునందు లౌకికవిద్యలను మాత్రమే గ్రహించుచున్నాము. ఆధ్యాత్మికము లగు యోగాదులను ప్రత్యేకవిభాగముక్రింద లాక్షణికులు విచారించియుండిరి.

విద్యావీరమున కుదాహరణము : శంకరులు—

“ఉపనయనశబ్ద మర్థసముపేత మగునట్లు గురునియొద్దకుఁ జని య
 చ్చపు భక్తిఁ బఠించెను దన్నిపుణుఁడు సాంగముగ నాల్గు నిగమము లోలిన్.
 ఇంచుకగాని నేడ యెపు డింతటి విద్యగ్రహించె నదృఢతం
 బంచుఁ బ్రజల్ నుతింప వటులందఱుతోడఁ బఠింపఁ జాల కిం
 చించుక వెన్న వెన్నఁబడ నెవ్వఁడు వీనికి విద్యఁ జెప్పలేఁ
 డంచు గురుండు జంక నతఁ డధ్యయనం బొనరించెఁ జెచ్చెరన్.
 ద్విత్రమాసముల యధీతి నాయా విద్య గురుసమత్వ మొందె గురువు వగిది
 నతఁడ వేదముల సహాధ్యాయులకు లెస్స జెప్పఁజాలె నతివిచిత్ర మెన్న !
 శ్రుతులన్ బ్రహ్మః తదంగబోధమున గార్హ్యం దర్థ తాత్పర్య సం
 గతమౌ తత్కథలన్ బృహస్పతి తదుక్త బ్రహ్మకర్మాంతర
 జ్ఞతలన్ జైమిని తద్వచఃకలిత విజ్ఞానంబునన్ వ్యాసమౌ
 ని దదీయాభిన వాక్యతిన్ వెలయు వాణీపూర్ణుఁ డాతం డహో !

—శంకరవిషయము. ప్ర. ఆ. పద్య. 135-138

ఇందు శంకరుఁడు చెచ్చెరగా నధ్యయన మొనరించుట యందలి యుత్సాహము ధ్వనితము. వటులు, గురువులు ఆలంబన విభావములు, జనస్తుతి, సహాధ్యాయులు

యుల అసమర్థత, గురువుల నిస్సహాయత మొనవి ఉద్దీపన విభావములు, సైర్యధైర్యాదులు అనుభావములు. ధృతి, మతి, ఉత్సాహ, వేగాదులు వ్యభిచారి భావములు. పీని సంయోగముచే పాండిత్య సాధనాత్మకమైన ఉత్సాహ స్థాయి భావము విద్యావీరరూపముఁ దాల్చును.

పాండిత్యవీరమునకు ఉదాహరణములు :

కాతంత్ర వ్యాకరణకర్త శర్వవర్మ రాజు నారుమాసములలో గీర్వాణ భాషా మనీషునిగా నొసర్తునని శపథము గావించెను. అది అసాధ్యమని గుణాధ్యుని వాదము. శర్వవర్మ అప్పుడు తన పాండిత్యప్రవర్ణ ప్రదర్శితమగునట్లు గుణాధ్యునిగాంచి ఇట్లనెను.

“ఓ గుణాధ్యసూరి ! యోరిమిఁ బోలుచి
యూర కిటుల చిచ్చు నుమి నెదేల ?
వెడఁగు ప్రతిన కెడఁద వెఱచి డాఁగఁగ మాకుఁ
గొండగుహలు లేకయుండు నోటు !

జానలు - వీనమెచ్చు విలువంగొన నెత్తని వట్టి యీ యున
న్యాసము - కంఠశోషము గదా ! పదశాస్త్రము మేరముట్ట ప
ఞ్చాసములన్ వచింతు మతిమగ్నుడవేనికి; దీనఁ దప్పినన్
దానుఁడ నాచు నీ యడుగుఁ దామర పెండెరమోచు నుండెదన్”

—ఆంధ్ర పురాణము - సాతవాహన పర్వము. ప. 118, 114

ఇందు రాజున కాటుకలలో గీర్వాణము నేర్పి తన పాండిత్యముఁ బ్రకటించు నుత్సాహము స్థాయి. గుణాధ్యసూరి ఆలంబన విభావము, అతని ఆశ్చర్య ఉద్దీపన విభావము, ధైర్య, సైర్య, శోర్య, ఆశ్చర్యత వాక్యాదులు అనుభావములు. ఉత్సాహ ధృతిమతి గర్వావేగా మర్వాదులు సంచారి భావములు. పీని సంయోగముచే నిష్పన్నమగు నుత్సాహము స్థాయియై పాండిత్య వీరరస మనఁబడుచున్నది. ఇట్లే శ్రీ పెనుమెచ్చ సత్యనారాయణరాజుగారు రచించిన “కవిశ్రయావేదన” యను ఖండకావ్యమున — భారతముపైఁ గువిమర్శలఁ జేయుచారిఁ గాంచి తిక్కన నన్నయతో నన్నట్లు రచించిన ఈ క్రిందిపద్యము పాండిత్యవీరమునకు సరసోదాహరణము :

“కయ్యము గల్గినట్లయిన గంధకవి ప్రకరము కావ్యముల్
ప్రయ్య విమర్శకాళి యెగురంబడి ప్రయ్యుగ నిందు నెందు నే

దయ్యమి కేరు వెక్కనపడం గనుపండువు సేయఁగోరు నా

దయ్యము నెత్తికోలు తుది దాఁకుటఁ గాంచెదుగాక నన్నయా!"

—తెలుఁగురాజకృతులు - పుట 165

ఋగ్వేదస్సామాధర్వణ వేదములు, శిష్యావాక్యరణ చ్ఛందోనిరుక్త జ్యోతిషకల్ప మీమాంసాన్యాయ పురాణ ధర్మశాస్త్రములు—అనునవి చతుర్దశ విద్యలు, ఆయా విద్యల నిమిత్తమున నైన సాధన మాయాభేదములచే విద్యా వీరముగను, తత్తత్సద్ధితో నాయా భేదములు పాండిత్యవీరముగను గోచరమగు చుండును.

7. తపోవీరము

“తప మనఁగ నకలవిషయ వ్యపేతమగునట్టి బుద్ధివైభవము నుమీ

తపమున సుస్థిరుఁడగు యోగపరునకుం గలవె యొండు కర్తవ్యంబుల్”

—ఆం. మ. శా అరణ్యపర్వ. 5 ఆ. ప. 90

అని మహాభారతము. ఐహికాముష్మిక సుఖముల నందగోరువారు పరమాత్మునిఁ గూర్చి విషయవాంఛలకు దూరమైయున్న సమాహితబుద్ధితో నిష్ఠను బూనుదురు. అట్టి బుద్ధివైభవమే తపస్సనఁబడును. తపస్సువలన నైహిక సుఖములే కోరఁబడినచో నవియ లభించును. ఆముష్మిక సుఖములఁ గోరినచో నవియ సిద్ధించును. ఈ విధముగాఁ దపోవీర మైహికాముష్మిక భేదముల వరలుచున్నది. వీనినే ప్రవృత్తి నివృత్తులనియు జేర్కొనవచ్చును. ఆముష్మిక ఫలప్రదమగు తపస్సును సాధించు వీరుఁడు నిరహంకారియై తాకిక వాంఛాతీతుఁడయి నిర్వికల్పసమాధి స్థితుఁడగును. తపస్సుచే నణిమాదిసిద్ధులను సాధించి, తాకికొన్నత్యాదులను అహంకార సంవృతముగాఁ బ్రకటించు నుత్సాహవంతుఁడు తాకిక తపోవీరుఁడనఁబడును.

ఉదాహరణము : సత్యహరిశ్చంద్రీయములో విశ్వామిత్రుఁడు :

ప. “దుర్భటమైన కార్యక్రమము పై వేసికొన్నందుల కనివార్యంబుగా దాని నిర్వహింపవలెను. ఇందు నాకు జయమా పరాజయమా అని ముందు యోజించెద...అయినను విశ్వామిత్రుండ నగు నాకుగూడ నపజయ భయమేమిటి ?

“క్రతు భుక్సంతతితోడఁ బోరి సురలోకం బొందు గల్పించి డి వ్య తపశ్శక్తిఁ ద్రిశంకునం దునిచెనే భవ్యుండు ప్రాకృష్టికిం

బ్రతిస్పష్టిన్ ఘటియించి బ్రహ్మపదమే రాజ్యి సాధించె న
ట్టి తపోరాశి తలంప వాని కవె వాటిల్లున్ జయారంభముల్”

—బలిజేపల్లి లక్ష్మీకాంతకవి రచన : ద్వి. అం. విష్కంభము

వశిష్ఠుఁడాలంబన విభావము, ఇంద్రసభలోని వశిష్ఠ శపథాదుల స్మృతి ఉద్దీపన విభావములు, స్తోత్ర, ధైర్య, శౌర్య, వైశారద్యాదులు అను భావములు. వీని సంయోగముచే నిష్పన్నమగు తపోవిభవ ప్రదర్శనాత్మకమగు నుత్సాహము తపోవీరమనఁబడును.

8. బలవీరము - యత్నవీరము

“బల శబ్దమునకు బలియుట, సత్తువ, సేన (కాకి, బలభద్రుఁడు) అను అర్థములు కలవు. బలంత్యేన బలం, బలంప్రాణనే, బలతి చిరంజీవతీతి, బల మస్యాస్తీతి, చబలః—దీనిచేత బ్రతుకుదురు ; బహుకాలము జీవించును ; బలము కలవాఁడును గనుక బలము, బలుఁడును నగును.” (గురు బాలప్రశోధిక) పురుషార్థ సాధకుఁడైన మానవుఁడు ఆరోగ్యవంతుఁడై బలసమన్వితుఁడై యుండవలెను. స్వయముగా మానవుఁడు ఆరోగ్యమును బలమును కాపాడు కొనుటచే వ్రత్యక్షముగా నాతనికేగాక, పరోక్షముగా జాతికిని, ప్రపంచము నకును గొప్ప మేలు చేసెడివాఁడగును. “A sound mind in a sound body” అను ఆంగ్లోకి ననుసరించి బలవంతునియందే సమర్థుమగు బుద్ధివికసనము కాననగునని కొందఱు తలంతురు. వేదాంతులు ‘నాయమాత్మబలహీనే నలభ్యః’ అని తెల్పియుండుటచేత ఆత్మజ్ఞానముకూడ బలహీనున కసాధ్యమని తేలుచున్నది.

“యీసురోమని మనుషులుంటే

దేశ మేగతి కాగుపడునోయ్ ?.....”

“దేశమంటే మట్టికాదోయ్

దేశమంటే మనుషులోయ్ .....

అను మహాకవి గురజాడవారి ప్రబోధమునుబట్టి బలవంతులగు దేశస్థుల మీదనే దేశకల్యాణ మాధారపడి యున్నదని స్పష్టమగుచున్నది.

బలమనునది రెండు విధములు. ఇంతవఱకుఁ జేర్కొనబడినది శారీరిక బలము. కాని ఇంతకన్న విలక్షణము, ఉత్తమము, ఆంతరమునైన “ఆత్మబల” మొండు కలదు. విజ్ఞులు కార్యసాధనయందు శారీర బలమేగాక ఆత్మబలము

నకు గూడ అధిక ప్రాధాన్యము నిచ్చుచుందురు. ఇచ్చట బలశబ్దము రెండు విధములుగను గైకొనఁ దగును.

సాహిత్యసార కర్త తనగ్రంథముయొక్క సరస మోదాఖ్య వ్యాఖ్యలో బలవీరమును యత్నవీరముగాఁగూడ పేర్కొనెను. దానికి కారణము మాత్రము సూచింపలేదు. యత్నమనఁగా ప్రయత్నము, ఉద్యమము, పాటుపడుట, కష్టపడుట, (యత్న m. Effort, exertion E యత to endeavour strenuously off) బలవీరము యత్న వీరముగాఁ జేర్కొనఁబడుటకు కారణము మన మిట్లూహింపవచ్చును; బలము శరీర ధర్మమనియు. హృదయ ధర్మము కాదనియు కావున నిది భావరూపమైన వీరముగాఁ జేర్కొనఁగూడదనియు వాదించువారున్నారు, అట్టివారికి సమాధానముగా నుండునట్లు బలము నాయకునియందు యత్నరూపముగా గోచరించును, శరీర మనోబలములు రెండును తద్యత్తోత్సాహముననే ఆతని నాశ్రయించి యుండును అని నిరూపించుటకే యట్లు నామధ్వయ ముంచియుండి యుందురు. ఇట్లయినను యత్నవీరమునకు కొంత విశిష్టత లేకపోలేదు. యుద్ధ తంత్రాదులయందు నాయకుఁడు చతురుపాయములలో బలోపాయమునకు ఫూర్వము సామదాన భేదోపాయములు సఫలమగునట్లు యత్నించుటలో నుత్కటోత్సాహమును జూపినచో దానిని యత్నవీర మనవచ్చును, మహాభారతమున నుద్యోగ పర్వములో ధర్మజాదుల సంధియత్నము లీ శాఖకు జెందినవే.

ఉదాహరణము : విష్ణువు దేవరాక్షస సమూహముల ప్రార్థనపై ఓరాబ్ది మథనమునకు కవ్వపు కొండయైన మందరనగమును పెకలించునప్పటి వర్ణనము:

“కటిమండలంబునఁ గనకంపు నునుజేల దృఢముగా బిగియించె దిండుగట్టి
కట్టాయితంజైన కంఠహుంకారంబు గావించె దిక్కులు గ్రక్కతిలఁగ
సమధికావష్టంభ సంరంభజృంభణ సమకూర్చె నిజభుజాస్తంభమునకుఁ
బాదాభిఘట్టనఁ బార్శ్వదేశంబుల నదలించి ధాత్రి గ్రక్కదలఁ జేసె
పట్టె కదలించె నసియార్చెఁ బాతగలె నెత్తె వక్షస్థలంబున వెఱియ నొత్తెఁ
దోయజాకుండు లోకైకధూర్ధరుండు దాల్చె నవలీల నిట్లు మందరనగంబు”

—హరవిలాసము - శ్రీనాథుడు. 6 ఆ., ప. 44

ఇందు శ్రీకృష్ణుని బలవీరము వ్యంగ్యము. అది యత్నరూపముగా వర్ణితమగుట గమనార్హము. మందరనగమాలంబన విభావము; దేవదానవ ప్రార్థన ముద్దీపన విభావము; శౌర్యాదు లనుభావములు; ధృత్వోత్సాహాదులు సంచారి భావములు.

9. త్యాగవీరము

దానమునకు త్యాగమనియు మారుపేరుకలదు కాని ఈ రెంటియందును స్వరూపలక్షణాదులలోఁ గొంతభేదము కానబడుచున్నది. దానమనగా 'దీయతే ఇతిదానం దాక్షో దానే' ఇచ్చుట అనెడి అర్థముకలది. 'భిక్షాంచేహి' అని అడిగిన అర్థికి 'దదామి' అని ఇచ్చునది దానము. త్యాగమనగా - పరహితార్థమైగాని, ఆత్మహితార్థమైకావి, ధర్మసంరక్షణార్థమైకాని తన్నాశ్రయించి యుండి తనకు లాభమును, సుఖమును కల్పించు నొకవిషయమును ధర్మవిరుద్ధము గాకుండ, అర్థింపఁబడకయే తృణమువలె పరిత్యజించుట త్యాగమనఁబడును.

ఉత్కృష్ట ధర్మవిషయములు రెండు తనయెదుట నిలువఁబడినప్పుడు వానిలో నెద్దానిని గ్రహింపవలెను, ఎద్దానిని త్యజింపవలెను అనునది త్యాగ వీరున కొకప్రశ్న! అది అతని మనః ప్రవృత్తివై నాధారపడి యుండును. మోక్షసాధనైక చిత్తప్రవృత్తి కలవాడగు ధీరశాంతుఁడు భాండియ్యుఁడు. కేశిధ్వజుఁడు రాజ్యసర్వస్వమును గురుదక్షిణగా నిచ్చెదనని వేడుకొనినను, బిల్లక సకల భవక్లేశ సంక్షయంబగు నధ్యాత్మవిద్య నర్థించి సర్వరాజ్యమును త్యజించెను. ఉత్రియధర్మము రాజ్యమేలుటయైనను దానిని త్యజించుట యనెడి క్రియను ధర్మబద్ధముగా సమర్థించి త్యజించినాఁడు భాండియ్యుఁడు.

“విను కేశిధ్వజ! ఛాత్రి వేదమికి నావేదించెద స్నేహవ
జ్ఞనకుంగాక వివేకి కేల జనియించున్ హౌల్య మెందున్ రణం
బునఁ జాడిన్ రిపు గెల్పువాఁడియుఁ బ్రజాపోషంబు ధర్మంబు రా
జనకా; నైన నిశక్తు త్వద్విజితరాజ్యం న్న న్నమంబంటునే”

అని అనినట్లు ఆముక్తమాలద.

ఇట్టి నిగ్రహము పురాకృత బహుజన్మ పుణ్యఫలముచే నేర్పడెడి సంస్కారము!

ఇక లౌకిక పారలౌకిక లాభములలో నేదేని త్యాగము చేయవలసి వచ్చినప్పుడు ధీరులగువారు పారలౌకికమునకై లౌకికమును పరిత్యజింతురు. ఉదాహరణమునకు మనుచరిత్ర ప్రబంధమున ధీరశాంతుఁడగు ప్రవరుఁడు వరూధిని తనను గోరినప్పుడు - గార్హస్థ్యాశ్రమధర్మము, ఏకవత్సీవ్రతము, నిత్య కర్మానుష్ఠానము వదలలేక తద్వారమున తానుసాధించు పారలౌకికాభ్యుదయమును వీడజాలక - “తనంత తా వలచివచ్చిన కన్నియఁ ద్యజింపరాదను”

తాకిక న్యాయమును త్యజించెను. ధర్మసాధనార్థమై విషయనుభూత్యాగమునం దుత్కటోత్సాహమును బ్రకటించుటయే త్యాగవీరము.

“ప్రాంచద్రూషణ జాహుమూల రుచితోఁ బాలిండ్లు వొంగారమై
యంచు లోయఁగంపుగలించి యధరం బాసింప ‘హా శ్రీహరి’
యంచు న్నాహ్మణుఁ డోరమోమిడి తదీయాంసద్వయం బంటి పా
మ్మంచుం ద్రోచెఁ గలంచునే సతుల మాయత్ ధీరచిత్తంబులన్”

—మనుచరిత్రము

వరూధిని అలంబన విభావము. తదాలింగనాదులు ఉద్దీపనములు. “హా శ్రీహరి” యనుటలోని దోషభావము, తిరస్కృతి అనుభావము, ధైర్య, ధైర్య, శౌర్య, ప్రభావ, త్యాగ, శమాదులు సంచారులు. వీని సంయోగముచే త్యాగోత్సాహము పుట్టినొంది వీరరసరూపముఁ దాల్చును.

ఇట్లే భర్తృహరి వైరాగ్యశతకమున అవధూతచర్యను వర్ణించుచు, భైశుకవృత్తి గైకొని సంపదను త్యజించు ప్రవృత్తిని వర్ణించినాఁడు.

“మాతర్లక్ష్మి! భజస్వ కంచితవరం మశ్కాంఘ్రిణీ మాస్మ భూ
రోగేమ స్పృహయాశవస్తవ వశేకానిః స్పృహణామపి
సద్యః సూన్యతవలాశ వత్ప్రసృటికా పాత్రే పవిత్రీకృతై
ర్పితా వస్తుభరేవ సంప్రతివయం వృత్తిం సమీహామహే”

మఱియు లోకకల్యాణార్థము సర్వసామ్రాజ్య సౌఖ్యమును, భార్యాపుత్రులను పరిత్యజించిన బుద్ధదేవుని త్యాగవీరము లోకోత్తరము.

10. యోగవీరము

యోగ శబ్దమునకు కవచాదులనియు, సామాద్యుపాయము లనియు, ధ్యానమనియు, కూటమియనియు, కూర్పుటయనియు అర్థ విశేషములు కలవు. “యుజ్యత ఇతి యోగః, యుజిర్ యోగే - కూర్పబడునది.” యోగసూత్రే ద్రవ్యలాభే విష్కంభాదౌచ భేషజే” ఇతి విశ్వః.

యోగ సూత్రములందు యోగశబ్దము జీవాత్మ పరమాత్మ సంయోగార్థమున వాడఁబడియున్నది. యోగ మష్టాంగ సమన్వితము, యమనియమాసనప్రాణాయామప్రత్యాహారధారణధ్యానసమాధులని అష్టాంగములు ప్రసిద్ధములు. ప్రాకృతము, వైకృతము, కుంభకము అని అభ్యాసయోగము త్రివిధము. ఆరురుక్షులు, ఆరోహకులు, ఆరూఢులు అని యోగాభ్యాసకులు మువ్విధములుగా నుందురు.

“యోగేనాంతే తనుత్యజామ్” అని రఘువంశ రాజుల చరమ లక్ష్యమును వర్ణించినాడు కాళిదాసు. అట్టి లక్ష్యసాధనమే పురుషార్థ సాధకుని మతము గావున యోగమాతనికి మోక్షహేతువగుచున్నది. యోగసిద్ధుడు తన యోగశక్తి జగత్కల్యాణార్థము వినియోగింప నుగ్మహించుటయు యోగ వీరమనఁబడును

ఉదాహరణమునకు : అగ్ని అదృశ్యుడైన సందర్భమున దివోదాసు తన ప్రజలతో నిట్లనినాడు.

“భరమౌనే గుడిమింగ లింగము హరుం బంపంగ నీ దివుల
గరిమల్ జూపెడివారు ? మా నుదులకున్ గైకోలులే దింగ ము
ద్వర ప్రభావాగ్నికీలల జగద్యాప్తిప్రబంబులం చేసి యె
ల్ల ర లోపంబులనెల్లఁ దీర్చెద మహోల్లాసంబు సంధిల్లగన్”

—దివోదాస నాటకము - శ్రీరాముల సన్నిధానందశాస్త్రి
పంచ. అం. పుట 48

పావకాది దివ్యులు ఆలంబన విభావములు, వారి స్వరూపోపసంహరణ క్రియ లుద్దీపనములు, స్తైర్య ధైర్య శౌర్యాదులు అను భావములు. ధృతి మతి గర్వామర్ష తర్క స్మృత్యాదులు సంచారులు. వీని సంయోగముచే యోగోత్సాహము వీరరస నామమున వరలుచున్నది.

11. ఉమావీరము

ఉమాశబ్దమునకు ఓర్పు, భూమి అనునవి ప్రధానమైన అర్థములు. ఆచార్య కోశాదులలోని విశేషార్థముల గమనించినచో ఉమాభావ స్వరూపము నిట్లూ హింపవచ్చును :¹ బహు దుర్భరశ్లేశదుఃఖములందు కుంతితముగాని సహన భావము, పరదోషములవలనఁ గల్గిన మనఃశ్లేశముల సహించి వానిని త్వరగా మనస్సునుండి వదలుకొని (మఱచిపోయి) ఉదాత్తశక్తి సమన్వితమైన దయను ప్రదర్శించుటయు, ఎవ రెట్టికష్టములు కల్గించినను సామర్థ్యముతో, ధైర్య బుద్ధితో వానిని భరించుటయు, కష్టభాజనులగు శత్రువులందు నైతము కనికరము, ప్రీతి, స్నేహము నిగుడించుటయు ఉమయని చెప్పవచ్చును.

పాండవులు ద్వైతవనవాసులై యున్నసమయమున ధర్మజుడు ద్రౌపదికి ఉమావీరుని మాహాత్మ్యము నిట్లుపన్యసించెను.

1. ఉమ = Patient, enduring, Resigned 2. Refraining from forbearing
3. able, adequate 4. benevolent, friendly, fit, appropriate, suitable, Proper,
F. 1. Patience 2. The earth, Night, A name of Durga, (fn) Propriety, fitness.

“ఉమగలవానికి బృధ్వీసమునకు నిత్యంబు విజయసంసిద్ధి యగున్
ఉమయైనవాని భుజవిక్రమము గడున్ వెలయు సర్వకార్యఉమమై”

మఱియు

“తేజఃప్రభవంబులైన యమర్ష దాక్షిణ్య శౌర్య శ్రీఘ్రత్వంబులను నాలుగు
గుణంబులు ఉమావంతునంద వీర్యవంతంబులగుఁ దొల్లి కళ్యవగీతలైన గాథల
యం దీ యర్థంబు వినంబడు. వేదంబులు, యజ్ఞంబులు, శౌచంబును, సత్యంబును,
విద్యయు, ధర్మపు సచరాచరంబయిన జగమంతయు ఉమయంద నిలచినవి. తప
స్సాన్విధ్యాయ యజ్ఞకర్తలయు, బ్రహ్మవిదులయుం బడయు పుణ్యగతులు ఉమా
వంతులు వడయుదురు.” —ఆం. మ. భా. అరణ్య ప. ఆ. 1, పద్య. 223, 224

ఏ జాతియం దెక్కుడు సహనము నిలిచియుండునో అది ఉత్తమసంస్కృతి
సహితమగును. సహనమే సంస్కృతియని డా. సర్వేపల్లి రాధాకృష్ణవండితులు.
“To understand all is to forgive all” అని ప్రాచీన నానుడి.

“చంపదగినయట్టి శత్రువు దనచేతఁ జిక్కెనేని కీడు సేయరాదు;
పాపగ మేలుచేసి పామునుచే చాలు విశ్వదాభిరామ విసురవేమ !”

అని వేమన యోగి.

ఉదాహరణము : ద్రౌపదిని బలాత్కరింపఁ బ్రయత్నించిన సైంధవుని
పాండవులు బంధింపగా నాతఁడు ప్రాణభయంబున “ఎల్ల సభలందు పాండవ
దాసుండ” నని చెప్పుకొందునని వేడుకొనగా వానినిగాంచి పాంచాలి నవ్వి—
‘ఇప్పుపాత్ముండు భవదీయదాసుండయ్యెం గావున వీనిం బోవిడువుండని
విడిపించె నా సైంధవుండును ధర్మజునకుఁ దత్సభాగతులైన మునులకు
మ్రొక్కిన సజాతశత్రుం డిట్లనియె’ :

“ఎట్టి కష్టంఁదైన నిట్టి పాపముసేయ నెత్తికొనునె యోరి నీవు దక్క ?

నదుగుమింక నేమి యందుము నిన్ను నింద్రియవిలోలు నల్పు ధృతి విహిను”

—ఆం. మ. భా. అరణ్య. పృష్ఠా 252

ఇందు సైంధవుఁడు ఆలంబన విభావము, ద్రౌపది పల్కులుద్ధీపనములు. ధైర్య,
స్తైర్య, పరాక్రమ, నిరాదర వచనాదులు అనుభావములు, గర్వాదులు సంచారి
భావములు. వీని సంయోగముచే ఉమోత్సాహము వీరరసరూపమును
దాల్చుచున్నది.

12. జ్ఞానవీరము

‘మోక్షే ధీర్జ్ఞానమ్ జ్ఞాయతే ఆనేనేతిజ్ఞానం జ్ఞా అవబోధనే.’ ‘దీనిచేత నెఱుంగఁబడును’ అని వ్యుత్పత్తి. మోక్షసాధనమైన బుద్ధిపేరు జ్ఞానము. జ్ఞానము త్రివిధము. సంజ్ఞానము (పదపదార్థ జ్ఞానము) విజ్ఞానము (పదపదార్థ జ్ఞానాంతరమునఁ గలిగిన యభిప్రాయ విశేషము) ప్రజ్ఞానము (బ్రహ్మ సాక్షాత్కార జ్ఞానము) అని. జ్ఞానవీరమున ప్రజ్ఞానమే సామాన్యముగా లెక్కఁబెట్టఁబడును. జ్ఞాన మఖండజ్యోతి అది మానవమేధ సాధించు చిట్టచివరి అవస్థ.

ఉదాహరణమునకు : ఆము క్తమాల్యదయందలి ఖాండిక్యకేశిధ్వజసంచాదమున — ఖాండిక్యుఁడు అర్థవాదులగు మంత్రులను వారించి, కేశిధ్వజుని జ్ఞానము నభ్యర్థించును.

“అనవుఁడు నల్లనవ్వి మనుజాధిపుఁ డిట్లను-’ మీరలర్థ సాధనపరతంత్ర కోవిదులు దక్క, మహాసుఖదాయి మోక్షమార్గ నయ విచారకోవిదులుగా, రతిచంచల రాజ్యలక్ష్మి నేమని చని వేఁడువాఁడఁ బరమార్థము వేఁడక యమ్మహామతిన్”.

“ఆన పడుదురె బుధులు రాజ్యంబు, మమత మానని జడాత్ముల? ట్లహం మాన పాన మత్తులకుఁ గాక యది యేల, మాదృశులకు?”

(ఆముక్త. ఆ. ౪. ప. 58, 63)

ఇందు విభావములు మంత్రులు, కేశిధ్వజుఁడు. ఉద్దీపన విభావము కేశిధ్వజుని ఆగమనము. ప్రైర్యధైర్యత్యాగసహనాదులు అనుభావములు, ధృతిమత్స్యాదులు సంచారులు. వీని సంయోగముచే జ్ఞానసాధనాయత్తిమైన ఉత్సాహ ముత్కట రూపము దాల్చి జ్ఞానవీరముగా స్ఫురించుచున్నది.

13. సంపద్వీరము

‘సంపత్తిః శ్రీశ్చ లక్ష్మీశ్చ’, సంపద్యతేజనైరితి సంపత్ సంపత్తిశ్చ, పద్ గుగతా’ జనులచేత పొందఁబడునది సంపత్తి; దానినే శ్రీ, లక్ష్మి యనియు నందురు. “ఆప్తే : సంపద్ (f) Success, Prosperity, Power, fame 2. advancement in good qualities, Perfection, excellence, 3. a necklace of Pearls; సంపత్తి=Prosperity, success, Power or happiness (శ్రేయస్సు, అభివృద్ధి, షేమము, శుభము, జయము, కార్యసిద్ధి,

శక్తి, బలము, పలుకుబడి, చెల్లుబడి, కీర్తి, ప్రతిష్ఠ. సద్గుణాభివృద్ధి, సుఖము, రత్నహారము, బంగారము మొ. అర్థములు కలవు.) సామాన్యముగా నర్థగౌరవము కాంచనముతోఁ గొలుచుట జరుగును. కాంచనము సర్వలోహములలో విలువగలిగినది. దానినే ద్రవ్యమని వ్యవహరింతురు. 'ధనమూల మిదం జగత్.' దానినే భర్తృహరి :

“యస్యాస్తి విత్తం సనః కులీనః, స పండిత స్సశ్రుతవాన్ గుణజ్ఞః
స ఏవ వక్తా స చ దర్శనీయః, స ర్వేగుణాః కాంచన మాశ్రయన్తి.”

భర్తృబద్ధముగా కాంచనము సంపాదించుట గాని, తత్ప్రదర్శనము గాని చేయుటయం దహంకార పూరిత భావము ఉత్సాహము. అదియే సంపద్వీరమునకు స్థాయి.

ఉదాహరణము : దిక్పాలక గర్వభంగ మొనర్చి, దైవసంపత్తిని లంకకు తరలించిన రావణుఁడు మందోదరితో ననిన మాటలు.

“ధనదుసంపద నెదలోనఁ దలఁతువేల ?

సర్వదిక్పాలకాశ్రితాఖర్వలక్ష్మి

నాదు నట్టింట నడయాడు నయముమీఱ

పొలితి ! భృత్యుండు ప్రభువుతోఁ బోలు పెట్లు ?!

కుజేరుని సంపద అలంబన విభావము. మందోదరి కృత కుజేర సంపద్వర్జనముద్దీపనము. రావణుని మాటలందు ధ్వనించు స్థైర్య, శౌర్యాదు అనుభావములు. గర్వాదులు సంచారి భావములు. వీనిచే పరిపుష్టమైన యుత్సాహము సంపద్వీరముగా బిలువఁబడును.

సంపద అను పదమునకు లక్ష్మీయను అర్థము కలదు గాన—అష్టలక్ష్మ్యులనఁబడు ధన, ధాన్య, జయ, బల, స్థైర్య, రాజ్య, మోక్ష, సంపల్లక్ష్మ్యులన్నియు నించే చేరును.

14. రూపవీరము

“రూపయతి విమోహయతీతి రూపం” మోహింపఁ జేయునది యని రూప శబ్దమునకు వ్యుత్పత్తి. రూపసంపద గల్గిన ప్రతి వస్తువు రసీకుల హృదయములను మోహింపఁజేసి ఆకర్షించును. ఈ రూపము బాహ్యంతర భేదముచే ద్వివిధము. సర్వాంగ సుందరమగు శరీరము కలియుండుట బాహ్య

1. మందోదరి, కుజేరస్య రావణే గణనైవ కా

యన్య మే కింకరాయంతే సంక్రందన ముఖాః సురాః

—సాహిత్యసారము—పూర్వ. అ. 4—శ్లో 114)

రూపము. సద్గుణ సంశోభితమైన శీలసంపదఁ గల్గిన వ్యక్తి బాహిరముగా నంత రూపవంతుఁడు కాకపోయినను సహృదయుల నాతఁడాకర్షింపఁ గల్గుచున్నాఁడు. మహాత్మా గాంధీగారు గొప్పదగు ఆంతరరూప సంపదఁగలవారు. బాహిర మగు రూప మంత ఆకర్షణీయము కాకపోయినను సత్యాహింసలతో గూడిన అతని మహత్తర కార్యదీక్ష నాతనిపై ననంత కాంతి సౌందర్యము వెల యించినది, ప్రపంచము నంతటను ఆకర్షింపఁ గల్గినాడు. ప్రాచీన లాడుడికులు నాయకునికి “రూపవాన్” అను లక్షణము తెల్పియున్నారు. అందు రూప ద్వయ మిమిడియున్నది. రూపవంతుఁడగు నాయకునినే నాచృష్టులై సామాజికు లాతని వృత్తమును అభిమానముతోగాంచి తద్గతోపదేశమును వ్యంగ్యముగా గ్రహింతురు. సామాన్యముగా రూపవంతుఁడు గానివాడు జనాగ్రహుఁడు కాఁజాలఁడు. కాగా వీరరసమునకు శృంగార మంగ నైనపుడు ‘కాంతరూప మిచ్ఛంతి’ అన్న న్యాయమున నాయకుఁడు తప్పుక విరుఁడును, రూపఁగనుఁడు నగును. ఇచ్చట మఱియొక విషయము. రూపనిర్ణయము శరీరముపైగన్న హృదయముపై నెక్కువ ఆధారపడి యున్నది. “కాశీపిల్ల కాశీగియుడు” అన్నట్లు ఎవరి ఆప్తులు వారికి అందగాండ్రే. ప్రతివారును సుందరరూపు నొక్కనే వరింతురనుట అసంభవము. వారి అభిరుచులనుబట్టి, దేశకాల పాత్రములనుబట్టి, పూర్వజన్మ సంస్కారమును బట్టి లోకమున దూపనిర్ణయ రీతి ప్రతివ్యక్తియందును మారుచుండును.

ప్రకృతిగతప్రతి విషయమునందలి సౌందర్యమును గుర్తించి, తద్వార మున విశ్వాంతర రూపసౌందర్య మరయుటయే కవి తనకవిత్వమువలన సాధించెడిది. అందువలననే యాతఁడు సామాన్య మానవునిగన్న మిన్నయై సుందర హృదయుఁడై సర్వసమన్వయ రూపుఁడగు ఈశ్వరుఁ డగుచున్నాఁడు. అతని భావనకెక్కిన ఎట్టివస్తువైనను అఖండ రూపసంపద సంతరించుకొని రస రూపమై విరాజిల్లుచుండును.

“రమ్యం జగుప్సిత ముదార మథాఽసి నీచం
ఉగ్రం ప్రసాది గహనం వికృతం చ వస్తు
యద్భావ్యవస్తు కవిభావక భావ్యమానం
తన్నాస్తి యన్నరసభావ ముపైతిలోకే”

కవిబ్రహ్మయగు తిక్కన జగుప్సవహములగు దృశ్యములను నైతము ఎట్లు రమణీయ దర్శనములుగ నొనర్చినాఁడో గమనింపఁదగును :

“శక్తిస్సార ధనంజయాయత భుజాసంరంభ గాంధీవ ని
 ర్ముక్త క్రూరశరావళీదళిత శత్రువాతముల్ శోణితా
 సిక్తాకారతః బొంది సాంద్రకుసుమశ్రేణీ వికాసోల్ల స
 ద్రక్తాశోకతరు వ్రజంబుల క్రియన్ రంజిల్లి యొప్పెన్ కడున్”

—ఆం. మ. భా. విరా. ప. పం. ఆ ప. 38

ఉదాత్త రూపసంపద బాహ్యప్రకృతియందు లభించుట దుర్లభము. దాని
 కొఱకు సాహిత్యము నాశ్రయింపవలసినదే. కాళిదాసు సృజించిన శకుంతల
 పాత్ర అనన్య సామాన్యరూప గౌరవము కలిగినది. అది రసప్రపూరితావర
 బ్రహ్మ మానససృష్టి.

“చిత్రేనివేశ్య పరికల్పిత సత్త్వయోగా
 రూపోచ్చ యేన విధినా మనసా కృతాను;
 స్త్రీ రత్న సృష్టిరపరా ప్రతిభాతిసామే
 ధాతుర్విభుత్వమను చిత్త్యై వపుశ్చ తస్యాః.”

(అభి. శాకుం.)

ఇట్టి రూపసంపదను సాధించుటయందుగాని, తత్ప్రదర్శనము నందుగాని
 అహంకార సమన్వితమైన యుత్సాహోత్కట భావమే వీరరసము.

ఉదాహరణము : కళాపూర్ణోదయ కావ్యమున దేవవిలాసినియగు రంభ
 తన యెదుట నారదుఁడు కల భాషిణి రూపాతిశయము నభివర్ణింపఁగా నీసున
 దన్మహర్షితో నన్నమాటలు :

“ఊహ యొనర్పరో? యతిశయోక్తుల వర్ణలందు నిట్టి య
 వ్యాహతి చెల్లునంచునా యిటాడితి? రింతియకాక యే వరా
 రోహలు మమ్ముఁ బోలమికి రూఢిగ నిమ్మొయినన్న యీ జగ
 న్మోహనమూర్తి యర్థపతి ముద్దుకుమారుఁడె సాక్షి”...

(కళా. పూ. ప్ర. ఆ. ప. 185)

ఇందు కలభాషిణి ఆలంబనవిభావము. నారదకృత కలభాషిణి వర్ణన ముద్దీపన
 విభావము, స్తైర్యధైర్యాక్షేపాదులు అనుభావములు, గర్వాసహనాసూయా
 దులు వ్యభిచారి భావములు, వీని సంయోగముచే నుత్కటమగు నుత్సాహము
 రూపవీర మనఁబడుచున్నది.

15. కళావీరము

క = pleasure లా = to bring సంతోషముఁ దెచ్చు(ఇచ్చు)నది కళ.

(అప్టే) చతుష్టప్తికళలు లోకప్రసిద్ధములు. శిల్పాదులందులో లలితకళలు.

ఉదాహరణము : ఒక శిల్పి తన శిల్పకళాఖండముల నుద్దేశించి ఇట్లనెను.

“మయుఁడు నేఁడిట నుండిన మామకీన
శిల్పవై భవ మొకయింత తెల్పియుండు
శిల్పశాస్త్రార్థ సారముఁ జేర్చి పేర్చి
మలఁచినాఁడను - నరులకు నలవియగునె ?”

మయుఁ డాలంబన విభావము, అతని శిల్పశాస్త్ర పాండిత్యముద్దీపన విభావము. స్త్రైర్యకౌశలాదు లనుభావములు, గర్వాదులు సంచారి భావములు. పీని సంయోగముచే నుత్సాహము కళావీరమగుచున్నది.

16. గానపీఠము

గానమనఁగా పాట. గీతమని దానికి నామాంతరము. అది ఆపాత మధురమైన లలితకళ. సర్వ హృదయాహ్లాద సంజనకము గానము. ఆ అర్థము “శిశుర్వేత్తి పశుర్వేత్తి” అను శ్లోకము చాటుచున్నది. విద్యలలోకెల్ల సంగీత విద్యయే శ్రేష్ఠమని కొందఱు :

“విద్యలందెల్ల సంగీతవిద్య మిగుల
నుత్తమము గాదె ! యిది పురుషోత్తమనకు
నర్పితంబగునేని యేమని నుతింతు.....”

అని నారదుఁడు (కళాపూర్ణో. ద్వి. ఆ. ప. ౪౩) సంగీత జ్ఞాన విహీనులకు మోక్షము కలదా? అని త్యాగరాజుగారి ప్రశ్న ! ఇట్టి గానకళను సాధించి, తద్వారమున మోక్ష పురుషార్థసాధన మొనరించిన భక్తులే త్యాగరాజులు. వారు నాద బ్రహ్మోపాసన మొనర్చిన ఋషికల్పులు. వారి దాధ్యాత్మికదృష్టి. కాని కొందఱు లౌకికులు గానమును ధర్మార్థ కామసాధన కంగముగా నుంచు కొందురు. తత్సాధనయం దనంత ప్రయత్న విశేష మొనర్చి నఫలమగుదురు.

ఉదాహరణము : కళాపూర్ణోదయ కావ్యమున నారదుఁడు తుంబురుని గానవిద్యలో గెలుతునని ప్రతినఁబూని హరినిగూర్చి తవమొనర్చి, అతనియొద్దనే కృష్ణాపతారమునందు శిష్యత్వము చేసి, గానవిద్యయం దఖండ పాండిత్యము నొంది తుంబురునిగూర్చి యన్నమాటలు.

“ఏనువ్ వేగమ యేగి నా వడినపాట్లీచేర నాకంబులోఁ
గానీ కాంచనగర్భు కొల్వినడుమంగానీ పురద్విట్పుభం

గానీ తొల్లిటి విష్ణుదేవుకడనే కానీ మడియోల్లస
ద్దానప్రాధిని వాడుఁబూని గెలుతున్ గర్వోన్నతుం దుంబురున్”

—కళా. పూ. 2 ఆ. ప. 66

తుంబురుఁడు ఆలంబన విభావము, అతని సంగీత విద్యాపాటవము ఉద్దీపన విభావము, స్థైర్యాదు లనుభావములు. ఉత్సాహధృతిమతివేగామర్షాదులు సంచారి భావములు. వీని సంయోగముచే నుత్కటమగు నుత్సాహము గాన వీరమని పిలువఁబడును.

17. అహింసా వీరము

‘అహింసాపరమోధర్మః’ అని స్మృతి. సర్వమతములంగీకరించు ధర్మ మిది. అహింసయన నేజీవికి నెట్టియపకారము దలపెట్టకుండుట. హింసయను పదము దొంగతనము, కొట్టుట, చంపుట మొ. అర్థములందు ప్రయుక్తము కావున తదభావ మహింస యనవచ్చును. మహాభారతమున ధర్మవ్యాధుఁడు కౌళికునకు అహింసాస్వరూపము దెల్పుచు నిట్లనియెను.

“సలిలము లుర్వి యాకసము సర్వము జంతుమయంబు గావునం
గలుగు నవశ్యమున్ సకలకర్మములందును హింస, హింసకున్
దొలఁగిన దేహయాత్రయును దుర్లుప్తమైనటులుండు నింతయుం
దలఁప రహింససేయమని తారు తలంతురు గొంద టిమ్మహిన్.

పనిపడి యహింస ప్రతముగఁగొని వనముననున్న మునులకుం దొడరదె హిం
సనము తరుమూలఫలశాక నిషేధన మదియు హింసగా దొకొ తలఁపన్.

హింస సేయనివాఁడు లేఁ డిజ్జగమున నొక్కఁడై నను; దమతమ యోపినట్లు
హింస తెరువున కెడకల్గి యేఁగవలయు నదియ చూచె యహింసనా నతిశయిల్లు”

—ఆం. మ. భా. అరణ్య. పం. ఆ. ప. 58-60

సాధ్యమైనంతవఱకు హింస కెడమగుట, హింసను మాన్పించుట అహింస యనఁబడును.

ఉదాహరణము : ఆస్త్రీకుఁడు సర్పమోగమొనర్పు జనమేజయునితో నిట్లనెను.

“మానిత సత్యవాక్య ! యభిమన్యు కులోద్భవ ! శాంతమన్యసం
తానుఁడ ! దయాభినిరతస్థితి నీవు మడియ బంధు సం
తాన మనోజ్వరం బువరతంబుగ నాకుఁ బ్రియంబుగా మహా
ర్షిమత ! సర్పయోగ ముడిపింపుము కావుము సర్పసంహతిన్”

—మ. భా. ఆది. ప. ద్వి. ఆ. 280 ప.

ఇందు విభావము జనమేజయుఁడు, సర్వవంశక్షతి ఉద్దీపనము, స్థైర్య ధైర్య ప్రార్థనాదైన్యాదులు అనుభావములు. ధృతిమతి యత్నానునయాదులు సంచారిభావములు. వీనికూడిక చే నుత్కటమగు నుత్సాహము అహింసా సాధనాత్మక మగుటచే నది అహింసావీర మనఁబడుచున్నది.

18. ఐశ్వర్యవీరము

‘విభూతిర్భూతి రై శ్వర్యం’-విశేషేణ భవతీతి విభూతిః; భూతిశ్చ: ఇ. సీ. విశేషముగా గలుగునది. ఈశ్వరస్వభావ ఐశ్వర్యం అ. న. ఈశ్వరభావ మైశ్వర్యము (గు. భా ప్ర). అప్టే: “ఐశ్వర్యం=Superhuman power, the divine faculties of omnipresence; omnipotence, invisibility, supremacy, dominion, sway, power, might. ఈశ్వర=a master, a deity”. ఐశ్వర్య మణిమాదిభేదముచే నష్టవిధము. అవి :

1. అణిమ=అనురూపప్రాణులందు పరమాణులందు పరమాణు రూపమున నుండుట.

2. మహిమ=విరాడ్రూపముగ నుండుట.

3. గరిమ=బ్రహ్మాండదుల కంటె బరువుగానుండుట.

4. లఘిమ=దూదివలె తేలికయైయుండుట.

5. ప్రాప్తి=వలయు వస్తువులు లభింపఁ జేసికొనుట.

6. ప్రాకామ్యము=స్వేచ్ఛా సంచారశక్తి.

7. ఈశత్వము=సమస్తమునకు నధికారియై యుండుట.

8. వశిత్వము=సమస్త భూతజాలమును లోఁబఱచుకొనుట, స్వాధీనేంద్రియత్వము.

ఉదాహరణము : ఉత్తర హరివంశమున శ్రీకృష్ణుఁడు ఘంటాకర్ణునకు ఇంద్రపదవి నిచ్చుటయందు తన ఈశత్వమును ప్రకటించుకొనినాఁడు :

“అతనికిఁ బ్రీతి నిట్లను మురారి బలారిపదంబు నీకు ని
చ్చితి నతనిం దొలంగ విధిచేసినవాఁ డమరావతీపురీ
పతివని నేఁడ నీ నుదుటఁ బట్టము గట్టితిఁ గొంతకాల మి
ట్లతిశయ భోగమొంది పరమాత్ముని గూడఁగ రమ్ము విమ్మటన్”

—ఉత్తర హరివంశము - ద్వి. అ. పద్య. 154

ఇందు ఘటాకర్ణుఁ డాలంబన విభావము, ఉద్దీపన మాతనిభక్తి, స్థైర్యాదులను భావములు, ధృతిమత్స్యోత్సక్య దయాదులు సంచారిభావములు. ఇందు ఐశ్వర్య వీరము శ్రీకృష్ణు నాశ్రయించియున్నది.

19. కవిత్వవీరము

కావ్యమీమాంసా కారుఁడగు రాజశేఖరుఁడు కవికి కవనశక్తి జన్మాంతర సంస్కార బలముచేతను, అపూర్వ ప్రతిభావిశేషమునను అనన్య సహాయముగా లభించుననియు, అట్టి శక్తితో నాతఁడు మహాకావ్య సృష్టి నొనర్చుననియు అట్టి కావ్యనిర్మాతయే 'సహజకవి' యనియుఁ జేర్చినెను. కావ్యవస్తుతత్త్వమును ప్రధానముగా నెంచుకొని కవుల గుణ తారతమ్యము నరసినచో కవులలో నాహార్య - ఔపదేశిక - కవులని మఱిరెండు తెగలేర్పడునని రాజశేఖరుని మతము. జన్మసంస్కారములు లేకపోయినను, సత్కావ్యపఠన గురుకులవాసాదులవలన బుద్ధి వైశద్యముఁబడసి కావ్యనిర్మాణమొనర్చు కవులు 'ఆహార్యకవు' (పండితకవులు) లనఁబడుదురు. అనఁగా వారిహజన్మసంస్కార శేముషీధురంధరు లన్నమాట! ఇఁక నిహజన్మసంస్కార రహితులై, ప్రతిభాశూన్యులై మంత్రతంత్రోపాసనాబలమున కవనమొనర్చు కవులు 'ఔపదేశికకవు' లనఁబడుదురు. రాజశేఖరుఁడు కవనశక్తి ఇహపర జన్మాంతర సంస్కారమున జనించునదికాని, మంత్రాదులవలన జనించునట్టిది కాదనియు, సహజాహార్య కవులే కవులనియు జేర్చినియున్నాఁడు. అతఁడే కవులలో శాస్త్రకవి, కావ్యకవి, ఉభయకవి అను భేదములుచేసి, వారిలో నుత్తరోత్తరుఁడు శ్రేష్ఠుఁడనియు తెల్పెను. అందులో విద్యత్కవియని ఉభయకవి కీర్తింపఁబడును. "విద్యత్కవయః కవయః కేవల కవయస్తు కేవలం కవయః".

పైనఁ జేర్చినఁబడిన కవులతో సహజకవి సహజకవిత్వ విశారదుఁడగుటచే నాతనిమాట నటుంచి, పండితకవి కవనముగూర్చి యించుక విచారింతము. ఇతఁడు పూర్వజన్మ సంస్కారబలమునఁగాక సత్కావ్యపఠన గురుశుశ్రూషాదులచే నుత్తమకవిత్వము సాధించినవాఁడు. ఈ సాధన ఉత్సాహోత్సాకము. ఈ దృష్టితో - కవిత్వసాధనము, కావ్యరచనము, పండితకవి వాదము, కవితాప్రధానము, కవితాప్రదర్శనము (అవధానాదులు) మొ. నవి యన్నియు కవిత్వవీరమున భాగములగుచున్నవి.

ఉదాహరణము : తిరుపతి వేంకటకవులు :

“దోసమటం చెటింగియును దుందుడు కొప్పుగఁ జెంచినార నీ
మీసము రెండుభాషలకు మేమె కపింద్రులమంచుఁ దెల్పెగా
రోసము గల్గినన్ గవివరుల్ మము గెల్వఁడు గెల్వరేని యీ
మీసముఁదీసి మీ పదసమీపమునన్ దలలుంచి మొక్కమే”

నానారాజ సందర్శనము - పుట 57

పండితులకు, కవులకు ఒప్పని మీసము నెందుకుంచినారని యడిగిన పృచ్ఛకు నుద్దేశించి తిరుపతి వేంకటకవులు కూర్చిన అవధాన కవిత్వమిది. ఇందు పృచ్ఛకుఁ డాలంబనము. వారి పల్కు లుద్దీపనములు. ధైర్య, స్థైర్యాజ్ఞేపాదులు అను భావములు. ఉత్సాహాధృతి మతి గర్వావేగామర్షాగ్ర్యములు సంచారులు, ఇందలిది కవిత్వ వీరము.

20. శ్రద్ధావీరము

శ్రద్ధాశబ్దము భక్త్యతిశయమునకును, ఇచ్చకును పేరు. దానివలన విశ్వ సింతురుగాన దాని కా పేరు వచ్చుట. శ్రద్ధ = Faithful. believing n. a funeral ceremony ob. served at various fixed periods and for different purposes; consisting of offerings with water and fire to the gods and manes and gifts and food to the relations present and assisting brahmanas. (అప్టే). దీనినిఁబట్టి పిశ్యదేవకార్యము లందును, బ్రాహ్మణ బంధుసమూహములయందు నుపచరించు శ్రద్ధయు నిచ్చట గైకొనవచ్చునని తెలియుచున్నది. “లోకో భిన్నరుచిః” అన్న స్వాయమునను వారివారి ఇచ్చకు అనువైన వస్తుసంపాదనలో చూపించు నుత్కటమైన శ్రద్ధా పూర్వ కోత్సాహము వీర మనఁబడును.

ఉదాహరణము : రాజరాజనరేంద్రుఁడు నన్నయభట్టారుకునితో నన్న మాటలు :

“విమలమతిం బురాణములు వింటి ననేకము లర్థధర్మకా
స్త్రముల తెఱంగెఁగితి నుదాత్త రసాన్విత కావ్యనాటక
క్రమములు పెక్కు సూచితి జగత్పరిపూజ్యములైన యీశ్వరా
గమములయందు నిల్పితిఁ బ్రకాశముగా హృదయంబు భక్తితోన్”

“వ. అయినను నా హృదయంబున ననవరతంబును శ్రీ మహాభారతమునందలి యభిప్రాయంబు విన నభిలాష పెద్దదై యుండు”

—అం. మ. భా. ఆదిపర్వ. ఆ. 1, ప. 10, 11

ఇందు రాజరాజనరేంద్రుని మహాభారత శ్రవణాభిలాష యితర కావ్యములన్ని చదివినను వీడక శ్రద్ధారూపమున పరిణమించి నన్నయభట్టుచే దానిని నాంధ్రీకరింపఁ జేయుటకై ప్రార్థింపఁ జేసినది. ఇచ్చట పురాణాదులు ఆలంబన విభావములు. వాని జ్ఞాన ముద్దీపన విభావము. వైశారద్యము, స్తైర్యము మొదలగునవి అనుభావములు. ధృతి మతి స్మృతి తర్కాదులు సంచారిభావములు. వీనిచే పరిపుష్టమైన ఉత్సాహముఉత్కటరూపమంది వీరరస నామము వహించును.

21. భక్తివీరము

“అనన్యః శ్చింతయంతో మాం యే జనాః పర్యుపాసతే
తేహం నిత్యాభియుక్తానాం యోగజ్ఞేమం పహమ్యహం”.

అని శ్రీకృష్ణుని ప్రతిజ్ఞ. ముముక్షువునకు భక్తికన్న సులభమార్గము లేదు. మహాయోగులు ఘోరతపములవలన సాధింపఁజాలని కైవల్యము భక్తివలన గలుగని ప్రహ్లాదుడు.

“చిక్కఁడు వ్రతముల; గ్రతువులఁ జిక్కఁడు; చానముల శాచశీలతపములం
జిక్కఁడు; యుక్తిని భక్తిని జిక్కిన క్రియ నచ్యుతుండు, సిద్ధమునుండీ !

చాలదు భూదేవత్వము చాలదు దేవత్వ; మధిక శాంతత్వంబుం
జాలదు హరి మెప్పింప విశాలోద్యములార ! భక్తి చాలిన భంగిన్”.

—అం. మ. భాగ, 7 స్కం, ప, 243, 244.

“దనుజారి లీలావతారంబు లందలి

శార్యకర్మంబులు సద్గుణములు

విని, భక్తుఁ డగువాఁడు వేడ్కతోఁబులకించి,

కిన్నుల హర్షాశ్రు కణములొలుక

గద్దదస్తరముతోఁ గమలాక్ష ! వైకుంఠ !

వరద ! నారాయణ ! వాసుదేవ !

యనుచు నొత్తిలి పాడు, నాడు, నాక్రోశించు,

నగుఁ, జింతనముసేయు, నతియొనర్చు,

మరులుకొనియుండు; దనలోన మాటలాడు;

వేల్పుసోకిన పురుషుని వృత్తిఁదిరుగు;

బంధములఁ జాసి, యజ్ఞాన పటలిఁగాల్చి

విష్ణుఁ బ్రాపించుఁ దుది భక్తివివశుఁడగుచు”.

—అం. మ. భాగ. 7 స్కంధ, ప. 240.

భక్తుఁడు భక్తిభావముతో నద్వైతస్థితిని పొందుట యథావాక్కుల అన్నమయ్య సర్వేశ్వరశతకమున నిట్లు వర్ణించినాఁడు.

“భవిక్త్ భక్తిమహత్త్వ మంకురితమై పాటిల్లి భక్తుండు తాం
ధవ మాత్రుండగు; భక్తిపుష్పితముగాఁ దదృక్తుఁడాశ్మశుఁడై
నవిశేషస్థితిఁదోచు; భక్తినఫలోత్సాహంబునుం బొందగా
నవికల్పస్థితి నంగ భక్తుఁడును నీవై యుండు సర్వేశ్వరా !

—సర్వేశ్వరశతకము-ప. 52.

భక్తినఫలోత్సాహభావరూపముగాంచి, ప్రేసినమునఁ జేల్చినఁబడిన విభావాను భావాది రూపమున భక్తునియందు గోచరించి, భక్తివీరముగాఁ బిలువఁబడు చుండును.

భగవద్భక్తిరసాయన కర్తయగు మధుసూదన సరస్వతి భక్తికి రసత్వ మును స్థాపించెను. “అనుభవ మాత్రము వలననే సాక్షాత్సుఖవిరుద్ధములయిన శోకక్రోధ భయాదులకు రసత్వ మంగీకృతమై యున్నది. అనుభవసిద్ధముయి మిగిలిన రసములకన్న వేయిరెట్లధికముగా రస్యమానమగుచున్న భక్తిరసము గాదనుట ఎట్లు? ఇతర దేవతావిషయకమగు రతి భావమే; ఏలన వారు శివులే యగుటచేఁ బరమానందము కలుగదు. పరమాత్మస్వరూప శ్రీకృష్ణరతి పరమా నందమునకుఁ గోపొపును. మఱియు కాంతాది విషయములగు నేరసము లందును భగవద్రతి యందువలెఁ బూర్ణసుఖములేక యానందము గలుగదు. కాన, వానియందుఁ దగిన రసపుష్టిలేదు. అవి ముద్రరసములు, భగవద్రతి పూర్ణరసము. అది మిడుఁగురు పురుగులకన్న సూర్యకాంతి ఎట్లు బలవత్తరమా అట్లే మిగిలిన రసములకన్న శ్రేష్ఠతరము, బలవత్తరము” అనియును వచించెను.¹

1. “శోకక్రోధ భయాధీనాం సాక్షాత్సుఖ విరోధినాం
రసత్వ మభ్యుపగతం తథానుభవమాత్రతః.
ఇహానుభవసిద్ధేఽపి సహస్రగుణితో రసః
జడేనేవత్వయా కస్మాదకస్మాదవలప్యతే.
రతిర్దేవాది విషయా వృత్తిచారీ తథాంతిత్వః
భావఃప్రోక్తో రసోనేతి యదుక్తం రసకోవిదైః.
దేవాంతరేషు జీవత్వా త్పురానందాఽప్రకాశవాన్
తదోజ్జ్వలః; పరమానంద రూపేన పరమాత్మని.
కాంతాది విషయావాదే రసాద్యాస్తత్ర నేదృశం
రసత్వం పువ్యతే పూర్ణసుఖాస్పృశ్యత్వ కారణాత్.
పరిపూర్ణ రసాశుద్రరసేభ్యో భగవద్రతిః
ఖద్యోతేభ్య ఇహోదిత్యప్రభేవ బలవత్తరా.

—కావ్యాలంకార సంగ్రహమునుండి. పుట 306.

(శ్రీ స. సూ. శాస్త్రిగారి అనువాదము). కాని ధనంజయాదులు భక్తిని రసముగా గాక భావముగా నంగీకరించిరి. పెక్కు రీ మతమునే అవలంబించి యున్నారు.

ఉదాహరణము : హరికి ర్తనము వీడుమని ప్రబోధించు చండా మార్కులఁ గాంచి ప్రహ్లాదుఁడు వల్కిన వల్కులలో భక్తివీరము ప్రస్ఫుటము కాఁగలదు.

మాటలు వేయు నేమిటికి మాధవుఁ డొక్కడ దై వమేను ము
మూటికిఁ జాటితిన్ గుటిల మత్సర భావము లుజ్జగించి య
మ్రేటి భజింపుఁ డీ తెరువు మేలుగఁ గైకొనుఁ డాత్మలోన మో
మాట మొకింతలేదు హరి నొల్లమి యెప్పుడు చెప్పితింజుఁడి!

(నృసింహపురాణము - ఎఱ్ఱాప్రగడ - చతు. ఆ. ప. 102)

ఇందు గురువులు విభావములు. వారి బోధ లుద్దీపనములు. స్థైర్యవై శారద్యాదు లనుభావములు. స్మృతి, మతి, వితర్క, హర్షాదులు సంచారి భావములు. వీని సంయోగముచే విష్ణుమహిమాభివర్ణనాత్మకమైన భక్త్యుత్సాహము భక్తి వీర మనఁబడుచున్నది.

భక్తిమార్గములు తొమ్మిది.

“తనుహృద్భావల సఖ్యమున్, శ్రవణమున్, దాసత్వమున్, వందనా
ర్చనమున్, సేవయు, నాత్మలో నెఱుకయున్, సంకీర్తనల్, చింతన
బను నీ తొమ్మిది భక్తిమార్గముల సర్వాత్మన్ హరిన్ నమ్మి, స
జ్జనుఁడై యుండుట భద్రమంచుఁ దలతున్ సత్యంబు”

అని భాగవత కర్త. భక్తివీర మీతొమ్మిది విధములుగా సాహిత్యమునందు గోచరించును.

దై వభక్తియేగాక, గురుజనులను, దేశమును గూర్చిన భక్తియు నిందు జేరును. భిష్ముఁడు గుర్వర్థముచేసిన ప్రతిజ్ఞ దీని కుదాహరణము .

“వినుఁడు ప్రసిద్ధులైన పృథివీపతు లిందఱు నే గురుప్రయో
జనమునఁ జేసితిన్ సమయసంస్థితి యీ లలితాంగి కుదృఢి
చిన తనయండ రాజ్యమును జేయఁగ నర్హుఁడు వాఁడ మాకునె
ల్లను బతి వాఁడ కౌరవకుల స్థితికారుఁ డుదాగసంపదన్.”

(ఆం. మ. భా. ఆది ప. 4 ఆ. ప. 187)

పైన వివరింపఁబడిన వీరరస భేదములన్నియు నుత్తమ ప్రకృతికములు, ధర్మప్రధానములు నగుటచే నొక విధముగా ధర్మవీరాంశగ్రములే యగు

చున్నవి. కాని సహృదయులు తత్తన్నిమి త్తములు నాధారముగాఁ గొని వానిని పెక్కు తెఱఁగులుగా విభజించి యుండిరి. అట్టిది శ్లాఘనీయము.

రసగంగాధరకారుఁడు తన గ్రంథమున వీరమును అష్టవిధములుగా నిరూపించుచు, తత్సమర్థన మీ క్రిందివిధముగా నొనర్చియున్నాఁడు: “వస్తుతస్తు బహవో వీరరసస్య శృంగార స్వేవ ప్రకారా నిరూపయితుం శక్యస్తే.” వస్తుతః శృంగారమునందున్న భేదములవలెనే వీరమునందును నిరూపింపవచ్చును. ధర్మ వీరాద్యుదాహరణములందు కొన్ని పదములను మార్చి చూపినచో మిగిలిన వీరరస భేదములఁ గొన్నిటికి నుదాహరణములుగా గూడ కానుపింపవచ్చును

“న చ సత్యస్యాపి ధర్మాంతర్గతతయా ధర్మవీర రస ఏన తద్వీరస్యా ప్యస్తస్థావ ఇతి వాచ్యమ్ దానదయయోరపి తదంతర్గతతయా తద్వీరయోరపి ధర్మవీరా పృథగ్గణనానౌచిత్యాత్ ఏవం పాండిత్యవీరోఽపి ప్రతీయతే.” సత్యముగూడ ధర్మాంతర్గత మగుటచే సత్యవీరము ధర్మవీరమనరాదు. దాన దయావీరములు కూడ ధర్మాంతర్గతము లగుచున్నను, ప్రాచీనులు పృథగ్గణన మెందు కొనర్చియున్నారు? వారి పృథగ్గణ నౌచిత్యము ననుసరించి సత్య వీరము కూడ ప్రత్యేకముగా పరిగణింపఁబడుట ఉచితము. అట్లే పాండిత్య వీరముగూడ ప్రతీయమానమగుచున్నది.

పాండిత్యవీరమున ప్రతివాదులతో నొనర్చు వాదము వాగ్యుద్ధరూపము కావున దానినిగూడ యుద్ధవీరమనియే కొందఱు పేర్కొనవచ్చునను శంకకు సమాధానముగా జగన్నాథ పండితరాయలు: “చాత్ర యుద్ధ వీరత్వమ్ యుద్ధత్వస్య వాద సాధారణస్య వాచ్యత్వాత్ ఇతిచేత్ ఊమావీరేకిం బ్రూయాః? బలవీరేవా కిం సమాదధ్యాః?” పాండిత్యవీరమును యుద్ధమునం దంతర్భ వింపఁ జేసినను, ఊమాబల వీరములలో నేమి చెప్పెదరు? అని ప్రశ్న వేసినాఁడు. ఈతనిదృష్టి నభినందించి, ఇతని బాటలో నడచినవాఁడు అచ్యుతరాయలు. అతఁడిరువదియొక్క విధములుగా వీరమును ప్రతిపాదించుచు తన మతమున కిట్లు ప్రాతిపదిక వేసికొనినాఁడు. “నచ రసతరంగిణ్యాం వీర ముపక్రమ్య సచ త్రివిధః యుద్ధవీర దానవీర దయావీర భేదాదితి త్రివిధస్త తైవ తస్యోక్తేః కథం ద్వాదశధాస్యాదితి వాచ్యమ్ రసగంగాధరే యుద్ధదాన దయాధర్మ సత్య విద్యాఊమాబల భేదై రష్టవిధస్యాపి తస్యోపలబ్ధత్వేన ధర్మాదివ త్తవస్త్యాగ యోగ జ్ఞానాఖ్యానాం భేదానామప్య నిరాకార్యత్వాత్ అతోయుక్తమే వేదం

ద్వాదశ విధత్వం తస్యేతిదిక్” అని. ద్వాదశవిధములు ముందు జేర్కొని తరువాత నిఱువదివఱకు వానినిఁ బొడిగించెను.

వీరి యభిమతములవలనఁ దేలిన విషయమిది : వీరరసమునకు భేదము లిన్నియని నిర్ణయింపఁజాలము. కావ్య పరిశీలనా తత్పరులగు సహృదయులకు వీరము బహు రూపములతోఁ బ్రత్యక్షము కావచ్చును. వా రట్టివానిని స్వరూప నిరూపణము గావించి ప్రపంచించినచో బుధులంగీకరింతురు.

“స చైవ సంఖ్యాసంఖ్యత్వం దోషస్తస్యేష్వితత్వతః

ఏవ మస్యేపి తద్భేదా బుద్ధై రూహ్యః సతాం మతాః”¹

అని అచ్యుతరాయలు. (సాహిత్యసారము పూర్వ. ఆ. 6 శ్లో. 112)

రసములందిట్టి విపుల విమర్శనము లాక్షణికుల విద్వన్మూర్తికొక సహజా లంకారమై వరలుచున్నదనుటలో సంశయము లేదు.

పై ఆలంకారికుల దృక్పథము నారాధించుచు, ప్రాచీన నవ్య సాహిత్య పర్యాయోచనానంతరము నేనును నా సాయశక్తుల వీరమునందు మఱికొన్ని భేదముల నొనరింపఁ బూనుకొనుచున్నందులకు విజ్ఞులు మన్నింతురుగాక !

నాచే బ్రతిపాదితమగుచున్న వీరరసభేదములు మూఁడు అవి :

1. స్వాతంత్ర్యవీరము
2. యశోవీరము
3. మానవీరము

స్వాతంత్ర్య వీరము

భారతీయులు స్వాతంత్ర్యప్రియులు, అభిమానధనులు - అని వారి చరిత్రలోని ప్రతిపుటయు వక్కాణింపఁబడుచున్నది. అట్లగుటచే, అజలభారత మాంగ్లేయులకు దాసోహమని దాస్యశృంఖలలో చిక్కుకొనుటఁగాంచిన భారతీయుని యందు స్వాతంత్ర్యజ్యోతి యుజ్జ్వలముగా ప్రకోపించినది. అది పారతంత్ర్య తమస్సులను అణచిగాని ఆగలేదు. ఆ ప్రచండపావకుని కాంతిలో తన ప్రాచీన చరిత్రమంతయు స్వచ్ఛముగ, స్వాతంత్ర్యభావ విలసితముగ గోచరించి

1. “అన్య ప్రకృత వీరరసస్య అసంఖ్యాత్వం దోషః స్వాదితి న కుతః తస్య అసంఖ్యత్వస్య ఊహితత్వతః ఇష్టత్వాదితి యోజనా రసభేద బహుత్వేన దదిపులత్వం హి అలంకారా యై నాలంకారికాదామితి తాత్పర్యం”

నది భారతీయులకు. వారు దానిని సాహిత్యమునఁ గీర్తించినారు. “జననీ జన్మ భూమిశ్చ స్వర్గాదపి గరీయసి” అని జన్మభూమినే స్వర్గముగా భావించి దానికి స్వాతంత్ర్యసిద్ధిఁ గల్పించుటకై అసువులనుపైతము బలిచేయుటకు సిద్ధమైనారు. వారి భావనలో -

“భూమిపాలుర పాదములు గొల్వగా పుంజ్యమగు ప్రపంచాధినత్యమున కన్న,
దేవేంద్రు విభవంబు దెగడి యానందసౌఖ్యము గూర్పఁజాలు ఛోగముల కన్న
బరమసౌందర్య సంపద్విభూషిత లప్పరస్త్రిరహో విహారమునకన్న
నవసంఖ్యనిధులకు నాయకుండగు రాజరాజాధికార గౌరవముకన్న
నట్టి నళకోటి శతకోటి యంత లెక్కుడగుచు నాత్మస్వరంధ్రత యలరు దాని
కన్న దేశస్వతంత్రత యధికమగు; స్వతంత్రతను మించు దైవనీ ధరఁగిలేదు”

—అమరసింహ చరిత్రము.

స్వాతంత్ర్యసిద్ధికై ప్రయత్నించుటయందలి యుత్కటోత్సాహమే స్వాతంత్ర్య వీరము. నేటి ప్రపంచమునంతయు ననుశాసించుచున్న యేకైకధర్మమిదియే. నవ్యసాహిత్యమంతయు చాలవఱకు ఈ వీరముద్రఁగలిగియు యున్నది. అది ముందు విచారింపఁబడును. ప్రస్తుత ముదాహరణకై హైందవమత రక్షకుఁ డును, మేవాడు స్వాతంత్ర్యకాంక్షియునగు రాణాప్రతాపసింహుని స్వాతంత్ర్య వీరస్ఫూర్తకములగు వచనస్థితిని గైకొందును.

“జ్ఞాగోళమును ముంచు గాఢాంధ తమసంబు గర దివ్వెలో నారృగడఁగునట్లు
లత్యగాధము సాగరానంత జలముల కేతమ్ముజేయ నూహించునట్లు
వసుధ బొగ్గుగఁ గాల్చు ప్రళయాగ్నిహోత్రంబు గన్నీటిచే నారృనున్న యట్లు
క్షయకాలమున రేఁగు సప్తమారుత ధాటిఁదేటి రెక్కల నావ దిపురునట్లు

లని జగము నన్నుఁ బరిహాస మాడుగాక!

యెక్కటిని నిల్చి బలమెల్ల వెదురువెట్టి

విధికి మాటొడ్డి స్వాతంత్ర్య విజయలక్ష్మి

యడుగులకు నిత్తు ముత్యాల హారతులను” (రాణప్రతాపసింహ చరిత్ర)

అక్కరు ఏకచ్ఛత్రముగా భారతమును పాలించుచు మేవాడును మ్రింగనుద్యుక్తుఁ డయిన తరుణుమిది. రాణా తమ్ములగృరుతో కలిసి కుశంత్రములు వన్ను చుండిరి. మేవాడు చిన్నరాజ్యము. రాణా అక్కరుతో పోరుట కొండతో డీకొనుటవంటిదే. కాని స్వాతంత్ర్యాభిలాష ప్రాణత్యాగమునకై నను వెను దీయింపక ముందున కుత్సాహముతో నడిపించినది. ఇందతని నాశ్రయించిన స్వాతంత్ర్య వీరస్ఫూర్తి తెలిసికొనుట చాల సులభము.

యశోవీరము

మానవుని శరీరము బుద్బుదప్రాయము. అది నశించినచో నాతఁడు నామావశిష్టుఁడగును. అట్టిస్థితియు కొన్నిదినములకు మాసిపోయి కాలగర్భమునఁ గలిసిపోవును. కాని మహాత్ములు పాంచభౌతిక శరీరము వీడినను యశః కాయముతో చిరంజీవులయి లోకమున నిలిచిపోయెదరు. నేడును యశః కాయులై ధర్మరాజు, హరిశ్చంద్రుఁడు, రాయలు, నన్నయ, గాంధీ మొ॥ వారున్నారు. అట్టి శాశ్వతత్వ ప్రసాదరూపమగు యశస్సును ఒక మహాకార్య సాధనము మూలమున సాధించుటయే యశోవీరము. కార్యసాధన కాను పంగికఫలము యశమై యున్నను కొందఱు యశస్సునే ప్రధానముచేసి ధర్మము నిర్వహించువారును కలరు గావున నిట్లు యశోవీరము ప్రత్యేకముగఁ జేర్కొనుట జరుగుచున్నది. ఉ॥ ఆచిత్యుఁడు కర్ణున కింద్రుడు బ్రాహ్మణ వేష ధారియై కవచకుండలముల నర్జున రక్షణార్థ మభ్యర్థించుట కేతెంచనున్నాడని తెల్పి, వానిని దానము చేయవలదని పేర్కొనగా కర్ణుఁడనిన మాటలివి :

“మతిఁ గుంతిసుత పక్షపాతి యగుచున్ మాయా స్వరూపంబుతో
జితదైత్యుండు శతక్రతుండు నను భిక్షింపంగ నేతెంచు న
ట్టి తెఱంగైనఁ దడియ కీర్తియచుమీ డిందు ద్రిలోకి నము
న్నతమై యొప్పు మదీయ కీర్తి యిది సూ నాపుణ్య విభింబుగలన్.”

కీర్తి విడువఁజాలఁ గీర్తితో మెలఁగఁగ జూపు వచ్చెనేని జత్తుఁగాని
జగములోన నెల్ల సడికంఁబె జూపు మేలనఁగఁ బరఁగు మాట యనఁడు ! వినవె ?

“కీర్తియయిచ్చు బుణ్యగతిఁ గీర్తియ తల్లియుఁ బోత బ్రోచు న
త్కిర్తియ యాయువున్ సిరియుఁ గీర్తివిహీనుఁడచూ శవంబు దు
ష్కిర్తికు నెల్ల చేటులును గిట్టి హరించు ననందె తొల్లి భ
క్తారి హరుండు నాఁబరగు నంబుజసూతి జగద్ధితంబుగన్.”

(మహాభారతము అరణ్య. 7. ప. 292-294)

కీర్తిప్రాశస్త్యమును ప్రతిపాదించి, తద్రక్షణకై ప్రాణత్యాగముసేయ నుత్సహించు కర్ణనాశ్రయించి యశోవీరము శోభించుచున్నది.

మానవీరము

“మాన శ్చిత్తసమున్నతిః ఆత్మానం మానయతీతి మానః మాన పూజా
యాం” (తననుఁ బూజించుకొనఁ జేయునది); చిత్తస్య సమున్నతిః పరత

ఉత్తరేణ చేవస ఉన్న తిర్మానః యథాశూరోస్మి, అర్థవానస్మితి ప్రణతి యోగ్యేషు ఉన్నతిః కథంవా మానః" నేను ఉత్కృష్టుడను అనుచితైన్నత్యమునకు మానమని పేరు. (గు. ప్ర.) శూరులకు ప్రాణములకన్న మానమే ముఖ్యము. వారి కది అమూల్యాభరణము. ధీరోదాత్తాది నాయకులకు కూడ అభిమాన మనునది ప్రధాన లక్షణము. అభిమానధనులు పరుల తిరస్కారమును సహింపలేరు :

“అర్కకాంత మచేతనంబయ్యు నవిత్పాదములు సోకినంతనె ప్రజ్వరిల్లు
గాన నభిమానవంతుఁ డెందైన శత్రుకృత తిరస్కార మెట్లు సహింపజేర్చు?”

వారి కత్యున్నతదశయో లేక తద్విపరీతమోకాని మధ్యమార్గములు లేవు.

“కుసుమ గుచ్ఛంబులకుఁ బోతె బొసఁగు శార్దూ
మానవంతున కివి రెండు మహితగతులు :
సకలజన మస్తకప్రదేశములనైన
వనమునందైన జీర్ణభావంబుఁ గనుట”

ఉదా : బుస్సీ నైన్యము లుద్ధతితోఁ బోరి బొబ్బిలి రంగారాయని సేనల మరుమాడుచుండఁగా రంగరాయలు రణరంగమున వీరుల నెలుగెత్తి పిలిచి :

“బిలిచి యనమానకక్ష యిబ్బలము పెంపు
తెంపు నై రింప రా దింకఁ చెగువఁజేసి
మనల శుద్ధాంతకాంతా ప్రమాదణి ॥
నెఱిపి యభిమాన ధనమె మన్నింప లేస్స!”

“బలవంతుండగు వైరివైఁ దొడరి దోఁపాండిత్యముల్ బాపిరన్
విలసత్భాతియు మానరక్షణము నదృష్టిన్ ప్రవర్తిల్లిరన్
కులముంబెద్దలు మెచ్చుకొంటయును గల్గున్మీద నాతారకా
జలజాతాప్త నిశాకరంబగు యశస్సంపత్తియుంబల్లుడున్”

—రంగారాయ చరిత్రము. 8-151-152.

ఇందభిమాన ధనసాధనమే ప్రధానము. దాని కానుపంగికఫలము కీర్తి, భాతియు యశస్సంపత్తియు అనుటచేతను, మానధనము, మానరక్షణము అని నిశ్చయార్థము తెల్పుటచేతను అనుభావము స్ఫుటికరింపఁబడుచున్నది. మాన సంరక్షణార్థమై యుద్ధమున కుత్సహించుటయందిచ్చట మానప్రధానమై వీరము స్ఫురించుచున్నది. “బొబ్బిలి యుద్ధ” నాటక విమర్శనమున ఈ విషయము విపులముగ వర్ణితము.

ఇచ్చట నొకటి మీమాంస్యమగును. సాహిత్యశాస్త్రమునందు నిబంధింపఁ బడిన యిన్ని వీరరసభేదములను చూచినపుడు - “అయితే యింక వీరరసము

కానిచేమున్నది ?” “అలంకారికులు వీరరసమున కతివ్యాప్తిని కల్పించి దానిని పల్లవరిచినారేమో ?” అను భావములు కొందఱికిఁగలుగవచ్చును. నా యభిప్రాయమున సాహిత్యమర్హజ్జులగు అలంకారికులదృష్టి సముచితమైనదేయని స్ఫురించుచున్నది. ప్రాచీనులదృష్టిలో జీవితమే ధర్మసాధనరూపమైనది. అది ప్రభుల్లమగు సుత్సాహముతో నిండినది; మఱియు వివిధ దుర్గుణత్యాగపూర్వకముగ సద్గుణారంభ సముల్లసితమైనట్టిది. అట్టి సాధన వీరరసభూషితమై జీవిత పరివ్యాప్తమై సర్వపురుషార్థ సంపాదకమై యొప్పుననుటలో నాశ్చర్యమేమి ? అర్థకామ పురుషార్థములు పరిచ్ఛిన్నములై తదీయములైన రౌద్రశృంగారములకు గూడ అట్టి పరిచ్ఛిన్నతనే ఆపాదించుచున్నవి. ఒక్క ధర్మమే ప్రవృత్తి నివృత్తి భేదముచే ద్వివిధమై అదియే రసరూపమున వీరశాంతములుకాఁగా అందు సాధనరూపమైనవీరరసము అంగాంగిభావమున సర్వరసములకును పోషక మగుచున్నది. అది సాధకుఁడైన నాయకుని ప్రతిగుణమునందును, ప్రతిభావమునందును, ప్రతిచర్యయందును ప్రతిబింబించుటలో విప్రతిపత్తి యేదియులేదు. అట్టివో నాయకునియందు నిబద్ధములైన గుణములన్నియు ధర్మాంశరూపములే యైనను కావ్యనిబంధనార్థమై ప్రత్యేకనిర్దేశముకొనుటకు సత్వాదివీరములపేరిట వివిధములుగా నిరూపింపఁబడియున్నవి. ఇది-అతివ్యాప్తము ననుచితము కాక పోగా వీరరసవైశాల్యమును సూచించుటకుఁడగిన ప్రక్రియ యని భావించుచున్నాను. శృంగారాదులగు రసముల విషయమున పూర్వోక్తములగు నియత భేదమునే పాటించుచువచ్చిన అలంకారికులు - జగన్నాథ పండితుఁడు, అచ్యుతరాయలు మొ. వారు- వీరరస విభేదములను నిరూపింపవలసి వచ్చినప్పుడు స్వోపజ్ఞముగా నిన్ని విభాగములొనర్చి వీరరసస్వరూపమును వ్యంగ్యముగా గుర్తించినారనవచ్చును. అట్లే వీరరసతత్త్వజ్ఞులయిన కవులు - శాస్త్రజ్ఞులు ఇంకను మఱియొన్ని భేదములను ప్రతిపాదించిన యెడల నది వారు తమ ప్రతిభాదృష్టితో చేసిన రసదర్శనముయొక్క ఫలితార్థములుగా భావించుట సహృదయుల లక్షణము.

ప్రవాహరూపములైన దేశీయభాషలలో నుదాత్తాశయసాధకమైన పెక్కు ధర్మదృష్టులు కాలానుసారముగాఁ దత్తత్సాహిత్యములలోఁ జేర్చబడి నూత్న స్వరూపములతో విరాజిల్లుట న్నావికమైన విషయము ! అప్పుడట్టి సార్వకాలిక ప్రయోజనముగల కవుల దర్శనములు వీరరసభేదములను ఇంకను పెంచి ఆ రసమునకు, మానవజీవితమునకు గల సమగ్రవ్యాప్తిని సూచించును. అందుచే నిట్టి ప్రక్రియ సముచితము, సువిశాల దృక్పథసూచకము నగునని మనవి !

4. వీరరసాశ్రయములు

కావ్యేతివృత్తము

“శరీరమాద్యం ఖలు ధర్మ సాధనమ్” అని మహాకవి కాళిదాసోక్తి. ధర్మసాధకుఁడు తన శరీరము శిథిలము గాకుండ చూచుకొనుట ప్రథమం దృశ్యమని యందలి తాత్పర్యము. తాత్త్వికదృష్టితో నీ వాక్యార్థమును లోతుగా నాలోచించినచో రెండు సత్యములు బయలు వడును. లోకమునఁ బ్రాణుల శరీరము లెన్నటికైనను శిథిలములగుట తథ్యము. కాని వానిని జాగ్రత్తగాఁ బోషించుకొనినచో దీర్ఘకాలము మనుటకు వీలుండి ధర్మసాధన రుపయోగ పడును. అయినను దేహి శరీరస్వభావమగు కౌమార యౌవన జరాసంస్థలను దేహాంతరప్రాప్తికిని లోనుగాక తప్పదు. ఇది యొక సత్యము. దేహిదేహమున కన్న భిన్నుఁడు. “దేహీనిత్య మవధోఽయం దేహీసర్వస్య భారత!” (భ. గీ. ద్వి 30) అను గీతావాక్యముచే సమస్తప్రాణి శరీరములం దుండు దేహి (ఆత్మ) నాశనము లేనిదని తేలుచున్నది. దీనినిఁ దెలియుట రెండవ సత్యము. నరుఁడు జీర్ణవస్త్రములఁ బరిత్యజించి నూతన వస్త్రధారణ మెట్లుగావించునో అట్లే దేహి శిథిల శరీరములఁ బరిత్యజించి నవ్యములఁ బొందుచున్నాఁడు.¹

“పురుషః ప్రకృతిస్థోహి ఖంక్తే ప్రకృతిజాన్ గుణాన్” అను గీతా వాక్యముచే పురుషుఁ (ఆత్మ, దేహి) డాయా ప్రకృతు (దేహము) లందున్న వాఁడై దేహేంద్రియ సంఘాతరూప పరిణతమగు ప్రకృతినిఁ దనరూపముగా నజ్ఞానవశమునఁ దలఁచుచు, ప్రకృతివలన జనించిన సుఖదుఃఖ మోహాదులఁ బొందుచున్నాఁడు. అట్లగుటచే సర్వప్రాణివ్యాప్తమైన యాత్మస్వరూపమొక్కటియే యైనను భిన్నభిన్న ప్రకృతులందు వ్యాపించియుండుటవలన, భిన్నభిన్న నామరూపానుభవాదులతో భాసించుచున్నది. ఇవట దేహములండు భేదమే కాని పురుషునియందుఁ గాదు. ఇది బ్రహ్మసృష్టియందలి ప్రాణిలక్షణము.

కవిబ్రహ్మ సృష్టియందలి జీవలక్షణము దీనికన్న విలక్షణము. కవి సృష్టి కావ్యము. కావ్యమునకు శరీరము శబ్దార్థములు. శబ్దార్థముల సాయమునఁ గవి వర్ణనము (కవనము) నేయును. వర్ణన మొనర్చుటకొక వస్తువననరము.

1. వాసాని జీర్ణాని యథా విహాయ నవాని గృహ్లాని సరోఽపరణి

తథా శరీరాణి విహాయ జీర్ణాన్యన్యాని సంయాతి నవాని దేహి. —(భ. గీ. ద్వి. 22).

అట్టి వస్తువే యితీవృత్తము. కావుననే భరతుఁడు “ఇతి వృత్తంతు కావ్యస్య శరీరం పరికల్పితమ్” (నా. శా. 19 అ. శ్లో 1) అని ప్రవచించినాఁడు. కావ్య శరీరమునం దాత్మరసము. రసాత్మకమగు కావ్యము జీవించును. జీవాత్మవలెనే రసము శాశ్వతము, వ్యాప్తము, అనశ్వరము. కాని జీవుఁడు జీర్ణమగు దేహమును వదలి దేహాంతరమునఁ బ్రవేశించును. రసముపట్ల నిట్టి ప్రవృత్తి లేదు, కావ్యవ్యాపియై యున్న రసము కావ్యమునుఁగూడ తనవలెనే యక్షరమును, సువ్యాప్తమును, ఆనంద సుందరమునుగా నొనర్చును. అత్మకువలెనే శరీరమునకు కైథిల్యములేని శాశ్వతత్వము గల్గుటయే యిందలి వైలక్షణ్యము, విశేషము.

కావ్యేతివృత్త నాయక ప్రవృత్తులఁబట్టి రసము బహురూపములుగ భాసించును. రతి స్థాయిభావముగాఁగల్గు కావ్యరసము శృంగారము. ఉత్సాహ ప్రధానమగు కావ్యరసము పీఠము. ఇట్లే యన్ని రసములు. రసములు సంఖ్యకుఁ బెక్కులైనను అనుభూతియం దవి యాస్వాద్యమానము లగుచు నానందైక రూపముఁ దాల్చుచున్నవి. మానవజీవిత సమాంతరముగ కావ్యజీవితము నిట్లు విమర్శించుట భారతీయుల విలక్షణత్వము.

‘ఇతివృత్తము కావ్యశరీర’ మని భరతుఁడు చెప్పిన శ్లోకమున కభినవ గుప్తుఁడు చేసిన వ్యాఖ్యానము గమనార్హము. అనభినేయమైన కావ్యమునకు వృత్తము (కథ-story) శరీరము. అభినేయమైన కావ్యమునకు (దశరూపమునకు) ఇతివృత్తము (well-knit plot) శరీరము. ‘ఇతి’ యనఁగా పంచ సంధులతో నలంకరింపఁబడిన అని యర్థము.¹

వృత్తము, వస్తువు అను పదములు తుల్యార్థపదములుగను, పర్యాయ పదములుగను సాహిత్యమునఁ బ్రయోగింపఁబడుచున్నవి. కావున కావ్యవృత్త మన్నను కావ్యవస్తువన్నను నొకటియే. “రాజర్షి వంశచరితం-నదివ్యచరితం-నృపతీనాంయచ్చరితం యేనాయకాని గదితాః తేషాం ప్రత్యక్షచరిత సంయోగః” “వృత్తంస్యా దాధికారికమ్” అను నిర్వచనమువలన కావ్యవస్తువు ప్రత్యక్ష నాయకచరిత (వృత్త) మని యనఁబడుచున్నది.

‘వస్తువు-వసంత్యస్మిన్ సర్వేకావ్యార్థాః సేత్యగుణ భావకర్మాది రూపా ఇతి’ అను ప్యుత్పత్తిచే సేత్యగుణ భావకర్మలును ‘ఆది’ పదముచేఁ దద్విభావాది సామగ్రియు నిందు వసించును, వ్యాపించియుండును; గనుక ‘వస్తువు’ అని

1. శ్రీ పో. శ్రీ. అప్పారావు. నా. శా. వి. అం. 19 అధ్యాయము. పుట 586.

చెప్పడగును. వస, నివాసే, ఆచ్ఛాదనే, స్తంభే, స్నేహమోహచ్ఛేదాపహారేషు” అనుధాత్వర్థ విశేషములచే కావ్యవస్తువు కావ్యమున కాధారము (స్తంభ భూతము) అనియు, నాయకునిచే నాచ్ఛాదిత మయినట్టిదనియు, సామాజిక హృదయగత దుఃఖరూప సంస్కారములకు ఛేదకమయి వారి మనస్సుల నపహరించునట్టిది, సర్వకావ్యార్థములచే వాసితమై (వ్యాప్తమై) యుండునట్టిదనియు, సాత్త్విక హృదయముల స్నేహ (ప్రేమ) పాత్రమును, రాజన, తామసహృదయములకు మోహకమునయి ‘యస్తుష్టేస్తుష్టి మాయాతి, శోకే శోకమువైతిచ, దీనే దీనత్వ మాయాతి సనాత్యేప్రేక్షసి, అనుస్థితీకీ గూర్పు నట్టిదియునగు నను అర్థవిశేషముల కాధారమైయున్నదని కావ్యభాతత్వ ప్రకాశికాకర్త.

కవి కావ్యవస్తువు నెన్నుకొనుటనుబట్టి వస్తువు ప్రభావ్యతోతావద్య మిశ్ర భేదభిన్నరూపమగుచున్నది. పురాణేతిహాస ప్రసిద్ధమగు కథప్రసిద్ధము; కవి కల్పిత ముత్పాద్యము; కొంత ప్రసిద్ధము కొంత యుత్పాద్యమునైన కథ మిశ్రము. రసాచిత్యపోషణకై కవి ప్రభావ్యతమును కొంతమార్చి స్వీయకల్పనఁ గొంతచేర్చి, కావ్య నిర్మాణ మొనర్పవచ్చును. ఇందుఁ బ్రభావ్యతము పుట్టు రత్నమువంటిదనియు, కల్పితము కృత్రిమరత్నము వంటిదనియు, మిశ్రము సానఁబట్టిన జాతిరత్నమువంటిదనియు రామరాజభూషణుని యభిప్రాయము.

“కేవల కల్పనాకథలు కృత్రిమరత్నము లాద్యసగృహత్
వావిరిపుట్టు రత్నము లవారిత సత్కవి కల్పనా విభూ
షావహ పూర్వవృత్తములు సానఁగిరిన జాతిరత్నముల్”

—వసుచరిత్ర 1 ఆ. 19 పద్యము

ఏ కావ్యవస్తువు అయినను సామాన్యముగా నొక ఫలసిద్ధి పర్యంతము నొనర్చు ప్రయత్నమును వర్ణించెడి స్వరూపము గలిగియుండును. ఫలసిద్ధికొఱకు తీవ్ర ప్రయత్నము చేయువాఁడును, తత్ఫలభోక్తయు నగువాఁడు కావ్య నాయకుఁ డనఁబడును. “నయతి వ్యాప్తోతి ఇతివృత్తం ఫలం చేతి నాయకః, సమగ్ర గుణః, కథావ్యాపీనాయకః” అని హేమచంద్రుఁడు. “కథాం నయతి స్వకర్త వ్యాంగ భావమితి కథానాయకః” అని విద్యానాథుఁడు. “కథాంనయతి స్వకర్తవ్యాంగ భావమితి కథానాయకః, యోనిర్వహణేఫలభాగీ” అని ధ్వన్యా లోకవ్యాఖ్య. ఈ నిర్వచనములను పరిశీలించినచో నాయకుఁడు కథావ్యాపియు, ఫలభాక్కు, సమగ్రగుణుఁడు అని తేలుచున్నదికదా! అట్టివాఁడు

ధర్మార్థకామాది పురుషార్థసిద్ధికై యొనర్చు ప్రయత్న విశేషవర్ణనమే కావ్య వస్తువనఁబడుచున్నది. అనఁగా కావ్యవస్తు గుణస్వరూపములునాయక గుణ స్వరూపములవై నాధారపడియుండునని తాత్పర్యము.

భరతుఁడు నాట్యేతివృత్తవ్యాప్తిని నిరూపించుచు “తైలోక్యస్యాఽస్య సర్వస్య నాట్యం భావానుకీర్తనమ్” ‘లోకవృత్తానుకరణం నాట్యమ్’ “నానా పురుష సంచారానాట్యం - ఉత్తమాధమ మధ్యానాం నరాణాంకర్మ సంశ్రయమ్” అచటచే స్వర్గమర్త్య పాతాళలోక స్వభావవృత్తానుకరణము నాట్యమని వ్యక్తమగుచున్నది. లోకవిభాగము ననుసరించియు, జాతివిభాగముఁ బట్టియు నాయకులు దివ్యులు, అదివ్యులు, దివ్యాదివ్యులు అను భేదములచేఁ బరిగణింపబడుదురు. కాని ‘నరాణాం కర్మసంశ్రయం, సర్వేభావాస్తు దేవానాం కార్యామానుష సంశ్రయాః’ అను భరతోక్తులఁబట్టి దివ్యులుగూడ మానవ స్వభావ చేష్టితానుగుణముగా కావ్యమున వర్ణింపఁబడుదురని, భావింపఁబడుచున్నది. తద్వారమునఁ బ్రేక్షకులకును. పఠితలకును రసానుభూతి కలుగు నవకాశ మేర్పడుచున్నది. హేమచంద్రాదులు నాయకుఁడు సమగ్రగుణుఁడు (Ideal personality) అనుటచే నాతఁడు సర్వోత్తముఁడై యాదర్శజీవి యని పించు కొనవలెను. అట్టి నాయకుని గుణవృత్తాది వర్ణనముచేతనే కావ్యము నకు గౌరవము గలుగును. రామాయణాది కావ్యములకందులకే యధిక గౌరవము. దీనిని భట్టుమూర్తి యిట్లు తెల్పియున్నాఁడు.

“రామాయణాదిక గ్రంథంబు అనవద్యనేతృవర్ణనల వన్నియకు నెక్కి-
వై శేషికాది నానాశాస్త్రములు శివప్రతిపాదనమున సన్నతి వహించె
సంధ్యాదిమంత్రముల్ శశ్వదీశ్వరనామ జపసాధనత ననశ్వరము లయ్యె
బలుకు లొండొంటికిఁ బ్రామిన్కులును బరబ్రహ్మగోచరములై ప్రణుతిఁ గాంచె
ననినఁ గావ్యం బ మేయనాయకవికస్వర స్వరూపనిరూపణ ప్రాజ్ఞియగుట
వేఱ వివరింప నేల? బంగారమునకుఁ జటుల సౌరభ్యలహరి యబ్బుటయ కాదె!”
—కావ్యాలంకార సం. పి. ప. 24

ఉదారచరిత నిబంధనమే ప్రబంధ ప్రతిష్ఠయని రుద్రటుఁడు; లోకోత్తర గుణోత్తరుఁడగు నాయకుని వర్ణనమొనర్చు కవియొక్క వాగ్వృత్తి యల్ప మైనను విదవృత్కర్ణావతంసమగునని భోజుఁడు.

“శబ్దార్థయో రపి పుణ్యశ్లోక చరిత నిబంధనేన సహృదయ హృదయానందిత్వం అతోనాయకస్యైవ కావ్యే ప్రాధాన్యమ్”

అని విద్యానాథుడు. అనల్పశీల్ప విన్యాసముగలిగిన శీల్పఖండము లన్నిటి యందును తత్తమాదర్శగుణసమన్వితులగు దేవనాయకాదుల ప్రతిమలెట్లు పూజా గౌరవాదు లందుకొనుచున్నవో అట్లే కావ్యములందు తత్తమ నాయకములు విపుల విఖ్యాతి నొందుచున్నవి.

ఉత్సాహ ము తత్తమ ప్రవృత్తికమగుటచేతను, పీఠము ధర్మప్రధానమగుట వలనను పీఠరస ప్రధాన కావ్యములందు తత్తమనాయకుల స్వభావవృత్తములే వర్ణితము లగుననుటలో విప్రతిపత్తిలేదు.

కావ్య నాయకుడు

కావ్యనాయక గుణములనుగూర్చి లాక్షణికు లీ క్రింది విధముగాఁ జెప్పొని యున్నారు.

“నాయకాః నాటకాశ్రయాః తత్రోత్తమాయాం
ప్రకృతౌ నానాలక్షణ లక్షితాః” —భరతుడు నాట్యశాస్త్రము

“త్యాగీ కృతీ కులీనః సుశ్రీకో రూపయావనోత్సాహీ
దక్షోఽనురక్త లోకస్తేజో వైదగ్ధ్య శీలవాన్ నేతా” —సా. ద.

“నేతా వినీతో మధురస్యాగీ దక్షః సైయంవదః
రక్తలోక శ్శుచి ధ్యాగ్మీ రూపవంశః స్థిరోయువా
బుద్ధ్యుత్సాహ స్మృతిప్రజ్ఞా కలామాస సమన్వితః
శూరో దృఢశ్చ తేజస్వీ శాస్త్రచతుశ్చ ధార్మికః” —దశరూప.

“శోభావిలాస మధుర లలిత మాధుర్య స్థైర్య గాం
భీర్య తేజాం స్యష్టా సత్వజా స్తద్గుణాః” —కావ్యానుశాసనము

“మహాకులీన తౌజ్జ్వల్యం మహాభాగ్య ముదారతా
తేజస్వితా విదగ్ధత్వం ధార్మికత్వాదయో గుణాః” —ప్రతాపరు.

ఉన్నత కులమున జన్మించుట మహాకులీనత ; రూపసంపన్న దేహము గల్గి యుండుట తౌజ్జ్వల్యము; విశ్వంభరాధిపత్యము మహాభాగ్యము; దానశీల మౌదార్యము; జగత్ప్రకాశకత్వము తేజస్విత; కార్యచాతుర్యము వైదగ్ధ్యము; ధర్మైక్య కాయత్తచిత్తము కల్గుట ధార్మికత; వినయస్వభావము వినీతత్వము; ప్రేయ దర్శనత్వము మాధుర్యము; సర్వస్వమిచ్చుట త్యాగము; ఊహకారిత్వము దక్షత; సర్వజనానురాగము లోకానురక్తి; మనోవైర్మల్యము శుచిత్వము; వాఙ్మనః క్రియాదులందు చంచలత్వము బుద్ధిమత్త్వము; ఉత్కట కార్యనిర్వహణ

సామర్థ్య ముత్సాహము; నవనవోన్మేష శాలినియగు ప్రతిభ ప్రజ్ఞ; ఉపకారి యెడ నుపకారబుద్ధి కృతజ్ఞత; చతుష్టప్తి కళాభినివేశము కలావత్త్వము; పట్టుదల దృఢత్వము; ఇత్యాదులు నాయకుని ప్రధానలక్షణములు. “గుణాః పూజాస్థాన” మృనుభవబూతి వచనము గుణవంతులే లోకమునఁ బూజార్హులగుదురని బోధించుచున్నది. ఇట్టి యభిప్రాయముతోడనే లాక్షణికులు కావ్య నాయకుని సంపూర్ణ గుణుఁడని ప్రవచించి యుండిరి. కాని నాట్యదర్పణ, సరస్వతీ కంఠాభరణ, భావప్రకాశన కర్తలు కథావశమున నుత్తమ మధ్యమాధమ నాయకులను గూడ ననుసంధింప వచ్చునని పేర్కొని యుండిరిని యిదివరలో సూచింపఁబడినది. ‘కేవలగుణవా నుత్తమః’ అని జినవర్ధనసూరి ‘సర్వగుణ సంపద్యోగాదుత్తమః’ అని భోజరాజు. ‘స్వల్పదోషో, బహుగుణో మధ్యమః’ అని ప్రతాపరుద్రీయవాఖ్య. ‘హీనోగుణైశ్చ బహుభిరధమః పరికీర్తితః’ అని భావప్రకాశనము. ‘కేవలదోషవానధమః’ ప్ర. రు. వ్యాఖ్య. మధ్యమాధమనాయకుల యందలి యుత్సాహ ముదాత్తలక్ష్యభూతముకాదు కావున దానివలన వీర ముత్పన్నముకాదు. ఇక నుత్తమ నాయకాశ్రయమైన కావ్యమే వీరరసో చితమనఁబడును.

నాయక స్వరూపము నిరూపించుచు విద్యానాథుఁడు

“యశః ప్రతాపసుభగః పుమర్థత్రయ తత్పరః
ధురంధరో గుణాధ్యశ్చ నాయకః పరికీర్తితః”

అని పేర్కొనెను. కీర్తి, ప్రతాపసుభగత్వము, ఆర్తావనత్వము, ధర్మార్థ కామ తత్పరత్వము, భూభరణత్వము, కావ్యగీతప్రియత్వము, లాక్షణికులు నాయకుని యందు నిబంధించి తత్స్వరూపమును నిర్ణయించుటలో నుత్తమపురుష స్వరూపమును వ్యంగ్యముగాఁ జేర్కొనినట్లగుచున్నది.

వైఁభేర్కొనఁబడిన నాయక గుణస్వరూపలక్షణాదు లన్నియు వీరరస ప్రధానకావ్యములందు నాయకునియందు గాననగును. ప్రకరణభేదము ననుసరించి నాయకునియం దీగుణము లొక్కొక్కసారి యొక్కొక్కటిగాని, కొన్నిగాని, లేక అన్నియుగాని గోచరింపవచ్చును. గుణవర్ణనము కవి రచనా వైపుణ్యమువై నాధారపడి యుండును. గుణములు మానవునకు పూర్వజన్మ వాసనాబలమునను, ప్రస్తుతజన్మలోని పరిసర ప్రభావములవలనను, శిక్షాదుల వలనను హృదయమునందేర్పడెడి స్థిరమైన భావములు. ఆ భావములు చేష్టా

రూపమున వ్యక్తములగు సమయమున బహిర్గోచరములగును. ఇట్టి ప్రకటిత భావమున కాలంబనమై నాయకుఁడు సామాజికులకు విభావముగుచున్నాఁడు.

చిత్తస్థైర్య ముత్సాహవంతునకు ప్రధానలక్షణము, మహాసంగ్రహములందును చలించని ధృతి చిత్తస్థైర్యసంబడును. నాయకగుణములందుఁ జెప్పబడిన స్థిరోత్సాహదృఢత్వము లనునవి చిత్తస్థైర్యమును వ్యక్తీకరింప సమర్థములు. ఉత్సాహవంతుని రెండవలక్షణము సత్వరకార్యాచరణోన్ముఖమైన మానసక్రియ. దీనిని దక్షత, బుద్ధిమత్త్వము, ప్రజ్ఞ, వైదగ్ధ్యము మొ. నవి ప్రకటింప సమర్థములు. ఉత్తమత్వము, ధర్మానురక్తి కల్గియుండుట మఱియును ముఖ్య లక్షణము. వైఁభేర్కొనబడిన గుణములన్నియు, వీనినిఁ బ్రదర్శింప సమర్థములు.

జీవితము నిరాటంకముగా నల్లెరుపై బండివలె శ్వాసనిశ్వాసలవలె సులభముగా జరిగినన్నట్లు మానవులందుత్సాహప్రవృత్తి ప్రవృద్ధినందఁజాలదు. సుఖలాలసులై లబ్ధములైన సుఖభోగములతో సంపృప్తిచెంది, వానివర్తులమందే కూపస్థమండుకములవలె చరించు మందప్రవృత్తుల హృదయమ్ములందుత్సాహము నెలవేర్పరచుకొనఁజాలదు. కాగా ఇచ్ఛావృత్తి బలీయమై కార్యసాధన సమర్థమగుశక్తి యున్నవానియందు మాత్రమే నిలుచును. లోకవృత్తమునఁ గార్యాచరణమొక్కటియే చాలదు; దానికిఁదగిన జ్ఞానము మానవుని హృదయమున వెల్లివిరియవలసి యున్నది. జ్ఞానప్రవృత్తిలేని ఇచ్ఛావృత్తి నిష్ప్రయోజనమేగాక నపాయకరముగూడ. ఇచ్ఛావృత్తి నిరాటంకముగాఁ బ్రవర్తించు జీవితమునందుత్సాహము సాంద్రముగా నుండలేదు. అనవరతము అవరోధములను గురుతరకష్టములను ఎదుర్కొను జీవితమునందు మాత్రమే యుత్సాహ ముత్కటరూపముఁ దాల్పఁగలదు. సమతలమందు గంభీరమందవేగముతోఁ బ్రవహించు మహానది కడ్డముగా నొక పర్వతము నిలిచి నప్పు డాతరంగిణి కల్లోలవతియై, మార్గాంతరముకొఱకై యొనర్పు ప్రయత్న విశేషము, కొండను డిక్కొనుటయందలి సంరంభము కాంచినచో నా చల్లని రస హృదయములోఁ బ్రబుద్ధమయిన విద్యుద్వేగభావ ముద్బోధింపగును. అట్లే మానవునికి స్వీయకార్యాచరణమునం దేదైన వ్యసన మేర్పడినచో నాతని హృదయమున యోచనాశక్తి యధికమై జ్ఞానశక్తి పెంపొందును. తద్వారమున సానఁబట్టిన రత్నమువలె, పుటమువేసిన బంగారమువలె, నిచ్ఛావృత్తి ప్రకాశవంతమై యధికతర యత్నోత్సాహములతో నభ్యుదయమార్గమునఁ దురంగ

లించును. కావున కావ్యవస్తువునందు వీరుడగు నాయకుని పురుషార్థ సాధన మందెంత బలీయమైన యాటంకములు కల్పింపఁబడినవో తన్నివారణకై యాతఁడెట్టి ప్రయత్నము లొనర్చియున్నాఁడో. వానియందాతఁడు ప్రదర్శించు నుత్తమ వీరగుణ సముదాయమెద్దియో మొదలైన విషయములఁ బరిశీలింతుట వలన వీరరస కావ్యవస్తు గౌరవము నిరూపితమగునని తేలుచున్నది.

కావ్యమున వివిధ ప్రవృత్తులుగల పాత్ర లధికముగా నున్నప్పుడు వాని యందు నాయక నిరూపణమెట్లు చేయవలెనో భరతుఁడు నాట్యశాస్త్రమునఁ జేర్చొనెను. “వ్యసనియయిగాని, దుఃఖమును పొందిగాని, పిమ్మట ఎవఁడభ్యుదయము పొందినవాఁడగునో అతఁడే ప్రధాన నాయకుఁడని తెలియవలెను. అనేకులకు ఒకేవిధముగా వ్యసనాభ్యుదయములు రెండును కలిగినప్పుడు ఎవని వ్యసనాభ్యుదయములు పరిపుష్టములై యుండునో అతఁడే నాయకుఁడగును.”¹

భరతుఁడు స్త్రీపురుష ప్రవృత్తుల కుత్తమమధ్యమాధమ భేద మొనర్చి నాఁడు. అందు మధ్యమోత్తమ ప్రకృతులలోనివారును నానాలక్షణ లక్షిత లైన వారును నాయకులు కావచ్చునని తెల్పియుండెను. ‘జితేంద్రియుఁడు, జ్ఞానవంతుఁడు, నానాశిల్పవిచక్షణుఁడు, దక్షిణుఁడు, మహాలక్ష్మ్యయుతుఁడు భీత (దీన) జన పరిసాంత్యనపరుఁడు, నానాశాస్త్రార్థ సంపన్నుఁడు, గాంభీర్యాదార్యశాలి, స్తైర్య త్యాగగుణోపేతుఁడు, అయిన పురుషుఁడు ఉత్తమ ప్రకృతి గలవాఁడు; లోకాచారచతురుఁడు శిల్పశాస్త్ర విశారదుఁడు, విజ్ఞాన మాధుర్యయుతుఁడు, అయిన పురుషుఁడు మధ్యమ ప్రకృతి గలవాఁడు.’² వీరిరువురిలో నానాలక్షణ లక్షిత్యమును సాధించినవారే నాయకత్వార్హత గల్గి యున్నారు. ఈ గ్రంథమున ద్వితీయాధ్యాయమునఁ జేర్చొనఁబడినట్లు కావ్యమున నుత్తమేతర నాయకునిఁ గైకొనినను అతనియందు పురుషార్థసాధన రూప ప్రవృత్తి క్రమముగా వర్ణితమైనచో తత్రప్రవృత్తి ఉత్తమత్వ నిమిత్తమగుచున్నది కావున తదుత్కటోత్సాహమును వీరముగాఁ బరిగణింపవచ్చుననుటకు భరతుని యీ వచనముగూడ ప్రబలపేతు వగుచున్నది. మధ్యములు గూడ నానాలక్షణ లక్షితత్వమునుసాధించి నాయకులగుటకు భరతుఁడు శాస్త్రావకాశముఁ గల్పించి యున్నాఁడు.

చతుర్విధనాయకులు

ఇట్టి నాయకులు చతుర్విధులని భరత మహర్షి .

1, 2. శ్రీ పో. శ్రీ. అప్పారావుగారి యనువాదము.

“ధీరోద్ధతో ధీరలలితో ధీరోదాత్త స్తతైవచ
ధీరప్రశాంత శ్రైవేతి నాయకా నాటకాశ్రయాః” —24 ఆ. 8 శ్లో.

ఈ విభాగమునే తరువాతి లాఙ్ఘిణకు లంగీకరించి యున్నారు.

ధీరోదాత్త, ధీరోద్ధత, ధీరశాంత, ధీరలలిత శబ్దముల నాగ్నింటనుగల “ధీర” శబ్దప్రయోగచిత్వమును గూర్చి చర్చించుచు శ్రీ సన్నిధానము సూర్యనారాయణశాస్త్రిగారు కావ్యాలంకార సంగ్రహమున నిట్లు వ్రాసి యున్నారు : “ఈ నల్వరికి ధీరత్వము సాధారణగుణము. ఉదాత్తత్వాదుల సాధారణగుణములు. ధీరత్వమన ధైర్యము. ఇది వీరుని ధర్మము. కాబట్టి యుదాత్తాదులు నలువురును వీరులుగాగూడ నుండవలెను...కొందఱు ధీరుడన సామాన్యనాయక గుణములు (కులము, మహాభాగ్యము, మొ॥నవి) గలవాడని యర్థముచెప్పుదురు. ఆపక్షమున నాయక సామాన్యగుణము లుదాత్తత్వాదులు అందఱకును ముఖ్యముగా నుండవలెను. వానితోపాటు విశేషగుణములగు నుదాత్తత్వాదులుండవలయు ననియు నందురు. కాని దీనికన్నఁ జైయర్థమే లెస్స”.

చతుర్విధనాయక వృత్తములందెల్లెడలను ధీరత్వము ప్రపంచితమగుట వలన వానియందు వీర మనుస్యాతముగా నుండితీరునని ధ్రువపడుచున్నది. నాయకుఁడు పురుషార్థసాధనాత్మక ప్రవృత్తి గలవాడగుటచే నుదాత్తత్వాది విశేషగుణములకును పురుషార్థ సాధనమునకును అవినాశావసంబంధముండి యుండవలెను. దీనికిఁదోడు ధీరోదాత్తాదివిభాగము రసదృష్టితోగూడ నొనర్చినట్లభినవగుప్తుని “ధర్మయుద్ధ, వీరప్రధానః ధీరోదాత్తః, వీరరాద్రప్రధానః ధీరోద్ధతః, వీరశృంగార ప్రధానః ధీరలలితః, దానధర్మ వీరప్రధానః ధీరశాంతః” అనెడి నిర్వచనములవలనఁ దెలియుచున్నది. వీని తాత్పర్యము గ్రహించినచో ధీరోదాత్తాదినాయకులు వీరాదిరసప్రధానులనియు నారసములు పురుషార్థఫలప్రధానము లనియు విశదమగుచున్నది. అభినవగుప్తపాదులు “తత్ర చతుర్వర్గమధ్యే సర్వప్రాణి సులభస్య కామస్య సర్వవృద్ధయంగమత్వాత్ ప్రథమం శృంగారః, తతస్తన్నిమిత్తభూతోర్థప్రధానోరౌద్రః, తతోఽర్థ కామయోర్ధర్మ మూలత్వాత్ ధర్మప్రధానోవీరః త్రివర్గ ఫలక రసానంతరం మోక్షఫల శ్శాంత రస ఇత్యేవ ముద్దేశక్రమోపపత్తిః” అని నాయక, రస పురుషార్థముల చక్కని సమన్వయము సాధించినారు. విశ్వనాథాదు లీతని నంగీకరించి యిట్టి సింధాంతములనే ప్రవచించియున్నారు.

కావ్యప్రయోజన దృష్టితో కావ్య కళాతత్త్వ ప్రకాశికాకర్త చతుర్విధ నాయక విభాగము నీ క్రింది విధముగా సమన్వయించెను : “పురుషార్థతత్ప రత్వమే స్వధూపముగా గల్గిన నాయకుని చతుర్విధ విభాగము పురుషార్థోప దేశము కొఱకు పురుషార్థ దృష్టితోనే చేయఁబడియుండునని నే నూహించు చున్నాను. పురుషార్థములు నాల్గు : ధర్మార్థకామమోక్షము లని; నాయకులు నలుగురు : ధీరోదాత్తాదులని. ఈ నాయకులు నల్లరిని నాల్గు పురుషార్థములతో సంబంధింపఁ జేసినయెడల - ధీరోదాత్తుఁడు ధర్మపురుషార్థ సాధకుఁడనియు, ధీరోద్ధతుఁడు అర్థపురుషార్థ సాధకుఁడనియు; ధీరలలితుఁడు కామపురుషార్థ సాధకుఁడనియు, ధీరశాంతుఁడు మోక్ష పురుషార్థ సాధకుఁడనియుపైఁ జూపులకే మిక్కిలి సమంజసముగా గోచరించుచున్నది. భరతుఁడీ నాల్గింటికంటె నెక్కువ నాయకులుండకూడదని శాసించుట కిదియే హేతువయి యుండునని నాభావము” అని ప్రతిపాదించుచు కావ్యమునకు పురుషార్థములకును, కావ్యస్త్రీ పురుషు లకును పురుషార్థములకును, రసములకును పురుషార్థములకును, సామాజికు లకు, కావ్యప్రయోజనములగు పురుషార్థములకునుగల సంబంధమును భరతుని నాదర్శముగాఁ గొని తమ గ్రంథమున నిరూపించినారు వారు. ‘నహి రసా దృతే కశ్చిదర్థః ప్రవర్తతే’ అను వాక్యమునందు సమస్త కావ్య అంగములకు రసబంధము గలదనియు నట్టి కావ్యద్వారమున నాయకుఁడు పురుషార్థ-రస మయుండగుననియు స్పష్టపడు చున్నది.

ధనంజయాదులు నాయక స్వరూపమేగాక చతుర్విధ ధనాయక లక్షణ నిరూపణ మొనర్చి మఱియొక అడుగు ముందుకు వేసిరి.

1. ధీరోదాత్తుఁడు :

“మహానత్త్వైతి గంభీరః ఊమావా నవికత్తనః

స్థిరో నిగూఢాహంకారః ధీరోదాత్తో దృఢవ్రతః”

—దశరూపకము

మహానత్త్వఁడు, గంభీరుఁడు, సహనము గలవాఁడు, ఆత్మశ్లాఘ లేనివాఁడు, స్థిరుఁడు, గూఢాహంకారుఁడు, దృఢవ్రతుఁడు నగువాఁడు ధీరోదాత్తుఁడు.

2. ధీరోద్ధతుఁడు :

“దర్ప మాత్సర్య భూయిష్ఠీ మాయాచ్ఛద్మ పరాయణః

ధీరోద్ధత స్త్వహంకారీ చలశ్చండో వికత్తనః”

—దశరూపకము

దర్పమాత్సర్య భూయిష్ఠుఁడు, మాయావి, మోసగాఁడు, అహంకారి, చప

లుడు, ప్రచండుడు, అత్మశ్లాఘా నిరతుడు, శూరుడు, మత్సరి, అవలిస్తుడు, సులభకోపి యగువాడు ధీరోద్ధతుడు.

3. ధీరలలితుడు :

“నిశ్చింతో ధీరలలితః కలాసక్తః సుఖి మృదుః”

—దశరూ.

నిశ్చింతుడు, కళాసక్తుడు, సుఖి, మృదుస్వభావుడు, శృంగారి యగువాడు ధీరలలితుడు.

4. ధీరశాంతుడు :

“సామాన్యగుణయుక్తస్తు ధీరశాంతో ద్విజాదికః”

—దశరూ

సామాన్య గుణసంయుతుడు, వినయోపశమ ప్రధానుడు, ధీరుడు, ప్రసన్నాత్ముడు, ద్విజాదులలో నొకడు నయినవాడు ధీరశాంతుడు.

ధీరోదాత్తాదుల లక్షణములు క్రమముగా ధర్మార్థ కామ మోక్షసాధకుల కన్వయపడునట్లు నిర్ణయింపఁబడినవి. అభినవగు పుండరీకాచార్యులు ఈ నాయకులందఱు వీరరసానుప్రాణితులగుటచే నుత్సాహవంతులగు సాధకు లగుచున్నారు.

అవస్థాభేదమును బట్టి జాల్య యోవన కామార భేదము లెట్లేర్పడుచున్నవో అట్లే నాయకునియందు ధీరోదాత్తత్వాదిభేదము లేర్పడుచున్నవిగాని సంపూర్ణ లక్షణ సమన్వితుడగు నాయకుఁడొకఁడే యగుచున్నాడని కొందఱుందురు. అట్లనుటచే నొక నాయకునియందే వివిధావస్థలయందు ధీరోదాత్తాది నాయక లక్షణములు గోచరింపవచ్చును. లేక కవి ఒక్కొక్క యవస్థాభేదమును విపులముగా రచింపఁదలచినప్పుడు ధీరోదాత్తాది నాయకుల నొక్కొక్కరిని విలక్షణముగా వర్ణింపవచ్చును. కాని కావ్యాంగి నాయకులయందు అవస్థాభేదము నొకే కావ్యమునఁ జూపరాదనియు, అంగనాయకులందు మాత్రము చూపవచ్చుననియు లాక్షణికనియమము గలదు.

“ధర్మయుద్ధ వీరప్రధానో ధీరోదాత్తః” అను అభినవగు పుని మతమున వీరరస ప్రధానకావ్యమునం దంగినాయకుఁడుగా ధీరోదాత్తుఁడే యుండుననియు, నతని వృత్త మందు వర్ణితమగుననియు విశదమగుచున్నది. కాఁగా రౌద్రరస ప్రధానుడగు ధీరోద్ధతుడు, శృంగార రసప్రధానుడగు ధీరలలితుడు, శాంతరస ప్రధానుడగు ధీరశాంతుడు నాయకులుగ నిబద్ధమైన అయా కావ్యములందు వీర మంగముగా నుండి నాయకవృత్తముఁ బ్రకాశ మొనర్చుననియు, భావింపవచ్చును ; లేక వీరరస మంగిగాఁగల కావ్యమున

నంగనాయకులలోఁ బైఁ జెప్పిన అవస్థాభేదములు కల్పింపవచ్చును. రాద్రాది రసకావ్యములందు అంగనాయకాదులయం దవస్థాభేదము వర్ణించునప్పుడు ధీరోదాత్తులుగాఁ జిత్రింపవచ్చును. ఈ రెండువిధముల నాశ్రయించి వీరరసము సర్వకావ్యములందు నంగాంగి రూపములలో నేదోయొకవిధమునఁ దప్పక యుండు నవకాశమున్నదని తేలుచున్నది. అట్లగుటచేఁ గావ్యవస్తువునకు ఫల మగు కార్యసిద్ధి నాయక కార్యసాధనోత్సాహ వృత్తఫలమే కావున ఉత్సాహ ప్రవృత్తిలేని కథ యుండదనియు స్పష్టపడుచున్నది. దీనినిఁబట్టి తేలిన తాత్పర్య మిది : జీవితమునకు వీరము వెన్నెముక. అదిలేని బ్రతుకు నిరాలంబనము, శుష్కము. అట్లే వీర రసము కావ్యజీవిత మూలమేతువు. వీరములేనిది కావ్య శరీరమునకు జస్మాభ్యుదయములు లేవు. సర్వకార్య ప్రవృత్తికి మూల భూత మగు వీరములేనిది విశ్వప్రవృత్తి నాస్తి.

నాయక సహాయులు

“క్రియాసిద్ధిస్సత్త్వై భవతి మహతాం నోవకరణే” అని లోకోక్తి. మహా పురుషుల కార్యసిద్ధి వారి మహిమలయందే యుండునుగాని సాధన సామగ్రి యందుండదు అని తాత్పర్యము. భోజుడి పద్యపాదము నమస్యగా నీయగా నొక పండితుఁడిట్లు పూరించెనట !

“విజేతవ్యాలంకా చరణతరణీయో జలనిధి

ర్విపక్షః పౌలస్త్యో రణభువి సహాయాశ్చకపయః

పదాతిర్మర్త్యోఽసౌ సకలమవధీద్రాక్షసకులం

క్రియాసిద్ధి స్సత్త్వై భవతి మహతాం నోవకరణే”

ఇందు నాయకుఁడగు శ్రీరాముని మహిమ అమోఘమే. అతని సాధన సామగ్రి యల్పమే కావచ్చును. మహామహుఁడైన రామునికి సైతము కాలాను గుణముగాఁ గవి పుంగవుల సహాయమర్థింపవలసిన యగత్య మేర్పడినదనిన — అట్టిది కాలదుర్విపాకమేయైనను పురుషార్థసాధకుఁడు ధర్మసాధనయందు స్వీయ శక్తిపై నెంత యాధారపడియున్నను ఇతరులసహాయ మశ్యవసరము గావచ్చు నని ధ్రువపడుచున్నది. రాముఁడు వీరుఁడు. ధీరోదాత్తుఁడు. ఇతనికి సహాయ మొనర్చిన వీరులు సుగ్రీవాదులు. అట్లగుటచే రామాయణమున రామ చరిత ముతోఁజాటు సుగ్రీవాదుల చరితములుగూడ కొంత వర్ణితములయి యున్నవి. అందు ప్రధానఫల సాధకుఁడు, ప్రధానఫల భాక్కులయిన నాయకుని చరిత మాధికారిక వృత్తము. ఉపనాయకులనఁ దగిన సుగ్రీవాదుల చరితము ప్రాసం

గిక వృత్తము. వృత్తమును పదము శ్రవ్యకావ్యములకును - ఇతివృత్తమును పదము దృశ్యకావ్యములకు సంబంధించినదని వెనుక తెలుపబడినది. అయినను నేటి విమర్శకులు యెట్టిని సమానార్థకములుగ వాడుచున్నారు.

“ఇతివృత్తం ద్విధాచైవ బుధస్తు పరికల్పయేత్
ఆధికారికమేకంతు ప్రాసంగిక మథా పరమ్
యత్ కార్యంహి ఫలప్రాప్త్యాం సమర్థం పరికల్పితే
తదాధికారికం జ్ఞేయ మన్యత్ ప్రాసంగికం విదుః”

అని భరతుని లక్షణము. ప్రాసంగిక వృత్తము దశరూపకమున “ప్రాసంగికం పదార్థస్య స్వార్థోయస్య ప్రసంగతః” “యస్యేతివృత్తస్య పరప్రయోజనస్య సతస్తత్త్వసంగాత్స్వప్రయోజనసిద్ధి స్తత్ప్రాసంగిక మితివృత్తం ప్రసంగ నిర్వృతే” అని నిర్వచింపబడినది. ప్రసంగపక్షమునఁ బ్రధానేతి వృత్తము నందుఁ బ్రవేశించి స్వప్రయోజనముఁ గాంచిన ఇతివృత్తము ప్రాసంగికము. ఇది పతాకా, ప్రకరీభేదములచే ద్వివిధము. “దూరం యదనువర్తతే ప్రాసంగికం సాపతాకా; సుగ్రీవాది వృత్తాంతవత్ పతాకే - వాఽసాధారణ నాయక చిహ్ననత్తదుపకారిత్యాత్ యదల్పం సాప్రకరీ శ్రావణాది వృత్తాంతవత్” అని దశరూపకము. రామాయణమునందు సుగ్రీవ వృత్తాంతమువలె నితివృత్తములోఁ జాలదూరము దానికి సంబంధించి వర్ణింపబడునది పతాక. శ్రావణాది వృత్తాంతమువలె నల్పముగానుండునది ప్రకరి.¹ పతాకా ప్రకరీనాయకులు అంగి నాయకునికి సహాయభూతులయి పురుషార్థసాధనయందు యథోచితముగాఁ దోడ్పడుటచే వీరి యుత్సాహముగూడ అంగిగాఁ బోషింపబడు వీరరసమున కంగమై తతోష్ణపకమగుచున్నది. ఇది కవి కల్పనాశక్తిపై నను, సంవిధాన చాతుర్యముపై నను ఆ ధారపడి యుండును.

కావ్యకళాతత్త్వ ప్రకాశికాకర్త ప్రాసంగికేతివృత్తమును ఆనువృత్తము, ఉపవృత్తము, ప్రతివృత్తము - అని త్రిధాకరించెను. భామహోదుల ‘పంచవీర్య శ్రుతాదీని, వర్ణయిత్యరిపోరపి, తజ్జయాన్నాయ కోత్కర్ష వర్ణనంచధిసోతినః’

1. “ఈ ప్రాసంగికమందును ఫలప్రాప్తి లేకపోలేదు. అది ‘ప్రాసంగిక’ యనఁబడును. అది ప్రధాన ఫలప్రాప్తికి మవకారము. అది కాచేతివృత్తకల్పనమునందు ప్రయోగించు కవి శక్తిచేతనే ప్రాసంగికము గూడ కల్పింపఁబడును. లేదా ప్రత్యేకశక్తి నిష్పన్నమగును” అని ప్రత్యేకశక్తి యోగము. తదయోగము అని కొందఱు ప్రాసంగికమున ద్వైవిధ్యముఁ గల్పించిరి. కాని ఉపాధ్యాయు లంగీకరింపలేదు. [అభినవభారతి 3వ సం. పుట 8, 9; నాట్యశాస్త్రము - శ్రీ పో. శ్రీ. అ. పుట 582 - అధ్యుపాధిక]

అను వాక్యముచే నాయకుని కథతోనే సంబంధపడి, తద్వివక్షాశ్రయముడయి స్వవిజయముచేఁ దదుత్కర్షారాధాయకుడగు ప్రతి నాయకుడుగూడ కొన్ని కావ్యములలో - రామాయణాదులలోవలె - కానవచ్చుచున్నాఁడు కావున, ఆ దృష్టితో అట్టి నాయకుని యితివృత్తము ప్రతినాయకుని కథావిశేష రూప మగు “ప్రతివృత్తము”చే సంబద్ధమై యేకాకారముగ భాసించునట్లు చెప్ప వచ్చును. ప్రతినాయక వ్యవహారముగూడ నాయకోత్కర్షారాధానపూర్వకోపకార నిర్వాహకమే గనుక దానినిఁగూడ ప్రాసంగిక వస్తుభేదముగాఁ జెప్ప వచ్చును అట్లే వక్ష్యమాణరీతిగా నుపనాయకులగు సుగ్రీవాదుల వృత్తాంతము కూడా నాయకోపకార సంభృతములై - అవి ప్రతివృత్తములు కాఁజాలవు కనుక - ‘ఉపవృత్తము’ లనఁదగియున్నవి! ప్రధాన నాయకుఁ డొక్కఁడు గాక అతని ననుగమించి కావ్యమున నను నాయకస్థానముఁ బొందిన పాత్రల (లక్ష్మణ, భరత, భీమాదులవలె) వృత్తాంత మనువృత్తమనియుఁ జెప్పఁదగును, అప్పుడు ప్రాసంగికవస్తువు అనువృత్తము, ఉపవృత్తము, ప్రతివృత్తము అని త్రివిధముగా నుండవచ్చునని యేర్పడుచున్నది. ఇతరపాత్రల కథావిశేషములు “పరిజన కథానుబంధః” అన్నట్లు అనుబంధ కథారూపములే యగును గాని అవి యాధికారిక - ప్రాసంగిక వస్తుభేదములుగాఁ జెప్పఁబడఁదగినవి కానేరవు.

పంచసంధులు

“ఇతివృత్తం తు నాట్యస్య శరీరం పరికల్పితమ్
పంచభిః సంధిభిస్తస్య విభాగః పరికల్పితః”

అని భరతుఁ డితివృత్తము పంచసంధులచే విభజింపఁ బడునని రూపక పరముగా మాత్రమే వివరించెను : ‘భరతుని తరువాతి యాలంకారికులగు భామహాదులు (క్రి.శ. 800-750) కావ్యముగూడ పంచసంధియుతము కావలెనని చెప్పియు వాటిని వివరింపలేదు. పంచసంధులను కావ్యపరముగా నన్వయింపఁ బూనుకొనిన వారిలో ఆనందవర్ధనుఁడు ముఖ్యుఁడు. కాని తరువాతివారు అభినవగుప్తునితో మరల పంచసంధులను రూపకపరముగనే వివరింపసాగిరి. 14 వ శతాబ్ది ప్రాంతమువారగు విశ్వనాథాదులు మఱల పై ప్రసంగమును తెచ్చి మహాకావ్య మందును నాటకసంధులను, తదంగములను యథోచితముగాఁ గూర్చవలెనని నిర్దేశించి యున్నారు.”¹

1. నాట్యశాస్త్రము - శ్రీ పో. శ్రీ. ఆ. రా. అనువాదము. 9 అధ్యాయము. వి. అం. పుట 588.

భరతాదు లితివృత్తమును పంచసంధులచే విభజించుటయందలి తాత్పర్యము నరయవలసి యున్నది. లోక వృత్తానుకరణ రూపమైన నాశ్రేయివృత్తపు విభాగము లోకవృత్తము ననుసరించియే యొనర్పఁబడి యుండుననుటలో సందేహము లేదు. ఇతివృత్తమొక ప్రధానకార్యముయొక్క ఆరంభనిర్వహణ పర్యంతవ్యాప్తమని వెనుకనే చెప్పఁబడినది. అట్లయినప్పుడు సాధారణముగా నొక ఫలసాధన రూపకార్యమెట్టి పరిణామగతులను పొందునో పరిశీలింపవలె నన్న ఈ క్రింది విషయములయొక్క జ్ఞానమవసరమై యుండును.

1. కార్యమెట్టిది ? దాని సాధకుఁడెవ్వఁడు ?
2. ఫలసాధనమునకై అతఁడు కావించు ప్రయత్నములెట్టివి ?
3. కార్యము నిరాటంకముగా సాధింపఁబడుచున్నదా ?
4. ఆటంకములు కలిగినపుడు సాధకుఁడు తన్ని వారణము కొఱకు యత్నించు విధమెట్టిది ?

5. కార్యమారంభించినదాది వివిధావస్థలయందు నాయకుని మనోభావముల స్థితిగతుల పరిణామమెట్లున్నది ?

6. సాధనలో నేర్పడు వివిధ సన్నివేశములలో గలుగు వివిధ మనోభావములను కార్యోన్ముఖములుగా నొనర్చి ఫలప్రాప్తికిఁ దోడ్పడు, ఉపాయములు లేక పోతువులేవి ?

7. కార్యమెట్లు నిర్వహింపఁబడినది ?

ఈ అంశములను జాగ్రత్తగాఁ బరిశీలించినచోఁ దాత్పర్యాంశములుగాఁ గాననగునవి మూఁడు : 1. ప్రధానఫలముపై దృష్టిని కేంద్రీకరించిన సాధకుని చిత్తవృత్తుల క్రమదశ. 2. ఫలసిద్ధికి పోతువులు. 3. పురుషార్థసాధకుని వృత్తమున వర్జితమైన కథావిభాగము. మొదటిది సాధకాశ్రయమై సాధనరూపమై కథాగమన పోషకమైనది. రెండవది ఉపాయపరమై కథాగమనమునకు పోతు భూతమైనది. మూడవది కవి కల్పనాపరమై కథారూపమైనది. ఈ మూడింటికిని లాక్షణికులు క్రమముగాఁ గార్యావస్థలు, అర్థప్రకృతులు, సంధులు అని నామములిడియున్నారు.

కార్యావస్థలు :

“సంసాధ్యే ఫలయోగేతు వ్యాపారః సాధకస్వయః

తస్మాన్ పూర్వ్యా విక్షేయాః పంచావస్థాః ప్రయోక్తృభిః.

[నాట్యప్రకరణా భావా అవస్థాస్తా మతా ఇహ]
 ధర్మార్థకామ సంబంధః ఫలయోగస్తు కథ్యతే
 ప్రారంభశ్చ ప్రయత్నశ్చ తథా ప్రాప్తేశ్చ సంభవః
 నియతాచ ఫలప్రాప్తిః ఫలయోగ స్తు కథ్యతే.

అని భరతర్షి. కావ్యమునందు కథానుసారము నాయకునిచే సాధింపఁబడు ప్రధానఫలమును గూర్చిన వ్యాపారమైదవస్థలుగా విభక్తమగుననియు, ఈ పంచావస్థలు నాటకములందును ప్రకరణములందును ధర్మార్థ కామ సంబద్ధములై యుండుననియు; అయిదవస్థలు క్రమముగా 'ప్రారంభము' 'ప్రయత్నము', 'ప్రాప్తి' సంభవము. 'నియతఫలప్రాప్తి', 'ఫలయోగము' అని పిలువఁబడుననియు తాత్పర్యము.

భరతుఁడు పేర్కొనిన ప్రారంభాదుల పేర్లు దశరూపకాదులయందు భిన్నములుగా గోచరించుచున్నవి కాని లక్షణమందు భేదములేదు.

“అవస్థాః పంచ కార్యస్య ప్రారబ్ధస్య ఫలాధిభిః

ఆరంభయత్న ప్రాప్త్యాశా నియతాప్తి ఫలాగమాః”

(దశ. రూ. ప్రక. ౧-శ్లో. ౧౮)

ప్రారబ్ధసర్వకార్యము లందును ఫలప్రాప్తివర్యంతము ప్రారంభాది పంచావస్థలు క్రమముగా గోచరించును. భిన్నభిన్న స్వభావములు కలిగిన ఈ పంచావస్థలు పరస్పర సంగతితో నేకోన్ముఖమై ఫలప్రాప్తికి హేతువులగును.

అర్థప్రకృతులు :

“బీజ బిందు వతాకాఖ్య ప్రకరీ కార్యలక్షణాః

అర్థప్రకృతయః పంచతా వతాః పరికీర్తితాః”

దశ.రూ.

“అర్థప్రకృతయః ప్రయోజన సిద్ధిహేతవః”

ప్రయోజనసిద్ధి హేతువులగు అర్థప్రకృతులు బీజ, బిందు, వతాక, ప్రకరీ, కార్య భేదములచే నైదువిధములు. శ్రీ పోణంగి శ్రీరామ అప్పారావుగారు అర్థ ప్రకృతులు ఇతివృత్తభాగములుకాదని యిట్లు విశదపరచియున్నారు. “అవస్థ లనునవి ఫలసాధనమునందు నాయకుఁడు కావించు ప్రయత్నమునకును, వాని మనోగత భావములకును సంబంధించిన క్రమదశలు. వేర్వేరు స్వభావములు గల యీ దశలు పరస్పర సంబద్ధములై యుండుటకుఁ గారణములు లేదా హేతువులగు వానిని “అర్థప్రకృతులు” అందురు. అర్థ మనఁగా ఫలము. ప్రకృతి

1. ఆరంభము, 2. యత్నము, 3. ప్రాప్త్యాశ, 4. నియతాప్తి, 5. ఫలాగమము, 6. అని ధనం జయుని విభాగము.

యనఁగా హేతువు. కావున అర్థప్రకృతు లనునవి ఫలహేతువులని సారాంశము. ఇవి ఆశా అవస్థలకు హేతువులని చెప్పట నమంజనమే కాఁగలదు. అంతియే కాని ఇతివృత్తమునకు సంబంధించిన భాగములని మాత్రము తలఁపరాదు. ఇవి కూడ ఇతివృత్త భాగములేయని శారదాతనయాదుల అభిప్రాయము. అది సరికాదు.”¹

సంధులు :

“అర్థప్రకృతయః పంచ పంచావస్థా సమన్వితాః
యథాసంభ్యేనజాయంతే ముఖాద్యాః పంచసంధయః
అంతరైకార్థ సంబద్ధః సంధి రేకాన్వయేనతి
ముఖ ప్రతిముఖే గర్భః సావమర్శోపసంహృతః” —దశరూపకము.

వీజాదులగు అర్థప్రకృతులైదును ఆరంభాదులగు పంచావస్థలతోఁ గలియుటయు. మఱియు నొకప్రయోజనముఁగూడిన కథాంశములకు నడుమ వేటొక ప్రయోజనముతోడి సంబంధము నొందుటయు సంధియనఁబడును. పంచసంధులు - ముఖ సంధి, ప్రతిముఖసంధి, గర్భసంధి, అవమర్శసంధి లేక విమర్శసంధి, ఉపసంహృతి సంధి లేక నిర్వహణసంధి అనునవి.

భరతమహర్షి సంధిని నిర్వచింపలేదు. ధనంజయుఁడు సంధిని రెండు విధములుగా సామాన్య విశేషలక్షణములచే నిరూపించెను. మొదటిది అర్థప్రకృతులు పంచావస్థలతోఁ గ్రమముగా కలియుటయే సంధియని. కాని దీనికి కొన్ని పూర్వపక్షములువచ్చు నవకాశమున్నది. అవి :

1. ప్రతికథలో నర్థప్రకృతులలోని పతాకప్రకరులు తప్పక యుండుట గాంచము. అట్టిసమయమున వానివని బిందువే నెరవేర్చుచుండును. కావున నర్థప్రకృతు లైదును అవస్థాపంచకమును కలియుననుట కుదురదు.

2. “కలియుచున్నవి” యనుటచే నర్థప్రకృతులును అవస్థలును కలియుచోట సంధి యేర్పడుచున్నది. ఇది సరికాదు. సంధియందా రెండు (కలియుచున్నవి యనుటకాక) కనఁబడుచున్నవి యనుట ఉచితము.

ఇక సామాన్య లక్షణముఁబట్టి ప్రధానఫల ప్రయోజనమునకు సంబంధించిన కథాంశములు అవాంతర ప్రయోజనములను సాధించునపు డేర్పడెడి వాని సంబంధము సంధియనఁబడును.²

1. నాట్యశాస్త్రము : పుట 592. విశేషాంశములు.

2. “ఏకేన ప్రయోజనే వాన్వితానాం కథాంశానా మవాంతరైక ప్రయోజన సంబంధః సంధిః” —ధనికవాఖ్య - ధనంజయ దశరూపకము.

సంధి స్వరూపమును గూర్చి చర్చించుచు శ్రీ. పో. శ్రీరామ అప్పారావుగారు తమ నాట్యశాస్త్రమున నిట్లు వివరించినారు. “ప్రారంభము మొదలు ఫలయోగము వఱకును వ్యాపించియుండెడి ఏ సమగ్ర కథలోనైనను ఐదు భాగములు వచ్చును. 1. అభిలాష జనించి మనస్సున నెలకొనెడి కథాభాగము మొదటిది. 2. అభిలాషను వ్యక్తముచేసి దానిని సిద్ధింపఁ జేయుటకు ప్రయత్నము మొదలుపెట్టెడి కథాభాగము రెండవది. 3. ప్రయత్నము ఫలించు విషయమున ఆశ నిరాశలు రెండును కలిగెడి కథాభాగము మూడవది. 4. ప్రయత్నము ఫలించుననెడి నిశ్చయము కలిగెడి కథాభాగము నాల్గవది. 5. ఫలము సిద్ధించెడి కథాభాగము ఐదవది. ఈ ఐదు భాగముల నాలంకారికముగా పంచసంధులు అందురు. కావున నాటకరచనా ప్రారంభమునకు ముందు కవి కథను విభజించుకొనఁగా నేర్పడిన భాగములే అనఁగా కథాఖండములే ‘సంధులు’ అనఁబడునని సారాంశము.¹ పంచ సంధులు ప్రధానేతివృత్తమునందుండెడివి. ప్రాసంగేతి వృత్తములందును ప్రధాన సంధుల నాశ్రయించి సంధులుండవచ్చును. అవి “అనుసంధు”లని పిలువఁబడును.

1. ముఖసంధి :

“ముఖం బీజ సముత్పత్తి ర్నాన్త రససంభవా

అంగానిచ్ఛాదతైతస్య బీజారంభ సమన్వయాత్”

దశ.రూ.

సాన్తార్థములకును, రసములకును. పోతువగు బీజము కావ్యేతి వృత్తమునందెచ్చట నాటఁబడునో నా కథాభాగము “ముఖసంధి”.

2. ప్రతిముఖసంధి :

“లఙ్ఘ్య లఙ్ఘ్య తమోద్భేదస్తస్య ప్రతిముఖం భవేత్

బిందు ప్రయత్నానుగమా దంగా న్యన్య త్రయోదశ”

దశ.రూ.

ముఖసంధియందలి బీజ మవాంతర కారణములచే మరుగుపడినచో దృశ్యాదృశ్యమగు తద్బీజమును ప్రకాశింపఁజేయు లేక ఉద్ఘాటనముచేయు కథాభాగము ప్రతిముఖసంధి.

3. గర్భసంధి :

“గర్భస్తు దృష్టనష్టస్య బీజస్యాన్వేషణం ముహూః”

దశ.రూ.

ప్రతిముఖసంధితోఁగించితప్రకాశమైన బీజము ఉత్కటరూపముగా గోచరించు

టయు, ముఱల మరుగుపడి నష్టమగుటయు, నష్టమయిన బీజముకొఱకై ముఱల అన్వేషించుటయు మొదలగు అంశలను కల్గిన కథాభాగము గర్భసంధి.

4. అవమర్శ లేక విమర్శసంధి :

“క్రోధేనావమృశేద్యత్ర వ్యసనాద్వావిలోభనాత్
గర్భనిర్భిన్న బీజార్థః సోఽవమర్శోంగ సంగ్రహః”

దశరూ.

క్రోధ, వ్యసన, విలోభాదులు కారణముగా గర్భనిర్భిన్నమై ఫలోన్ముఖముగా నున్న బీజార్థముఁగూర్చి గావింపఁబడు పర్యాయలోచనముఁ గూర్చిన కథాభాగము అవమర్శసంధి.

5. ఉపసంహృతి లేక నిర్వహణసంధి :

“బీజవస్తో ముఖాద్యథా విప్రకీర్ణాయథాయథమ్.

ఏకార్థ్య ముపనీయతే యత్ర నిర్వహణం హి తత్”

దశరూ.

విప్రకీర్ణములై పడియున్న ముఖసంధ్యాదులలోని బీజార్థముల కేకార్థత్వ మొంది ఫలనిష్పత్తికి సంబంధించియుండునో ఆ కథాభాగము నిర్వహణసంధి.

సంధులు కావ్య పరివ్యాప్త సమగ్రేతివృత్తమునఁగల వివిధ కథాభాగముల కేకత కల్పించి, ఫలప్రాప్తివఱకు క్రమ పరిణతమగు నాయకచరితమును తెల్పును. కాగా ముఖాది సంధులయందలి కథాభాగము లకై కృత్యముఁ గూర్చుటకై ముఖ్య ప్రయోజనోచితముగాఁ గొన్ని సంధ్యంగములను భరతాదులు నిశ్చయించిరి. వీని ప్రయోజనములఁగూర్చి పేర్కొనుచు భరతుఁడు :

“ఇష్ట స్ఫూర్ధస్య రచనా వృత్తాంత స్యానుపశ్చయః

రాగప్రాప్తిః ప్రయోగస్య గుహ్యేనాం చైవ గూహనమ్

ఆశ్చర్యవదభిఖ్యాతం ప్రకాశ్యానాం ప్రకాశనమ్.”

అని పేర్కొనెను. అంగహీనుఁడైన మానవుఁడు కార్యసాధన సమర్థుఁడెట్లు కాదో అట్లే సంధ్యంగరహితమగు నాటకము ప్రయోగయోగ్యత నందదని సంధ్యంగ ప్రాధాన్యమును భరతుఁడుగ్గడించినాఁడు. ముఖ సంధ్యంగములు పండ్రిఁడు, ప్రతిముఖ సంధ్యంగములు పదమూఁడు, గర్భ సంధ్యంగములు పదమూఁడు, విమర్శ సంధ్యంగములు పదమూఁడు. నిర్వహణ సంధ్యంగములు పదునాలుగు. మొత్తమరువదినాలుగు సంధ్యంగములు భరతాదులచేఁ ప్రతిపాదించఁ బడినవి.

పాశ్చాత్యులు గూడ పంచసంధులకు పోలునట్లుగా నితివృత్తమును అయిదుభాగము లొనర్చిరి. 1. Initial incident, 2. Rising action or growth or complication. 3. Crisis or climax or turning point. 4. Falling action or Resolution or Denouncement. 5. Catastrophe or Conclusion.

నాటకాదులలోఁ గనీస మైదంకము లుండవలెనను నియమమునకు పంచ సంధుల విభాగమే కారణమై యుండవచ్చును. కొందఱొక్కొక్క యంకమునం దొక్కొక్క యవస్థ వర్ణితము కావలెనని యందురు. కొందఱొక్కొక్క సంధి యొక్కొక్క అంకమందేకాక అంతకుమించి వ్యాపించియున్నను పంచ సంధులు సమగ్రముగా నుండునట్లు నాటకమును రచించుటయే లాక్షణికుల యుద్దేశమనియు, అందువలననే 'ఆ పంచాంకం, ఆ దశాంకమ్' అను నియమ మేర్పడినట్లు తెల్పుదురు. ఇతివృత్తమున నంకవిభాగము జాహ్వావిభాగమనియు సంధివిభాగము ఆంతరవిభాగము లాక్షణికుల యభిప్రాయము.

ఇతివృత్త విభాగమునకును వీరరసోదయమునకును సంబంధమేమి యని ప్రశ్న! ఒకవిధముగా నితివృత్తమునః నాయకుఁడు పురుషార్థ ఫలార్థియై యుద్యమించుచున్న సమయమున నేర్పడు నవరోధముల నధిరోహించుటయం దాతఁడు చూపు నుత్కటోత్సాహ మనః ప్రవృత్తియందలి యవస్థలు, తద్దేతువులు వర్ణితము లయినట్టిదియు, ప్రారంభపరిసమాప్తులఁ గల్గినదియును నగు కథ. వీరరస మన నుత్సాహభావముయొక్క ఉత్కటరూపము. ఆ భావము విభావకారణముగా అనుభావరూపమున వ్యక్తమై సంచారిభావములతోఁ బరిపుష్టమయి రసమని పిలువఁబడుచున్నది. రసోత్పత్తికి మూలము మనోవిక్రియారూపమగు భావము. ఇతివృత్తమున కార్యావస్థల విభాగము కార్యాచరణమునందు సాధకుని మనోభావములను ఆధారముగాగొనియే చేయబడియున్నది. ప్రథమావస్థయగు ప్రారంభమున ఫలప్రాప్తి నుద్దేశించి బీజానుగుణమైన జౌత్సుక్యము నాయకునియొక్కగాని, అనునాయకులయొక్కగాని హృదయములందు నెలకొనుటయే. అనఁగాఁ బ్రతికార్యారంభమునందును ఉత్సాహము ఈషణ్మాత్రమైనను గోచరింపక తప్పదన్నమాట. ప్రారంభమునందు ఉపలక్షించిన ఫలప్రాప్తి కలుగుచున్నప్పుడు ఆ ఫలమునుగూర్చి చేయు తీవ్రరూపమగు ప్రయత్నమునందు వ్యక్తమగు ప్రబలోత్సాహ భావనావస్థయే ప్రయత్నమనఁబడును. అనఁగా ప్రయత్నమునం దితివృత్తమున నెల్లప్పుడు అసాధ్య ఫలసాధనమందు

సాధనారూపమగు నుత్కటోత్సాహము గోచరింపకమానదనుట విశదమేకదా! ఈ కథాఘట్టమునందు అంగిరస మేదియైయున్నను అది వీరరస స్థాయిభావమగు నుత్సాహముచే ననుప్రాణితము కాకతప్పదు. ప్రాప్త్యాశయందు ఈషణ్మాత్రము ఫలప్రాప్తి భావము కలిగినను సంపూర్ణ ఫలప్రాప్తి కొఱకై ఉపాయచింతయు, అపాయ శంకయు కలుగుననియు నియతాప్తియందు అపాయాభావ నిర్ణయముకల్గి ఫలలాభము నిశ్చిత మగుననియు తెలుపఁబడినది. ప్రయత్నమునం దుత్సాహోత్పకుడై కార్యాచరణ మారంభించిన సాధకునికి తత్రప్రయత్నమునందు ఉపాయాపాయశంక కలుగుటయు తన్నివృత్తికై ద్విగుణీకృతోత్సాహముం బ్రకటించి, సాధించి, నియతాప్తియను అవస్థను పొందుట ఇందు వర్ణింపఁబడును. అడుగడుగునకు నేర్పడు అపాయములను దాటునప్పుడు, సాధకుని యుత్సాహము తుణతుణ ప్రవృద్ధమానమయి, నిశితమై, అతని మహత్త్వమును హెచ్చించుచుండును. ఇచ్చట ధృతి, యత్నము, ఔత్సుక్యము మొదలగు భావములు సంచారులై యుత్సాహము నుత్కట పఱచును. ఫలయోగమునందు సాధకుఁడు తన ప్రయత్నమునకు తగిన ఫలమును పొందుచున్నాఁడు.

ఈ దృష్టితోఁ జూచినచో ప్రతికావ్యేతి వృత్తమునందును కాననగునై దవస్థలందును ఉత్సాహము సాధకుని మనస్సు నందుండి యాతనిని కార్యోన్ముఖునిగా నొనర్చునని తేలుచున్నది. కొన్నియెడల నది సర్వాంగపుష్టమై వీరరస నామార్హతగూడ నొందుచున్నది. సామాజికులకు ఆలంబన విభావములు నాయకాదులు. అనుభావములు వారిచేష్టలు. తద్దేతువులు ఉద్దీపన విభావములు. ఆయా యవస్థలందు వారు ప్రకటించు రసపోషకములగు వివిధభావ వరంపరలు సంచారి భావములు. అనఁగా నర్థప్రకృతులు కార్యావస్థలకు హేతువులగుటంజేసి అవి యుత్సాహభావ వ్యక్తికి హేతువులై, ఉద్దీపన విభావములై తారసిల్లగలవు. విభావములచే ప్రకటించఁబడిన యను భావములను వర్ణించుట యందలి క్రమ పరిణామమును సూచించు కథా ఘట్టములే సందులు.

సంధ్యంగములందును సాధకోత్సాహవర్ణనము ప్రధానములైనవి చాలగలవు. ముఖ సంధ్యంగములలో ఉపశేవము, పరికరము, పరిన్యాసము, విలోభనము, యుక్తి, పరిభావన, ఉద్బేదము, భేదము, కరణము అను వానియందును, ప్రతిముఖ సంధ్యంగములలో పరిసర్పము, నర్మద్యుతి,

ప్రగమనము, వజ్రము, ఉపన్యాసము, వర్ణసంహారము లేక చాతుర్వర్ణ్యము¹ మొదలగు వానియందును, గర్భసంధ్యంగములలో అభూతాహరణము, మార్గము, ఉదాహరణము, క్రమము, సంగ్రహము, అనుమానము, తోటకము, అధిబలము, ఆక్షేపము ఆను వానియందును, అవమర్శ సంధ్యంగములలో - అపవాదము, సంఘేటము, ద్రవము, ద్యుతి, ప్రసంగము, వ్యవసాయము, విరోధ నము, ప్రరోచనము, విచలనము, ఆదానము, అనువానియందును, ఉపసంహృతి సంధ్యంగములలో సంధి, విబోధము, గ్రంథనము, నిర్ణయము, పరిభాషణము, ప్రసాదము, కృతి, భాషణము, పూర్వభావము, కావ్యసంహారము, ప్రయోజనము అనువానియందును, ఉత్సాహప్రసక్తి రాకతప్పదు. అరువదినాలుగు సంధ్యంగములతో ఉత్సాహభావాకరములగు నంగములు నలుబదియైదు కానఁ బడుచున్న వనఁగా ప్రతికావ్యేతివృత్తమునందును వీర మంగముగా నుండక యుండదని ధృవపడుచున్నది. పైచర్చనుబట్టిచూడ - వీరరసమునకే యితర రసములకులేని సర్వవ్యాపకత్వము సాహిత్యప్రపంచమున గలదని నిరూపిత మైనది. కవి, పాతక, నట, సామాజికులం దీ వీరము లేనిచో కావ్యనిర్మాణము, కావ్యగానము, కావ్యప్రదర్శనము, కావ్యరసాస్వాదనములను నవికూడ దుస్సాధ్యములే యగును.

దశవిధరూపకము లందును వీరమున కుచిత స్థానముగలదు. నాటకము, ప్రకరణము, అంకము, వ్యాయోగము, భాణము, సమవకారము, వీధి, ప్రహసనము, డిమము, ఈహోమృగము అనునవి దశవిధ రూపకములు. వీనియందు వీరరస మంగిగా నైదింటఁ బ్రయోగింప వీలగుచున్నది. నాటకమున వీర, శృంగారములలో నొకటి యంగి; వ్యాయోగమున వీరరౌద్రములు, సమవకారమున వీరము; డిమమునందు శృంగారహాస్యములు కాక తక్కిన యారు రసములనుటచే వీరము, వీధియం దన్ని రసములని నుడువఁబడుటచే వీరము అంగిరసముగాఁ బ్రయోగింపఁబడు నవకాశము కల్గుచున్నది. నాటక, ప్రకరణ, భాణ, ఈహోమృగ, వీధులయందు శృంగార మంగి కావచ్చును. వీధి,

1. "చాతుర్వర్ణ్యమనఁగా బ్రాహ్మణాది వర్ణములని అర్థము చెప్పెనాదు. ఈ పదముచే పాత్ర లుపలక్షితులైనారు. వీరరస ప్రధానములైన రూపకములందు నాయక ప్రతి నాయకులును తత్వచిపురువురును ప్రధానముగా వర్ణింపఁబడుదురు. కావున వారు నలుగురు వర్ణములు. ఈ చాతుర్వర్ణ్యములవారి సమ్మేళనమే వర్ణసంహారమని భట్టాచార్యుని యభిప్రాయము."

—(అభినవభారతి సం. 2. పుట 47. శ్రీ. పో. శ్రీ. అ. రా. గారి నాట్య శా. పు ట. 578.

అధస్తూచిక.)

డిమము, అంకము — వీనియందు కరుణము, ప్రహసనము, వీధి, డిమము — వీనియందు హాస్యము అంగిరసములుగా నుండవచ్చును. ఎట్లుచూచినను, వీరరసమునకున్నంత వ్యాప్తి తదితర రసములకు దశరూపక విభాగమునఁ గానరాదు.

వీరరసాభాసము

సాహిత్యశాస్త్రమున రసమున కెంతటి ప్రత్యేకస్థానమున్నదో రసాభాసమునకు అంతటి విశిష్టస్థానము కలదు. సముచిత విభావాలంబనము కలది రసము కాగా అనుచిత విభావాలంబనము కలది రసాభాసముగా సాహిత్యవేత్తలు నిర్ణయించియున్నారు. అనఁగా రసభావములు అనౌచిత్యముచేత ప్రవర్తితములైనప్పుడు రసాభాస, భావాభాసములగునని వారి తాత్పర్యము. కాని ఆనందవర్ధనుఁడు “అనౌచిత్యాదృతే నాఽన్యత్ రసభంగస్య కారణమ్” అనౌచిత్యము రసభంగ కారణమగునని తెల్పియున్నాఁడు. సూక్ష్మదృష్టితో చూచినచో కేవలము రసభంగ కారణమైన అనౌచిత్యమునకును రసాభాసాది కారణమైన అనౌచిత్యమునకును కొంత భేదము ఉండియుండునని కావ్య కళాతత్త్వ ప్రకాశికాకర్త భావించియున్నారు. అట్టి అనౌచిత్యముచే నేర్పడిన రసాభాసములలో మనకు ప్రకృతమైనది వీరరసాభాసమొకటే.

“బ్రహ్మ వధాద్యుత్సాహేఽధమ పాత్రగతే తథావీరే” — కావ్యప్రకాశిక.

“వీరో భయానకా విప్రో వీరాభాస ఉదీరితః” — భావప్రకాశిక.

“హీనపాత్రేషు తిర్యక్తు...తదాభాసం విజానతే” — సరస్వతీ కంఠాభరణము.

ఇట్టి నిర్వచనములనుబట్టి బ్రహ్మహత్యాది మహాపాతకములు చేయుట యందలి యుత్సాహము, అధమపాత్రగతమైన యుత్సాహము, తిర్యగ్గదాదుల యందు దృష్టమైన యుత్సాహము, భయానక రసావిప్లవమైన వీరరసము వీరరసాభాసమనఁబడును. ఇది వీరరసభేదము లన్నింటికి వర్తించుననియే నా యభిప్రాయము.

ఉదాహరణమునకు: ఉత్తర హరివంశమునందలి హంస డిభకులు తపస్సంపన్నులయ్యు దుర్వాసుఁడు మొ. ఋషులను మదాంధులై శాధించుటయందుఁ గనపరచిన ఉక్కుటోత్సాహ ప్రవృత్తి రసాభాస మగుచున్నది. మహాభారత పాత్రలలో సైంధవుఁ డధమ ప్రవృత్తి కలవాఁడు. చెల్లెలిని చెఱపట్ట నుంకించిన నీచుఁడాతఁడు. అట్టివాఁడు పాండవుల నడ్డగించు శక్తి సముపార్జించుటకై తపస్సుచేసి, అభిమన్యు యుద్ధఘట్టమున శత్రు వారిధి కడ్డమై నిలిచి యుత్స

హించిన అతని ప్రవృత్తి యంతయు రసాభాసమనఁబడుచున్నది. “పంచ తంత్రము”న పింగళకాది పశుపత్త్యాది పాత్రల నాశ్రయించిన యుత్సాహ ప్రవృత్తియు వీరాభాసమే యగును. అనంతామాత్యుని భోజరాజీయమునందు ప్రసిద్ధమైన గోవ్యాఘ్ర సంవాదములోని గోవు నాశ్రయించిన సత్యవీరము శాస్త్రీయదృష్టితో వీర రసాభాసమైనను వీరరసము వలెనే మిక్కిలి చర్వణీయ మగుచున్నది. అందువలననే రసాభాసమునకును రసమున కున్నంత గౌరవము లభించుట ! కురుపై న్యమును గాంచి గజగజ వణికిపోయి వెనుదిరిగి పరుగెత్త నుంకించిన ఊత్రియ వీరుఁడగు ఉత్తరకుమారు నాశ్రయించిన యుద్ధవీరము భయానక రసావిప్లవమగుటచే రసాభాసమనియే చెప్పఁబడును. ఇట్టివి వాఙ్మయ పరిశీలనావసరమునందు సహృదయులు తెలిసికొనఁగలరు.

రెండవ భాగము

ర సొక్కో సము

ఆంధ్రసారస్వతము - వీరరసము

తెలుఁగుకవుల రసదృష్టి

జయన్తి తే సుకృతితో రససిద్ధాః కపిశ్వరాః

నాన్తి తేషాం యశఃకాయే జరామణజం భయమ్".

—భర్తృహరి

ఏ సాహిత్యమునందైనను ఉత్తమ కావ్యములే సర్వత్ర వెలయుట జరుగదు. కవులై కావ్యములు వ్రాసినవారందఱు రసవత్కావ్యములు నిర్మింపఁజాలరు. దానికిఁ దగిన సామర్థ్య మందఱికి నుండదు. సమర్థుఁడైన కవి యాచంద్రార్కము తన కావ్యముతో బ్రతుకును. ఇతరులు నామావశిష్టులై గతించెదరు. ప్రతి కవియు రసవత్కావ్యమును రచించుటకే పూనుకొనును; కాని శక్తికొలది లక్ష్యసాధన ముండును. లక్ష్యసాధనోత్సాహమును చూపించి దానిని సాధించినవారు రససిద్ధులగుచున్నారు. వారు మాత్రము సాహిత్యోపాసకుల పూజ లందుకొనుచున్నారు.

తెలుఁగు కవులలోఁ జాలమందికి రసవత్కావ్య నిర్మాణదృష్టియు, రస సిద్ధియు నున్నవి. అట్టివారి కావ్యముల నుపాసించు శక్తి కావ్యపఠనాసక్తునకు గాని కలుగదు. అనవరత కావ్యపఠనము సామాజికుని నుత్తమసహృదయునిగాఁ దీర్చిదిద్దును. సహృదయుని హృదయైక వేద్యమే రసానుభూతి. ఇఁక కవి యొక్క రసదృష్టిని తెలిసికొనుటకై పఠితకు కావ్యమునందే కొన్ని మార్గములు గోచరించుచుండును. కవి సామాన్యముగా పీఠికలో కావ్యరచనము నందుఁ దనకున్న ప్రధాన లక్ష్యములను, స్వీయాశయములను, నియమములను పేర్కొనుచుండును. వానిని బట్టి కావ్యస్వరూప స్వభావములను కొంత యూహింపవచ్చును. కాని ప్రతి కవియు నిశ్చే సూచించుచున్న నియమము లేదు, అట్టివారిని కావ్యపఠనమువలన నర్థము చేసికొనవలసినదే. “సారమతిం గపింద్రులు...” అను పద్యమున నన్నయ తాను రసవత్కావ్య నిర్మాణము చేయుచున్నానని చెప్పలేదు. అందులకు కొందఱు ఇతివోసమున రసము ప్రధానము కాదని సమాదాన పడినను. ఆనంద వర్ధనాచార్యులవంటివారు

శ్రీనాథుడు : కాశీఖండమున : ప్ర. ఆ. ప. 13.

“వాక్రుత్తు తిక్తయజ్ఞప్రకారము రసాభ్యుచిత బంధముగ నొక్కొక్కమాటు.”

రామరాజ భూషణుడు : “ఒక్కొక్క కావ్యంబు రసోచిత చమత్క్రియా కల్ప భవ్యంబుగా నొనరింప” — (వసుచరిత్ర), హరిశ్చంద్ర నల కథాయుగ యుగపదనుసంధానబంధుర రసానుబంధంబగు చిత్రప్రబంధంబు నిర్మింపఁ బూని” (హరిశ్చంద్ర నలోపాఖ్యానము).

కంకంటి పాపరాజు : ఉత్తర రామాయణమున :

“మృదువచోధారార్థ సందర్భ నిర్భర తత్తద్రసముల్ రహింప రచియింప బూనితిన్ వేడుకన్”.

— పీఠిక 13.

డి. రాజశేఖర శతావధానిగారు : రాణా ప్రతాపసింహ చరిత్రమున :

“అలరు తేనెల మఱపించు పలుకుఁబొందు, పలుకుఁబొందున కుచితమౌ భావపుష్టి భావపుష్టికీ దగు రసవైభవంబు గూర్చు ధన్యుడె పో కవికుంజరుండు.

విశ్వనాథ సత్యనారాయణగారు : రామాయణ కల్పవృక్షమున :

“కవి ప్రతిభలోన నుండును గావ్యగత శ
తాంశముల యందుఁ దొంబదియైన పాళ్ళు
ప్రాగ్వివశ్చిన్మతంబున రసము వేయి
రెట్లు గొప్పది నవకథాదృతిని మించి”

కావ్యకర్తలు కొందఱు తమ కావ్యగుణములను, స్వీయ గుణగణములను కావ్యభర్తల ముఖమున నిబంధించుకొందురు. ఉ॥ కుమార ధూర్జటిని గాంచి ఆర్వీటి చిన వేంకటాద్రి ఇట్లనుచున్నాఁడు (కృష్ణరాయవిజయము) :

“చిత్రముగాఁగఁ జిన్నపుడె చేసితి వౌ రసముల్ చెలంగ సా
విత్రి చరిత్రమున్ మిగుల వేడుక నిందుమతి వివాహమున్
స్తోత్ర మొనర్ప నర్హుమగు సూక్తిగతిన్ రచియించితాఁ గదా
ధాత్రిఁ బ్రసిద్ధిఁ గాంచితివి ధన్యుడవౌర కుమార ధూర్జటి!”

“కుమార ధూర్జటి రసార్థ గూఢ రూఢ వాగ్జటి!”

ఈ మాటలవలన కుమార ధూర్జటి రసవత్కావ్య నిర్మాతయని తేట పడుచున్నది కదా!

భారతమునందలి అంగాంగి రసచర్య చేసియేయున్నారు. నన్నయ కవితయందు రసపుష్టి లేదని యేప్రాజ్ఞుడు ననఁడు. “రస” పదముచే వాచ్యముగా నాతఁడు సూచింపకపోయినను కావ్యపఠనావసరమున సారమతితో నతని రసవత్కావ్య నిర్మాణదృష్టిని గమనించఁదగు నని దాని తాత్పర్యము. జక్కన, తిరుపతి వేంకటేశ్వరులు మొ. వారు అతని కవితయందలి రసదృష్టిని కీర్తించియే యున్నారు.¹ ఇది యిట్లుండ నన్నయగా రాంధ్రశబ్దచింతామణిలో “విశ్వశ్రేయః కావ్యం తదదోషా పరికృతాచ వాగధౌ సావాగ్యా రసవృత్తి స్సాధోహీ రసో యథాతథం కవిభిః” అని ప్రపంచించుటలోనే యాతని కావ్యరసదృష్టి స్పష్ట మగుచున్నది.

కొందఱు కవులు తాము రసవత్కావ్యములను నిర్మించుచున్నామని సూటిగా చెప్పటయు కలదు. ఉదాహరణమునకు : పాల్కురికి సోమనాథుఁడు :

“నా నేర్చుకొలిది వర్ణన సేయువాడ
నవరస రసికత భువినిఁ జేర్కొన్న
శివకవి ప్రవరుల చిత్తంబు లలర”

—జనవపురాణము.

తిక్కనామాత్యుడు :

“హృదయాన్లొది చతుర్థ మూర్జిత కథోపేతంబు నానారసా
భృదయొల్లాసి విరాటపర్వ.....” —మహాభారతము. వి. రా. ప.

గోన బుద్ధారెడ్డి : రంగనాథ రామాయణమున :

“పదము లర్థంబులు భావముల్గుతులు పదశయ్య లర్థ సౌభాగ్యముల్గుతులు
రసముల కల్పన ల్పొస నంగతులు అసమాన రీతులు వన్నియుఁ గలుగ”

1. “వేయి విధంబులందుఁ బదివేపురు పెద్దలు సత్ప్రబంధముల్
పాయక చెప్పిరిట్లు రసబంధుర వాగ్విభవాభిరామ ధౌ
రేయులు శబ్దశాసనవరేణ్యులు నాఁగఁ బ్రశస్తి కెక్కిరే
యేయెడ నన్నపార్థుగతి నిర్ధర నట్టి మహాత్ముఁ గొల్పెదన్”

—విక్రమార్క చరిత్రము జక్కన - ప్ర. అ. ప. 12.

“సారతరార్థ సంపదలు సారససార సరః ప్రసారము
ల్గ రసవత్తరంబుగ నిగారముగారము దోప సాహితీ
భారతి భారమంతయును భారతమం దిరవొంద వాంఛ్ర భా
పారమణీరమం గొలుచు సజ్జను నన్నయభట్టు నెన్నెదన్.”

—కలగూరగంప - తిరుపతి వేంకటేశ్వరులు.

అని పలికించి తనకావ్యసలక్షణత్వమును నిరూపించుకొనెను. ఇందు కవి తన కావ్యము తల్లిక్షణములన్నియుఁగల్గి రసోత్కృష్టమైనదని వాచ్యముగాఁ దెల్పుటకు బదులు రసవ్యంజకములన్నిటిని జేర్కొని తదాశ్రయమైన రసభావముల ప్రాబల్యమును వ్యంగ్యముగా నిబద్ధించి యట్టివానిచే గూడిన కవితనే సుకవి నిబంధించునని పాత్రముఖమున చెప్పించి స్వకావ్యస్వరూపమును మనకు సాక్షాత్కరింపజేయుట యిందలి ప్రత్యేకలక్షణము.

ఒక్కొక్కకవి యొక్కొక్కరసము నభిమానముతో బోషించును. కాని కవి సర్వరససిద్ధుఁడే. తత్సమయముల కనుగుణమైన శబ్దార్థరీతి ప్రాణాలంకారాదులను తత్తద్రసపోషకములుగాఁ జెక్కురీతుల సమాహారమొనర్చుట యతనికి సహజము. కవి నైపుణ్యముఁబట్టి వ్యంజక నిబంధనమునందు వైవిధ్యము గోచరించుచుండును. వైవిధ్యములెన్నియున్నను వాస్వాదితమగు రస మఖండరూపమే. అట్టి రసోదయక్రమమును సారభూతముగా కావ్యాలంకారకర్త భట్టుసూర్తి యిట్లు పేర్కొనినాడు.

“సరళ విరాజ దుచ్చరణ శస్త్రము వర్ణము; వర్ణపంక్తి వి
స్తరము పదంబు; తత్పదవితానము వాక్యము; వాక్యభేద సుం
దరతర మర్థ; మర్థ ఘనతత్త్వ విబుధము భావ; మట్టి భా
వరుచిర సుప్రసన్న విభవంబు రసం బొడఁగూర్చ నేర్పినన్.”

*

*

*

“తెలుగుసారస్వతమునందలి వీరరసము”ను గూర్చిన చర్చ ఈ గ్రంథము నందలి వస్తువు. సారస్వత మొక కల్పవృక్షము. అది బహు శాఖోపశాఖా విరాజితము. దాని ఆత్మస్వరూప మొకటియే. శరీర విలాసములు పెక్కు. “ఆత్మ” యగు ‘రసము’ను గూర్చిన చర్చ పూర్వము ముగించితిని. ఇక తత్ శరీర విలాసముల నిరూపించి- తచ్ఛాఖ్యాస్వరూపములఁ జేర్కొని వానియందు ఆత్మ ప్రకాశ మెట్లున్నదో బరిశీలింతును. అనఁగా వీరరస మాత్రము గల్గిన కావ్యము లిందు విమర్శితము లగునని తాత్పర్యము.

సారస్వత స్వరూప మనంతమగుటచే తద్విరాటస్వరూపము సంతయు నొక్కవరి యుపాసించుట అసాధ్యము కావున తల్లిలావిలాసముల మాత్రము కొంత కీర్తించుట జరుగును. అట్టి ప్రయత్న స్వరూపమే ఈ గ్రంథము.

కృతిభర్తలు దేవతలయినపుడు వారు కలలోనో లేక యిలలోనో కవికి సాక్షాత్కరించి కవులకు రసోదంచిత కావ్యరచనోత్సాహముఁ గల్పించుటయు కలదు. ఉదా॥ హరిహరనాథుఁడు తిక్కనామాత్యుని గాంచి “వైదికమార్గ... కావ్యరసముం గొనియాడుచు నుండు దెప్పడున్” అనుటలో తిక్కన కావ్య రసపోషణ దృష్టి ధ్వనితము.

నాచనసోమ రామరాజభూషణాదులవలె కొందఱాశ్వాసాంతగద్య లందు తమతమ బిరుదములఁ జేర్కొనుచుందురు. వానివలనఁగూడ వారి కావ్యలక్షణములు కొన్ని తెలియుచుండును. ఉ॥ “శ్రీమత్సకలభాషాభూషణ సాహిత్యరసపోషణ సంవిధాన చక్రవర్తి సంపూర్ణకీర్తి నవీన గుణసనాథ నాచనసోమనాథ” (ఉత్తర హరివంశము). “సంస్కృతాంధ్ర భాషాసామ్రాజ్య సర్వంకష చతుర్విధ కవితానిర్వాహక సాహిత్యరసపోషణ రామరాజభూషణ” (వసుచరిత్ర) “రసవత్కావ్య నిర్మాణ చాతురీధురీణ” (రాణావ్రతావసంహ చరిత్ర).

కుకవుల నాజేపించుచు రచించు పద్యములందు వారు రసభంగ మొనర్చి నవ్వులపాలొదురని కొందఱు వర్ణించి, తమ రసపోషణమును వ్యంగ్యముగాఁ బ్రతిపాదించెదరు. ఉ॥ “పలుకుల పొందులేక రసభంగము సేయుచు.....” అను పద్యము (తిక్కన నిర్ణయచోత్తర రామాయణము) ప్రసిద్ధము. మఱియు

“నవశబ్దార్థ రసానుబంధ పదవిన్యాస క్రియా భావ గౌ
రవ పాకధ్వని రీతిశయ్యలఁ గపింద్ర శ్రేణికావ్యాళిఁ జె
ప్ప వృధామత్సర మూని దుష్కువులుఁ జెప్పంజూతురిట్లేకదా!
శివుడుం దాండవమాడ నాడవె పిశాచీభూత భేతాళముల్”

—విక్రమార్కచరిత్ర...ప్ర. ఆ. 15.

కొందఱుకవులు తమ కవితాలక్షణములను పాత్రముఖమున నిబద్ధించి వ్యంగ్యముగా తెల్పుకొందురు. మణికంధరప్రోక్ష విష్ణుదండకమును గొని యాడు కలభాషిణీముఖమున పింగళి సూరన :

“పానఁగుము తైపునరుల్ పోహళించెడు లీలఁ దమలోన దొరయు శబ్దములగూర్చి
యర్థంబు వాచ్యలక్ష్య వ్యంగ్య భేదంబు లెఱిగి నిర్దోషత నెనఁగఁజేసి
రసభావములకు నర్హంబులగు వైదర్భి మొదలైన రీతు లిమ్ముగ నమర్చి
రీతులకుచితంబులై తనరారెడు ప్రాణంబు లిమ్ముగాఁ బాదుకొల్పి
యమర నుపమాదులను యమకాదులు దగునట్టి యర్థ శబ్దాలంక్రియలు ఘటించి
కవితఁజెప్పంగ నేర్పు నత్కవివరునకు వాంఛితార్థంబు లొనఁగని వారుగలరె?”

5. రత్నత్రయము

1. ఆంధ్ర మహాభారతము

భారతీయ సంస్కృతిపై నఖండ ప్రభావము వైచిత్ర్య సాహిత్యగ్రంథములు మూడు. అవి : వాల్మీకి రామాయణము, వ్యాస మహాభారత భాగవతములు. సాహిత్య గౌరవముతోపాటు మానవుని బహిరంతర్జీవితాదిర్భ నిరూపణము, పురుషార్థ సాధనోపాయము నీ కావ్యములందు రసవత్తరముగా నిరూపింపఁబడుటచే ప్రతి భారతీయుని హృదయదేవాలయము నందును పీనికి నిత్యార్చనలు జరుగుచున్నవి. కాలక్రమేణ వానిని గీర్వాణమునుండి తమతమ మాతృభాషలలోని కనువదించుకొని తత్కావ్యార్థ ప్రసాదమును సర్వజన భోగ్యముగా భారతీయులు తీర్చిదిద్దికొనిరి. అట్టివారిలో తెలుఁగువారు శ్రేష్ఠులు. తెలుఁగున ముందు భారత మవతరించినది. తరువాత రామాయణ భాగవతములు అనువదింపఁబడినవి. మూలమునకన్న గౌరవ మేమాత్రము తఱుగకుండ తెలుఁగున నా కావ్యముల సంతరించిన కవులు వందనీయులు. మన సాహిత్యమున నన్నిగ్రంథము లొకయెత్తు; ఈ మూడు గ్రంథములు మఱియొక యెత్తు.

తెలుఁగుబిడ్డల నోములవంటలై త్రిమూర్తులఁ బోలి, భువి నవతరించి మహాభారత కావ్యప్రపంచమును సృజించి పురుషార్థ సాధనోపాయమును సూచించి తరించిన కవిత్వయము ప్రాతఃస్మరణీయము. వాగనుశాసనుఁ డగు నన్నయభట్టారకుని యొక్కయు, కవిబ్రహ్మ యగు తిక్కనసోమయాజి యొక్కయు, ప్రబంధ పరమేశ్వరుఁడగు నెఱ్ఱాప్రెగ్గడ యొక్కయు కవితా స్రవంతు లిందు కూడుటచే నియ్యది పవిత్ర త్రివేణి సంగమక్షేత్రమై రసపూర్ణమును, పుణ్యవంతమునయి యైహికాముష్మిక సుఖద మగుచున్నది.

“రసస్తు కథానాయకాశ్రయస్తద్విపక్షాశ్రయోవా” అను ధ్వన్యాలోక కర్త మతానుసారము రసము నాయక ప్రతినాయకాశ్రయమని తేలుచున్నది. మహాభారతము భరతవంశజులగు చక్రవర్తుల చరితమైనను, పాండవుల సంపూర్ణ జీవితమే ప్రధానముగా వర్ణితమైన ఇతిహాసము. ఆదిపర్వమునం దొక విధముగా నీ విషయమును రాజరాజే సూచించియున్నాడు.

“హిమకరు దొట్టి పూరు భరతేశు కురుప్రభు పాండు భూపతుల్
క్రమమున వంశకర్తలనఁగా మహినొప్పిన యస్మదీయ వం

విషయ సౌలభ్యము కొఱకై సారస్వతము నీక్రింది విధముగా విభజించు
కొంటిని: అవి: 1. మహాభారత రామాయణ భాగవతములు (రత్నత్రయము).
2. వస్తుకావ్యములు. 3. రసకావ్యములు. 4. నవ్య సాహిత్య స్రవంతులు.
5. జానపద సాహిత్యము. ఈ విభాగములక్రింద విమర్శనము నిర్వహించెదను.

రస విమర్శనము ఆత్మ విచారమువంటిది. అనిర్వాచ్యుడుగు పరమాత్మ
స్వరూపమెట్లు వ్యాఖ్యాతము కాఁజాలదో అట్లే రస స్వరూపమును వ్యాఖ్యా
నము చేయుట కందదు. విమర్శకులు తత్స్వరూపమును శాస్త్రజ్ఞానముతో
ననుభవించి, తదనుభూతి తేటపడునట్లుగా లోకమునకు చెప్పుటకై ప్రయత్నిం
తురు. శక్తికొలఁది ఫలము !

విభావాది నిరూపణము, కావ్యార్థములలోని విశేషము, ఇతివృత్త
సంవిధానము. పాత్రపోషణమందలి యౌచిత్యము, కథాప్రవృత్తి యొక్కయు
నాయక ప్రవృత్తి యొక్కయు సమన్వయము, అంగాంగిరస సమన్వయము,
మొదలగు కావ్యాంశములయందు ఊనికనిడుచు రసవిమర్శన మొనరింతును.
సహృదయులు గుఱై కగ్రహణపారీణులై నా సాహసప్రయత్నమును మన్నింతు
రని ఆశించుచున్నాను.

శమునఁ బ్రసిద్ధులై విమలసద్గుణ శోభితులైన పాండవో
త్తముల చరిత్ర నాకు సతతంబు వినంగ నభీష్ట మెమ్మెయిన్”

—ఆది. ప్ర. 14.

అనుటలో నీ కావ్యేతివృత్తము పాండవచరిత్ర ప్రధానమని స్పష్టము. అనగా నీ కావ్యమున నాయకులు పంచపాండవులనవచ్చునుగదా! కాని అట్లయిదుగు రనుటకు వలనుపడదు. కావ్యారంభమునుండి ఫలప్రాప్తివఱకు నెవ్వనిజీవితము సమగ్రముగా వర్ణితమగునో అతనినే నాయకునిగా నెన్నుకొనుట సంప్రదాయము; సమంజసము. అట్లగుటచే - భీమాదులు దివంగతులైన తరువాత కూడ ధర్మమువీడక, సశరీరియై స్వర్గమునకరిగి, యమేంద్రాదుల దయావిశేషముచే దేవత్వముఁ బొందినవాడు ధర్మజుడగుటచే నాతఁడే ఫలభాక్కుగు నాయకుఁ డగుచున్నాఁడు. భీమాదులు జీవికాజీవులవలె పరస్పరము భ్రాతృస్నేహముతో వర్తించి, భక్తిశ్రద్ధలతో నాజన్మాంతము ధర్మజుని సేవించి తరించి యుండుటచే వా రనునాయకులగుచున్నారు. వీరికిఁ బ్రత్యర్థి రారాజు. కర్ణాదు లాతని కండనిలిచినవారు. ఈ యిరుపక్షముల వారికి నేర్పడు సంఘర్షణమే భారత ప్రధాన కావ్యేతివృత్తము.

మహాభారతము సంపూర్ణ మానవజీవిత ప్రతిబింబరూపము. దాని కాదర్శ వంతుడగు ధర్మరాజు నేతయై నిలిచినాఁడు. అతఁడు ధర్మజ్యోతిర్లింగ రూపుఁ డగు స్వయంభూదేవుఁడు. పేరునందే ధర్మము మూర్తిగట్టిన మహితాత్ముఁడు. ఆవిరాడ్రూపమున కాలయప్రాయులు నకులసహదేవులు; అంగరక్షకులు భీమార్జునులు. ధర్మప్రధానముగాఁ బురుషార్థముల సాధించిన ధీరుఁడు ధర్మరాజు. లోకమున నెట్టి కార్యసాధనమైనను పురుషకార దైవయత్నసంసిద్ధివై నాధారపడియుండును. ధీమంతుడగు ధర్మసాధకుఁ డీ యర్థద్యయమును సప్రయత్నముగ సంధించి సాధించి, కృతార్థుడగును. ధర్మజుడట్టి ధీమంతుఁడు.

ధర్మజుఁడు స్వయముగ గొప్ప అదృష్టవంతుఁడు; జన్మతః ధర్మతత్త్వజ్ఞాని. ఇతని యదృష్టము భీమార్జునులను తమ్ములుగఁ బడయుటయే. ఏలయన వారులేనిది ధర్మజుని ధర్మసాధనము లేదు. వారిలో భీముఁ డరిభయంకరుఁడు; సింహబలుఁడు. ధర్మజుని ధర్మదీక్షారక్షణకై పురుషకారము సిద్ధముసేయఁ గడుంగడు సమర్థుఁడు. అర్జునుఁడు సరనారాయణులలో నరాంశ సంభూతుఁడు, నారాయణుని మనసుకెక్కిన రాజభక్తుఁడు, అతి లోకికశక్తి సంపన్నుఁడు, దేవసంభావితుఁడు నగుటచే నన్నకు దైవయత్నముఁ జేకూర్చిపెట్టు

టలో దివారాత్రములు కృషిచేసెడివాఁడు. ఒకఁడు బాహుశక్తియుక్తుఁడు, మఱియొకఁడు దైవవిద్యా శక్తిసమన్వితుఁడు. వీరిరువురి సుస్థిర సంరక్షణ మున ఘటనిష్ఠి ప్రమగు దీపకళికవోలె నెట్టి యవాంతరములు లేక యుధిష్ఠిరుఁడు తన జన్మవ్రతము నిశ్చింతగా నిర్వహించెను. 'శ్రేయాంశి బహు విఘ్నాని' అను న్యాయమున ధర్మజుని ధర్మశీలమున కడుగడుగునను ప్రతి పక్షము నుండి పరీక్షలే వచ్చెడివి. వ్రతరక్షకులైన భీమాదులు సమయోచిత భావావేశముతో నట్టివానిని భీషణ గర్జనములతో నెదుర్కొన సిద్ధమయ్యెడి వారు. ధర్మజుని యనుమతియైనచో నాత్మార్పణమునకుపైతము వెనుదీసెడి వారు కారు. శాత్రువుల రాక్షసకృత్యములకెంతయు ఘూర్ణిల్లిన భీమాదుల హృదయజలధులెన్నడును ధర్మజు శాసనమును మర్యాదను దాటియెఱుగవు. ఇట్టి యవ్యాజ సమన్వయసూత్రము పాండవుల నేకీకృతుల నొనర్చి కృష్ణాశ్రయములుగాఁ దీర్చిదిద్దుటచే వేదధర్మమున కుపనిషత్పురుషుని సాంగత్య మబ్బి నట్లయినది.

శ్రీకృష్ణుని దృష్టిలో నాయకుఁడగు ధర్మజుఁడు ధర్మతరువు. ప్రతి నాయకుఁడగు సుయోధనుఁడు రోషమయతరువు. వానిని నిరూపించుచు సంజయునితోఁ గృష్ణుఁడనిన మాటలివి.

“రోషమయ మహాతరువు సుయోధనుఁడురు స్కంధ మందులోనఁ గర్ణుఁడలరుఁ గొమ్మ సౌఖ్యుండు గునుమ ఫలములు దుశ్శాసనుండు మూలశక్తి తండ్రి.”

“ధర్మజుండు ధర్మతరు; వర్జునుఁడు ఘనస్కంధ; మనిలసుతుఁడు శాఖ; కవలు పుష్పఫలము; లేను భూసురులును వేదములుఁ దదీయమైన మూలచయము”
—ఉద్యో. ప్ర. 355. 356.

దైవమూలమై ధర్మరూపమగు ధర్మజుమహావృక్షమే యిందు శ్రేష్ఠమనుటలో విప్రతిపత్తిలేదు. దుర్యోధనుఁడు అర్థకామనిష్ఠుఁడు. అతనికి ధర్మదృష్టి లేదు. అర్థసాధనమందు పురుషకారమును మాత్రమే నమ్మి, దైవ సహాయమును నిర్లక్ష్యముచేసి స్వార్థముకొఱకు ప్రాకులాడు దురభిమాని. అతని ననుసరించు వారాతని తమ్ములు. అందువలననే వ్యాసభట్టారకుఁడు

“క్రూరులు విలువై ధర్మాచారులు ధృతరాష్ట్రును అసద్వృత్తులు నిష్కారణవైరులు వీరల కారణమున నెగులుబుట్టు కారవృత్తులకున్”

—అది. పం. 159.

అని నిరూపించినాడు. ఐహికముగా దుర్యోధనుఁ డదృష్టవంతుఁడు. సురాంశ జాలగు భీష్మాదులొకని పక్షవర్తులగుటయే యాతని యదృష్టము. కాని ధర్మ దృష్టిగల భీష్మాదు లెన్ని హితవులు చెప్పినను అతఁడు పెడచెవినిఁ బెట్టెను. కర్ణుని దివ్యాస్త్ర పాండిత్యమును నమ్మెను. కర్ణుఁడు ధర్మైకశీలుఁడు. సేవా ధర్మమునకును, ఆత్మధర్మమునకును ఎట్టి విచ్ఛిత్తి జరుగకుండ జీవితమునెంతో సింక్లిష్టముగ నడపికొనిన వీరుఁడు. దుర్యోధనుఁడు భుజబలప్రధానుఁ డగుటచే భీముని కాతఁడు ప్రతి. దివ్యాస్త్ర శస్త్ర సంపన్నులగు భీష్మాదు లర్జునునకు ప్రతి. ఇక ధర్మమునందు ధర్మరాజున కెవ్వఁడు నీడులేడు. దీని తాత్పర్యమిది: నాయకుఁడు బలవిద్యాశక్తులనెడి సమర్థోపకరణములతో సప్రయత్నముగా ధర్మఫలమును సాధింపజేర్చు సమర్థుఁడు. ధర్మజుఁ డంగి; భీమచు లంగములు. అంగి స్వయం ప్రతిభాయుతుఁడు, దైవాశ్రతుఁడు. ప్రతినాయకుని కిందు ప్రత్యేక వ్యక్తిత్వములేదు. కర్ణ దుర్యోధనులు విద్యాబల శక్తులనెడి యుప కరణములు; వీనిని ధర్మబద్ధముగాఁ బ్రయోగించు యజమానిలేదు. భీష్మాదు లట్టి యత్నము లెన్నియోసారులు చేసి విఫలమైరి. ధర్మసాధకములుగాని యీ ప్రతివీర శక్తులు విశృంఖల వృత్తి ననుసరించి స్వనాశనమునకు దారి తీసినవి. ధర్మజు ప్రవృత్తియందు ధర్మమున కర్థకామము లూడిగ మొనర్చును. సుయోధనునియందు అర్థకామములు బలీయములై ధర్మమును బహిష్కరించును.

ధర్మరాజు జన్మకాలమున నశరీరవాణి యతనిని యుధిష్ఠిరుఁడని కీర్తించినది.

“కురుకుల విభుఁడగు ధర్మస్థిరమతియగు నీతఁడనుచు ధృతిఁజేసి యుధి
ష్ఠిరుఁడను నామముఁ దానుచ్చరించె నాకాశవాణి జనవినుతముగాన్”

—ఆది. 5. 97.

స్వర్గారోహణ పర్వమున యముఁడీ విషయమును సమర్థించినాడు :

“.....చలన మొకప్పుడైన నీదు మదికించుక యేనియులేదు, దమము
శమము నత్యంబు మగ్గత సారభక్తి నీకు నగ్గలములు మహనీయచరిత.”

అని. ధర్మజుని జీవితారంభాంతములందు దేవతలే యాతనిని ధర్మస్థిరమతి యని కీర్తించి యుండుటచే నాద్యంత సమన్వయముతో నాతఁడు ధర్మపీరుఁడై వరలచున్నాఁడనుట నిర్వివాదాంశము. యుధిష్ఠిర నామ మాకాశవాణి పల్కుటయం దొక విచిత్రార్థ మిమిడియున్నది. యుద్ధమునందు స్థిరమైన

వాడని తత్పదవ్యుత్పత్త్యర్థము. ఇది అభిధ. ధర్మజుఁ డహింసాది గుణసమన్వితుఁడైనను ఊత్రియవంశ సంజాతుఁడు కాన యుద్ధ మీతని కులధర్మమగుచున్నది. ఇట్లుగాక యీ శబ్దమును యోగికార్థమున గ్రహించుచో సత్రప్రవృత్తులకు, దుష్టప్రవృత్తుల కనవరతము జరుగు నంతర్యుద్ధమున దుష్టవృత్తుల కోడని స్థిరైక చిత్తుఁడనియు భావమేర్పడును. ఇది ధర్మముచే ననుశాసితమని పైమాటల తాత్పర్యము. ఇట్టి ధర్మప్రవణత్వ మెట్లీతని జీవితమందు వ్యాపించి స్థిరత్వ మొందినదో పరామర్శించినచో నది అంగిరస చర్య యనఁబడును.

పితృ మరణానంతరము హస్తినాపురి కేతెంచిన పాండుకుమారులు ధార్తరాష్ట్రులతోఁగూడి బాల్యక్రీడలఁదేలియాడిరి. అందు పాండవులందఱోకటే. వారి మనఃప్రవృత్తులు సర్వధా యేకరూపములే. అవియన్నియు ధర్మజ్ఞాను శాశితములు. ఆ క్రీడలలో భీముఁడు తన భుజబలముతో దుర్యోధనాదులను వేధించెడివాఁడు. అతని బారికోర్వఁజాలక దుర్యోధనుఁ డుపాంశువధ గావింప నెంచి, భీముని బాముల గఱపించియు, నీటఁ ద్రోయించియు, విషభోజనము నిడియు సాయశక్తులఁ బ్రయత్నించెను. కాని యనంత సత్త్వఁడైన భీముడు వాని నవలీలగాఁ దప్పించుకొనెను. భావిజీవితమున ధర్మజ్ఞునికి భుజశక్తిగా నిలువఁబడు భీముఁ డరిబాధాకరుఁ డగునట్లు చిత్రించుట యెంతయో సమంజ సము. ఈ యర్థము దుర్యోధనుని పల్కులందును వ్యంగ్యముగాఁ గాననగును.

వృద్ధి : “ఉపాంశు వధఁజేసి మధ్యము మదోద్ధతుం జంపి ని

స్పృహతముగ ధర్మనందను నశక్తు బంధించి యే

నపాండవముగ సముద్ర వలయాఖిలఁడో మ

త్కృపాణ వటు శక్తి నత్యధికక్తిరైనై యేతెదన్.”

—ఆది. F 188.

అను మాటలలో - భీముఁడు ధర్మజు రక్షకుఁడై యున్నన్ని నాశ్లాతఁడు బంధింపఁ బడడు; భీముఁడు లేనిచో ధర్మజ్ఞునికి బలములేదు; అను తాత్పర్యముకలదు. అట్లని భీము డుద్ధతుఁడు, మదాంధుఁడు గాఁడు. అన్నమాట కడుగు చాటని వాఁడు. ఉపాంశువధా ప్రయత్నముగూర్చి క్రుద్ధుఁడై కౌరవతంత్రమును బట్ట బయలు సేయ నుత్సహించెడి భీమునిగాంచి ధర్మజ్ఞుఁడు అర్థవంతమగు శాంతి వచనములతోఁ వారింప, నాత డౌచిత్యమెఱిగి మిన్నకుండినాఁడు. ఇందు సమయోచిత కార్యనిర్వహణ దక్షత, పరస్పర స్నేహదృష్టి, ఊమ, దూరదృష్టి, ధర్మము, అప్రమత్తత ఆనెడి గుణములు ధర్మజ్ఞాదులయందు గోచరించుచున్నవి.

భీముని యావేశము ధర్మజునిచే శాసింపఁబడుచు ధర్మపోషక మగుచున్నది. జీవితములో వారికి కష్టముల కిదియేనాంది.¹ ఇకముందును—ప్రతి యడుగడుగున నిట్టి విగ్రహ ప్రవృత్తి భీమాదులయందు, అట్టి నిగ్రహ ప్రవృత్తి ధర్మజుని యందును ప్రదర్శితములగుచునే యుండును.

విద్యార్థులుగాఁ గౌరవ పాండవులు దోణునియొద్ద ధనుర్వేదము నభ్యసింప మొదలిడిరి. ద్రోణుఁడు శిష్యుల నందఱిని గాంచి,

“అస్త్రవిద్యలు గఱచి నాడైన యిష్టమొగిని తీర్పంగ నిందెవ్వఁ డోపుననినఁ
జాయ మొగమిడికౌరవుల్ పలుకకుండి రేనుదీర్చెదనని పూనె నింద్రసుతుఁడు”
—ఆది. పంచ. 224.

ఇందు కౌరవులు మారు పల్కలేదని వ్రాసినాఁడుకవి. పాండవులలోను నలుగురుమాటాడలేదు. ఈ విషయముఁ దెల్పకయే అర్జునుఁడు మాత్రము గురుభక్తి దీపింప, పౌరుషము రాజింప “ఏనుదీర్చెద”నని వీరోక్తులఁ బల్కెనని వర్ణన. ఇట్లు చెప్పటలో నొక సున్నితమైన రహస్యము కలదు. కౌరవులందఱొకటి. పాండవులెల్ల టొక్కటి. వీరిలో నెవ్వరేమన్నను అందఱునినట్లే; అర్జునునిమాట పాండవుల మాట యని తాత్పర్యము. దీనికొక ఆశ్చర్యము రావచ్చును. కౌరవులన కురువంశ సంభూతులని యర్థముకదా! దానివలన పాండవులును కౌరవులే యగుదురని; అది సత్యమే యైనను, ఈ సందర్భమున నా పదము ధార్తరాష్ట్రులను అర్థమునఁ బ్రయుక్తము. ఈ యర్థముకానిచో పద్యరచనా విధానము మారవలసియుండును. అర్జునుఁడు దప్ప కౌరవులెవ్వరు మాటాడరైరియని యుండవలసినది. కావున నా యాశ్చర్యము పరాస్తమగుచున్నది.

ద్రోణుఁడు శిష్యులనెల్ల రావించి, నాకు గురుదక్షిణ నిండన నందఱు మ్రొక్కి యెదుట నిలిచి మీకెద్ది యిష్టము నెప్పుడనిన నాతఁడు ద్రుపదునిబట్టి యిమ్ముని కోఱుకొనెను. మఱుక్షణమున ‘రాజనందనులెల్ల’ రథారూఢులై ద్రుపదునిపై దాడి వెడలిరి. పాండవులు మాత్రము ద్రోణుని బరివేష్టించి పిరుందనరిగిరి. ద్రుపదునితోడి పోరులో నిలువనోపక ‘కురుకుమారులు’ (ఆది. ప. 78) పరాభూతులై పాండవులయొద్దకు పరతెంచినఁజూచి యర్జునుఁ డాచార్యునకు,

1. “తతో యధిష్ఠిరోరాజా భీమ మాహ వనోఽర్థవత్
మాస్తింభవ నతే జల్ప మిదంకార్యం కథంచన
ఇతః ప్రభృతి కాంతేయ రక్షతాన్యోన్య మాదృతాః
ఏవముక్తాః.....ప్రాతృభిస్సహిత స్సర్వైరప్రమత్తోఽభవత్తదా!”

ధర్మజునకు నమస్కరించి, పాంచాలునితోఁ బోరి గురుదక్షిణఁ జెల్లించెను. ఇచ్చట గమనింపవలసిన విషయమిది : కారవులావేశమున గర్వాంధులై ముందుటికి యోడిపోయిరి. (ధార్తరాష్ట్ర)లను అర్థమున 'రాజనందనులు' 'కురుకుమారులు' అను శబ్దములు ప్రయుక్తములగుట గమనార్హము) పాండవులకు వారు గెల్వలేరను నమ్మకము గలదు. లేనిచో కారవులకు గురుదక్షిణను సాధించి యిచ్చిరను గౌరవ మబ్బునేమోయని కీర్తికై త్వరపడెడివారే. కాఁగా పాండవు లైదుగురును గురుదక్షిణకొఱకు పాటుపడలేదు. యుద్ధమునకు వెళ్ళినది భీమార్జునులు మాత్రమే. ధర్మజునకుల సహదేవులు ద్రోణు నొద్దనే కూరుచుండిరి. ఇదియేపాటి శిష్యధర్మము? అను సంశయ మేర్పడును కదా! కావుననే పాండవులందఱొక్కటి యనుట! పైపెచ్చు అర్జునుఁడు యుద్ధమున కేగుచు, ధర్మజుని గురుతుల్యునిగా భావించి ప్రణమిల్లి పోవుట! దీనివలన వ్యంగ్యముగాఁ జాండవనాయకత్వ మతనియందు ప్రతిష్ఠిత మగుచున్నది. ఇట్టి తత్త్వమే మహాభారతమంతట గోచరించును. ధర్మరథస్థుఁడు ధర్మరాజు, కవలు చక్రములు, హయములు భీముఁడు, సారథి అర్జునుఁడు, మార్గము వేదములు, వీరిదొక మహాప్రస్థానము. ఇట్లయినప్పుడు భీమార్జునాదు లాశ్రయముగా వ్యక్తమగు వీరరస మంతయు నాయకాశ్రయ మగు ధర్మవీరమునకు పోషక మగుచు శోభించు చుండునని భావము.

ధర్మరాజు యౌవరాజ్య పట్టాభిషిక్తుఁడై నలుగురు తమ్ములు తనను సేవించుచుండ పరమ ధర్మమూర్తియై ప్రజల మన్ననలకు జాత్రుఁ డయ్యెను. దుర్యోధనున కది కన్నెఱ్ఱ యైనది. అతఁడు తండ్రిని బోరుపెట్టి పాండవులను వారణావతీ నగరమున కంపున ట్లానర్చినాఁడు. ధృతరాష్ట్రాజును శిరసా వహించి కిమ్మనకఁ బయనమయినాఁడు ధర్మజుఁడు. అందాతని గురుభక్తి ప్రశంసనీయము. అది అన్యాయమని ఘోషించెడి ప్రజలతో ధర్మజు డిట్లన్నట్లు వ్యాసుడు :

“ఏతా మాన్యో గురుశ్రేష్ఠో యదాహ పృథివీపతిః
అశంకమానై స్తత్కార్య మస్మాభిరితి నో వ్రతమ్”

ధర్మదీక్షయం దాతని కున్న యుత్సాహము చిప్పిలుచున్నట్లున్నదీ శ్లోకము. ఇట్టి రసవత్తర సంభాషణ మేలనో నన్నయ వదలినాఁడు. కారణ మేమైనను నన్నయ భారత విమర్శనమునఁ బరిత యొక విషయము గుర్తుంచుకొనవలెను. మితహిత సత్యవాక్య పరిపాలకుఁడైన నన్నయగారి పాత్ర లన్నియు నాతని

ప్రవృత్తి నే ముద్రించుకొని యుండును. అందు ధర్మప్రధానుఁ డగు యుధిష్ఠిరుఁడు పరమమౌనము చాల్చి కర్మశూరునివలె చేష్టాత్మకముగా ధర్మప్రవృత్తిని ప్రపంచించుచుండును. నన్నయగారి ధర్మజుని పాత్ర యందెంత మౌనముండునో అగంత గాంభీర్య మిమిడియుండు నన్నమాట! భావుకుని సూక్ష్మ పరిశీలనముచే నది ప్రకాశిత మగుచుండును.

దుర్యోధనుఁడు కపటి యగుటచే నాయకుని గుణంత్రములచేఁ జంపయత్నించినాడు. లాఠాగృహ దహనాదు లిట్టివే. ధర్మము నాశ్రయించినచో రారాజునకర్థసిద్ధిలేదు. స్వార్థసహితమైన అర్థము ధర్మబద్ధమగుట కష్టము. త్యాగాదు లాతనియందు మృగ్యము. అందువలన నీర్వాణుడు లభిక మైనవి. అవి ధర్మముపై విజృంభించినవి. అట్టియెడ నాత్మరక్షణకై నాయకునకు బలోపాయము లావశ్యకమైనవి. అవిభీమాదులయందు తావేర్పరచుకొని ధర్మజుని బొదివి రక్షించినవి.

లాఠాగృహమున దగ్ధులుగాక భీమరక్షితులై కుంతీ ధర్మజుదులు మహారణ్య గర్భమునకుఁ జేర్పఁబడిరి. హిడింబాసురు నాజ్ఞఃసే నతని సోదరి హిడింబ వారినిఁ జంపుటకు వచ్చి, పాండవసంహారుఁడగు భీమునిగాంచి, వలచి ధర్మజుదుల వదలి తనను గైకొని సుఖంపుమని ప్రార్థించినది. భీముఁడు మనోహరాకృతి నున్న తత్కన్నియఁగాంచి మోహవేశుఁడుగాక ధర్మైకచిత్తముతో గురుజనరక్షణమే తన కర్తవ్యమని పలికి ధృతిని బ్రకటించెను. ఇట్లు :

“వినుజేల యెట్టి కష్టుఁడుఁ దన పురుషగుణంబు నెడఁగఁ దల్లిని దోఁబు
ట్టినవారి విడిచి రాగంబునఁ జపల స్త్రీసుఖంబు బొందునె చెపుమా ?

—అది. 6. 187.

హిడింబ మనసంతయు భీమునికిచ్చిన వనిత. ఎవ్విధముననైన మెప్పించి యతనిని బొందు నాశ్రము చాల్చిన కామిని. అందువలననే కుంత్యాదులను బ్రబోధితుల నొనర్చినచో స్థలాంతరమునకుఁ గొంపోయెద నని మార్గాంతరముఁ జూపినది. భీమున కిది వీరధర్మముగాఁ దోపలేదు. రాక్షసాగమనభీతి, స్త్రీ సహాయాభ్యర్థనము అతఁడు కలలోనైన సహింపలేడు.

“అధికవీరుండు రక్కసుఁ డరుగుదెంచునని మనంబున భయమంది వనజేత్ర !
వీరి సుఖమపులై యున్నవారి నిద్ర నెడఁగ బోధింపవోప నా కడిమి విమము”

“క్రచ్చుట నొక్క రక్కసుఁడకాదు సురాసురులెల్ల నొక్కఁడై
వచ్చిన నీవ చూడఁగ నవార్య బలోన్నతిఁజేసి వారలన్

ప్రచ్చి వధింతుఁగాక యిటువచ్చి శ్రమంబడియున్న నిచ్చట
సౌచ్యగు వీరిచైన సుఖనిద్రకు భంగము సేయనేర్తునే!”

అని తన బలోన్నతి తేటఁబడ నుగ్గడించెను. అందులకు హిడింబ తన యన్నను
గూర్చి పత్కిన పల్కులు విభావములు, స్త్రీ సహాయమువలన నాత్మరక్షణ
మొనర్చుకొను మను మాటలు ఉద్దీపనములు. శౌర్యదైర్యబలప్రతాపగురు
జనరక్షాదు లనుభావములు; ధృతి గర్వాహంకారోత్సాహ మత్యాదులు
సంచారి భావములు—వీనిచే బుట్టించెదిన యుత్సాహము బలసంబంధియగుటచే
బలవీరమై గురుజన రక్షణ రూపమగుచు ధర్మబద్ధమగుచున్నది. హిడింబునితోడి
యుద్ధ మీ వీరమునకుఁ బోషకము.

భీముఁడు హిడింబను తిరస్కరించి చంప నుంకించినాఁడు. స్త్రీవధ
పేరు వినుచునే ధర్మజుఁడు చివుక్కుమనినాఁడు. అది ధర్మ విరుద్ధము. వెంటనే
తమ్ముని వారించి యిట్లు ప్రబోధించినాఁడు.

“వధకు నర్హుఁడై వచ్చిన వానిఁజంపి తదియు ధర్మవ యిదిచాల నబల దీని
కలుగఁజన దాత్మరక్షకు నగ్గలంబు ధర్మరక్షయ యుత్తమధార్మికులకు”

“ఆపద యయినను ధర్మవ ప్రాపుగ రక్షింపవలయుఁ బరమార్థము ధ
ర్మాపాయమ ధార్మికులకు నాపద జన్మాంతరమున ననుగతమగుటన్.”

—ఆది. 6. 200. 201.

భీమాదులు మదేభములవలె నావేశముచే ధర్మ లతాసంచయము నెప్పుడైన
ధ్వంసము జేయఁబూనవచ్చును. కాని ధర్మజుని ధర్మాంకుశము వారిని సన్మార్గ
మున నడిపించెను.

ఏకచక్రపురమున వసించునెడ పాండవులుండు బ్రాహ్మణుని యింట
నొక్క మహాపద సంభవించినది. బకాసురుని కాహారముగా నాయింటి వారిలో
నొక రేగవలసి యుండుటచే వారందఱు దుఃఖించుచుండిరి. వారి కేర్పడిన
యాపదఁ దీర్చుటకై కుంతిచే బోధితుఁడై భీముఁడు దయా పూరితాంతః
కరణుఁడై

“ఎఱిగి నాకుఁ తెప్పుమిది యేమి యెవ్వరి వలన నింతయయ్యె వగవనేల

యెంతకడిదియైన నిదియేను డీర్చి యీ విప్రునకుఁ బ్రియంబు విస్తరింతు”

నని యుత్సహించెను, (ఆది. 6-246). భీముని కలరూపెరింగిన ధర్మజుఁడు
కుంతిదేవి కారుణ్యబుద్ధికి, బ్రాహ్మణభక్తికి, ధర్మచిత్తమునకు సంతసిల్లి
తానును భీమసేనుని నియోగించెను. భీముఁడు బ్రాహ్మణార్థమై తానే

యానాఁడాహార నెవమున రాక్షసునిఁ జేరి సంహరింప నిశ్చయించి, వానిఁ గాంచి

“ఇంచుకయేని పాపమున కెన్నడు రోయక యెల్లవారి బా
ధించి మనుష్య మాంసములు దించును గ్రోవ్వితి వానినెల్లఁ గ్ర
క్కించెద నీ మచాంధ్య ముడిగించెద నిప్పుడ కాలుప్రోలి కేఁ
గించెదఁ జక్కనై నిలుము గిట్టి రణంబున రాక్షసాధమా!”

—ఆది. పృ. 297.

అని యాతనిపై లంఘించి ద్వంద్వయుద్ధముద్ధతముగా నొనర్చి ముష్టిఘాతముల వానిఁబొడిచి చంపెను. భీముని యుత్సాహమున కాలంబనము బకాసుర విజృంభణము. అతనిపలుకు లుద్దీపనములు. ధైర్యాద్యనుభావములతో నది వ్యక్తమై, ఉగ్రామర్షగర్వోత్పక్వాది సంచారులలోఁ బరిపుష్టిఁజెంది యుద్ధ వీరముగాఁ బరిణతిఁగాంచినది. ఇది బ్రాహ్మణ రక్షణార్థమైన దయయందతర్లిన మగుటచే దానికిది అంగము, పోషకము. అయ్యది ధర్మాత్మకమగుటచే ధర్మజు నకు సంతుష్టి పోతువైనది.

ద్రౌపదీ స్వయంవర సమయమున నర్జునునియుద్ధవీరము సుందరతరము. సకలరాజసమూహములు మత్స్యయంత్రభేదనసమర్థములు కాకపోగా బ్రాహ్మణ వేషధారి యగు నర్జునుఁ డవలీలగా దానిఁ ద్రుంచి ద్రౌపదిచేతి పూదండఁ గైకొనుటఁ గాంచి కౌరవేంద్రాదులు మత్సరగ్రస్తులై ద్రుపదునిపై కుఱికి-

మత్తః “పల రాఁబనిచెన్ మహిశులనెల్లఁ జుట్టమపోలె ము
న్నేల సత్కృతిసేసె నిందఱ కిమ్మహారథులుండఁగా
న్నేల కన్యకనిచ్చె విప్రున కిందు నేఁడు శతుండు పాం
చాలుఁ డిప్పుడు వీని నిర్గతసత్త్వఁజేయుద మాజితోన్” —ఆది. 7. 190.

అని రణోత్సాహముఁ బ్రకటించుచుండ బ్రాహ్మణమధ్యమునుండి రంగమధ్యమున దూకి నవ్యసాచి నవ్వుచు,

“కడఁగి మదీ యాస్త్రము లనియెడు పటుమంత్రముల నిప్పుడి నృపరిపుల
స్కండిది విషాహుల దర్పం బుడిగించెదఁ దొలఁగి చూచుచుండుండు మీరల్”
—ఆది. ప. 198.

అని విజృంభించినాడు. శత్రువీరుల మర్దించి కర్ణునిడికొని విముఖువొనర్చినాడు. అతని పరాక్రమమునకు మెచ్చి కర్ణుడు:

“నా యెదురఁ జక్కఁనై యని నేయఁగ భార్గవునకును శచీవరునకుఁ గౌం
తేయుఁడగు విజయునకుఁ గా కాయత భుజశక్తి నొరుల కలవియె ధరణిన్?”

“నీ వప్రాకృతబలుఁడవు నీ విక్రమమునకు విల్లు నేర్పునకు మహీ
దేవకులోత్తమ! మెచ్చితి నావుడుఁ బార్థుఁడు గర్జనకు నిట్లనియెన్”

మధ్యాహ్నం : “ఏను నీ చెప్పిన వారిలోపల నెవ్వఁడఁగాను (!)
గానీన! సర్వ శాస్త్రవిద్యలఁ గడుఁ బ్రసిద్ధుండ
భూనుత బ్రహ్మతేజోఽధికుఁడ నిన్నుఁ బోరిలో నోర్వఁ
గా నున్న పీరుండ నొండుదక్కి లోఁగక చక్కనిలుము.”

—ఆది. సప్త. 200-202.

అని వెన్నంటితరుమ కర్ణుఁడు బ్రహ్మతేజ మజేయమని వైదొలఁగి పోయెను.
అర్జును నోట ‘ఎవ్వడగాను’ అని పక్కించి అతని ససత్యదూరుని గాక నన్నయ
రక్షించినాఁడు. నిశ్చయార్థకముగా గాక నాశ్వర్యార్థకముగా నూదిపల్కినచో
‘నేనందఱను’ అను అర్థము కల్గును. లక్షణార్థముఁబట్టి అర్జునుఁడు భార్గవుని
తోడను, ఇంద్రునితోడను బలతేజసాదులలో తుల్యుఁడని యేర్పడుచున్నది.
‘నిన్నుఁబోరిలో నోర్వగానున్న పీరుండ’ నని యనుటలో నాతఁడు కర్ణుని
బోరిలో నోడించుటకే జీవించియున్నట్లు ధ్వనించుచున్నది. లాక్షాగ్రహ
దహనాది కౌరవ కుతంత్రముల శారినుండి తప్పించుకొని బ్రతికియున్నందుల
కదియే ఫలమని తాత్పర్యము! అర్జునాశ్రయమైన యుద్ధపీఠము భావిపాండవ
వివాహపేతువై తారసిల్లి గార్వాస్తాశ్రమ ధర్మసాధకమై పరలుచున్నది.

ద్రౌపదీ వివాహ విషయము దైవికమైన ధర్మసూక్ష్మమునకు సంబంధిం
చినది. త్రికాలజ్ఞులగు మహర్షులకుగాని యవగాహనముగానిది. ధర్మజుఁడు స్థిత
ప్రజ్ఞుడై దైవనియోగమున నిట్లు ధర్మప్రతిపాదన మొనర్చెను :

“గురువచనస్థితి మన కేగురుకును నిది పత్నిగాఁడగుంగావున ని
త్తురణిని బరిగ్రహింతము తిరముగ గురువచనమొండు దెఱఁగేలయగున్”

ఆ మాటలలో నతనియందుగల అవితథ మాతృవచనము లందలి గౌర
వము, ధర్మానురక్తి గోచరించుచున్నది. వ్యాసభట్టారకుఁడు పాండుభూపాల
తనూజపంచక మాలతాంగియందు పంచశరాహతి నొందుటకు కారణము
నిరూపించి ధర్మత్వము సాధించినాఁడు. అది ధర్మరాజు ధర్మపీఠమునకుఁ
బోషకమై పాండ వాభేదమును ప్రతిపాదించుచున్నది.

ధర్మజుఁ డింద్రప్రస్థపురమున నర్థరాజ్యమునకు పట్టాభిషిక్తుడై సుఖముగ రాజ్యము సేయుచుండ నారదుఁడేతెంచి స్వర్గలోకవాసియైన పాండుజ్ఞాపాలు నభీష్టానుసారము రాజసూయము సేయఁ బ్రోత్సహించెను. పితృదేవతాప్రీతియు, విపులకీర్తియుఁ కల్గించు నా యజ్ఞము ధర్మజుఁడు సేయ సంశ్పించెను. అది చక్రవర్తియగు ఊత్రియున కుచితధర్మమై యాతని చరిత్రమునకు పన్నె తెచ్చినది.

రాజసూయాధ్వర ప్రవర్తకుఁడగు యుధిష్ఠిరుఁడు భీష్మ ప్రబోధితుఁడై శ్రీకృష్ణున కర్హ్యమీయ నుద్యమించెను. అదినారాయణుఁడును, యజ్ఞపురుషు డునునైన కృష్ణుఁడా పదవికిఁ దగినవాఁడని అనల్పసపోనిరూఢిచే నిరూపించి కురుపితామహుఁడు తన్మాహాత్మ్యమును బ్రకటించెను. శిశుపాలుఁడు దానిని సహింపఁ జాలకపోయెను. కృష్ణుఁడాతని జన్మశత్రువు. గోపాలుఁడు యాదవుఁ డనియు, కష్టచరిత్రుఁడనియుఁ పూజార్హుఁడు కాఁడనియు, కురువృద్ధులు, జ్ఞాన వృద్ధులు మూగియున్న యాగసభలో నోరు క్రొవ్వి శిశుపాలుఁడు శ్రీకృష్ణు నధిక్షేపించి, అతనిని బూజించు ధర్మజు భీష్ములఁ దృణీకరించెను. శిశుపాలుఁడు తాను నమ్మినదే. తనకు దెలిసినదే ధర్మమని ప్రతిపాదించుచు, ఎదుటివారిది ధర్మవిరుద్ధమని వాదించెను.

“కడుకొని ధర్మతత్త్వ మెఱుగంగ నశక్యము; ధర్మభావ్యుని న్నొడఁబడ నిష్ఠుఁడై కఱపి, యుత్తములుండగ వాసుదేవుఁడ స్థదునకుఁ బూజయిమ్మని విచార విదూరుఁడు భీష్ముఁ డెంతయున్ వెడఁగుఁడనంబునం బనిచె; వృద్ధుల బుద్ధులు సంచలినవే.”

—సభా. 2, 9.

అనియు, ‘దాశార్హుఁడు పూజార్హుఁడు గా’డనియు, పెద్దలుండ పిన్నలఁ బూజించుట ధర్మము కాదనియు నాతని మతము. ఇది ధర్మతత్త్వము తెలియని మాటలు. భీష్మవచనము లర్థముకాక మత్సరబుద్ధితో ననిన వల్కులు. “కడుకొని ..... నశక్య”మను మాట సద్ధర్మమును గాంచి, అధర్మమని శంకించెడి అజ్ఞానినోట సాభిప్రాయముగా ననుసంధింపఁబడినవి. తానన్నమాట తనకే తగిలివచ్చునన్న వివేకము లేదాతనికి. ధర్మజుని సభలో ధర్మస్థాపన మాతని యత్నము. అది అనధికారి చేతఁబడి హాస్యాస్పద మైనది. పురుషోత్తముని తత్త్వ మెఱుగక, భీష్ముని వ్యక్తిత్వ మరయక, ధర్మజుని ధర్మనిష్ఠ దెలియక వారిని బరుషోక్తులతో నిందించుటచే నతఁనియత్న మనమంజనమైనది.

ఇట్టి మూర్ఖుని సైతము ననునయించు ధర్మజుని చరిత్ర మనింద్యము, నిష్కళంకము. అతిథిగా యాగమున కరుదెంచి, కుపితుడై వెడలుచున్న శిశు పాలుని సమాధాన పరచుట యజమాని బాధ్యత. కావుననే అతనిని బ్రయ వచనముల నిట్లనుట !

“భూరి గుణోన్నతులనఁదగు వారికి ధీరులకు ధరణివల్లభులకు వా
క్పారుష్యము చన్నె మహాదారుణమది విషముకంటె దహనము కంటెన్”

అని మందలించుటతో నుపక్రమించినాడు. ఇంద్రియ నిగ్రహత్వము, సహనము ధర్మజుని అనుభావములు. చెప్పమాటలెంత సరళములుగా నున్నవో అంత నిశితములు. సున్నిత హృదయుడైనచో వినువాని నవి శల్యములై యేచఁ గల సమర్థములు. ఇట్లు మాట్లాడుట కార్యసాధకుని లక్షణము. ప్రత్యేకముగా ఊత్తియునకు నైజము (చూడు. ఆది. పు. 101) కావుననే “ధరణి వల్లభులకు వాక్పారుష్యము చన్నె!” యని అనుట! మహాపదలయందును ధృతిఁ దాల్చు వాఁడు ధీరుఁడు. ఇచ్చట వాక్పారుష్యము ధృతి విహీనతను, అవివేకమును, తొందరపాటును, అసహనమును తెల్పుచున్నదని భావము! అధిక సంఖ్యాక ములగు గుణములచే నగ్రగణ్యులని కీర్తింపబడు వారికి వాక్పారుష్యము కూడదట! అనగా నట్టి పారుష్యముఁ బ్రకటించినచో నన్ని గుణములు నాతని యందు రాణింపవని భావము; నిరర్థకములగునని యర్థము. ‘అనఁదగు’వాఁ డనుటలో నా గుణములు ప్రయత్నసాధ్యము లనియు, ఉన్నవాఁడు కోల్పో యినచో నపకీర్తిపాలు కాఁగలడనియు నూహ్యము. విషముకంటె-దహనము కంటె ననుటలో విలుగుడు పెట్టినచో విషమువలె తగ్గుననియు, లేనిచో నిప్పు వలె దహించి బూదిచేయుననియు బెదిరింపు కలదు. వ్యంగ్యముగా నాతని భవిష్యత్తును ధర్మజు డా మాటలలో ధ్వనించెను. ఇంత నిగూఢముగా మాట్లాడి వాఁడు ధర్మరాజు. ఆపై సభాధర్మమును సమర్థించినాఁడు :

“ఆదిజుడైన బ్రహ్మ యుదయంబున కాస్తదమైనవాఁడు వే
దారి సమస్త వాఙ్మయములందుఁ బ్రశంసితుడైనవాఁడు లో
కాది త్రిలోక పూజ్యుడని యాత్మనెఱింగి పితామహుండు దా
మోదరుఁ జెప్పెఁ బూజ్యుడని యుక్తమకా కిదియేమి దోసమే”

—సభా. 2. 18.

ఇందు బ్రహ్మ, పితామహశబ్దము లేకార్థస్ఫూర్తి కల్గునట్లు సంధించుట కవి చమత్కారము. బ్రహ్మ జెప్పినమాటయే భీష్ముఁడు చెప్పెనని తాత్పర్యము.

సృష్టికర్తయే ఆదిపురుషుఁ డని వెన్నుని పేర్కొనగా నంతకన్న ఆద్యుఁడెవ్వఁ డను ప్రశ్నయే యుండదనియు, అది “ఆత్మ నెఱింగిన” గాని తేటపడదనియు ధర్మజుని భావము. ధర్మజుని బోధన లనధికారియగు శిష్యునికిచ్చు విద్యలవంటి వైనవి. అతని ధర్మోత్సాహమున శాంతి అంగముగా భాసించినది. కావున వీరులయందు సాధారణముగా గాననగు నహంకారాదు లతఁడంతగా ప్రకటింప లేదు. విభావానుభావోచిత్య మిందరయుటలో నీ సత్యము మఱువరాదు. సహదేవుని తత్త్వమిందుకు విరుద్ధము. ధర్మజులవలె కృష్ణార్చనము ధర్మ మని తెలిసినవాఁడే కానిఁ అతని కన్నకున్న సహసము, శాంతి లేవు. ఆవేశ వరుఁడు, బలాధ్యుడు నగుటచే తదుచితమైన భీకర ప్రతిజ్ఞచేసి దేవతల మన్ననల నందినాఁడు.

“ఎడవక యర్ఘ్య మచ్యుతున కిచ్చితి మిచ్చిన దీనికిం దొడం
బడమని దుర్జనత్వమునఁ బల్కెడు వీరుల మస్తకంబుపై
నిడియెదనంచు దా జరణ మెత్తె సభన్ సహదేవుఁ డట్టిచో
నుడిగి సభాసదుల్ వలుకకుండిరి తద్దయు భీతచిత్తులై”.

—సభా. ద్వి. 30.

తామసము నణచుటకు సత్త్వము విఫల మగుచుండ, రజస్సు ప్రకోపించి బెదిరించి నిలువరించినది. సహదేవుని బలవీర మిందు సువ్యక్తము. శిశుపాలాదు లాలంబన విభావములు, తద్భాష లుద్దీపనములు. స్తైర్య, ధైర్య, శౌర్యాధిక్షే పాదు లనుభావనములు. ఉత్సాహ గర్వోగ్రామర్షాదులు సంచారి భావములు. చరణ మెత్తుట యనెడి యాంగికాభినయ మాతని పౌరుషమును వ్యక్తపరచు చున్నది. సభాసదులలో వ్యాపించిన భీతి సహదేవుని వీరమునకు ఫలితమై తతోషక మగుచున్నది. అపై పద్యము నందలి (సభా. ద్వి. 31) దేవతల మెప్పు కోలు, సభాసదుల విస్మయము, నారద సంతోషము దీని కంగములే. ఇట్లు సహదేవాశ్రయమైన బలవీరము ధర్మజుని ధర్మవీరమునకుఁ బోషకము.

ఈ సన్నివేశమునందు వర్ణితములైన శిశుపాలాదుల యుద్ధోత్సాహము, భీముని రాద్ర విస్ఫుర్తి, శ్రీకృష్ణ శిశుపాల పరస్పరోపాలంభనము, శిశుపాల వధ మొ. ఘట్టములందు వీరరసస్ఫుర్తి కల్గి ధర్మజునవనరక్షణలక్ష్యప్రధానమై ధర్మబద్ధమై సొంపు నింపుకొనుచున్నది.

ద్రాపదీ వస్త్రావహరణ కథా భాగమునందు ధర్మరాజుని ధర్మవీరమే ప్రధానముగా నాస్వాద్యమానమగు చున్నది. దుర్యోధనుఁడు పాండవ సంపదఁ

గాంచి యీర్ష్యచే దానిని గవటోపాయమునఁ గబళింప యత్నించి నాఁడు. అట్లగుటచే నాతని యుత్సాహమర్థ సాధన ప్రధానమే యయి వీరరస నామ యోగ్యత నొందుటలేదు. విదురుఁడు మాయాద్యూతము ధర్మ విరుద్ధమని పల్కినప్పుడు,

“పరుల సంపద సుఖోపాయ బలంబునఁ

గొనుట భూపతులకు గుణమకాదె”

—సభా. ద్వి. 188.

అని దుర్యోధనుఁడు తన యత్నము నీతి సమ్మతమని సమర్థించుకొనినాడు. ఇందు ప్రతినాయకునిది ఐహికార్థ ప్రధానమైన ప్రవృత్తియని స్పష్టము. ఇక నాయకునిది ఐహికాముష్మిక ధర్మ ప్రధాన ప్రవృత్తి అనవచ్చును. మొదటి యుత్సాహ ముత్కటమై రసాభాసమగును. రెండవది ధర్మవీరమగును.

ధర్మరాజు జూదమున కొడఁబడుటకు ధృతరాష్ట్ర దుర్యోధనుల యాహ్వానము, శకుని నిష్ఠుర వచనములు పేతువులు. జూదము ధర్మవిరుద్ధమని పల్కిన యుధిష్ఠిరుని గాంచి శకుని “జూదంబున కీ వోడుదేని యుడుగు” మని సగర్వముగాఁ బల్కినది. ఇచ్చట ధర్మజన కభిమాన మడ్డము వచ్చినది.

“బలవద్యాతార్థముగాఁ బిలువంబడి మగుడనగునె పెక్కులు పలుకుల్
పలుకంగనేల యని యత్యలఘుఁడు ధర్మజుఁడు జూదమాడ గడంగెన్”

—సభా. ద్వి. 172.

మానసంరక్షణార్థమై యత్నించి ధర్మజుఁడు లౌకికమగు జాత్రధర్మమును బ్రతిష్ఠించినాఁడు. కుపితుఁడైన భీమునితో నడ్డునుఁడు తద్ధర్మ నిరూపణ మొనర్చి చూపినాఁడు.

“ధర్మ తనూజుండు ధర్మువు దప్పిన ధరణీతలంబెల్లఁ దల్లిదిల్లుఁ
దగిలి సుహృద్భ్రాతృ ధర్మయుద్ధములకుఁ బరులచేఁ బిలువంగఁబడి విభుండు
గడగక విముఖుండుగాఁ జనదని శుభజాత్ర ధర్మంబు లోకంబులందు
నిలిపెఁ దా నిది పతినేరమియే ? దైవ వైఖరిత్యంబైన వనరఁ దగునె ?
గురుల ధర్మపరులఁ గోపించి ధీరు లతిక్రమింతురే తదీయ నిత్య
ధర్మగౌరవం బధాత్మికులగుచున్న పరులచేతఁ జెలువఁబడియె నిట్లు”

—సభా. ద్వి. 224.

కురుసభలో కౌరవుల దౌష్ట్య మింతింతయని లేక పెచ్చుపెరిగినది. భీష్మాదులు వారించుటకది యదనుకాదని మిన్నకుండిరి. ఏకవస్త్రయు, రజస్వలయునైన ద్రౌపది దుశ్శాసనాకృష్టయై సభ కీడ్వంబడినది. ఆమె యాక్రందించుచు

సభాసదులను ధర్మభిక్ష నభ్యర్థించినది. ఆమెకు సమాధానమిచ్చు ధర్మజ్ఞుడందు గానరాలేదు. వికర్ణుడు పిన్నవాడయినను సమయోచితముగాఁ జెద్దలనుండ లించుచు తానంతట తానే ముందుకు వచ్చి “నే నిందు ధర్మనిర్ణయంబు సేసెద నెల్లవారును వినుండు జూదంబును వేటయుఁ జానంబును బహు భక్షణా సక్తియు నను నాలుగు దుర్వ్యసనంబులం దగిలిన పురుషుండు ధర్మపుండప్పి వ ర్తిల్లునట్టి కృత్యంబులు సేకొనందగవు. కితవాహూతుండై వ్యసనవర్తియై పరాజితుండయిన పాండవాగ్రజుండు పాండవులకందఱుకు సాధారణధనంబైన పాంచాలిఁ బణంబుఁ జేసెంగావున యధర్మవిజిత, యక్కోమలి యేకవస్త్ర నిట దోడ్కొనితెచ్చుట యన్యాయం”బని యుద్ఘాటించెను. దానిని ఖండించుచు కర్ణుడు ‘ద్రౌపది బంధకి యనంబడును గాన’ వివస్త్రుఁడేసి తెచ్చినను ధర్మ విరోధంబు లేదని నిరూపించి వ్యంగ్యముగా దుర్యోధనునికి పస్త్రాపహరణ భావము నందించినాడు. పాండవులకును ద్రౌపదికిని ననంతావమాన హేతు వగు నా కార్యమున కుద్యమించిన దుశ్శాసనునిఁ గాంచి భీముఁడు క్రుద్ధుడై

“కురువృద్ధుల్ గురువృద్ధ జాంధవు లనేకుల్ సూచుచుండన్ మదో
ద్ధరుడై ద్రౌపది నిట్లు సేసిన ఖలున్ దుశ్శాసనున్ లోకభీ
కరలీలన్ వధియించి తద్విపుల వక్షశ్చైల రక్తాఘ ని
ర్ఘ్నర ముర్ఖిపతి చూచుచుండ నని నాస్వాదింతు మగ్రాకృతిన్”

—సభా. 2 238.

“ఇట్లు సేయనై తినేని పితృపితామహుల గతికిం దప్పినవాడ నగుదు” నని పల్కు సభాసదులు భయాశ్చర్యముద్ర వహించిరి.

విదురుడు ద్రౌపది యడిగిన ధర్మప్రశ్నమునకు సమాధానమిచ్చుట న్యాయమని సభకు ప్రబోధించినాడు. ద్రౌపది తాను దాసియొనో కాదో నిరూపింపుడని సభాసదులను రుదితయై ప్రశ్నించినది; అట్టియెడ నక్కోమలిఁ జూచి నవ్వి :

“తరుణి! యేవురకంటె నొక్కరుండ భర్త యగుటలగ్గు జూదంబున నాలినోటు వడని వానిఁగాదగు భర్త బడయుమింక ననుచురా థేయుఁ డుల్లనమాడె నంత”

—సభా. 2. 246.

“భర్త” యను పదములోని రాజార్థమును గ్రహించి దుర్యోధనుఁడా విభీత హరిణాక్షిని తన రమ్య పృథూరుతలము నెక్కరమ్మని పైగఁజేసెను. ఇది యధర్మమునకుఁ బరాకాష్ఠ.

క్రూరులై యింతలుసేయు కౌరవులఁగాంచి ధర్మజుఁ డొక్కపల్కాడఁడు. అది తుమాభావముయొక్క సమగ్రోత్కట రూపకల్పనము. భీముఁడు మాత్ర మాక్రోశముఁ బట్టలేక అంకెలువేసెను ఆయుధములవైపును, ధర్మజుఁడవైపును జూచుచు నిప్పుల నురుముచుండెను. సర్వజన భయానక క్రోధావేకుండయి

“ధారుణి రాజ్యసంపద మదంబునఁ గోమలిఁ గృష్ణఁ జూచి రంభోరు నివోరు చేశమున నుండగఁ బిల్చిన యిద్దురాత్ముడు
ర్వార మదీయబాహు పరివర్తితచండ గదాభిమాత భగ్నిరుతరోరుఁ జేయుదు సుయోధను నుగ్రరణాంతరంబునన్”

—సభా. ద్వి. 240

అని భీష్మప్రతిజ్ఞఁ జేసెను. భీమునియందు రౌద్రము కార్పిచ్చువలె ప్రజ్వలింపి వ్యాపించినది. కాని అగ్రజుని మొగము చూచుచు నిలిచిపోయినాఁడు. భీముని రోషము మానవసహజము, పరిస్థితిపరిపుష్టము; దాని నణచుకొనవలెనన్న యెంతయో ధృతి, శమదమము లవసరము. అట్టివి ధర్మజునియందు మూర్తిభవించినవి. అతని తమ్ము లతని శాసనమును చాటరు.

ఈ ఘట్టమున భీముఁ డొనర్చిన ప్రతిజ్ఞలు మూఁడు. “మొదటిసారి తాను ప్రతిజ్ఞచేసెనుగాని వెంటనే కౌరవులను చంపునూహ వెలువరుచనే లేదు. అప్పు డాతని కా యూహలేదు. ఆ యూహ రెండవసారి కలిగెను. దానిని భీష్మద్రోణవిదురులు వారించినమాత్రతో సరిపోయినది. మూడవ దన్నగారే వారించెను. చేయి వలదన్నట్లు పైకెత్తెను. ధర్మరాజు చేసిన దింతమాత్రమే. తొడలు విరుగగొట్టెద నన్నప్పు డన్నగారి యంగీకారమున్నదో లేదో యని తెలిసికొనుట కతనివంక చూచుచుండెను. శత్రువులంతటి యపకృతి చేసినప్పుడు, తన కంతటికోపము వచ్చినపు డన్నగా రంగీకరించునా లేదా యన్న విచారణ విచిత్రముగానున్నది! ఆ యన్న యదుపెట్టిదో! అతని నాయకత్వ మెట్టిదో! ఆ తమ్ముల యనుయాయిత్య మెట్టిదో? మనసుపట్టని యొక శైష్యోపాధ్యాయక వ్యంగ్య మగుచున్నది” అని కవిసమాప్త శ్రీ విశ్వనాథ సత్యనారాయణగారు.¹

“ద్రౌపదీసంపాదిత రాజ్యానుభూతియందు అధమత్వమున్నదని భీముఁడు మిక్కిలి కోపించెను. ధర్మరాజు వారించెను! ధర్మరాజునకు మాత్ర మీ యధమాధమబుద్ధి లేదా? ఎందుకు వారించెను? ధర్మరాజుయొక్క ధర్మస్వరూపము

చాల నిగూఢమయినది. ధృతరాష్ట్రుఁ డిచ్చుటచేత రాజ్యమిప్పుడు వచ్చినది. పాండవులకు మఱిల స్వాతంత్ర్యము వచ్చినది. తత్పూర్వము తమమీఁద తమకు, తమ యాయుధములమీఁద తమకు తమ వర్తవరూఢములమీద తమకు నధికారములేదు. అందుకనియే ద్రౌపది యడిగిన రెండవ వరము :

“నెమ్మిని ధర్మజు నలుపురు తమ్ములు తమ యాయుధములు తమ వర్మ వరూ ధమ్ములయతోడ సకల హితమ్ముగఁ జాయంగవలయు దాస్యము వలనన్.”

అనియున్నది. అందుచేత నిప్పటి భీముని పౌరుషము, ఆయుధ ప్రయోగము చేయఁగల సామర్థ్యముకూడ స్త్రీ విత్తముక్రింద లెక్కఁగట్టఁ బడవలయును. రాజ్యసంపద ననుభవించుటకు స్త్రీ విత్త దోషమెంత యున్నదో తమ పరాక్రమము ప్రకటించుటకు స్త్రీ ప్రసాదకృత సామర్థ్యమను దోషమంతియే యున్నది. ఇందుచేత ధర్మజుఁడు కరతలమ్మున వారించెను. తొడలు విరుగఁగొట్టెద నన్నప్పుడు పరాక్రమము ప్రదర్శించుటకు వీలేలేదు. అందుచేత ధర్మరాజుఁడనివంకనే చూడలేదు.”¹ భీముని భీషణ రాద్రమంతయు నిట్లు ధర్మజుని ఊమా ప్రధానమగు ధర్మప్రవృత్తిచే ననుశాసించఁబడిన దిచ్చట!

ద్వితీయ మాయాద్యూతమునందు నిట్టి తత్త్వమే గోచరించును.

“ధర్మతనయు పిఱుఁడఁ దమ్ములు నలుపురు
నరుగు చుండి తత్పఞాంతరమున
జనులు వినుచునుండ సంభృత క్రోధులై
పలికి రధిక పరుషభాషణముల.”

—సభా. ద్వి. 294.

భీమాదులు నలువరును కృతప్రతిజ్ఞలై యన్నవెంట యడవికి నడచిరి. (సభా: ద్వి. 295-299) ఇందును ధర్మజుఁడేమియు మారు వల్కఁడు. దుఃఖావేశమందుమా! తుల్యోపస్థ యందున్న తమ్ములు ప్రతిజ్ఞలు సేయుచున్నారే! కావున నది ఊమా ప్రధానుఁడగు ధీరుని లక్షణమే యని చెప్పుట యుచితము. “వికార పోతావపి విక్రియంతే, యేషాం నచేతాంసి తపవధీరాః.” ఇట్టి యుధిష్ఠిరుఁడు తమ్ములను శాసించుచు నింద్రియముల శాసించుచున్న యంతఃకరణము వలె గోచరించును.

పాశుపతాస్త్ర సంపాదనమునం దద్దునుని తపోవీరము సర్వాంగ సుందరము. మోక్ష పురుషార్థ సాధనాత్మకమైన తపమునకు విషయవిదూరమగు శమము స్థాయిభావమగును. కాని అర్జునుఁడర్థ పురుషార్థి యిచ్చట! అది ధర్మ

1. నన్నయగారి ప్రసన్న కథాకలికార్యముక్తి. (పుట 158—159)

బద్ధమగుటచే వీరరస నామయోగ్యత నొందుచున్నది. భీష్మాదులు పుంశావధనుశ్చేదసారులు. వారి నెదుర్కొని జయముఁ బొందవలెనన్న దైవికములైన శస్త్రాస్త్రములు పొందవుల కత్యంతావశ్యకము. కావున నర్జునుఁడు ధర్మజప్రబోధితుఁడై యోగవిద్యను గ్రహించి, యింద్రకీలమునకుఁ బయనమయ్యెను. ద్రౌపది “యరి జయార్థమరుగు నాతని యుత్సాహ మెఱిగి యిట్టులనియె” నని నన్నయ (ఆరణ్య. ప్ర. 283). ఆ వర్ణనలోనే కవి స్థాయిభావము వ్యంగ్యముగా సూచించి నట్లైనది.

తపోవీరమునకు యుద్ధోత్సాహమంగమముగా సంధింపఁబడిన యపూర్వ ఘట్ట మిది. “వీరుఁడు యోగవిద్యను, విల్లును దోడుగ నింద్రకీలమన్ భూరి నగంబుపైఁ గడఁగి పోవగ” (ఆరణ్య ప్ర. 287) అను వాక్యమున నీ భావము ధ్వనించుచున్నది. తపస్వికి అచంచల దీక్ష, సమాహిత బుద్ధి, నైస్థికవర్తనము, భక్తిప్రధాన గుణములు. అవి పరీక్షితములై నాయకు నందు ప్రతిష్ఠితములైనచో నుచిత విభావత్వము నిరూపితమగును. అందువలననే యింద్రుఁడు వృద్ధబ్రాహ్మణవేషమున నర్జునుని బరీక్షించెను. పుణ్యలోకములు, దేవత్వము, సర్వకామములు నాతని కిత్తునని శతమఖుఁడు ఆశపెట్టెను. కాని, అర్జునుఁడు

“దివిజనాథ ! నా కవియెల్ల నేటికిఁ బరమాస్త్ర లాభంబ కర మభీష్ట మరులుసేసిన మహాపరిభవశ్లేశంబు వాపంగ నోపక యేపుటదవి నురు దుఃఖతుల సహోదరుల నందఱఁజెట్టి చనుదెంచి మిన్నక చనిననన్నఁ దగువారు జగములోఁ దెగడరె.”

—ఆరణ్య. ప్ర. 294.

అని స్వీయ దీక్షాపాటవమును ప్రదర్శించి తపస్సునకు యోగ్యుడని నిరూపించుకొనినాఁడు.

అర్జునుని తపస్సడుగడుగునకు తీవ్రరూపముఁ దాల్చినది. కవి యిచ్చట తపోవీరుని అనుభావవర్ణనము, తపః ప్రభావ వర్ణనము నొనర్చి పార్థునియందు (తాత్పర్యశక్తితో) వీరరసస్ఫూర్తి యగునట్లు మెళకువతో రచించినాఁడు. ఋషుల యందును, సర్వజీవులయందును అద్భుతము సంధింపఁబడుట వీరరస పోషకమగుచున్నది.

అర్జునుఁడు త్రికరణశుద్ధిగా నీశ్వరుని నమ్మి ‘నిరంతర త్రిరాత్రోపవాసమున నొక మాసమును, ద్విగుణిత త్రిరాత్రోపవాస వ్రతమున రెండవ మాసమును, పక్షోపవాసంబున తృతీయమును, ఊర్ధ్వజాహుఁడై యేకపాదాం

గుప్తాగ్రమున నిలిచి వాయుభోజనము జేయుచు చతుర్థమాసమును, తపం బొనర్చెననుటలో నాతని యనుభావము లుత్కట నైష్ఠికోత్సాహమును వ్యక్తము చేయుచున్నది. ఋషు లీ తపమునకు విస్త్రుతమంది ఈశ్వరుని పాలికీ జని యిట్లనిరి :

“భూరిబలుండు పాండవుఁ డపూర్వ తపం బొనరించుటం దదీ
యోరు తపః ప్రభావ దహనోత్థిత ధూమచయంబు లంబుదా
కారములై వనాంతరముగపై జగత్త్రయనాథ తత్తపో
భారము సర్వజీవుల కపార భయావహ మద్భుతంబిలన్.”

—ఆరణ్య. ప్ర. 298.

ఇందు తపోవీరమున కాలంబనము కిరీటి. తత్ఫలితములైన భయవిస్త్రయాయుల కాలంబనములు సర్వజీవులు. ఈరెండునుతాదాత్మ్యముతో ననుభవించిన విజ్ఞులు ఋషులు— పతిత హృదయ సన్నిహితులు. ఇట్లు జనకరసమును నాయకుని యందును, జన్యరస మితర పాత్రములందును వర్ణించి, జనకరస విస్తృతాకార నిరూపణ మొనరించి, పతితలకు రసాస్వాదన సౌలభ్యముఁ గల్పించుట యొక కావ్యరచనాశిల్పమని వెనుక పేర్కొనఁబడినదికదా!

కిరాతాకృతిలో నున్న యీశ్వరునితో సవ్యసాచి యుద్ధమునకు దిగుటకు మృగయాధర్మము కారణము, “నాయేసిన మృగంబు సేసి మృగయాధర్మ మేలచేసితి” వని యాతఁడు ప్రత్యర్థిని గర్జించినాడు. ఎదుటివాఁడు సాక్షాత్పర మేశ్వరుఁడు. అతఁడు పరీక్షార్థమై కయ్యమునకు దిగినాడు గాని క్రోధభావ మునఁగాదు. అంతియగాక నర్జునుని బాణ జాలమును తనయందు లీనమొనర్చు కొనఁగల మహిమాన్వితుఁడు. అతని యుద్ధము లీలయేగాని పురుషకారము కాదు. కాని అతనితో పోరు అర్జునియందు ద్విగుణీకృతోత్సాహము స్ఫురితమై పతితచే వీరముగా నాస్వాద్యమగును. దేవుఁడు నరునితోఁబోరినచో నాశ్చర్యము లేదు కాని నరుఁడు దేవుని డీకొనుట విశేషమే!

కిరాతుని అధిక్షేపములకుఁ గలఁగి విజృంభించిన యర్జునుని దుర్వార నారాచములు “అవివేకి యందుఁ బ్రయుక్తంబులయిన సుభాషితంబులుంబోలె” శివుని యందు నిష్ఫలములగుచున్నవి. గాండీవ మపహృతమైనది; కృపాణము మొక్కవోయినది; రాలు విఫలములయినవి; కూలధరుని ధాటి కోర్వజాలక గాండీవి మూర్ఖులో మునిగినాడు. కాని త్రిపురాంతకునిముం దంతమాత్రము నిలుచు నరుఁ డేడి యీ లోకమున? అదియే యొక గుణము. శివుని దిండ్ర

జాలముకాని యుద్ధముకాదు; ప్రతి నాయకుని చేతనే పాగడ్డ లందిన నర్జునుని వీరత్వము సుప్రతిష్ఠితము. “అర్జునా! ఊత్తియు లొరులెవ్వరు నీయట్టి శౌర్య ధైర్యవంతులులేరు. నీతపఃశాత్రగుణంబులకు మెచ్చితి” నను మాటలు శివప్రోక్తములగుటచే నర్జునుని యందలి తపోవీరము, తదంగమగు యుద్ధ వీరము సఫలమగుచున్నది.

అర్జునుఁ డూర్వశీ విముఖుఁడగుట కాతని ధర్మప్రవృత్తియే కారణము. ఊర్వశిఁ గామించినచో తాను కురు సభతో బ్రహ్మచర్యమున వనవాస మొన రింతునని చేసినసమయము భగ్నమగును; శతమఖ పురూరపుల కమరక్తయైన యామెపట్ల మాతృధర్మము తాథితమగును. అందువలననే ఆమెతో నాతఁడు—

“ఓహో! యిమ్రై ధర్మద్రోహోక్తులు పలుకఁదగునె దోసంబది గా
దే హరిహర మనమున నూహింపక నన్ను బలుకు టుచితమె నీకున్”

—ఆరణ్య. ప్ర. 364.

ఇం“దే కత్రైవానురాగశ్చే”దను లక్షణముచే శృంగార రసాభాసమై తత్ఫలిత ముగా హాసము జనించినను, అర్జునుని ధర్మప్రవణత దానిని శాసించుటచే నది ధర్మోత్సాహమే యగుచున్నది. తపోవీరుఁడగు నర్జునుని శీలమున కిది మెఱుంగు వెట్టుచున్నది.

హోషయాత్రా ఘట్టమున ధర్మజుని దయావీరము మూర్తికట్టినట్లు ప్రత్యక్షమగును. చిత్రసేనునిచే సకుటుంబముగా బంధింపఁబడిన దుర్యోధనునిఁ గాపాడుటకు యజ్ఞదీక్షితుఁడగు ధర్మరాజు దయఁదలఁచి, భీమార్జునులు రారాజు దౌష్ట్యముల నుగ్గడించి, యన్నను వారింప యత్నించిరి. ధర్మజుఁ డప్పుడు సాంత్యనవచనములతో వారికి కట్టనెను :

“కావరయ్య యనినఁ గరము దుర్బలుఁడైనఁ జెనసి యోపినంత సేయుననిన
నూరకుండు నయ్య యుత్తమ శూరుండు దీనజనుల యున్న తెఱఁగు సూచి.”

“శరణంబని వచ్చిన భీకర శత్రువునయినఁ బ్రీతిఁ గావఁగ వలయుం
గరుణాపరుల తెఱం గిది యిరవుగ సరిగావు దీనికే ధర్మంబుల్.”

“....నిన్నింత నిర్బంధింప వలవదేన యరుగుదు నిప్పుడు యజ్ఞదీక్షితుండనై
యున్న వాఁడ గావున నాకుం జనరాదు,”

—ఆరణ్య. పం. 412-414.

ఇందు విశృంఖలవర్తనము వలచిన వారువములను రథమునకు బూన్చు సాగధి యొక్క సామర్థ్యము గోచరించుచున్నది భీమాదులు ధర్మజుని సమర్థించుటలేదు ఇంద్రియములును ఇట్లే యొక్కొక్కసారి ప్రకోపించును. వానిని నియమింపవలసి యున్నది. దానికి మర్మజ్ఞుడైన మనీషి గాని చాలఁడు. తమ్ముల మర్మమెఱిగిన అన్న మాటాడు వైఖరి యిచ్చట అప్రతిమానము. హతశేషులగు కౌరవ నైని కులు దైన్యముతో శరణు వేడినారు. భీమాదులు “దీనజనులయున్న తెఱఁగు నూచి” వారు. ఉత్తముఁడు, శూరుఁడు నైనవాఁడు అట్టి విభావముఁగాంచినచో తద్రక్షణమున కుద్యుక్తుఁడగును. దానినే చమత్కరించి ధర్మజుఁడు “కరము దుర్బలుడైన యోషినంత సేయుననిన” అని ప్రకోక్తి పల్కినాఁడు. బలహీనుల స్థితియే అట్టిదైనప్పడు, బలవంతులు, మేటిశూరులునైన మీరెందులకు నీళ్లు నమలుట? యని తమ్ములకు పురినెక్కించినాఁడు వ్యంగ్యముగా; ఈ మాటలు భీమాదులకు విభావములయి యుత్సాహమును కల్పించును కాని దానిని సమర్థముగా నిర్వహింపవలెనన్న వారికి శరణువేడినవారియందు ‘ప్రీతి’ జనింపవలెను. దానికొఱకై రెండవపద్యము నుడివినాఁడు. ‘భీకరుడైన శత్రువైనను శరణన్నచో ప్రీతితో కాచువారు దయామయు లనఁబడుదురని పేర్కొనినాఁడు. భయంకరులనే ప్రీతితో ప్రోచుట ధర్మమైనచో నిచ్చట శత్రు పీడితుడైన రారాజును బ్రోచుట విధ్యుక్తధర్మమగుచున్నది అని సూచన. ఇచ్చట దయామయత్వము ధర్మము. దీని “కిరవుగ” అనగా స్థిరముగ సరివచ్చు ధర్మము మఱొండు లేదని తెల్పుటలో తాత్పర్యమిది : ధర్మములు పెక్కులుండవచ్చును. వానిలో స్థిరమును, సార్వకాలికమును నైన ధర్మమునే మానవుఁడెన్నుకొనవలెనని వ్యంగ్యము. అంతియగాక తనతమ్ము లధర్మవర్తులని నెగ్గుటకష్టము. కావున వారిదియు నొకధర్మమేయని యొప్పుకొనుచు, అది స్థిరమైనదికాదు నైమిత్తికమైనదని త్రోసివేయుచు, “రత్నహరితు పార్థివ” అను న్యాయముచే నుత్తమధర్మమునే ఊత్రియుఁడు గైకొనవలెనని ప్రతిపాదించినాఁడు. తమ్ములయందు కొంతయుత్సాహముఁ గాంచినాఁడు. కాని వారు మనసార సంగీకరించుటలేదు. ఇచ్చట చిన్న బెడరింపు చేసినాడు. “నిన్నింక నిర్బంధింప వలదవు” అనినాఁడు! “లోకో భిన్నరుచిః” అన్న న్యాయమున తనకును, తన తమ్మునికిని భావభేదము గోచరించునది! ‘బలవంత మాఘస్నానము చేయించుట నామతముకాదు; మీరు వలదన్నచో నా మార్గము వాది; కాని నేనుమాత్ర మీ ధర్మమును వీడునదిలేదు’ అను మంకుపట్టు

ఆ మాటలలో ధ్వనించివాడు. మెత్తని తమ్ములహృదయము లీ మాటతో కొంత బాధపడునని అతనికి తెలియును. కావున వెంటనే తానున్న పరిస్థితియు, అసమర్థతయు, ధర్మదీక్షయు ద్యోతమానమగునట్లు కొలదిగా తగ్గి మాట్లాడినాడు. ఇది యెదుటివానిని తనవైపు మొగ్గించు వాగ్వైఖరి. ఇట్లు సింహములవలె పరమ పౌరుషమూర్తులైన తమ్ములను నయభయాదులతో గురుశిష్యా న్యాయమున నొక్కత్రాట ధర్మమార్గమున నడిపించిన ధర్మజుడు నిజముగా నిందు ధన్యజీవి ! కడు సమర్థుడు !!

భీమార్జునులు చిత్రసేనునితో యుద్ధముచేయుచు ప్రదర్శించిన యుత్సాహము ధర్మరాజాశ్రయమైన దయాపీఠమున కంగమే. అతని దయ దుర్యోధనుని మన్నించి వదలుటలోఁ బరాకాష్ఠనందుచున్నది.

“ఎన్నడునిట్టి సాహసము లింక నొనర్పకుమయ్య ! దుర్జను
డన్నున సాహస క్రియలయందుఁ గడంగి నశించు గావునం
గ్రన్నన తమ్ములన్ దొరలఁగైకొని యిమ్ములఁ బొమ్మువీటికిన్
సన్నత దీని కొండొక విషాదముఁ బొందకు మీ మనంబునన్”

—ఆరణ్య. పంచ. 484.

ఇందు వ్యంగ్యశిల్ప మతి సున్నితము. పైకిమాత్రము ధర్మజుడు దయామయుఁడై వాత్సల్యముట్టిపడ రారాజుకు నీతిఁజెప్పి జరిగినదానికి వగవకుమని యోదార్చినట్లున్నది. లోతుగా నాలోచించినచో నా చల్లనిమాటలలో వేడి లేకపోలేదు. ‘ఇట్టిసాహసము’, ‘అయ్య’, ‘దుర్జనుడు’, ‘నశించు’, ‘సన్నత’, ‘ఒండొక’ అను పదములు అన్యాయదేశముగా దుర్యోధనునియందు శల్యముల వలెఁ బ్రయుక్తము లగుటచే శత్రుహృదయపుటభేదన సమర్థము లగుచున్నవి ; భీమాదులకు సంతోషకరములగుచున్నవి. దీనిని ఓదార్చుక్రింద గైకొనినను, మందలింపుక్రింద గైకొనినను ధర్మజుని పెద్దరికము, దయాగుణము, ధర్మాసక్తి అత్యంత కాంతివంతములే యగుచున్నవి.

ఇవన్నియు నిట్లుండ - సమయనిర్వహణరూప ద్వాదశవర్ష వనవాసవ్రత మంతయుఁ బ్రధానముగా ధర్మోపాఖ్యాన శ్రవణమునందే గడపినాడు ధర్మజుడు. మహాబుష్పల సందర్శనభాగ్యము గల్గినపుడెల్ల నాతఁడు పుణ్యపురుషుల జీవితచరిత్రముల నడిగి తెలిసికొని వనవాసదుఃఖము నవసయించుకొనెడివాడు. ఒకపరి బృహదశ్వఁడను మహర్షి కతిథిపూజఁ గావించి

“పుడమియు రాజ్యము బంధులు విడిచి మృగావలులఁ గలిసి విపినంబులలోఁ
గడుకొని మాయ జ్ఞుడుమలఁ బడిన నరులు గలరె యెరులు పరమమునీంద్రా”
—అరణ్య. ద్వి. 3.

అని తన నిర్వేదాతిశయము వెలిబుచ్చినాఁడు. తనవంటి కష్టాత్ముఁడు మఱి
యొకఁడుండెనని తెలివినచో, దచ్చరిత్ర చర్వణముచే నుత్కటశోకము నుపశ
మింపఁజేసికొని ధర్మధృతి మనంబునఁ గుదుటపఱచు కొనవలయునని ధర్మజుని
యాకాంక్ష! బృహదశ్వుఁడు నలోపాఖ్యానమును జెప్పి అందాతఁడు భార్యను,
రాజ్యమునుజూసి యొంటిగాఁ బడిన పాల్లెల్ల విశదీకరించి అతనిఁ గృతార్థుఁ
జేసెను.

ఇంద్రప్రేరితుడై ధర్మజులను పుణ్యతీర్థములు దర్శింపఁ జేయుటకై
భువి కేతెంచిన రోమశమహర్షివలన ప్రసక్తాను వశముగా నగస్త్య చరిత్రము,
మాంధాత్య చరిత్రము, శిఖిచరిత్రము మొ. యుపాఖ్యానములను బుణ్య ప్రబం
ధములుగా విని యుధిష్ఠిరుఁడు ధర్మాసక్తిఁజెంపొందించుకొనెను. మార్కండేయ
మహర్షియు ధర్మజునికిఁ జెక్కు ధర్మప్రబోధములు, శ్రీ రామోపాఖ్యానమును
జెప్పి సైంధవ దుర్జయమున నేర్పడిన విపుల దుఃఖమునపనయింపఁ జేసెను.

ధర్మరాజు భ్రాతృసమేతుడై బ్రాహ్మణుని యరణిఁ దెచ్చుట కరిగి తిరిగి
తిరిగి డస్సి, యొకచోఁ దటాకముగాంచి యందు నీరు ద్రావనేగి మూర్ఛితులైన
భీమాదుల రక్షించుకొనుటకై యశుని ప్రశ్నలకు సమాధానమిచ్చి యుత్తమ
ధార్మికునిగాను, జ్ఞానిగను కీర్తిగాంచెను. ఆరణ్య పర్వమునందు నాయకుఁడు
తాల్చిన ధర్మవ్రతనిష్ఠ కీ యముని ప్రశంస నిదర్శనము.

“ఏను ధర్మదఁ జువ్వె రాజకులేంద్ర సత్యము శౌచమున్
దానముం దపమున్ శమంబును దాంతియున్ యశముం బరి
జ్ఞాన యుక్తియు నాదు మూర్తులు సమ్మదంబున నిష్ఠ ము
త్సాను సుత్తమ ధార్మికున్ నినుఁ జూచు వేడుక వచ్చితిన్”

—ఆరణ్య. సప్త. 462.

ధర్మజుఁ డుత్తమధార్మికుఁడని ప్రకటించుటకు ధర్మనికన్న అర్హతములు
మఱెవ్వరు ?

విరాటపర్వమున భీమార్జునుల యుత్సాహము పాయలువారి న మహా
తరంగిణివలె ప్రవహించి ధర్మజు మహాసాగరమున లీనమగుచున్నది.

మల్లరతోఁ బ్రారంభమయి కీచకులతో నున్నతస్థాయి నందుకున్నది భీముని బలవీరము. కీచకుఁడు ద్రౌపదీకామాయత్త చిత్తుఁడు. బలవంతమున నామెను పరిగ్రహింపవలెనని సహస్ర ప్రయత్నము లొనర్చినాఁడు. అతని బాధ కోర్వజాలక ద్రౌపతి తన స్థితి భీమునితో మొఱవెట్టుకొనినది. భార్య కేర్పడిన విపత్తు భీముని ద్రవింపఁజేసి, కీచకునిపై పగను రెచ్చగొట్టినది. అతఁ డాతనిని సంహరింతుననినాఁడు. అవమాన ఘూర్ణితమానసయైన ద్రౌపది యాతని యత్నమును పటిష్ఠ మొనర్చుటకై భీముని ప్రమోద :

“వానిఁ దెగఁ జూడవై తేని వాయుపుత్ర ! నీవు గనుఁగొన నురైనై నీరైనై నగ్నినై న విషంబుననై న నేను మేను దొఱఁగుదు నెట్టు నీ యానసుమ్ము!”

—విరా. ద్వి. 229.

అని బెదిరించినది. ఆ మాటల వెనుక ప్రత్యక్షమగుచున్న నామెయొక్క భావ తైత్త్యము, తనను ప్రేరేచు ప్రయత్నము భీముఁడు గమనించినాఁడు. నిజముగా నప్పటికే కీచకునిపై నిప్పులు క్రక్కుచున్నాఁ డాతఁడు. ఎదిరి పరాక్రమము నూహించి నిర్లక్ష్యముతో గూడిన ధృతినిదాల్చినాఁడు. సతి దానిని గుర్తించుట లేదు. ‘ఓ యబలా ! నాకింత చెప్పవలెనా’ యనునట్లొక చిఱునవ్వు నవ్వి యిట్లనినాఁడు :

“జలజదళాక్షి కీచకునిఁ జంపుట కిమ్మెయి ముట్టఁ బల్కుఁగా వలయునె యేను జూడ ననివారణ నిన్నుఁ బరాభవించి వాఁ డిల మననింక నాండ్రకును నెవ్వరు భంగము నీఁగఁజాలు వా రలఘు మదీయ బాహుబల మప్పుడు చూపని తప్పు సాలచే.”

—విరా. ద్వి. 231.

భీముఁడు కార్యవాది. “నేను జూడ నిన్నవమానించి కీచకుఁడు బ్రతుకుటయే!” “ఆండ్రకు భంగము గల్గనిచ్చు నాథు లీ భువిపై నెవ్వరుండు”రని ధైర్యము చెప్పినాడు. ఇంకను—

“ఎల్లి యెల్లి విగంబుల నెందుఁ జొచ్చెనేని నా ధర్మతనయుండు దానవచ్చి యడ్డుపడెనేని నీవ పెంపారు కరుణఁ గాచితేని నాచేఁ బడుఁ గీచకుండు.”

—విరా. ద్వి. 232.

అనెడి భీకరప్రతిజ్ఞఁ జేసినాఁడు. ఎన్ని యవరోధములున్నను తన కార్యసాధన నాపునది లేదని యిందు తాత్పర్యము. ధర్మజుని శాసన మలంఘనీయము. ద్రౌపది ధయ శత్రురక్షణ సమర్థము. ఆ రెం డాతని యత్నము నాపగల్గినచో

నావఁగలవు. అవియు నెల్లి ఫలింపవని చెప్పి భార్య మనసు రంజించునట్లు వీరము ప్రకటించినాఁడు.

కీచక సంహారోపాయమును నిశ్చయించి అతనిని 'సాళువముగాకి నొడిసిన' భంగి చంపుట తథ్యమని తేల్చి, యొకవేళ తనకుఁ దీతైనవాఁడుగాఁ గీచకుఁడు తోచెనేని వానిని—

“అవనీచక్రము సంచలింపఁగ దివంబల్లాడ నాశాచయం
బవధూతంబుగ గోత్రశైల నికరం జాకంపముం బొంద న
ర్జవముల్ ఘూర్జన మొండఁ గ్రోధము గృతార్థత్వంబు నొందించి చి
త్రవధ ప్రౌఢి వహించి సూతునకు రౌద్రం జేర్పడం బూపెదన్.”

—విరా. ద్వి. 284.

అని యుత్సహించి, రహస్యభేదనక్రమములూహించి, మఱునాఁడు నర్తనశాల సమీప సంకేతస్థలమునకేగి, వనితావేషమున నుండగా గీచకుఁడు కామాంధుడై సమీపించి తన రూపవరాక్రమాదులఁ గీర్తించుకొనెను. అతనితో భీముఁ డొనర్చిన గూఢార్థ సంభాషణలు హాస్యానుప్రాణిత వీరరసస్ఫూరకములు. మచ్చునకు :

“ననుముట్టి నీవు వెండియు వనితల సంగతికిఁ బోవువాఁడవె యైనం
దనువేఁ బడసిన ఫలమే కనియెద విదె చిత్తభవవికారములెల్లన్.”

—విరా. ద్వి. 389.

ఇందు వాచ్యమున వీరము, శ్లేషార్థమున హాస్యము స్ఫురించి పోష్యపోషక సంబంధమున వరలుచున్నది. వీరాంగమగు హాస్యము వీరుని ముఖమున నింత సమర్థముగాఁ బోషించుట తెలుగు సాహిత్యమున నరుదు. భీమ కీచక మల్ల యుద్ధమునందును, ఉపకీచక వధయందును రౌద్రస్ఫూర్తి కలదు. అది భీముని బలవీరమున కంగము. తత్కారణముగాఁ జాండవుల గార్హస్థ్య ధర్మము సురక్షితమైనది కావున కావ్యనాయకాశ్రయమైన ధర్మవీరమున కిది పరిపోషక మగుచున్నది.

దక్షిణ గోగ్రహణము సుశర్మచే నూహింపఁబడి నిర్వహింపఁబడినది. అకాలవర్షముగా వచ్చిన గోగ్రహణవార్త విరటుని నగరమును గలవర పెట్టినది. అది విని విరటుఁడు :

“ఏమీ నిక్కమె మున్నెఱుంగఁడె త్రిగర్తేశుండు మగ్నోధన
స్తోమంబుం గొనిపోవు తెంపునకు నుద్యోగించెనే మేలుమే
లొమై తోడనె పోవుఁగాక యని వీరాలాపముల్ వల్కి.”—విరా. త్మ. 140.

మంత్రి దండనాథాదులఁ బురిఁగొల్పి సుశర్మను డీకొన నుత్సహించెను. ధర్మజుఁడు సమయ మెఱిఁగి, విరటుని బల మూహించి, భీమ నకుల సహచేవ సమన్వితుఁడై తానును రథారూఢుఁడై యాతనివెంట నరిగెను. విరట సుశర్మల మధ్య పోరు ఘోరమైనది. అందు సుశర్మ విరటుని బంధించెను. సైన్యము నిలువరింప శక్యముగాక వికావికలై పారిపోఁ జొచ్చెను. ధర్మజుఁ డా స్థితిలో విరటుని రక్షించుట ధర్మమని భీమునియెదుటఁ బ్రతిపాదించినాఁడు :

“ఇతని యాశ్రయమున మనమెల్ల బ్రతికి
యున్న వారము గావున నుగ్రరిపుల
పాలువడకుండ విడిపింపఁ బాడి యితని
నెయిదు మెయిదుము రథరయ మెనక మెనఁగ.”

“అనవుఁడు మేను వెంచుచు మహాబల నందనుఁ డప్పుడన్న కి
ట్లను నిదె సాలవృక్షము రయంబున దీన నరాతి సేన డా
ల్లనడిచి యీసుశర్ముని బలంబుఁ జలంబును మాన్పి యవ్వెరా
టుని విడిపించెదన్ రణవటుత్వము వైరులు పిచ్చులింపఁగన్”

“మీ పనిచినట్లు చేసెద నేపారిస వైరిబలము నెల్లను బాహా
టోపమున నోర్చి మత్స్య మహీపతి విడిపించి తెచ్చియిచ్చెద మీకున్”

—విరా. తృ. 204. 205. 210.

ధర్మజుని యత్నమున కృతజ్ఞతాభావము నిబిడము, అన్నగారి యాజ్ఞ భీమ మహార్థ వమునకు శరత్పూర్ణిమ. అతని మేనుబ్బినది. అతనిరూపు ‘మహాబల నందనుఁడే’ యను నట్లున్నది. సాక్షాత్ ప్రభంజనుఁడే యైనట్లున్నాఁడు. కావు ననే సాలవృక్షము పెరికి రణమున కున్ముఖుఁడగుట ! ఇందులో చక్కని పొందిక గానఁబడుచున్నది. గాలి భూరుహములఁ బెగల్పును గాని భూధరముల నొంప లేదుకదా ! “తెచ్చియిచ్చెద మీకున్” అనుటలోఁ బ్రభు భక్తికిన్న బ్రాతృభక్తి విశేషముగా గోచరించుచున్నది. అభిమానఘనుఁడైన భీముఁడు ధర్మజునికి, ధర్మమునకు మాత్రమే తలవంచునను భావమిందు వ్యంగ్యము ! ఇందు భీముని యద్ధోత్సాహము మిత్రజనావదుద్ధరణ సమర్థము, శత్రుభంజన సమర్థము. వీరుని బలమునకిదే ప్రయోజనము. విరటుని రక్షించుటలో రెండుధర్మము లిమిడియున్నవి. అవి : ఉపకారికి నుపకారము చేయుట, గురుజనవాక్య పరి పాలన ; దీనివలన నర్థలాభ మొందుకలదు. విరటుఁడు లేనిచో తమ కాశ్రయములేదు. “శరీరమార్ద్రం ఖలు ధర్మ సాధనమ్”. అంతియగాక ప్రస్తుతము

విరటుని కొల్వ్వసేయు నుద్యోగులుగా నుండి యుండుటచే నది సేవాధర్మము నగుచున్నది. సమయమున కుపయోగపడని బల మజాగళస్తనమువలె వ్యర్థము. కావున భీముని బలపీఠము నాయకుని ధర్మపీఠమును పోషించుచున్నది. వీని కన్నిటికి మించినది ధర్మరాజు దయ. విరటుని కన్ని చెట్టలు తలపెట్టిన సుశర్మను వదలివేయుట తన కోర్కెయని విరటునితోఁ బ్రార్థనాఁడు. ప్రాణము రక్షించిన ధర్మజుని యనుమతి విరటుఁడు కోరుట, అతఁ డనంతమైన దయఁ బ్రకటించుట వర్ణితమైన ఈ దృశ్య మనదృశ్యము. ఉదాత్త ధర్మనిష్ఠులగు పురుషుల మనఃప్రవృత్తి కామాదివిషయాతీతముగదా !

ఉత్తరగోగ్రహణ ఘట్టమున నర్జునుని యుద్ధపీఠము సారవివేక సుధా మధురము. దుర్యోధనుఁడు కురుపీఠ సమేతుఁడై యొక్కుమ్మడి ఉత్తర గోగ్రహణ మొనర్చెను. విరాటనగరమున నుత్తరుఁడుతప్ప వీరులు మఱివ్వరు లేరు. రాజ్యరక్షణ భారము, యుద్ధభారము నాతనిపైఁ బడినది. డుత్రియోచితము లగు పీఠవాక్యము లాతఁడును బల్కి రణోత్సాహమున బృహన్నలను సారథి గాఁ గొని కురుసేనవైపు నడచెను. కాని విపులముగు కురురాజ సైన్యముఁ గాంచుటతోడనే యాతఁడు భయకంపితుడై నాఁడు, దీన వాక్యములకు దిగి నాఁడు, రథము దిగి వెన్నిచ్చి పరువెత్తినాడు. భీరుని నోటఁ బల్కించిన వీరా లాపములు తాత్కాలిక రసోత్కర్షకము లైనను పూర్వాపర విచారమున నాఖాసగా గోచరించి హాస్యానుభూతిఁ గల్గించుచున్నవి. ఇది యర్జునుని రణోత్సాహమున కంగము, తదుత్కర్ష హేతువు. అర్జునుఁ డుత్తరుని భయకంపాదుల నూతగాఁ గొని, సైరంధ్ర నియామకము, పౌరదీపనలు మొ. వానిని హేతువులుగాఁ జెప్పి తద్గౌరవ రక్షణార్థము తానే గోమోక్షణోద్యోగమునకు జాకచక్రముగాఁ బూనుకొనుట కడు మనోహరముగా వర్ణిత మీ క్రింది పద్యమున :

“నను సైరంధ్ర గడంగి పేర్కొనియె దానం బెంపుమైఁ బిల్వితో
డని తోడైచ్చితి వీవు బంటుతన మట్లగ్గించి పౌరాళి దీ
వనలిచ్చెం దుదిఁబోయి కౌరవులు గోవర్గంబుఁ గొంపోవఁగాఁ
గని యేఁ గ్రమ్మటి రిత్తవోదునె భయోత్కంఠంబు నీ కేటికిన్”

విరా. చతు. 68.

“వెలువకుమన్న పోటు కురువీరులతోడ నశక్యమేని న
తైట గదియేల నీ కుడుగు తేరికి సారథికమ్ము నాకుఁ జి

చ్చుట పిడుగెట్టు లట్టడరి శూరుల మొత్తము నుగ్గుసేసెదం
బటపెద సేన రాజధృతిఁ జాపెద గోవుల గ్రమ్మఱించెదన్”

—విరా. చతు 83.

అని కార్యసాధనోపాయమును ఎదుటివాని యెడఁద కెక్కునట్లు చెప్పినాఁడు.
“చిచ్చుట పిడుగట్టుల”ని తన శత్రుసంహార సామర్థ్యము నాలంకారికముగా
వ్యక్తపఱచినాఁడు.

అర్జునుని పరాక్రమము, కౌరవపక్ష వర్తులగు ద్రోణాదులు పొగడుటచే
మఱింత ప్రకాశించుచున్నది. మచ్చునకు—ద్రోణుఁడు :

“సింగం బాకటితో గుహంతరమునం జేట్పాటుమై నుండి మా
తంగ స్ఫూర్జిత యూధదర్శన సముద్యత్క్రోధమై వచ్చునో
జం గాంతారనివాస భిన్నమతి నస్మత్సేనపై వీఁడె వ
చ్చెం గుంతిసుత మధ్యముండు సమరస్థేయాభిరామాకృతిన్.”

“ఈతనితోడి కయ్యమున కియ్యకొనం దగువార లస్త్రదీ
యాతత సేనలోఁ గలుగు టారయ సంశయ మెల్ల భంగి గో
వ్రాత నివర్తనంబు నుకరంబ కిరిటి కితండు రుద్రునిం
బ్రీతునిఁ జేసెనా వినమె పెంపెనలారెడు బాహుసంపదన్.”

విరా. చతు. 95, 96.

ఆకలిగొన్న సింగముతోడి యువమానము, యుద్ధమున రుద్రునిఁ బ్రీతునొనర్చె
నను గత చరిత్రస్మృతియు నర్జునుని యరిజన భయంకరత్వమును నిరూపించు
చున్నవి.

అర్జునుఁడు విభావముకాగా శత్రువీరుల యందుత్పన్నమగు నుత్సాహ
మాతని యుద్ధ పీఠమునకు పోతువును, పోషకమును అగును. ఉదాహరణ
మునకు కర్ణుఁడు ద్రోణాచార్యుఁడొనర్చిన యర్జునప్రశంసకుఁ గినిసి పీఠలోకము
నాలోకించి

“వెఱచితిరేని నిల్వఁ దొక వీరున కొక్కఁడ చాలుఁ గాక యెం
దఱు వలయుం గపిధ్వజము దవ్వల మేల్పిడిఁ ద్రుంచివైచెదం
బటపెదఁ దల్పిశాచముల భగ్నుము సేసెదఁ దేరు సారథిన్
నెఱకులు నొంచెదం బొదులు నించెద నర్జును గాత్రశాలలోన్.”

“క్రోధ జ్వాలలు నిగుడ విరోధి బలేంధనముఁ బొదువు క్రూరతమై దు
స్సాధ్యమగు నర్జునాన్నిని సాధించెదనేన పూని శరవర్ష మునన్.”

విరా. చతు. 201, 203.

అనిన మాటలలో రణోత్సాహము వ్యక్తమగుచున్నది. ఇది కిరీటికి విభావము. ఇంద్రుని యందుఁ జేర్కొనఁబడిన క్రోధభావము వీరమునకు సంచారి. “అర్జునాన్ని..... శరవర్షమునన్” అనుటలోని రూపకాలంకారము సాభిప్రాయము, వ్యంగ్యార్థ సంభరితము. విభావనిరూపణసమర్థము.

“వీరావేశంబున” గర్జనిపై కుటుకు బీభత్సునిఁ గాంచి, సారథియగు నుత్తరుఁడు :

“పుట్టినంతనుండి యిట్టివి యెన్నఁడుఁ గాననెందు నట్లుగాన చోద్య
మంది యంతరంగ మవశతఁ బొందిన కతన నింద్రియములకడఁక దక్కె.”

—విరా. పంచ. 113.

అని కీర్తించును. పరితకేర్పడెడి అనుభావమే పాత్రనిష్ఠమొనర్చి రసాస్వాదనను ద్విగుణీకృత సాంద్రము నొనర్చినాఁడు కవిబ్రహ్మ! వీరరసజన్యమగు అద్భుతము చూపఱులయందు వర్ణించి రసోత్కర్షకుఁ జాటుపడు కావ్యరశ కిది మఱియొక యుదాహరణము.

అర్జునుఁడు శత్రువీరులపై విజృంభించి వారలను నొప్పించి, యుప్పొంగి యధిక్షేపించును. తద్వచనము లాతని రణోత్సాహమునకు తీవ్రతల్యములు. ఉదాహరణమునకు అర్జునుఁడు దుర్యోధను నుపాలంభించుట :

“ఙ్ఞత్రియుడోడునే తగదు కౌరవరాజు ? యొకండనేఁ, బృథా
పుత్రిలలోనఁ పిన్న నిను బోరికిఁ బిల్వఁగ మానినాఁగ ని
ధ్వాత్రి బ్రసిద్ధికెక్కి బలదర్ప సమగ్రుడవైన నీవు నీ
మిత్తులుఁగూడ నిట్లయిన మెత్తురె వత్తురె కొల్వి భూపతుల్”

“ఏనుగు నెక్కి పెక్కినుంగు లిరుగడ రాఁ బరవిభులఁ గ్రాలఁ గలదె
మణిమయంబైన భూషణజాలములనొప్పి యొడ్డోలగంబున నుండఁ గలదె
కర్పూర చందన కస్తూరికాదుల నింపు సొంపార భోగింపఁగలదె
యతి మనోహరములగు చతురాంగనలతోడి సంగతి వేడ్కల సలువఁ గలదె
కయ్యమున నోడిపోయిన గౌరవేంద్ర
వినుము నాబుద్ధి మరలి యీ తనువువిడిచి
సుగతి వడయుము తొల్లింటి చూటగలదె
జూదమిచ్చట నాడంగరాదు సుమ్ము”

—విరాట. పంచ. 208, 204.

ఇందు బ్రయోగింపఁబడిన ‘ఙ్ఞత్రియుడు’ ‘కౌరవరాజు’ ‘పిన్న’ ‘బలదర్ప సమగ్రుడవు’, ‘ఇట్లయిన’ ‘కౌరవేంద్ర’ మొ. వదములు వాఙ్మయాస్త్రము

లయి దుర్యోధనుని హృదయము నేచగలవి. 'జూదమిచ్చట నాడంగరాదు సుమ్మ' అనుటలోఁ బ్రతినాయకుఁడు కపటపు యత్నములతో పరసంపద హరించు నేర్పుగలవాఁడేగాని పిరునియెదుట పౌరుషముతో నెదిటి పోరు సామర్థ్యము లేనివాఁడని అధిక్షేపము. గతస్మృతులచే నింద్రతనూజునియం దుత్సాహము 'రాజబెట్ట' బడుచున్నది. కురువీరులతోడి యుద్ధమున నెడనెడఁ గానఁబడు రౌద్ర మాతని వీరమున కంగము. భీష్ముఁడు సమ్మోహన బాణ పీడితులయి తేరుకొనిన కురువీరులఁ గాంచి పక్కిన పల్కులు కిరిటికి వీర నీరాజనములు :

“మోహన బాణ పాతమున ముం దలచీర లెటుంగకున్న యీ
బాహుబలంబుతోఁ గడఁగి పార్థుని దాఁకెడు బుద్ధి గ్రమ్మఱన్
సాహసవృత్తిఁజేసి యవిచారతఁ బోయితిమేని వాఁడు పూ
ర్ణాహుతి సేయఁడే మనలనందఱ నొక్కట మార్గఞాగ్నిక్రిన్”

—విరా. పంచ. 218.

సంజయుఁ డుపప్లావ్యమునుండి హస్తినాపురికిఁ జేరి ధృతరాష్ట్రునితో దెల్పుమని అర్జునుఁడు పుత్తెంచిన పల్కులఁ దెల్పినాఁడు. అవి వీరరసావలంబ నములు (ఉద్యో. ద్వి. 134-144). మచ్చునకు :

“వనవాసంబున భూశయ్యను ధర్మజుఁ డున్నయట్టి ఆయాసము వో
పునె యంవశయ్య దుర్యోధనుఁడు రణక్షోణిఁబడక తక్కిన యేనిన్”

ఉద్యో. ద్వి. 136.

తిక్కన వాక్కిల్పమున కిది చక్కని యుదాహరణము. అల్పాక్షరము లలో ననల్పార్థరచన. “ధర్మజుఁ డున్నయట్టి ఆయాసము” అను పలుకుబడి కడుప్రాధము. ధర్మజుఁ డట్లుండుటవలన ఆయాస మేర్పడినది. ఎవరికి? ధర్మ జున కౌక్కినికే కాదు - పాండవు లెల్లరకు ! ఆ అర్థ మావాక్య నిర్మాణమున ధ్వనితము. అర్జునుఁడు ఆయాసము ననుభవించి దాని నాక్రోశముగా వెలువ రించినాఁడు. ధర్మజుఁ డాయాసము ననుభవించియు నావేశమునకు లోను కాలేదు. ఉమామూర్తియగు ధర్మజుఁ డాయాసపడిన వనవాస స్మృతి ప్రభావ భక్తియుక్తుఁడు, పౌరుషవంతుఁడు నగు కిరిటికి విభావమై శత్రుసంహారరూప మగు రణోత్సాహమును రేకెత్తించినది. తమ్ముఁ డట్లనుచున్నప్పుడు అన్న మాట్లాడడు. మౌన మర్థాంగీకారమను న్యాయమున్నను ఇది పూర్ణాంగీకారమే. అర్జునుని పల్కులు పాండవుల యేకవాక్యతను, ధర్మరాజు పెద్దరికమును*

తమ్ముల అనోన్యమును, శత్రుగతామర్షమును, రణోత్సాహమును వ్యక్తము చేయుచున్నవి. ఇట్టి అర్థసూక్తికి తిక్కనగారి వాక్యరచనా శిల్పమే ముఖ్య కారణము.

ఉద్యోగపర్వమునఁ గౌంతేయుల నాశ్రయించినది యత్నవీరము. సామ దానాదినీత్యుపాయముల ననుసరించి పాండవులు కౌరవులతో సంధియొనర్చి, తమపాలు పొందవలెనని ప్రయత్నించుటయు, దుర్యోధనాదులు రణమునకే బద్ధకంకణులై యుత్సహించుటయు ఇందలి ప్రధానకథాభాగములు. “యత్నే కృతే యది నసిద్ధ్యతి కోఽత్ర దోషః” అను న్యాయము ననుసరించి ధర్మజుఁ డిందు “ధర్మనీతి” వర్తనమున మెలఁగి ధర్మవీరుఁ డని కీర్తిఁ బడసినాఁడు. కౌరవ పాండవ సంధి విధానము ధర్మనీతిబద్ధమని నిరూపించు ధర్మరాజు శ్రీకృష్ణునితో నన్నమాటలు :

“పగయడగించు తెంతయు శుభం బది తెన్నయడంగునే పగం
బగ వగగొన్న మార్కొనక పల్కక యుండకవచ్చునే కడుం
దెగ మొదలెత్తిబోవఁ బగదీర్చుగ వచ్చినఁ గ్రౌర్య మొందు నే
మిగతఁ దలంచినం బగకు మేలిమిలేమి ద్రువంబు కేశవా !”

“కావున శాంతిబొందుటయ కర్ణము దానది యట్టులుండె శ్రీ
గావలె నంచుఁ బోరితము గామియుఁ గోరెద మెల్ల సొమ్ములుం
బోవుటయుం గులఱయము పుట్టుటయున్ వెలిగాఁగ నొందుమై
నే విధివైనఁ జక్కఁబడు తెంతయు నొప్పుఁజూపి జనార్దనా !”

“మనమునఁ బక్షపాతగతి మాదెన మానుము ధర్మనీతి వ
ర్తనముల రెండు దిక్కుల హితంబును బెంపును గల్గునట్టి చొ
ప్పున విదురాది సజ్జనుల బుద్ధికిరా నుచితంబుతోడి మె
ల్పులఁ బరుసందనంబునను భూపతులెల్ల నెఱుంగ నాడును !”

—ఉద్యో. శ్లో. 21-28.

సామాన్యముగా రాజనీతియందు ధర్మాధర్మచర్చ అప్రధానము. దుర్యోధనుని నీతి ధర్మలుప్తమైనదే. ధర్మజుఁ డటుగాక ధర్మమును, రాజనీతిని జోడించి సార్థకనాముఁ డాయెను. పగయందు వైముఖ్యము, కులఱయభీతి, ధర్మనీతి సంధానము వై పద్యములందు ధర్మజునికి శాంతిమార్గమైన సంధి యత్నమున నొత్సుకృతము కలుగుటకు పేతుభూతము లగుచున్నవి. ఇతని యత్నవీరమునకు తమ్ము లండదండలై నిల్చి పోషించిరి. రాద్రరసమూర్తియగు భీముఁడు శాంతి

ఫచనములు పల్కుటయు, అర్జుననకులులు సమయోచిత వాక్పటిమతో నన్నను సమర్థించుటయు, తత్పాపకములైనవి. సహదేవ శ్రీకృష్ణులు సంధి యత్నము సఫలముకాదని వాదించియు ధర్మజుని ధర్మదృష్టిని మెచ్చుకొని యంగీకరించిరి. దేశశాంతి నుద్దేశించి సంధియత్నము జరుపఁబడినది. సంధి కుదురనిచో రణమున కాయత్తులై యుండియుండుటచే నిది ఉపాయ సాధ నాత్మకమగు యత్నవిశేషమే యగుచున్నది. అనఁగా వారు పరిస్థితు లనుకూ లించినచో శాంతిపీరులు; లేనిచో రణపీరులు అని తాత్పర్యము. ఇది ధర్మజుని ధర్మనీతి వర్తనము. శ్రీకృష్ణుడు కురుసభలో పాండవ మతమును వివరించుచు:

“వారలు శాంతిశూరులు భవచ్ఛరణంబులు గొల్వఁ బూని యు
న్నా రటుఁగాక మీకది మనంబున కప్రియమేని నింతకుం
బోరికి వచ్చుచుండుదురు భూవర రెండు దెలుగులందు నీ
కారయఁ బథ్యమేది యగు నవిధ మేర్పడ నిశ్చయింపుమా.”

—ఉద్యో. త్ప. 284.

అని ధృతరాష్ట్రునితో బలికినాఁడు. పాండవ యత్నమునకుఁ గురుసభలో బ్రహ్మాండమంతగా రూపకల్పనముచేసి ప్రదర్శించినాఁడు శ్రీకృష్ణుడు రాయ బార ఘట్టమున. కర్ణుని పాండవ పక్షవర్తిగానొనర్ప శ్రీకృష్ణుడు చేసిన యత్నము రాజనీతికి పరాకాష్ఠ. ఇవి యన్నియు ధర్మజుని అహింసాప్రధాన మైన సంధియత్నమునకు పోషకములు. నిజముగా సంజయుఁ డనినట్లు :

“ధర్మజునకు భోగంబులు ధర్మపున ట్లింపుగావు ధర్మంబులలో
నిర్మలబుద్ధి నహింసకుఁ గూర్చి గడుం గలఁ డతండు.”

ఇంకను—

“ఒకటి గొని రెంటి నిశ్చలయుక్తిఁ జేర్చి
మూఁట నాల్గింటఁ గడు వశ్యములుగఁ జేసి
యేనిటిని గెల్చి యాటింట నెఱిగి యేడు
విడిచి వర్తించువాఁడు వివేకధనుఁడు”—ఆతండు.

—ఉద్యో. ద్వి. 7, 37.

అట్టి వివేకముగల బుద్ధినుండి ప్రభవించినదే యుద్యోగ పర్యమునందలి “ధర్మనీతి వర్తనము.”

యుద్ధ పంచకము యుద్ధ పీఠమునకుఁ బ్రసిద్ధము. ఇందు పీఠమేగాక రాద్రాదుభృత బీభత్స కరుణాదులు సందర్శించితములుగాఁ బోషింపఁబడినవి. నాయకాశ్రయమైన అంగిరసమునకవియన్నియు నంగములయి పుష్టినిఁ జేకూర్చు

చుండును. ధర్మమార్గానుయాయులై పాంశపులు తమను నొడ్డుచేర్చు నావికునిగాఁ గృష్ణు నెన్నుకొని కురుక్షేత్ర యుద్ధ మహాసాగరమును దాటఁగల్గిరి. పెక్కు ఊకట్టులు వారి నెదుర్కొన్నను కృష్ణ సాహాయ్యమున వాని నవలీలగా దాటి లత్యము నందుకొనిరి. కవిబ్రహ్మ యీ పర్వముల ననన్యసామాన్యమగు ప్రతిభతో నిర్వహించి రసపోషణ చక్రవర్తియైనాఁడు. సులలిత కవితా కళావిలాస విన్యాసములతోడను, అపూర్వ భావపోషణా వైశారద్యముతోడను, రసోచితార్థాలంకార ప్రయోగ వైపుణ్యముతోడను తిక్కన తన భాగము నిర్వహించి యొరులకుఁ జేతగాని తెలుఁగు కావ్య శిల్పమును సంతరించినాఁడు. వీరరస పోషణమున నాతఁడీ పర్వపంచకమునఁ జాటించిన మార్గములఁ గొన్నింటిని స్థావరపులాకన్యాయమునఁ దడవి చూతును.

ఒక వీరుఁడు మఱియొకని కుత్సాహముఁ గల్పింపఁబెల్కెడి మాటలచే వీరరసస్ఫూర్తి కల్గును. ఉదా. అర్జునుఁడు రాధేయ వధాక్రమంబు నూహించి భయపడి ప్రస్నేధకణములు మేన నింప కృష్ణుఁ డాతనిఁ దేర్చి, అతనియందు రణోత్సాహముఁ గల్పించినాఁడు. సామాన్యముగా నిట్టి ప్రబోధమునందు వీరుని కుత్సాహముఁ గల్పించుటకై పేర్కొనఁబడు సంశయ లిట్లుండును.

1. ప్రతినాయకునికన్న నాయకుఁడు బలవంతుఁడని నిరూపించుట,
2. ప్రతినాయక లోపములను విశేషముగా జేర్కొని నిందించుట.
3. ప్రతినాయకుని వలన నాయకుఁడు పూర్వమనుభవించిన పరాభవాదులేమైన యున్నచో వానిని జేర్కొని యాతనియందు రోసము రాజఁజెట్టుట.
4. ప్రతినాయకునితోఁ గలుగబోవు యుద్ధములో నా వీరుఁడు సాధింపఁబోవు విజయము నప్పుడే రూపకల్పనఁజేసి, కన్నులకుఁ గట్టునట్లు వర్ణించి చెప్పట.
5. పూర్వమేవైనఁ బ్రతిజ్ఞ లొనర్చియున్నచో వాని నా సందర్భమున జేర్కొని చెప్పట.
6. శత్రువీరుల నెదుట విభావములుగాఁ జూపి తదనుభావదర్శనముచే నాతనియం దుత్సాహస్ఫూర్తి గల్గింపఁజేయుట మొదలైనవి. వీని కన్నింటికి నుదాహరణములఁ జేర్కొనినచో గ్రంథ మతి విస్తరమగునను భీతిచే భావుకుల కీ యంశమును వదలుచున్నాను. మచ్చునకు : కృష్ణుఁడు అర్జునునితో—

“కారవనైన్య మగ్గలముగాదె కడున్ భవదీయ సేనక
వ్వారణకోటు లాతురగవర్గము లారథసంచయంబు లా
వీరభటావళుల్ బహుళ విక్రమ కాతుకివైన నీ శరా
సారములన్ బడల్పడఁ గృశంబగుటప్పడు నీకుఁ దోపదే.”

ఇది మొదటి యంశమున కుదాహరణము. మూడవ యంశమున కీ క్రిందిపద్యముదాహరణము : జూదంబున నప్పు డా సభలోన ద్రౌపది నుద్దేశించి యప్పాపాత్ముండు—

“లేరిచట మగలు నీకును వీరలు జూదమున నోడి విడిచిరి నిన్నున్
వారిజలోచన నీవైఁ గూరిమిఁగల మగని వెదకికొను మొరు ననఁడే.

—కర్ణ. త్ప. 123.

ప్రబోధితుఁడైన వీరునియందు ఫలరూపమగు రణోత్సాహమును వర్ణించి యొక యుపక్రమోపసంహార విధానము సంతరించుట కథాకథన శిల్పము. అర్జునుఁడు కృష్ణునితో :

“నీ తోట్పాటున నేఁ ద్రివిష్టపముల నైల్వంగ నూఁకింతు; నా
చేతం గర్హుఁడు రూపుమాల్చినను; మెచ్చింతున్ నినుం జూఁడుమీ
దై తేయాంతక ! యంచు శేషనిభహస్తం బుద్ధతిం జూఁచి ని
ర్దూతారాతిబలుండు వుచ్చికోనియెన్ దుర్దాంతకోదండమున్.”

—కర్ణ. త్ప. 130.

కృష్ణప్రబోధార్థచర్వణము, కర్ణాదుల దర్శనము మొ. వానివలన నేర్పడిన యుత్కటోత్సాహమే గాండివధారణ కర్ణునిఁ బురికొల్పినది.

ప్రతినాయక గత రణోత్సాహము వర్ణించుటయు వీరరసస్ఫూర్తికిఁ దోడ్పడును. ఇచ్చట దుర్యోధనుఁడు ప్రతినాయకుఁడు. అతఁడు తన సేనకు భీష్మాదుల నొకరు గతించిన తరువాత నొకరిని సర్వనైనాధ్యక్షునిగా నియమించుచు వచ్చినాఁడు. వారు రారాజు పక్షమునఁ బోరిరి. ఇట్లు పోరెడివారు ప్రకటించు నుత్సాహము కూడఁ (ప్రతినాయక పోషకమగు) వీర మనఁదగి యున్నది. కర్ణుఁడు సర్వనైనాధ్యక్ష పదవిని స్వీకరించి చేయు ప్రతిజ్ఞ ఇట్టిది :

“విను నీ కిచ్చినశాసయే మరతునే వీరంబు శాహాబలం
బును దై ర్యంబును నస్త్రు వీర్యమును నీ భూలోకసంచారులె
ల్లను గీర్తింపఁగ శాండు పుత్తుల మదోల్లాసంబు మర్దింతు నీ
వనుమానింపక నిల్చి చూడుము మదీయంబైన సంగ్రామమున్.”

—కర్ణ. ప్ర. 55.

సేవావ్రతధర్మము నాశ్రయించి కర్ణుఁడు వల్కిన యుత్సాహంపు పల్కులును రసపోషకములు.

ప్రతినాయక సహాయులనోట నాయక బలాధిక్యముఁ గీర్తింపజేసి, 'రాజు కోరుచున్నాఁడు కావున తప్పదని, విధియని యుద్ధము చేయుచున్నా' రన్నట్లు వారిని రణరంగమునకుఁబంపి యుద్ధముఁజేయించి నాయక పరాక్రమాదులను వ్యంగ్యముగా ప్రకాశించునట్లు జేయుటవలన నాయకాశ్రయ వీరము పుష్టినొందును. ఉదా : భీష్ముఁడు శరతల్పగతుడై రారాజును గాంచి వల్కిన పల్కులు :

“నరుఁ డత్యద్భుత విక్రమం డతని కా నారాయణుం డావుఁ డె
వ్వరికిన్ వీరి జయింపరాదు సమరావష్టంభముం దక్కి ధ
ర్మరతుండైన యజాతశత్రునకు నింద్రప్రస్థ మి మ్మర్థ రా
జ్యరమం బొందుము మీరు కొందరయినం జాకున్న నీ కొప్పడే”

—భీష్మ. త్ప. 485.

కర్ణుఁడు భీష్మునితో నన్నమాట లీ క్రిందివి :

“వారు మహాబలుల్ హరియు వారికిఁ బ్రాపుగలండు వారలం
బోర జయింపరామియును బుద్ధి నెఱుంగుదు నైనఁ గౌరవ
జ్ఞారమణుండు సేయు తగు మన్నననెల్లఁ దలంచి చూచినన్
భూరివివేక యే విడిచిపోవుట ధర్మమే వీరకర్మమే” —భీష్మ. త్ప. 447.

భీష్ముఁడు పాండవులు బలవంతులని రారాజును సౌమ్యముగా బెదరించుచున్నాఁడు. కర్ణుఁడు పాండవబలమును గుర్తించి రాజుచేయు మన్ననలకు ప్రతిఫలముగాఁ దన పరాక్రమమును కుదువఁబెట్టు చున్నాఁడు. ఇట్లు శత్రు వీరులలో నొక సమైక్యశక్తి లేదు. చేతలువేఱు, చేతములువేఱు. దీనికి విరుద్ధము నాయకపక్షము. అందఱొక్కత్రాటిన నడతురు; ధర్మజుని నందఱుకలసి పొదివి సమర్థించుచు రక్షింతురు; ప్రాణములకన్న నెక్కుడు గౌరవింతురు.

“భవ్యంబైన బలాధివత్యమునకుం బట్టంబు గట్టుండు న
న్నవ్యాకీర్ణగజాదియై మెఱయు నైస్యశ్రేణిఁ జాలించి కౌ
రవ్యోత్సాహముఁ బెంచి మార్కొనిన వీరవాతముండ్రుంచి నా
దివ్యాస్త్రంబులఁ బంచి పాండవుల దీప్తిన్ మాయఁ జేయించెదన్”

—ద్రోణ. ప్ర. 74.

అని భీష్మప్రతిజ్ఞఁ జేసిన ద్రోణుఁడు, రారాజు ధర్మరాజునుబట్టి యిమ్మని కోరినప్పుడు నరుని పరాక్రమముఁదలచి వెఱగంది యిట్లనెను.

“నరుఁ డెడసొచ్చెనేని విను నాకది దుష్కరమే నొకండనే
సురగణమైన వ్రేలిఁగొని చూపఁగఁ జాలరు వాఁడు లేనిచోఁ
దిరమయి పోరనిల్చిన యుధిష్ఠిరు ద్రావది పుట్టినింటవే
పురు వెఱగంది చూడ నలపుం జలముం జెడఁ బట్టితెచ్చెదన్.”

—ద్రోణ. ప్ర. 113.

ఇందు అర్జునాదు లెల్ల రన్నివేళల నాయకుని పరిరక్షించుటయు, నందును అర్జు
నుఁడు దుర్నిరీక్షుడై ప్రజ్వలించుటయు పాండవ సమైక్యాభివృద్ధికిని
వ్యంగ్యముగా బోధపఱచుచున్నది.

శత్రువీరుల ప్రతిజ్ఞలు విభావములయి తద్భావనచే నాయకాదులయం
దుత్కటోత్సాహము వ్యక్తమగును. ద్రోణుని ప్రతిజ్ఞను విని ధర్మజుఁడు దానిని
దమ్ముల కెఱిగించి విచారింప నర్హుఁడు :

“గురుని వధియించుటయు భూవర నీవని నొవ్వకుండువలను ననుటయుం
బరికింప నొక్కరూపవి దురితంబులు వీనిఁ జేయుదునె యే నెందున్.”

“ఊఁచివల్లభ వినుమేఁ బ్రాణముతోనుండ నిన్నుఁ బట్టికొనఁగనా
ద్రోణునకకాదు సగణస్థాణునకై నను వశంబై తలఁకేమిటికిన్.”

—ద్రోణ. ప్ర. 119, 120.

అని వీరాలాపములాడుట దీని కొక యుదాహరణము.

ప్రతినాయకపక్షవర్తులు నాయకునియం దభిమానముఁ గల్గియుండు
టయు, సమయమువచ్చినచో వారికిఁ జేతనై నంత సాయ మొనర్చుటయు,
నాయకవిజయ పాశుపులై వారి యుత్సాహముల నినుమడించును. భీష్మ
ద్రోణులు తమ మరణరహస్యములను పాండవులకుఁ జెప్పటయు, కర్ణుఁడు
గాంధీవిఁదప్ప పాండవులలో నెవ్వరిని సంహరింపనని కుంతికి వరమిచ్చుటయు,
శల్యుఁడు కర్ణ హృదయశల్యమగుటయు నిందులకు చక్కని యుదాహరణములు.

యుద్ధపంచకవిభాగ మొక విచిత్రకథాకథన విశేషమును దెల్పుచు
పాండవవీరుల యుద్ధపాటవమును జాటుచున్నది. పాండవులకు ధృష్టద్యు
ముఁడు సర్వసేనాని. సౌప్తిక పర్వాంతమువఱ కాతఁడు సజీవియై యుండెను.
కౌరవులకు నల్లరు సేనానులు మారిరి. వారి నొక్కొక్కరిని సంహరించుట
యందు పాండవయత్నము నిరూపించుటయే యొక్కొక్కపర్వము యొక్క
ప్రయోజనము. క్రమముగా ఊఁచు కౌరవ వీరనివహము నొక వైపును,
కొంత తఱిగినను మూలబలిము చెదరని పాండవ బలమును మఱియొక వైపును

గాంచి తారతమ్యదృష్టితో పరిశీలించినచో పరితకు నాయకుని యుద్ధసాధన సామర్థ్యము వ్యక్తముగాకపోదు.

యుద్ధవంచకమునఁ గనఁబడు వీరులలో ప్రతివాఁడును ఉత్తమునివలె భాసించి, కారణజన్ములైనట్లును, ఏదోయొక వైయక్తిక ధర్మము నాశ్రయించి యుద్ధము చేసినట్లును, గోచరించెదరు. ప్రతినాయకుఁడగు దుర్యోధనుఁడు సైతము తాను యుద్ధముచేయుట దైవికమగు నాత్మధర్మమని పూర్వమే నిరూపించి మనకాశ్చర్యము కల్పించినాఁడు,

“మునులార! నన్ను విధి యేమని మును బుట్టించె నట్టులయ్యెడుఁ గాకీ
వినఁజవిగాని పలుకులకు బనిగలదే యుడుగుఁడింక బహుభాషణములొ”

—ఉద్యో. తృ. 325.

క్రాంతదర్శులు ఋషిపుంగవులు నయిన నారదాదులగాంచి రారాజున్న మాట లివి. “నా జన్మరహస్యమును త్రికాలజ్ఞులయిన మీరు గుర్తింపలేదా!” యని ఎగతాళి. ఆరణ్యవర్షమునఁ జాతాళలోకమున రాక్షసులు సుయోధను జన్మరహస్యము దెల్పెడి ఘట్టమున (ఆరణ్య. షష్ఠా. 43-49) ఈ విషయము స్పష్టమగుచున్నది.

మహాత్ములు ధర్మవర్తులునని కీర్తిగాంచిన ప్రతిపక్ష వీరుల కగ్నిపరీక్ష వంటి క్లిష్టపరిస్థితుల నేర్పరచి తన్నివృత్తికొఱకయి వారిచేత ఘోరమయిన అధర్మము నొనర్పఁజేసి, తత్కారణముగా నాయకునియందు నిర్దయతోకూడిన రణోత్సాహముఁ గల్పించి, ధర్మదీప్తమగు యుద్ధవీరమును పోషించుట యొక పద్ధతి. ద్రోణపర్వమునఁ బద్మవ్యూహభేదన మొనర్చి, శత్రువీరులఁ జెండాడి, ప్రచండ పరాక్రమమున నవలీలగా రణకేళి నలుపుచున్న యభిమన్యుడుఁ కౌరవవీరుల కసాధ్యుఁడు కాగా యుద్ధావేశమున ద్రోణుఁడే యాతని వధ వంచనచేసాధ్యమని సూచించినాడు (ద్రోణ. ద్వి. 105). దాని నాసటగాఁ గొని కర్ణుడు లొక్కుమట్టిగా బాలుని చుట్టుమూఁగి, యాతని విరధునిఁజేసి మరణ మునకు మార్గ మేర్పరచిరి. ఈ కృత్యమునకు హేతువు ద్రోణుఁడు. అతఁడు పరిత్యక్తజీవుడైన తరువాత నాతని కంతము భృష్టద్యుమ్నుఁడు తెగనటికెను. ఆకృత్యము పలువురకు దారుణము నధర్మము ననిపించినది. అర్జునుఁడు ఆ క్రియను గర్హించుచు ద్రుపదాత్మకుని నిందింప ధర్మజుఁ డడ్డమువచ్చి ద్రోణుఁ డధర్మవర్తియనియు అతనినిఁజంపుట న్యాయమేననియు నిట్లు వాదించినాఁడు.

“ఆ సభఁ జాంచాలి గాసిసేయఁగ నుపేక్షకుఁడయి చూచెఁ బెక్కండ్రఁ గూర్చి
కొని బాలు నభిమన్యుఁ గూల్చె, నించుకవడి యాగిన నద్దమఁ దగ్గిఁ జొచ్చు
ననువగ మనల నతనికిఁ దోడ్పడఁబోవ నీకాఁగె నమ్మెయి నిట్టి ధర్మ
పరుఁడైన కలశసంభవునితోడ సరివచ్చు టుచితంబె....” —ద్రోణ. పంచ. 379.

ఇందలి కాకున్వర మాతని హృదయమందున్న యక్కసు వెళ్లఁబోయుచున్నది. ద్రోణుని క్రౌర్యమునకును, ధర్మవిరహితత్వమునకును రోసినవాఁడు కావుననే ‘అశ్వత్థామ యను కుంజరము హతమైన’దను వాక్యముఁ బలుకుటకు అంగీకరించుట.

పాండవ పక్షవర్తులగు వీరులందఱు ధర్మజుని ధర్మమార్గము నాశ్రయించిన వారగుటచే వారి యుత్సాహము లెన్నిప్రయోజనములతోఁ గూడి యున్నను తద్ధర్మవీరముననే అంతర్లీన మగుచుండును. ఉదా : అభిమన్యు రణ వీరముః ద్రోణవిరచిత పద్యవ్యూహము పాండవులకు దుర్భేద్యమైనది. తద్భేదన కళాకోవిదులు కృష్ణార్జున ప్రద్యుమ్నాభిమన్యులు. వారిలో నప్పుడెదుట నున్నవాఁడు ఉత్సాహశౌర్యసంపద్ధర్మరీక్షుఁడైన యభిమన్యుకుమారుడు. ధర్మజుఁడు వ్యూహపు మొనఁ జించఁగా నాతనికిఁ గోరెను. అంతటి పెద్దతండ్రి తన్నభ్యర్థింప నానాఁ డాతనిజన్మకొక పర్వదిన మైనది. గురునాజ్ఞ మీఱరాదను ధర్మబుద్ధి యాతని యుత్సాహముఁ బ్రేరేచినది.

“దీని ముఖంబు భేదించు తెఱంగు నాకెఱిగించె మాతండ్రి యేనుచెఱపి
నేయనేర్తునేఁ జొచ్చి చించి చెండాడెద; మూఁకలెల్లఁ జుట్టు ముట్టినపుడు
వెడలునట్టి వెరపు విన; దానికేమి ; నాచొచ్చు నేర్పు బులుపు చూడు మధిప”
—ద్రోణ. ద్వి. 5.

అని రాఁబోవు కీడును లెక్క సేయక - మోము చేటంత చేసికొని కొండంత మేనుపెంచి యుత్సహించినాఁడు. “వెడలునట్టి వెఱపు విన-దానికేమి” అనుటలో ప్రాణములపై నిర్లక్ష్యము, వయసున కుచితమైన మదము, మొండి తనము, గుండె నిబ్బరము, ‘మీకొఱకై నేను ముందు వెనుకల నాలోచించు వాఁడనుగాను, ఎట్టి పరిస్థితులలో నెట్టి క్రియకైన సిద్ధమే, యనెడి త్యాగము, భక్తి ప్రస్ఫుటము లగుచున్నవి. ధర్మజుఁడగుటలో అభిమానమును రెచ్చఁ గొట్టు మెలికమాటనుంచి పల్కినాఁడు- పార్థుండు మనల నుల్లసమాడకుండ నీలావు మెఱసి భేదించి మాకెల్లఁ బ్రియమొనర్పు కుమార!” అని. “మనల”నని సౌభద్రుని గూడఁ గల్పుకొని పల్కుటలో—పితృపరోక్షమున నతడు శత్రు విజ

యము సాధించినచో నది కీర్తిదాయకమను భావము కలదు. అది అభిమన్యుని యందు యశోకాంక్షకు దారితీసినది. అది స్పష్టముగా నభిమన్యుడు భీమునితో నాడిన పల్కులలో వ్యక్తమగుచున్నది.

“నను విను కీచకాంతక మనంబున ద్రోణుడు మెచ్చఁ జొచ్చి య
మొనఁ గలఁగింప కిట్లు కురుముఖ్యుడు ధర్మసుతుండు గారవిం
చిన జతనంబు నిష్ఫలము నేయుదునే నరుఁడున్ సుభద్రయుం
దనయునిఁగాంచి సంతనము చాల్చుట యంతయు రిత్తబుత్తునే”

“ఇదె యొక పిన్నవాఁ డడరి యెక్కుడు మూఁకల క్రందు దోలెడుం
గదుపుల వెల్పు గోపకుని కై వడి నంచు జనుల్ నుతింపఁ జే
సెద విని మామ ప్రీతి విలసిల్లఁగఁ దండ్రీయు సంతసిల్లి బె
ట్టిదుఁడగు కారవేంద్రునకు డెప్పర మయ్యెడు భంగి జేర్చెదన్”

—ద్రోణ. ద్వి. 10, 11.

ఈ పల్కులలో యశోఽనుప్రాణిత యుద్ధోత్సాహము ప్రకటిత మగుచున్నది. యుద్ధ విజయములకు యశ స్సానుషంగికమైనను ఇచ్చట యభిమన్యునిచే నది ప్రత్యేకముగా నతిశయముగాఁ గోరఁబడుటచే నుత్కటస్థితిఁ దాల్చుచున్నది.

అభిమన్యుడు స్వీయపరాక్రమముపై నెక్కుడు నమ్మకము కలవాఁడు. అందువలననే సాభిమానముగా తననుగూర్చి పల్కుకొనుచుండును. అధికారికి ఆత్మశ్లాఘనము అలంకారమగునుకదా ! అది దురభిమానము కారాదు. అంతియ. యభిమన్యునికి యుద్ధానుభవము లేదనియు, సమరకర్మశులైన కురువీరులతో బోరుటకది యదను కాదనియు సారథి అడ్డంకుసెప్ప :

“అనవుడు నల్ల నవ్వి యతఁడాతని కిట్లను చేవయుక్తుడై
యనికి బలారి వచ్చినఁ బురారిగణంబులుఁ దాను బన్నినం
గినిసి గడంగి క్రీడియును గృష్ణుఁడు దాఁకిన నే జయింతు మా
ర్కొని యనుచుండుదున్ సరకు గొందునె ద్రోణునితోడి యోధులన్”

—ద్రోణ. ద్వి. 15.

అని వీరాలాపములు వల్కినాఁడు. అతనినవ్వు శాత్రవబల నిర్లక్ష్యసూచకము, సూతాజ్ఞానావహేళనాత్మకము. అతనిపూనిక తనమాటను నిలువఁబెట్టుకొనుట కేనట ! అదనుకు పరాక్రమముఁ జూపనిచో తన పూర్వప్రతిజ్ఞలు ప్రగల్భములై తాను నిందింపఁబడును. కావున నిందు మానవీరచ్ఛాయలు స్పష్టముగా గోచరించుచున్నవి. అభిమన్యునం దిన్ని భేదములచే గోచరించునుత్సాహము ధర్మజ

శాసనానువర్తన మగుటచే దానికంగముగా నిలువఁబడి అతని యుత్సాహమునే వ్యంగ్యముగాఁ బోషించుచున్నది.

ఒక వీరుఁడు శత్రువుతో డీకొనినపుడు స్మృతిరూపమున నాతఁడు చేసిన దుర్జయముల స్వయముగా భావించి ద్విగుణీకృతోత్సాహుఁడై యుపాలంభనా యత్తచిత్తుఁడై శత్రుమర్దనమున కుత్సహించుట రణవీరస్ఫూర్తిని గల్గించును. అభిమన్యుఁడు పద్మపూర్వాహాయద్ధమున దుశ్శాసనునిపై లంఘించి—

“అనఘుని ధర్మనందనుని నానభ నమ్మెయి నీవు నొవ్వఁ బ
ల్కిన ఫలమందఁజేసెదఁ జలింపక యించుకసేపు నిల్వమీ
నిను లఘుచిత్తు గ్రూరు నవినితు మదాంధునిఁ ద్రుంచి నన్నుఁ జెం
చిన గరువంపుఁ దండ్రులకుఁ జిత్తమెలర్ప ఋణంబుఁ దీర్చెదన్”

—ద్రోణ. ద్వి. 50.

అని తండ్రులఁ దూలనాడిన దుశ్శాసనుని ఉపాలంభించినాఁడు. పగవానిని పొరిగొనునంత పౌరుష మాతనియందు పొంగిపొరలినది.

శత్రువీరులలో నెవరైన విశేషవరాక్రమముఁ బ్రకటించి, నాయకునికిఁ దీరనినష్ట మేర్పఱచినచో నాతఁడు గాని, అతని అనుయాయులు గాని వానిని సంహరించుటకై ప్రతిజ్ఞ గైకొన్నచో వారియందు వీరరసస్ఫూర్తి కలుగును. ఉదా : సుభద్రాతనయునకు ధర్మరాజాదులు సహాయము చేయజాలకుండునట్లు సైంధవుఁ డడ్డవడినాఁడు. అది తెలిసిన సవ్యసాచి యిట్లు ఘోరప్రతిజ్ఞఁ జేసినాఁడు.

“వినుఁడి నాదుప్రతిజ్ఞ నీవు నిఖిలోర్వినాథులున్ సింధురా
జు నవశ్యంబును నెల్లినంపుదు భయస్థుండై నినుం జొచ్చినన్
వనజాతున్ శరణంబు వేడినను గర్వంబేది నన్నుం దగం
గనినం బోరు దొఱంగిపోయిన నెఱుంగంగాని సత్యవ్రతా!”

“ఇట్లు సేయనై తినేని గురుద్రోహి గతికి బ్రహ్మఘాతి గతికి మద్య
పానరతుని గతికి మాన్వార్హజనపరివాది గతికిఁ బోవువాఁడ నధిప!”

“అనిమిషదైత్య కింపురుషులాదిగ నెవ్వరు వచ్చి కాచినం
దునుముదు నెల్లి సైంధవునిఁ దోయజమిత్తుఁడు గ్రుంకకుండము
న్న నరవరేణ్య యితైఱుగ నాకొనరింపఁగ రాకయున్న నే
ననలము సొచ్చువాఁడ నృపులందఱుఁ జూడఁగ గాండివంబుతోన్.”

—ద్రోణ. ద్వి. 281-283.

రాజుఁ బెట్టిన కొలిమివలె తనలోతాను రోషానలజ్వాలలఁ బెంచుకొనుచు ప్రతి కారవాంఛాసంబంధ మగు నుత్కటోత్సాహముఁ దెల్పు నుష్టంపు పల్కులీ శపథములు. ఈ ప్రతిజ్ఞయే శ్రీకృష్ణనిముందు చెప్పబడుటచే మఱలఁ జర్వితమై (ద్రోణ. ద్వి. 307-313) అర్జునాశ్రయమైన యుద్ధవీరముఁ బుష్టినిొందించుచున్నది. ఇట్లే వస్తునాయక సమాశ్రయముగా వీరరసము పెక్కుతీరుల ప్రస్ఫుటమై సరసులచే వాస్వాద్యమాన మగును. వానిని విజ్ఞులకు వదలుచున్నాను.

రసజ్ఞుడగు కవి తన కావ్యమునందు రసోచితమగు నాలంకారిక రచన మొనర్చి, రసోత్కర్షకుఁ జాటుపడుచుండును. 'కవిబ్రహ్మ' ఇట్టి కావ్యకళలో సిద్ధహస్తుఁడు. ఉపమ, రూపకము, ఉత్పేక్ష, నిదర్శనము, దృష్టాంతము, ఉల్లేఖము, అర్థాంతరన్యాసము మొ. సర్వజన పరిచితములగు నలంకారములను మాత్రమే యెన్నుకొని, మాటుమూల లగు వానిని వదలి ఉపమానోపమేయ ధర్మవైరుధ్యముగాని, అతివ్యాప్త్యవ్యాప్తిదోషాదులు గాని లేక యౌచిత్య మెఱిగి అలంకారము ప్రయోగించు నేర్పు అతనికి వెన్నతో వచ్చిన విద్య. "అంధ్రావళి మోదముం బొరయ" రచింపఁ బూనినవాఁడు గాన పండిత పామర సుగ్రాహ్యమై యాలోచనామృతదాయకమగు నాలంకారిక రచనమునే అనుసరించినాఁడు తిక్కన.

యుద్ధవీరుని ప్రతాపము కన్నులకుఁ గట్టునట్లు వర్ణించుటకై యాతఁడు "అగ్గలిక దూది దరికొను నగ్గి తెలుగున" (భీ. ద్వి. 163); "వెరవున గోపకుఁడు గదుపు వెలిచిన మాడ్కిన్" (భీ. ద్వి. 125) "ఘన శార్దూలంబు బాలమృగంబులం గని గవియు చందంబున నెదుర్కొని" (భీ. ద్వి. 238); వెరవుగల వనపాలకుండు తాళఫలంబులు దిగఁద్రోచు చందంబున మెఱుంగులడరు వెడంద వాఱియ న్ముల నమ్మహీశుల తలలు డొల్ల నేయుచు- (భీ. తృ. 63); బలుమానిసి చలి చీమలం గాలం జమరు చందంబు దోచె (భీ. తృ. 220); కార్చిచ్చు గవిని మృగ తతి నేర్పు కరణి (భీ. తృ. 278); నోరికండ నాఁచికొనిన మ్రోగు బెబ్బలి విశేషము దోఁపఁగ (ద్రో. ద్వి. 25); పట్టి యడవిముట్టి యేర్పు కార్చిచ్చు చందంబునం జతురంగ బలంబులం బారి సమరినం (ద్రో. ద్వి. 60); చిచ్చు మిడుతపిండు నేర్పు చెలువముఁదోచెన్ (ద్రో. ద్వి. 77); లేళ్ళగమింగనిన బెబ్బలియుబ్బు దోఁప (ద్రో. ద్వి. 78); పసుల నడుమ పొచ్చు పులివోలె (ద్రో. పం. 126); గాడ్పుతోడుగల యగ్నిచేపుండును బోలెం దేజరిల్లె (ద్రో. చ. 294); వానపైఁ గురియ పంచిన మస్తక మొప్పు బోవుసుందర వృషభంబువోలె (ద్రో. చ. 154)-

ఇటువంటి యువమానములు రసోదంచితముగా ననుసంధించుచుండును. వీని వలన తిక్కనకున్న విపుల లోకానుభూతి గోచరమగును. దీనికిఁదో డాతనిప్రకృతి సౌందర్యావిష్కరణోత్సాహ మతని కవితలో అడుగడుగున ద్యోతకమగును. భీష్ముని చతుర్థదివస యుద్ధమున రంగమున నిలిచిన సైన్యద్వయము తిక్కన కన్నులకు—

“కారుకొని మేఘమాలాకారంబునఁ జాలనొప్పెఁ గౌరవసైన్యం
బారూఢ వీరరస విస్ఫారమలై యంతఁ దోఁచెఁ జాండవబలమున్.”

—భీ. ద్వి. 169.

కౌరవ సైన్యము ‘కారుమేఘమాలాకారంబున’ నూహించిన కవిప్రతిభ అనన్యసామాన్యము. భావుకుని కనంత రసవృష్టి కురియు ఉపమ అది. పాండవ సైన్యము ఆరూఢ వీరరస విస్ఫారమట! కాలమేఘమందలి నైల్వము వర్ణ వ్యంగ్యమున భయానక భీభత్స రసములను ధ్వనించుచున్నది. వీరరసమను పదము పాండవసైన్య గౌరవర్ణచాయను ధ్వనించుచున్నది. రసనామ ప్రయోగముచేత పాండవ సైన్యోత్సాహముతృప్తమని వ్యంగ్యము. ఇట్టి శిల్పము తిక్కనలో ననంతములు. ఇంకను-మండలికృత కోదండుడును, బటు సంధాన స్ఫురిత శర నికరుండునునగు నభిమన్యుని “బరివేషములోనం గిరణస్ఫురణ దుర్నిరీక్ష్యుండగు తపను ననుకరించె” ననుటయందును (భీ. ద్వి. 39); ప్రకృతి పరిశీలనా పాటవము, సమయసూచనము వ్యక్తమగుచున్నవి. నాయకు నేకైక వీరునిగా నిరూపించుట కనన్వయాలంకారమార్గము ననుసరించుచు —

“కృష్ణసారథ్యమున నొప్పు క్రీడి యిపుడు కౌరవానీకములనెల్లఁ గనీమనంగి
కృష్ణ సారథ్యమున నొప్పు క్రీడియైన నెట్లు సేయంగవలయుఁ దానట్లుసేసె”

—భీ. ద్వి. 92.

నని మెప్పించుటలో తిక్కనకు తిక్కనయే సాటి.

ద్వంద్వయుద్ధము వర్ణించువట్ల వీరద్వంద్వమును వర్ణించుటలో తుల్య బల నిరూపణములో తిక్కన పోయిన తీరు లొకటిరెండు గమనింపుడు.

1. భీష్ము డర్జునునిపై బాణముల వెల్లువలు కురియింప—

“ఆ వెల్లువ శరణిహ్వలప్రదావి ధనంజయమహాగ్ని దరికొని కవియం
గా వెగడొందెడు కురుబల దావము శాంతనవుఁ డంబుదముక్రియఁ గాచెన్”

—భీ. ద్వి. 45.

విరుద్ధగుణములను తుల్యావస్థలోఁ బ్రకటించి యిరువుఱ బలముల నిరూపించు వైఖరి యిది. ఇట్లుగాక - వృషభంబులక్రియ నొండొరుల మార్మలయుచు (ద్రో. చ. 191); కొఱవి గొఱవించాఁకిన విధమునం దలంపడి (ద్రో. చ. 154); మొ. సమానలక్షణముగల్గిన యుపమానములచే తుల్యబలముల నొక్కొక్క యెడ తిక్కన నిరూపించును. ముఱియు ఉపమామాలను గైకొని రణక్రమము నిరూపించుటయు కలదు. కర్ణ భీములు—

“బలు డేగల కైవడి బెబ్బుల వగిది మత్తకరులపోలిక దర్శి

జ్వల నింహములచాడ్చున నలవుఁ జలము మెఱయఁబెనఁగి రారథివరుల్”

—ద్రో. చ. 181.

అని వర్ణించుటలో నొకచక్కని క్రమవికాసము కలదు. రెక్కలు విదుల్బు డేగలనుటలో బాహులఘ్నశించు భంగిమయు, బెబ్బలి యుపమానముతో కుప్పించి పైకెగురుటయు, గర్జించుటయు, మత్తకరుల పోలికతో బాహాబాహి, కచాకచి ఇత్యాది మల్లయుద్ధ విశేషములును, ఉజ్వలసింహము లనుటచే పౌరుషామర్షోగ్రసమగ్రస్ఫూర్తియు ధ్వనితములయి రణక్రమవికాసమును ప్రకాశమొనర్చున్నవి. ఇట్టి మాలోపమలను సామాన్యముగా తిక్కన విశేష ఘట్టములందు మాత్రమే వాడును. రణనిహతుఁడైన అభిమన్యుని వర్ణనము దీనికి చక్కని యుదాహరణము.

“జగములన్నియును దేజంబున వెలిగించి యపరాధి సేరిన తపను మాడ్కిఁ

దఱచైన కానలు దరికొని నివులుగాఁ జేసి యారిన శిఖ విధమున

గగనంబుతో రాయు కరడులుగల జలం బివురఁ బారిన మహాన్దవము కరణి

నున్నతగతి సెడి యుర్విపైఁ గడు విన్ననై పడియున్న సుధాంశుభంగి

వీరమునఁ దమవారికిఁ బెం పొనర్చి

యరులసమయించి వసమఱి యనువుదప్పి

తెగియుఁ జూడ్కిఁ జాల వ్రేఁగగుచుఁ బొలిచె

మహితమూర్తి శోభితుఁ డభిమన్యుఁ డధిప.”

—ద్రో. ద్వి. 128.

అభిమన్యునిలో నంతకుపూర్వము వెలుగందిన దుర్నిరీక్ష్య తేజము, శత్రుభంజన సామర్థ్యము, అతిలోక గాంభీర్యము, మనోహర చారుత్వము, అఖండాభిమానము స్మృతిలో స్ఫురించునట్లుగచించిన ఈసీసము తిక్కన రసావేశనివాసము.

కవితాశిల్పమునకు కాణాచియైన తిక్కయజ్ఞ యుద్ధపంచకమును వీర రసావతారముగాఁ దీర్చిదిద్ది కృతకృత్యుఁడైనాఁడు. తరువాతి కవులకు యుద్ధ వీరరచనా శిల్పము భిక్షపెట్టినాఁడు.

శాంత్యనుశాసనికాశ్వమేధపర్వము లందలి నాయక వృత్తమును వ్యాఖ్యానించుచు శ్రీ భూపతి లక్ష్మీనారాయణరావుగారు సరసముగా నిట్లు నుడివిన్నారు, “అమానుషముగు పాపమొనర్చిన దుర్యోధన దుశ్శాసనులను జంపుటచేఁ గ్రోధము శాంతించినది; తాత్కాలికముగు తృప్తికల్గినది. కాని, సకల హితబంధువర్గ నాశనముచేఁ గల్గిన శోకావేగ ముత్కటమై సత్పురుషుఁడగు ధర్మజుని మనస్సు వికలపటచినది. ఇంతటి పాపమునకుఁ గారణముగు రాజ్యసంపదను బూర్తిగ వినర్జించుటయే తనకు కర్తవ్యమని ధర్మజుఁడు నిశ్చయించినాఁడు. పశ్చాత్తాపమున కిది ముఖ్యలిక్షణము. ధర్మజుని మనోవైకల్యము పోవుటకును, మనస్సు ప్రశాంతత నొందుటకును గురూపదేశ మవసరము; అంతియగాక విశిష్ట జ్ఞానోపేతుఁడగు కర్మయోగిగ ధర్మజుఁడు పరివర్తన మొందవలసి యున్నది. ప్రజాపాలనకు జనకమహారాజులవంటి జీవన్ముక్తులే యర్హులని భారతీయుల యభిప్రాయముకనుక ప్రజాపాలనభారము నిర్వహింపఁ బోవు ధర్మజునకు సమగ్రమగు నైహికా ముష్మిక జ్ఞానము మిక్కిలి యవసరమై యున్నది. ఇట్లు శాంత్యనుశాసనికపర్వ గతముగు విషయమంతయుఁ బ్రధానేతివృత్తముతో సమన్వయము చెందుచున్నది. జ్ఞానోపదేశమునంజేసి స్వధర్మోన్ముఖుడైన ధర్మరాజు రాజ్యభారము వహించి, వ్యాసబోధితుడై లోక హితార్థ మశ్వమేధమును వేదోక్తవిధమున నిర్వహించి, దేశమునందలి రాజుల నెల్లర నేకైక ధర్మశాసనబద్ధులం గావించినాఁడు. అంతియేగాక నిరాసక్తుడై వేదోక్తములగు కర్మల నాచరించుట వలనను, స్వధర్మమును శ్రద్ధతో నిర్వహించుట వలనను గృహస్థుఁడు భవబంధ విమోచనముం బడయఁగలఁడను విషయము ధర్మరాజు నశ్వమేధ వృత్తాంత మూలమున వ్యక్తీకరింపఁబడినది. ఈ పర్వమున వర్ణితమైన సక్తుప్రస్తుతి వృత్తాంతము స్వధర్మ విశిష్టతను నిరూపించుచున్నది.”¹

అశ్వమేధ పర్వమున ధర్మజుని దయాపీరమున కద్దునుని యుద్ధపీరమంగముగా నిలిచి పోషించినది. సవనాశ్వము ననుసరించు నద్దునుఁడు ధర్మరాజు తనతో పల్కిన పల్కులనే యెదుగువడిన ప్రతి శాజునకును తెల్పుచు దయాభావమును ప్రదర్శించినాఁడు. ఉదా :

“కవిసిన వానితో మఱియు గవ్వడి యిట్టులనున్ దయాధురా
ప్రవణుఁ డజాతశత్రుఁడు దురంగమ రక్షకు సంపునర్థ భూ

పవితతి యెల్లనుండెగియె భారత యుద్ధమునందు బాలురం
దివిరి వధింపఁగాదు కృప దిన్నదనం బెసఁగం జరింపుమా !”

“అవినయవృత్తినశ్వమున కడ్డము వచ్చిరయేని నీవు బాం
ధవము దలిర్పఁ బల్కి యనిఁ దప్పఁగఁ బ్రోపుము గిన్నమాను”

—అశ్వ. చతు. 278.

మన్న కిరీటి మాటలు ధర్మజుని దయామయ హృదయభావస్పందనములు.
అహింసాప్రధానమయిన ధర్మయజ్ఞము నాయకునిహృదయ శాలలో ప్రారంభ
మయి యుండుటచే నీ పుణ్యవాసనలు విరివిగా వ్యాపించినవి. వానిని గంధ
వాహునివలె యింద్ర తనూజుఁడు దిగంతముల వఱకు ప్రసరింపఁ జేసినాడు.

సవనాశ్వము నడ్డగించి పరాక్రమవంతులై త్రిగర్త దేశాధినాథులు
తన్నెదిరించినను, ధర్మజప్రబోధముచే దయనుదాల్చిన యర్జునుఁడు సమయోచిత
రణపాండిత్యముఁ బ్రకటింపఁ జాలక గాంధీవమును జాఱవిడుచుకొనినాఁడు.
అప్పుడు కొందఱు వీరులు :

“ఇంద్ర ధనువుచందమున నెసక మెసఁగు
గాంధీవము పాటుగంటిరే చండవిక్ర
మాఖిరాముండు గాంధీవి యన్నపలుకు (ధర్మజుని మాటలకు)
లకు మహోగ్రత సూపనొల్లండుగాక”

—అశ్వ. చతు. 14.

యని యర్జునుని మనస్తత్త్వమును వ్యాఖ్యానించినారు. శత్రువీరులు పంతము
నకు యుద్ధమునకు దిగి యౌద్ధత్యము ప్రకటింప మానధనుఁడగు నాయకునకుఁ
గ్రోధమువచ్చుట సహజము. కాని అందఱునునికి క్రోధమురాలేదు; అతనియందు
ధర్మజ ప్రేరితమైన దయాభావముచేఁ గ్రోధము సుప్తమైచదని భావము. అపై
నిజముగా నర్జునకు కోపమువచ్చినది. దానికి కారణము గాంధీవ పతనమువలని
యవమానము, అవినయ ప్రధానమైన శాత్రువోద్ధతి. ఇచ్చటి విభావానుభావ
వర్ణన మెంత రసోదంచితమో కాంచుడు :

“అటమున్న గాంధీవం బుత్కట రయమున నెత్తి కోవదహనుండత్యు
దృట మూర్తిఁ దాల్చెనన మిక్కుటమై కడగంటి పెంపుగొమరారంగన్”
ఆ భీభత్సుండు,

“పిడుగులువడిఁ బెక్కిక్కటఁ బడియెడుననఁ దొరఁగఁజేసె బటు విశిఖముల
ప్పుడు మేదిని దోవద చెప్పెడు కొలఁదియె రథిశవరుల బీనుఁగుఁబెంటల్”

—అశ్వ. చతు. 16-18.

ధనువు రయముననెత్తుట, కోపదహనుడగుట, కడకంటికెంపు కోపభావమున కనుభావములు. 'భీభత్సండును' శబ్ద మర్థశక్తితో నర్జునుడు వైరి బలమును భీభత్సమొనర్చు సుత్సహించుచుండెనను భావముఁ గల్గించుచున్నది. అంతటి క్రోధముఁబొందిన యాతనికార్ముకనిర్ముక్తజాణవితానము పిడుగులదొంతర యనుటలో నలంకారధ్వని కలదు. ఒక్కొక్క విశిఖ మొక్కొక్క వజ్రాయుధము. ఇంద్రుని ఆయుధశక్తియంతయు నొక్కజాణముతో తులంమీ యింద్రపుత్తుని యందు. 'రథివరుల బీనుఁగుఁబెంటల్' అనుటచే మహారథికులను మాత్రమే న్నందించి నైవ్యమును జాతితో వదిలెనని యేర్పడుచున్నది. సింహము గజేంద్రమస్తీష్క మాంసభాదనముచేయు వైఖరి యిది. ఇది యంతయు నర్జునునికి నొంటఁబుట్టిన కోపముకాదు. పాలపొంగువంటిది. మాత్రమే. 'అన్నమాట'ను నిరాదరించిరని శత్రువులమీఁదఁగల్గిన తాత్కాలిక మానసోద్రేకమే గాని మఱొందుకాదు. తుణములో నాతనికోపముత్కటమై గప్పని మండినది. పోయినవారుపోఁగా మిగిలినవారి బందుగులు శరణువేడ నా తని యుడు కప్రయత్నముగాఁ జల్లారినది.

“ఆయుగ్రోద్ధతిసూచి పెల్కుటి త్రిగర్జానీకముల్ నల్లడం
జాయంతాతెఁ దదాపు లేము దగ నీవంపోపి నదృక్తిమైఁ
జేయంగాఁ బనిగొమ్ము పేర్మిగ మముం జేకొమ్ము నమృద్గయా
శ్రీయక్తా యనినన్ ధనంజయుఁడు గాచెన్ వారి నెల్లం గృపన్.”

వ. అట్లు వెనుకొనక నిలిచి యెలుంగెత్తి వారలతో మీరిట్లు ప్రాణంబులు గాచికొనుండు నాపంచినవని సేయంబూని బుద్ధికలిగి సుఖులరై యుండునని యయ్య శ్వంబు ననుసరించె
—అశ్వతు. చ. 19, 20.

ఇందు శరణువేడినవారినిఁ గాపాడునట్టి ధర్మముతోపాటు శత్రువీరులకుఁ దగిన బుద్ధిచెప్పి తరువాత వారిని దయతోఁగాపాడు భావముకూడ గోచరించుచున్నది. లేకపోయినచో నెలుంగెత్తి రాజులోకమును పిలువవలసిన అవసరము లేదు. 'కృపన్' అను శబ్దభావమదియే - ఆ యర్థము :

“చంపకుమీ రాజుల ననుకంపాతి శయంబు మెఱయఁగా నడపుము నీ
పెంపను కుసుమమునకు నాపంపొనరించుటయ సౌరభముగ నెలుంగుమీ.”

—అశ్వ. చతు. 34.

యను ధర్మజుని ఉపదేశముచే నాతని యెడందలో నాటినది. ఇట్టి ప్రవృత్తియే అశ్వమేధపర్యమునం దెల్లడల గోచరించినది. ధర్మజుఁ డఖిలవృద్ధిస్వీయాయత్త

మైనట్లుగా నశ్వమేధయాగమును సలక్షణముగా నిర్వహించి, తత్సామ్రాజ్య మంతయు ఋత్విగర్చనముగా ధారవోసి నిష్కామమును, నిర్వాప్య మోహమును ప్రవర్తించి, ధర్మబద్ధమగు దానవీరమును ప్రదర్శించెను.

ఇట్లు ధర్మజుని ధర్మసంస్థితి పెక్కుతీరుల ప్రదర్శింపఁ బడుటయేగాక శోధింపఁబడినది. సంభోగ శృంగారము విప్రలంభముచే నెట్లు నిగ్గుచేలునో అట్లే ధర్మోత్సాహము ధర్మసంకట పరిస్థితులలో నాయకుడు ప్రదర్శించు ధృతి నాశ్రయించి పుష్టిని, వికాస విస్తరములగాంచి సారవంతమగును. ధర్మజుని జీవితములో నిట్టి ఘట్టములెన్నియో భారతమునఁ గలవు.

ధర్మజుని కేర్పడిన ధర్మపరీక్షలు ప్రధానముగా రెండు విధములు. అవి: మానవ పరీక్షలు, దైవపరీక్షలునని. మానవ పరీక్షలలో భీమాద్వనశక్తి యుక్తుల నుపయోగించి విజయము సాధించినాఁడు, దైవకృత ధర్మపరీక్షలందు స్వీయ మగు నాధ్యాత్మికశక్తిని, ధర్మదీక్షను ఉపయోగించి సర్వ స్వతంత్రుఁడై వ్యవహరించినాఁడు. దైవ పరీక్షలలో మకుటాయమానమీక్రింది చరమపరీక్ష. ఇందుఁబ్రదర్శింపఁబడు ధర్మస్థితికి 'దేవత్వ'మే ఫలము :

ధర్మజు నాశ్రయించినచు సారమేయము స్వర్గ ప్రవేశమున కనర్హమను నింద్రుని పల్కులు నాయకున కగ్ని పరీక్షవంటివి. శునకమునం దమేయదయా ప్రపూర్ణుఁడై యున్నవాఁడు ధర్మరాజు. అతని ధర్మబుద్ధి చలింపలేదు. ఇంద్రునితో —

“..... విను భక్తియుక్తుని విడుపు బ్రహ్మ
హత్యఁ బోలెడి పాపమని చెప్పుదురు పెద్దలట్లు గావున దీని నఖిల ధర్మ
సారజ్ఞ ! విడుచుట ననదు దివ్యసుఖంబునకు గాఁగఁ జాపంబునకుఁ జొరంగఁ-జాల”
—మహా. ప్ర. 55.

నని సర్వభూతదయావిశేషరూపధర్మమును ప్రతిపాదించినాఁడు. భక్తియుక్త మగు శునకమును వదలినచో బ్రహ్మహత్యాధోష మేర్పడు ననుటలో నాతని పుణ్యశీలము స్పష్టమగుచున్నది. 'విడుచుట ననదు' అనుటలో నాతని ధృతియు, పట్టుదలయు, ధర్మస్థితియు వ్యక్తమగుచున్నవి. 'దివ్యసుఖం...జాల' ననుటలో నాతని వివేకసహితమైన జ్ఞానము, ధర్మముకొఱకై యెంతటి సుఖమునైన నవలీలగాఁ ద్యాగముజేయు బుద్ధి ధ్వనితము లగుచున్నది.

మహేంద్రుఁడు శునకమునంటిన వారి సుకృతము నశించునని ధర్మ రాజును బెదిరించెను. అది ధర్మజునికి బలమైన ప్రతివక్షము. సురేంద్రుని పల్కు

గోరుచున్నాడు. వర మీయనిచో నిండ్రునిగూర్చియే సమిద్ధతపంబు లొనర్తు నని పలుకులలో గడుసుదనము నొలికించి, యిండ్రుని మనసు కదలించినాడు. ఇంద్రసూతాదుల వశపరచుకొను మంత్రమే యిండ్రునియందు ప్రయోగించినాడు. అతని 'ధర్మసీతి'వర్తన మట్టిది. ధర్మవినయదయాదిగుణప్రకాశక మగు నీ వాక్యరచనావిధానము విషయనిరూపణ సమర్థ మగుటయేగాక విషయా తీతుడగు దైవము నార్ద్రప్రేమించినది. సారమేయరూపుడగు ధర్ముడు నిలుపున పులకరించి నిజరూపముదాల్చి ధర్మజుని ధర్మస్థితిని వేనోళ్ళు గీర్తించినాడు.

ఇట్లు సర్వకాల సర్వావస్థలయందు ధర్మనిష్ఠను జన్మవ్రతముగా నుత్కుటోత్సాహముతో సాధించి తదానుషంగికఫలమైన కీర్తిని, శాశ్వతఫలమైన స్వర్గమునుపొంది, యైహికాముష్మిక సుఖములందిన ధన్యాత్ము డీ మహా కావ్య నాయకుడైన ధర్మరాజు. అనితరసాధ్యమగు నట్టిస్థితి అతని ధర్మప్రవర్తనము వలననే కలిగినది. లౌకికులగు ధర్మశూరుల కాదర్శవంతుడగు అలౌకిక ధర్మవీరుడు ధర్మరాజు.

ఇంద్రుడు “ఎల్ల వారును విన సంపూర్ణస్వరంబున నిట్లవియె”

“దానములం దపంబులను దద్దయుఁ జేర్కల యట్టివారలన్

మానవనాథులన్ వినమె మాసెఁ దదీయ యశంబు లెల్లని

మానిత కీర్తి గీర్తులు సమస్త జగంబులయందుఁ బర్యట

స్మేనులతోడ వారిటులు నేర్పిరె రానమరత్వ సిద్ధికిన్” —మహా. ప్ర. 88.

త్రితోకాధిపతి పల్కులు కావ్యనాయక కీర్తి జయపతాకలు !!

ఇట్లు వైననిర్వహింపఁబడిన ధర్మరాజు ధర్మమయ జీవితమున శాంతరస మంగముగా గల్గిన వీరరసము సర్వాంశములలో వ్యాప్తమైనట్లు నిర్బాధముగాఁ జెప్పవచ్చును. అనందవర్ధనాదులగు నాలంకారికులు మహాభారతమును శాంతరస ప్రధానమగు కావ్యముగా నిర్దేశింతురుగాని, అదే యానందవర్ధనాచార్యులు “రసస్తుకథానాయకాశ్రయః తద్విపక్షా శ్రయోవా”యనినిర్దేశించిన దానినిఁబట్టి కావ్యగతరసమునాయకాలంబనముగా భావించినట్లుస్పష్టమగుచున్నది. సామాజికులూ నాయకాశ్రయములయిన భావములను తాదాత్మ్యముతో “యస్తుర్వాత్మస్థి మాయాతి...” అనుభరతోక్తి ననుసరించి యనుభవించుదురు. నాయకుడు వీరరసాశ్రయఁడయినచో సామాజికుడు వీరరసానందమునే పొందును. శాంతరసాశ్రయఁడైనచో శాంతమునే పొందును. ధర్మరాజు స్వర్గారోహణ పర్వాంతము వఱకుఁ గల తనజీవిత వృత్తమున మోక్షమును బొందినట్లు ప్రతిపాదించఁబడక

అతని ప్రవృత్తి ధర్మాచరణమునకు ఫలరూపముగా స్వర్గప్రాప్తి నిబంధింపఁ బడినది. అందుచేత నాయకుఁడు స్వర్గఫలకమయిన ప్రవృత్తిధర్మాశ్రయము కలవాఁడని యేర్పడుచున్నది. అట్టి యతని ప్రవృత్తిధర్మము నివృత్తిధర్మరూప మయిన మోక్షజ్ఞానముచేత మెఱుఁగులు వెట్టఁబడినప్పటికి అతఁడు కథావ్యాప్తి యందు ధర్మవీరుఁడే యగుచున్నాడు. అతని యందు గోచరించునట్టిది ధర్మవీర రసమే యను భావమున నిచ్చట రసచర్చ గావింపఁ బడినది.

ఒక వేళ కౌరవ వృష్టి యాదవ వంశాది నాశనముచే సామాజికులకుఁ గల్గు నిర్వేదమునుఁబట్టి మహాభారతము నిర్వేద ప్రధానమనిగాని, అందుచే మోక్ష ఫలకమనిగాని చెప్పుటచాలదు. వారి కందుఁ గల్గు నిర్వేదభావము అచ్చటచ్చట జరిగిన మోక్షోపదేశములచే తొలఁగి విరిసిపోవుట సంభవించును. నాయకునందు నట్టి ప్రవృత్తియే గోచరించుచున్నది. అందుచేత సామాజికుల కును నిర్వేదమే మిగులుననుట సమంజసముకాదు. నిజముగా భారతమునందు ధర్మవిషయ స్రళంస వచ్చినప్పడెల్ల భీమాది పాండవులయొక్కయు, భీష్మాదులగు కురువృద్ధులయొక్కయు, ద్రుపదాది రాజులయొక్కయు, వ్యాసాది మహద్గురులయొక్కయు దృష్టులు, ప్రళంసలు ధర్మజునియందే కేంద్రీకృతము లగుట సర్వత్రకాననగును. మఱియు కథాంతమునఁ గూడ ఒక్క ధర్మజుఁడే స్వర్గారోహణాంతము వఱకు మిగుల్పఁబడుటనుబట్టి సామాజికుల చిత్తప్రవృత్తి మొదటనుండియు ధర్మజునితోనే సహానుభూతి, తాదాత్మ్యమును పొందుచు కథాంతమువఱకును అట్లే అతని అనుభూతులనే చుట్టుకొని యుండుటలో విప్రతిపత్తిలేదు. అట్టిచో నాయకుడఁగు ధర్మజుని కథాశ్రవణముచే ధర్మరాజు వంటి ధర్మాధిష్ఠాతకును మానవజీవిత సహజములైన విఘాతములు గల్గుటయు నవి పెద్దల యివదేశాదులచేఁ గల్గు నైర్మూల్యులచే పరిహారములగుటయు గుర్తించుచునే సహృదయులు ప్రవృత్తి ధర్మాచరణము నిష్ఫలముగాక ఉత్తరజన్మమున స్వర్గఫలప్రదమనియు, ఆధర్మాచరణము దుర్యోధనాదులకువలె నరక ప్రదమనియుఁ దెలిసికొని పాపవర్జన పూర్వకముగా స్వర్గాదిఫలమైన ధర్మాచరణమందు తానుహులై ప్రవర్తించి ధర్మజునివలెనే ధర్మవీరులగుటకు మిక్కిలి యివకాశము గనఁబడుచున్నది. ఇట్లు నాయక దృష్టితోఁజూచినను, నాయక సామాజికుల దృక్పథములతో చూచినను మహాభారతమునందలి యంగిరసము శాంతరసముగాక ధర్మవీరమేయని నిశ్చయింపఁ దగుచున్నది.

కవినమ్రాట్ విశ్వనాథ సత్యనారాయణగారు తెలుఁగు భారతమున

శాంతరసము అంగిగా స్ఫురించుటలేదని సూచించియున్నారు. కాని వ్యాస భారతము శాంతరసప్రధానమని అంగీకరించియున్నారు. “(సంస్కృత) భారతమున్నది. భారత మహాకావ్యముయొక్క మహావాక్యార్థము శాంతరసమునందుఁ బర్యవసించుచున్నది. అది శాంతరస పర్యవసాయి యగుట వ్యాసోపజ్ఞకమైన విషయము. నన్నయచేసినచేత వేఱు, తిక్కకచేసిన చేత వేఱు, ఆయనదృష్టి వేఱు, ఈయనదృష్టి వేఱు. మహాకావ్యముయొక్క సమిష్టిమీఁద సంస్కృత భారతమునందు నిర్ణీతమైన శాంతరసము తెనుఁగు కావ్యమునందు కూడ సహజముగాఁ బర్యవసంపఁ జేసికొనవచ్చునుగాని యెచ్చట నీ శాంతరసమునకు నడ్డుతగులునో చెప్పలేము. ఆంధ్రమహాభారతము భిన్నకర్తృకమగుట చేత నా యిబ్బందికలుగదు. ఇది చాలా అగాధమైన విషయము” అని వాక్రుచ్చియున్నారు.¹ వారి యిట్టిదృష్టియు “భారతము ధర్మవీరప్రధానము” అను నాయూహకు ప్రోద్బలకముగనే యున్నది. శాంతరసప్రధానముగా, వ్యాసోపజ్ఞకముగ నిర్మింపఁబడిన సంస్కృతభారతముకంటె భిన్నమార్గమున నడపఁబడిన ఆంధ్రమహాభారతమునందలిది శాంతరసము కానప్పుడు న్యాయముగ ధర్మవీరరసమునే అంగిరసముగ అంగీకరించుటకు వలనుపడుచున్నదికదా !

సాధారణముగా కావ్యరసమునకును కథానాయకాశ్రయ రసమునకును-నాయకుని చరిత్రయే కావ్యముగనుక - భేదముండరాదు. కాని కావ్యరసము అనినపుడు నాయకాశ్రయమైన అంగాంగి రసములతోపాటు, తదితర పాత్రాశ్రయములైన రసములు వ్యక్తములైనను నవి నాయకాశ్రయమైన అంగి రసమును మ్రింగివేయరాదు. ఆదృష్టితో చూచినను ఆంధ్ర మహాభారతమున భీమాదు అను నాయకులుగాఁ గలిగిన ప్రధాన నాయకుఁడగు ధర్మరాజు నాశ్రయించినది వీరరసమనియే భావింపఁబడి ఈ చర్చారంభమునుండియు ప్రతిపాదించఁబడినది.

కొందఱు భారతమున శ్రీకృష్ణుఁడు నాయకుఁడనియు, అందులకు ప్రోద్బలకముగ సంస్కృత భారతమునందలి ‘నారాయణం నమస్కృత్య’ అను ఉపక్రమమును, హరివంశముతో జరిగిన యువసంహారమును, నడుమ నడుమ నిబంధించఁబడిన శ్రీకృష్ణ మాహాత్య సందర్భములను, భగవద్గీత, సనత్సుజాతీయము, మోక్షధర్మోపన్యాసములు మొ. గ్రంథాంశములను కలిపి చదివి వీనినే గ్రంథ తాత్పర్య నిర్ణాయకములైన లింగములుగా భావించి వీని పర్యాలోచనచే నది శాంతరస ప్రధానమనియు భావించుచున్నారు. ఇట్టి సందర్భము

1. జయంతి, ‘నాచనసోముఁ డొకఁడు’ వ్యా. ౧.

శ్రీ విశ్వనాథ సత్యనారాయణగా రనినట్లు సంస్కృత భారతమునకు సరిపెట్టు కొన్న సరిపోవచ్చునేమో గాని- ఈ విషయమునగూడ భిన్నమార్గమున నడచిన ఆంధ్ర భారతమునకు అట్లు కాదేమోనని నేనభిప్రాయపడు చున్నాను. దీని కుపస్మారకముగా వెనుక స్పృశింపఁబడని యొకటి రెండు కారణములను ఇచ్చట పొందుపఱచు చున్నాను.

1. ఆంధ్ర మహాభారతమున నన్నయభట్టారకుఁడు 'నారాయణం నమ స్కృత్య...' అను అర్థసందర్భము కలుగునట్లుగాక, నన్నయ "శ్రీ వాణి గిరిజా... పురుషోత్తమాంబుజభవ శ్రీకంధరాః..." అని మూర్తిత్రయ స్మరణముతో గ్రంథోపక్రమమును గావించియున్నాఁడు. తిక్కన సోమయాజియు భారత మును సమగ్రముగా ముగింపఁదలంచిన వాఁడయ్యి "హృదయాన్తోది ... ఉద్యోగాదులం గూడగా బదిసేనింటిఁ దెనుంగు భాష జనసంప్రార్థ్యంబు" గా రచింపఁదలచిన వాఁడగుటచే 'హరివంశ' రహితముగ తన గ్రంథోప సంహార మును జేయఁదలచినట్లు స్పష్టమగుచున్నది. పరమజ్ఞానియైన తిక్కనసోమయాజి వాసుదేవ తత్త్వ ప్రతిపాదకమైన హరివంశమును గూడ గ్రహించియున్నచో తత్కంధ తాత్పర్యము వేటుగా నిర్ణయంపవలసి యుండెడిదేమో! నడుమ భగవద్గీతాది మోక్ష ప్రతిపాదక గ్రంథాంశములను స్వకావ్య రసపోషణ దృష్టితో చాలవఱకు తగ్గించి రచించుటలోఁగూడ వాని శాంతరస తాత్పర్య మును ఆంధ్ర భారతమునందలి వీరరసమునకు అంగభూతముగాఁ జేయుటయే అయియుండవచ్చునని మనము సరళముగా నూహింపవచ్చును.

2. భగవానుఁడైన శ్రీకృష్ణుఁడు భారతమునఁ బ్రధాన నాయకుఁడై యున్న యెడల "వాసుదేవస్య మాహాత్మ్యం-పాండవానాంచ సత్యతాం-దుర్వృత్తం ధార్తరాష్ట్రానాం" అను వ్యాసవచనమునకు తగినంత సార్థక్యము కలుగనేరదు. దీనినిఁ బట్టి పాండవుల సద్వృత్తము ధార్తరాష్ట్రుల దుర్వృత్తము తదనుగుణ్యముగ వాసుదేవుని మాహాత్మ్యరతమునందు ముఖ్యము భావప్రతి పాద్యములుగ నేర్పడుచున్నవి. మూడింట రెండంశములుగా నున్న పాండవ కౌరవుల సద్వృత్త దుర్వృత్తములు అన్వయ వ్యతిరేకములతో ధర్మాశ్రయము లనియు దతోపకముగ శ్రీకృష్ణమాహాత్మ్యము ప్రపంచితమైన దనియు మవ మూహించుట సమంజసము. ఈ దృష్టితోకూడ శ్రీకృష్ణుని చరిత్రము వివిధ మహిమాస్పదమైనట్టిదై పాండవ ధర్మరక్షణ పరత్వముతోఁ గూడియున్నట్లు చిత్రింపఁబడుటచే ఆయన భారతమున ఉపనాయకుఁ డనియే చెప్పవచ్చును.

అట్లయినప్పుడు భగవన్నాహాత్యము సావిత్రయరక్షణ తత్పరమగుటచే దాని గౌరవ మినుమడించుచున్నది. “నాయకం ప్రాగువన్యస్య వంశవీర్యశ్రుతాదిభిః సతస్త్రివ వధంబ్రూయాత్” (భామహాలంకారము) అను ఆలంకారికాదేశమును బట్టి కథా మధ్యమున నాయకవధ మరణములు నిబద్ధింపబడ రాదని యేర్పడును. దీనికి విరుద్ధముగా శ్రీకృష్ణనిర్యాణము కథా మధ్యముననే కూర్చబడుటచే అట్టిది సాంప్రదాయికము కామిచే శ్రీకృష్ణునికి కథా నాయకత్వము కల్పించుట పొసంగదు. నాయక నిర్యాణమైన తరువాతఁ గూర్చబడిన హరి వంశము ఐతిహాసిక దృష్టితో తన్మహిమ ప్రతిపాదకముగ నిల్పుట కవకాశముండునేగాని కావ్యదృష్టితో నట్టిది పొసంగదని సహృదయులు గుర్తింపక పోరు. ఇట్లు శ్రీకృష్ణుఁడు కథానాయకుఁడు కానప్పుడు పరిశేషన్యాయమున ధర్మజుడేకాక తప్పదు. “సమగ్రగుణః, కథావ్యాప్తి నాయకః” అను లక్షణము ధర్మరాజునందు నూటికి నూరుపాళ్ళు ప్రసక్తించునని భారత పరిశీలకులకు గోచరించును. ‘భారతము, జయము’ అను కావ్యనామములు కూడ ధర్మరాజుయొక్క చరిత్రాన్నత్యమును, ‘నాయకో ధర్మవిజయీ-లోకోత్తరగుణోత్తరః’ (విష్ణుధర్మోత్తర ఖండము) అను దృష్టినిబట్టి అతని ధర్మవిజయమును ప్రతిపాదించునట్టివిగా నుండి అతని నాయకత్వమునకు ఏకవాక్యత సంపాదించుచున్నవి.

భారత విమర్శకులలోఁ గొందఱు నాయకుడైన ధర్మరాజు పొందినది మోక్షమేననియు, తత్ఫలకమైన శాంతరసమే తదాశ్రయమైన ప్రధాన రసమనియు తెల్పుదురు కాని అదియును సత్యముకాదు. కావ్యశాస్త్రమున సుపరిష్కృతముగా శాంతరసము “నయత్ర దుఃఖం, నసుఖం నచింతా నద్వేష రాగౌ నచకాచి దిచ్ఛా, రసస్తు శాంతః” (నా. శాస్త్ర) అని వర్ణింపబడినది. అట్టి స్వరూపము ధర్మజునం దెచ్చుటను కానరాదని మనము సరళముగా భావింపవచ్చును. ‘నచకాచిదిచ్ఛా, న చింతా’-అనునది రాజ్యసంపాదనాసక్తుడగు నతనికిని, ‘న యత్ర దుఃఖం’ అనునది అరణ్యవాస - బంధుమరణ దుఃఖతుఁడు, సోదరమరణ దుఃఖతుడై చివఱవఱకు మెలిగిన అతనికి, ‘నసుఖం’ అనునది రాజ్యపాలనము ముప్పది యేండ్లు చేసిన నతనికి ‘న ద్వేష రాగౌ’ అనునది స్వర్గమునఁగూడ దుర్యోధనాదులను గూర్చి పాండవులను గూర్చి ద్వేష రాగములను బ్రకటించిన అతనికిని ఎట్లు వర్తించును? కావున శాంతరసము కానేరదు. అప్పుడు కావ్యాంతమున ధర్మరాజుపొందిన స్థితులు మూఁడుగా

గోచరించుచున్నది : సశరీరముగా స్వర్గారోహణము ; మాయామూలకమైనను నరక దర్శనము, దేవలోక నివాసము ; యమధర్మరాజ రూపమున పూర్వరూపప్రాప్తి యనునవి. వీనిలో నేదియు మోక్షమని పేర్కొనుటకు వీలులేదు. 'ఆత్మంతిక దుఃఖనివృత్తిరూపమైన స్వరూపస్థితికి' మోక్షమని సంకేతము. 'బ్రహ్మవిత్ బ్రహ్మైవ భవతి' (శ్రుతి) అన్నట్లు బ్రహ్మనేత్రయగు నాయకుడు బ్రహ్మరూపమున భాసిల్లవలయునుగాని యమరూపస్థితుడగుట ముఖ్య లక్షణముగాదు. 'కుత్రచిత్ గమనం నాఽస్తి తస్య సంపూర్ణగూపిణః" (శ్రుతి) అన్నట్లు ముక్తునికి గమనాగమనములు నిషేధింపఁబడుటచేత స్వర్గారోహణము జరిపిన నాయకుడు ముక్తుడని మోక్షసాధనపరుడని చెప్పుటకు వీలులేదు. ముక్తి ద్వివిధము : జీవన్ముక్తి, విదేహముక్తి అని. స్వర్గమునందు కూడ శరీర ధర్మములైన రాగద్వేషములు విడువని నాయకుడు జీవన్ముక్తుడనిగాని, ఆకాశగంగావగాహము పిదప మఱల దివ్యశరీరమును ధరించిన ధర్మజుడు విదేహముక్తుడనిగాని చెప్పుట యంతసమంజసమో భావుకులు చిత్తగింపఁగలరు ! ఇట్లు ముక్తిద్వయమునకు దూరమైన శాంతరసము ధర్మజుని యందు ప్రతిష్ఠించి మహాభారత తాత్పర్యరూపమును నిర్ణయించుట పాడికాదని నామనవి ! నివృత్తి ధర్మరూపమైన మోక్షమునకు సోపానరూపమైన ప్రవృత్తి ధర్మము తక్కువదిగా భావించుకొని యిట్టి రసనిబంధన కావింపఁబడియుండును. నా దృష్టిలో మహాభారతము నెన్ని దృక్కోణములనుండి చూచినను ధర్మజుని ధార్మిక చరిత్రముతోపాటు తద్వ్యాప్తమైన ధర్మవీర రసమే అంగిరస మని స్ఫురించుచున్నది !

2. భాస్కర రామాయణము

రామాయణమొక సంపూర్ణ మానవుని రసవత్తర చరిత్రము. అదియే గీర్వాణమున నాది కావ్యప్రపంతియై ప్రవహించుచు భారతీయుల హృదయ షేత్రములందు సంస్కృతి సస్యములఁ బండించుచున్నది. తెలుఁగువారికి రామాయణమన్న విశేషప్రీతి. తెలుఁగునఁ గావ్యరచన ప్రారంభమైన నాటి నుండియు ప్రతి శతాబ్దమునందును కనీసము ఒక్కొక్క రామాయణమేదో రూపమున రచితమగుచు వచ్చుచునే యున్నది. ఇంతకాల మిన్నిసారు లిన్ని రూపములలో రామాయణ మేయితర భారత సాహిత్యములందును ప్రభవించ లేదు. హుళక్కి భాస్కరుడు శిష్యాదుల సాహాయ్యమునఁ దెనుఁగున విర

చించిన చంపూ కావ్యముగు రామాయణము ప్రాచీనాంధ్ర రామాయణము లలోఁ బ్రాశస్త్యముఁ గాంచినది. అది నలుగురు కవుల సమష్టి కృషి. అందు హుళక్కి భాస్కరుఁడు అరణ్యకాండమును, కిష్కింధ సుందర యుద్ధ కాండము లలో కొంతభాగమును, అతని పుత్రుఁడగు మల్లి కార్జునభట్టు బాలకాండమును, కిష్కింధ సుందరకాండ శేషములను, భాస్కరుని మిత్రుడైన అయ్యలార్జ్యుఁడు యుద్ధకాండ శేషమును, సాహిణిమారని కుమారుఁడును, భాస్కరుని శిష్యుఁడును అగు కుమార రుద్రదేవుఁడు అయోధ్యకాండమును రచించి రామాయణ కావ్యమును పూర్తిచేసిరి.

గుణవంతుఁడు లోకమునఁ గీర్తింపఁబడును. 'గుణాః పూజాస్థానం గుణిషు నచలింగం నచవయః' అని భవభూతి. రాముఁడు సమగ్రగుణ సమన్వితుఁడు. అతని చరిత్రముఁ గీర్తించుటచే రామాయణమున కెనలేని గుణ గౌరవము లభించుచున్నది. భరతమహర్షి కావ్యరస విమర్శన పద్ధతిని వ్యంగ్యముగా "విమృశ్య ప్రేక్షకైర్గాహ్యం ... ప్రకృతయోరసాః" అనుటలో సూచించి యున్నాఁడు. ఇందు ప్రేక్షకులు — ప్రకృతులను, రసములను విమర్శించి యానందింపవలెనని యాతని భావము. అనఁగా విభావానుభావములను, వ్యభిచారి భావములను విమర్శించుట యని తాత్పర్యము. ప్రకృతుల కభిన్నముగా నుండి తత్ప్రకాశకములగు నవి గుణములు; వానిచే నుజ్జ్వలియైన ప్రకృతి తదను గుణములైన కర్మల నాశ్రయించును. గుణములవలన ననుపాలితములైన భావములు ఉత్కటావస్థను చెందినచో పఠితలచే రసములుగా నాస్వాదింపఁ బడును. గుణములకును ప్రకృతులకును పరస్పరాభేదమున్నది కావున రసముల నుదాత్తీకరించునవి గుణములని చెప్పవచ్చును. కావుననే లాక్షణికులు "ఉపశ్లోకస్య మాహాత్మ్యా దుజ్జ్వలాః కావ్యసంపదః" (ప్రతా. రు) అని యని యున్నారు.

భాస్కరరామాయణము మహాకావ్యము. 'అం దుపశ్లోక్యుఁడగు నాయకుఁడు శ్రీరాముఁడు, ఉపక్రమ కథాంశమున వాల్మీకి నారదమునీంద్రుఁ గనుగొని "ఈ జగంబున నిప్పుడెవ్వఁడు గుణశాలి వీర్యవంతుఁడు ... పురుషవర్యుఁ" డని గుణసంపదృరితు నొక్క పురుషశ్రేష్ఠుని నిరూపించి చెప్పుమని ప్రార్థించెను. ఇందు గుణశాలియందలి గుణజన్మము సద్గుణములనే బోధించును; సద్గుణములు సత్త్వగుణజన్యములు; సత్త్వగుణము ధర్మస్వరూపము. అనఁగా సద్గుణము లెన్నటికిని ధార్మికములని యభిప్రాయము. దీనినిబట్టి గుణశాలియన ధార్మికుఁ

డని యర్థము. “వీర్యవంతుఁ” డన వీరుఁడని భావము. పై రెండు పదములను కలిపి అన్వయించినయెడల ధర్మవీరుఁడని నిష్కృష్టార్థము. తదితర గుణవర్ణన మంతయు నీ భావమునకే వ్యాఖ్యానరూపమై గోచరించును. ఇట్లు !

“ఈ జగంబున నిప్పు డెవ్వఁడు గుణశాలి
 వీర్యవంతుఁడు ధర్మవేది యెవఁడు ?
 సూన్యతవాక్యండు సుకృతజ్ఞుఁ డెవ్వఁడు
 నుతచరిత్రుఁడు దృఢవ్రతుఁ డెవఁడు ?
 ఆత్మవంతుఁడు కోపమణఁచు వాఁ డెవ్వఁడు ?
 ద్యుతిమంతుఁ డీర్ఘాదిదూరుఁ డెవఁడు ?
 సర్వభూతహితుండు సర్వజ్ఞుఁ డెవ్వఁడు ?
 దతుఁ డెవ్వఁడు దుష్ట శితుఁ డెవఁడు ?
 ఎవని యలుకకు ననిలోన దివిజులైన
 మొనకు నిలువంగ వెఱతురు మునివరేణ్య
 యతని విభవంబు విన మాకుఁ గుతుక మొదవె
 ఎఱిగి యుంటివె నీవిట్టి పురుషవర్యుఁ.”

ప. అని విన్నవించిన (నారదుండు వాల్మీకి కిట్లనియె.)

“ఏ గుణములఁ గీర్తించితి వేగుణములు దుర్లభంబు లెంచ నమితముల్
 యోగీశ తెలిసి చెప్పెద నాగుణములు గల్గు నరుని నాకర్ణింపన్.”

“ఇట్వాకు కులజుఁడై యిలజనుల్ వినుతినప
 శ్రీరాముఁ డనుపేరఁ జెలఁగువాఁడు,
 నియతాత్ముఁ డురువీర్యనిలయుండు తేజస్వి
 ధృతి నీతిశాలి జితేంద్రియుండు,
 ధీమంతుఁ డరిహర్త శ్రీమంతుఁ డతివక్త
 మహితాంశుఁ డురుసత్త్వ సహితభుజుఁడు,
 ఆయత భుజమధ్యుఁ డతిమోహనతనుండు,
 కంబుకంఠుఁడు మహాకాయుకుండు,
 గాఢనిర్జిత శత్రుండు గూఢజత్రుఁ డధికశోభనమస్తకుం డతివిశాల
 ఫాలలసితుండు నాజానుజాహుయుగుఁ డుదారవిక్రముఁడుద్యతప్రతాపఘనుడు”

“నమ విభక్తాంగుఁడు సజలాబ్ధివర్ణుండు లక్ష్మీయుతుఁడు భద్రలక్షణుండు
 ఆయతాబ్జి దశాక్షుఁ డతిపీనవతుండు సకల ధర్మనువేది సత్యవాది
 ప్రజలకు హితకారి భవ్యయశోధారి విమతహృతివిధాత విశ్వదాత
 కమలాసనసముండు కమలాధివాసుండు సాధుయోగకరుఁడు, బోధపరుఁడు,

పావనాత్ముండు వళి సర్వజీవలోకధర్మ నిజధర్మసజ్జనత్రాణవరుండు
వేదవేదాంగశాస్త్రాధిపతిత్తముండు సతులకోదండ విద్యయం దభినుతుండు.”

“ప్రతిభావంతుండు సర్వలోకహితుండు నృపుండ దీనాత్ముడున్
శ్రుతిమంతుండు విచక్షణుండు నదులున్ సింధుప్రియుంజేరు నా
గతి సద్వర్గముసేరు నార్యుండు సదాకమేష్టసందర్శనం
డతిరాజగ్గుణశాలి సర్వసముః డుద్యద్యోగిహృద్ధేయుండున్.”

“జలధిగభీరుఁ డద్రవరసన్నిభధీరుండు కాలకిలివ
జ్జ్వలిత మహోగ్రకోపుండును సత్యపరాక్రముండిందు మండలి
సులలిత దర్శనాంచుతుండు ఊణిసహిష్ణుండు రాజరాజ పు
ష్కల ధనదాయియున్ బరమ ధర్ముండనంబడు సత్యసంపదన్”

—భాస్క. రా. సం. రా. ప. 11-17.

నారదుండు శ్రీరాముఁ డట్టి మహాపురుషుఁ డని మై పద్యభావముచే నిరూపించినాఁడు. మై పద్యములందు కొంత పునరుక్తి యున్నను రాముని కిడిన విశేషము లరువదికి మించియున్నవి. అవి యన్నియు నొక మహావీరుని స్వరూప స్వభావముల వర్ణించునవి. ‘నియతాత్ముండు...ధీమంతుండు’ అనునవి స్వభావమును, అట్లే ‘అరిహర్త...జాహు యుగుండు’ అనునవి స్వరూపమును, ‘ఉదార విక్రమ... ఘనుండు’ అనునవి స్వభావమును, ‘సమవిభక్తాంగుండు...అతి పీన వతుండు’ అనునవి స్వరూపమును, మిగిలిన వన్నియు స్వభావమును బోధించుచున్నవి. స్వరూపము శరీర గుణములను, స్వభావ మాత్మగుణములను తెల్పుచుండుటచే రాముని అంతర్బహిస్స్వరూపము మన కన్నులకుఁ గట్టినట్లు వర్ణితమైనది. ఇన్ని చెప్పి, నారదుండే చివఱకు “వరమధర్ము” డని తేల్చి సారభూతముగాఁ దెల్పియుండుట గమనార్హము. శరీరగుణములగు దార్ధ్యాదులు కల్గి యుద్ధములందు వీరుండై, ఆత్మగుణములగు సత్యదయా హింసాది సద్గుణ సముదాయముతో దత్తచుతిత కార్యములందు ధార్మికోత్సాహమును బయల్పెట్టుచు, ధర్మాదులలో వీరుండలు రాముండు శోభించునని తాత్పర్యమగుచున్నది. ధర్మముచే ననుశాసితమయిన అర్థాదులను సాధించుట యీతని జీవితవృత్తమై యుండునని యేర్పడుచున్నది. “ధర్మయుద్ధ వీరప్రధానో ధీరోదాత్తః” అను లక్షణముచే శ్రీరాముండు ధీరోదాత్త నాయకుండగుచున్నాఁడు. కావ్యమందే యిది దశరథుని ముఖమున వ్యక్తపఱుపఁబడినది.

“ధీరోదారుండు నిర్వికారుండు జగద్వీరుండు సౌజన్య వి
స్తారుం డుత్తమశీలుఁ డర్కకుల విస్తారుండు శూరుండు గం

భీరుం డిద్ద విచారసారుఁ డగుటం బెంపార విశ్వంభరా
భారం బెల్ల భరింప రాఘవు మహాభాగ్యు నియోగించెదన్.”

—భాస్క. రా. అయో. 5

అను దశరథుని పల్కులను, పై వర్ణనలను చూచినచో ధీరోదాత్తుని స్వభావ నిరూపణ సమర్థములైన గుణములే రామునియందు గలవని స్పష్టమగుచున్నది.

రామజననమునుండి పట్టాభిషేకాంతమువఱకుఁ గల గాఢ యీ కావ్యేతి వృత్తము. ఇది ప్రధానముగా రెండు ఘట్టములుగాఁ గానుపించును. రాముని బాల్యమునుండి—మొదటిసారి పట్టాభిషేక ప్రయత్నమువఱ కొక ఘట్టము, అచ్చటినుండి పట్టాభిషేకమువఱ కొక ఘట్టము, మొదటిభాగమున రాముఁడు గుర్వాజ్ఞాపాలనాదులయందు వినయశౌర్యాదిగుణ ప్రధానుడై ఉత్తమ వీర లక్షణము లన్నిఁటిని సాధించి శివధనుర్భంగ పరశురామ గర్వభంగములతో వానిని నిరూపించుకొనెను. ఆపై నాతని వీరము త్యాగయుతమై, దయా మయమై యొకవైపు వర్తిల్లి, స్వీయజీవితలక్ష్యమగు రావణాది రాక్షస సంహారములతో మఱియొకవైపు స్థిరత్వము పొందుచున్నది. అట్టిది స్థాలీపులాక న్యాయముగా నీ క్రింద పేర్కొనఁబడును.

వశిష్టప్రబోధితుడై దశరథుఁడు సవనరక్షణార్థమై విశ్వామిత్రునివెంట రామలక్ష్మణుల నంపుట కంగీకరించెను. మారీచాదుల నెదుర్కొను బలపరాక్రమాదులు రామ లక్ష్మణులందు మూర్తిగట్టునట్లు వర్ణించి కవి వారి భావికార్య నిర్వహణ సామర్థ్యమును ధ్వనించయున్నాఁడు.

“అతులోత్సాహధురీణులై పటుతరజ్యోంతర్ధనుఃప్రాణులై
తత గోధాంచిత భర్త నిర్మిత భుజత్రాణాంగులీ త్రాణులై
యత బాణోన్నత తూణులై బిరుద కేయూరాధ్యదోష్ఠాణులై
ప్రతతస్ఫీతకృపాణులై త్రిభువనత్రాణైక పారీణులై.”

వ. ఆ రాజన్య కుమారులు మణిగణాలంకార శోభితాకారులై శివుని వెనుకం జను వినాయక కుమారుంబోలె నవ్వేశ్వామిత్రు వెనుక సార్థ యోజనంబరిగి.

—భాస్క. రా. బా. కాం. 221.

అని కవివర్ణనము. భావిరాక్షస సంహార మనితరసాధ్యమైన కార్యము. దానిని సాధించుటయందు నాయకుఁడు అపూర్వోత్సాహము వహించుచున్నాఁడని ‘అతులోత్సాహధురీణులై’ యనుటలోఁ గల యుచిత్యము. “పటుతర... కృపాణులై” యనుటలో రణవీరుని యాహార్యవర్ణన ముదాత్తముగాఁ జేయఁ

బడినది. 'త్రిభునత్రాదైకపారీణత్వము' వారి గుణవిశేషము, స్వీయ పరాక్రమాదులచే ముజ్జగములనే రక్షించుటయందు పారీణత్వము వహించుచున్నారనుటలో వారి యపూర్వాఖండ ధర్మదీక్ష, దయాసంభృతత్వము, లోకహితత్వము వ్యంగ్యములు. "శివునివెంటం...కుమారులుంటోలే" నను ఉపమానముచే సదాశివు నాశ్రయించియున్న వినాయకాదులందున్న అవిఘ్నతయు, గణనాథత్వము, దేవరక్షణోత్సాహము, రాక్షసకుల సంహార సామర్థ్యము వీరియందున్నవని భావము. ఇంతియగాక రచనాశిల్పమున గోచరించు గుణము లివి : మత్తేభవృత్తము గైకొనుటలో మదేభమునందలి బలోన్మత్తత నాయకునియందుఁ గలవనియు, తకారప్రాసయు, పరుషస్థిరాక్షరముల బహుళప్రయోగము, ప్ర, త్ర, త్రి మొదలగు సరళేతర సంయుక్తాక్షర ప్రయోగము రాజకుమారుల రణకర్మశత్యమును సూచించుచున్నవి. ఇట్లు శబ్దార్థములచే వ్యంజితమయిన శ్రీరామ లక్ష్మణుల ఆంతర జాహ్యస్వరూప విశేషము ఓజోగుణముతో దీపించి పఠిత కపూర్వ వీరసాక్షాత్కారముఁ గల్పించుచున్నది. భావికార్యసామర్థ్యమున కిది చక్కనిపునాది, సమర్థమగు విభావ నిరూపణము.

తండ్రియానతి శిరసావహించి విశ్వామిత్రుని వెనువెంట నరుగు దెంచెడి శ్రీరాముని మనఃప్రవృత్తి వినయోత్సాహములతోడను, పైర్వధైర్య భక్తి దయా ధర్మాదులచేతను నిర్భరమయి యుండెను. విశ్వామిత్రుడు తాటకా సంహారము చాతుర్వర్ణ్యరక్షణార్థ మగుటచే ధర్మబద్ధమనియు, స్త్రీ సంహారమని జంకవలదనియు, శౌరిపురందరాదులు జగద్విపత్కారకులగు స్త్రీలను సంహరించి యుండిరనియు, ప్రజారక్షణ ఊత్తియ ధర్మమనియు నిరూపించి చెప్పిన తరువాత విగత సంశయుడై, భక్తియుక్తులతో రాముఁ డిట్లనెను :

“అన విని కౌశికోక్తులకు నా రఘురాముఁడు సంతసించి మ
జ్జనకుని యట్ల నీవు మునిసత్తమ నా కటుగాన నెమ్మి నా
జనవతి వన్ను నీ వనువు సమ్మతి జేసెద దుష్టతాటకా
హననముఁ జేసి, భూసురగవామర లోకహితంబు సేసెదన్”

—భాస్క. రా. బా. కాం. 256.

రాముని దృష్టిలో దశరథ విశ్వామిత్రులు గురుభావమున సమానులు. వారి పనులు సేయుట ధర్మము; దానికిదోడి లోకహితరూపమైనది యాకార్యము. నాయకుఁడు సమద్ధుఁడు. అతనికిఁ గౌశికుని పల్కులు విభావములు; తండ్రి పంపుదీపనము, పైర్వధైర్యవైశారద్యాదు లనుభావములు; భక్తివినయోత్సా

హోదులు సంచారిభావములు. ఇందు రచనాశిల్పమునఁ బెక్కువిశేషములు గలవు. 'దుష్టతాటకాహననము' 'లోకహితము' అను పల్కులు సాభిప్రాయములు. తాటక యిచ్చట ఆనుపంగికము, తదితరులయిన దుష్టప్రవృత్తు లెవ్వరైనను హననయోగ్యులని రాముని తలఁపు. అట్టివని లోకహితరూపమై ధర్మరూపమగుచున్నది. "దుర్జనతా భంజనమున నగునది దోషమృతక ప్రజారక్షణ చేయ యది ధర్మమగున్" అను కౌశికోక్తి యిందు కాధారము. "చేసెదన్" అను తద్ధర్మార్థక క్రియ సాతత్యమును బోధించుచున్నది. కావున నిట్టి ధర్మము రాముఁడు త్రికాలాధిష్ఠితముగా ననుసరింప నున్నాఁడని భావము. దీనికి పేతువు పితృగురుజన నియోజనము. రాముఁడు దశరథుని జనకునిగను, జనపతిగను గౌరవించును; విశ్వామిత్రుని మునిసత్తముగాఁ బూజించును. కావున తండ్రియానతి సుతుఁడు వహించుట యొక (పుత్ర) ధర్మదృష్టి. జనపతియైన రాజు సుజనరక్షణము, దుష్టశిక్షణము సేయవలసియుండ, తద్భారమును రామునిపై నుంచ తత్కార్యము రాజు నానతి ననుసరించి సేవాధర్మముగా నిర్వహించుట మఱియొక (ప్రజా) ధర్మము. దానివలన లోకకాభ్యుదయమును, మునిసత్తముని పనుపుచేయుటచే జార లోకకాభ్యుదయమును, నాయకునియందు పలక్షితములని భావము. రాముని కేర్పడిన యీ ప్రథమ పరీక్షాఘట్టముననే యాతని జీవితానుశాసితములగు ప్రధానధర్మములు రెండు (గుర్వాజ్ఞాపాలనము, లోకహితార్థమైన దుష్ట శిక్షణము) ను రసోపస్కారకములుగాఁ బ్రతిపాదితమైనవి. ఒకటి ధర్మవీరమునకు, మఱియొకటి యుద్ధవీరమునకును పేతువులై రాముని ధర్మయుద్ధ ప్రధానుఁడగు ధీరోదాత్తునిగాఁ దీర్చిదిద్దుచున్నవి.

మారీచ సుబాహులను ఎదురించి కౌశికయాగరక్షణముఁజేయు ఘట్టమునఁ గూడ రాముని ధర్మోత్సాహమే యుత్కటమగునట్లును, అద్భుతావహముగను కవి వర్ణించినాఁడు. ఆశ్రమమునకుఁజేరి రామలక్ష్మణులు తమ కర్తవ్యమును గుర్తించి ప్రాంజలులగుచు

"దీక్షవహింపుఁడు మీ మఖరక్ష యొనర్చెదము దుష్ట రాక్షసభటులఁ
శిక్షించెద మన నమ్ముని దీక్షితుఁడై నియతినుండె దృఢతరనిష్ఠఁ"

జాల. 295.

ఇందు శ్రీరామునియందు భక్తి, శ్రద్ధ, ధైర్యము, కౌర్యము, ఉత్సాహము మొ.నవి క్షత్రియోచితముగాఁ బ్రయుక్తమైనవి. "శిక్షించెదము, రక్షయొనర్చెదము" అను క్రియాపదములచే నాత్మ శక్తియందున్న దృఢవిశ్వాసము వ్యక్త

మగుచు, దుష్టశిక్షణ సామర్థ్యమును, ఆశ్రితజన రక్షణోత్సాహమును వ్యక్తమగుచున్నవి. పరుషోష్ఠాక్షరద్వయసంయుక్తమగు ఊకారము ప్రాసగానుండి తత్కార్య దుష్కరత్వము, రామలక్ష్మణులకు దత్తాధన సులభ మనుభావము వ్యక్తమొనర్చి నాయకుని లోకోత్తరకార్యసాధనత్వ నిరూపణసమర్థమగుచున్నది. ఇట్టిదే యీ క్రిందిపద్యమునందును గోచరించును. విశ్వామిత్రుఁడు “మీరిది మొదలుగా నాటుదినంబులు సావధానులరై కాచియుండుండనిన” అగుంగాక యని

“నేత్రము లెప్పుడు మొగువక ధాత్రీశు లధిజ్య చాపధరులై విశ్వామిత్రుని యాగము షడహోరాత్రము రక్షించి రతి ధురంధరులై.”

—బాల. 297.

ఇందిలి ప్రసాదగుణము, తరవర్ణ సంయుక్తాక్షరములతోడి ప్రాసయు, తవర్గచతుష్ఠాక్షర ప్రయోగ బాహుళ్యము, అల్పసమాస రచనము అనునవి కఠినతరమైన కార్యము నవలీలగా దక్ష తతో నిర్వహించుచుండి రనియెడి భావము వ్యంగ్యముగా బోధించుచున్నవి. నేత్రము లెప్పుడు ‘మొగువక’ అనుటలో వారు రెప్పపాటునుగూడ నంతరముగా భావించి యాగము నప్రమత్తతతో రక్షించుచుండిరనియు, వారాసమయమున ననిమిషులుగా గోచరించు చుండిరనియు భావము. “అధిజ్యచాపధరులై” అనుటలో వారి యుద్ధ సంసిద్ధతయు, అహోరాత్రములనుటలో నిర్విరామతయు, ‘అతిధురంధరు’ లనుటలో సర్వయాగ రక్షా దక్షతయు వ్యంగ్యములు. అట్టి పీరులు మారీచ సుబాహులను అవలీలగా నాగ్నేయవాతూలాస్త్ర ప్రయోగమునఁ దూలసేసియు చంపియు విజయులై యాగరక్షణ మొనర్చి ఋషిపుంగవుని గాంచి :

“మునివర మీ కింకరులము పనులేమిట మమ్ముఁ బంపు భవచాష్ట్ర జేకొని కావించెదము.”

—బాల. 308.

అని మోకరిల్లినారు. ఇందు రాజకుమారుల భక్తి వినయము లపూర్వములు. “కింకర” శబ్దము రాకుమారుల ముఖమునఁ జెప్పించుటచే వారి వినయమును తేటపరచుటయే గాక, ‘కింక ర్రవ్య’మృని అడిగించుటచే ప్రస్తుత కార్యసమాప్తియు, భావికార్య నిర్వహణోత్సాహమును కవివ్యక్తముఁ జేయుచున్నాఁడు. ఇట్లు వ్యంగ్యార్థ ప్రధాన రచనముతో విభావానుభావవ్యభిచారి భావములను పఠిత లూహించు కొనునట్లు చేయుటయందే కవిశక్తి యాధారపడియున్నది. ఆగ్నేయవాతూలాస్త్ర ప్రయోగము నాయకుని మహాస్త్రప్రయోగ లాఘవముఁ దెల్పుచు పఠితల కాశ్చర్యముఁ గొల్పుచున్నది.

శివధనుర్భంగ లీలాకథా ఘట్టమున కవి తన వర్ణనా సామర్థ్యముచే శ్రీరాముని బలవీరమును స్ఫురింపజేసి యున్నాడు. కథాంగముల నీతడనుసంధించిన వైఖరి కడు విచిత్రము, రామలక్ష్మణులు విశ్వామిత్రుని వెంట జనకుని మందిరమున కేతెంచినారు. వారినిఁ జూడఁగనే రాజునకు గీర్వాణ ప్రతాపులనియు, లోకత్రాణ పారీణులనియు, ప్రవీణులనియుఁ దోచినది. (541. బాల.) కాని రాజకుమారులు కాలినడకల వచ్చినారేమని జనకుని యనుమానము. విశ్వామిత్రుఁడు మర్మజ్ఞుడై చాకచక్యముతో సమాధాన మొసఁగినాఁడు. “నా వెనుక సిద్ధాశ్రమం జేతెంచి, యచట నవక్రపరాక్రమం బడర—

“తాటకఁ ద్రుంచివైచి యతి దర్పితుడైన సుబాహు సాయకో
త్పాటితుఁ జేసి, గీటడఁచి ధర్మమెలర్ప నహల్యశాపము
చ్చాటన మొందఁ జేసి కడు సమ్మదమారఁగ నీ గృహంబునం
జాటఁగనున్న శంకరుని చాపముఁ జూడఁగవచ్చి రేర్పడన్.”

—బాలకాం. 543

అని సూత్రధారుఁడు సభకు నాయకునిఁ బరిచయముఁజేయు నట్లానర్చినా డిచ్చట విశ్వామిత్రుఁడు. “త్రుంచివైచి” యనుటలో నవలీలగాఁ దాటకను సంహరించెనని భావము. అతిదర్పితుడని సుబాహునిఁ బేర్కొని యట్టివానిని సైత మొక్కబాణమునఁ జంపెనని జెప్పి, రాముని యపూర్వపరాక్రమ నిరూపణ మొనర్చెను. అహల్యశాపవిమోచన మొనర్చుటలో నాతని మహత్త్వమును నిరూపించి, శాపానుగ్రహశక్తియుక్తుడని తెల్పిచెప్పెను. శంకరుని చాపముఁ జూడవచ్చె ననుటలో నట్టివాఁ డూఱక వ్యర్థప్రయత్న మొనర్పఁడనియు, పై పెచ్చాతఁ డాపనికి సమర్థుడనియు సూచించెను. “చూచు” అను క్రియా ప్రయోగము కడుప్రాధమ్యము. ఇన్నిటిని వరుసగాసాధించి రాముఁడు శివధనుస్సును గూడ “ఒకచూపు చూడ”వచ్చెనని ఋషి చమత్కరించెనని భావము. తెలుఁగుజాతికి చూపుచూచుట యనెడి పలుకుబడి సుపరిచితము. సంయమిండ్రుడైన విశ్వామిత్రుని మాటలలోని సంయమిత్యమును భావించి, జనకునితోఁ బాటు పఠితయు నాయకుని భావిప్రతాప ప్రకటన సామర్థ్యము నూహించుకొనలేకపోఁడు. దానినే కవి యాలంకారిక మార్గమున (కావ్యలింగ) ప్రకృతి పరముగ వర్ణించి రచనాశిల్పమును వెల్లార్చినాఁడు.

“నా కులజుడైన రాముఁడు శ్రీకంఠుని విల్లు విఱచి పీతం బ్రీతిం

గైకొను రేపని చెప్పఁగ నాకమునకు నరుగు విధముననె రవి గ్రుంకెన్

—బాలకాం. 583.

ఇందు కావ్యలింగాకారముచే కథార్థమును వ్యంగ్యముగా సూచించుచున్నాడు. సుకుమారకావ్యకళాకుశలుడైన కవిగాని యిట్టి యలంకారధ్వనిఁ బ్రయోగింపఁడు !

ఆ పైన శివధనుఃప్రాశస్త్యమును, తన్మహత్త్వమును ఉగ్గడింపఁబడి తద్భంగమూలమునఁ దరువాత శ్రీరాముని యతిలోక పరాక్రమము నిరూపింపఁబడును. దక్షయజ్ఞభాగంబులఁ గ్రొవ్వి గైకొనుచున్న దేవతల జర్జరితాంగులఁ జేయుటలో మహేశుఁ డుపయోగించిన యాయుధ మదియట ! దానిని జనకవంశజుడగు దేవరాతుఁ డను పూర్వ చక్రవర్తిచేతికి నీశ్వరుఁ డిల్లడ యిచ్చెనటఁ (బాల కాం. 686, 687). సకల భూపాలురును దానిని వంపయెత్తించి విఫలులై రట ! అట్టి విశిష్టచాపము నెక్కు బెట్టినచో సీత నిత్తునని జనకుని ప్రతిజ్ఞ ! దానికిఁ దగినవాఁడు రాముఁ డను భావము పఠిత కిదివఱకే కల్పించినాఁడు కవి. తన్మూలమున నాయకునియందు సానుభూతియు, తాదాత్మ్య మనస్థితియు పఠిత పొందియుండును. అట్టి స్థితిలో శ్రీరామ వర్ణన మందలి రసస్ఫూర్తి సులభముగా కలుగ వీలుగల్గును. రసభావ రహస్య మెఱిగిన కవి పూర్వరంగమును రసోచితముగా దిద్ది విభావాదుల నూహించుటకుఁ పఠిత కనువైన వాతావరణముఁ గల్పించి వర్ణించును. ఇచ్చటను కవి తన్మార్గమునే యవలంబించియున్నాఁడు. ఉదాహరణమునకు :

“కలభం జాతత చండతుండమున వీరకః శేషనాగేంద్రునిఁ
బలిమిం బట్టినభంగి రామధరణీపాలుండు కోదండముఁ
బలుముష్టిఁ వడిఁబట్టి యెత్తి తెగ విస్ఫారంబుగాఁ జేసి ని
శ్చలుడై యల్లన లస్తకంబు వదలెం జాపంబు భగ్నంబుగఁ”

బాలకాం. 701.

రాముఁడు శివధనుస్సు విలుచుట నిట్లుపమాలంకారమున రసవత్తరముగాఁ గవి వర్ణించినాఁడు. ఇందు శ్రీరాముని బలోత్సాహము స్ఫురితము. అలంకార వ్యంగ్యముతో నది వికసితము. శ్రీరాముఁడు కలభముతోఁ బోల్పఁబడి నాఁడు; వయోవర్ణ సామర్థ్యోత్సాహములందు సారూప్యము గలది కలభము. వయసునఁ జిన్నదైనను కలభము సర్వభూభార సమర్థుడగు నాదిశేషుని బట్ట నుంకించుటలో నసాధారణ కార్యనిర్వహణోత్సాహముఁ జూపుచున్నదని ధ్వని. బలిమింబట్టుట యనుటలో నందుత్కటమైన ప్రయత్నము, బలము అవసరమని సూచితము. అట్లే కలభమున కుపమేయస్థానమైన రాముఁడు శివధనుస్సును

సప్రయత్నముగ సాధించును. తత్క్రమవిలాస మిది; పటుతరముష్టితో దానినిఁ బట్టుటయు, నాపై దానినిఁ బూనికతో నెత్తుటయు, నారి తెగునట్లు విల్లును విస్తారముగా నొంచుటయు, నిశ్చలుఁడై నారిని విరివిగా లాగి చాపమును విఱచి మెల్లగా లస్తకము వదలుటయు ననెడి క్రమవికాస రూపమున ధనుర్భంగ కార్యమును నిర్వహించుటచే విభావమునందలి యుత్సాహభావము విపులముగా నాస్వాద్యమగుచున్నది. దానికిఁ దోడు మత్తేభవృత్తము, ప్రసాదగుణము, ఉపమాలంకారము రసమున కుపస్కారములగుచు వన్నెఁ దెచ్చుచున్నవి. దీనినిఁ గాంచిన జనకునియందు వర్ణితమైన విస్మయము రామగత వీరరసమునకు గౌరవమాపాదించి, తద్విగుణీకృత స్ఫూర్తితో నాస్వాద్యమానమగుచున్నది! సన్నివేశములందు రసభావములను వర్ణనముతో నొప్పించి, కథాకథనమును బోషించు కావ్యశిల్పమున కిది చక్కని యుదాహరణము.

ప్రతినాయకాశ్రయమగు రౌద్రమును, దానిని విభావముగాగొని నాయకుని యందుద్భవించెడి యుత్కటోత్సాహమును సమానముగా వర్ణించి బలవీరము నొప్పించెడి విధానము పరశురాముని గర్వభంగ కథాభాగమునందనుసరింపఁబడినది. పరశురాముఁడందు ధీరోద్ధతుఁడు; రౌద్రమూర్తి; తనగురు వగు శివునియొక్క విల్లును రాముఁడు విఱచినాఁడని క్రుద్ధుఁడైనవాఁడు. అతని యెదుటనున్న రాముఁడు వినయమూర్తి; నిశ్చల దృఢసత్త్వమూర్తి; సామాద్యుపాయ విశారదుఁడు; పరాక్రమవంతుఁడగు వీరుఁడు. ఇతనియందు ప్రతినాయక విజయాత్మకమగు నుత్సాహ మధికముగను, దాని కంగముగ రౌద్రమును గాననగును. రామునివీరము పరశురాముని రౌద్రము నణఁగార్చి, భక్తిరూపమునఁ బరిణమింపఁజేయునుగాన నిచ్చట రౌద్రము వీరమునకు మెఱుగులు దిద్దుచున్నది.

పరశురాముని రౌద్రస్ఫూర్తి అలంకారవ్యంగ్యము నాశ్రయించి యున్నది.

“ప్రళయాదిత్యుని కై వడిం ద్రిపురభిత్పాలాడు చందంబునన్
 విలయ జ్వాలవిశాలకీలికరణిన్ వృత్రఘ్ననిష్ఠాత సం
 కులదంభోశిధరాకృతిన్ లయకృతకూరాంతకప్రక్రియ
 నృలిబంధక్రమకృత్తివిక్రమగతి న్రౌద్రం బుదగ్రంబుగన్”

— బాలకాం. 748.

పరశురామునిగాంచి చూపఱులు భయాపహమంత్రము లుచ్చరించుచుండిరి !

రాముఁ డా రాద్రమూర్తికి వినయపురస్సరముగా నమస్కరించెను. అంత నాతఁడు -

“ఫాలాతుని చావము జాహలముసత్త్వమున విటిచి తని జనులెన్నుం
బోల మహేంద్రాద్రిని విని వాలిన నీలావుచూడ వచ్చితి నిటకుఁ.”

“స్వీతాక్షిణబలంబు పెంపెనఁగ నాచేనున్న యీచావముం
జాతుర్యంబున నెక్కువెట్టి విపులజ్యోవల్లి కర్ణాంచలా
స్వీతాకృష్టిఁ దనర్పఁజేసి శరముఁ నేర్పార సంధించినఁ
నీతో ద్వంద్వరణంబు సేనెదఁ గడు స్వీరక్రియా నైపుణిఁ”

—బాలకాం. 752. 753.

అని శవధము చేసినాఁడు. దానికి దశరథుఁడు భయపడి యాతని కాళ్లవేళ్లఁ బడి ప్రాణబిక్షవేడి దైన్యభావము ప్రకటించినాఁడు. పరశురాముఁడు మఱింత పెచ్చుపెరిగి భక్తితో నమస్కరించు రామునితో “నీ విట్లు నాకు వినయమున మ్రొక్కు లిడినను వదలువాఁడఁ గా”నని బెదిరించి యాత్మ శ్లాఘారూపమును నహంకారము నొలకఁబోసినాఁడు. వానికి రాముఁ డాత్మగౌరవము చెడకుండ, పెద్దల హృదయము చివుక్కుమనకుండ, ధర్మముఁ దప్పక సమాధాన మిచ్చినాఁడు :

“మునినుతుఁడవు బ్రాహ్మణుఁడవు ననఘ తపోనిధివి వృద్ధుఁడగు వాఁడవుఁగా
వున మ్రొక్కితిఁగాని రణంబునకుఁ మది వెఱచివాడు మ్రొక్కుట యార్యా!”

—బాలకాం. 760.

ఈ పద్ధమునఁ బరశురామునియందు నమస్కార యోగ్యతలు నాల్గు ఒకవరుసఁ జాటించి పేర్కొనఁబడి, యేకనిష్ఠము చేయఁబడుటచే నతని పూజ్యత్వమున కొక యున్నతి గల్పింపఁబడినది. అట్టి యున్నతిని స్వాభావికముగనే గుర్తించిన రాముని ధర్మదృష్ట్యున్నతి యిందు వ్యంగ్యమయి యున్నది. మఱియు నాయ కాశ్రయమగు మానవీరము గురుభక్తి ధర్మానుప్రాణితమై యొప్పుచున్నది.

ఈ పలుకులు పరశురామునకు ములుకులై దాఁకినవి. ఆతఁ ఁ ‘డిదం బ్రాహ్మ్య మిదం జాత్త’ మ్మని యొకచేత జామదగ్న్యమును, మఱియొక చేతఁ గుతారమునుంబట్టి క్షత్త్రులోకమును జంపివై చితిసని గర్వోక్తులఁ బల్కినను. అవి శ్రీరామునకు గోపహేతువు లైనవి. మాటలవలన ప్రయోజనము లేదని కార్యకూరుఁడై —

“ప్రళయతరోగ్రకోపమున రాముఁడు భాగవరాము చావముఁ
బలుబిడిఁ బట్టి రాఁదిగిచి, శాచుబలోద్ధతి నెక్కువెట్టె య

త్యలఘు శరంబమర్చి తెగ నాశ్రవణాంతముసేసి నీవదం
బులు తెగనేసిపుచ్చెద నమోఘము నావిశిఖంబు నావుడున్”

బాలకాం. 771

ఇక్కడ నొక్క చమత్కారము కలదు. ఇట్టి ధను ఝేదనక్రమమునే శివధనుర్భంగమును వర్ణించు నవసరమునఁ గూర్పఁబడెను. కాని యందలంకార మున్నది. ఇందు లేదు. ధనుఝేంగ యత్నక్రమ మించుమించు రెంటు నొకటియే. కల్యాణ ప్రదమైన తద్ధనుర్భంగ మలంకారమున వర్ణిత మగుటయు, క్రోధ హూతస్వరూప భావయుతమగు నీ ప్రయత్నము నిరలంకారముగాఁ జెప్పఁబడుటయు నర్హమని కాబోలు సన్నివేశాచిత్యము ననుసరించి వర్ణనాపద్ధతిని మార్పుఁ జేసినాఁడు కవి! పరశురాముఁడు శ్రీరాముని నాది విష్ణువుగా గుర్తించి కీర్తించెను. ఈ గుణకీర్తనము శ్రీరాముని “దివ్యాదివ్య” నాయకునిగా నిరూపించుచున్నది. పరశురాముని కార్ముకభంగముతో రాముని వీర ముజ్జ్వల కాంతిమంతమైనది

కైకేయినోట నశనిపాతమువంటి వనవాస గమనాజ్ఞను వినినప్పుడు శ్రీరాముని యందలి ధృతి యప్రతిమానము; ఆ ఘట్టమున నాతని నాశ్రయించిన ధర్మవీరము, తత్పాపకములగు త్యాగభక్తి వీరములు ప్రశస్తములు

“జనకుని సత్యము నెరవెడు తనయుఁడ వయితేని నీవు తాపన వృత్తిన్
జను వనమున కన నగుఁగాకని మొగమునఁ దొంటి కంటె నను నొప్పారన్.”

వ. “రామచంద్రుం డిట్లనియె.” —అయోధ్యకాం. 107, 108.

ఇందు కైకేయిమాటలు సూటిగాను, కట్టె విఠించినట్లును, బాణము సంధించినట్లును ఉన్నవి. శ్రీరాముఁడు వనవాసమున కరుగుటవలన— నీమె మాటలను బట్టి— జనకుని సత్యవ్రతము నిల్చును; ఉత్తమ పుత్రుఁడని రాముఁడు కీర్తి బొందును. ఈ రెంటిలో మొదటిది రెండవదానిపై నాధారపడి యుండుటచే తనయుని తెగువపైననే తండ్రి సత్యవ్రతము బ్రదుకుట! ఈ మాటలు వినిన శ్రీరామునికి మొగము పూర్వముకన్న నధికముగా నొప్పారినది, వికసించినది. ఇది సంతోషమునకు, ఉత్సాహమునకు, నైర్మల్యమునకు, భక్తికిని సూచితము. సామాన్యుఁడు గుండెలు పగులగొట్టుకొను తావున మోముదమ్మి వికసింపఁ జేసికొనిన శ్రీరాముని నిగ్రహము వర్ణనాతీతమిచ్చట!

“జననివి నీవుఁ వేఁడు దఁటె సత్యము దండ్రికి నెక్కునటై, నా
యనుఁజు నేల యేలునటె, యక్కడ నన్ముని పాద పద్మవం

దనమటె, కృత్య మిట్లగుట ధన్యుడ, నేఁగెదగాన కేను మీ
పనిచిన యట్ల వే భరతుఁ బట్టముగట్టు నవిత్రి ధాత్రికిన్.”

—అయోధ్యకాం. 109.

ఈ పల్కులలో రాముని యుత్సాహ మనన్య సామాన్యము. “మీ పనిచిన ... నేఁగెద” ననుటచే గుర్వాజ్ఞ పరిపాలనము, మునిపాద సేవనము శ్రీరాము నకును, సత్యనిర్వహణప్రాశస్త్యము తండ్రికిని, మనస్సంతృప్తి కైకకును, రాజ్య ప్రాప్తి భరతునకును లభించుచున్నవి. భరతునికిఁబట్టముగట్టు మనుటలో త్యాగ వీర స్ఫూర్తి కలదు. ఈ ధర్మోత్సాహము మఱికొన్ని ఘట్టములచే నిచ్చట బల పరుపబడినది. కౌసల్య శ్రీరామ వనగమనమునకు దురపిల్లచుండ నామెను గాంచి—“అవ్వా! నాకుఁ బితృవాక్యపరిపాలనంబు సేయుట పరమధర్మంబు” అని తన ధర్మమార్గానువర్తనములో నుత్సాహ ముప్పొంగినట్లు నుడివినాఁడు; సౌమిత్రి కినుకఁబూని దశరథ కేకయాతృజలఁ బరమవాక్యములఁ దూలినాఁడి వారిఁజంప నుద్యమింప నాతని యావేశమును వారించుచు—

“దశరథేశ్వరుండు తండ్రి; కికయ మహిపాల వుత్తి తల్లి; భరతుఁ డనుజుఁ
డిందులోన నితరులెవ్వరు వీరోక్తు లేలనొడువ? నుడుగు మీశలంపు.

వ. అదియునుంగాక నీవును నేను గౌసల్యా సుమిత్రలు దశరథు నాజ్ఞం జరియించు వారముగాదె పితృవాక్యపాలనంబు సేయనివానికి గతిలేదు, యట్టితండ్రిం గూర్చి యిట్టి కఠినోక్తులు నీకుం బలుకం జెల్లునె.” —అయో కాం, 143, 144. అని బోధించెను. అధర్మబద్ధములగు పరుషోక్తులఁ బలుకు లక్ష్యముని వారించు సాత్త్వికసంపదయు, ధర్మసంసక్త నిశ్చలమనఃస్థితియు రామునియం దీపల్కులు స్థిరీకరించుచున్నవి. వీనిచేతఁ బరిపుష్టమైన ధర్మవీరమునకు కౌసల్యపల్కులే సాక్షి!

“దశరథు వాక్యశాసనము తప్పట తప్పని నిశ్చయించి యీ
దశను ధరించి లోకవిదితంబుగఁ గానలలో శరచ్చతు
ర్దశకముఁ బుచ్చి వచ్చి, రఘురాముఁడు నిర్మల కీర్తిచంద్రికల్
దశదిశలఁ వెలుంగ వసుధా పరిపాలన కేళి నల్పెడున్”

—అయో. కాం. 220.

శ్రీరాముఁ డరణ్యమునఁ గాలిడినదిమొదలు అడుగడుగునకు దుష్టశక్తు లగు రాక్షసుల నెదుర్కొనవలసి వచ్చినది. అందు ప్రతియొక్కఁడును మాయా విద్యావిశారదుఁడు, ప్రచండ పాశవికబలసమన్వితుఁడు. రాక్షసులు చూర్తి గట్టిన కామక్రోధాదులు. వీరి నందఱ జయించుట యన నరిషడ్వర్గ సంపదను

జయించుటయే. ఇట్టి ప్రయత్నమే శ్రీరాముఁ డరణ్యవాసమున నిర్వహించి తోకహితముఁ జేకూర్చి పూజనీయుఁడైనాఁడు.

శ్రీరాముఁ డరణ్యవాసమునఁ జంపిన రాక్షసులందఱు తొక్యెత్తు; రావణుఁ డొక్కఁ డొక్కయెత్తు. రావణుఁడు రాక్షస రాజ్యమగు లంకానగరమున కధీశుఁడు, శివభక్తుఁడు, తపశ్శాలి, బలశాలి, వరగర్వి, అతని నొక్క పరదారాసక్తియే వేరువురుగై తినివైచినది. అట్టి ప్రతినాయకునికిఁ బరాక్రమాదుల నన్నింటమించి ధీరుఁడై, ఏక పత్నీవ్రతుఁడై, ధర్మార్థసాధకుఁడై స్వశక్తిచే నహాయము సంపాదించి, దానిని సద్వినియోగపరిచి విజయము సాధించిన వీరుఁడు శ్రీరాముఁడు. ఇతని నాశ్రయించిన యుద్ధవీరమే అరణ్య కాండ మొదలుకొని యుద్ధకాండంతమువఱకు వ్యాపించియున్నది. అచ్చట చ్చట ఊమామానబలవీరాదులు స్ఫురించినను యుద్ధవీరమున కవి యంగముగ నిలిచి నాయకోత్సాహము నినుమడించుచున్నవి.

ఇతివృత్త రచననుం దీరామాయణకర్తలు చాకచక్యముతో శ్రీరాముని యందు యుద్ధవీరమును జౌచిత్యము చెడకుండ పోషించిరి.

అల్పులగు రాక్షస వీరులపై రాముఁడు విజయము సాధించిన ఘట్టము లందు యుద్ధవర్ణన మధికముగాఁ జేయబడక నాకార్యములు ఊహములో నిర్వర్తితములయినట్లు అద్భుత ఫలకములుగా నిర్వహింపఁబడినవి. ఉదాహరణమునకు : శూర్పణఖ తనకు జరిగిన యవమానమును గూర్చి ఖరునిముందు మొఱవెట్టుకొనినది. ఖరుఁడు రామలక్ష్మణుల లెక్కసేయక వారిని జయించుటకు సమర్థులును, అంతకాకారులును అగు పదునలువురు రాక్షస వీరులఁ బంపెను. వారుద్దతులై శ్రీరామాశ్రమ సమీపమున కరిగినారు. దవుదవులనే. వారినిగాంచి శాతవిశిఖములను, కోదండమునుఁ జేతికందికొనుచు, శ్రీరాముఁడు. సౌమిత్రికి వారినిజూపి :

“.....యిట్లను మీకుఁ బ్రాణముల్

గరముఁ బ్రియంబులేనిఁ దొలఁగం జనుఁడుద్ధతి మాని పూని సం

గరమున నిల్చినఁ బ్రదుకఁగా వశమే”

—అరణ్యకాం. 168.

యని పల్కెను.

శ్రీరామునిపల్కులందు శత్రువీరులపై నాతనికున్న నిరాదరము విజయ గర్వము స్ఫుటమగునట్లు-ప్రాణములు తీతునని బెదిరించి, తప్పుకొనుట కవకాశ మిచ్చి దయను ప్రదర్శించినాఁడు. మదాంధులగుటచే వారు రామ పరాక్రమ

మును గుర్తింపలేకపోయిరి. పై పెచ్చతని మాటలనే అతనికి వడ్డించిరి; స్వీయ రాజభక్తిని వెలార్చిరి.

“రఱ్ఱోనాయకుఁ డల్లెనేని వళమే రా రామ ! ప్రాణంబు లా
జిఱ్ఱోణి మెయినిల్ప నీకన్నుచు నాఁజేపించుచున్ శూలముల్
రూక్ష ప్రేక్షణుల న్నిశాట భటవీరుల్ వైచి రీరేడు వి
శ్వ ఊభంబుగ నార్పుచున్ సురవిపక్ష గ్రామణుల్ పెల్లుగన్”

—ఆరణ్యకాం. ప్ర. 165.

రామునకు వారి యాఁజేపములు, రూక్షవీక్షణములు, ఆర్పులు, శూలప్రయోగము లించుకంత కలంతఁ జేకూర్చలేదు. సింహముమందు లేడిపిల్లల కుప్పి గంతులవలె తోచిన వాతనికి. నిశ్చింతతో మూర్తిగట్టిన ధృతియై నిలిచినాఁడు రాముఁడు. రాక్షసు లవివేకులై శూలములు సంధించి—

“వైచుటయు నొక్కతెగఁ గత్తివాతియమ్ము
లతఁడు పదునాల్గు నిగిడించి యద్భుతముగఁ
దునిమెఁ బదునాల్గు శూలమ్ములను మహోగ్రు
లగుచు వారంతఁ బోకవై నడరుటయును”

—ఆరణ్య. ప్ర. 166.

పదునల్గు రొక్కలక్ష్యమున శూలములువేయ రాముఁ డొక్కఁడు పదునాల్గు లక్ష్యములతో బాణములు సంధించి వానిం దునుముట నిజముగఁ జూపఱ కాశ్చర్యజనకమే యగును.

“వెండియుఁ జండకాండములు వే పదునాల్గు సమగ్రశక్తి ను
ద్దండ రయంబునం దొడిగి దైత్యులనేసినఁ దూలకూలి రా
ఖండలుఁడేచి టెక్కలు చెగన్ వడిప్రేసిన నోలిఁగూలుపె
నొండలభంగి బాదహతిఁ గుంభిని గంపమునొండ దండడిన్”

—ఆరణ్య. ప్ర. 167.

అద్భుతావహమగు తన పరాక్రమమును గాంచియు వెనుదిరుగక నుద్దతులై వైకురికిన రాక్షసులపై రామునికి దయతప్పినది. అది సహజమే. ఒక్కసారిగా పదునాల్గు బాణములఁ దొడిగి వారిని ఊణములో సంహరించెను. ఉపమా లంకారప్రయోగమునఁ గొండలవంటి యాకృతులుఁ గల్గిన రాక్షసుల స్వరూప స్వభావమును, ఇంద్రునిబోలురామునియందుత్రిలోకాధిపత్యార్హతయు, దేవత్వమును, శత్రుభంజన దక్షతయు వ్యంగ్యముగా సాధింపఁబడి నాయకాశ్రయ మైన వీరమునకు వన్నెఁ బెట్టఁబడినది. అల్పవీరుల సంహరించుటయందు, సమ

యోచిత వర్ణనాసామర్థ్యమున నాయకుని వీరము నుత్తమముగాఁ బోషించిన ఘట్టము లిట్టివి రామాయణమున బెక్కులు గలవు.

మధ్యమ (తరగతికిఁ జెందిన) వీరులు ససైన్యములై యుద్ధతితో నొక్కుమూడి దాడివెడలి తనను గబళింపఁజూడ వారి సమృద్ధిఁగాంచి యుత్సహించి యొడలువెంచి వారి యుక్కుడగింప నుత్సహించెడి నాయకునియందు వీర మూపిరి నింపుకొనును. ఉదాహరణమునకు దండకారణ్యమునఁ గడు ప్రసిద్ధిఁ గాంచిన, ఖరదూషణాదులు శూర్పణఖచే ప్రేరితులై రామునిపై నొక్కుమూడి దాడివెడలినారు. మహోత్పాతములు గోచరించినను లెక్కసేయక ఖరుఁడు—

“అమరగణముగొల్వ నై రావతము నెక్కి వజ్ర మలుకఁ బూని వానపుండు
వచ్చెనేనిఁ బోరఁ జచ్చు నాచే నన్న వెడఁగు నరులు పోరఁ దొడరువారె”

—ఆరణ్య. ప్ర 186.

అని యవివేకియై ప్రగల్భైక వీరాలాపములఁ బల్కుచు రాము నెదుట ససైన్యఁడై నిలువ—సౌమిత్రినిగాంచి రాముఁ డిట్లనియె :

“ఇదెచూడు మిడుఁగులు లీనుచున్నది విల్లు కీలిత బహురత్న కీలతనఁగఁ
దూపులు దమయంతఁ దూణముల్ వెలువడి రాజుచున్నవి భీకరంబు లగుచుఁ
బోరిఁబోరి నపసవ్య భుజమును గుడికన్ను నదరుచున్నవిగాన కదన మిపుడ
సిద్ధించు, జయమును జేకులు నాకు నీ దైవసూచకము దద్దయును మేలు
మనసు దిరమయియున్నది మత్తులగుచు వరుస నిటుఁగూడి మనమీద వచ్చుచున్న
యన్నిశాటుల నందఱు నేన పూని విశిఖముల పాలుసేసెద వివిధగతుల”

—ఆరణ్య. ప్ర. 188.

ఈ పల్కులలో రాముని వీరము వ్యంగ్యముగా స్ఫురించుచున్నది. రత్నకీలిత కోదండము మిడుఁగులు లీనుట, తూణీరగత బాణవితతి తమంతట తాము వెలువడి రాజుకొనుట మొ. నవి బహి రనుభావములు. దానికి పేతువు శత్రు సందర్శనానంతర మేర్పడిన సంగరోత్సాహము. అపసవ్యభుజము, కుడికన్ను అదరుట దైవికమైన సాత్త్వికభావము. మనస్సు చలింపక యుండుటలో స్థైర్య లక్షణము, ధృతి యనెడి భావము, ‘ఏన పూని...సేసెద’ ననుటలో గర్వహర్షా మర్షోత్సాహోది భావములు స్ఫురించుచుండుటచే శ్రీరామోత్సాహము యుద్ధ వీరముగాఁ బరిణమించుచున్నది. ఖరదూషణాదులతోడి రాముని యుద్ధమును వర్ణించుఘట్ట మంతయు వీరరసాలవాలమై సర్వాంగ సౌందర్యమును సంతరించు కొనుచున్నది.

క్రియాపద ప్రయోగముచే నాశ్చర్యముగ్గుండగు సుగ్రీవున 'కేమియిచ్చును?' అను నాలోచనా కుతూహలములను గల్గించి - 'వానికి' అని కర్మపద వ్యవహితముగాఁ దెల్పి తత్కుతూహలముఁజెంచి, 'అయోధ్య' నని చివఱకుఁ దెల్పి యతని నాశ్చర్యానందచకితునిఁ జేసినట్లు దోచఁగలదు! ఇందు రామునియం దెంతయో నిబ్బరము - త్యాగక్రియాసంబంధియైనది - తత్సంభృతోత్సాహ భావము, తదనుప్రాణితమైన వీరచర్యచే శత్రువునైనను లోఁగొను ప్రాభవ శక్తి, వాక్యలఘుత్వముచేఁ దదాచరణలఘుత్వమును వ్యంగ్యములై విలసిల్లుచున్నవో సహృదయ వేద్యము!

నాయకుని ధర్మచర్యను దూషింపఁజేసి విఫలముగాఁ గవితత్వండునను నాయకునిచేఁ జేయించి ధర్మనిరూపణమునం దాతని యుత్సాహముఁ బ్రకటింపఁ జేసినచో నదియు ధర్మవీరమే యగును. పతాక ప్రతినాయకుఁడగు వాలిని రాముఁడు సహరింప నాతఁడు రాముఁడధర్మవర్తియని నిందించును, (కిష్కింధ. 237-249; 309-313) నిరూపించును దానికి సమాధానముగా రాముఁడు - వాలి తౌకికధర్మవిరుద్ధముగా ననుజుని భార్యను బొందెననియు, తాను వాలిఁ జంపెదనని వానరసభలోఁ బ్రతిజ్ఞఁజేసెననియు, దుష్టనిగ్రహ శిష్ట ప్రతిపాలనములు రాజధర్మములనియు, భరతుఁడు తనను దురాచారులఁ బొరి గొనుమని బంపెననియు, తత్కారణములచేఁ దాను అనుజభార్యాపహరణఁడైన వాలిని సంహరించెననియుఁ జేర్చొని (కిష్కిం. 316-319) తన వీరధర్మమును నిరూపించుకొనినాఁడు.

ప్రతినాయకుఁడగు రావణునిచే నపహరింపఁబడిన నాయికయగు సీతను గూర్చి పరితపించుచు నాయకుఁడు తత్సమాగయాకాంక్షియై తత్సాధనాత్మక మగు ప్రతినాయక సంహరణక్రియోత్సాహముఁ బ్రకటించెను.

“వననిధి బంధించి, చని, లంక భేదించి, రాక్షసాధము పెన్నురంబు రయము మెఱయ నందంద క్రొవ్వులుఁగు నారసములఁ గ్రుచ్చి యచ్చెరువారఁ గులిశఘోర భల్ల పరంపరల్ పరగించి ధనురాది సాధన ప్రకరంబు చక్కుచేసి చేతులు ఖండించి శిరములు దునుమాడి వెన వాని శోణిత వృత్తిచేతఁ బుత్రిదెనకుఁ బొగులు భూదేవి యుడుకార్చి తీవబోడి నెవెడు దెత్తునొక్క చంద్రవదన వదనచంద్రిక నెన్నఁడు దృక్పథోర తృష్ణఁదీర్తు నొక్కొ!”

—యుద్ధ. 42.

ఇందు విప్రలంభానుప్రాణిత వీరరసము స్ఫురించుచున్నది. ఈ భావమే ప్రతి

నాయక సంహారాంతము వఱకు స్థాయిగా వ్యాపించి యుద్ధ వీరముగా నాయకునియందు శోభించుచున్నది.

ప్రతినాయకుఁడు నాయకు నెదుర్చుటకై మంత్రులతో సమాలోచనలు నల్పుచున్నపుడు కొందఱు మెప్పులకై ప్రగల్భము లాడుటయు కొందఱు వారిని మందలించి బలాబలనిరూపణ మొనర్చి నాయకునితో పోరు వలదని ప్రతినాయకునికి బోధించి తత్సహాయుల వీరమును హాస్యపుపాలు జేయుటయు— పరోక్షముగా నాయకుని ప్రాశస్త్యమునే ప్రతిపాదించును. వారిధి గట్టి లంకవై రానున్న రాము నెదుర్కొనువిధము నాలోచించుటకై నేర్పరచిన మంత్రాంగ సభలో ప్రహస్తాదులగు వీరులెందరో కొండంతలు ప్రతిజ్ఞలు చేసిరి. మచ్చునకుఁ కొందఱు రాక్షసు లిట్లనిరి :

“పెంకుదుమే ఫణింద్ర విషభీషణ దంష్ట్రీలు నేలఁగ్రుంగఁ జే
సఱతుమె నింగి మ్రింగుదుమె చండదిశాగజ దంతకాండము
ల్విలుతుమె వారిధుల్ పుడసిలింతుమె మందరమంగుటంబునం
జిలుముదుమే జగంబు లఱచేతికిఁ దెత్తుమె రాక్షసేశ్వరా!”

వీరిని మందలించుచు విభీషణుఁడు—

“మగమాటల్ మనకేల నాఁడల హనూమంతుండు లంకాపురం
బెగువంగాల్పఁగ నెందు బోయితిమి నేఁడెవ్వండు లజ్జింపఁడే
తగవుం జెప్పఁడు సీతఁ బుచ్చుమనఁ డా ధాత్రికు నుల్కానమా
శుగ వేగంబు దలంపఁ డింక నిదియుం జూడంగ నౌ నాజలన్”

—యుద్ధకాం. 60, 123.

అని పల్కినాఁడు. ఈ మాటలలో రాక్షసుల నవహేళనఁ జేయుట కలదు. హనుమంతుని కెదురునిలిచి పోరఁజాలని వీరులకీ యసాధ్య ప్రగల్భము లెందులకని వారిని హాస్యపుపాలు జేసినాడు. రాముని బాణాహతిఁ గూలుదురని బెదిరించి రామ పరాక్రమాదులను వ్యంగ్యముగాఁ దెల్పినాఁడు. ఈ వ్యంగ్య మర్యాదచే కథకు, తన్నాయకునకు నెనలేని గౌరవ మేర్పడుచున్న దిచ్చట!

ప్రతినాయకుఁడు నాయకనైత్య రహస్యముల నరయఁ బంపిన గూఢచారిని చారచమవై కనిపెట్టి బంధించి, వానికిఁ గలరూపెఱింగించి ‘అల్పుడవు నిన్నుఁ జంపకూడ’దని వానిని వదలుచు వీరసందేశ మాతనితో శత్రువు కంపు నాయకునియందు రణధార్మిక ప్రక్రియ, తదుత్సాహము వ్యక్తమగుచుండును. రావణుఁడు రాముని స్కంధావారమునకు శుకసారణుల నొకసారియు, శార్దూలాదిచారుల నొకసారియు గూఢచారులుగా బంప, వారు

రామభటులచేఁ బట్టువడి, రామునిచేఁ డమింపఁబడి, యాతనిచేఁ తమప్రభువున
కొక సందేశముగై కొనిపోనాజ్ఞాపితులై రి. అందుదాహరణమునకు :

“క్షితిసుతఁ నేలావునఁ దెచ్చితి నీవాలావు సకలసేనలతో నా

జి తఱిం జూపుచు నాశరతతి కించుక నైపు మనుము దర్పమెలర్పన్”

—యుద్ధ 314.

ఇందాలంబన విభావము రావణుఁడు. సీతను బలిమినిగొనిపోయిన స్మృతి
యుద్ధీపనము. ధైర్య ధైర్య శౌర్య వైశారద్యాధిక్షేపాదు లనుభావములు.
గర్వామర్షోత్సాహాధృత్యాదులు సంచారులు. వీని సంయోగమున యుద్ధ
వీరము నాయకాశ్రయముగా నిష్పన్నమగుచున్నది.

ఇంతియగాక నాయకుఁడే స్వయముగాఁ బ్రతినాయకునికి సామో
పాయము ననుసరించి రాయబారమంపవచ్చును. అందాత్మగౌరవమునకు హాని
రానట్లు శత్రురాజుపై నీతినిబ్రయోగించి యుద్ధోత్సాహముఁ బ్రకటించును.
ఉ. అంగదరాయబార మట్టిది.

“కడిమిం బోరికి శూరతం గడఁగి రా కాదేవి వై దేహినేఁ
గడవం దెచ్చితిఁ దప్పుగావుమని లంకారాజ్య మొప్పించి వె
ల్వడి ప్రాణంబులు గాచికొంచు దివిజుల్పంతోషముం బొంద నె
య్యెడ కై నం జనుమా విభీషణుఁడు రాజిప్పీటికిన్ రావణా!”

“కపటమువన్ని జానకి నకల్మషఁ దెచ్చిన యట్టి పాప క
ర్మపుఁ బొడువం దనూజ హితమంత్రి సమేతముగా దశాస్య మ
ద్విపుల శిలీముఖజ్వలన దీర్ఘతరారుల నేర్తు నిన్ను నీ
తపమున కట్లు మెచ్చిన విధాత్యుఁడువచ్చిన నెందుజొచ్చిన్”

—యుద్ధకాం. 502, 503

ధర్మబద్ధమగు యుద్ధమునే యాచరించువాఁడగుటచేఁ రాముఁడు సామాన్య
పాయములఁ బ్రయోగించుచు శత్రువుపై దయఁజూపి ప్రాణరక్షణోపాయముఁ
జూపినాఁడు. కాని తనప్రతినియు, ప్రతీకారదీక్షయుఁ బ్రతిబింబించునట్లు
సందేశమంపి వీరరసపోషకముగా దానిని సంతరించినాఁడు.

ప్రతినాయకుఁడు యుద్ధమున నిరాయుధుఁడై పోవ నాతని దయఁదలచి
వదలుటచే నాయకుని ధర్మోత్సాహమతిశయించును. రామరావణ ప్రథమ
యుద్ధమున రావణుఁడు విరధుఁడు, నిరాయుధుఁడు నయ్యెను. అట్టివానిఁ
గాంచి రాముఁడు

“ఇంతదాకఁ గయ్య మిననుతాదులతోడ జేసి యలసినట్లు చేష్టదక్కి
యన్నవాడ వగుట నిన్నింక నే నేయ డప్పి దీర్చుకొని కడంగు మనిన”
“మీటిన భయమున రామునిఁ జేటి కనుంగొనఁగ నోడి ధృతి కడుఁ దూలన్
వేటొకని తేరిపైఁ బడి పాటి యతఁడు లంకసొచ్చెఁ జారులు బెడరన్.”

—యద్ధ. 853, 854.

రామునియందలిది దయానుప్రాణిత ధర్మయుద్ధపీఠము. ప్రతినాయకుని భయము, ధృతిరాహిత్యము, పలాయనము మొ. నవి నాయకుని పీఠపోషకములే, “ధృతి కడు తూలన్...పడి” అనుటలోని “తూలుట, పడుట” అను క్రియాపదములు సాఖిప్రాయములు. “జేటి...నోడి” అనుటలో లజ్జ స్ఫుటముగా గోచరించుచున్నది.

రణోన్ముఖులైన నాయకప్రతినాయకులయందు ప్రతినాయకుని వికత్తనునిగను, నాయకు నవికత్తనునిగను చిత్రించుట యొక యాచిత్యము. రావణుడు రాముని మూఁడవసారి యెదుర్కొని పల్కిన మాటలలోఁ గొన్ని :

“మన్నామ మంత్రంబు మానుగా యమదూత చటుల భూతగ్రహోచ్ఛాటనంబు
మత్ప్రతాపప్రాధి మహిమ గంధర్వ యక్షాదిక గహన దావానలంబు
మద్భుజావనములు మహనీయ జయలక్ష్మి విహరించు నుద్యాన విపుల తరులు
మతోవ వేగంబు మత్తారికుల కైల పక్షపాత నివాతపవితరంబు,
అట్టి నాలావు దలపోయు ననువులేక నిఖిల రక్షణ పరయగు నీతిలేక
ఘనతరంబగు నద్వివేకంబులేక పోరొనర్పంగ వచ్చితి బుద్ధి తప్పి.”

—యద్ధ. 2008

ధీరోద్దామనివలె దశాస్యుఁ డెన్నియో యిట్లు గొప్పలుప్రేలినాఁడు. అప్పటికే రెండుసారులు రణవిముఖుడై ‘చావుదప్పి కన్ను లొట్టబోయిన’ రావణుఁ డి పల్లులాడుటఁగాంచి పరిత యతనిపై సానుభూతి కోల్పోవును; వితర్కముచే నాయకాన్నత్యము గుర్తించి యాతనిలో తాదాత్మ్యముఁ బొందును. రాముఁ డి పల్కులువిని ‘మచ్చరము, చలముదలిర్ప, నవ్వుగిన్నయుఁదోపఁగ’ వానిఁ జూచి యిట్లనెను.

“భూమ నిజానుభావ పరిభూత సురాసుర ! నీవు నెప్పుగా
నేమిటి కింతవాడవగు దిందనుమానము గల్గినేర్పునే
నీ మహనీయ శౌర్యమును నీ కమనీయ సమగ్ర ధైర్యమున్
నీ మహిమానుషంగమును నేఁ బరికించి యెఱుంగుదుం జుమి !”

“వీరుండాకృత వీర్యసూనుడు భుజావిఖ్యాత శౌర్యంబునం
 గారాగారమునందు మున్నెలమిమైఁ గాపుంచెనుద్దామ స
 త్సారాసారుడు వాలి వాలి సుమహాసత్త్వండు దుర్వారతం
 జారావారములందు ముంచె నిను కుంభద్విక్రమారంభుండై”

—యుద్ధ. 2011, 2012.

“భూమ...సురాసుర” అనునది అధికేపముఁ దెల్పుసంబుద్ధి ! “ఇంతవాఁడవు”
 “మహానీయ శౌర్యము” “కమనీయ సమగ్రధైర్యము” “మహిమానుషం
 గము” అనెడి విశేషణములు వ్యతిరేక వ్యంగ్యార్థము నిచ్చుసామర్థ్యముతోఁ
 బ్రయుక్తములయినవి. వాలిచేత రావణుఁడు వడ్డ పరాభవము స్మృతికిఁదెచ్చి
 వాలి సంహరియైన రాముఁ డాతని నవలీలగా సంహరించునన్న భావము
 వ్యంగ్యముగా స్ఫురించునట్లొనర్పఁ బడినది. ఇది పరోక్షముగా నాయకుని
 పరాక్రమాతిశయాదులనే సమర్థించుచున్నది. నాయకుని పట్టులలోని వ్యంగ్య
 శక్తి ప్రతినాయక శబ్దవాచ్యమును వెక్కిరించుచున్నట్లున్నది. సంస్కార
 ములలో నిరువురి తారతమ్యము వెల్లడి యగుచున్నది.

నాయకప్రతినాయకులు మహాస్త్రిప్రయోగము లొనర్చుకొనునప్పుడు
 విస్మయ మంగముగా గల యుద్ధవీరము స్ఫురించును. రామరావణ యుద్ధమున
 వారుణసమీర వారణాపత్య నారసింహాది మహామంత్రపూరిత బాణప్రయోగ
 ఘట్టము ఇందుల కుదాహరణము. (యుద్ధ 2047-2061; 2187-2193).
 రసోచితమైన శయ్యాపాకములు, శబ్దార్థాలంకార ప్రయోగములు ఇందు సల
 ఖణముగాఁ గూర్పబడినవి.

నాయక శౌర్యసిద్ధికిఁ దోడ్పడిన యువనాయకాదులగు సుగ్రీవ హనుమ
 ద్విభీషణాంగదాదులయందు గోచరించు నుత్సాహము, శ్రీరామున కండయై
 నిలిచి యనునాయకుండై సర్వోధముల నాయకునకు దీపైన లక్ష్మణుని
 ధర్మోత్సాహము, నాయకయగు సీతాదేవి భర్తృవ్రత దీక్షామతియై ప్రకటించు
 భక్తిశ్రద్ధోత్సాహము, శ్రీరాముని ధర్మనిర్వణమున కంగములై నాయకాశ్రయ
 మైన వీరరసమును పోషించుచున్నవి. అవి యన్నియు సహృదయ సులభ
 వేద్యము లగుటచే నిచ్చట పేర్కొనుట లేదు.

రామాయణము వీర రసప్రధానమైన కావ్యమని ఇంతవఱకు ప్రతిపాదిత
 మైనది. కాని యది కరుణరస ప్రధాన కావ్యమని ఆనందవర్ధనుని నాటినుండి
 ప్రచారములోనికి వచ్చినది. “రామాయణే హి కరుణోరసః స్వయ మాది

కవినా సూత్రితః 'శోకః శ్లోకత్వమాగతః' ఇత్యేవం వాదినా. నిర్యువ్యధశ్చ స పవ సీతాత్యంత వియోగ వర్యంత మేవ స్వప్రబంధ ముపరచయితా" అని ధ్వన్యాలోకకర్త. (ధ్వన్యాలో. పు. 298) దీనినిబట్టి సంస్కృత రామాయణము కరుణరస కావ్యమని పండితలోకమున బహుళ ప్రచారమున నున్నది. ధ్వని ప్రస్థాన కర్తయగు ఆనందవర్ధనుడు "రసః కథానాయకాశ్రయోవా" అని నిబంధించినట్టివాడు రామాయణము కరుణరసాశ్రయమని చెప్పటలో పాఠ కులకు కొంత ఆశ్చర్యము కల్గింపకపోదు. ఇట్టి పరిస్థితియే వెనుక మహాభారత మునకుఁ బట్టినట్లు గమనించియున్నాము.

రామాయణమునందు రాముడు ధర్మపీరుడనియు, అది ధర్మపురుషార్థ ప్రధానమైన మహాకావ్యమనియు వెనుక నిరూపితమై యున్నది. ఆ దృష్టితో సహజముగా రామాయణము వీరరసకావ్యమనియే స్ఫురించును గాని తదన్యముగా నెట్లు భాసించునో దురూహమే! అది కరుణరస కావ్యమనుటకు ఆనంద వర్ధనుడు రెండు ఉపపత్తులను చూపించియున్నాడు. 1. వాల్మీకి శోకము శ్లోక రూపము ధరించి అది రామాయణ కావ్యముగా పరిణతిచెందుట. 2. గ్రంథావసానమున రామునకు జరిగిన సీతాత్యంత వియోగదుఃఖము అనునవి. సంస్కృత రామాయణము బట్టియే అది కరుణరసప్రధాన కావ్యము కాక వీరరసప్రధానమనియే కావ్య కళాతత్త్వ ప్రకాశికలో నిరూపితమైనది. సామాన్యముగా షట్కాండ పరిమితమైన తెనుఁగు రామాయణములో—అందును నేను గ్రహించిన భాస్కర రామాయణములో—కథాంతము శ్రీరామ పట్టాభిషేకముతో ముగియుచున్నదికాని సీతాత్యంత వియోగదుఃఖముతో కాదు. అట్టిది తిక్కన, పాపరాజుల ప్రత్యేక కావ్యమగు ఉత్తర రామాయణమున ఉన్నను ఇది ఇచ్చట ఉపాదేయము కాదని నా మనవి. అందుచే ఈ రామాయణ కావ్యము దుఃఖ వర్యవసితము కాజాలదు. గ్రంథాదిని బట్టి చూచినను, ప్రధాన రామాయణ కథ దశరథుని పరిపాలనతో ప్రారంభించును కనుక అచ్చట దుఃఖప్రసక్తి కవకాశము లేదు, శ్లోకరూపకావ్యముగా బరిణమించినది కనుక వాల్మీకి శోకమును గ్రహించినను ఆ కథ గ్రంథమున కుపోద్ఘాతమే కాని కథా శరీరమున జేరఁదగినది కాదు. అందువలన అతని శోకమువలన కావ్యమునకు కరుణరస ప్రాధాన్యత సంక్రమింపదు. ఔచిత్యదృష్టితో చూచినను, ధర్మపీరుడగు నాయకుని మహాకావ్యమునకు కరుణరసము ప్రధానమగుట సమంజసముగా కన్పట్టు - అందుచేత సాధింపఁదగినది యేమియు నుండదు కనుక. ఔపదేశిక

దృష్టితో చూచినను “ధర్మార్థకామమోక్షేషు వైచక్షణ్యం కలాసుచ” అను భావహా వాక్యమును బట్టి ధర్మమునకు వీరరసము అనుదూపరసముగా నిరూపింపఁబడినప్పుడు లట్టి ధర్మప్రధాన కావ్యమున తదనురూపమైన వీరము నిబంధింపఁబడుట సమంజసము కాని తద్విరూపముగా కరుణరసము కానేరదు. ఎటుచూచినను నా యభిప్రాయము రామాయణము వీరరస కావ్యమని చెప్పుటకే మొగ్గుచూపుచున్నది.

మచ్చున కొక్క రామాయణ రస విమర్శన మొనర్చితిని. ఇట్లే రంగనాథ రామాయణము మొదలు రామాయణ కల్పవృక్షము వఱకుఁ గల తెలుఁగు రామాయణ కావ్యము లన్నింటిని సహృదయు లీ దృష్టితో నన్వయించుకొని రసవిమర్శన మొనర్చుకొందురని తలంచుచున్నాను!

3. ఆంధ్ర మహాభాగవతము

భగవత్తత్త్వమును, భగవదవతార లీలా విశేషములను, భగవద్భక్తుల భక్తిమయ జీవితగాథలను వర్ణించు గ్రంథము భాగవతము. ఇతివృత్త సంవిధాన మిట్లు మువ్వధముగా ముడివడియున్నను భాగవతము భగవత్తత్త్వ నిరూపణమే ప్రధానముగా, దద్గుణ మాహాత్మ్యకీర్తనాత్మకముగా వరలుచున్నది. అవతార లీలాదులయం దద్భుతచర్యలు అధికముగా వర్ణితములగు చుండును. భాగవత జీవితములు భక్తిరసభరితములై భగవత్కృపా సంపాదనోత్సక్య సమన్వితములై సాగి చివఱకు భగవదద్భుత ప్రసాదలాభ పర్యవసాయులయి యొప్పును. అందువలన నిం దంగిరసము వీరమగుటకు వీలులేదు.

ఒక్క సత్యమును ప్రతిపాదించుటకై పెక్కుపపత్తులు సంతరింపఁ బడినట్లు భాగవతమున భగవత్తత్త్వ నిరూపణము కొఱకై అవతారగాథలను, భక్తి గాథలను, ఇతిహాసోచిత రాజవంశ చరిత్రములను, తత్త్వబోధలను ఒక్కచో గుది గూర్చఁబడి భాగవతమును వస్తుప్రధాన కావ్యముగా నొనరించుచున్నది. ఈ గాథలన్నియు, విష్ణుపద సాగరసంగమ మొనర్చు మహా తరంగిణులే. వీనిలో నీద మొదలిడిన ప్రతిపఠితయు తత్పవిత్ర జలసేచనముచే పవిత్రీకృతుఁడయి తత్సాగర గాంభీర్యమును గాంచి విస్మయాత్మకుఁడై తల్లినమైపోక మానఁడు. పోతనగారి పల్కులలో :

“ఇంచుక మాయలేక మది నెప్పుడుఁ జాయని భక్తితోడ వ
ర్తించుచు నెవ్వఁడేని హరిదివ్య పదాంబుజ గంధరాశి నే

వినుచు; నతంఁడెఱుంగు నరవింద భవాదులకై న దుర్లభో
దంచితమైన యాహరి యుదార మహాద్భుత కర్మమార్గముల్”

[ప్ర. స్కం. 38.

ఇందు రసవిషయకములుగా గమనింపవలసిన విషయములు రెండు : ఒకటి : భక్తులు పాయని భక్తిగల్గి పైర్పాదిగుణ సమన్వితములై హరిదివ్య పదాంబుజ సేవయందు అనంతప్రతోత్సాహముఁ బ్రకటింతురనియు; రెండు; హరి వారిపల్ల అద్భుతావహములగు వర, దానాదులచేఁ బ్రసన్నుడయి యోదార్యమును బ్రకటించుననియు తాత్పర్యము తేలుచున్నది. ఇంగు ప్రథమాంశమున భక్తి వీరమున కాస్పదము కొంతకలదు. రెండవ యంశమునందు వీరరస జనకమగు నద్భుతమున కవకాశము మెండుగానున్నది.¹ హరిచేయు నద్భుత కర్మమార్గములకు మూలము భక్తుల యుత్కటభక్తియే అవతార లీలందును లీలామానుష విగ్రహుడగు భగవంతుఁడు చాలవఱకు నరునివలెనే విక్ర మోత్సాహోదులఁ బ్రకటించినను కొన్నియెడల దైవాంశమును బ్రకటించి యద్భుతములఁ బ్రదర్శించుటఁ గాంచుచున్నాము. అద్భుతావహములుగాక అపూర్వ కార్య సాధనోత్సాహోదు లెచ్చటనైన వారినాశ్రయించి పోషణఁగాంచినచో నచ్చట గూడ వీరరసస్ఫూర్తి గలుగు నవకాశము కలదు. ఇట్లేన్నివిధముల వీరము స్ఫురించినను అది అంగభూతమే యగునుగాని యంగి కాజాలదు. భాగవతమున నంగిరసము భక్తియనియే విమర్శకుల యభిప్రాయము.

“శ్రీమద్భాగవతము సాహిత్యశాస్త్రమున గొప్పవిప్లవముఁ దెచ్చి పెట్టెను. చాలకాలమువఱకును రసము లెనిమిదియే యను వాదముండెను. తర్వాత శాంతము రసముగా నంగీకరింపఁబడి రసములు తొమ్మిదియయ్యెను. భాగవతప్రచారానంతరము మఱిరెండు రసములుగా గ్రహింపఁబడినవి. వాత్సల్యభక్తులు రెండును రసములని వాదంపఁబడెను. కాని విశ్వనాథాదులు కొందఱు వీని నంగీకరింపలేదు. చైతన్యస్వామి శిష్యులలో ముఖ్యుడగు రూపగోపస్వామి యీ విషయమై చర్చించి వీనికి రసత్వము సిద్ధాంతీకరించుటయే గాక తాను రచించిన “ఉజ్జ్వల నీలమణి, భక్తరసామృతసింధువు” అను గ్రంథములందు శృంగార భక్తిరసములకు విభావానుభావ సాత్త్విక వ్యభిచారి భావములను సమన్వయించి, స్థిరీకరించినాఁడు. “.....” పోతన భాగవతమున ప్రాసినంత శృంగారరసము నెవ్వరును రచయింపలేదు. కాని యావ

1. ....“5 విభులీల అద్భుతములు!” —ద్వి. స్కం. ప. 60.

ద్వంద్వము వశించినతరువాత పర్యవసించునది భక్తిరసము. శృంగార మంగము, భక్తి యంగి. దీనిని మధురభక్తి యందురు.”¹ అని కీ. శే. కురుగంటి సీతారామయ్యగారు.

చతుర్వర్గములందు మోక్షార్థఫలద మీ భాగవతము. మోక్షసాధన కుత్తమసాధనము భక్తియని యిందు ప్రతిపాదితము. బ్రహ్మయే యట్లు నిశ్చయించెనని భాగవతము—

“నిను మంభోజభవుండు మున్ను మదిలో వేదంబు ముమ్మాటు ధ
ర్యనయజ్ఞిత్వముతోడ నెంతయుఁ బరామర్శించి, మోక్షంబు ద
క్కిన మార్గంబున వెంట లేదనుచు భక్తిం జింతసేసెన్ జనా
ర్థను నాత్మాకృతి నిర్వికారుఁడగుచుం దన్మార్గ నిర్ణేతయై.”

—ద్వి. స్కం. 35.

మోక్షపురుషార్థము గమ్యమైనను ధర్మార్థ కామసాధన ప్రవృత్తులగు కొందఱు తత్సంపాదనాయత్త చిత్తులై హరిభక్తియుక్తిచే కృతార్థులగుటయు కలదు కావున ఉద్వేగభక్తి త్రిపురుషార్థ సాధనోత్సాహము వీరమనుట కవకాశము కలుచున్నది. భాగవతమునఁ బ్రతిపాదితమైన భక్తి నవ విధములు. అవి :

“శ్రవణం కీర్తనం విష్ణోఃస్మరణం పాదసేవనమ్
అర్చనం వందనం దాన్యం సఖ్య మాత్మ నివేదనమ్.”

ఇట్టి విభాగ ప్రతిపాదనము మొట్టమొదట భాగవతమునందే జరిగినది. తద్భక్తి నిరూపణమే భాగవత తాత్పర్యము.

వ్యాసభట్టారక విరచిత సంస్కృత మహాభాగవతమును బమ్మెరపోతరాజు ప్రధానముగాఁ తెనుఁగు చేసెను. వెలిగందలనారయ, ఏర్పూరిసింగయ, గంగయ అను ముగ్గురు కవులుగూడ భాగవత రచనమునఁ బాల్గొనిరి. ప్రతి కవియు తన వ్యక్తిత్వము ప్రతిబింబించు కవిత్వమిందు సంతరించినను, సంపూర్ణ కావ్య దృష్టితో నవి ఏకస్వరూపముగనే భాసించుచున్నవి. వీరిలో జన్మతః భక్తుడయి, కవనమును భక్తికి సాధనముగా మలచి, ఆరాధన విశేషముగా భావించి, గంగా ప్రవాహమువలె దానిని బ్రవహింపఁజేసి భక్తి రసాస్వాదనభాగ్యము తెలుఁగు బిడ్డల కందించిన యపర భగీరథుఁడు బమ్మెరపోతన స్వతః అనుభవించి, అందు జీవించి రచించిన భక్తి కావ్యముగుటచే నాతని యావేశము ప్రత్యక్షరమునను

మూర్తిభవించి పతిత నాకట్టి వారికి నట్టి యపూర్వ భక్త్యావేశాదులఁ గల్గించి ముందుకుఁ ద్రోసికొనిపోవుచుండును, ఆగ్రంథమునంటి నా స్తికుఁడ నన్నవాఁడు నా స్తి!

భగవద్భక్తులలోఁ గడు చిన్నవాఁడును, గుణములఁ గడు పెద్దవాఁడు నైనవాఁడు ధృవుఁడు. భక్తాగ్రగణ్యుఁడగు నారదుఁ డాతనినిగూర్చి కీర్తించుచు నిట్లనినాఁడు.

“పతియె చైవంబుగా భావంబులోపల దలంచు సునీతినందను తపః ప్ర
భావము క్రియ ధర్మ భవ్యనిష్ఠలఁ బొందఁజాలరు బ్రహ్మర్షి జనము లనిన
క్షత్రియకులు నెన్నఁగానేల యెవ్వఁడు పంచ సంవత్సర ప్రాయమునను
సురుచి దురుక్తుగ్ర శర భిన్నహృదయుఁడై మద్యాకృష్టిహితబోధ మతిఁ దనర్చి
వనమునకు నేఁగి హరిభక్తి వశతనొంది యజితుఁడగు హరి దనవతుఁడై చరింపఁ
జేసి, వెన దత్పదంబును జెంచె; నట్టి హరిపదంబును బొంద నెవ్వరికిఁ దరము?”

—చతు. 380.

ధ్రువచరిత్ర సారమును నారదుఁడు ప్రశస్తముగాఁ బ్రపంచించినాఁడు. ఐదేండ్ల వయస్సుగల పిన్నవాఁడు పినతల్లి మాటలవలన శరబాధితుని వోలె హృదయ మున వ్యథచెంది పతివ్రతాతికలమగు తల్లియొద్ద కేగి విన్నవించు కొనినాఁడు. ఆభిమాన ధనుఁడగు ధ్రువుని హృదయము ప్రతీకారవాంఛతో నుడికిపోయినది. కార్యసాధనలోఁ దోడుపడు వానికొఱ కన్పేషించినాఁడు. “నీవధోక్షజు పద పద్మము లాశ్రయింపు పాయక!” యను పినతల్లి మాటలే మార్గదర్శకము లైనవి. కృతనిశ్చయుఁడై నిశ్చలబుద్ధితో తపోవనమున కరుగఁదొడఁగినాఁడు. ఆ విషయ మెఱిగిన నారదుఁ డాశ్చర్యపోయినాడు. “మానభంగమునకు సహింపని క్షత్రియుల ప్రభావం బద్భుతముకదా! జాలకుండయ్యుఁ బినతల్లి యాడిన దురుక్తులు చిత్తంబునం బెట్టిచను చున్నవాఁడ”ని తత్పరీక్షార్థము మాటల వైఖరి మార్చి “ఓ జాలకా! నకలసంపత్సమృద్ధంబగుమందిరంబు దెగడి యొంటి నెంచునేగెద”వనుచు జాల్య క్రిడాదులయందాసక్తి కల్గునట్లు పత్కి, పరమేశ్వరానుగ్రహ సంపాదమందలి దుర్లభత్వమును దెలిపి యాతనిఁ గదలించినాఁడు. ధ్రువుఁడు చలింపక “నవత్ని మాతృవాగిషు క్షతంబగు వ్రణంబు భగవద్ధ్యానయోగ రసాయనంబున మాపికొందు.... ఈశమంబు సుఖ దుఃఖహతాత్ములగు పురుషులకు దుర్గమంబని కృపాయత్తుండవైన నీచేత వినం బడె; నట్లయినం బరభయంకరంబగు తాత్రధర్మంబు నొందిన యవిసీతుండనగు నేను సురుచి దురుక్తిబాణ నిర్భిన్న హృదయుండనగుట మదీయ చిత్తంబు

శాంతి నిలువదు; కావునం ద్రిభువనోత్కృష్టంబు, ననన్యాధిష్ఠితంబునగు పదంబు బొంద నిచ్చించిన నాకు సాధుమార్గంబు నెఱిగింపు”మని పల్కినాడు. ఇందు ధ్రువునియందు క్షత్రియోచితమానవీరము ప్రస్ఫుటముగా గోచరించుచున్నది. అపూర్వ కార్యసాధనోత్సాహ మాతని ప్రతిమాటలోను చిప్పించుచున్నది. పెద్దల యందు భక్తి, సమయోచిత వచన రచనానైపుణ్యము, నిశ్చల ధైర్య శౌర్యములు, కులధర్మోచితములగు నహంకారాదులు, ధర్మప్రవణైకశీలము మొలగు ఉత్తమగుణము లాతని యుత్తమవీరునిగాఁ దీర్చిదిద్దుచున్నవి “ధీరుల్ విఘ్ననిహన్యమానులగుచున్ ధృత్యున్నతోత్సాహులై ప్రారణార్థము లుజ్జగింప” రను భర్తృహరిసూక్తి ధ్రువునియం దన్వర్థమైనది.

త్రిభువనోత్కృష్టస్థానమునుగోరి ధ్రువుడు ఘోరతపమొనరించినాడు. ఇది అర్థసాధనకై ధర్మప్రధానదృష్టితో నొనర్చిన యత్నము. కావున తపశ్శర్యోత్సాహము తపోవీర మనఁదగియున్నది. ధ్రువుని తపస్సు విభావాది పరిపుష్టితో పోతనగారిచే వర్ణితమై యున్నది. (చతుర్థ 270 - 271) నారాయణ కీర్తనారూపమగు భక్తి యాతని తపోవీరమున కంగము, తపఃఫలోదయానంతరము ధ్రువుఁడు -

“(అనఘ) పినతల్లి దన్నుఁ బల్కిన దురుక్తి బాణవిధాత్ముఁడగుచుఁ దద్బాషణములు చిత్తమందుఁ దలంచుటఁ జేసి ముక్తి గోరమికి నాత్మలో వగఁ గూరుచుండె.”

—చతుర్థ. 299.

ఆ వగయే జీవితాంతమువఱకును భగవద్భక్తి నాతని హృదయమునఁ జెదరక నిలిపినది. ఉత్తముఁడు హిమవంతమున నొక యడునిచేఁ జంపఁబడినపుడు ధ్రువుఁడు కోపామర్షశోక వ్యాకులచిత్తుడై గుహ్యకులపై జైత్రయాత్ర సాగించెను. అందవక్రపరాక్రమ మెంతయో ప్రకటించియు శత్రుమాయా జాలముల నెదుర్కొనలేక యుండఁగా మునిజ్ఞాపితమై నారాయణశాస్త్రమాతనికి స్ఫురణకు వచ్చుటచే వారి నెల్ల నణఁపఁగల్గెను. ఇం దాతని యుద్ధవీరము కొంత స్ఫురించుచున్నది. అది యద్భుతమిత్రము. ధ్రువుఁడు భ్రాతృవధాభి తప్తుడై కావించు యత్నమాతని పవిత్రభక్తి చరిత్రమునకుఁ దగినది కాదని స్వాయంభువమనువు ప్రబోధించి యాతనిని ధర్మమార్గైక్ ప్రవణునిగా నొనర్చి యావజ్జన్మాంతము భక్తివీరునిగనే బ్రతుకునట్లొనర్చెను. ధ్రువుని జీవిత ప్రథమ ఘట్టమున ధర్మార్థసాధనకు భక్తియంగమై నిలిచినది; ఆ పైన మోక్షసాధన

కంగమై నిలిచి పెంపెక్కినది. ఇట్లు చతుర్వర్గసాధనకు భక్తి నంగముగాఁగొన్న యాతని జీవితము వీరరసవిశ్రాంతము.

“ధర్మార్థ కామ మోక్షాఖ్యం య ఇచ్ఛే ప్రేయ ఆత్మనః
ఏకం ప్యేవ హరే స్త్రుత కారణం పాదసేవనమ్.”

అను నారదోక్తి ప్రహ్లాదుని జీవితాదర్శము. అతనిగాఢఁ జదివిన పఠితలును దదాదర్శమునే అనుసరింతురు.

పరమభక్తాగ్రగణ్యుఁడు ప్రహ్లాదుఁడు. ఇతఁడు సహజ సంవర్ధమాన నిరంతర విష్ణుధ్యాన నిరతుఁడు. తనయందును సర్వభూతములందును సమ హితత్వము నెఱపువాఁడు; గురుజనసేవా పరతంత్రుఁడు; కామరోషవ్యసన గర్వాదులకును లోనుగాని మహితమూర్తి; పగవారిచేతను, తనవారిచేతను, సురేంద్రాదులచేతను కీర్తినందిన యశఃకాయుఁడు; ఆతఁడు మూర్తి కట్టిన ధ్యానము; పండిన విజ్ఞానము.

“పానీయంబులు ద్రావుచుం గుడుచుచున్ భాపించుచున్ హాసలీ
లానిద్రాదులు సేయుచుం దిరుగుచున్ లఱించుచున్ సంతత
శ్రీనారాయణ పాదపద్మయుగళీ చింతామృతాస్వాద సం
ధానుండై మఱచెన్ సురారి సుతుఁ డేతద్విశ్వమున్....” —నప్త. 123.

ప్రహ్లాదుని భక్తి పరీక్షాయత్నములు—ఒక దృష్టితో — హిరణ్యకశిపునిచేఁ జేయఁబడినవి. నయమును, భయమును, హింసను ప్రయోగించి తండ్రి బాలుని హృదయము నన్యథా మరలింప యత్నించినాఁడు. ప్రతి ప్రయత్నము ప్రహ్లాదుని భక్తిని పటిష్ఠ మొనర్చినది. కాని దాని నావంత కదలింపలేక పోయినది. “ఈ దానవశ్రేణికిన్ వై కుంఠుండు కృతాపరాధుఁ డతనిన్ వర్ణింప నీ కేటికిన్” అని కొమరుని గుండెలో విషభావములు నింప యత్నించినాఁడు కాని అతనియందవి విపరీత ఫలమునిచ్చినవి.

“మంచార మకరంద మాధుర్యమునఁ డేలు మధువంబు బోవునే మదనములకు” అని నిదర్శనములఁ జూపించుచు—ప్రహ్లాదుఁడు :

“అంబుజోదర దివ్య పాదారవింద చింతనామృతపాన విశేషమత్త
చిత్త మేరితి నితరంబు జేరనేర్పు వినుతగుణశీల! మాటలు వేయునేల?”

—నప్త. 150.

అని యసమ్మోహోద్భవసాయములతో స్థైర్యమును వెల్లార్చినాఁడు. తండ్రి తన విద్యాభ్యాసముఁ గూర్చి ప్రశ్నింపగా.

“చదివించిరి నను గురువులు చదివిత ధర్మార్థ ముఖ్యశాస్త్రంబులు; నే
జదివినవి గలవు పెక్కులు చదువులలో మర్మమెల్ల జదివిత తండ్రి !”

—సప్త. 186.

అని కుమారుని సమాధానము. ఇందు విద్యావీరము ప్రస్ఫుటముగా గోచరించుచున్నది. ధర్మార్థ ప్రభావములగు శాస్త్రములను. మాత్రమేగాక నసంఖ్యాకములగు చదువు లాతఁడు చదివి, వాని విమర్శనముల నన్నింటిని తెలిసికొంటి నని చెప్పుటలో తత్త్వరహస్య ప్రతిపాదమునందు వినయాతిశాయికాని యహంకారము గోచరించుచున్నది. వైశారద్యాది అనుభావములు, హర్షౌత్సుక్యాదులు సంచారి భావములు—వీనిచే బుష్టమైన యుత్సాహ మిందు విద్యావీరముగా స్ఫురించుచున్నది.

ప్రహ్లాదుఁడు పగవారిని పొగడుట తండ్రికి నిప్పులు చెరిగినట్లైనది. ఉగ్రుఁడై యాతఁడు హింసాకాండకు దిగినాఁడు. పుత్రుని శూలములఁ బొడిపించినాఁడు, ఏనుఁగులచేఁ ద్రొక్కించినాఁడు ; ఇట్లే పాముల గఱిపించియు, మంటల వేయించియు, జలధిలోఁ ద్రోయించియు, విషముఁ బెట్టించియు, కొండలపైనుండి దొర్లించియు నిర్ణయఁడై శిక్షించినాఁడు. కాని అన్నిటి కా జాలుఁడు ధీరుఁడై నిలిచి—“మాటి మాటి”కి—

“వన్నగశాయి ! యో దనుజ భంజన ! యో జగదీశ ! యో మహా

వన్న శరణ్య ! యో నిఖల పావన ! యంచ నుతించుఁగాని, తాఁ

గన్నులనీరు డేఁడు; భయకంప సమేతుఁడుగాఁడు.”

—సప్త. 194.

దుస్సహమైన బాధలను ప్రహ్లాదుఁడు దురుభక్తియుక్తుఁడై దేవుని నంతః ప్రసన్నునొనర్చుకొని తన్మయత్వమున సహించెను. ఇచ్చట భక్తి కంగమైన సహన వీరము గోచరించుచున్నది, అది దుర్నిరీత్యమై శత్రువులకు దుఃఖభాజనమైనది. హిరణ్యకశిపుఁడు—ప్రహ్లాదుఁడు మహా ప్రభావసంపన్నుఁడనియు, వాని కెందును భయములేదనియు, వానితోడి విరోధంబునఁ దనకు మృత్యువు సిద్ధించుననియు నిర్ణయించి, చిన్నవోయి ఖిన్నుఁడై విషణ్ణుడైనాఁడు (సప్త. 205). ఇట్టి విషాదము ప్రహ్లాదుని సహన వీరమును బోషించుచు తస్మాహత్మ్యముఁ బ్రకటించుచున్నది.

గురువులు చెప్పు లౌకిక విద్యలయందు ప్రహ్లాదునికి మిథ్యాభావము కలదు కావున వానిని సరకుఁసేయఁడు. పై పెచ్చు తోడి విద్యార్థులఁ బిలిచి—

“గురువులు దమకును లోఁబడు తెరువులు నెప్పెదరు; విష్ణు దివ్యపదవికిం

తెరువులు నెప్పరు; చీకటిఁ బరువులు పెట్టంగనేల ? బాలకులారా !” —సప్త. 246.

అని 'తమసో మా జ్యోతిర్గమయ' అను పాతమును బోధించి,

“అడుదము మనము హరి రతిఁ బాడుద మేప్రాద్దు విష్ణు భద్రయశంబుల్
వీడుదము దనుజ సంగతిఁ గూడుదము ముకుంద భక్తకోటిన్ సూటిన్”

—సప్త. 248

అని భక్త్యుత్సాహ ముత్కటముగాఁ బ్రదర్శించియున్నాఁడు. ఇందు భక్తిపీఠ స్ఫూర్తి సుస్పష్టము.

హిరణ్యకశిపుఁడు ప్రత్యర్థియై విష్ణువుకన్న తనకాధిక్యము గలదని ప్రహ్లాదుని ముందు పీఠోక్తులు పల్కినాఁడు. దానికి తనయుఁడు వినయము వీడని యుత్సాహముతో సమాధానము నిచ్చి విష్ణుతత్త్వమును ప్రవచించినాఁడు. ఇం దాతని భక్తిజ్ఞానపీఠము లనన్యసామాన్యములు. వారిరువురి సంభాషణ వైఖరిని గమనించినచో నిది తేటతెల్లమగును.

హిరణ్య :

“బలవంతుఁడ నే జగముల బలములతోఁ జనక, పీఠభావమున మహా
బలుల జయించితి నెవ్వని బలమున నాడెదవు నాకుఁ బ్రతిపీరుఁడవై”

ప్రహ్లా :

“బలయుతులకు దుర్బులులకు బలమెవ్వఁడు ? నీకు నాకు బ్రహ్మాదులకున్
బలమెవ్వడు ? ప్రాణులకును బలమెవ్వం డట్టివిభుఁడు బల మనురేంద్రా !”

—సప్త. 262, 264.

హిరణ్యకశిపునియం దహంకార గర్వామర్షాదులు గూడుకట్టుకొని యుద్ధతిఁ బ్రదర్శించుచున్నవి. ప్రహ్లాదునియందు వినయ ప్రధానమగు భక్తిభావము, విష్ణు ప్రాశస్త్య ప్రతిపాదనోత్సాహము వ్యక్తములగుచున్నవి. హిరణ్యకశిపుని శక్తిప్రతాపాదులు విభావములు; అతని పల్కు లుద్దీపనములు; ప్రైర్యధైర్యోత్సాహప్రభావాధిక్షేపాదు లనుభావములు; ధృత్యావేగోత్సాహప్రబోధాదులు సంచారిభావములు—వీనిచేఁ బుష్టమయిన యుత్సాహము ప్రహ్లాదాశ్రితమై భక్తిపీఠముగాఁ బఠితకు స్ఫురించుచున్నది.

హిర :

“ఎక్కడగలఁ డే క్రియ నే చక్కటి వర్తించు నెట్టిజాడను వచ్చుం
జక్కడకు నిన్ను విష్ణునిఁ జెక్కులు ప్రేతెదవు వాని భృత్యుని పగిదిన్.”

ప్రహ్లా :

“ఇందుగలఁ డందులేడని సందేహము వలదు; చక్రి సర్వోపగతుం
డెందెందు వెదకిచూచిన నందందే కలఁడు దానవాగ్రణి వింటే”

—సప్త. 272, 275.

హీర :

“డింభక ! సర్వస్థలముల సంభోరుహ నేత్రుఁ డుండుననుచు మిగుల సం
రంభంబునఁ బలికెడ వీ స్తంభంబునఁ జూపఁగలవె చక్రిన్ గిక్రిన్”

ప్రహ్లా :

“అంభోజాసనుఁ డాదిగాఁగఁ దృణ పర్యంతంబు విశ్వాత్ముడై
సంభావంబుననుండు ప్రోడ విపుల స్తంభంబునం దుండఁజే
స్తంభాంతర్గతుఁడయ్యు నుండుటకు నే సందేహమున్ లేదు; ని
ర్దంభత్వంబున నేఁడు గానఁబడు బ్రత్యక్ష స్వరూపంబునన్”

—సప్త. 279, 282.

పద్యములన్నియు వీరరససోచిత ప్రసాదగుణ సమన్వితములు. ఇందుఁ బ్రాసఁ గూర్చుటయందు చమత్కారము కలదు. మొదటి పద్యమున ద్విత్యమగు పరుషాక్షరము ప్రాసగానుండి హిరణ్యకశిపునిలోని కర్కశత్యము, క్రోధము, రోషము బయలుపెట్టుచున్నది. రెండవ పద్యమునందలి బిందుపూర్వక సరళాక్షరప్రాసము ప్రహ్లాదునందలి వినయభక్తి భావములను ధ్వనించుచున్నది. చివటి రెండు పద్యములందును బిందుపూర్వక స్థిరాక్షర ప్రాసము వీరులయందేర్పడిన సమానోత్సాహము వ్యక్తముచేయుచున్నది. ‘చక్రి గిక్రి’ యనుటలోఁ బ్రతినాయకుని అనాదరణము, ఆపై ప్రహ్లాదునియందు విష్ణుతత్త్వ ప్రతిపాదనోత్సాహము నుత్కటముగా గోచరించుచున్నది. ఇట్లు ప్రహ్లాదుని చరిత్రము నందు భక్తి హిరణ్యకశిపుని ప్రతికారముచే ధ్రువపడి జ్ఞానవంతమై సువ్యాప్తమై రసస్థాయి నంది శోభిల్లు చున్నది.

ధ్రువ ప్రహ్లాదులవంటి భక్తుల జీవితములందేగాక వీరము భాగవతగత రాజచరిత్రము లందును వివిధ రూపములతో నాస్వాదిత మగుచున్నది.

అర్జునుఁడు పుత్రఘాతయైన అశ్వత్థామ నవమాన మొనరించి ద్రౌపదీ ధుఃఖమును కొంత యువశమింపఁజేసెను. ఆ ఘట్టమున నాతని నాశ్రయించిన యుద్ధోత్సాహము ప్రశంసాపహము. పుత్రుల మరణవార్త విని, ద్రౌపది కంటికి కడవఁ గట్టినది. అర్జునుఁడామెను బుజ్జగించుచు తద్ధుఃఖకారకుడైన యశ్వత్థామను గూర్చి పరుషోక్తులతో ప్రతిజ్ఞ నిట్లు పల్కెను.

“ధరణీశాత్మజ వీపు; నీపు వగవన్ ధర్మంబె ? యా ద్రౌణి ని
ష్కరుణుండై విదళించె బాలకుల; మగ్నాండివ నిర్ముక్త భీ
కర బాణంబుల నేఁడు వాని శిరమున్ ఖండించి నేఁ చెత్తు; ద
చ్చిరముం ద్రొక్కి చలంబులాడు మిచటన్ శీతాంశు బింబాననా !”

—ప్రథ. 110.

పుత్త్రహంతకుని చావు చూచినచో భార్యకుఁగొంత దుఃఖభారము తీరునని యాతని యూహ. ఉద్రేకముతో నట్టిప్రతినిఁజేసినాఁడు గాని ధర్మాధర్మ విచక్షణ యచ్ఛటలేదు. ఆక్షణమున నామెకుఁ గొంత మనశ్శాంతి పర్పడినది. కృతప్రతిజ్ఞా నిర్వహణోత్సుకుఁడై హరి సారథిగా ద్రోణిపై రథము నడిపించెను. ఇందలి యర్జునుని రణవీరము సువ్యక్తము. దీని కంగముగా ద్రోణిగతమగు భయపలాయనాదులు వర్జితములు.

“తన్నుం జంపెదనంచు వచ్చు విజయున్ దర్శించి, తద్ద్రోణి యా
పన్నుండై శిశుహంతగావున నిజప్రాణేచ్ఛఁ బాఠెన్ వడిన్
మున్నా బ్రహ్మ మృగాకృతిం దనయకున్ మోహించి క్రిడింపనా
నన్నుండౌ హరుఁ జూచి పాటు పగిదిన్ సర్వోద్రయ భ్రాంతితో.”

—ప్రథ. 112.

ఇందలి యుపమానము నాయకుని వీరమున కత్యంత శోభావహ మగుచున్నది. “హరి” శబ్దము నాయకవిజయ సూచకము. ‘సర్వోద్రయ భ్రాంతితో’- ననుటలోఁ బ్రతినాయక భయాతిరేక ద్యోతకము. ఆపన్నుఁడు, శిశుహంతకుఁడు అయిన ద్రోణి “విజయు” దర్శించెననుటలో నాయకుఁడు విజయార్థియై తత్సాధనోత్సాహము వ్యక్తపఱచుచున్నాడని స్పష్టపడుచున్నది. ఆ పైన నిరువురును దివ్యాస్త్రప్రయోగముతో నాశ్వర్యావహమగు యుద్ధమొనర్చిరి. అదియు నాయక రణవీరమున కంగమే.

అశ్వత్థామ విజయుని చేజిక్కిను. కృష్ణుఁడాతఁడు వధ్యుడని అర్జునునిఁ బరికొల్పెను. కాని యాతఁడు రెండుధర్మములమధ్య చిక్కుకొనినాఁడు. “బ్రాహ్మణో నహంతవ్యః” అనునదియొకటి, కృతప్రతిజ్ఞ నుల్లంఘింపఁగూడదని మఱియొకటి. ఇందు మొదటిదే బలీయమైనదని ఆతనికి స్ఫురించినది. వెంటనే పరుషమహాపాశ బద్ధపాణియగు ద్రోణిని ద్రోపది కట్టెడుట నుంచెను. అశ్వత్థామ బాలవధాపరాధజనితలజ్ఞాతిశయముచే గ్రుంగిపోయినాఁడు. దయామతియైన ద్రోపది యాతనిని మెల్లనిమాటల మందలించి, ద్రోణభార్య పుత్త్రశోకముచే గతించునేమోయని జాలిపడి కృష్ణార్జునులఁ గాంచి యిట్లనినది.

“ద్రోణునితో శిఖం బడక ద్రోణకుటుంబిని యున్నదింట; న
క్షీణ తనూజ శోక వివశీకృతనై విలపించు భంగి నీ
ద్రోణిఁ దెరల్చి తెచ్చుటకు దైన్యము నొందుచు వెంత పొక్కునో;
ప్రాణవిముక్తుడైన నతిపాపము; బ్రాహ్మణ హింస మానరే.” —ప్రథ. 132.

పుత్రశోక మనుభవించిన మాతృమూర్తి ద్రౌపది. కాపుననే ద్రౌణిమాత యనుభవించు దారుణ దుఃఖము నూహించి కరగిపోయినది. తనంత తానై అద్భుతుని కాళ్ళవ్రేళ్ళ పడి బాపని చంపవలదని బ్రతిమిలాడినది. దానికి ధర్మ దృష్టిని జోడించి తన దయను పోషించుకొనినది. శత్రువీరుని దుష్కృత్యమును సహించి యున్నతాదార్యమును, ఊసును ప్రదర్శించినది. ఆమెయం దప్పుడు దయాపీఠము తురంగలించినది.

ఇచ్చట అద్భుతుని ప్రతిజ్ఞ పూర్తికాలేదు. అది వీరునిపట్ల యధర్మమే యగును. అందువలన ధర్మస్వరూపుఁ డగు నారాయణుఁడు ధర్మసూక్ష్మమును ప్రతిపాదించెను. దాని ననుసరించి—

“విశ్వస్తుత్తుఁడు శక్రసూనుఁడు మహావీరుఁడు ఘోరాసిచే
నశ్వత్థామ శిరోజముల్ దఱిగి చూడాంతర్మహారత్నమున్
శశ్వత్కీర్తి వెలుంగఁ బుచ్చుకొని పాశవ్రాత బంధంబులన్
విశ్వాసంబున నూడ్చి త్రోచె శిఖిరోర్విభాగముం బాసిపోన్ ” —పూర్వ. 139.

ప్రతినిాయకున కీ యవమానము మరణమునకన్న హీనము. దానివలన నద్భుతుని ప్రతిని తీరినట్లయినది. బ్రహ్మహత్యాపాపము కలుగలేదు. నాయకునియందు ధర్మ, యుద్ధ పీఠములు పరిశుద్ధముగా స్ఫురించుటకు వీలు కల్గినది. ద్రౌపది దయాపీఠము దీనికంతటికి జీవతుల్యమై శోభించుచున్నది.

భాగవతోత్తముఁ డగు అంబరీషు నందు ధర్మపీఠము ద్వాదశీవ్రత నిర్వహణమునందు గోచరించును. విష్ణువుఁ గూర్చి తప మొనర్చి చక్రము వడసి పరమభక్తుఁడై వ్రత మొనర్చుచున్న సమయమున దుర్వాసుఁ డతిథియైవచ్చెను. రాజాతనిని ద్వాదశీపారణ కాహ్వానించెను. దుర్వాసుఁ డంగీకరించి స్నానము సేయుట కరిగి కాళిందీ నదియందు ధ్యానమగుఁడయ్యెను. ద్వాదశీతిథి పూర్తి కావచ్చినది. రాజునకుఁ బారణసేయని దోష మేర్పడునని యొక వైపునను, బ్రాహ్మణాతిక్రమ దోషము కల్గినని మఱియొక వైపునను హృదయమున ధర్మ సంఘర్షణ మేర్పడినది.

“ముని వీరుసొచ్చి వెడలఁడు చనియెడు ద్వాదశియు; నింత చనియె న్నీలో
నన పారణయన్ వలయును వినిపింపుం డర్హ ధర్మవిధ మెట్టిదియో”

—నవ. 97.

అని ధర్మైకాయ తత్వంతో ధర్మజ్ఞుల నడిగినాఁడు; వారి యాదేశముపై ననే హరిస్మరణపూర్వకముగ జలపారణ మొనర్చినాఁడు. దానిని దుర్వాసుఁడు జ్ఞాన

దృష్టితో నెఱిగి కుపితుడై కృత్య నాతనిపైఁ బ్రయోగించినాఁడు. భక్తుని కేర్పడిన యాపద నెఱిగి హరి తన చక్రము నాబుప్పిపై ప్రయోగించినాఁడు. అది కృత్యను సంహరించి దుర్వాసుని తరుమ మొదలిడినది. అతఁడు భయవిహ్వ లుడయి బ్రహ్మ శంకరాదులను శరణువేడి వారిచే విష్ణుపదముఁ బట్టునట్లు ప్రబోధితుడై హరిపదములంటినాఁడు. విష్ణు వంబరీషుఁడే రక్షణ సమర్థుఁ డని తిరుగగొట్టెను. గతిలేక దుర్వాసుఁ డా రాజుకే తలవంచి నమస్కరించి ప్రార్థించెను. దయాధర్మోత్సాహ ప్రవృత్తిగల యా నృపకేళురుఁడు చక్రముఁ బ్రార్థించి శాంతివఁజేసెను. అప్పుఁ డాతఁడు పల్కిన మాటలివి :

“విహిత ధర్మమందు విహరింతు నేనియు నిష్టమైనద్రవ్య మిత్తునేని;

ధరణిసురుఁడు మాకు దైవతంబగునేని విప్రునకు శుభంబు వెలయుఁగాత!”

—నవ. 138.

ఇందు రాజు తన ధర్మప్రవర్తనమును, దానవ్రతమును, బ్రాహ్మణ భక్తిని ప్రస్తావించుకొనుచున్నాఁడు. తానీ మూడింటిని సక్రమముగా నిర్వహించుచున్నచోఁ జక్ర మా బాపని నేమి సేయకుండుఁగాక యని ప్రతిన. చక్రమును సూటిగాఁ బ్రార్థించి వినయమును ప్రకటించియు ఊర్తియొచితమైన కించి దహంకార పూరితోత్సాహమును, స్వీయ ధర్మ ప్రవణత్వ నిరూపణమునందు ప్రదర్శించి వీరము వ్యంగ్యముగా స్ఫురించు నట్లెంతయో యాచిత్యము వెల్లార్చినాఁడు.

రంతిదేవుని దానోత్సాహము రవిచంద్రు లున్నంతవఱకు మాసిపోనిది. సర్వసంపదలు దీనులకై వెచ్చించి సకుటుంబముగా ధర్మముకొఱకై దైన్యముఁ బొంది త్యాగశీలుఁడై నాఁడు. పేదయైనను, దైన్యమొందినను దైర్ఘ్యము వీడక జన్మవ్రతము నెట్టినమయమునందును వీడక వీరమును ప్రదర్శించి యశః కాయుడయినాఁడు.

నలుబదియెనిమిది దినములు కూడునీరులేక సకుటుంబముగా బాధపడుచు నొకరోజున నెయ్యి, పాయసము, నీరు నెట్లోపొంది శుద్ధాధరచే రంతిదేవుఁడు దానిఁగుడువ నుత్సహించెను. భూసురుఁ డొక్కఁ డాకలిగొని యాతని నాహారము కోఱెను. “హరి సమర్పణమని”నోటియుందరి యన్నములో సగభాగము నాతఁడు సంతోషముతో నిచ్చెను. శూద్రుఁడొకఁ డాపై నశనార్థియై వచ్చి యాతని నాశ్రయింప నాతనికిని కొంతభాగము వెనుకాడక దానము చేసెను. మిగిలిన కబళముల నాస్వాదింపఁ జూచుచుండ కుక్కల గుంపొకటి యాకలితో నాక్రోశించుచు ముందు నిలిచినది. దానినిఁ జూచి రంతిదేవుని హృదయము

ద్రవించినది. ఆ యన్న శేషమా జంతువులకిచ్చి సంతృప్తి పరిచినాడు. ఇంక మిగిలినది జలమొక్కటియే. దానిని ద్రాగి కడుపు నింపుకొనఁబోవుచుండ చండాలుఁ డొక్కఁ డరుదెంచి దప్పిఁదీర్చ నర్థించెను. అతని దీనాలాపములకు గరుడించి రంతిదేవుఁడు—

“అన్నములేదు; కొన్ని మధురాంబువు లున్నవి; త్రావుమన్న ! రా
వన్న ! శరీర ధారులకు నాపదవచ్చిన వారి యాపదల్
గ్రన్నన మాన్చి వారికి సుఖంబులు సేయుటకన్న నొండు మే
లున్నదె ? నాకు దిక్కు పురుషోత్తముఁ డొక్కఁడనుమ్ము పుల్కసా !”

అని పలికి,

“బలవంతంబగు నీరువట్టున నిజ ప్రాణాంతమై యున్నచో
నలయంఁడెమియు; వీని హృజ్వరము, నాయాసంబు, భేధంబు నా
జలదానంబున నేడు మాను ననుచున్ సర్వేశ్వరాధీనుఁడై
జలముం బోసెను రంతిదేవుఁడు దయం జంఁడాల పాత్రంబునన్”

—నవ. 647, 649.

ఇందలి రంతిదేవుని దయాదానగుణములు ప్రశస్తములు, ‘అన్నములే’దనుటలో నెదుటివానికి సంతృప్తి జేయఁజాలక పోయితినేయను విషాదము స్ఫురించుచున్నది. “మధురాంబువులున్నవి” యనుటలో నెదుటివానికిఁ దానిచ్చు వస్తువు నందుఁ బ్రీతిఁగల్పించు యత్నము గోచరించుచున్నది. “త్రావుమన్న ! రావన్న !” యనుటలో నాదరము, ప్రేమ, వాత్సల్యము ఉట్టిపడుచున్నవి. “శరీర ధారులకు...మేలున్నదే” యనుటలో విషణ్ణుఁడగు చండాలుని హృదయమునకు హితవాక్యములతో నేదఁదేర్చు భావము, స్వీయధర్మమార్గానుసక్తిని ప్రదర్శించు భావము వ్యక్తములగుచున్నవి. ‘నాకు దిక్కు పురుషోత్తముఁ డొక్కఁడే’ యనుటలో నతని కేర్పడిన నిస్సహాయతయు, నిరాహారతయు, దైవభక్తియు ధృవీకృతములు. దిప్పికచే ప్రాణము పోవుచున్నను అలయకుండుట అతని ధృతికి చిహ్నము. “వీని...మాను” మనుటలో రంతిదేవుని దయాభావము, త్యాగ భావము, దానోత్సాహము వ్యక్తమగుచున్నవి. ఇట్టి భావములచేఁ బరిపుష్టములై ఆతనియం దుత్సాహ మపూర్వదానవీరముగా రూపొందినవి.

వీరరసము రాజచరిత్రములందుకన్న అవతారకథలందు మనకు విపులముగా దొరుకును. భూభారకారకులగు దుష్టులను శిక్షించుటకై లీలామానుష విగ్రహుఁడై భూలోకమున నవతరించి, శిష్టుల రక్షించి తన జన్మను సార్థక

మొనర్చుకొను వెన్నునిలీలలు వర్ణించుగాథ లవతారగాథ లనఁబడును. భాగవతమునం దిరువదియొక్క యవతారములు పేర్కొనఁబడినవి. అందు విపులముగా వర్ణితమైననది కృష్ణావతారగాథ. ఇతరావతారములం దెందును సంహరింపని యధికసంఖ్యాకులగు వీరుల నీ యవతారమున సంహరించి విపుల లీలా మాహాత్మ్యమును విష్ణువు ప్రకటించినాఁడు అట్టివానిలో వీరప్రసక్తి యున్న వానినిఁ గొన్నిటిని మాత్రమిందు నాతి విపులముగా సూచింతును.

యశోదానందుల ముద్దుబిడ్డగా శ్రీకృష్ణుఁడు ప్రాచుర్యమొంది ప్రేషల్లెలో గోపబాలురతోఁగూడి క్రీడలాడుచు బెక్కదృఢతానహవములగు వీరకృత్యము లొనర్చినాఁడు. పూతన సంహారము, శకటాసుర నిరసనము, తృణావర్త వత్సాసుర బకాసుర ధేనుకాసుర భంజనము, గోవర్ధనోద్ధరణము, కాశిందీ మర్దనము, దావాగ్నిభక్షణము, విశ్వరూప ప్రదర్శనము మొ. కృత్యము లన్నియుఁ బరితలకు బ్రధానముగా నాశ్చర్యమునే కల్గించును. బాలుఁడైన కృష్ణునియందు మానవాతీత శక్తిఁగాంచుటయే దీనికి కారణము. దుష్కర కార్యసాధనయందు నాయకుని ప్రయత్నవిశేషాదులు, తత్తత్సమయములం దాతని చిత్తవృత్తులు విపులముగా గ్రమపరిణామముగా వర్ణితమైనఁగాని పరిత హృదయము వానియందు తాదాత్మ్యము జెందదు. కాని ఇచ్చట మానవా తీతునిగా, సర్వశక్తి సమన్వితునిగా బాలకృష్ణునిఁ జిత్రించుటచే నొక క్రమ వికాసము హృదయమునకు లేక స్థూలముగా నొక్క యాశ్చర్యముమాత్రమే స్ఫురించుట యగుచున్నది. తచ్చరణముచే భక్తునిలో భక్తి పటిష్ఠ మగును.

దివ్యాదివృత్తలై న శ్రీకృష్ణాద్యవతారమూర్తు లొనర్చు క్రియలన్నియు సంపూర్ణముగా మానవసహజములుగా నుండుటయు జరుగదు. అయినను మానుషీవృత్తి అధికముగా గోచరించు ఘట్టములలో వీరస్ఫూర్తి కలుగుననుటలో విప్రతిపత్తిలేదు. యుక్తవయస్కుఁడై వీరుఁడై గోపికాలోలుఁడై చరించు శ్రీకృష్ణుఁడు శంఖచూడుని, వృషభాసురుని సంహరించు ఘట్టము లందు బలవీరము స్ఫురించుచున్నది. కంససభయందు చాణూరునితో ముష్టి యుద్ధ మొనర్చునప్పుడు కృష్ణునియం దీవీరము చక్కగాఁ బోషింపఁబడినది.

కంసునకు కుడిభుజమైన చాణూరుఁడు కృష్ణునిఁగాంచి బలగర్వ ముట్టిపడ నిట్లనెను:

“స్థాణున్ మెచ్చడు; బ్రహ్మఁ గైకొనఁడు; విష్యక్తేను నవ్యున్; జగ
త్ప్రాణున్ రమ్మనఁ డీడుగాఁడని; మహాబాహుబల ప్రౌఢి న

క్షీణుం; దాటికి నెల్లి నేడనడు; వై చిత్రన్ విసోదించు న
చాణూరుం దొక గోపజాలు పనికిన్ శక్తుండు గాకుండునే.”

—దశ. పూ. 1338.

చాణూరుండు ‘పౌరలోక హృదయభల్లుండు’, ‘రోషాగ్ని ధూమప్రరోహంబు కై వడి శిరమున సన్నపుశిఖ వెలుంగు’వాడు అట్టి భీకరమూర్తి ప్రగల్భోక్తుల బల్కుచు కృష్ణునిపై నురికి మల్లయుద్ధమునకు గడగెను. కృష్ణుండు క్రియా ప్రధానుడై తదుచిత మల్లవిద్యానైపుణ్యముఁ బ్రదర్శించి గెలుపు సాధించెను. వీరి యుద్ధమును విపులముగా వర్ణించి బలవీరమును బోషించినాడు కావ్యకర్త (దశ. పూ. 1347-1348). చాణూరుండు పొడువ కృష్ణుండు ‘సుమ మాలాహత కరిభంగి’ పరాక్రమించెనట! ఏనుఁగునకు పూదండ దెబ్బ ఈగ వ్రాలినట్లుండును గాని జాధావహము కాజాలదు. వర్ణదార్ఢ్యములందు ఆ గజోపమానము సమాన గుణములు కల్గి యుపమేయమునకు గౌరవము నాపాదించుచున్నది.

చాణూర సంహారమునఁ బ్రతినాయకౌద్ధత్యమును విపులముగా వర్ణించి దానికి నాయకుఁ డవసరించినట్లు రచించి, కంససంహార ఘట్టమున నాయకుని రణోత్సాహ ముత్కటముగా స్ఫురించి ప్రతినాయక బలహీనతను వ్యంగ్యముగా గోచరించునట్లు పోతన వర్ణించెను.

భుజద్వయమువంటి మల్లరు కూలిపోగా కంసుండు నిస్సారుడై నాడు. మునలియెద్దు అంకెలు వేసినట్లు కాటులఱిచినాడు గాని విక్రమముఁ బ్రదర్శింప లేకపోయినాడు (ప. 1370). ఆ సమయమున శ్రీకృష్ణుని పరాక్రమ వర్ణనము రసవత్తరముగా సాగినది. ఇట్లు :

“జంఘాలత్వముతో నగోపరిచరత్సారంగ హింసేచ్ఛ ను
ల్లింఘింపన్ గమకించు సింహము క్రియన్ లఱిచి, పౌరప్రజా
సంఘాతంబులు తల్లిడిల్లి, హరి కంస ప్రాణ హింసార్థియై
లంఘించె దమగంబు మీదికి రణోల్లాసంబు భాసిల్లగన్.”

“తమగమున కెగురు యదుసత్తమ గణ్ధునిఁజూచి, ఖడ్గధరుడై యెదిరెం
దమగమి చారలు వీరోత్తమ గణవిభుఁడనఁగఁ గంస ధరణిపతియన్.”

“వక్షిండుండురగంబు బట్టు విసమొప్పం గేశబంధంబు లో
కఙ్గోభంబుగఁ బట్టి, మౌళి మణులకల్పాంతవేళాపత

న్నక్షత్రంబుల భంగిరాల, రణసంరంభంబు డిందించి, రం
గఱోణం బడద్రొబ్బెఁ గృష్ణుఁడు వెసం గంసున్ నృపోత్తంసునిన్”

—రశ. పూర్వ. 1372 - 1374

ఇందు మూడవ పద్యము మకుటాయమానము. వెనుకఁ జాణూరునితోడి కృష్ణుని ముష్టియుద్ధమును అంతగ వర్ణించిన కవి కంసవధ ఘట్టమునఁ గృష్ణుని పీఠచర్య నింతధ్వని ప్రధానముగ రెండు మూఁడు పద్యములలో రచించి, తత్సంహారమున కెట్లాక లీలాలక్షణము సమకూర్చెనో భావుకులు గుర్తింపఁ దగిన విషయము.

కంసుని ‘కేశబంధము’ ‘ఉరగము’వలె నుండఁగా, దానిని బఠింపఁడు పట్టినట్లు పట్టుకొన్నాడట! అనఁగా గంసుఁడు యుద్ధోద్యతుఁడై నిల్చిన వేళకు కేశబంధము ముడిపిడి ప్రేలాడి యురగముఁ దలఁపించెననియు, నట్లది యూడి పోవుట చాణూరుని వధచే కృష్ణుని యతిమానుషత్వము గుర్తించి తజ్జన్యభయ కంపాదుల కనుభావరూపమై ట్టి దనియుఁ జెప్పవచ్చును. శ్రీకృష్ణుఁడు ‘పఠింపఁ’డనుటచే నతఁడు తన రెండు బాహువులను రెక్కలవలె సాచి యతనిపై లంఘనలాఘవము నెఱపెననియు, దదుపమాన స్వారస్యముచే వ్యంగ్యమగుచున్నది. అప్పుడు శిరోధార్యములగు ‘మౌళిమణులు’ ‘ఆకల్పాంత వేళాపతన్నక్షత్రంబుల’వలె జారిపడెననుటచే మౌళిమణులు కాంతిమంతములైన వనియు, నక్షత్రశబ్ద సారస్యముచే నతని కేశబంధము వ్యంగ్యోపమానమగు చీకటితోనుపమితమై తన్నైల్వమును తద్వారమున కంసుని పూర్వవయస్కతయును ద్యోతకములగుచున్నవి. పైఁగా ‘ఆకల్పాంతవేళా’ యనుటచే నాతని కత్యాసన్న మృత్యువేళ సూచితమైనది! కృష్ణుఁడు ‘వెసం గంసు న్నృపోత్తంసునిన్’ బడద్రొబ్బెనట! “వెసన్...నృపోత్తంసునిన్” అను పదజాలములో నతని పతనక్రమము వ్యంగ్యముగాఁ బ్రదర్శింపఁబడినది. అది పద్యాంతమున విని వేళింపఁబడుటచే శ్రీకృష్ణుని పీఠవిహారము తత్పతనాంతముగా ధ్వనిగంభీరముగాఁ దెల్పఁబడినది. చాణూరుని విషయమున వాచ్యప్రక్రియను, కంసుని సందర్భమున వ్యంగ్య ప్రక్రియను వాడుకచేసి వర్ణనకొక వైవిధ్యము సంతరించి యున్నాఁడు కవి. ఇట్లే మొదటి పద్యమునందలి యుపమానాలంకార స్వారస్యమును సహృదయహృదయైకవేద్యమగుచున్నది.

రుక్మిణి భక్తిభావముతో తన హృదయమును కృష్ణార్పిత మొనర్చి తత్సన్నిధానమునకై వేయికన్నుల వేచియున్న భక్తిపీఠ నిఘ్నరాలు. ఆమె

బ్రాహ్మణులు రాయబారము కృష్ణున కంపినది. బావఁడు ఆ సందేశమును గోవిందున కౌచిత్యమెఱిగి విన్నవించి, యామెను రక్షింపవేడెను. దానికి భక్త వత్సలుఁ డుత్సహించి యిట్లనెను :

“కన్నియ మీఁద నాతలఁపు గాఢము; కూరుకు రాదురేయి నా కెన్నఁడు; నావివాహము సహింపక రుక్మిదలంచు కీడు; నే మున్నె యెఱుంగుదుం; బరుల మూఁక వధించి. కుమారిఁ దెత్తు; వి ద్వన్నుత ! మ్రానుద్రచ్చి నవ వహ్నిశిఖన్ వడిఁదెచ్చు కై వడిన్”

“వచ్చెద విదర్భభూమికిఁ జొచ్చెద భీష్మకుని పురము; సురుచిర లీలం దెచ్చెద బాలన్; వ్రేల్మిడి వ్రచ్చెద నడ్డంబు రిపులు వచ్చినఁబోరన్”

—దశ. పూ. 1714, 1715.

నాయకునియందు—నాయకాగతమగు గాఢానురాగము, అయోగవిప్రలంభము, ప్రతినాయకగత వైషమ్యము, నాయకను దెచ్చుటయందలి దృఢనిశ్చయము, శత్రుభంజనోత్సాహము వ్యక్తమయి శృంగారమంగముగాగల రణవీరస్ఫూర్తిని గల్గించుచున్నవి. రుక్మిణి వహ్నితో, బోల్పఁబడుటచే నామెయందు శుచిత్వము, ప్రభావము, ఔజ్వల్యము వ్యంగ్యముగాఁ దెల్పఁబడినవి. రాక్షసవివాహధర్మము ననుసరించి కృష్ణుఁడు రుక్మిణిని గ్రహించి రథారూఢుఁడై ద్వారకకు వచ్చుచుండ రుక్మి వెనుదగిలి రోషమయ వాక్కులతో గోవిందుని ఢీకొన నాతని రథాద్యంగములన్నింటిని వికలమొనర్చి, రుక్మిణిప్రార్థనమున నాతని హింసంపక ‘బావా’ రమ్మని చిఱునగవుతో పేళనముచేయుచు ‘గడ్డంబును, మీసంబును, దలయును రేవులు వాఱఁగొఱిగి’ యనమానించెను. నాయకాగతమయిన రతి పేతువుగా నామె ప్రార్థనము నాయకునికి దయగల్గించి రణవీరమునకుఁ బ్రకాశముఁ గల్పించుచున్నది.

నరకాసుర వధాఘట్టమున నాయకాశ్రయమైన యుద్ధవీరము నాయకోత్సాహమునకు వన్నెఁ దెచ్చినది. సహజకోమలియైన సత్యభామ రణోత్సాహముఁ బ్రకటించినను సహజమైన ముగ్ధభావము వదలఁజాలదు. కావుననే

“పరుజూచున్ వరుఁజూచు నొంప నలరింపన్ రోష రాగోదయా
విరత భ్రూకుటి మందహాసములతో వీరంబు శృంగారమున్
జరగన్ గన్నులఁ గెంపుసొంపుఁబరగం జండాన్త్రుసందోహమున్
జరసాలోక సమూహమున్ నెఱపుచుం జంద్రాస్య పేలాగతిన్”

—దశ. ఉ. 178.

ఇందు వీరశృంగారముల నుందర సమీకరణముఁ గాంచనగును. ఇందు వర్ణింపఁ బడిన రోషరాగోదయావిరతభ్రూకుటీనుందహాసములు, కన్నుల కెంపు సొంపులు మొ. అనుభావములు వీరశృంగారముల వ్యక్తము చేయుచున్నవి. మఱియు—సత్యభామయందు శృంగార వీరములఁ గ్రమవికాసపద్ధతిలో వర్ణించిన యీ క్రింది పద్యము రసవత్తరము.

“రాకేందు బింబమై, రవి బింబమై యొప్పు నీరజాతేజః నెమ్మొగంబు;
కందర్పకేతువై ఘనధూమకేతువై యలరుఁ బూజోడి చేలాంచలంబు;
భావజు పరిధియై ప్రళయార్కు పరిధియై మెఱయు నాకృష్టమై మెలతించావ
మమృత ప్రవాహమై యనల సందోహమై తనరారు నింతి సందర్శనంబు
హర్ష దాయియై మహారోషదాయియై వరఁగు ముద్దరాలి బాణవృష్టి
హరికి నరికిఁ జూడ నందంద శృంగార వీరరసములోలి విస్తరిల్లు.”

—దశ. ఉ. 183.

ఈ పద్యమున సత్యభామ హరిని, అరినిజూచిన క్రమమున శృంగారవీరములు వర్ణితములైనవి. వెనుకఁ జేర్కొనిన పద్యము లందలి భావములే యిందుఁ దిరుగఁ ద్రిప్పి చెప్పఁబడినవి. నెమ్మొగము, చేలాంచలము, చావము, సందర్శనము, బాణవృష్టి ఇవి యన్నియు విభావ పరిపుష్టికిఁ దోడ్పడి తదనుభావముల నవలీలగా స్ఫురింపఁ జేయుచున్నవి. అందు క్రమముగా హరిపై గల రతి, అరిపై గల క్రోధము పరిపుష్టములయి శృంగార వీరరసములయి శ్రీకృష్ణుని యుద్ధవీరమున కంగములై దాని నుత్తేజపరచుచున్నవి.

సత్యభామ శత్రుబలమును వికల మొనర్చెను. దానికి మెచ్చి కృష్ణుఁ డామెనుండి చాపము గ్రహించి తాను రణరంగమున నిలచెను. నర కాసురుఁడు రణధర్మబద్ధమైన యుద్ధవీరమును ప్రదర్శించినాఁ డిచ్చట.

“మగువ మగవారి ముందట మగతనములు సూప రణము మానుట నీకున్
మగతనము గాదు; దనుజులు మగువలచెనఁ జనరు మగల మగలగుటహరి !”

—దశ. ఉ. 189.

ప్రతినాయకుని యధి ష్టేపవచనములు శ్రీకృష్ణునియందు రణోత్సాహము నినుమడింపఁ జేసినవి:

“నరకా ! ఖండించెద మత్కరకాండానన విముక్త ఘన శరముల భీ
కరకాయు నిన్ను సురకిన్నరకాంతలు సూచి నేఁడు నందంబందఁ”

—దశ. ఉ. 191.

అని ప్రతిజ్ఞ చేసి, శతఘ్ని మొదలుగాఁగల మహాస్త్రిములచే వానినిబాధించి, చక్రాయుధమున సంహరించెను. నాయకాశ్రితమైన వీరమునకు ప్రతినాయకాశ్రయమైన వీరమిచ్చట అంగము.

శ్రీకృష్ణుఁడు బాణాసురునితోడను, పౌండ్రక వాసుదేవులతోడను, శిశుపాల దంతవక్త్రులతోడను జరిపిన యుద్ధములలో నాతని రణవీరము ప్రకృష్టముగా గోచరించుచున్నది. స్థలాభావమున వానిని విపులముగా చర్చింపక విడుచుచున్నాను.

అవతారగాథ లన్నియు దుష్టశిక్షైకలక్ష్యము లగుటచే నవి యన్నియు వీరగాథలేయగుటలో విప్రతిపత్తిలేదు. భక్తులయందలిదయ, భక్తుల హింసించు వారిపట్ల నిర్దాక్షిణ్యము పై వీరమునకు హేతువులగుచున్నవి.

“బాంధవముననైన బగనైనఁ వగనైనఁ బ్రీతినైనఁ బ్రాణభీతినయిన
భక్తినైన హరికిఁ బరతంత్రులైయుండు జనులు మోక్షమునకుఁ జనుదురధిప!”
—దశ. పూ. 973.

అను ధర్మముచే శాపహతులైన పుణ్యులు తపస్సంపత్తితో వీరులై పుట్టి లోక హంతకులై దుష్కృతులొనరించుచు పురాకృత సుకృత విశేషమున భగవంతుని శత్రువుగనే భావించి నిరంతర స్మరణ ధ్యానాదులను తమకు తెలియకయే తాము చేయుచు హరినెదుర్కొని మరణించి యతనిలో లీనమగుటయు జరుగుచున్నది. ఈ దృష్టితో విచారించినచో ప్రతినాయకాశ్రితమగు వీరము కూడ భక్తి కంగముగా నిలిచి, కావ్యమునందుఁ బ్రతిపాదితమగుచున్నది. విష్ణు మాహాత్మ్యమును జాటుచున్నది.

ప్రతినాయకులలోను ధర్మైకచిత్తులగువారు పెక్కులు కలరు. బలిచక్రవర్తి వంటివారు ఇట్టివారు. దానవీరమునకు మూడవ అధ్యాయమున బలినాశ్రయించిన వీరము నుదాహరించి యుంటిని.

భాగవతమునఁ బ్రసంగవశముగాఁ జెప్పఁబడిన యుపాఖ్యానములలోను కొన్నింటి వీరస్ఫూర్తికలదు. ఉదా. ద్వాదశస్కంధమునందలి మార్కండేయోపాఖ్యానము. మార్కండేయుఁడు మృత్యువును ధిక్కరించి, పదివేల హోయనములు ఘోరతప మొనర్చుచుండ నిద్రుఁడు విఘ్నపాదనాభిలాషుఁడయి సుందర దేవాంగనల గొందఱునంపి, తపోభంగమొనర్పఁ బ్రయత్నించెను. ధృతిమంతుఁడగు నా సంయమి యచంచలుఁడయి అగ్నివలె భాసించుచుండ

దేవాంగనలు భగ్నమనోరథులై తిరిగిపోయిరి. ఈ కథాఘట్టమున నాతనినాశ్రయించిన తపోవీరము కడుపటిష్ఠమై స్ఫురించి శాంతమునఁ బర్యవసించుచున్నది.

ఇట్లు భాగవతము విష్ణుభక్తిరసాయనమై, విష్ణుమాహాత్మ్య ప్రతిపాదకమై, భక్తికంగమగు వీరరసస్ఫూర్తితో నొప్పారుచున్నది. గోవిందకథాసుధాస్వాదనముచేఁ బఠిత పాపనివృత్తినిబొంది ముక్తిఁ బొందునని భాగవత తాత్పర్యము. అవిధముగా నది మోక్షైకఫలదమగు పుణ్యగ్రంథమగుచున్నది.

“వేద కల్పవృక్ష విగళితమయి శుకముఖ సుధాద్రవమున మొనసియున్న

భాగవత పురాణఫల రసాస్వాదన పదవి గనుఁడు రసిక భావవిదులు”

(భాగవతము)

6. వస్తు కావ్యములు

కావ్యరచనయందు పాటింపఁబడు ప్రధానాంశములు మూఁడు. అవి : వస్తు నాయక రసములు. నాయకాశ్రయమైనది రసము. నాయకావస్థాదులు వర్ణింపఁబడునది వస్తువు. ఈ మూఁడును ధ్వని ప్రధానములై యున్నచో నా కావ్య ముత్తమమని కీర్తింపఁబడును. ఆనందవర్ణచుఁడు రసధ్వని, వస్తుధ్వని, అలంకారధ్వని అని మువ్విధములగు ధ్వనులను బేర్కొనగా నభినవగుప్తుఁడు “అలంకారవస్తుధ్వనీతు రసధ్వనిం ప్రతిపర్యవస్థేతే” అని వివరించియున్నాఁడు. దాని తాత్పర్యమిది : “ఉపమాదు(లగు నలంకారము)లు వాచ్యము నలంకరించును. పిమ్మట నా వాచ్యము వ్యంగ్యమును స్ఫురింపఁజేయును. ఇచ్చట నుపమాదులు వాచ్యము నలంకరించుటననేమి? వ్యంగ్య వ్యంజనమునకు గావలసిన సామర్థ్యమును వాచ్యమునం దొదవించుటయే ! నిజమున కివియన్నియు నాత్మయగు రసమునే యలంకరించును. అవయవముల నలంకరించు చున్నటు లగుపడినను నిజమునకు గటకకుండలాదులచే నలంకరింపఁబడునది యాత్మయే కదా! శరీర మలంకార్యము కాగూడదా? యని ప్రశ్న. కాగూడదని సమాధానము. ఏమందురా ! నగలు తొడిగినను శవశరీరము జాగుండదు. ఏల ? అలంకరణీయమగు నాత్మలేదు కావున. సన్యాసి శరీరమున గటక కుండలాదు లిడినను సొగ సొదవవు. ఏమి ? ఆ యాత్మకవి యనర్హములు కనుక! శరీరమే నగల కలంకరణీయమైవచో బై రెండు శరీరములందును ననౌచిత్యము గాని భేదముకాని యేమున్నది? కావున నౌచిత్యానౌచిత్యాదులన్నియు నాత్మకే! మఱియు నగలు తొడిగికొనిన వానికి ‘నే నలంకరించుకొంటి’ నను నాత్మ ప్రత్యయ ముత్పన్నమగుచున్నది. కావున నీయనుభవములన్నియు నాత్మయే యలంకరణీయమని తేల్చుచున్నవి. ఇట్లే శబ్దార్థోభయ రూపమగు కావ్య శరీరమున గూడ రసాది రూపమగు నాత్మయే యలంకార్యముకాని యితరము కాబోదు.” “...రసవదాద్యలంకారముల నొక్కొక్కయెడ వస్తువుగూడ నలంకార్యమగును. అయినను నది రససామగ్రియగు విభావానుభావములలో నేదో యొకటిగా బరిణమించి తీరును. దాని చర్యణము చిత్తవృత్త్యాత్మకము కావున నచటఁగూడ బర్యవసానమున రసధ్వనియే కావ్య జీవితమైనది. విభావానుభావరూపమున బర్యవసానము సొందని వస్తు వెచటనైనను స్ఫురించినను నా

ధ్వనినిఁ గావ్యాత్మయనుట యౌచిత్యానుసారియే. అట్టి స్థలములందు రసవదాదుల కలంకారత యుండబోదని గ్రహింపఁదగు విశేషము.” “ఇప్పటికి దేలిన సారాంశ మిది : వ్యంగ్యములగు వస్త్యలంకారములు రసభావాది పర్యవసానము వొందునపుడు సర్వత్ర రసభావాదులే కావ్యమున కాత్మలు. అట్లు పర్యవసించనపుడు వస్త్యలంకారధ్వనులే కావ్యాత్మలు. రసభావాదులు ముఖ్యముగా గావ్యాత్మలు. కడమవి యముఖ్యములు, కావున నెచటను వానికి విరోధము రాదు.”¹ దీనినిఁబట్టి రసాత్మకములైన కావ్యములు, వస్త్యలంకార ధ్వన్యాత్మకమైన కావ్యములు నని రెండు విధములగు కావ్యము లేర్పడ వీలగుచున్నది.

ఈ దృష్టితో సారస్వతమునందలి కావ్యనిర్మాణములఁ బరిశీలించినచో దైవవిధ్యము గోచరించును. కావ్యశరీర మితివృత్తము; అది నాయక చరితము. కొన్ని యెడల నది పంచసంధియుతము, సర్వత్ర కార్యారంభ ఫలాగమ పర్యంత పరివ్యాప్తము. కావ్యమున నంగినాయకుఁ డొకఁడే. ఫలసాధనమున నాతనికి సహాయులు పెక్కు టుండవచ్చును. ప్రతినాయకులు నంతియ. ఇట్టిది రసవత్తరముగ నిర్వహింపఁబడినచో నది రసకావ్యమనబడును. దీనికి భిన్నమైన వన్నియు వస్త్యలంకార ధ్వనిప్రధానములే యనఁదగును. ధర్మప్రబోధాత్మకములును, మిత్రసమ్మితములునైన పురాణాదు లీ శాఖకువచ్చును. వేద ప్రతిపాదిత నిగూఢ ధర్మార్థములను ఉపాఖ్యానముల ద్వారమున వివరించుచు మిత్రునివలె ఆ కావ్యములు సామాజికునికి ధర్మప్రబోధ మొనర్చును. అందేక నాయక నియమములేదు; ఒకని గాథయే చెప్పఁబడదు. వ్యంగ్యప్రధానమగు రసభావములకన్న, విజ్ఞానదాయకములగు ధర్మార్థములకే అందు ప్రాధాన్యము పొచ్చు. కథ చెప్పటలో పురాణ కవికి రసదృష్టికన్న వస్తుదృష్టియే యెక్కువ. వస్తు వెల్లను ఉపాఖ్యానముల కూర్పు. అవి యన్నియుఁ గలిసి యేదైన మహా ధర్మమును గాని, మహాత్త్వమునుగాని, మహాసత్యమును గాని, మహాప్రయోజనమును గాని వ్యంగ్యముగా బోధింపవచ్చును. లేక ఒక్కొక్క ఉపాఖ్యాన మొక్కొక్క విశిష్ట సత్యమును ప్రతిపాదించుచుండవచ్చును. అందు రసము గుణీభూతము. రసకావ్యములలో రసచర్చకు ప్రమాణము కావ్యేతివృత్తము. మొత్తము ధ్యేయము కావ్యాంగరసము. పురాణాదులలో ప్రమాణము ఉపాఖ్యానము లేక ఒక కథ; ధ్యేయము అందలి రసము లేక రసములు. పురా

1. ఆంధ్రధ్వన్యాలోకము - శ్రీ వేదాల తిరువేంగళాచార్యులుగారు. పుట. 188, 189, 47.

ణాదులలో కావ్యాంగాంగి రసచర్చ కుదరదు. అలంకారము లెల్ల కావ్యము లందును వస్తువు నాశ్రయించి రసము నలంకరించుచుండును. ఇట్లగుచో రస ప్రధానేతర కావ్యములు¹ వాచ్య-వ్యంగ్యరూపమున భాసించు వస్తువే ప్రధానముగాగల కావ్యము లనుటచే వానిని వస్తుకావ్యములని నేనిందు వ్యవహరింతును. ఈ వస్తుకావ్య విభాగము నన్నెచోడుని వస్తుకావ్యదృష్టితో నొనర్చినదికాదు.

పురాణములు, షేత్రమానోత్సవములు, హరవిలాసాది 'విలాస' కావ్యములు, 'వంశకీర్తన' కావ్యములు, 'కథా' కావ్యములు, తాత్త్విక కావ్యములు, ద్వ్యర్థికావ్యములు వస్తుకావ్యములుగా గణింపఁబడును. అందు పురాణములు పంచలక్షణ సమన్వితములు. "పురాణం షడ్గుణక్షణమ్."

"సరవి సర్గంబు నాఁ బ్రతినర్గ మనఁగ వరుసతో వంశవంశానుచరితములనఁ గ్రమ పరిప్రాప్తి మన్వంతరములనంగ లలిఁ బురాణంబునకు నైదులక్షణములు"²

—శ్రీనాథుని కాశీఖండము. ప్ర. 74.

సర్గమనఁగా నధ్యాయమనియు, సృష్టియనియు నర్థములు గలవు. వానినిఁబట్టి పురాణములందు కొన్ని అధ్యాయములుండుననియు, నవవిధసృష్టిక్రమమును వర్ణించునట్టి కథాభాగములు కల్గియుండుననియు నేర్పడుచున్నది. ప్రతినర్గమనఁగా మన్నాది సృష్టి. తద్వర్తనముకూడ పురాణాంశమే. వంశవంశానుచరితము లన : వివిధ రాజవంశముల ఉత్పత్తి వృద్ధి నాశాదులను వర్ణించుటయు, ఆయా వంశజులగు రాజుల గుణకీర్తనము చేయుటయు నగుచున్నది. మన్వంతరము లన మనుకాలమధ్యచరిత్రములు. ఈ పంచలక్షణములు కలివి పురాణములు. సంస్కృతపురాణములు సంఖ్యను పదునెనిమిది. అవియేగాక నాయా ప్రాంతీయ భాషలలోఁ బురాణములు పెక్కువెలినవి. తెలుగున బసవపురాణాదు లటువంటివి. వీనియందు పంచలక్షణములన్నియు లక్షణబద్ధముగాఁ గానఁబడక పోయినను అష్టాదశపురాణములలో గొన్నింటివలె నొకానొకదైవము

1. "ఆరయ వస్తు రసాలంకార ప్రాధాన్యవృత్తిఁ గల్పంబులు పెం పారుఁ ద్రివిధార్థ ఘటనల ధీరులు పరికించి వానిఁ దెలియగవలయున్."

—కావ్య. చూ. 4-45.

కావ్యాం. చూ. కర్త యొనర్చిన అలంకార ప్రధాన కావ్యవిభాగమును నేను వస్తు కావ్యములందే అంతర్భవించఁజేసి, ద్వీవిధ కావ్యవిభేదములనే గ్రహించుచున్నాను. విజ్ఞులు మన్నింపఁగలరు.

2. "సర్గశ్చ ప్రతినర్గశ్చ వంశో మన్వంతరాణిచ వంశానుచరితం చేతి లక్షణానాంతు పంచకమ్."

యొక్క (లేక ఒక మహాపురుషునియొక్క) మాహాత్మ్యము ప్రతిపాదించబడుచుండును. ఇతివృత్తమంతయు సుపాఖ్యానములచే బహుముఖమైనను తన్నాహాత్మ్యమును వ్యంగ్యమర్థాద ననుసరించి యొకముఖముగా భాసింపఁ జేయుచుండును. కావున వస్తుకావ్యములని పినినిఁ బిలువవచ్చును. పురాణ లక్షణములతో గూడిన వస్తువు 'ప్రతిపాద్య వస్తువు' అని మనము కావ్యభాషలోఁ జెప్పవచ్చును. కొన్ని యెడల నా ప్రతిపాద్యవస్తువులలోగూడ 'ముఖ్య ప్రతిపాద్య వస్తువు' లుండవచ్చును. ఈ యంశము లాయా స్థలములలోఁ బ్రదర్శింపఁబడును.

క్షేత్రమాహాత్మ్యములుకూడ నిట్టివే. తెలుఁగుఁడ గానబడు నిట్టి కావ్యములన్నియు పురాణములనుండి గైకొని రచించినవే. ఇవి యొకవిధముగాఁ బురాణాంతర్గతములే యైనను, స్వీయ వ్యక్తిత్వముగల్గి తెలుఁగున భాసించుచున్నవి కాన వానినిఁ బ్రత్యేకముగా లెక్కింపవచ్చును. క్షేత్రతీర్థదేవభక్త మాహాత్మ్యములు ప్రధానముగా వర్ణితములగును గావున నివియు బహుళోపాఖ్యాన సమన్వితములై వస్తుప్రధానకావ్యము లగుచున్నవి.

'విలాస, కథా' కావ్యములు పై రెంటికన్న విలక్షణమయినవి. "హరవిలాసము" వంటి కావ్యములం దొక నాయకుని పెక్కులీలలు, "దశకుమారచరిత్ర" వంటి కావ్యములలో బహునాయకుల వివిధ విలాసములు ఉపాఖ్యానముల రూపమున వర్ణితములయి యుండును. ఇవియు వస్తుకావ్య విశేషములే.

కవి ఏదేని యొక వంశమును గైకొని దానిని విపులముగ వర్ణించినను, ఒక వంశములోని ప్రముఖులగు రాజుల కొందఱి చరిత్రములను విపులముగ వర్ణించినను అది వంశకీర్తనారూపమగుకావ్యమై వస్తుకావ్యమే యగుచున్నది.

తాత్త్వికార్థ ప్రతిపాదన ప్రధానములైన యుపాఖ్యానములతోఁగూర్పఁబడిన కావ్యములు తాత్త్వికకావ్యము లనఁబడును. ద్వ్యర్థి, త్ర్యర్థి కావ్యాదులలో శబ్దార్థశేషాశ్రయ ప్రధానముగా నిరువులు లేక ముగ్గురు నాయకుల యొక్క గాఢ లేకసమయముననే సమాంతరముగాఁ ప్రతిపద్యమునందును సంధించి వ్రాయఁబడును. సామాన్యముగా నిందు రసప్రతితికన్న వస్తుకథనమే అధికమయి శోభించుచుండును. కావున నివియు వస్తుకావ్యములే. తెలుఁగు సాహిత్యమున వెలసిన వస్తుకావ్యముల నన్నింటినిగైకొని రసచర్చ గావించుట దుస్తరము కావున ప్రతివిభాగమున కొకటి లేక రెంటిని యుదాహరణముగా గైకొని స్థాపితులకన్యాయమున విమర్శింతును.

1. పురాణములు

౧. మార్కండేయ పురాణము - మారనకవి :

ప్రాచీనాంధ్ర సాహిత్యమునందలి పురాణములలోఁ గడుంగడు ప్రసిద్ధి గాంచినది మారన కవికృత మార్కండేయ పురాణము. తత్త్వాశస్త్రమును గూర్చి తెల్పుచు మారన :

“నిఖల కల్మషపంక నిర్మోచనస్ఫూర్తి నమరసరిధ్వారి ననుకరించి,
బహుళతరాజ్ఞానతుహిన నిర్వాపణ ప్రౌఢి నర్కప్రభాభాతిఁ దాల్చి,
వితత చతుర్వర్గ విపుల ఫలాలంకృతస్థితి మందార తరువుఁబోలి,
సారకథాసాంద్ర చంద్రికా సంపదఁ బూర్ణేందు మండల స్ఫురణనొంది
యఖల విబుధ సభావర్వమై జగజ్జనావళికిఁ గర్ణవర్వమై యధిక పుణ్య
యోగి హృచ్చాంతిపర్వమై యొప్పు దాని హరిగుణోజ్జ్వల మణినిధియైనదాని”
—పీఠిక. 22.

నిఁబూని రచించితి నని చెప్పుకొనెను. అతని దృష్టిలో నా పురాణము పుణ్య దాయకమనియు, నజ్ఞానతిమిరాంతకమనియు, చతుర్వర్గ ఫలప్రదమనియు, సారకథాప్రపంచమనియు, పండితపామర యోగిజన హృదయ రంజకమనియు, పరమ పురుషకీర్తనాత్మకమనియుఁ జేర్కొనఁ బడుచున్నది. ఈ గుణములనే సర్వపురాణసామాన్యములుగా గ్రహింపవచ్చును.

“సారకథా...స్ఫురణనొంది” యనుటలో నీ పురాణేతివృత్త నిర్మాణ వైఖరి సూచితమగుచున్నది. జైమిని ధర్మవక్తులను బెక్కు సంశయములఁ గూర్చి ప్రశ్నించును. వానినన్నిటిని మిత్రసమ్మితముఁగా, నుపాఖ్యానోదాహరణ యుతముగా ప్రవచించి, ధర్మవక్తులు సందేహానివృత్తి యొనగ్గును. ఆ ప్రశ్నల కన్నింటికి నొక సమన్వయ సూత్రముగాని పౌర్వాపర్యక్రమముగాని యుండదు. పురాణమంతట నొక్క అంగిరసము స్ఫురింపదు. కావున నా యుపాఖ్యానములం దెడనెడ గోచరించు వీరరస స్ఫూర్తియే యిచ్చట విచారణీయాంశ మగుచున్నది.

మార్కండేయ పురాణ ప్రథమాశ్వాసమున హరిశ్చంద్రోపాఖ్యానము గలదు. ఆ రాజచంద్రుని జీవితమంతయువిశ్వామిత్రపరీక్షాగ్ని తప్తమైనది; సత్యవ్రత దీక్షాముద్రితమైనది. అనవరత యాతనాఫలితముగా నాతఁడు సాధించినది సత్యవ్రతమగుటచే నా యుపాఖ్యానము సత్యవీర స్ఫూరకమనుటలో విప్రతిపత్తి లేదు.

దత్తాత్రేయోపాఖ్యానము తపోవీరమునకుఁ బ్రసిద్ధి. ఇదియొక విచిత్ర గాథ. అత్రముని ధర్మపత్ని యగు ననసూయా గర్భమున బురుషోత్తమాంశమున జన్మించిన మహాత్ముఁడు దత్తాత్రేయుఁడు అతఁ డధిక సత్త్వసంపన్నుఁడు, యోగిపుంగవుఁడు, దైత్యహరతేజుఁడు. అతని మాహాత్మ్యముఁగాంచి ముని కుమారు లెల్లరు నతనిఁ బరివేష్టించి విడువకఁ దిరుగ నారంభించిరి. కాని యాతఁడు నిస్సంగత్వనిరూఢిని గోరియున్నవాఁడగుటచే వారిపాత్తు సహింప లేక పోయెడివాఁడు. వారికి దూరమగుటకై ఒకసారి వనజాకరమున మునిఁ గెను; జగదేకరూపిణియగు దివ్యాంగన నొక దానిని కొలనునుండి స్పృశించు కొని దానితో రమించుచున్నట్లు యోగలీలఁ బ్రదర్శించెను.

“ఆ లలితాంగి నర్థిఁ దన యంకతలంబున నుంచి కామ లీ
లాలనభావుఁడై తగిలి యానవ మాదటఁ దాను నింతయు
స్లోలుచు నట్టై పాడుచును గూరిన భూరి మదంబు సొంపునం
దేలుచునున్నఁ జూచి మునిదేవకుమారులు రోసి గ్రక్కునన్.”

మూఢులై వెడలిపోయిరి.

“అనిలుఁడు చండాలు స్పర్శనమున విను మశుచిగాని చందంబున యో
గ నిపుణుఁ డస్పృశ్య స్పర్శనమునఁ దా నశుచిగాఁ డనంగుండగుటన్.”

—ద్వి. 209, 211.

నిస్సంగ నిరూఢికై దత్తాత్రేయుఁడు ప్రదర్శించిన యోగ లీలు తపస్సాధన కేర్పడిన అవరోధములఁ దొలకించుటకే యగుటచే నది తపస్సంబధమైన ఉత్కటోత్సాహమును వ్యక్తముఁ జేయుచున్నవి.

కువలయాశ్వోపాఖ్యానము వీరరస ప్రధానగాథ. గాలవ మహర్షి చేయు తపస్సు నొక రాక్షసుఁడు సింహ సింధుర శార్దూలాది వనచరాకారములు ధరించి విఘ్న మొనరించుచుండ నాతఁడు శత్రుజిత్తును శరణు వేడి తనయొద్ద నున్న కువలయమను మహామహిమాన్విత మగు నశ్వము నిచ్చి ప్రోత్సహించెను. శత్రుజిత్తనయుడగు ఋతుధ్వజుఁడు (కువలయాశ్వుఁడు) తండ్రి పక్షమున గాలవాశ్రమ రక్షణ భారము వహించెను. ఒకనా డారాక్షసుఁ డుగ్ర వరాహరూపమున నాశ్రమమునఁ బ్రవేశింప నాతని నర్థచంద్రబాణనిహతునిగా నొనర్చుటకై హయరూఢుడై ఋతుధ్వజుఁడు వెన్నంటెను. ఆ రక్కసుఁడు సహస్ర యోజనములు సని యొక భూవివరమున జాతాశమున దిగఁబడి యంతర్ధానమయ్యెను. అతఁడును తద్బిలములనఁ బ్రవేశించి పాతా

శముఁ జేరి రాక్షసునిఁ గానక పాతాళకేతు నగరముఁ బ్రవేశించి మదాలసనుగాంచి వివాహ మాడెను ఈ కథాఘట్టమున ఋతుధ్వజుఁ డాశ్రమ రక్షణమునందుఁ బ్రకటించిన యుత్సాహము ప్రశంసార్హము. అతడు మదాలసా ద్వితీయుడై బిలము వెలువడ ప్రయత్నింపగాఁ జాతాళ కేతుఁ డుగ్రుడై సేనావాహినివెంట నడువ నుజ్జ్వలాస్త్రశస్త్రజాలముల గుప్పించుచు రాజకుమారుని డీకొనెను. శత్రుజిత్సుతుఁ డుత్సాహము మెఱయ రణాంగణమున నిల్చి :

“దై తేయ ప్రవిముక్త దారుణగదా దండాని నానాయుధ
ప్రాతంబు ల్విలసద్గదాభరణ వర్మశ్రేణీయు స్థూర్ణమై
పాతాళాంతనికేతనాంతరమునం బర్వంగఁజేసె న్వేసన్
జాతామర్షత నక్కుమారుఁడు రణోత్సాహంబు దీపింపఁగన్.”

“చేసి సముల్లాస హాసభాసురతర వక్త్రుడై యుజ్జ్వల త్వాష్ట్ర బాణ
మసురవీరుల మీద నతఁడేసె వేసినఁ దజ్జాత దారుణ దహనశిఖలఁ
గాలి చర్మాస్తికపాలముల్ చటచట ధ్వనులతో నెంతయు వ్రసన్ తొరఁగఁ
కపిల మునీశ్వరు విపుల కోపాగ్ని సాగరులు రయంబునఁ గ్రాగినట్లు
దగ్ధులయిరి దానవులు పాతాళకేతుఁ డాదిగా నొక్క వ్రేల్చిడి నంత విజయ
లక్ష్మిఁగై కొని యమ్మదాలసయుఁ దానుఁడన పురంబునకరిగె ఋతుధ్వజుండు.”

—ద్వి. 336, 337.

రణోత్సాహ మిచ్చట సర్వాంగముగాఁ బోషింపబడినది. ప్రతి నాయకుఁడు పాతాళకేతువు. ససైన్యుడై దారుణ గదాసిదండాదినానాయుధ ప్రాతములఁ బ్రయోగించుచు నాతఁడు పరాక్రమముఁబ్రదర్శించెను. అతనినిమించి విజయము సాధించినాఁడు ఋతుధ్వజుఁడు. శత్రువుల ఆయుధములనే గాక నాభరణములనుసైతము నుగ్గొనరించినాఁడు. ‘వెసన్’ అని ‘పేర్కొనుటలో నాతని చండవేగము, తైజ్ఞ్యము, వాడిమి గోచరించుచున్నవి. ఉత్సాహోమర్షాది సంచారి భావములు స్థాయిని పోషించుచున్నవి. శత్రువీరులు బడలువడుటచే నాతని యుత్సాహము ద్విగుణీకృతమైనది. సముల్లాసభాసురతరవక్త్రుడయినాఁడు. ఉజ్జ్వలత్వాష్ట్ర బాణము ప్రయోగించి శత్రువులపై తనకున్న వైర సాంద్రత, మహాస్త్రప్రయోగలాఘవము, అనల్పరణవిద్యాకౌశలము, సమయోచిత రణవిజయవర్తనమును బ్రకటించెను. తద్బాణపహ్నిశిఖలచే శత్రువులు విషణ్ణులయి దగ్ధులగుట యాతని రణోత్సాహమును దీప్త మొనరించుచున్నది. “గపిల...గ్రాగినట్లు” అను ఉపమానముచే రాజునందు రాజురీత్యము వ్యంగ్యము.

కువలయాశ్వని గురుజనసేవాదీక్ష అనన్యసామాన్యము. అతని కుటుంబములోని వారందఱు నా వ్రతమును జన్మవ్రతముగ సాధించిన పుణ్యాత్ములు. రాక్షస విజాయానంతరముగూడ నతనికి నిశాచరులవలని బాధలు తప్పలేదు. పాతాళకేతుని తమ్ముడు తాళకేతుఁడను రాక్షసుఁడు మాయాతపస్వి వేషము ధరించి, యముచా నదీతీరమున నున్న తన కపటకుటీరమును రక్షింప ఋతుధ్వజుని ప్రార్థించెను. దక్షిణగా నాతని యాభరణము కోరి దానినిఁ గైకొని వైదిక వారుణవిధుల వరుణు నభిమంత్రించునని జలమున మునిఁగెను. గురుజనభక్తియుక్తుఁడగు ఋతుధ్వజుఁ డతని కభయమిచ్చుచు నన్న మాటలివి :

“కపటముని కతఁడు మ్రొక్కి కంఠభూషణం
బొసఁగి యేను భవదాశ్రమంబు పొంత
నుండగా విఘ్న మొనరింప నొక్కరునికి
రాదు విహితకృత్యము సల్పిరమ్ము పొమ్ము.”

—తృ. 10.

ఇందు బల, భక్త్యుత్సాహములు స్ఫురించుచున్నవి.

తాళకేతుఁడు మాయావియై కువలయాశ్వఁడు మరణించెనని శత్రుజిత్తునకెరింగింప నాతఁడు విషాదమున మునిఁగెను. కువలయాశ్వజనని మాత్రము వార్షముఁదాల్చి ధైర్యవతియై వీరమాత యనిపించుకొనినది. భర్తను జూచి :

“మనమున భీతగోద్విజ సమాజముఁ గావఁగ బూని యాజి న
స్త్రునిచయదారితాంగులయి చచ్చు వినిర్మల ధర్మకర్మతుల్
మచుజాలుగాక రోగముల వ్రుంది గృహంబులయందు బంధులే
డ్వ నిలుగు కష్టములు న్నరులె వారల తల్లులు తల్లులే మహిన్ ?”

“ఉగ్రవైరి విజయియొండె మృతుం డొండె నాజిభూమి నెప్పుడగుఁ దనూజుఁ
డవుడు గర్భదుఃఖమతివకు సఫలతఁ బొందునని తలంతు భూవవర్య!”

—తృ. 32, 33.

అని వల్కినది. దుఃఖాగ్నిచే కుమిలిపోవలసిన యారాజమాత హృదయమందు ఊత్రియొచిత ధర్మవితర్కముచే నెనలేని ధృతియేర్పడి తనయుని వియోగదుఃఖమును చిఱునగవుతో సహించెడునట్లొనరించినది “వారల తల్లులు తల్లులే మహిన్” “గర్భదుఃఖమతివకు సఫలతఁ బొందునని తలంతు”ననుటలో సౌర్వాగ్ని యెడదలో నిప్పులు చెరుగుచున్నను పైకి గంభీరాకృతిఁదాల్చు సముద్రమువలె గోచరించి వీరరస మూర్తియగుచున్నది యా మాతృచేవి.

నాగలోకవాసి యగు అశ్వతరుఁడు విచిత్రవ్యక్తి, మెత్తనివాఁడు. కృతజ్ఞతా యుతుఁడు, మదాలసమ బ్రతికించుట వరమేశ్వరునికైనను శక్యము గాదని ఋతుధ్వజుఁడన్నట్లు తన కుమారులు వాక్రువ్వగా నాతఁడు మదాలసఁ డెచ్చి యిత్తునని పూనికఁ దాల్చినాఁడు.

“జనులు మున్న కై పెక్కియశక్యమని మనంబులోపల స్రుక్కి కార్యంబునందుఁ బూని యుద్యోగమొనరింపఁజేసి యెట్లు దాని సఫలతాఫలతలు దారు గొందు?”

“తన పౌరుషంబు వదలక మనుజుఁడు కార్యంబొనర్ప మానుగ దైవం బున యందుఁ జారుషమునందును దత్ఫలసిద్ధి దోచుఁ దుల్యస్థితితోన్.”

—శ్లో 47, 48.

అని యుత్తనువీరుని ప్రవృత్తిని ప్రవచించి, సరస్వతీదేవిం గూర్చి ఘోరతప మాచరించి వరముగా గానవిద్యను బొంది, గైలాసవాసుని దానిచే మెప్పించి మదాలసను తనకుఁ బుత్రుకగాఁ బడసెను. కువలయాశ్వని నాగలోకమునకు రప్పించి యాతని కామెను భార్యగా నొసంగెను. మాట వరుసగా వచ్చిన ప్రసక్తి నాధారముగాఁ గొని మిత్రునకు ప్రత్యుపకారమొనర్చు సుబుద్ధితో, దీక్షతో మదాలసకు పునర్జన్మము కల్పించి యిచ్చిన తపస్వి యశ్వతరుఁడు. కృతజ్ఞతాధర్మ బద్ధమగు తపోవీర మతని నాశ్రయించి రాణించినది.

మదాలస వరమయోగిని. నిజసుతుఁడైన విక్రాంతుని బుజ్జగించుచు నుగ్గుపాలతో తత్త్వోపదేశమొనర్చించిన వీరమాత ! జ్ఞాన (ప్రబోధ) వీరము ఈమె యందు పెల్లుబిగి జాలువారినది. స్వీయప్రబోధముచే విక్రాంతునిఁ బరమయోగి గను, నిస్సంగునిగను, తరువాత జనించిన సుఖాహు శత్రుమర్దనులను యోగ విద్యావిదగ్ధులుగను, కడపటివాఁడగు నలర్కుని కర్మమార్గానుష్ఠాతగను తీర్చి దిద్దిన మనీషి యా రాజమాత. ఊత్రియోచిత ధైర్యాది సంపత్తితోపాటు తాత్త్విక జ్ఞాన మామెయందు బంగారమునకుఁ దావియబ్బినట్లు శోభించినది. అలర్కుఁడు దత్తాత్రేయుని భజించి యోగ మశ్యసించి యోగవీరుఁ డయ్యెను. ఈవిధముగా కువలయాశ్వీపాఖ్యానమున నెల్లెడలను ప్రతిపాత్ర నాశ్రయించి వీరమే స్ఫురించుచుండుటచే నది వీరరసప్రధానోపాఖ్యాన మనఁబడుచున్నది.

రాజ్యవర్ధనుఁడు ప్రజారంజనుఁడైన భూపాలుఁడు. అతనిపై గల ప్రీతిచేఁ బ్రజలు పదివేల సంవత్సరము లాయు వతని కుండునట్లు ఆదిత్యునిఁ బ్రార్థించి కృతార్థులైరి. తనపై నంత యభిమానాదరములఁ బ్రకటించిన ప్రజాసమూ హమునకుఁ గూడ తనవలె పదివేల సంవత్సరము లాయువు గల్గినట్లతఁడు

ప్రత్యుపకారబుద్ధియై తపముఁ జేసెను. అతని యుత్సాహ మిట్టిది: అతఁడు తన భార్యతో—

“కావున నిప్పుడ కదలి యే నమ్మహిధరమున కరిగి యత్యంత భక్తి
భానుని గుఱిచి తపం జాచరింపఁగ నతఁడు ప్రసన్నుడై యరుగుదెంచి
మానిని! నీకును మన భృత్యతతికిఁ జారులకును బుత్ర పౌత్రులకుఁ గూడఁ
బదివేలు వర్షము త్రృడుకంగ వరము నాకిచ్చిన యట్టుల నిచ్చెనేని
యింపు సొంపు మిగుల నిందఱతోఁగూడ నిఖిల రాజ్యసుఖము లనుభవించు
నట్లుకాక యున్న నచ్చోన నిలిచి యయ్యుగ్ర కిరణుగొల్తు నుగ్రనియతి.”

—న.ప్ర. 173.

అని తపోవనమున కేగిన మహితమూర్తి యతఁడు! ఆ ప్రజల కాతనివైనున్న మక్కువ యెంతయోగదా! కన్న తండ్రి వంటి యా రాజుయొక్క యెడద యెంత మెత్తన! ప్రజలన్న మేఘమువలె జలదరించునే! “ఉపకారికి నుపకారము” సేయు ధర్మమే రాజ్యర్థమని రూపుదాల్చినది. దాని కుత్సాహముత్సవ విగ్రహము.

మార్కండేయ పురాణము పెక్కు ప్రబంధములకు వస్తుభిక్ష పెట్టిన మహాపురాణము. ఆంధ్ర కవితా పితామహుడగు నల్లసాని పెద్దన రచించిన స్వారోచిష మనుసంభవమునకు మూల మిదియే. ఇట్లే హరిశ్చంద్ర, కువల యాశ్వ, మహిషాసురమర్దనోపాఖ్యానములన్నియు భావి కావ్య ప్రపంచమునకు మూలకందములైనవి.

౨. బసవపురాణము - పాలుకురికి సోమన :

తెలుఁగుసాహిత్యమున వెలసిన శైవపురాణములలో నుత్తమమైనదియు, విపుల ప్రచార మొందినదియు, ద్విపదలో స్వతంత్ర రచనమైనదియు, మతాచార్యుని జీవితచరిత్రయైనదియునైన బసవపురాణము భక్తివీరమున కాలవాలమైన యుద్గ్రంథము. కావ్యనాయకుడగు బసవేశ్వరుడు వీరశైవ మతస్థాపకుఁడు; అపరనందేశ్వరుఁడు.

“వడిఁబాటు జలమున కొడలెల్లి కాళ్ళు వడిఁగాలు చిచ్చున కొడలెల్లి నోళ్ళు
వడిపీచు గాడ్చున కొడలెల్లఁ దలలు వడిజేయు బసవన కొడలెల్లి భక్తి!

—బస. ప్ర.

భక్తిపారవశ్యమునకు పరాకాష్ఠ యనఁదగిన నాయకుని జీవితచరిత్ర రచించు

కవియైన పాల్కురికి సోమనాథుడు గూడ భక్తికవిత్వావేశమునఁ బసవని కేమాత్రము దీసిపోడు.

ఈ పురాణమునందు ప్రధానముగా బసవని జీవితమే వర్ణితమైనను, ప్రసంగవశమునఁ బెక్కు భక్తులగాథ లుపాఖ్యానములుగాఁ గూర్చబడినవి. సోమనాథుఁ డీ పురాణోత్పత్తమును గూర్చి :

“అతత బసవ పురాతన భక్త గీతార్థ సమితియే మాతృక గాఁగఁ
బారితంబై యొప్పు పూసలలోన దారంబు క్రియఁ బురాతన భక్తవితతి
చరితలలోపల సంధిల్ల బసవ చరితమే వర్ణింతు సత్కృతియనగ.”

—బస. ప్ర.

అని చెప్పుకొనుటచే నాతఁడు ప్రాచీన భక్తజీవిత గాథలను, బసవేశ్వర ప్రోక్త గేయాదులను మూలములుగాఁగై కొనియుండును. అంతేగాక మహారాష్ట్రాంధ్ర ద్రవిడ భక్తచరిత్రములు, పండితారాధ్యుని శివతత్త్వసారమునందు పేర్కొన బడిన శైవగాథలు మొ. నవి యీతని రచనకుఁ దోడ్పడియుండవచ్చును. ఎచ్చటి నుండి గాథలను గ్రహించినను స్వతః తనకున్న భక్తిసంపదచే వానిని రస సంపదభరితము లొనర్చిపెట్టినాడు.

“ప్రస్తుతింపఁగ నద్భుక్తి విస్ఫురణఁ బ్రస్తుతి కెక్కిన బసవనిచరిత.” —బస. ప్ర.

అనుటచే నీ పురాణము భక్తిప్రధానమని తాత్పర్యము. అయినను ఇందు నవరసములకు యథోచితముగ దావాసగఁబడినది !

“నవరస రసికత ఘనిని బేర్కొన్న శివకవివరుల చిత్తంబు లలర.” —బస. ప్ర.

ప్రాసినాడఁట కవి ! నవరసములు భక్తివీరమున కంగము లీ కావ్యమున. వీర శైవులు శివునకై యెట్టి త్యాగమునైనను అవలీలగాఁ జేయగల సమర్థులు. స్వీయ గాత్రములఁ గోసి కుప్పలు వెట్టుటకైనను వెనుదీయరు. మిండ జంగ ములనైనను లింగధారణ మాత్రమున సాక్షాత్సాంబశివునివలె భావించి సేవింతురు. అందు వారి భక్తి తన్మయత్వ మెంతయో, ఆవేశయుతమైన ఉత్సాహ మంత యిమిడియుండును. కాన బసవపురాణము భక్తి వీరస్ఫూర్తి అధికముగా గల పురాణమగుచున్నది. ఉపాఖ్యానములు, బసవని చరితలు, మతవైజ్ఞానిక చర్చలు, కర్మపద్ధతులు మొదలైన విషయము లన్నిటితోడను విషయ బాహుళ్యముగల ఈ పురాణమున వస్తువ్యంగ్యము నాశ్రయించి శివమూహాత్మ్యము ప్రబోధితమగుచున్నది. అందువలననే యిది వస్తుకావ్యములలో చేర్చబడినది.

బసవేశ్వరుడు వడుగువలదని తండ్రితో వాదించి సోదరి తనవెంట రాగా నిలువెదలి పోవుటయందును, శైవాచార నిరతియందును, జంగముఁ డొకఁడు తన్నభ్యర్థింపఁగా నాతనికి తన భార్యయొక్క చీరెలిప్పించుట యందును ప్రదర్శించిన వీరశైవ మతాచార సంబంధియగు భక్తుత్సాహమనంతము. వడుగు చేయఁబూనిన తండ్రితో బసవఁడు :

“వడుగని యిదియేమి గడియించెదీవు జడుఁడ వెట్లయితి వీశ్వరుని గొల్చియును
బరమాత్మ గురునిగాఁ బడసి దుర్నరుల గురులని దలచుట నరకంబు గాదె
ఈరీతిఁ ద్రాటికి దూరమైయున్న వీరమాహేశ్వరాచార దీక్షితుని
నిర్మితోభయ కర్మ నిర్మాలు నన్ను గర్వాభిమాంచుట ధర్మమే నీకు?....
అకులస్థుడైయున్న యభవుని భక్తునికి నేకులంబని నిర్ణయించెదవు?
కావున నెన్ని మార్గములను వడుగు గావింపగారాదు కథలేమి చెప్ప?”

—బస. ప్ర.

నని వాదించినాడు. పరమాత్మునే (శివునినే) గురువుగా నెంచుటయు, లింగ ధారి పూర్వజన్మ సంస్కారజ్ఞానియైన జ్ఞెంచుటయు, వీరమాహేశ్వర భక్తి యే ముక్తికి మార్గమని భావించుటయు, వీరశైవులు కర్మనిర్మాలులనుటయు, వారికి కులగోత్రాదులు లేవనుటయు మొదలగు వీరశైవ మతసూత్రముల విజ్ఞాన మాతనియందు వెల్లివిరిసియున్నదని బోధపడి, తదాచరణోత్సాహము పతిత లను ముగ్ధుల నొనర్చుచున్నది. అతనిది మతావేశముతోకూడిన వీరశైవభక్తి.

బిజ్జలునియెద్ద దండనాయకపదవి స్వీకరించి భక్తసేవానిరతి బ్రదర్శించు గురుతర ప్రతిజ్ఞ నాతఁడుచేసెను. అతని పల్కులలో కొన్నింటి నిచ్చటఁ బొందుపరుతును :

- “శివరాత్రి నిత్యంబు చెల్లించు శాస శివభక్తులెల్లను శివుఁడను శాస (1)
- భక్తుల యెగ్గులు పట్టని శాస భక్తుల కులమెత్తి పలుకని శాస (2)
- మృదునై న యొకమఱి యడుగని శాస అడిగిన యర్థంబు గడవనిశాస (3)
- పరసతిపై దృష్టి పరపని శాస పరధనంబున కానపడని శాస (4)
- హరదూషణకుఁ జెవులానని శాస హరుని గణార్పితం బంటని శాస (5)
- విషయేంద్రియములకు వెన్నీని శాస విషమ షడ్వర్గంబు విరియించు శాస (6)
- వేదోక్త భక్తి సంపాదించు శాస యాదిశివాచార మలరించు శాస.” (7)

—బస. ద్వి.

బసవేశ్వరుఁ డొనరించెను ఇందు (1)లో వ్రతదీక్షయు, శైవులయం దధిక భక్తియు, (2)లో భక్తులయం దుత్కృత భక్తిశ్రద్ధలును, (3) లో మానదానో

తానాహములును, (4)లో ధర్మోత్సాహమును, (5)లో దైవభక్తియు, (6)లో ఇంద్రియ నిగ్రహాత్మకమగు ధృతిసాధనమును, (7)లో వేదోక్తభక్తిసాధనమును బసవనియందు ప్రద్యోతమానములగుచున్నవి.

వేశ్యాలోలుండగు మిండజంగముఁ డొకఁ డొకనాఁడు తన వేశ్యాంగన బసవేశ్వరుని భార్యయగు గంగాంబ కట్టుపుట్టముల నడుగుచున్న దని బసవని నాశ్రయించి విన్నవించుకొనెను.

“అనవుఁడు దనసతి నాస్థాన సదనమునకుఁ బిల్వగఁ బంచి ముద్దియఁ గదిసి
పుట్టు సావెఱుఁగని యట్టి మహాత్ముఁ డిట్టలంబుగ నీదు పుట్టమధ్గెనేని
పుట్టమీ వేగ మీపుట్ట మిచ్చినను బుట్టము మన మనియట్టి చందమున
లజ్జయు సిగ్గు దలంపక బసవఁ డజ్జలజాషీ వల్వఱిముఱిఁబట్టి
యొసరఁగ నొలువంగ నొక్కవస్త్రంబు దళితాంబుజానన మొలఁజాయకున్న !
నిక్కంబు బసవని నిజభక్తి మహిమ దక్కువ గాదయ్యెఁ దరుణిమానంబు
అని భక్తమండలి వినుతింపుచుండ వనిత యంతర్వాసమున కేగె నంత.”

—బస. త్ప.

ఇందద్భుతమైన దానవీరము బసవని నాశ్రయించి వ్యగ్రంముగా నతని శైవ భక్తుల తానాహమును చాటుచున్నది. ఇట్టి ఘట్టము లీ మహామహుని జీవితమున గుప్పలు తిప్పలు. కాని మతస్థాపకుడైన నీతని జీవితము మతతత్త్వ నిరూపణార్థ ప్రధానమై, జ్ఞానప్రధానమై నడచినను, ఎడారిలో నొయాసిస్సువలె భక్త్యా వేశముగల్గి ఘట్టములందు మాత్రము పఠితకు రసాస్వాదన భాగ్యముఁ గల్గించు చున్నది. అదియుఁ జెక్కుచోట్ల వస్తువ్యంగ్యప్రధానముగనే గోచరించును.

బసవపురాణమునందు వర్ణితమైన భక్తులగాథలు స్థూలముగా మువ్విధములు. అవి : 1. ముగ్ధభక్తుల గాథలు, 2. పురాతన భక్తులగాథలు, 3. బసవని సమకాలికులగు భక్తులగాథలు—నని. ఇందు ముగ్ధభక్తు లితరులవలె వీరమాహేశ్వర ప్రతపారీణులై యున్నను అధికముగా అమాయకులు, నిరాడంబరులు, స్నిగ్ధప్రవృత్తులుగలవారు. వారు స్వచ్ఛందమైన వాత్సల్యము, పారవశ్యముతోఁ గూడిన భక్తిభావము, వెన్నవంటి హృదయము, శివునిగాంచినంతనే ఆపులవలె, మిత్రునివలె, పుత్రునివలె ఉత్కట స్నేహముతో గూడిన ముగ్ధభావముతో గీర్తించి, సేవించి, లాలింపవలెననెడి సున్నిత మధురభక్తి మొ. గుణములుగల్గి శివునికొఱకై ప్రాణములనైనను త్యజింప సిద్ధమయి, త్యాగోత్సాహ భక్తి వీరులై యొప్పువారు వీరు. ఉదాహరణమునకు ఉడుమూరి కన్నయ్యగాథఁ

గైకొందము. ముగ్ధభక్తుల కీత డాదర్శప్రాయుఁడు, తలమానికము. కవియొక పాత్రముఖమున :

“ఇట్టి ముగ్ధత్వంబు నిట్టి వీరత్వ మిట్టి మహత్త్వంబు నెందును కలచె.”—బస. త్వు. అని పల్కించి కన్నప్ప ముగ్ధపీరుఁడని వ్యంగ్యముగా సూచించినాడు. అతని శివభక్తిస్మరణ పారవశ్యములు పూర్వజన్మ పుణ్యసంస్కార జనితములు :

“పారిమజ్జనోదకంబులకటమున్న పరముపై నానంద శాష్పముల్ దొరుగఁ బూజించు నవపుష్పరాజికి మున్న రాజాంకుపై హృత్పరోజంబు విరియ ధూపవాసనకుమున్ ధూర్జటి మ్రోల వ్యాపితాంతర్గత వాసన దనర వెలుఁగు నీరాజనంబుల కటమున్న మలహరునంద యాత్మజ్యోతి ప్రబల వినివేదిత పదార్థ వితతికి మున్న తన ప్రాణవద మీశ్వరుని కర్పితముగ లింగార్చనముఁ దాను బొంగి చేయుచును సంగ చేష్టలకు సంతత జాయుచును సుభగలింగము జూచిచూచి క్రాలుచును నభవామృతం బాని యాని వ్రాలుచును సురుచిరోక్తుల సోలిసోలి పాడుచును స్థిరసుఖాంబుధిఁ దేలితేలియాడుచును మంగళోన్నత బహిరంగంబు సంతరంగబుఁ దన ప్రాణలింగప్రమగుచు.”

—బస. త్వు.

నుండు నాతని యనుభావాదులు భక్తి పారవశ్యమును ప్రకటించుచు, “అడు గడుగునకు మాధవా !...” యను భాగవత పద్యమునందలి ప్రహ్లాద భక్తి మూర్తినిఁ దలపించుచున్నవి.

ఫాలాకుని కంటతడిని జూచి కన్నయ్య తబ్బిబ్బయినాఁడు. ముగ్ధత్వ ముట్టిపడ కరిగి జాలువారినాఁడు. జాలితో పరవళ్ళు త్రొక్కినాఁడు :

“కటకటా ! యిదియేమిఁ గర్ణంబుపుట్టె నిటలాక్ష ! నీకంట నీరు కారెడిని నీనింద విని గౌరి సీతైననాఁడు దానించుకేనియుఁ దడికంటలేదు; జనకుచేఁ దనయునిఁ దునిమించునపుఁడు కనికరంబునఁగంటఁ గ్రమ్మడు నీరు నేఁడు నీకడకంట నిర్నిమిత్తంబ పోడిగా జలములు పూరించుటేమి ?.... చెప్పవే నాకని చేర్చుఁ గౌగిటను నప్పలించును ‘నాయట్టి పుత్తుండు గలుఁగ నీ కిల యప్పులబ్రుంగ.’”

—బస. త్వు.

యని జగత్పితరునకు ధైర్యము సెప్పినాఁడు! “ఉమామాతా పితారుద్రః” అను పురాణోక్తిని భావమున నిలిపిన భక్తవరుఁడు గాన “నాయట్టి పుత్తుండు గలుగ”నని గుండె నిబ్బరముగా బలుకగలుగుట ! భక్తిపారవశ్యమున భావ తాదాత్మ్యము నొందగల్గెను గావుననే ఆ ముగ్ధభక్తునియందు ఆత్రము, అమాయ

కత ఆవేశము, స్వచ్ఛందత, సరళత్వము, పితృభావము, మౌగ్ధ్యము ముమ్మారులఁ బ్రత్యక్షమై కానబడుచున్నవి !

కంటికి నీరుకారుట జబ్బని యెరిగిన కన్నయ్య హృదయములో తన్ని వారణోత్సాహము పగులెత్తినది. తన కన్నులఁ జెరికి శివుని కర్పించు త్యాగము తురంగలించినది.

“ఒప్పని కన్నుతో నున్నట్లుగాఁగఁ గప్పెద నాలెప్పకంట నీకన్ను
నాకన్న చూ మందు నీకంటికనుచుఁ జేకొని శరమున ఛేదించి పుచ్చి
కఱకంట కంటిపైఁ గన్నప్పచేపుఁ డఱిమఱిఁ దననేత్ర మర్పింపఁదడవ
అక్కంటఁ దొరుగు ధారావళి యడఁగి గ్రక్కున డాపలికంట నుప్పొంగఁ
గించిత్రహాస సంకీర్తితానన సమంచితాంభోజాతుఁడై తన నేత్ర
కమలంబు శివునేత్ర కమలమై యునికి కమితమహోత్సాహ మాత్మ దొల్కాడఁ
గ్రేకంట లింగంబు డాకన్నుఁ జూచి యీకంటికిని ముందు నీకన్నె కాక
యనుమాన మింకేలయనుచు దన్నేత్రజనిత వినిర్మల జలధార దొరుగ
గందువ దనచెప్పఁగాలి యంగుటము పొందించి డాకన్నువుచ్చఁగైకొనుడు.”

—బస. తృ.

దైవ మాతని ననుగ్రహించినాడు. ఒప్పని కన్నుతో కన్నతండ్రిని జూడలేని జాలిగుండె, ‘నాకన్న చూ మందు నీకంటి’ కనెడి మాటలోని సూటిదనము, అమాయకత, సత్వరనివారణోన్ముఖత, శరముతో నేత్రము ఛేదించుకొనుటలో నసంతత్యాగోత్సాహము, భక్త్యాతిశయము, ‘చెప్పుఁ గాలియంగుటము’ గుర్తుంచుటలో నమాయకత, మౌగ్ధ్యము, సమయోచితకార్యనిర్వహణానైపుణ్యము, జానపద సహజ నిష్కల్మషహృదయము విభావోచితముగాఁ బరిపోషింపఁ బడినవి. తన నేత్రకమలము శివనేత్రకమలమని భావించుటలో నాత్మార్పణ రూపమై యుత్కట త్యాగోత్సాహము ద్యోతమానమగుచు, దాని నంగముగా గల్గి వ్యంగ్యముగా భాసించు భక్తిపీఠము చర్చితమగుచున్నది. ఏకలవ్యుఁడు, కర్ణుఁడు, శిబిచక్రవర్తి అందుకొనిన స్థానిననున్న భక్తిపీఠుఁడు కన్నప్ప. కాని యితనిది ముగ్ధభక్తి. వారిది జ్ఞానవంతమగు (ప్రౌఢ) భక్తి. అంతియ భేదము.

ఇట్లే భక్తుల చరితములు పెక్కు బసవ పురాణమునందు భక్తి భావ స్నిగ్ధములై యున్నవి. పురాతన భక్తి గాథలలో జంగమ భక్తితోఁ బుత్రుని జంపి వండి వడ్డించిన సిరియాళుని వంటి భక్తవరేణ్యుల గాథలు, సమకాలీన భక్తులలో మడివాలు మాచయ్యవంటి పీఠమాహేశ్వరుల గాథలు, ఈ పురాణమునకు వన్నెఁ దెచ్చినవి. ఇవి యన్నియు రసపుష్టి గల్గియున్నవని జెప్పజాలము.

గాని సామూహికముగా బలితయందు భక్తిభావము గల్గింప నమర్థము లగుచున్నవి.

బసవపురాణమునకు, ఇతరపురాణములకును ఒక విశిష్టమైన భేదము గానఁబడుచున్నది. బసవపురాణమంతట నొక రసము ప్రధానముగాఁ బోషితమైనట్లు గాంచవచ్చును. అద్భుత ప్రధానములగు బసవ మాహాత్మ్యములు వర్ణితములగు చోటులందును, మతసిద్ధాంతము లర్థప్రధానముగా బ్రతిపాదితమయిన చోటులందును రసస్ఫూర్తి జరుగుట కష్టమైనను, ప్రతిపాదిత వస్తువు నందలి పురాణ లక్షణములు గొన్ని గోచరించుచు, వస్తుతాత్పర్యభూతమును, ముఖ్యప్రతిపాద్య వస్తువునునైన బసవ మాహాత్మ్యము పఠితకుబోధితమై అతని యందు భక్తిభావ ముదయించుటకు హేతువులగుచున్నవి. మఱొక మాటలో నవియన్నియు జ్ఞానయుతమైన భక్తికి విభావశుల్కము లనవచ్చును. ఇందులకు కారణము భక్త్యావేశము గల కవి పురాణము రచించి యుండుటయు, మత కర్త నాయకుఁ డగుటయు నైయున్నది. మార్కండేయ పురాణాదులలో నిట్లు ప్రధానరస మొక్కటిగా ప్రతిపాదితము కాలేదు. కాని బసవపురాణ మందు వస్తు వంగ్య ప్రధానముగా భక్తిపీఠము స్ఫురించుచున్నది.

౩. పండితారాధ్య చరిత్ర - పాలుకురికి సోమనాథుఁడు :

బసవ పురాణమువలెనే ఏకానాయకమైనను ప్రధానకథ మునిగిపోవు నన్ని భక్తులగాథలతోఁజెంచి రచింపబడిన పురాణములలో సోమనాథుని రెండవ కృతి శ్రీమల్లికార్జున పండితారాధ్య చరిత్రము. బసవఁడు, పండితారాధ్యుఁడు- పీఠిరువురు సాక్షాచ్ఛివాంశసంభూతులనియే కవిభావన :

“హరుఁడు నిరాకారుడైనచో బసవఁ డరయంగ సాకారుఁడై చరియించు.”

—బసవ. పురా.

“చిరత మోగుణపరిస్పీతుండు శివుఁడు వరసత్త్వగుణవికస్వరుఁడు పండితుఁడు

అరయ నచరలింగ మా లింగమూర్తి యరయగాఁ జరలింగ మా పండితయ్య.”

—పండితా. చరిత్ర.

శివాంశసంభూతులగు నాయకుల చరిత్రము లిందు వర్ణితములగుటచేతనే వారి పేర్లపై నవి పురాణగౌరవముగాంచినవి.

శ్రీకైలమందు సమావేశమైన ‘పీఠమాపేశ్వరాచార వర్తనులయిన భక్తకోటి’ పరిస్ఫుట పీఠభక్తిరాజ్యైక మహిమాభిరతి సుఖించుచు శివానంద నిలయులై యుండి పాలుకురికి సోమనాథునిఁగాంచి :

“బసవపురాణ ప్రబంధంబునందు ప్రథిత పురాతన భక్తగణాను
కథనంబు లితిహాస ఘటనఁ గూర్చితివి; వర వీరభక్తి నవైదికంబుగను
వీరచించితివి ‘సతుర్వేదసారము’న బసవన్న మహిమ శుంభదృష్టి యుక్తిఁ....
పరిశిష్ట పరిమిత ప్రాక్తనభక్త చరితంబు లితిహాస సంగతి నొలయ
సంధిపు పండిత చరితంబునందు.” —పండి. ప్ర.

అని యాజ్ఞాపించిరి. వారి పల్కులనుబట్టి సోమన పండితారాధ్య చరిత్రము
నందు బసవపురాణ చతుర్వేద సారములందు వర్ణింపగా మిగిలిన పురాతన
భక్తవిశతుల చరిత్రములఁ జెక్కింటిని జేర్చి ఒక గ్రంథముగాఁ గూర్చి రచించె
నని తేలుచున్నది. అవియన్నియు ‘వీరభక్తి’ వ్రతుల గాథలని వ్యంగ్యముగా
సూచించియున్నాడు. కవియు స్వతస్సిద్ధముగా ‘వీరభక్తి’ యుక్తుడని స్పష్టము.
అతనివ్యక్తిత్వము కావ్యమున బింబించుట సహజము. అందులకు తార్కాణగా

“భవదీయ కారుణ్య పాత్రుండనైతి భువినేన ధన్యుండ బుణ్యుండ నాదు
వీరభక్తి స్థల విశ్రుతాచార సార వ్రతాదులు సఫలతనొందె.” —పండి. ప్ర.

నని భక్తమండలికి నమస్సులిడుచు “వీరభక్తి ..... వ్రతుడు” అని తనను
జేర్పొనినాడు. అంతియగాక :

“శుద్ధ భక్తి స్థల శ్రుతి మతాచార సిద్ధ వీరవ్రత శీలాన్వితుండ.” —పండి. ప్ర.

అని వాచ్యముగా జెప్పుకొనినాడు. భక్తి యనుచోట “వీరభక్తి” యను
పదమే పండితారాధ్య చరిత్రలో వాడఁబడియుండుట చేతను, అందు పర్ణితము
లైనట్టి భక్తచరితలు బసవపురాణాదులలో సైతము గ్రథితమై యుండుట
వలనను, రెండు పురాణములందును “వీరభక్తియే ప్రధానమైన రసమని తేలు
చున్నది. ద్విపదచ్ఛందముయొక్క ప్రాశస్త్యము గూర్చి :

“అదియును గాకై హికాముష్మిక ద్విపదహేతువగుట ద్విపదనాఁబరగు.”

—పండి. ప్ర.

నని తెల్పి, కవిత్వమునకు బురుషార్థ చతుష్టయఫలము గాపాదించినాడు కవి.

పండితారాధ్యుడు శైవపండితత్రయములోఁ బ్రసిద్ధుడు. శైవమతము
నకు మూలస్తంభములగు వారిలో నొక్కడైన యీతని జీవితమంతయు పర
మతనిరసనమందును, స్వీయమత స్థాపనమునందును వెచ్చింపబడి వాద వీరము
నకు, పాండిత్యవీరమునకు, జ్ఞానవీరమునకు (మతవీరమునకు) నిలయమై
విరాజిల్లుచున్నది. వాదప్రకరణమంతయు దీని కుదాహరణమే. ఇక దీక్ష

పురాతన ప్రకరణములందు పురాణ కైవభక్తుల 'వీరభక్తి' గాథలు వర్ణితములైనవి. ఇవి యన్నియు పండితారాధ్య చరిత్రమునకు, కైవమాహాత్మ్య ప్రతిపాదనమునకు అంగములై వరలుచు తత్పురాణ గౌరవ కారణములగుచున్నవి. పండితారాధ్య చరిత్రము పఠితకు రసానుభూతి కల్పించుదానికన్న మతావేశమును, మతజ్ఞానమును అధికముగా కల్పించి యూరకుండును. రసమిందు గుణీభూతము. వస్తువ్యంగ్యము నాశ్రయించి పఠితయందు భక్తిభావముదయించునని చెప్పుకొనవచ్చును. అందువలననే దీనిని వస్తుకావ్యమనుట !

2. క్షేత్ర మాహాత్మ్యములు

౧. కాశీఖండము — శ్రీనాథుడు :

క్షేత్రమాహాత్మ్యములలో దెలుగు సాహిత్యమున శ్రీనాథ మహాకవి ప్రణీతములైన భీమఖండ, కాశీఖండములు ప్రసిద్ధములు. స్థాందపురాణాంతర్గతములగు గోదావరిఖండమును, కాశీఖండమును తెలుగున రసవత్తరముగ ననువదించినవాడు శ్రీనాథుడు. భీమఖండమునందు భీమేశ్వరునియొక్కయు, క్షేత్రముయొక్కయు మాహాత్మ్యములు వర్ణితములయి అద్భుత రసాతిశాయములుగా గోచరించుచున్నవి. క్షీరసాగరమథనము, త్రిపురాసుర సంహారము మొ. ఘట్టములందు లోకరజాదళుడైన గరళకంఠుని మహిమ లతిశయముగా వర్ణితములయినవి. కాశీఖండమునందు కాశీపట్టణము, ఘట్టములు, భక్తుల చరిత్రములు వర్ణితములు. సామాన్యముగా క్షేత్రపురాణములందు క్షేత్రమాహాత్మ్యాదులఁ దెల్పుటలోనే కవి నిమగ్నుడై వివిధరసపోషణమం దంతశ్రద్ధ గైకొనఁడు. శ్రీనాథుఁ డట్లుగాక శృంగారాది రసములపట్ల శ్రద్ధవహించి ఆయాఘట్టములందు రసదృష్టితో కథలను నడిపించియుండెను. కాని 'కావ్యము మొత్తము రసవత్తరమనుటకన్న వస్తు వ్యంగ్య ప్రధానమయిన వస్తుకావ్యమే' యనుట కుచితముగానున్నది. అట్లనుటలో శ్రీనాథుడు రసవత్కవి కాదని యనుట గాదు. అతఁడు స్వీకరించిన వస్తువటువంటిది. శృంగారనైషధాదులు వేఱు. అవి రసకావ్యములు. కావున కాశీఖండము నందెడ నెడ గోచరించు వీరరసమును గూర్చియించుక ప్రస్తావించును.

అన్యరసప్రధానములగు నుపాఖ్యానములలో వీరరసప్రసక్తి వచ్చినచోట శ్రీనాథుడు శృంగారమువలె అభినివేశముతో గాకపోయినను తత్తదుచిత

రీతి పోషించి రసానురక్తిని వెల్లడించెను. ఉదాహరణమునకు (1) వై శ్వానరు నకు రెండవయేట గండ మున్నదని నారదుఁడు తెల్పుగా శుచిష్కృతివిశ్వానరులు తమ కుమారున కేర్పడబోవు కీడును దలంచి దుఃఖితులైరి. అప్పుడు వై శ్వానరుఁడు తల్లిదండ్రుల కిట్లనెను :

“వినుడి నాడుప్రతిజ్ఞ మీరు హృదయోద్వేగంబు వర్జించి యో
జనయిత్రి జనకుల్ ! గురుల్ ! భవదనుజ్ఞాముద్ర చేపట్టి యేఁ
జని కాశీవతి విశ్వనాయకు శివుం జంద్రాగ్ధ చూడోవతం
సుని మృత్యుంజయు నాశ్రయించి విగతాసున్ జేసెదన్.” —చతు. 38.

అని మృత్యుంజయోత్సాహమును బ్రకటించెను. (2) తనను వలచి రాక్షసునితోఁ బోరి, ప్రాణములు కోల్పోయిన పిద్యాధరుని భర్తగా భావించిన సుశీల అగ్ని ప్రవేశము చేయుచు నన్నమాట లివి :

“ఏఁ బ్రభాతంబుల నిశానవాపిక ననిశంబు తీర్థమాడిన ఫలంబు
వివిధ భంగులనేను విశ్వేశ్వరస్వామి ముక్తిమంటపి నిడ్డ మ్రుగ్గుఫలము
ప్రతిచతుర్ధిని డుంరి భద్రేభ వక్త్ర) నే నారాధనము సేసినట్టి ఫలము
నానంద కాననాభ్యంతర ఊతంబు నందును జన్మించిన యట్టిఫలము
నర్వమునుకూడి మీదట జన్మవేళ నితని కే భార్యగా నన్ను నిచ్చుగాత !”
యనుచుహరిచాంకమూర్తి తీవ్రాంశుబోలెఁగొనర కగ్నిబ్రవేశించె కువలయాక్షి
—పంచ 170.

పై రెంటి యందును భక్తివీరము ప్రస్ఫుటమగుచున్నది. ఇచ్చట భక్తి నుపకరణముగాఁ గొని పురుషార్థసాధనాయత్తులగు హరి యుత్సాహముతృప్తముగాఁ బ్రదర్శితమయినది కనుక భక్తివీరమనవచ్చు ననుట ! కాశికా విశ్వేశ్వరుని గొల్బువారికి మృత్యుభయము దూరమగు నన్న ధృతియే వై శ్వానరు వీరము నకుఁ బోషకము; సుశీల భర్తృగళ భక్తివిశేషముచే తన పుణ్యఫలమునంతయుఁ ద్యాగముచేసి మరుజన్మలోనైనను భర్తగా నాతని ప్రసాదింపుమని వేడుకొని నది. ఇచ్చట త్యాగము భక్తికి పోషకము.

కాశీఖండమునందు దివోదాసోపాఖ్యానము లక్షణబద్ధమైన యొక లఘు కావ్యముగా గోచరించుచున్నది. ప్రతినాయకుఁడు, స్వాయత్తుఁడు నగు దివోదాసు నాశ్రయించిన యోగవీరము, అతని సధర్మబద్ధముగా నొనరించి కాశికాపట్టణ సంహాసనమును తిరిగి సంపాదించుకొనుటయందు నాయకుఁ డగు శివుఁడు ప్రకటించిన యుత్సాహము, సచివాయత్తసిద్ధుఁ డగు నాతనికి సహా

యము చేసిన నారాయణాదుల ప్రయత్న విశేషములు వీరరస స్ఫూర్తిని సర్వాంగముగా సంతరించి పెట్టుచున్నవి.

బ్రహ్మకల్పమున స్వాయంభువనునువు కాలములో నటువదెండ్లు అనా వృష్టియైన కారణముగా లోకము కడు నువద్రవము నందెను. బ్రహ్మ దీనికి విచారించి నిఖల ఖోణీచక్ర రత్నైక దీక్షా ధురంధరుఁడును, మనువంశజుఁడును, ఔదార్య శౌర్య ధైర్యాదిగుణ గరిష్ఠుఁడునునగు రిపుంజయుఁడనువానిఁ గాంచి ధరణీభారము వహించునట్లు పట్టాభిషిక్తు నొనరించెను. అతఁడే దివోదాసు. ఆ సమయమున దివోదాసు పద్మజుని కోరిన కోటిక యిది :

“నెట్టన నన్ను సత్కరుణ నీరధివేష్టితయైన ధాత్రికిం

బట్టము గట్టితేని నొకబాస పితామహ ! యాత్మ నెగ్గుగాఁ

బట్టక విన్ను భోగులు నువర్చులు క్రిందట మీదట నుండగా

దొట్టపు సత్యమౌ ధరణీ నొక్కరుఁ డున్ననుఁ జేయ రాజ్యమున్.”—పం. 27.

అని. కాశీపతి యనుమతమున నాతని కోటిక మన్నించి బ్రహ్మ రాజ్య మాతనికిఁ గట్టపెట్టెను. మహేశ్వరునితోఁజాటు తక్కిన దేవతలందఱు కాశిని వీఁడి మేరువునకుఁదరలిపోయిరి. శుద్రదేవతలు రిపుంజయుని శాసనమునంగీకరించిరి. ధర్మమార్గై కవర్తియగు రాజునందు దోషముఁ గానఁ జాలక దేవతలు గటకట పడి కాశీ పట్టణ వియోగ బాధచే కుందుచుండిరి. బృహస్పతి సలహాపై పావకాదులు తమ తమ రూపముల నుపసంహరించుకొనిరి. ప్రజలూ మహా త్యాగమునకు భయపడి రాజునకు విన్నవించిరి.

“అందఱ నాదరించి మిహిరాన్వయ ముఖ్యుఁడు వారి యాత్మ లా

నందముఁ బొంద నిట్లనియె నాకనివాసులు సేసినట్టి కీ

డొందునె నన్ను ! మీరు వెఱకుండుఁడు భూప్రజలార ! నేడ యా

నందవనంబు నందు దహనంబు ఘటించెద యోగసంపదన్.”

“అనుమానింపక యా సురాధములు మాయా కల్పనా వంచనం

బున వై శ్వానరునిన్ హరించిరి యవుంబో ! యింత మాత్రంబులో

నన నాయోగమహానుభావమునకున్ భంగంబు వాటిల్లునే

సనెకల్టాచినఁ బెండ్లిమాను నొకొ ! దుశ్చారిత్రము ల్గంటిరే !”

“దహన స్వరూపంబుఁ దాల్చి యేఁ గైకొందు హవ్యకవ్యాహుతు లధ్వరములఁ

బద్ధన్యమూర్తిఁ జేపట్టి యే వర్షింతు సలిలధారలు సస్యములు ఫలింప

శశిదివాకరుల వేపంబులుఁ దాల్చి యే ఖండింతు గాఢాంధకార పటలఁ

బవను నాకారంబు భరియించి యేను బ్రాణ్యంతరృహిర్యాప్తి నాచరింతు

వేల్పులందఱు నేనయై వివిధ గతుల విశ్వలోకంబు రక్షింతు వేయునేల ?

యింక నేదాని నిటనేన యేలువాఁడ నాగలోకంబు నాకంబు యోగశక్తి.

—పం. 810-812.

అని యుత్సహించి యోగవిద్యాబలమున సర్వదేవతామయుడై దివోదాసుఁడు రాజ్యముఁ జేసెను. దివోదాసునందు దేవతానిగ్రహ నిమిత్తమైన యోగోత్సాహ మిందు కొట్టవచ్చినట్లున్నది. దేవతలుపై తము ధర్మమార్గమునఁగాక కుతంత్రములు వన్ని దివోదాసుని మడియింపఁగల్గిరి గాని అతనిపై ప్రత్యక్ష విజయము సాధింపఁజాలకపోయిరి. పరమేశ్వరుని పైత మిట్టి క్లిష్టపరిస్థితులలోఁ బెట్టి ముప్పు త్రిప్పలుబెట్టి మూఁడు చెలువులనీరు ద్రావించిన దివోదాసుని యోగ పీఠము అనన్య సామాన్య మనుటలో విప్రతిపత్తి లేదు. అది ధర్మరూపమై వరలుచున్నది.

౨. పాండురంగ మాహాత్యము-తెనాలి రామకృష్ణుఁడు :

శ్రీనాథునకుఁ బూర్వము ప్రబంధపరమేశ్వరుఁ డగు ఎఱ్ఱాప్రెగ్గఁడ నృసింహ పురాణమును ష్టేత్ర మాహాత్యమును రచించెను. కాని దానిని వస్తు కావ్యముగా కాక రసకావ్యముగా సంతరించి తన బిరుదమును సార్థకపరచు కొనినాఁడు. ఇక శ్రీనాథుని తర్వాత నిట్టి కావ్యరచనము జేసిన కవులలోఁ జేరెన్నికఁ గన్నవాఁడు తెనాలి రామకృష్ణుఁడు. అతఁడు రచించిన గ్రంథము లలో ఘటికాచల మాహాత్యము, పాండురంగ మాహాత్యము—అనునవి ష్టేత్ర మాహాత్యములు. ఇందు పాండురంగ మాహాత్యమున కెనలేని ప్రశస్తిగలదు. దానికి పౌండరీక మాహాత్యమనియు నామాంతరము గలదు.¹ పాండురంగ భక్తుఁడగు పుండరీకుని కారణముగా నా కావ్యమున కా పేరుపెట్టి యుండ వచ్చును.

ష్టేత్ర మాహాత్యములన్నిటియందు పఠెనే యిందును ష్టేత్ర—దైవత—తీర్థప్రభావ వర్ణన మొనర్పఁబడియున్నవి. ఈ కావ్యమున రామకృష్ణుఁడు భక్తుల చరిత్రములు వర్ణించుచు నందు తపోపీఠమును కొంత విశేషించి సందర్శించిత ముగాఁ బ్రపంచించినాఁడు. పుండరీకుఁడు, గోపిక, రాధ, అయుతుఁడు మొదలగు వారొనర్చిన ఘోర తపస్సు లిందుల కుదాహరణములు. సుశీలవంటి గుణ

1. అభ్యుదయ పరంపరాభివృద్ధిగాఁ నాయొనర్పం బూనిన పౌండరీక మాహాత్యంబు నకుం గథావిధానం బెట్టి దనిన.

శీలలు ప్రదర్శించు ధర్మశీల ప్రవృత్తులీ కావ్యమందు సహృదయుల మన్ననలఁ గాంచియున్నవి.

పుండరీకుని ఘోరతపమును రామకృష్ణుఁడు సామర్థ్యముతో నిర్వహించినాఁడు. పుండరీకుఁడు పాండురంగ షేత్రమునఁ దపమొనరించుచు యోగి కవసరమైన ఇంద్రియ నిగ్రహాదులు సాధించిన క్రమమును, వర్షాది ఋతువుల యందాతఁడు దేహాభిమానము వదలి చేసిన దుష్కర తపోవిధానమును వర్ణించి తపోవీరమును సర్వాంగ సమర్థముగాఁ బోషించినాఁడు.

“మొదలఁ గామక్రోధములు బరాబరిచేసి సత్యవాఙ్మయమంబు సంఘటించి సాత్త్విక స్వల్పభోజనలబ్ధిఁ గ్రూవాఁగి యష్టాంగకానక్తి హవడుపఱచి తరచి ముప్పదిరెండు తత్త్వంబు లూహించి మది సత్త్వసంపద మస్తరించి తెలిసి ముద్రాసనంబుల మేనివనిగొని పాపపూరుషు పటాపంచుఁజేసి యతఁడు మూలాలవాల గవ్వార కరండ కుండలీస్థాన గోకర్ణకులకలాప తత్త్వదర్శన వర్ణాధి దైవత దళ నిర్ణయంబెంత యంతయు నిజముఁగాంచి.”

—ద్వి. 8.

పుండరీకుఁడు గ్రమముగా నరిషడ్వర్గముల నణచినాఁడు, మితభాషణముల నలవరచుకొనినాఁడు, సాత్త్వికాల్పభోజనముచే క్రొవ్వు శుష్కింపజేసినాఁడు, యమనియమ ప్రాణాయామ ప్రత్యాహార ధ్యాన ధారణ మనన సమాధులను అష్టవిధయోగమునం దభిరతిని సమకూర్చినాఁడు. ప్రకృతిమహత్తు, అహంకారము, ఏకాదశేంద్రియములు, పంచభూతములు, పంచవిషయములు, జీవుఁడు పరమాత్మ, షట్పుక్రములు అనెడి ముప్పదిరెండు తత్త్వములను స్వాధీనపఱచుకొనినాఁడు; మూలాధారమగు గుహారూపమగు బరిణీయగు కుండలీస్థానమందలి శేషుని తత్త్వమునకు, విష్ణు తత్త్వమునకు మూలములగు బీజాక్షరములు, అధిదేవతలు, దళములు అనువాని తత్త్వమును జాగుగా నెఱింగి అపై హతరాజయోగములు సాధించి తపస్సాధనోత్సాహము నఖండముగాఁ బ్రదర్శించినాఁడు. అంతియగాక :

“మిసిమింతుఁడును గాక వసియించు గుత్తుకబంటినీరను బుండువంటి చలిని మోము దమ్మికిఁ దేటిమొత్తమై పొగవర్ష వ్రేలుఁగ్రిందలగాఁగ వృక్షశాఖ వేరువెల్లెఁకి కాయగూర పండని కోర కుదరాగ్ని గాడ్చుచే నుజ్జిగించు నేచి యీచెలిగాడు పాచెవిఁ బోవంగనుబ్బి లింగమువోలెఁ నుండునెండ నంతరాయాంధకారంబు లలమి కొనిన నడఁచు నిజధైర్య సూర్యోదయంబుచేత దానవారిని గుఱిచేసి తనకుఁబోదు నాకుఁ బోదని నమ్మి మళ్లీకుండతఁడు.”

—ద్వి. 29.

“పుండువంటిచలి” యను ఉపమానము రామకృష్ణునికే సాధ్యము ! దేహాభిమానము వదలి, ఇంద్రియ విజయి యైన పుండరీకుఁడు చలికాలమున గుత్తుక బంటి నీటియందుండియు, వడగాలులు వీచు నెండవేళలఁ జలింపకయు, వృక్ష శాఖలకు దలక్రిందుగా వ్రేలాడియు, వాయుభక్షణమాత్రముననుండియు తపము చేయుచు, స్వీయదైర్యమనెడి సూర్యోదయముతో నంతరాయ తిమిరములను పటాపంచలొనర్చి తపము సేయక తనకు దప్పదనియు, విష్ణుదేవునిపై నమ్మిక గల్గి ప్రతాచరణమొనర్చెను. దైవసాక్షాత్కారఫలమైన తపమునందు క్రమముగా నధికారమును సంపాదించుచు నాత్మవిజ్ఞాన విలసితమైన యోగము సాధించి పరమాత్ముని దర్శించు క్రమమిందు వర్ణితమగుటచే నాయకాశ్రయమైన సాధనోత్సాహము వీరమై ప్రకాశించుచున్నది. పై వర్ణనమునందు కవి యొక క్రమమును బాటించి విభావానుభావాదులను విశిష్టయుగాఁ బ్రపంచీకరించెను కావున రసోత్పత్తి కాకరమై యింపుగూర్చుచున్నది. ఇట్లే రాధాదుల యందును కవి రసపోషణ విధానము ననుసరించి కృతార్థుఁడై నాఁడు.

3. విలాసకావ్యములు

౧. హరవిలాసము — శ్రీనాథుఁడు :

విలాస కావ్యములలో బ్రసిద్ధిఁ జెందినది హరవిలాసము. దీని ప్రాశస్త్యమును గూర్చి శ్రీ కోరాడ రామకృష్ణయ్య గారిట్లు వ్రాసియున్నారు: “ఆంధ్ర కవుల పురాణేతిహాస భాషాంతరీకరణ ప్రవీణత కాలక్రమమున సన్నగిలుచు శ్రీనాథుని కాలమునకు ఖండకావ్య రచనములోనికి దిగి యాంధ్రకవిత్వమును వ్యక్తము చేయఁదొడంగినది. ఖండకావ్యములేయగు నాతని భీమఖండ, కాశీ ఖండాదులు స్వతంత్ర గ్రంథములుగనే బయలుదేరినను స్కాందపురాణాంతర్గత భాగముల భాషాంతరీకరణములను నపవాదము వానిని వదలలేదు. దీనిని గ్రహించి యాంధ్రగ్రంథములకు నీ యపవాదమును దొలగించుటకే శ్రీనాథుఁడు హరవిలాస రచనమును బూని మఱియొక యడుగు ముందునకు వేసెను. ఈ హరవిలాస మొక సంస్కృత గ్రంథమునకు భాషాంతరీకరణమని జెప్పవలను పడదు. అందలి కథలు పురాణాంతర్గతములుగాక అక్కడక్కడ కొన్ని భావములు సంస్కృత గ్రంథములనుండి గ్రహింపబడినవై యుండుగాక ! కొన్ని ఘట్టములయం దేకాళిదాసు రచనలో భాషాంతరీకరింపఁబడి యుండుగాక ! ఎట్లయినను హరవిలాసమనునది వైషధాదులవలెనే యొక సంస్కృత గ్రంథము

యొక్క యాంధ్రీకరణముకాదు. ఆయా గ్రంథములందును, వ్యవహారము నందును బ్రసిద్ధములైయున్న శివుని కథలను గొన్నిటి నేర్పితెచ్చి హరవిలాస మను పేర గుదిగుచ్చి నాడితఁడు. ఇందలి కథలకు పరస్పర సంబంధము అనుక్రమణిక మొదలగునవి లేకపోవుగాక! కథలన్నియు శివునిగూర్చినవగుటయే యిందలి విశేషము! శివుడే ఈకథల కంతటి కేశవ్యము సమకూర్చినాడనవలయును. ఏమైనను శ్రీనాథుని యీ రచన ఆంధ్రవాఙ్మయ చరిత్రమున నూతన యుగమును ప్రారంభించిన దనవచ్చును.....స్వతంత్ర రచనకు నూతనమగు నీయూత దొరకగనే యాంధ్రకవులు భాషాంతరికరణ పద్ధతిని వవలివేసి పురాణములనుండి తమకభిమానపాత్రము లగు కథలను గొన్నిటిని గ్రహించి వానినిఁ దమ స్వీయకల్పనలతోఁ జెంచి యేదోవిధమున గుదిగ్రుచ్చుట మొదలిడిరి. శ్రీనాథుఁడు చూపిన త్రోవనేపోయి కృష్ణదేవరాయ లాంధ్ర ప్రబంధ నిర్మాణమునకు శంకుస్థాపనము జేసినాఁడు.¹

శృంగార వీరరసముల స్వరూపములను సాక్షాత్కరింపఁజేసికొని కావ్యమున ప్రవచించిన మహాకవులలో శ్రీనాథుఁ డొకఁడు. శ్రీనాథుని హరవిలాసమున నేడాశ్వాసములు గలవు. ప్రథమ ద్వితీయాశ్వాసములతో చిటుతొండ నంబి చరిత్రము, తృతీయాశ్వాసమున మదనదాహగాథయు, చతుర్థాశ్వాసమున గౌరీకళ్యాణమును, పంచమాశ్వాసమున దారువనవిహారమును షష్ఠాశ్వాసమున సముద్రమథన గాథయు, సప్తమాశ్వాసమున కిరాతార్జునీయ గాథయు వర్ణితములైనవి. వీనిలో చిటుతొండ నంబియందు భక్తివీరము, సముద్ర మథనమందు శివుని దయావీరము, కిరాతార్జునీయమున నర్జునాశ్రిత తపోయుద్ధ వీరము స్ఫురించును.

విలాసకావ్యములలో సామాన్యముగా దైవలీలలు వర్ణింపవలసి వచ్చినప్పుడు - అయాకథలందు దైవానుగ్రహమునకుగాని దైవాగ్రహమునకుగాని పాత్రుడైనవాడే నాయకుఁడుగా నభివర్ణింపబడుట గాంచుచుండుము. చిటుతొండఁడు, అర్జునుఁడు దీనికిదాహరణము.

అట్లుగాక దైవమే నాయకుఁడుగానుండు గాథలుగూడ కానవచ్చుచున్నవి. ఉదా : గౌరీకళ్యాణము. దారువన విహారము, కీరసాగర మథనము అను గాథలందు నాయకుఁడీశ్వరుడే! కావున రెండువిధములగు కథా కథన విధానములను శ్రీనాథుఁడిందు జోడుచేసి కూర్చినాఁడు. ఏకథను విమర్శించు

1. విష్ణు మాయానాటక పీఠిక - పుట xvii, xviii (మ. యా. ప్రచు)

నప్పుడా కథానాయకాశ్రయరసమును ప్రధానముగా నెంచవలసియుండును. మొత్తమున కన్నిగాథలును శివుని మాహాత్యమును ముఖ్యప్రతిపాద్య వస్తువుగా గలవియై దానినే వ్యంగ్యముగా బోధించుచుండును.

చిరుతొండనంది కథ :

చిరుతొండ నంది పరమ వీరమాహేశ్వరప్రతుడు, నిరతాన్నదాత, మహాభక్తుడు. అతనిని వాసమగు కంచినగర మొకసారి ఇరువదియొక్క రోజులు పెనుతుపానునకు గురియ్యెను. లోకమంతయు భీభత్సమగుచుండ నాతడు మాత్రము తన యన్నదానవ్రతము మానఁడయ్యెను.

“ఆ ముయ్యేడు దినంబులందు శివభక్త్యాచార సంపత్తికిన్
సీమాభూమియనం బ్రసిద్ధుడగు నా చిరుండ నంబీశ్వరుం
డేమీ కొంకక పెట్టు జంగములకున్ హేరాల మిష్టాన్నముల్
నేమం బొప్పగ రేలునుం బగళులున్ విశ్వాస పూర్వంబుగన్.”

“వంట చెఱకులు లేకున్న వ్రాములైన వస్త్రములు తైలమునఁదోచి వహ్నిఁగూర్చి
వంటకంబులు వండి యవ్వారిగాఁగఁ బెట్టు శివభక్తతతికి నంబిప్రభుండు.”

ద్వి. 29, 31.

ఇందాతని వ్రతనిష్ఠ, ధృతి, ఉత్సాహము, శైవభక్తి, త్యాగము, కష్టసహిష్టుత, శిష్టాచార సంపత్తి, సత్కార్యానురక్తి, స్పష్టపడుచున్నవి. అతిథులేనాఁడు తన ముంగిట మసలరో ఆనాఁడాతనికి సంకటమే. ఒకనాఁడు పరీక్షార్థము శివుఁడు ఎట్టిజంగముని నాతని యింటికి రాకుండఁజేసెను. ఆనాఁడాతఁడు పడిన యారాట మింతంతకాదు.

“బ్రమసి తప్పిన పసరంబు నెమకినట్లు బెరసి చేరప్పి పడ్డ సొమ్మరసినట్లు
పురములో వాడవాడలఁ దిరుగఁ జొచ్చె జంగమాన్వేషణార్థియై శైవవరుండు.

“వచ్చిన వాడక వచ్చుం జొచ్చిన వాకిలియ చొచ్చుఁ జూచినచోపే
యచ్చుగఁ గ్రమ్మఱఁ జూచుం బచ్చు శివార్చనకు శంభుభక్తుల వెదకన్.”

—ద్వి. 45, 46.

శివభక్తుల నన్నదానముతో సేవింప నాతఁడు వడు నాత్రము, ఎవ్వ రతిథులు గానఁ బడనిచో ప్రదర్శించు నుత్కంఠ, తొట్రుపాటు, ఆవేదన, అన్వేషణ, శ్రద్ధ, ఓపిక, భక్తి మొ. గుణము లమోఘములు. ఉపమాలంకార మిచ్చట సంతరించిన వ్యంగ్యసౌందర్యము సహృదయవేద్యము.

భక్తవశంకరుడగు శంకరుడు కపట జంగమ వేషమున సాక్షాత్కరించి అమానుషమైన కోరిక కోరును.

“రోగశంకా విహీనుండు రూపసియును
వాని తల్లియుఁ దండ్రీయు వడుగు సేసి
పాక మొనరించి వడ్డింప భవున కొనగి
కుడుతు నాబంతి నిలుతేఁడుఁ గొడుకుఁ గుడువ !

అని యడిగినను ఆ అచల భక్తిపీరుడు, ధీరుడు—

“భక్తుఁ డే వ్రతంబు పట్టెనావ్రతము పారంబుఁ బొందఁ జేయు వ్రతము నాది
యీ వ్రతంబు నాకు నెప్పుడొడం గూడ దప్పుడ తిరుపాస యనఘచరిత.

—ద్వి. 54, 56.

అని యపూర్వ ప్రతిజ్ఞ నొనర్చినాడు. ఇందాతఁడు ప్రకటించిన ధృత్యుత్సాహ త్యాగాచులు దానోత్సాహమును పోషించుచుండ నది భక్తి కంగమగుటచే భక్తిపీరముగా రూపొందుచున్నది.

ఇతని కుమారుడగు సిరియాళుడు తండ్రినిమించిన దిట్ట ! శివుఁడు కపటజంగమవేషధారియై చిలుతొండని కఠిన ప్రతిజ్ఞను పాతశాలలో సిరియాళు నకు విన్పించి తల్లిదండ్రుల నిర్దాక్షిణ్యము నుపన్యసించెను. సిరియాళుఁ డాతని వారించి “పరార్థమై తనూధనము వ్యయింపఁగల్గుట కదా జననైకఫలం బెరింగి నన్” అని—

“ఎఱుక చాలని వాఁడందమే దధించి నల్ప బుద్ధులె మేఘవాహనుఁడు శిఖయు
ధర ‘పరోపకారార్థ మిదం శరీర’ మనెడు వాక్యంబు వినవె సంయమివరేణ్య!”
ద్వి. 79.

అని సమాధానము చెప్పి అభవునకు భవసార్థక్యము నిరూపించి చెప్పినాడు ! జ్ఞానవృద్ధుడనిపించుకొనినాడు! తనకై దుఃఖించు తల్లిదండ్రుల యెదుట :

“సంసారశ్రమ మించుకేనియును మత్స్యాంతంబునన్ లేదు మీ
వంశంబీ పరిపాటిదే యుడుగుఁడి వైక్లబ్య సంభావనల్
మాంసాహారము లయ్యెదన్ శివునకున్ మాయా మహాయోగికిన్
హింసాశ్లేశము మానుఁడి గురులు మీరే మిమ్ముఁ బ్రార్థించెదన్.” —ద్వి. 81.

అని యుపన్యసించెను : గురులరు నీతులు నెప్పెడి పండిన బుద్ధి యాతనిది. సంసార విషయ వైముఖ్యముచే శమ మాతనియందు భక్తి కంగముగా గోచ

రించుచున్నది. శివునికి మాంసాహారమగు నాతఁడు చూపించు త్యాగవీరము భక్తికి మూలముగా నున్నది. అది జ్ఞానముతో ప్రకాశితమైనది. వీరమాహేశ్వర ప్రతనిష్ఠాపరుడైన తండ్రియొక్క భక్తి వీరమున కగ్ని కింధనమువలె నది ప్రజ్వలన హేతుభూత మగుచున్నది.

చిటుతొండని భక్తి స్వార్థరహిత విశ్వకళ్యాణ రూపమైనది. పరమేశ్వరుడే సాక్షాత్కరించి కైవల్యము తనకిత్తునని కటాక్షింప కంచిలోని యేడు వాడల వారికిని మోక్షమీయ వేడిన విశాల హృదయుఁడాతఁడు. అతనియందు బుట్టి యుత్పటమగు భక్త్యుత్సాహము సుక్షేత్రస్థాపిత రసాలభూరుహము.

కిరాతార్జునీయము కథ :

అర్జునుఁడు పాశుపతాస్త్రలాభము నుద్దేశించి ఇంద్రునిగూర్చి యొనర్చెడి తపమును వర్జించుచు కవి తానే దానిని విమర్శించి చెప్పెను.

“పతయాశు నిష్పరాంభః ప్రవాహంబుల నఘమర్షణస్నాన మాచరించుఁ
గొండగోగుంబూల గుండవర్ధనముల నర్పించు శశలాంభనార్థమౌశి
సట్టికాక్షమాలికా పాణిప్రవాళుడై జంభారి మంత్రంబు జపముచేయు
నొంటికాల జపంబు నూర్ధ్వంబుగాఁ జూచి తడవుగా నిలుచుండి తపమొనర్చు
శరభశార్దూల సింహాది సత్త్వచయము కెరలి తనమీద బిట్టు లంఘించినపుడు
కడిమిఁ జెండాడు భుజదండ గాండివోగ్ర చండతరశాత నిర్హత కాండవితతి.”

—సప్త. 9.

కథానుగుణముగాఁ జాత్రోచిత్యమును పాటించుచు జేసిన వర్ణన మిది. అర్జునుఁడు ఊత్రియుఁడు, రణపండితుఁడు. యుద్ధము, పరాక్రమము వెన్నతో వచ్చిన విద్యలతనికి. ప్రస్తుతము పాశుపతాస్త్ర సంపాదనకై తపశ్చర్యలఁ బూనినాఁడు. కార్యసాధన కిప్పుడు శాంతమవసరము. అదియే చిత్తవృత్తిని ప్రధానముగా శాసించుచున్నది. కాని అస్త్రలాభము వీరునిపట్ల యోగ్యము. గాండివము త్రుప్పుపట్టినచో తూపులుతొడుగు నేర్పు మందగించును అందు వలననే అర్జునుఁడు శరభశార్దూలాదులను వేటాడుట ! ఇది ముందు కిరాతునితో జరుగబోవు యుద్ధమునకు నాందివలె నుండునుగూడ ! ఈ ఘట్టమున శాంతము ప్రధానమగుచు తపోవీర మందు కంగమగుచున్నది. శ్రీనాథుఁడే యీ విషయము వ్యాఖ్యానించినాఁడు.

“వీరరసగర్భితంబయ్యు విస్తరిల్లె శాంతరసమెంతయును సవ్యసాచియందు
మలయక్షల నితంబ మండలమునందు సర్పవేష్టిత చందనశ్శాజమట్లు !

దృష్టాంతమున చందనవృక్షము సర్పవేష్టితమగుట వీరరసస్ఫూర్తికిని తత్ సహజసౌగంధ్య శీతలత్వములు శాంతమునకును రసస్ఫూర్తి కనువగునట్లు అలంకారము నలంకరించినాఁడు కవి.

ఇంద్రప్రేరితుడై శివునిగూర్చి తపమొనర్చునపుడు తపోవీరమున కంగ ముగా శాంతము నిలిచినది. అతఁడు తపోవీరుఁడు.

“తండ్రి చెప్పిన మాటతాఁ దప్పనాక యాదరించి ధనంజయుం డభవుకూర్చి
యింద్రకీలాచలంబుపై నేకనిష్ఠ ధీరుఁ డొనరించె నతిఘోర వీరతపము !

స.ప్త. 28.

నాయకాశ్రయమైనది “ఘోరవీరతప మని” సూచించినాఁడు కవి. దీనికి మాయాకిరాతునితోడి యుద్ధమంగము. (చూడు. స.ప్త. 29-36, 50-92) తపోవీర ఫలమే పాశుపతాస్త్రము.

ఇంక శివుడే నాయకుఁడుగా నున్న గాథలలో ఊరసాగరమథన ఘట్టమున లోకక్షయ హేతువగు హోలాహలమును మ్రింగి లోకముల రక్షించెడి దయావీరము బ్రదర్శించినాడు పరమేశ్వరుఁడు. దానికి రౌద్రాదులంగములు. ఊరసాగరమథనములో హరిహరుల పాత్రలు సమానమగు ప్రాముఖ్యమును పొందియున్నవి. మందరనగ ముద్ధరించుటయందు కవ్వపుకుదురగు తాజేటి రూపునంది నిలుచునపుడు, కులవిరోధము మాన్పునపుడు విష్ణువునందును బలదయా వీరాదులు గోచరించును. ఒకవిధముగా నీ గాథ హరిహరాభేద నిరూపణ ప్రధానమనియుఁ దెల్పవచ్చును ! పార్వతీః శ్యాణము శృంగారప్రధానము. అందు పార్వతి తపస్సు తపోవీరమనిపించుకొనును. దారుకావన విహారము నందలిది శృంగారాభాస.

4. కథాకావ్యములు

౧. దశకుమారచరిత్ర - మూలఘటిక కేతన :

తెలుఁగు సాహిత్యమున వెలసిన కథాకావ్యముల కాదియైనది కేతన విరచిత దశకుమార చరిత్రము. “అంద్రులకు నన్నయ పురాణాభిరుచిని గల్గింపంగ, నన్నెచోడుఁడు ప్రబంధరుచులను చవిచూపంగ, కేతనకవి చిత్రకథాభిమానమును రేతెత్తించినాఁడు. సామాన్యముగ ప్రతి మానవునందు జాల్యము నుండి విచిత్రకథాశ్రవణమందు కుతూహల ముండునుగదా ! అదియే పరిణతిఁ జెంది ప్రాథవయస్సున పద్యరూపమున కేతనచే ప్రతిపాదించఁబడినది. ఈ

కాలముననే కవి భల్లటుడు భేతాశపంచవింశతిని, భాస్కరుని కేతన కాదంబరిని గూడ చంపూరూపమున నాంధ్రీకరించినారట! కాని దైవవశమున నవియిప్పుడు మనకు కానరావు. ఈ కాలమున కథాభిరుచి జనులందును, సారస్వతలోకము నందును విశేషముగ నున్నదని మంచన రచించిన కేయూరజాహు చరిత్రమునఁ బ్రవేశపెట్టిన వివిధ కథలనుండి కూడ నూహింపనగును. ఈ పద్యకథా రచనలే మధ్యకాలమున జక్కన విక్రమార్క చరిత్రమును, కొఱవి గోపరాజు సింహాసనద్వాత్రింశతియు, అనంతుడు భోజరాజీయము, నారాయణకవి వెంకటనాథ కవులు పంచతంత్రాదులునుఁ దర్వాత అయ్యలరాజు నారాయణకవి హంస వింశతిని, కదరీవతి శుకసప్తతిని మఱియు పింగళి యెల్లిన షోడశకుమార చరిత్రను, వెన్నెలకంటి అన్నయకవి షోడశరాజచరిత్రమును, మల్లారెడ్డి పట్టకవర్తి చరిత్ర మొదలైనవానిని వ్రాయుటకుఁగూడ మార్గదర్శకములైనవి.¹

కథాకావ్య సామాన్యలక్షణము లివి : 1. ఇవి వస్తు ప్రధానములైన కావ్యములు, 2. పెక్కుఁలు నాయకులయొక్క చరితములు కథలుగా, గాథలుగా నొకచోట గుడిగుచ్చిపెట్టుట యిందుఁ గాననగును. 3. కథలన్నియు నొకే రసమునుగాని, ఒకే నీతినిగాని, ఒకే తత్త్వమునుగాని, ప్రతిపాదించవలసిన అవసరములేదు. కాని కవిప్రతిభచే నట్టి సమన్వయము నొక్కొకచోఁ బ్రదర్శింపఁబడవచ్చును. ఇట్లనుటలో వస్త్రైక్యముండదని భావింపరాదు. 4. రసవిమర్శ కిచ్చట కథయే ప్రమాణము. ప్రతికథయందు నొక్కొక యంగి రసము, కొన్నియంగములునుండవచ్చును. 5. సామాన్యముగా నీకావ్యములందలి పాత్రచిత్రణము గాని, ఉక్తివైచిత్రిగాని, సన్నివేశకల్పనముగాని కథావేగము నతిశయింపజేయ సమర్థములై నంతగా రసపోషణకుగావు. అనఁగా నీ కావ్యము లందు రసము గుణిభూతమని తాత్పర్యము. 6. కథలు సామాన్యముగా మానవాతీతములగు కార్యసంఘటన కాలవాలములయి అద్భుతావహములయి యుండును. నాయకులు చాలవఱ కిందర్థకామపురుషార్థ ప్రధానులు మాత్రమే. ధర్మసాధనము వారికి ఆనుషంగికము. అధర్మప్రవృత్తికి కొన్ని యెడల వారు వెనుదీయరు. వీరమున ధర్మబద్ధమదు కార్యోత్సాహము మాత్రమే గ్రాహ్యము. 7. పాత్రలు బహుసంఖ్యాకములగుటచే వాని క్రమవికాస పరిణత్యాదులు సామాన్యముగా గోచరింపవు. అందువలన విభావాదులు విఫలముగా వర్ణితము కాకపోవచ్చును. 8. ఆలంకారిక వ్యంగ్యరచనము లిందు విశిష్టముగా గోచ

1. ఆంధ్రవాఙ్మయ చరిత్ర సర్వస్వము-శ్రీ శిష్టా రామకృష్ణకావ్యగారు. పృథ. ప్ర. పు. 461

రింపవు. అలంకారధ్వని రసధ్వనిగాఁ బర్యవసించుట యిశర కావ్యములందున్నంత వీనియందు గానరాదు.

ఇట్టి వస్తుకావ్యములకు తెలుఁగున దశకుమార చరిత్ర మార్గదర్శకము. పదిమంది వీరులు సాధించిన విజయములు తెల్పుగాథ ఈ కావ్యేతివృత్తము. వీరులందరిలో వసుమతీరాజహంసుల కుమారుఁడగు రాజవాహనుఁడు తారక లలో చంద్రునివలె శోభిల్లుచుండును. కేతన “చెప్పం బూనిన కథానికాయం బను (సుర) లతాజాలం బెట్టిదనినఁ దదీయ కందంబైన కుసుమపురంబున కధీశ్వరుండైన రాజహంస మహీవల్లభు వృత్తాంతంబును రాజవాహన ప్రముఖ దశకుమార జననక్రమంబును దివ్యవాగుపదేశ క్రమంబున వారలు దిగ్విజయార్థం బరుగుటయు వింధ్యాటవీ మధ్యంబున మాతంగకుండను సాధకునకుఁ గ్రియ సహాయత్వంబు ననుష్ఠింపంబూని రాజవాహనుండు చెలుల వంచించిచనుటయుఁ దదన్వేషణార్థంబుగాఁ దక్కిన కుమారులు దిక్కులను బెక్కు ముఖంబులం బోవుటయు, దైవయోగంబున బిలంబు సాధించి వెలువడి వచ్చి పుష్పిదృవ సోమదత్తుల గలిసి, రాజవాహనుండు జుజ్జయినీ పురంబునకుం బోయి తత్పతియైన దర్పసారుని చెలియలి నవంతిసుందరియను కాంతారత్నంబుం గపటోపాయం బునం బరిణయంబగుటయుఁ గొండొక కాలంబునకుఁ జంపానగరంబునం గుమారు లెల్లం గూడుటయుఁ దొలుతఁగూడిన యిరువుర చరితంబులు రాజవాహను వలన నెఱింగి తక్కిన కుమారులుం దమతమ చరితంబులు క్రమంబున నతనికి విన్నవించుటయు బదంపడి శాత్రవజయం బొనగ్గి రాజహంసుచేత రాజ వాహనుం డభిషిక్తుం డగుటయు నతండు సముద్రముద్రితంబైన వసుధా చక్రంబు నిర్వక్రంబుగాఁ జాలించి, మిత్రగణసమేతంబుగా రాజ్యసుఖంబు లనుభవించుటయునై యుప్పును.” (దశకు. చరిత్ర. ద్వి. 2)

దశకుమార చరిత్ర లన్నియు విస్తృతవహములే. కొన్నిచోట్ల కవియే ఈ విషయమును సూచించియుండుట గాంచుచుండుము.

“నవినయమున వారడుగఁగ నవసీనాయకుఁడు చెప్పె నాశ్చర్యకరం
బవు తన చరితము పుష్పిదృవ వృత్తాంతంబు సోమదత్తుని కథయున్.”

చతు. 128.

“అని చెప్పిన విని విస్తృతమును బ్రీతియుఁ దనదు చిత్తమున జెనఁగొన న
మృనుజేంద్రుఁడు అతని సంభావనమున లజ్జావనప్రమదమం జేసెన్.”

షష్ఠా. 192.

అపహారవర్మ :

“ఆదటనా సమస్త విషయంబుల వారును వచ్చి నన్ను నా
స్లోదము నద్భుతంబు హృదయంబుల నెక్కినఁ జూచి రేర్పడన్.”—సప్త. 156.

“వ. అనవుడుం బ్రియంబంది యతని యాపత్సహిష్టుతయును, ఆశ్చర్యకర
మనోరథలాభంబు సంభావించి.” దశ. 191.

“వృత్తాంతంబంతయుఁ జెప్పితిన్ జనము లత్యాశ్చర్యమున్ బొందగన్.”
దశ. 189.

వీరరస స్ఫూర్తికావ్యమున నెడనెడ గోచరించుచున్నది. స్థాలీపులాక న్యాయమునఁ జేర్కొందును.

“తుది నే నిన్ను వివాహమయ్యెడ మదాంధుం గ్రూరకర్మోన్ముఖుం
బ్రిధులం బోవఁగనీక చంపుటయ నా బీరంబు ధర్మంబు ని
ట్టిద కార్యస్థితి నితైరంగునన నీ డెందంబునుంగన్న న
మృద పాత్రంబగు నంబుజాక్షి ! యనియే మానంబు మానించితిన్.”

—తృతీ. 75.

బాలచంద్రికను దారువర్మ బారినుండి తప్పించుటకయి పూనిన పుష్పిద్భవుని ఈ పల్కులందు దయాధర్మోత్సాహమును, లాటాధిపతీయగు మత్తపాలునితో మానపాలునికి బాసటగా నిలిచి బోరిన సోమదత్తుని యందు :

“పీపున బోరు సేనలకు నెల్లను మీటి సముల్లసద్భుజా
టోపముమై సరాశులఁ బటు ప్రదరంబులఁ దూలదోలి యా
భూపతి యగ్గమైన రథమున్ రథమున్ గడియించి లంఘన
ప్రాపిత తద్రథుండనయి పట్టి వడిందెగఁ జూచి యార్చినన్.”

అను వర్ణనలో స్ఫురించు రణవీరమును,

“వగవ మనుష్యమాత్రమున వారికి దుష్కరమైన యట్టి యా
మగతన మెవ్వ డిప్పుడు సమస్తజనస్తుతి కారణంబుగా
విగత భయాత్ముడై నెరపె వేగమె వాడిట యేగుడెంచి వే
మొగవడునేని నియ్యెడ సమర్థుఁడై గైకొని కాతు నాతనిన్.”

అనెడి రాజవాహనుని పల్కులలో దయావీరమును,

“ధనమిత్రు గుణములా వనితచేఁ జెవులార వినివాని గనుగొను వేడ్కఁదగిలి
మును వసుపాలితు ధనము వెడ్డున గొన్నతరుణి మేడ్పెట్టెడు వెఱపుగొఱలి
ప్రాభవంబు ననగ్ధపతి యన్యభామిని నడిగిన వాని త్రుళ్ళడఁవఁ దలచి
కోరిక తుదముట్ట నీరజాననఁ దగు మగనితో నొడఁగూర్చి మనుషఁజూచి

తెలువ వలవదు నీవని వెలది మనము భీతియంతయుఁ జెడఁజాపి ప్రియునికడకు
నడవ బనిచి పైచీరనత్తోడవులెల్ల ముడిచి “తానును” తోడన నడచునవుఁడు.”

—పంచ. 88.

అతఁడు ప్రకటించిన దయాపీఠము,

“మానవుడైన నమర్త్యుం డైనను గంధర్వుఁడైన యటుండైనన్
మానిని ! ఈ రూపంబున వానిం గొనివత్తు నీకు వలలేర్పడగన్.”

—షష్ఠా. 178.

అనుటలో బలపీఠమును,

“.....మృగు మార్గంబున నీవు సహాయంబుగాగ నిర్జించెద నే
నీ వికటవర్ము నేలెద భూవలయం బస్మదీయ బుద్ధిబలమునన్ ” —సప్త. 32.

“రాజుచందంబు నంతఃపురంబు విధము నీ యెఱింగిన తెలుగెల్ల నెలత ! నాకుఁ
దెలియజెప్పము కార్యంబు దెగువఁగాంచి నిర్వహించెదనెంతయు నేర్పుమెఱయ”
—సప్త. 39.

అను ఉపహారవర్మయొక్క యుత్సాహోక్తులలో దయాబల పీఠములును
స్ఫురించుచున్నవి. కథా సందర్భములఁబట్టియు, రచనా విధానము బట్టియు,
నుత్కట భావప్రకటనము ప్రస్ఫుటముగా నిందులేక పోయినను నీ కావ్య
ములో నిట్టివే మేలుబంతులు, ఎన్నిచోట్లనో పీఠరసస్ఫూర్తి కవకాశమున్నను
అచ్చట విభావాదులను కవి సమర్థముగా వర్ణింపక పోవుటచేతను, కథ చెప్పు
టయే ప్రధాన లక్ష్యమైనట్లు వేగముగా రచన సాగించుటచేతను, ఈ సంగ్రహ
రచనమునందు యే రసము రాణింపలేకపోయినది. తెలుఁగు కవులకు ప్రీతి
పాత్రమగు శృంగార రసమునుగూడ ఎడనెడ నీతడు పోషింపక వదులుటయే
దీనిని సమర్థించుచున్నది.

దీనికి తోడిందలి పీఠులు ధర్మపురుషార్థ సాధకులు కారు. కామార్థ
ప్రధాన ప్రవృత్తులు. తత్సాధనలో నెచ్చటనైన ధర్మ మంగముగా నిల్చి వారి
దయాదిగుణములను ప్రకాశింపఁ జేయుచుండును. వస్తు వ్యంగ్యము నాశ్ర
యించి మిత్రస్నేహము వీరి యందుత్కటముగా గోచరింపఁగలదు. అద్భుత
కథాశ్రవణోత్సకుల కీ కావ్య ముపాసన యోగ్యమగుచున్నది.

5. ‘వంశకీర్తన’ కావ్యములు

౧. హరివంశము — ఎఱ్ఱాప్రగడ :

ప్రబంధపరమేశ్వరునిచే రచింపబడిన ‘హరివంశము’ వంశకీర్తన కావ్య
ములలో నగ్రగణ్యము. దీనికిన్ని విధముల సరితూగి విశిష్టగౌరవము నందు

చున్నది. నాచనసోముని ఉత్తర హరివంశ కథాకావ్యము. విపులవర్ణనాత్మకములకు ప్రబంధబీజములు మొలకెత్తుటకు దోహదకారులయి వీరిరువురు దాదాపొక శతాబ్దముననే నివసించి హరివంశ కావ్యనిర్మాణమున నెవరికివారుగా గృహిచేసియుండిరి. ఎఱ్ఱనగారి హరివంశ రచనము పురాణపురంధ్రినూత్నమగు ప్రబంధాలంకారముల నలవరచుకొనుచున్నట్లును, నాచనసోముని రచనము నవోధసహజ సౌందర్యమునకు వన్నెదెచ్చు ప్రబంధ సౌందర్యమును వెల్లార్చుచున్నట్లును గోచరించును ఒకటి శరత్కాల గంభీర నిర్మలతరంగిణి; మఱి యొకటి నవజీవన చైతన్య స్రవంతి.

“నన్నయ అదిపర్వమున హరివంశ భవిష్యత్పర్వంబులతోఁ గలిపి మహాభారతమున నూలు వర్వములు కలవని లెక్కించెను. ఎఱ్ఱయ తదనుగుణముగనే రెండుపర్వములకు బదులుగా హరివంశము పూర్వభాగమనియు ఉత్తర భాగమనియు విభజించెను.”¹

హరివంశము మూలానుసారిగా ననువదించబడిన గ్రంథము. పూర్వభాగమున నాదిశృష్టిక్రమము, పృథు చక్రవర్తి చరిత్రము, కౌశికపుష్కరిల గాథ, వైవస్వతమనవున కిక్ష్వాకాదులు జన్మించుట, కువలయాశ్వని రాక్షస సంహారము, త్రిశంకు చరిత్రము మొదలగు నంశముల ప్రధానముగా విష్ణువంశ కథనము తెలుపఁబడ, తన్మూలమగు చంద్రవంశక్రమము వర్ణితమైనది. తారాచంద్రులకు బుధుఁ డుదయించుటతో మొదలిడి రజి, యయాతి, తుర్యసుఁడు, యదువు మొదలగు వారి చరిత్రలతో సాగిన చంద్రవంశక్రమము జేర్కొని, అంధకవంశక్రమము నుడివి, వరాహనృసింహ వామన పరశురామ రామావతార వృత్తాంతములను వరామర్శించి శ్రీకృష్ణావతార ఘట్టమువఱకు కవి సంగ్రహమైన రచనము సేయుచు కథాకథన ప్రధానముగా కావ్యనిర్మాణ మొనర్చెను.

ఎఱ్ఱన శ్రీకృష్ణావతార గాథను విపులముగా వర్ణించి పెంచెను. దాదాపు ఉత్తర భాగాంతము వఱకీయవతారలీలావర్ణనమే చేయఁబడినది. అందు ప్రధానముగా వీరరసాలంబనములైన గాథ లధికముగా నున్నను కొన్ని యద్భుతావహములగునవి కూడ కానఁబడుచున్నవి. దివ్యాదివృత్తులగు నాయకుల చరిత్రములందిట్టి రసపోషణమే సామాన్యముగా జరుగుచుండును.

శ్రీకృష్ణనియందు విరివిగా యుద్ధవీరము వర్ణితమైనది. ఆ వీరము స్థూలముగా రెండుకాఖలుగా నిందు ప్రపంచితమైనది. అవి : 1. తమోగుణ

1. హరివంశము, పీఠిక. పుట XXV శ్రీ వేలూరి శివరామకృష్ణ శతావధాని.

ప్రధానులగు వీరులతోడి యుద్ధములు, 2. సత్వరజోగుణ ప్రధానులగు వీరులతోడి యుద్ధములు, వానియందలి విజయోత్సాహములు. కృష్ణుడు సత్త్వగుణ ప్రధానుడు. అతనికి ప్రత్యర్థులు రాక్షసులు, క్రూరులగు డ్రుతియులు. శత్రుభావము నతనియందు పచరించు భక్తులు, తపోగరిష్ఠులు, వరసంపన్నులు మొదలగువారు. అందు రాక్షసులు పశ్చాదికామరూపముల ధరించి మాయాయుద్ధ మొనర్ప కృష్ణుడు వారిని వధించిన తీరు - పాశవిక తమోగుణమును సత్త్వగుణము నిర్దించిన తత్త్వమును వర్ణించుచున్నది. రజోగుణ ప్రధానులైన యితర ప్రతినాయకులను సత్త్వైక ప్రాధాన్యముతో సంహరించుటయందు రజోగుణముపై సాత్త్వికము సాధించిన విజయము ధ్వనించుచున్నది. ధర్మబద్ధములు కాని అర్థకామములను ధర్మము శాసించి వానిని ధర్మబద్ధముచేయు కృషియే నాతని నాశ్రయించిన వీరరసప్రయోజనమని భావింపవచ్చును.

రాక్షసులతోడి శ్రీకృష్ణుని యుద్ధములు : ఉదాహరణమునకుఁ గొన్ని పేర్కొందురు. ఒకసారి విషమయమగు కపిత్థ వృక్షరూపముననున్న కాలకలియను రాక్షసుని— గోపాలురకు తీవ్రరోగవృ్థులఁ గల్పించినవానిని— సంహరించి గోకులమును శ్రీకృష్ణ, బలరాములు రక్షించిరి. బలరాముడు శ్రీకృష్ణనకులను నాయకుడగుచున్నాడు.

రాక్షసజాధకుఁ దాశఁజాలక తనను శరణుఁజొచ్చిన బ్రాహ్మణవర్గముఁ గాంచి—

“అంభోధిం బ్రభవించి విశ్వమును సంహారంబు నొందింప సం
రంభోజ్జృంభితమైన యాద్యవిషమున్ రాద్రప్రభావంబుతో
శంభుండెట్లుపసంహరించె విషవృక్ష స్ఫూర్తియుం గీర్తి తా
రంభ ప్రాదత నట్ల యే నుడిపెదన్ రాగిల్లుఁ డీరందలున్”

—పూర్వ. ఆ ౬, ప. 74.

అని ప్రతిజ్ఞఁచేసెను. త్రిలోకభీకరమైన కాలకూటమును కంఠగతమొనర్చిన రుద్రునివలె తాను విషవృక్షోపసంహృతి నొనర్తు ననుటలో నలంకార వ్యంగ్యము వలన శంభుని జగద్రక్షణోత్సాహము స్ఫురితము. శివోత్సాహక్రమ చర్యణము వలన నాయకునియం దుత్సాహము పరిపుష్టమై రసరూపముఁ దాల్చుచున్నది.

విషవృక్షముఁ గూల్చిన తర్వాత ‘నయ్యసుర కొడుకులు గోరూపులగు తల్లలకడనున్న పొగరు కోడెలు వేలసంఖ్యలు చెలంగి నలిరేగి ఖురశృంగవాల దంత ప్రవారణంబులై పొదివినం జెడరి నిలువనేర్యక గోపాలురు పలాయ.

నంబు నొందిరి. నందగోపనందనుండు నగుచు వాని నొండొండ యొడిసి, కడ కాళ్ళువట్టి విసిరి యమ్మొని కొమ్ములనె తగిలిచి యొగిల్చియు వాని నిట్టునట్టు దిగిచిపడునట్లుగా వైచియు నొండొంటితో నడిచియు, నేలతో వ్రేసియు, బహుప్రకారంబులగు వధంబుల నిరవశేషంబు గావించె నమ్మాయారూపంబు లాత్మరూపంబులతోన పడియు దానవాకారంబులం కూలంబడియు నన్నేల యంతయు శవసంకీర్ణంబును, రుధిరపూర్ణంబును గావించె నివ్విధంబున'

“పిశితాశనులని మునుగడు విశదంబుగ నాప్తఫణితి వినియున్కిగ్రియా
కుళలుఁడు హరి తత్పశుగణ విశసన మఖలమును వీరవృత్తి సొనర్చెన్.”

—పూర్వ. ఆ. ౬, 85, 86

అని ఎఱ్ఱన వర్ణించినాడు. శ్రీకృష్ణుడు వృషభకదంబరూప రాక్షసవర్గమును సమదించిన విధమును వచనమున విపులముగ వర్ణించి విభావాదుల పోషణ మొనర్చినాడు. ఇచట గమనింపవలసిన విషయ మొకటి : పశుగణము లనుచిత విభావములగుటచే తత్కారణజన్యమైన యత్సాహభావము రసాభాస స్ఫూర్తి గల్గించునా యను సంశయము గల్గవచ్చు నిచట. కవి యీ విషయమును జాగరూకతగా గమనించియే పశువృక్షరూపములు రాక్షసకామరూపములని నిష్కర్ష చేసినాడు. కావున పరితకు వృక్షాది రూపాతిశాయులైన రాక్షసాకృతు లేతద్వర్ణనమున స్ఫురించి రసహేతువు లగుచుండును. పంచతంత్రాదులలోని సంజీవక పింగళకులవంటి పాత్రలు వీనికిభిన్నము. వానియం దిట్టి భావనకు తావులేదు. కామరూప రాక్షసవర్ణనము శ్రవ్యకావ్యములలోనే రక్తికట్టకలదు. వృక్షాదులు దృశ్యకావ్యములలో ప్రదర్శన యోగ్యములు కావు. సూచ్యములు కావచ్చును. ఇప్పుడది శ్రవ్యకావ్యశిల్పముననే చేరుచున్నది. మాయాపులగు రాక్షసుల కృత్యము లాశ్చర్యదాయకములు. అట్టివారి యౌద్ధత్యము గూఢముగా వర్ణించి, కృష్ణవరాక్రమము విపులముగా వర్ణించి స్వాభావికతకు పాటుపడుట యేగాక పరితలకు నాయకాదులయందు తాదాత్మ్యముతో కూడిన రసానుభూతికి నధికావకాశము గల్పించి రసకావ్యరచనారహస్యములఁ బ్రపంచించియున్నాఁ డిచ్చట శంభుదాసుఁడు.

వీర శృంగారములను విశిష్ట సమ్మేళనమొనర్చి నీశావివాహమున కవి ప్రదర్శించెను. కాలనేమి పుత్రులేడ్వరు కృష్ణునిపై పగ సాధింపనెంచి నీశాకన్య తండ్రియైన కుంభకునియింట మిథిలా నగరమున వృషభాకారులై పుట్టి పెరిగి మదోన్మత్తులై యుండిరి. శ్రీకృష్ణ బలరాములు కుంభకునియింటి కరు

దెంచిన తరుణమున రోసము నాపుకొనఁజాలక కట్లు త్రెంపుకొని వారా పట్టణమును బీభత్స మొనరింపసాగిరి. అది అసురమాయగా గుర్తించి శ్రీకృష్ణుఁడు వారిని సంహరింప నుత్సహించుచుండెను. కుంభకుండు తనను రక్షించి యా పశువుల శాసించువానికిఁ దన కుమార్తె నిత్తునని ప్రతిని యొనర్చెను. అది శ్రీకృష్ణుని మఱియు ప్రేరేచెను.

“అన్నయిల్లైల సాహసంబునుచు నందగోపుఁడును యశోదయును సంజోభ మొందఁ గుంభకుండు మెచ్చఁ దక్కిన గోపకోటి సంఖయింప నసంభ్రమోత్సాహాలిల.”

కృష్ణుఁడు వారిపై విజృంభించెను.

“ఖలులార! యింతకాలము గలఁచితిరి ధరిత్రఁ బ్రాణి ఘనృదులు పశు చ్చలనాచ్యన్నవికారులు పొలసితి రింక మీకు నెందుఁ బోవగవచ్చున్.”

“నాపిడికిటి కడిది పిడుగు నాపగిదియ దీనఁదగిలి యంతకుడైనన్ రూపు నెడకుండఁ జాలునె యీ పాపాత్మకుల మిమ్ము నేల నహింతున్.”

“అని యావిష్కృత తీవ్రముష్టి యగుచుఁ హాసోజ్వలాన్యంబునం గనులుపొంగఁ గడంగుఁ నవ్విభుఁ ద్రిలోక తేమ నిర్వాహకుం గని పూర్వంబగు వైరబంధమున నుగ్రక్రోధులై ధూర్త గో దనుజుల్ మార్కొనిరొక్క యుమ్మడిన యుద్యద్గర్భతో నేడ్వరున్.

వ. అట్టి కోల్లలయందు

“పొదివిన నందంద మొదుకని యటచేత
వీరకతో మోరలు వ్రేసి వ్రేసి,
పిలువోవ నందంద తటిమి కొమ్ములు వట్టి
తొడరి నొండొంటిపైఁ ద్రోచి త్రోచి,
చెదరిన నవలీలఁ జెనసి యొక్కొక్కటి
తెరలఁ దోకలవట్టి త్రిప్పి త్రిప్పి,
తిరిగినఁ బోనీక పరిగొని యన్నింటి
నదరంటఁ బొదిలోన నాఁగి యాఁగి,
ముట్టి గండముల్ వడిఁ గత్తిపెట్టు వెట్టి
వీపులదచియుఁ దోకలు వీరకఁ దాఁచి
వెన్నుఁ డక్కడి వారికి వెఱుఁగుగాఁగఁ
గడిమి నాఁబోతు గమి జెట్టు గలఁచియాడె.”

వ. ఇట్లు చూపట చూడ్కికి వేడ్కగాఁ గొంత తడవు వినోదించి,

“నీశాలోకనరోచు లాదర సమున్నిద్రంబులై సిగ్గునం
జాలన్ స్రుక్కుచు నొయ్యనొయ్యఁ దను నాసంశెంది యానంద క
ల్లోలవ్యాహతిఁ దూలఁ దత్కుతుకముల్పూరింప నుద్యుక్తుఁడై
యాలోకప్రియుఁ డవ్వెరోధులఁ బ్రచండాలోకుఁడై చూచుచున్.”

“దిక్కరి హస్తదండ సముదీర్ఘభుజుండు ప్రగాఢ ముష్టి నొ
క్కొక్కని మస్తకంబవియ నొక్కొక పోటు గొనంగఁ గన్నులన్
ముక్కున వాతనెత్తురు సముద్ధరమై చెదరంగ నోలితో
నొక్కొకరుండ కూలి రుసు తొక్కట పోవఁగఁ గాలనేమిజుల్.”

పూర్వ. ఆ. ౬. ప. 159, 161-168.

ఎఱ్ఱాప్రగడ యీ భాగమును గొప్ప శిల్పసౌందర్యముతోడను వీరశృంగార రస
విస్ఫూర్తితోడను రచించెను. శ్రీకృష్ణుఁడు రాక్షససంహారమున కుద్యమించు
టలో లోకహిత మెంత కారణమో, నీశావనితాకరగ్రహణముగూడ నంతే
ముఖ్య మన్నట్లు కథ నడిచినది. తమ ప్రాణములకన్న నధికముగాఁ దనను
ప్రేమించు తల్లిదండ్రులు, బలభద్రుఁడు, ఆ పోరునకు విముఖులు. గోపగణము
కృష్ణవిజయముపై సంశయము వ్యక్తపరచినది. ఇట్టి పరిస్థితులలో గృష్ణునియందు
ధృత్యుత్సాహములు వెల్లివిరియునట్లు ముందుకు దూకించినాఁడు కవి; శత్రువుల
నవలీలగా గెల్తుననినట్లు “ఖలులార !...సహింతున్” అని అధిక్షేపపూర్వక వీర
వచనములఁ బలికించినాఁడు. అందు ధృత్యుత్సాహమర్హోగ్రభావములు సంచా
రులై స్థాయిని పోషించుచున్నవి. ‘నాపిడికిలితో నంతకుఁడే రూపునెడు’ మీరనఁగా
సెంతయనుమాటలో శత్రుతిరస్కారము, నాయకపరాక్రమోన్నత్యము ప్రకటిత
మగుచున్నవి; అసమ్మోహోద్భవసాయ పరాక్రమ శక్తిప్రతాపాదుల స్ఫూర్తిచే
విభావపోషణము జరుగుచున్నది. “పిడికిలి” చూపించుట కథయం దాయువు
పట్టు, శిల్పవిశేషము. చివటకు వారు చనిపోవునది దానితోడనే. కృష్ణుఁడు
మొదటనే ముష్టిఘాతముతో వారిని జంపియుండవచ్చును. అట్లు చేయుటలేదు.
“అక్కడివారికి వెఱఁగుగాఁగఁ గడిమి నాబోతుగమి బెట్టుగలఁచి యాడె”ను,
“చూవఱ చూడ్కికి వేడ్కగా” గొండ తడవువినోదించెను. అట్లు వర్ణించుటలో
కావ్య ప్రయోజనములు కొన్నిగలవు. 1. నాయకుఁడు మహాబల సమన్వితుఁ
డని నిరూపించుటకు శత్రువు నవలీలఁ జంపినట్లు వర్ణింపవచ్చును గాని, పరితల
మనస్సు క్రమ వికాసముఁజెంది తదభావ వైపుల్యమును గ్రహించి తాదాత్మ్య
ముతో రసాస్వాదనము చేయఁజాలరు. కావున విభావాదులను స్పష్టికరించి,
యుద్ధక్రియాది వర్ణనముఁ బెంపుచేసి వ్రాయవలసి వచ్చెను. 2. స్వీయ పరాక్ర

మస్ఫూర్తి చూపఱకు భయము కొల్పినట్లు వృషభములతో బోరెననుటలో శ్రీకృష్ణునివైఁగల నవ్యాజ ప్రేమ గౌరవాదులచే నాతనికేదేని యపాయము గల్గునేమో అను శంకతో జనించిన భయమొకటియు, శత్రు భీకరుఁడగు శ్రీకృష్ణుని రణోత్సాహమూర్తినిఁ జూచి కల్గెడి భయమొకటియు, గలిగిన వన్నమాట! ఈరెండు విధములైన భయములు కృష్ణుఁడవలీలగా శత్రువుల నిర్జించుచున్నప్పుడు వేడ్కగా మారు సవకాశము గలదు. కావున ప్రేక్షకులకు గల్గు భయము నాయకునిపట్ల సానుభూతిని, ఆదరమును గల్గించి, తద్విజయ సూచనలచే నిచ్చట హర్షముగా మారుచున్నది. అందువలననే నీశాకన్యయొక్క లోచనరుచులు ఆదరసమున్నిద్రములై సిగ్గునఁ జాలస్రసుక్కుట; నొయ్యనొయ్యన నతనిఁ నానఁజెంది ఆనంద కల్లోల వ్యాహతిఁ దూలుట! వీరుని సాహస కృత్య మునకు యువతీ హృదయము ద్రవించుట సహజము. అతనిఁ గూర్చిన భావి స్మృతులలో సిగ్గు, ఆనందము జనించుట స్వాభావికము. నీశయందలి అను భావములు రతిభావమును వ్యక్తము చేయుచున్నవి. ఆభావమే కృష్ణునకాస్పదమై ఉత్సాహ పోషకమై శత్రు సంహారమున కుపక్రమింపఁ జేసినది. నాయక నాయికాశ్రయ శృంగార రసస్ఫూర్తి కల్గించి వీరమునకుఁ దాని నందముగా జేయుట యిందలి మఱియొక ప్రయోజనము. శత్రువుల నాశ్రయించిన ఉగ్ర క్రోధభావము నాయకుని హాసోజ్వలాస్యరుచుల ముందు వెలవెల బోయినది.

వీరాద్భుత రసపోషణము గోవర్ధనోద్ధరణ కాశీయమర్దన ఘట్టములందు గానుపించును. ఇట్లు బలవీరము ధర్మమున కంగముగా సాగిన శ్రీకృష్ణుని రాక్షస సంహార లీలలు లెక్కకుఁ జెక్కులై భావుకుల హృదయరంజనములై రసానుకూలములై వరలుచున్నది.

మహాసత్త్వ సంపన్నులు, భక్తులు, వరప్రభావులునైన శత్రువుల జయించిన చోట్ల శ్రీకృష్ణుని యందు యుద్ధవీరము పుష్కలముగాఁ బోషింపబడినది. భూభారము తగ్గింప దుష్టశిక్షణమే వ్రతముగా జన్మమెత్తిన శ్రీకృష్ణునిజీవితములో నిట్టి సంఘటన లుండుటలో నాశ్చర్యములేదు. అట్టివానిలో జరాసంధ విజయ గాథ విపులముగా హరివంశమున వర్ణితము. దాని నుదాహరణముగాఁ గైకొందును.

జరాసంధుఁడు 'సింధుర వైరిశౌర్యుఁడు, ప్రసిద్ధయశః పథికావృతాష్ట దిక్సింధురవక్త్రుఁడు ఇద్ధరణ కృత్యుఁడు, అరాతిరాజపరిషత్పరిసేవిత బంధ నుఁడు, గర్వాంధుఁడు, అవంధ్యరోషకుసుమాన్విత దర్పమహీరుహుఁడు; అతఁడు గర్వరోషదర్పాది గుణములచేతను, అవక్ర పరాక్రమముచేతను, ధీరోద్ధతుఁ

డగు నాయకుఁ డనఁదగుచున్నాఁడు. తన కుమార్తెలును, కంసుభార్యలును అగు అస్తి ప్రాప్తి నామధేయల వైధవ్యదుఃఖమును భరింపఁజాలక కృష్ణుపై నలిగి, భూతల రాజలోకములఁ బ్రోగుచేసి, ఇరువదియొక్క యతౌహిణీ సంఖ్యగల వైస్యముతో మధుగను ముట్టడించి రాయబార మంపెను. రాయబారితో కృష్ణుని లెక్క సేయని వీరోక్తులఁ గొన్నిటిఁ జెప్పంపెను. అందులోఁ గొన్ని యివి :

“ఎదురై నిల్వఁగ నోపి తేని సమరోదీర్ఘస్ఫురచ్ఛాహు సం
పద నొప్పారగ నన్నదమ్ముల మిముం బ్రాణంబులం బాపుదుం
బదిలంబేది తొలంగి తేని దివియున్ పాతాళమున్ లోనుగాఁ
దుది నీ చొచ్చినచోటఁ జొచ్చి కృతకృత్యున్ చేయుదున్ మృత్యువున్.”

—ఉత్తర. భా. ఆ. ౧-11.

శత్రుసాధనలో ప్రతినాయకుని యందు పట్టుదల, పరాక్రమము, శక్తి, ప్రతాపము, మొ॥లగు గుణములుశోభించి విభావపోషణ మొనర్చుచున్నవి. ప్రతినాయకుని మాటలు విభావములుగా నాయకునియందు వీరముదయించెను. అతఁడును సమాధానముగా :

“తనయల్లుం బొరిగొన్నవాఁడు నిటమీదన్ నైతునే యుక్కు సం
దను మర్రింపగ నేనరాఁగడఁగుచోఁ దావచ్చె మేలయ్యెఁ జ
య్యన రానిమ్ము సగర్వ దుర్విషహా బాహాశక్తి మున్ రాక్షసాం
గనచే నం దదుకైన యయ్యెడలు చెక్కల్ వాపెదం గ్రమ్మఱన్.”

—ఉత్తర. భా. ఆ. ౧. ప. 15.

అని శత్రువున కేమిటను దీసిపోనట్లు వచించి తనవ్యక్తిత్వము నిలువఁజెట్టుకొనెను. వైరివీరుఁడు కయ్యమునకుఁ గాలుద్రవ్వఁ దా నూరకుండుట ఓడుటకన్న హీనమైనది. కావున నాతని నాతఁడెదిరింప నిశ్చయించెను.

కార్యసాధకుఁడు దేశకాలపాత్రముల నెంచి చరించుచు జీవితమున విజయము సాధించును. అట్లే శ్రీకృష్ణుఁడు జరాసంధునితో పోరుట కది సమయముకాదు, స్థలమునుకాదు అని నిశ్చయించుకొని వింధ్యాది పర్వతదుర్గముల కేగి చిత్రగహనాంతరములందు శత్రువును జిక్కులువెట్టఁ దలంచి-దానిని

“వినుము - విజయంబుగోరెడు మనుజు విఘ్నలు

తమకుఁ బ్రతివీరుఁడైన శాత్రువుఁడు దప్పి

చనిన నతనిన కాని తజ్జనులఁ దొడర

నొల్ల రఫలంపుఁ బెనఁకువ యొప్పుకునికి.”

—ఉత్తర. భా. ఆ. ౧. 26.

అను నీత్యుపాయముచే దానిని సమర్థించుకొనెను. అట్లేచేసి పరశురామ సహితముగా బలరామకృష్ణులు గోమంతముఁ జేరి పర్వతదుర్గమున శత్రువు నెదిరించి నిలువబడిరి. జరాసంధుఁ డా పరత్వమును గాల్చెను. బలరామకృష్ణులు పర్వతాగ్రమునుండి శత్రు సేనామధ్యమున సింహకిశోరములవలె దుమికి—
దైవదత్తంబు లగు నాయుధప్రకరములచే శత్రు సేనల గూల్చుచుండ వారి యత్యుత్సాహము చూపఱ కత్యాశ్చర్యముఁ గొల్పించినది. బలరాముఁడు :

“చీఁదఱ రేగినట్లు రిపుసేనల నెల్లను ముట్టి రోఁకట
నోదొచు నాఁగటం దిగిచి నొంచుచుఁ గార్ముక ముక్తజాణముల్
వైఁ దొరగించి కూల్చుచును జాదహతి న్నలియంగ ద్రొక్కుచున్
లోఁ దళుకొత్తు వీరరస లోలత మోమలరం జరింపగన్.”

“హరియున్ శాన్త వినిర్గతాస్రహతి నుద్యచ్చక్రపాతంబులం
గరవార ప్రవిచారణంబుల మహా కౌమోదకీ ఘాత ని
ర్భరతం గ్రౌర్యము సూపఁగాఁ గరము సంత్రాసంబునం దూతె మో
హరముల్ రాజసమాజముల్ దిరిగె నత్యంతంబు సంభ్రాంతితోన్.”

బలరామకృష్ణుల రణపాండిత్య ప్రకర్ష విభావానుభావములై ప్రతినాయకుని కుత్సాహస్ఫూర్తినిఁ గల్పించినవి. విచ్చిపోవు సేననుగాంచి పొంగారు రణోత్సాహముతో జరాసంధుఁ డిట్లనినాఁడు :

“వాహనము నెక్కి కైదువువలను మిగులఁ బట్టి మొనతలనెంతయు భయరసంబు
గదిరి వట్రించు నృపులకుఁ గలుగు భూణహత్యఁ జోలు పాపంబని రాదిమునులు”

“ఇంచుక నెమ్మనంబుల సహించి రణంబున నిల్చి నన్ను వీ
ఱించుచు నుండుఁ డేమియును గీడును బొందఁగ నీను, మిమ్ము నీ
క్రించుల యాదవాన్వయులఁ గేలియపోతె ధనుర్విముక్త ని
ర్వంచిత సాయకాగ్ని కనవద్య హవిస్సులు గా నొనర్చెదన్.”

—ఉత్తరభా. ఆ ౧. 106-108

ఇందులోఁ బ్రతినాయకుని పునర్విజృంభణము గోచరించుచున్నది. రణ విముఖత్వము పాపహేతు వని ధర్మముఁ బ్రబోధించి, పై నికులకు దానే స్వయముగా విభావమై, తన చేష్టలే వారి కనుభావములై పరలి వారియం దుత్సాహస్ఫూర్తి కలునట్లొనర్చినాఁడు. తరువాత పోరు మోరమైనది. పెక్కువిధముల శత్రువును కృష్ణ బలరాములు నొప్పించిరి. ఒకసారి గదాఘాతమున జరాసంధుఁడు కృష్ణుని మూర్ఛవోనేసెను. వెంటనే బలరాముఁ డాతని హలాయుధముతో

మోది మూర్ఖుఁడనెను. కొంతవడికి జరాసంధుఁడు తేరికొని యొకశక్తిచే బలరాముని మూర్ఖునొందించెను. ఇంతలో జనార్దనుఁడు తేరికొని మఱియొక శక్తిని శత్రువుపై వినరెను. జరాసంధుఁడు మూర్ఖుఁడై వెంటనే తెలివొంది పరిఘతోమురరిపునుటైనను. అతఁడును వాడిజాణ మొకటి నిగుడింప జరాసంధుఁడు ధృతిదప్పి నిలిచెను. అపై బలరాముఁడును భద్రగజము ధరణిరుహము దెనఁగవియు చందమున డీకొని శ్రీకృష్ణునితోఁ గలిసి ఘోరయుద్ధ మొనర్చెను. వారి పరాక్రమమున కెదురు నిల్వజాలక మాగధుఁడు పరాజితుఁడై పలాయనము చిత్తగించెను; తాను పూర్వము బోధించిన రణనీతికి స్వస్తిపెప్పి రణధర్మ విముఖుఁడయ్యెను. అర్థప్రధానుఁడైన శత్రువీరునందు ఇట్టి రణధర్మ భగ్నమును ప్రదర్శించి కవి ధర్మయుద్ధప్రధానుఁడైన నాయకునందలి వీరమునకు మెఱుఁగులు దిద్దినాఁడు.

ధీరోదాత్త, ధీరోద్ధతులను నాయక ప్రతినాయకులుగా జిత్రించి నాయకుఁడగు జనార్దనునందు రణనీతి శాస్త్రసమ్మతముగాఁ బ్రదర్శించి యుత్తమవీరుని గను, బలరాము నతని కనునాయకునిగను చిత్రించి రసపోషణ మొనర్చినాఁడెట్లు. ఇట్టిదే రుక్మిణీదేవిని రాక్షసవిధిని వివాహమాడుటకై నామెను దెచ్చుచు ప్రతివీరులతోఁ జేసిన యుద్ధఘట్టాదులయందు కాననగును. ఇక హరివంశోత్తర భాగమున జనమేజయ వంశక్రమమును వివరించు గాథలు, నారసింహ వామ నావతార గాథలు మొదలగునవి వర్ణితములైనవి. పోతనగారి కవిత్వమునకు త్రోవలుచేసిన ఎఱ్ఱనగారి కవిత్వ మిందు ప్రస్ఫుటముగా గోచరించుచున్నది.

౨. ఉత్తర హరివంశము-నాచన సోముడు :

నాచన సోముఁడు స్వతంత్రుఁడై సంస్కృత హరివంశమునందు తనకిచ్చు వచ్చిన రసవద్గాథలను గైకొని, వానిని దన ప్రతిభాదులచే నపూర్వ కావ్యశిల్ప నిధానములుగా మలఁచి తెలుఁగున నిర్మించినాఁడు. అతఁడు సకల భాషాభాషణ సాహిత్య రసపోషణ, సంవిధాన చక్రవర్తి, సంపూర్ణకీర్తి, నవినగుణ సనాథ బిరుదాంచితుఁడు. ఉత్తర హరివంశ మారాఙ్వాసముల కావ్యము. ఏకనాయక మైనను తల్లిలలు భిన్నభిన్నములైనవి యిందుఁ బ్రపంచితములగుటచే తత్తద్రస సంవలితమైన వస్తు కావ్యముగా దీనిని గైకొనుచున్నాము. ఇతడు పూర్వ హరి వంశము రచించిన ట్లూహింపఁబడుచున్నది. కాని అది ప్రస్తుత మలభ్యము. పూర్వ భాగ ముండియుండినచో నీతని కావ్యరచనాప్రణాళిక యింకను విశదమయ్యె

డిది. ఆ యదృష్టములేదు. పోగా మిగిలిన ఉత్తరహరివంశమైనను మూలక్రమానువాదము గాదు అతఁడు వ్రాసికూర్చిన కథలనే ఉత్తర హరివంశమనినాఁడు. తాను సంవిధాన చక్రవర్తి యని తెల్పుకొనినాఁడు. అతని కావ్య మొకవైపు - అతని బిరుదము లోకవైపు శోభించుచున్నవి. అగుచో నా 'సంవిధానచక్రవర్తి' యితివృత్త సంవిధానరహస్య మేమి? ఇది యే కావ్యకాఖకు చెందునది?

గ్రంథనామమును బట్టి యీ కావ్యము వంశచరిత్ర వర్ణనా కావ్యమని స్పష్టము. వంశచరిత్ర కావ్యములలోఁ బ్రధానముగా వంశవృక్షముల నామూలాగ్రముగా వర్ణించు కథాక్రమమే గోచరించుచున్నది. ఇందట్టి క్రమ మేదియుఁ గానరాదు. ఇంక నిది కథాకావ్యమగునా? పేరును లక్షణములను బట్టిఁ జూడ ఘాత్రిగా నదియునుగాదు. ఈ రెంటి తత్త్వములను జీర్ణించుకొని వెలిసిన మఱియొక నవ్య కావ్యసృష్టి!

వంశకీర్తనమన నొక వంశ చరిత్రమని అర్థము. అది చరిత్ర విషయ ప్రధానము; కొన్ని ఇతిహాస సత్యములయొక్క ప్రతిపాదనా రూపము. అతఁడు వంశకర్త; అతనివంశజులు వీరని వర్ణనాత్మకమైన యొక పట్టిక (Descriptive Catalogue) వంటి దిట్టి కావ్యము. తద్రచనకు వస్తుదృష్టి, వాఙ్మార్గశక్తి, విషయవివేచనాత్మక మగు విపులీకరణయుక్తి యున్న చాలును. నాచన సోముఁడు ఈ మూడింటిని మించిన రసదృష్టి, వ్యంగ్యార్థశక్తి, నిషయార్థ నిగూఢనాత్మక భావప్రతిపాదనశక్తి ఈ కావ్యమునఁ బ్రపంచించెను. అందు వలననే వంశచరిత్రకు మూలపాతువగు నొకానొక నిగూఢసత్యమును వ్యంగ్యముగా కథాసంధానమున నిరూపించినాఁడు. అది ఎట్టిదన: వంశ మభివృద్ధి జెందుటకు మూలము సంతానము. దానినిఁ బొందుట ఎంత అవసరమో, దానిని సన్మార్గమున బెట్టి ధర్మబద్ధముగాఁ బోషించుటయు నంతే యవసరము. దానివలన నరకజాథలు దొలగిపోవునని శృతి. కుల పాంసనులు, లోకకంటకులు, దుష్టులైన పుత్తులఁ గనుటకన్న నిస్సంతులై మనుటమేలు. పూర్వజన్మ కర్మవిశేషముచే నట్టి పుత్తులు జన్మించినను, వర్ణిల్లినను, ధర్మవీరులచేత నిహతులయిపోవుట తథ్యము. అట్టి నిహనకార్యమునకు నిమిత్తమాత్రుఁడు పరమాత్ముఁడు. పుత్త్రీవాత్సల్యము ప్రతిప్రాణికిని సహజము. దానిని ధర్మబద్ధ మొనరించుట చాల దుష్కరము. అదిసాధించిన వంశము మూడుపూవు లారు కాయలై వర్ణిల్లును. లేనివంశము కూకటి వ్రేళ్ళతో కూలును. ధర్మబద్ధముగాఁ బుత్తులఁ గాంచుట, రక్షించుట, లోకా

హితులై నచో వారిని సంహరించుట అనునది ఉత్తమ వీరుని ధర్మము. పుత్త్ర భావమెంత మధురమో, ఎంత మృదులమో, అధర్మవరుడైనను పుత్త్రుని మరణభావ మనునది అంత దుస్సహము. అయినను ధర్మశాసన మనుల్లంఘనీయము. ఈ నిత్యసత్యమును వ్యంగ్యముగాఁ బ్రపంచితమగునట్లు పుత్త్ర సంబంధప్రసక్తి యుక్తములగు కథల నెన్నికొని ననుసంధించినాఁ డీ సంవిధాన చక్రవర్తి ! లేకపోయినచో నరకాసుర వధానంతరము భూదేవి దుఃఖ మెందులకు ? బ్రాహ్మణ శిశువును రక్షింప నరకాసుర హంతకుఁడు పూనుటెందులకు ? పుత్రార్థియై అతఁడెచ్చేయు ఘోరతప మెందుకు ? కులపాంసనులకు హంసడిభకుల సంహార మెందులకు ? సత్పుతుఁడగు జనార్దనుని సంరక్షణ మెందుకు ? శివ కుమారుఁ డని భావింపఁబడిన బాణాసురునితో వంశాంకుర రక్షణార్థమై చేయు శ్రీకృష్ణనియుద్ధ మెందులకు ? ఇవన్నియు నాయొక్క సత్యమును ప్రతిపాదించుటకే. అంతేకాక భట్టభాస్కరులు, విద్యారణ్యులు వీరశబ్దము పుత్రవాచకమని వ్యాఖ్యానించియున్నారని ఉమాకాంత పండితులు. (చూడు. ఈ గ్రంథమున ఉపసంహారము.) అది ఈ కావ్యము వీరప్రధానమను అంశమును సమర్థించుచున్నది.

ఇక రెండవ సంవిధాన నైపుణ్యము : వస్తుకావ్యములందు అంగిరస మనునది కావ్యవ్యాపిగా నుండక కథావ్యాపిగనే యుండునని వెనుక తెల్పఁబడినది. కావ్యరచనా సమర్థుఁడగు కవిచేతఁ బడుటచే నిందు ప్రతి కథయు వీరరసాత్మకమే యయి యున్నది. ఇది యొక రససంవిధాన శిల్పము. ఇతివృత్తములో లేని యైక్యత రసమునం దధికముగా గోచరింపఁ జేయునట్టిదిది. ఇది 'సంవిధాన చక్రవర్తి' కొక లక్షణమేమో ! 'సాహిత్య రసపోషణ' సామర్థ్యమేమో !

పై సమన్వయములతోపా టీతని కావ్యమున హరిహరార్దైవతము, అసుర ప్రవృత్తిపై సాత్త్విక ప్రవృత్తికి గల్గిన విజయము అను నంశములుఁ గూడ పాటించఁబడినవి. హరిహరార్దైవత భావము వీర రసానుగుణముగాఁ బ్రదర్శితమైనది.

“పమిరువురు నేకం బిది సామర్గ్యజురాది తత్త్వసారము.” —ద్వి. 214.

అని శివుఁడే నోరుతెరిచి చెప్పికొనినాఁడు. శివుఁడు భక్త సులభుఁడు. రాక్షసుల తపస్సులకు మెచ్చి లోకభీకరములైన వరములనైనను లెక్కింపక ఇచ్చి వేయును. అర్థకామదృష్టియే ప్రధానముగాగల కొందఱు భక్తులు వరబలమును ధర్మనాశమునకై వినియోగింతురు. వారి నణఁచు శక్తి విష్ణువు. ధర్మ

ప్రధానుడగు నాతఁడు చివఱకు తన కుమారునైనను శిక్షింపక వదలఁడు ! ఇట్టి ప్రవృత్తియందు హరిహరా భేదశక్తియెట్లు లోకహితము నుద్దేశించి పని చేయునో సూచించుటయే ఈ కావ్యకథాసంవిధానలక్ష్యము. ఇట్టి కావ్యనిర్మాణము చేయుటచేతనే అట్టిబిరుదు లన్వర్థములైనవి నాచనసోమునకు !

ఉత్తరహరివంశ ప్రథమాశ్వాసమునందలి నరకాసురవధా వృత్తాంతమున నాయకాశ్రయమగు యుద్ధవీరము వర్ణితము. అందు నాయకుఁడు శ్రీకృష్ణుఁడు. అతనికి యుద్ధములోఁ దోడ్పడినది సత్యభామ; ఆమె అనునాయకస్థానమున నిల్చినది. ఉపనాయకు లింద్రాదులు. ప్రతినాయకుఁడు నరకాసురుఁడు. అనునాయకోపనాయకులవీరము నాయక రసపోషకమయి యాతని నుభయాయత్తసిద్ధునిగా నొనర్చుచున్నది. ప్రతినాయకునియం దర్థకామప్రధానవృత్తి వర్ణితమైనది. ఉదా :

“ధనదాంతఃపురతారహారములు యాదః పాల బాలా ఘన
స్తన కాశ్మీరము ధర్మరాట్టులవధూసంవాన్ కౌశేయమున్
దనుజేంద్రారివరావరోధ దయితా ధమ్మిల్ల మాల్యంబులున్
గినుకం దెచ్చి ఘటంపఁ జూచు జయలక్ష్మి నిత్య నైవభ్యమున్.”

—ప్ర. 17.

అను నరకాసురుని యుత్సాహముతో ధర్మముకన్న నర్థకామములే మిన్నగా గోచరించుచున్న వనుటలో విప్రతిపత్తి లేదు.

ఉపనాయకులగు దేవేంద్రాదుల యుత్సాహము :

“నిలు నిలుమంచు దానపుల నిర్జరనాథుఁ డదల్చి వింట మం
టలగతిఁ దూపులుం జటుల టంకృతులున్ నిగుడారఁ బోరన
క్కిలఁది నుదారసార రణకోవిద బాహులు లోకపాలకుల్
గలసిరి కారుచిచ్చునకు గాడ్పులు దోడగు చంద మొందగన్.”

—ప్ర. అ. ప. 22.

దానవవీరుల నెదుర్కొను దేవేంద్రుని యందు ధృత్యైక్యశుక్యగర్వామర్ష వేగభావములతోఁ బుష్టిచెందు నుత్సాహమునకు దిక్పాలకవర్గము అధికశోభను జేకూర్చుచున్నది. ‘కారు...చందమొందగన్’ అను ఉపమానము శుష్కశత్రువన వాటిని దహించెడి దహగ్నియందువలె కాంతి, వ్యౌషకత్వము, సర్వదమనత్వము, శత్రుభాధకత్వము, వేడి, దుర్నిరీక్షత మొదలగు గుణము లింద్రుని యందును, అతని నుత్తేజ పఱచు ప్రభంజనత్వము దిక్పాలకులయందును,

వ్యంగ్యముగాఁ బోషింపఁబడుటచే నది పీఠరసపోషకముగా నిలచుచున్నది. ఇట్లే ఇంద్రుని రణభైర్యము వర్ణించుచు :

“మతియు చావనైనై న్యంబు మాటులేక యొప్పి తప్పిన నిర్జర యోధవరులఁ
దోలి తొప్పట వెట్టి నింద్రుండు నిలిచె బవరమున నొక్కరుఁడు నేఁడుపల్లవోలె.”
—ప్ర. 43.

గాఢాంధకారమునఁ బ్రజ్వలించు దీపశిఖవోలె, రణరంగ విముఖులై విచ్చిన దేవనై న్యమధ్యమున - ధృతిమంతుఁడై నిల్చిన ఇంద్రుని స్వరూపగుణము లన్నియు “ఏఁడుపల్ల” తోడి యుపమానముతో వ్యంగ్యముగా సాధింపబడినవి. తెలుఁగుఁడనము, ప్రాధాలంకార ప్రయోగవై శారద్యము, కవి యిచ్చట ప్రదర్శించి అలంకారవ్యంగ్యత నాశ్రయించిన వస్తువును సంతరించి రసపోషణ మొనర్చినాఁడు.

అధర్మప్రవృత్తి ప్రతి నాయకునిండును, అతని యనుయాముల యందును వర్ణింపఁబడి పరితలయొక్క సానుభూతిని వారియందు కలుగకుండ చూడబడినది. విజయగర్వులైన దైతేయులు అమరావతీ నగరమున - “మగలు దిగవిడిచిపోవుటయును మానంబుతోడన మ్రుంది మందిరంబుల నడంగియున్న మగువలఁదెగువతోడ వెడలందిగిచి తెచ్చి చక్కని వారి నేర్పఱిచియొక్క యెడం గూడఁజెట్టు ధూర్త దనుజులును, గడచిపోవచ్చిన నొడిచి, కచభరంబులు వట్టికొన్న నన్నన్న ! నీ చెలియలనని విడిపించుకొని కన్నీరు దొరుగు మొగంబుల బయ్యెదలొత్తుకొని యేడ్పు సుదతుల నదలించు”చు ప్రజలను బాధించు వైఖరిఁ గాంచినచో తమోగుణప్రధానమగు నాసురీప్రవృత్తియొక్క విపుల వర్ణనముచేత ప్రతినాయక స్వభావముపై వ్యంగ్యముగా నేవగింపుగల్గించి నాయక ధర్మనిష్ఠపై నాదరము పొచ్చించు కథనవైఖరి గోచరించును. దీనికిఁ దోడు ప్రతినాయకుఁడు స్వయముగా ఋషులను హింసించుచు మఖాంశములఁ బలిమినిగొనెడి ధూర్తత్వము విపులముగా ఎర్ఠితమైనది :

“పలిక నౌదు మఖాంశ శ్రీలకు; నొరుఁ దడవనేల ? శిరసుండగ మోఁ
కాలను సేనలు వెట్టుట బేలుదనముగాక మీకుఁ జెద్దరికంటే.” —ప్ర. 98.

అనునది అతని మాటలలో కొన్ని, అతని భావతైత్త్య మా మాటల సూటిదనము లోను, సంగ్రహవచనములందును గోచరించును. “ఒరుఁ దడవనేల?” అనుటలో శత్రునా మోచ్యారణ విముఖత్వములో నహంకారము గోచరించుచున్నది.

“మఖాంశశ్రీలకు” అనుటచే వ్యంగ్యముగా యజ్ఞపురుషుని లక్ష్మీనాథత్వము తనయం దారోపించుకొను గడుసుదనము గాననగును. ఇందు తెలుగుతీయం దన మందించెడి సామెత నొకదానినిఁ బ్రయోగించి యపూర్వరసపోషణ మొనర్చినాఁడు. ఉత్తమాంగమగు శిరస్సుతో తనను పోల్చుటలో పూజార్హత్వమును పాత్రయందు ధ్వనించినాఁడు కవి. ఇదియొక నవీనగుణ మీతనియందు !

నాయకునకు జానటగా నిల్చిన సత్యభామయందు ‘విపులవీరరసము’ వర్ణితము :

“ఊచినకట్టి వంపని పయోరుహలోచన మింటమంటలం
బూచిన జాణజాలమునఁ బూర్వసుపర్య పురాణగర్వమున్
వేచిన చందమున్ విపుల వీరరసంబున నాత్మచిత్తముం
దోచిన చిత్తముం దెలియఁ దోచిన నచ్చర లిచ్చమెచ్చరే.” —ప్ర. 163

అను పద్యమునందలి ‘విపులవీరరస’ శబ్దము సాఖిప్రాయము. శ్రీకృష్ణుఁడు సొమ్మసిల్లుచు శార్ఙ్గ‘మింద’యని సమరార్థమై సత్యభామకిచ్చినది మొదలు అమెయందు విభావాదులు విపులముగా వర్ణితమైనవి కావున నది సార్థకమగుచున్నది. దానిని ప్రపంచించినఘట్ట మీది :

“ఇచ్చినఁ బొంగి యచ్చెలువ యింపును దెంపును లోన మానమున్
మచ్చరముం జెనంగ మురమర్దనుపై నరకాసురేంద్రుపై
నచ్చపుఁ జాయలం గువలయచ్చద గుచ్చవిషచ్చటావలిఁ
మెచ్చని వానిఁ గీర్తొలిపె మేలపుఁ జూపుల వాడి తూపులఁ.”

“గనయంబున్ గొనయంబు నెన్నడుముతోఁ గర్ణావతంసంబుతో
జనుదోయిం గనుదోయి సాయకముతో సంధాన హస్తంబుతోఁ
జెనకం జేయుచు నేయుచుండె సతి లక్ష్మీభూత దైతేయ త
ర్జన గర్జారవ జర్జరాంత రుధిరాపారంబు దోరంబుగన్.”

“అరవింద నయన శరముల సరవిం దన యనువు చూపు జాపము గుడునై
పరివేషము గల చంద్రుని సరివేషముఁ దాల్చె మొగము జగము నుతింపన్.”

“కమలముఖి కటాక్షకటకా ముఖపాణి నఖోపకారి వి
క్రమ మణి పుంఖిరింఖ దఖిరామరుచుల్ గరిమొప్పెఁ జెక్కులం
జెమటలఁ బత్రిభంగములు చిందఱవందఱలై నఁ దోన సం
క్రమమున వీరలక్ష్మి సమరక్రమ రక్షకు వ్రాసెనో యనన్.”

“సత్ప్రాజ్ఞ తనయా కరాంతర ధనుర్జ్యారావ మైరావతీ
సూత్రానర్గళ నిర్గళ స్తనితమై సుత్రామచాత ప్రభా

పాత్రభూలతికా విలాసముల కొప్పం గప్పు శార్దూంబుము
కృత్రికూర మహాశనుల్ దనుజరాడ్ధాత్రంబు గోత్రంబుగన్.

“అరిఁ జూచున్ హరిఁ జూచుఁ జూచుకములం దందంద మందారకే
సరమాలా మకరంద బిందు సలిల స్వందంబు లందంబులై
తొరుగం బయ్యెద కొంగొకింత తొలగం దోడో శరాసారమున్
దరహాసామృత పూరముం గురియుచుం దన్వంగి కేళిగతిన్.”

—ప్ర. ఆ. 156-160, 162

ఇందుఁ బ్రదర్శింపబడినది సత్యభామ యందలి వీరరసస్ఫూర్తి! ఇంతకుఁ
బూర్వము, దీని తర్వాతను శ్రీకృష్ణునియందుఁ దోపఁజేయబడినది ‘పౌరుష’
మగు వీరరసము. ఇచ్చటిది-అనఁగా సత్యభామా నిష్ఠమైనది—యొక్క విచిత్ర
విభావజన్యమై తత్స్వరూప నిర్ణయమున నలంకార శాస్త్రమునకే భిక్షపెట్టు
స్వభావము గల్గినదై యున్నది! ఇది కొందఱున్నట్లు శృంగారరస మంగముగాఁ
గల్గిన వీరరసము కాదు! స్వాభావికముగా శృంగారరస సర్వస్వముగా
రూపొందియున్న సత్యభామ స్వరూపమును —అనఁగా తన్నిష్ఠ శృంగారరస
వ్యక్తిని ఉద్దేదించుకొని యునికి పొంగిన వీరరసమని చెప్పినయెడల నాచన
సోముని రసపరిశ్రమను సరిగా గుర్తించినవార మయ్యెదమని నాభావము. ఇది
“కల్యాణ క్షిర్ణపేగృపే”యన్నట్లు అర్థాంగి శక్తిరూపిణి కనుక తద్గత శృంగా
రము శక్తిజనకమై వీరరసముతో నంగాంగి భావమునఁగాక తుల్యస్థాయినిఁ
గూర్చుపొంది, దానికొక మాధురీ ప్రదానము సేయుచు నొక విలక్షణ రూపము
నొసఁగి ఆంధ్రకావ్య ప్రపంచమునఁ బ్రథమతః నొక విశిష్టమాత్రాకృతితో
విరాజిల్లఁ జేసిననవచ్చును! ఇట్టి సత్యభామయొక్క శృంగారమాధురీకృతమగు
వీరరసము తర్వాతి శ్రీకృష్ణుని రౌద్రానుప్రాణిత వీరరసమున కంగభూతమగు
నట్లు చిత్రించుట నాచన సోమనాథుని ‘సంవిధాన చక్రవర్తి’త్వమున కొక
లోకోత్తరమైన యుదాహరణ మనవచ్చును! “ఇచ్చినఁ బొంగి” యను పద్యము
నందు సత్యభామాశ్రితములగు హర్షము, జౌత్సుక్యము, సాఖిలాష, అభిశయము
అహంకారము, మాత్సర్యము, అభిమానము, పరిహాసము మొ. భావములు
ద్యోతమానములగుచున్నవి. పరుషాక్షర ద్విత్వప్రాసము, ద్విత్వమగు చకా
రానుప్రాసము, బిందుపూర్వక పరుష సరళాక్షర ప్రయోగము, స్థిరాక్షర
సంధాననైపుణ్యము, శబ్దాలంకార వైచిత్రీ మొ. లగునవి సత్యభామయొక్క
సహజకోమలత్వమును, రణకర్కశత్వమును బ్రతిపాదించుచున్నవి. అట్లే “కమల

ముఖి" యను పద్యమున క, ఖ, ంఖ, త, ప, ఊ, అ మొదలగు కఠినాక్షరములు, గ, ంగ, బ, భ, ద, ంద మొదలగు సరళాక్షరములు మ, న, ణ మొదలగు అనునాసికాక్షరములు, ఇంకను "సత్రాజిత్తనయా" అను పద్యమున "త్రా" అను సంయుక్తాక్షరముతోఁ గూర్పఁబడిన దుష్కరప్రాసము, త్త, ణ్ణా, గ్గ, ప్ర, భ్రూ, క్రూ మొదలగు కర్కశ సంయుక్తాక్షరములు, దీర్ఘసంస్కృత సమాసములు ఆమెయందలి యుత్సాహక్రోధాది భావములను, శరప్రయోగ కారిన్యము, భూలితికాకౌటిల్యము, క్రూర రణపాండిత్యమును వ్యక్తము చేయుచున్నవి శరాపారము శత్రువుమీదను, దరహాసామృతపూరము కృష్ణుని మీదను ప్రసరితముచేసిన సత్యభామయొక్క అనుభావములు ఆమె వీరమును మాధురికృత మొనరించుచున్నవి. పఠిత కీదృశ్య ముత్సాహరామణీయకము ననుభూతికిఁ దెప్పించి పులకాదులలో ముంచివేయును. శ్లేషప్రసాదమాధుర్య సౌకుమార్యోదార్య కాంత్యోజస్సు లనెడి గుణములు, భారతీ సాత్త్వతీ వృత్తులు, వైదర్భిగౌడి పాంచాలీ కైలులు, కదిళీద్రాక్షాపాకములు, వై పద్యములందాయా తావుల గోచరించుచుండుటచే రసపోషణము విపులముగా సర్వాంగ సుందరముగాఁ బోషితమగుచున్నది. కావ్యవ్యంజకములను రసోదంచితముగాఁ ననుసంధించిన కావ్యశిల్పమున కిది చక్కని యుదాహరణము !

నాయకాశ్రితమైన ధర్మయుద్ధవీరమును సమర్థించుచు కవి శ్రీకృష్ణుని నోటఁ బల్కించిన మాటల నిచ్చట నటయవలెను. నరకాసురుని సంహరించిన శ్రీకృష్ణునితో భూదేవి :

“శత్రులకుఁ బుత్రులకు నొక్క సందమగుట
పెద్దలకు మంచి గుణమని పేరుకొనఁగ
సకలదానవ సంఘంబు జంపినట్లు
కొడుకుఁ జంపితి మునికోటి కోర్కి దీర్ప.”

—ప్ర. 185.

వరాహావతారమున భూదేవియం దాదివిష్ణువునకు జన్మించినవాఁడు నరకాసురుఁడు. విష్ణ్వంశసంభూతుడైన శ్రీకృష్ణుని కాతఁడు పుత్రిఁ డనుట యచితమే. తండ్రిచేత నసువులువాసిన పుత్రిఁగాంచి చల్లనితల్లిగుండె బ్రద్దలయినది ! దానికి సమాధానముగా శ్రీకృష్ణుఁడు : “దేవీ ! నరకాసురునకు వగవం బనిలేదు. వాఁడు సురముని వర్గంబునకు నెగ్గుఁజేసెం గావున వధియింప వలసె. దుష్ట శిక్షణంబును, శిష్ట రక్షణంబును జేయనవతరించిన నాకుం బుత్రిమిత్రాదులని చూచుట ధర్మంబుకాదని” పల్కినాఁడు. అందాతని ధర్మైక ప్రవణత్వము,

లోకహితకాంక్ష స్పష్టమగుచున్నది. అందువలననే తదాశ్రయమైన యుత్సాహము వీరరస నామక మగుచున్నది.

ద్వితీయాశ్వాసమున బ్రాహ్మణపుత్తుని బ్రతికించుటయందును, పిశాచమున కింద్రవదవి నిచ్చుటయందును నాయకాశ్రయైశ్వర్యవీరము, పుత్రార్థియై శివునిగూర్చి తప మాచరించుటయందు తపోవీరము స్ఫురించుచున్నవి. తృతీయాశ్వాసమునఁ బ్రతినాయకుఁడు పౌండ్రవాసుదేవుఁడు; సాత్యకి ఉపనాయకుఁడు; అందు శ్రీకృష్ణాశ్రయముగా బలైశ్వర్యయుద్ధములు గోచరించును. చతుర్థాశ్వాసమునఁ బ్రతినాయకులు హంస డిభకులు ; పంచమ షష్ఠాశ్వాసములందు బాణాసురుఁడు. బాణాసురుని బాసటగా సాక్షాచ్ఛివుఁడే ఉపనాయకుఁడు, శ్రీకృష్ణుని కనిరుద్దుఁడు. శివకేశవు లిందు తమ తమ సంతతులనురక్షించుకొనుటకై రణరంగమునఁ దారసిల్లుదురు. బాణాసురుఁడు శివునినే తండ్రిగా భావించినవాఁడు. (పంచ. 8 ప). ప్రధానపాత్రము లిట్లుండగా - ద్వితీయాశ్వాసమున పిశాచద్వయమున భక్తివీరము, దుర్వాసునియందు సహనవీరము (చ. 6) జనార్దను నందలి భక్తి ధర్మవీరములు (చ. 6) ప్రధానరసమున కంగములుగా నిలిచి పోషించుచున్నవి. వాని నన్నిటిని సహృదయులు కావ్యవత నావసరమున గమనింతురని స్థలాభాసముచే వదలుచున్నాను.

6. తాత్త్విక కావ్యములు

౧. జ్ఞానవాసిష్ఠ రామాయణము - మడికి సింగన :

వేదాంతార్థ ప్రతిపాదన ప్రధానములైన కావ్యములు తాత్త్విక కావ్యములు. ఇందులకు విశిష్టమైన యుదాహరణము జ్ఞానవాసిష్ఠ రామాయణము. ఆ కావ్యవస్తు వనల్పమనియు, అఖల పురాణశాస్త్ర మతములకు దర్పణము వంటిదనియు మడికిసింగన పేర్కొనెను (ప. 15) జ్ఞానవిషయము సామాన్యులకు సుబోధమగుట దుర్లభమగుటచే ముముక్షువులచే మాత్రము అట్టి కావ్యము లుపాస్యములగుచున్నవి. కాని సింగనకవి వంటి రసవత్కవులు :

“కఱికిది సీరసమని వేసర కల్లిన వినుఁడు - తుద రసాయనమగు ; దాఁ

శెఱుకుఁ దుదనుండి నమలిన తెఱఁగున మదికింపుఁ దనుపుఁ దీపున్ జూపున్.”

ప్ర. 13.

అని శవధముచేసి మెప్పించిన వారలు కలరు. అట్టివారి కావ్యము లీ శాఖయందు గైకొనఁబడును.

వాసిష్ఠ రామాయణము తాత్త్విక కావ్యములలోఁ బ్రసిద్ధిపొందిన గ్రంథము. దానియందలి వస్తుతత్త్వమునుగూర్చి కవి ఇట్లని నుడివియున్నాఁడు. “అందేని నిఖిల భూతాంతర్యామియు, నిగమార్థ గోచరుండును, నిత్యసత్య జ్ఞానానంద శుద్ధాంతరంగుండును, నిశ్చలానంద యోగేంద్రహృదయుండును. నిఃశ్రేయసానంద ఫలప్రదాయకుండును, నిర్మల చిదాభాసుండును, నిరాకారుండును, నిర్గుణ బ్రహ్మంబును నగు నారాయణుం డొక్కరుండు దక్క నన్యంబు లేదనియును, బ్రహ్మదిచేతను లతని తేజఃకణంబులనియును, దేహం బనిత్యంబ నియు, దేహి నిత్యుండనియు, జీవుండు చిత్తంబనియు, చిత్తంబునంద జగత్తులు విస్తరిల్లుననియును, దత్సంకల్పంబ బంధంబు, తన్నిగసనంబ మోక్షంబనియును, చిత్తశాంతియ జీవన్ముక్తియనియు, బెక్కువిధంబుల నుపన్యసించునట్టి వాసిష్ఠ ప్రసంగ ప్రబంధం బాంధ్రభాష నఖిలలోకోపకారార్థంబుగా” రచించెనని మడికి సింగన.

ఇందు వైరాగ్య ముముక్షుత్పత్తి స్థితుప్రశమ నిర్వాణప్రకరణము లని ఆరు విభాగములు కలవు. వీని నన్నింటను గలిసి నలుబదికి మించిన యుపాఖ్యానములు కలవు. చెప్పఁదలచిన తాత్త్విక విషయము సూత్రప్రాయముగా ముందునుడివి తద్యోధనార్థ ముదాహరణముగా నుపాఖ్యానములను వసిష్ఠుఁడు శ్రీరామునకుఁ జెప్పి నిరూపించినట్లు సాగిన దీ రచన. ఇందు ఫలరూపముగా స్ఫురించునది శాంతరసమయ్యు నెడనెడ నాయా యుపాఖ్యానములందు పీర రసస్ఫూర్తి కల్గుట కవకాశమున్నది. మొత్తముమీద ఈ కావ్యము విషయ లేక వస్తుప్రధానమే కాని రసప్రధానము కాదు. కవిదృష్టి యెల్లప్పుడు లక్ష్మీభూత తత్త్వ ప్రతిపాదనైకమార్గమున బాణమువలె ముందుకు దూసుకొని పోవు చుండునట్లే కానఁబడును గాని ఏ కథయందును నిలకడగా రసభావ వర్ణనాదులు విపులముగా వర్ణించుట కానరాదు. ఎత్తునుండి పల్లమునకు దుమికి కడు వేగముగాఁ బ్రవహించునది ప్రవాహమున నెడనెడ ఆవర్తములు గోచరించునట్లు ఈ కావ్యమునం దుపాఖ్యానములు ప్రవాహతుల్యములైనను ఎడనెడ విలక్షణముగా నాతివిపులముగా కొన్ని ద్యోతమానములగును. అట్టి యుపాఖ్యానము లలోఁ నొకటైన ఉద్దాలకోపాఖ్యానమును గైకొని చర్చించినచో తత్కావ్య రూపపరిశీలనము కొంత చేసినట్లగును.

“రామచంద్రుఁడు-మునీంద్రా ! ఉద్దాలకుఁడెట్టి విధమున నాత్మావలోకనంబుజేసి చిత్తంబు గెలిచి పరమపిడ్డికిం జనియె? నవ్విధమానతండని యడిగిన. వసిష్ఠుఁడట్లనియె :

“ఉద్దాలకుండను నొక మహాముని గంధమాదనంబున దహిమహిమ నిల్చి
మతిశూన్యతను డించి యతివివేకంబునఁ దనలోన నిట్లని తలఁపఁ జొచ్చె ;
బూనియంతటికిఁ బ్రధానమై ప్రాప్యమై యెద్ది వెలుంగు ? నే నెచట నుండి
యీ దుఃఖమణఁగింతు ? నెప్పు డీ తలఁపునఁ జాసి పరబ్రహ్మపదమునొంది
మేరు శృంగంబుపైఁ బొల్పుమేఘమట్లు చిత్తవిశ్రాంతి నెన్నండు చెందఁగలుగు?
ననుచు సంకల్పములఁ ద్రుంచి హరిగుఱించి నిశ్చలధ్యానతత్పర నియతినొందె.”

—చతు. 134.

అత్తైఱగునఁ దపము సేయగా నాతని చిత్తము నిల్వక అగచరగతితో తిరుగఁ
జొచ్చెను. అత్తనిష్ఠ నడలెను. దాని కాతఁడు కడు చింతించి, మహాగిరి విపినం
బులు పరిభ్రమించి, ఒక్కనాఁడొక యేకాంత స్థలమున నుపవిష్ఠుడై నిర్వికల్ప
సమాధి నందుండి తన మనములో బెక్కువిధముల వితర్కించెను. అందుఁ గొన్ని
వల్కులు :

“అక్కట కల్మషేము లనునట్టి తలంపులఁ జిక్కి నిచ్చలుం
బొక్కెదు గాని శాంతరసమున్ వినఁ గ్రోలఁగఁ నొల్లవెన్నఁడున్
దక్కఁ యింద్రియాదులకు దానుఁడవై పఱవంగ నెందు నీ
కెక్కడనేమి వచ్చె ; నిటులేటికి నేఁచెడు నన్ను చిత్తమా !

“చిత్తమ ! వాసనలన్నియు నత్తినబంధంబు కొఱకునగు ; నేగతి నీ
వత్తైఱగు విడిచి శాంతము పొత్తయిన ననంత జయము పొందెదు సుమ్మీ !

“నిండిన యింద్రియ ధనముల భండారము నీవు ; వానిఁ బట్టి యనత్తై
యుండి నినునీవ తెలిసి యఖండామల బోధవిధిఁ గైకొను మనసా !”

అట్లు మానసబోధ నొనర్చికొని క్రమముగా—

“ఆ విష్ణురూప సంయమి నిర్వికల్ప సమాధి కుదోగించి ; యంతరంగ
మునఁ దోచు ప్రతిభాసముల మనంబునఁజేసి యసిఘార నురులెట్టు లట్టుత్రుంచె
నావికల్పములెల్ల నణఁగిన హృదయాంబరంబున నర్కచంద్రములఁ గప్ప
కజ్జల పంకంబుగాఁ బర్వ చీకటి నడలించి మీఁది తేజంబు గాంచి
కొలను సొచ్చిన యేనిక కొదమభంగి నదియుఁ దునుమాడ, తేజోమయాంధకార
మోహ నిద్రలు దొఱఁగి యిమ్ముల వెలుంగు నట్టి విశ్రాంతిదశ నొందె నతని
మనము !”

“అంతట కొంతకాలమున కమ్ముని ముఖ్యుఁడు యోగనిశ్చల
స్వాంత సమాధినొంది ఘనశాంతి వహించి యథేచ్ఛమై శరీ

రాంతమునం దొఱంగి నిరుపాధిక నిర్మల చిత్రకాశుఁడై
యంతములేని యట్టి పరమాత్మ పదంబున నొందె రాఘవా !

—చతు. 148, 150, 158, 168, 175.

ఉద్దాలకమహర్షి గొప్పసంస్కారి, నియమప్రతుఁడు. అట్టివాఁడే సమాహితచిత్తమును సాధించుటకు బహుప్రయత్నములు చేయవలసివచ్చినది. యోగసమాధి యందుఁ గూర్చుండిన యింద్రియోల్బాణమాతనిని కలఁతఁబెట్టినది. స్వయముగా జ్ఞాని యగుటచే వనపర్వతగమన ద్వారమున శరీరమును బాగుగా స్రుక్కింపఁజేసి చిత్తబోధ స్వయముగా నొనర్చికొనినాఁడు. స్థితప్రజ్ఞుఁడుకాని ఇట్టి సామర్థ్యమును బొందఁజాలఁడు. నిర్వికల్ప సమాహితయోగచిత్త సమాధిక్తై ఆతఁడు చేసిన ప్రయత్నము, అతఁడు పడిన ఆరాటము, స్వయంప్రతిభను తన మేలుకొఱకే యుపయోగించుకొనిన వైశారద్యము అతని నాశ్రయించిన యుత్సాహోత్కట భావమును ప్రస్ఫుటముగాఁ జాటుచున్నవి. ఇందు యోగవీరము సర్వాంగముగాఁ బోషింపఁబడినది. ఇట్టివే పెక్కుగాథలు అందు తాత్త్వికార్థ ప్రతిపాదకములై వ్యంగ్యముగా మానవుని మోక్షపురుషార్థసాధనక్రమమునుపఁదేశించు చున్నవి. “నిండిన యింద్రియధనముల భండారము నీవు” అను కందపద్యము, “ఆ విష్ణురూప సంయమి” యను సీసపద్యము—కఠినములగు వేదాంతార్థములపై తము నవనీతమువలె ప్రదర్శింపఁగల్గు సింగన కవితాశక్తిని పుడికి పుచ్చుకొనినవి.

7. ద్వ్యర్థికావ్యములు

ప్రకృతమైన అర్థములను రెండింటిని ప్రతిపాదించుచు శబ్దార్థశక్తితో రచింపఁబడు కావ్యము ద్వ్యర్థికావ్యము. రెండు కథావస్తువుల నేక కావ్యముగా రూపొందింపఁజేయఁబడినట్టి వస్తుకావ్యము ద్వ్యర్థికరచన. శ్లేషనాశ్రయించి యిట్టి కావ్యములు విభిన్న నాయక చరిత్రములను సమాంతరముగాఁ బ్రపంచించుచుండును. ఇవి సామాన్యముగా పండిత కవులచే రచితములై పండిత ప్రకాండులచే నర్థము చేసికొనఁబడి పాండిత్యైక ప్రకర్షకాలవాలములై యుండును. ఇట్టి కావ్యరచనాశాఖయందు కృషిచేసిన పింగళి సూరన తద్రచన మెంత కష్టతరమో ఇట్లు నిరూపించినాఁడు :

“రెండర్థంబుల పద్యమొక్కటియు నిర్మింపంగ శక్యంబుగా
కుండుం దగ్గలి కావ్యమెల్ల నగునే నోహో ! యనం జేయదే
పాండిత్యంబున నందునుం దెనుఁగు కబ్బం బిచ్చుతంబుండ్రు.”

—రాఘవ. పాండ. పీఠిక. ప. 10.

ద్వ్యర్థికావ్యరచనమునఁ గవి యెట్టి శ్లేషలనాశ్రయించునో పింగళి సూరనఁ జదివినచో స్పష్టపడఁగలదు. అతఁడు :

“అంద్రభాషా సంస్కృతాభిభాషాశ్లేష యొక్కొక్కచోట ; నొక్కొక్కచోట
నుచిత శబ్దశ్లేష ; యొక్కొక్కచోట నర్థశ్లేష ; యొక్కొక్క తఱిని ముఖ్య
గౌణ వృత్తిశ్లేష ఘటన ; యొక్కొక్క తఱి నర్థాన్వయము వేతెయగుచునునికి
శబ్దాన్వయ విభేద సంగతి నొక్కొక్కతఱి ; నివి యొక్కొక్క తఱిని రెండు
మూఁడు గూడుటయుమఱి, నముజ్జ్వలముగ నాకుఁదోచినగతిఁ బెక్కుపోకలమర
రామభారత కథలు పర్యాయదృష్టిఁ జూచు సుమతుల కేర్పడ నాచరింతు.”

—రా. పాం. పీఠిక. 17.

నని తెల్పియుండెను.

ద్వ్యర్థికావ్య రచనమున సామాన్యముగా రెండర్థములు వచ్చునట్లు పద్యరచనము చేయుటయందే కవికి కాలము బాగుగా వెచ్చింపఁబడును. సమాంతర నన్నివేళములు కొన్నిగల గాథల రెంటిని గైకొని కావ్యమునందు నిబంధించుచున్నను వానిని సక్రమముగా వెళ్ళదీయుసరికి కవికి తలప్రాణము తోకకు వచ్చును. అందు రసవత్కవిత్వము దొరుకుట అరుదు. ద్వ్యర్థికావ్యా లలో కవి—సర్కసులో నిద్దలు యజమానులు తనను శాసించుచుండ తన స్వేచ్ఛను, పౌరుషమును, శక్తిని గుప్తపఱచుకొని వినమ్రయైనిలుచు సింహము వలె గోచరించును శ్లేషాదుల మధ్య కవి విచ్చలవిడిగా సంచరించలేడు, వ్యక్తిత్వము వీడనులేడు. అట్టి పరిస్థితులలో నాతని రచన వస్తువునే అధికముగా నాశ్రయించును; రసప్రతీతి గుణిభూతముగా సాగుచుండును. ఇట్లయినను తెలుఁగుకవులు కావ్యార్థద్వయ మొక్కటిగనే కుదిరినపుడును, అవకాశము కల్గిన యితర ఘట్టములందును రసపోషణకుఁ బాటుపడిరి. ఎంతయైనను వ్యంగ్యార్థప్రధానమగు కావ్యమునందున్న రసప్రతీతి యిందు గానరాదు ; అట్టి దనివార్యముకూడ !

వీరరసము ప్రపంచంపఁ దలఁచినపుడు కవి రెండు కథలలోను సమాంతరములైన విభావాదులఁ గల్పించి సంధించి తద్వర్ణనమునకుఁ గృషిచేయును. ఉదా. శ్రీరాముఁడు విశ్వామిత్రయాగ సంరక్షణ మొనర్చుచు మారీచ సుబాహులపై తన బలప్రయోగము నెఱిపినట్లు రామాయణార్థమునను, జలక్రీడావసరమునఁ బాండవ కౌరవులకుఁ గలహమేర్పడ బలవంతుఁడగు భీముఁడు దుర్యోధనాదులపై తన బలప్రయోగము నెఱపునట్లు భారతార్థమునను రాఘవ పాండవీయకర్త సంధించెను.

“తోరపుటల్కు నా రిపులు దొమ్మిగఁ జైవయిఁ గ్రమ్మ వారి లీ
లారణవృత్తిఁ గిట్టి కడు లావరి భీముఁడు రామభద్రుఁ డే
పారెడు వేడ్కతో నెఱపె నప్పడు కాండపటుప్రహార దు
ర్వారవిధిన్ సుఖాహుఁ డనువాఁ డిలనద్గతిగాంచి మించఁగన్”.

—(రా. పాం. 2 ఆ, 21 ప.)

లఘుటీక : రామా : అరిభీముఁడు = శత్రుభయంకరుఁడు, రాముఁడు ;
కిట్టి = డాసి ; భార : ఆ రిపులు = ఆ దుర్యోధనాదులు (ఆ శత్రువులు); లావరి =
బలముగల ; రామభద్రుఁడు = మనోజ్ఞమగు అదృష్టముగలవాఁడు ; భీముఁడు ;
సుఖాహుఁడు + అను + వాఁడి + లనత్ + గతి అని పదవిభాగము: కాండపటు
ప్రహారః = నీటితో బలముగాఁ గొట్టునట్టి.

ఇందు మారించ దుర్యోధనాదులు క్రోధభావ సముజ్జ్వలులు. వారి నెదు
ర్దొను నాయకులు లీలారణ ప్రవృత్తులు. అనగా వారిది క్రిడామాత్ర యుద్ధమే.
శత్రువిజయము వారికి మంచి నీటిప్రాయము. అంతటి బలసంపన్నులు వారని
వ్యంగ్యము : అరి భీముఁడగు రాముఁడు శత్రుభయం కరుఁడనియు; లావరియు
రామభద్రుఁడును నైన భీముఁడు మానుషదైవీ సంపత్తి గలవాఁడనియు,
ద్యోతమానమగుచున్నది. ‘ఏపారువేడ్క’ వారియందలి యుత్సాహ సంతోష
ముల వ్యక్తము చేయుచున్నది. సుఖాహుని బలభుజములు పటుశరముల కొరిగిన
వని తెల్పుట ‘యందును, సుఖాహుఁడగు భీముఁడు చేసిన జలప్రహారములు
దుర్వారములైనవనుట యందును నాయక బలోత్సాహోత్తికయము ధ్వనితము.
మొత్తముమీద నాయకుల నాశ్రయించిన బలవీరము మాత్రము ప్రస్ఫుట
ముగా గోచరింపఁజేసిన ద్వ్యర్థిరచనమిది.

ఇట్లే రాముని శివధనుర్భంగము, అర్జునుని మత్స్యయంత్ర భేదనము
నొకే పద్యమున గూర్చి పెట్టినాడు సూరన.

“అనుపమ దివ్యవిక్రమ సమగ్రుఁడు రామ విభుండు తిష్ఠుఁ డా
యనితర భేద్యరౌద్రధను వశ్రమ భంగిగ వంచి శాహులీ
ల నెఱపె నభ్రగానిమిష లక్ష హృదంబక వృత్తి నుర్వరా
జన హృదయాక్షి వర్తనముఁ జాలఁగ నదృతవార్ధి ముంచుచున్.”

—రాఘ. పాం. 2 అ. 58. ప.

రామాయణార్థమున రౌద్రరసస్ఫూర్తి గల్గుచుండగా భారతార్థమున
మున వీరరస స్ఫూర్తి గోచరించు నట్టిది రాఘవ పాండవీయమునుండి
యుదాహరణము : పరశురాముఁడు ధీరోద్ధతుఁడై తన క్రోధ భావమును

గూర్చియు, తన పరాక్రమము గూర్చియు సొగడుకొనుచు రౌద్రరసము వెల్లార్చును. రామాయణార్థమున అదే పద్యమున భారణార్థమున నర్జునుఁడు బ్రాహ్మణ గోరక్షణార్థమై వేటొందు మార్గము కానఁజాలక ఆయుధము గ్రహింపఁదలచి సమయభంగమైనను కులధర్మమును నిలువఁబెట్టుకొనుటకును, ధర్మరక్షణకును ఉత్సహించి ధర్మరా జుండు చోటున కరిగెననికలదు.

ఉత్సాహ. “అంతరహిత సమయవృత్తి నర్జునుండు ధర్మరా
జాంతికమున కరిగె దృఢ నిజాయుధగ్రహేచ్ఛ న
త్యంతముగురు ధేను దస్యతాపితాతి మన్యు ము
త్సాన్విత బాడబ్రహ్మాంతి సలుపనేర కొండుమైన్.”

—రా. పాం. ఆ. 2 ; పద్య. 92.

ఒక అర్థమున నాయకాశ్రిత వీరము గోచరించుచుండ రెండవ యర్థమున నాయకాశ్రిత వీరము ద్యోతమాన మగుట కొన్నిచోటులందుఁ గాని పించును. ఉదా. విశ్వామిత్రుఁడు మాతంగ కన్యలఁ బెండ్లియాడుమని హరిశ్చంద్రు నాజ్ఞాపింపఁగా నాతఁడు “ధాత్రియైన వదలుదుగాని ధర్మమువీడి ఏక పక్షిప్రతము నుజ్జగింపనని” పల్కుటలో ధర్మవీరము హరిశ్చంద్రోపాఖ్యానమునను, నలోపాఖ్యానమున దమయంతి నలుఁదక్క యితరులను తాను పెండ్లాడననియు, ‘నలధర్మ పరిగ్రహభావమిచ్చగించిన’దాన ననియు, తెల్పి అన్యదత్తయైన తాను దేవేంద్రాదుల వివాహమాడుట ధర్మవిరుద్ధమనియు, జేర్కొని అట్లుగానిచో ప్రాణములనే విడుతునని ధర్మోత్సాహముఁ బ్రకటించుటయు రామరాజ భూషణుఁడు సంధించెను :

“అనఘ ! వరప్రకర్షముననా దమనూత్తమ సంతతిన్ సిరుల్
దనర జనించి యందు నల ధర్మపరిగ్రహభావ మిచ్చగిం
చిన నను నీగతిన్ బలుకఁ జెల్లనె యీ బలితంపుఁ బూనిక నే
మనమున మాన నెట్లయివ మానెదఁగాని ధరిత్రి నేనియున్.”

—హరి. నలో. ద్వి. ఆ. ప. 98.

ఒక కావ్యార్థమున నాయకాశ్రయవీరము స్ఫురించుచుండ—ద్వితీయ కావ్యార్థమున వీరరసము స్ఫురింప దొక్కొకచోట. ఉదాహరణమునకు :

“అమరవరక్షమామరవరాంచితవృత్తులు వింగడించి నే
ర్పమరఁగ నాసురూప వినుతాఖిల సద్గుణపాత్రతానిధిన్

విమల సుగంధమాల్య వినివేశ విభూషితుఁ జేసి యాత్మభూ
సమధిక రాజ్యవైభవ మొసంగె నశేషముఁ దద్వశంబుగన్.”

—హరి. నలో. ద్వి. ఆ. ప. 113.

ఇందు హరిశ్చంద్రుని దానవీరము స్ఫురించుచున్నది గాని — సలచరిత్రలో దమ
యంతి నలు నిపుష్పమాలాంకృతుఁజేయు ఘట్టమగుటచే నచ్చట వీరరసస్ఫూర్తి
లేదు.

ద్వ్యర్థికావ్యములలో రెండు కథలు సమాంతరముగా కుదురనప్పుడు
ఆయా కథలలోఁ గొన్ని మార్పులు, చేర్పులుచేసి సమకూర్చుటఁ గాంచెదము.
అట్టి మార్పొక్కొక్కసారి వీరరస పోషకమగు చుండును. ఉదా : నైషధ పారిజా
తీయము గైకొందము. “కృష్ణాధ్వరిపై రెండు కథలందును నేకథను పూర్ణ
ముగా మూలమునుండి గ్రహింపక రెండింటిని నిపుణముగా మేళవించెను. భాగ
వత కథయందలి యింద్రాదులు శ్రీకృష్ణునితో నరకుని దుష్కృత్యములు దెల్పు
టయు, నాతఁడు నరకుని వధింపఁబ్రతిన వట్టుటయునను కథతో ప్రారంభించి,
దానికిఁ దిమ్మన (పారిజాతాపహరణములోని) కథకు మాతృకయగు కథలోని
నారదాగమనమును, అతఁడొసంగిన పుష్పమును శ్రీకృష్ణుఁడు దుక్కిటికి చుట్టయు
నందులకు సత్య యాగ్రహింప నామె కాతఁడు దేవలోకమునందలి పారిజాత
వృక్షమునే తెచ్చియిచ్చుటకు జాసయిచ్చుటయు ననుకథ నశుకుపెట్టి యనంత
రము నరకవధయు, నదితికుండలము లిచ్చుటకు స్వర్గమునకేగి మరలివచ్చు
నప్పుడు దేవపారిజాతమును హరించుటయు, షోడశసహస్ర రాజకన్యలఁ బరి
ణయ మగుటయు నను భాగవత కథాభాగముతో ముగించెను. ఈ కల్పనచే
నారదుఁ డింద్రాది దిక్పాలకులకు దమయంతి రూపగుణములు వర్ణించిచెప్ప
వారామె పాణిగ్రహణమునకై విదర్భపురమునకేగఁ బ్రతిన సల్పిరను నైషధ
కథ కనుకూల కథయేర్పడుటే కాక మిక్కిలి రసవంతమై భాగవత కథకు
వన్నెఁదెచ్చినది.”¹ ఇందు తిమ్మన పారిజాతాపహరణాదులలో కానరాని
నరకాసురవధ, అదితి కుండలములు మరల తిరిగియిచ్చు ఘట్టములు విపులముగా
వర్ణితము లగుటచే నచ్చట శ్రీకృష్ణాశ్రిత వీరరసస్ఫూర్తి కలుచున్నది. ఇది
కథలో అదనపు వీరరసలాభము.

ఇట్లే యాదవరాఘవ పాండవీయము వంటి త్ర్యర్థికావ్యములందును
ఇట్టి వీరరస స్ఫూర్తిని సహృదయులు గమనింతురుగాక !

★

1. దక్షిణ దేశీయాంధ్ర వాఙ్మయము. శ్రీనిడుదవోలు వేంకటరావుగారు. పుట 80-81.

7. రసకావ్యములు

రసప్రధానమైన కావ్యము రసకావ్యము. ఇందులో నిబద్ధింపబడు వస్తువు, అలంకారములు రసప్రతీతి నుత్కట మొనర్చుచుండును. అనగా వస్త్రవలంకారధ్వను లీ కావ్యమున రసధ్వనియందు పర్యవసించునని తాత్పర్యము. వస్తుకావ్యములందు వస్తు వెంత ప్రధానమో రసకావ్యములందు రస మంత ప్రధానము. వానియందు గుణీభూతముగానుండు రసము వీనియందు త్రేణితమైవ్యంజితమగుచుండును. ఒకవిధముగా-వస్తుకావ్యగత రసము గ్రీష్మ కాలజీవతరంగిణివంటిది. ఒడ్డులుదిగి, తిన్నెలుదాటి, ఏటిగర్భము చేరినపుడు శీతలస్పాద్రుజలము లభించునట్లు - రసము వస్తువునం దతః ప్రవాహమై వస్తు రంజన హేతువగుచున్నది. ఇక రసకావ్యమౌ శరత్కాల పూర్ణతరంగిణివంటిది. ఒడ్డుల నొఱసి ప్రవహించు నిర్మలజల మా నదిలో ననాయాసముగా లభించు నట్లు - రసము వస్తువును ముంచి మించి పతితకాస్పాదన నేకోన్ముఖముగాఁ గల్పించును. ఎండకాలములో నిసుకతిన్నెలపై నాడి యాడి సేదదీర జాను దఘ్నుములైన యేటినీటిలో మునుకలిడిన కల్లు సౌఖ్యము వస్తుకావ్యము లందును, వీరరసోచిత శరత్కాలావసరమున నొడలుపొంగి గంభీరతరంగిణిలో నీదులాడి, లోతులరసి వెన్నెల నారుబయళ్ళ విహరించు నెడకల్లు సంతోషము రసకావ్యములందును రసికుఁడు పొందుచుండును. జీవనదీజలములతో తడిసిన తెలుగుగడ్డపైఁ బుట్టిన ప్రతి ఆంధ్రుఁడు పైరెండు విధములగు కావ్యములను ఉత్తరోత్తర బలీయముగా సృజించి; అస్వాదించి తన రసికత్వమును, సహృదయత్వమును నిరూపించుకొనుచుండును.

ఆంధ్రసాహిత్యములో రసకావ్యము లసంఖ్యాకములు. అందు శృంగార రసకావ్యము లధికములు. వాని తరువాత వీరరసకావ్యములు, భక్తిరస కావ్యములు, శాంతరసకావ్యములు, కరుణరసకావ్యములు, రౌద్రభీభత్సా ద్భుత రసకావ్యములు, హాస్యరసకావ్యములు చెప్పుకొనఁదగినవి. వీనిలో వీర రసకావ్యములఁ జర్పించుట యిచ్చట నావని. స్థాలీపులాక న్యాయముగాఁ బ్రసిద్ధములగు కావ్యములఁ గొన్నింటిని వైవిధ్యదృష్టితో గైకొని యీ క్రింద పరామర్శింతును. అనంత సాహిత్యమున వెలసిన వీరరసకావ్యము లన్నింటి నెఱుంగుట 'నమలిన తారకాసముదయంబుల' నెన్నుటయే యగును.

౧. నిర్వచనోత్తరరామాయణము - తిక్కన :

మంత్రి తిక్కనచే రచింపఁబడిన నిర్వచనోత్తర రామాయణము పీఠరస మంగిగా గల రసకావ్యములలో మొట్టమొదటిది. మహాభారత రచనలో మహామంత్రిగా, రాజకీయవేత్తగా, కవిబ్రహ్మగా, మహాయోగిగా గోచరించు తిక్కనగారి కవిత్వ మహాస్మృతికి ఆపాహనము కల్పించినది నిర్వచనోత్తర రామాయణము. మొదటిసారిగా పొటమరించిన తిక్కనగారి కావ్యకుసుమము మహాభారత రచనానుకూల సంస్కార పరిమళము సహృదయులకుఁ బెట్టుచు నొప్పారుచున్నది.

ఈ కావ్యమునందలి యితీవృత్త మొక విశిష్టశిల్పము నాశ్రయించినది. శ్రీరామపట్టాభిషేకమునుండి లవకుశ పట్టాభిషేకము వఱకుగల రాముని కథ యుండలి వస్తువు. ఇయ్యది వాల్మీకి ప్రోక్తము. దానిని దెలుఁగుచేసి తిక్కన కీర్తి నార్జించినాఁడు.

రామాయణమునకు నాయకుఁడు ధీరోదాత్తుఁడగు శ్రీరాముఁడు. ప్రతి వాయకుఁడు రావణుఁడు. ఇది రావణసంహారానంతరము జరిగిన కథ, కావున ప్రతినాయక ప్రసక్తియేలేదు. కాని జనకాదులు శ్రీరాముని కొల్వునకేతెంచి యతనిఁ గీర్తించినప్పుడు రావణాదుల గాథలు రాముఁడు వినఁగోరి “అమృతమజ భోజనుల జన్మమ్ములునుం దపముచేసిన తెఱఁగును శౌర్యమ్ములును చెప్పు”మని వేడుకొనెను. మునిగణ నాయకుఁడగు అగస్త్యుఁడు తద్యుత్తాంతములఁ జెప్పఁదొడఁగెను. రాముని కోర్కెనుబట్టి-రాక్షసవీరుల జన్మప్రకారము, వారు తపముచేసిన విధములు, శౌర్యపరాక్రమములు అగస్త్యుఁడు విపులీకరింపవలె నన్నమాట! ఇచ్చట పులస్త్యవంశజు లందఱి గాథలు ప్రస్తావితమగుచున్నవి. వారి తపస్సులు, విష్ణువుతోడి విరోధములు, విష్ణువుచేనైన పరాభవములు, అందు పర్ణనాంశములు. రావణుని గాథయందును నతఁడు ఇంద్రాది దిక్పాలకుల నోడించిన గాథలు, నివాతకవచాదుల మర్దించిన కథలు, కార్తవీరునిచేతను వాలిచేతను ఓడింపఁబడిన ప్రస్తావనలు మాత్రమే వర్ణితములైనవి గాని రామ రావణ యుద్ధప్రసక్తి మాత్రములేదు. దీనికి ప్రయోజన మిది : విష్ణ్వంశ సంభూతుఁడని కావ్యమునందే కీర్తింపఁబడిన శ్రీరాముని కివి స్మృతిరూప ములుగానుండి పీఠరసానుభూతి నొందుటకు తోడ్పడుచున్నవి. వస్తుతః ఇతి వృత్తమున ధర్మపీఠ మంగిగాను, విప్రలంభశృంగార, కరుణరసము లంగములు

గను అనుసంధింపఁబడినవి. ఈ గాథలు రసప్రతీతియందు శిల్పవై విధ్యమును సంతరించుచు, నాయక మహత్వమును చాటుచున్నవి. తద్వారమున వీరరస పోషణము

నిర్వచనోత్తర రామాయణము పది యాశ్వాసముల మహాకావ్యము. అందెనిమిదవ యాశ్వాసమునుండి ప్రధానేతి వృత్తము ప్రారంభమగు చున్నది. భద్రునివలన సీతాపవాదమును విని రాముఁడు అనంత విషాద భరితాంతఃకరణుడై ధర్మము వీడక తత్ఫలితమైన కీర్తి నాశించి, సీతను అరణ్యముల కంపి నాఁడు. లక్ష్మణునితో రాముఁడన్నమాట లందులకు దార్కాణములు :

“రావణు నింటనుండఁగ ధరాసుత నే మరలంగఁ దెచ్చి సం
భావనసేత కష్టమని పల్కిరి చూచితె లక్ష్మణా మహా
దేవుఁడు బ్రహ్మాయున్ మునులు దేవగణంబులు మెచ్చ నయ్యెడం
జావకుఁ డిచ్చె నాకు నతిఁ జాపపుమాటలు పుట్టె నియ్యెడన్.

“వేపురునేల నేను వృథివీనుతచిత్తము పెంపెటుంగనే
భూవలయంబు సంచలతఁ బొందిన వారిధి మేరఁ దప్పినన్
దేవనగంబు పాఠగిలి తెల్లిన నందొక కీడుఁ గల్గినే
యావనజాతి నిట్లు సెడనాడిన నక్కట నోరు ప్రవ్వదే?”

“ఐనను మీకు నొక్క తెఱఁ గష్టలితంబుగ నేను తెప్పెదన్
దానికిఁగాదునాక భువనంబులకున్ నను శుద్ధఁ జేయుఁ డ
జ్ఞానకి నెల్లభంగుల నిజంబుగ నిష్ట పరిత్యజించినం
గాని యీక్రీ వాయ దటుగాదని నోళ్లను మూయవచ్చునే?”

“జడమతులయిన జనంబుల వెడమాటలు మాన్ప నిదియె వెరవెబ్బంగిన్
నడి కంటె చాపుమేలనియెడి పలుకుఁ దలంపవలదె యిలఁ బురుషులకున్”.

“పూని జీవితంబులై న మిమ్మైనను వలయుచోట విడువ వచ్చుఁగాని
వర్తనంబు గారవం బొక యిండుకయైన విడువ దుస్సహంబు నాకు”.

—(అష్ట. 116-120).

రాముని సీతానురాగము, తద్వర్తనమునందలి విశ్వాసము, తద్వియోగజమగు విషాదము అచ్చొత్తినట్లు రచింపఁబడినవి మొదటి రెండు పద్యములు. ధరాసుత, పృథ్వీసుత అను విశేషణములు సీత అయోనిజ యనియు, శూమా సమన్విత యనియు, పవిత్రశీలయనియు వ్యంగ్యముగాఁ దెల్పుచున్నవి. ‘అయ్యెడ’, ‘ఇయ్యెడ’ అను పదములు ప్రయోగించుటచే పరోక్షముగా జరిగిన వృత్తాంతముపై ప్రజల

కేరప్పడిన ప్రత్యక్ష శంకనుగూర్చి రాముని విచారము సువ్యక్తమగుచున్నది. లోకవృత్త మిట్టిదికదా! యని అతనిభావము. 'అందొక కీడు గల్గునే' అనుటలో సీతాచరిత్రము నందెట్టి కళంకమును నోటఁ బల్కులేని విశేషానురాగము, 'అక్కట నోరుప్రువ్వదే' అనుటలో జాలి, పాపభీతి, 'నేను పృథివీసుత చిత్తము పెంపెరుంగనే' అనుటలో సీతారాములమధ్య 'త్వమేవాహ' మ్మను రూపమునఁ గల ప్రేమయు తేటతెల్లమగుచున్నది. ఇక చివటి మూఁడు పద్యములందును యశో ధర్మనిర్వహణముపై అతనికిఁగల దృఢదీక్ష స్పష్టమగుచున్నది. "అస్థలి తంబుగ" "నను శుద్ధుఁ జేయుఁడు" "నిజంబుగ నిప్పు పరిత్యజించినంగాని" "కాదని నోళ్ళునుమూయవచ్చునే" "నడికంటె చావుమేలు" "జీవితంబులైన మిమ్మైనను, వర్తనంబు గారవంబు - దుస్సహంబు" అను పదముల ప్రయోగము తత్ఫోషకములు, సీతాపరిత్యాగము శ్రీరాముని ధర్మబద్ధమైన యశః కాముకతకు ప్రతిఫలరూపము కాన తత్ఫోషకమగుచున్నది.

లవణవిజేతయైన శత్రుఘ్ను నాశ్రయించిన యుద్ధవీరము రాముని ధర్మ వీరమున కంగము. రాముఁడు శూద్రతపశ్విని సంహరించి బ్రాహ్మణ బాలకుని సంరక్షించుటయందును, రాజసూయ యాగాధ్వర దీక్షయందును, సతీవియోగా నంతరముఁ బుత్రకుల నయోధ్యకుఁ గొంపోయి రాజవిద్యల నేర్పించుట యందును శ్రీరాముని ధర్మవీరము మూర్తికట్టినది.

కంకంటి పాపరాజు ఉత్తరరామాయణమును తిక్కన కన్నను విపుల ముగా ననువదించి యున్నాఁడు. అతఁడు శ్రీరామనిర్వాణముతో కావ్యమును ముగించియుండెను. తిక్కన "మంగళాదీని మంగళమధ్యాని మంగళాంతాని శాస్త్రాణిప్రథంతే" అను నియమము ననుసరించి నాయక నిర్వాణమును పరిత్యజించెను. వీరిరువురిలో తిక్కన పండబారిన లోకానుభవము కలవాడు, గొప్ప తాత్త్వికవేత్త, వ్యవహారదక్షుఁడు. ఇతని పాత్రలన్నియు ఇట్టి లక్షణములనే ముద్రించుకొని కావ్యలోకమున సాక్షాత్కరించును. కంకంటి పాపరాజు రసార్థోహృదయుఁడు; అతిసరళుఁడు. ఇతని పాత్రలు అతనివలనే భావముల తాకిడి కాగఁజాలక కొలదిగా నావేశమును బొందుచుండును. సీతా పరిత్యాగ ఘట్టమును తుల్యపరిశీలనఁ జేసినచో నట్టిది తేటపడగలదు. తిక్కన కున్న నిగ్రహశక్తి, పట్టుబడిచేసి పదములను వాడు నేర్పు, సందర్భోచిత సంభాషణ నైపుణ్యము, భావవ్యక్తికరణ దక్షత యితనియందు కొంత బిగువువీడి కానఁబడును. తిక్కన కవిత శరత్పూర్ణిమాచంద్ర సాంద్రశీతల కిరణ సందో

హమువలెనుండి పఠితల హృదయములను చంద్రకాంత శిలలనువలె జలదరింపఁ జేయును. పాపరాజు కవిత అగ్నిశిఖ వెన్నును కరిగించినట్లు పఠితహృదయము కరిగించును.

౨. పల్నాటి వీరచరిత్ర-శ్రీనాథుఁడు :

శ్రీనాథ మహాకవి విరచితమైన “పల్నాటి వీరచరిత్ర” మంజరీ ద్వీపద కావ్యము. తెలుఁగునందలి పిల్ల భారతమిది. అన్నదమ్ములగు కౌరవపాండవులు పరస్పరముఁబోరి కురుక్షేత్రమునఁ గులక్షయ మొనరించుకొనినట్లు అనుగురాజు పుత్రులగు మలదేవ నలగామరాజులు తమలో తాము పోరి యపార ప్రాణ నష్టమునొందిరి. ఇందు మలదేవుని మహామంత్రియైన బ్రహ్మనాయని వీరసుతుఁడు బాలవీరుఁడు అన్వర్థ నామధేయుఁడు. అతఁడు శత్రుభయంకరముగాఁ బోరి రణరంగమునకు బలియగుట ఈ కావ్యములోని విషాదాంత వీరఘట్టము. మహా భారతమునందలి యభిమన్యుని జ్ఞప్తికిఁదెచ్చి తెలుఁగువారి హృదయాలలో శాశ్వతస్థానము సంపాదించుకొనిన ఆ అమరజీవి వీరగాథ శ్రీనాథుని మధుర కవితా స్రవంతికి ఎనలేని దేసి రుచులను దెచ్చిపెట్టినది.

ఇతివృత్తమునందు కవిదృష్టి బాలుని విక్రమముపైఁ గేంద్రీకరింపఁబడి నది; తద్విపుల వర్ణనముచే కావ్యము వీరరసాఘ్రత మయినది.

“కార్యమపూడి శ్రీ కదనంబునందు, నరపాల చంద్రుండు నలగాముతాక పంపిన బాలుండు బాహు విక్రముఁడు, తోరంపు గజములు తురగచయంబు మన్నిలబలముల మహిత శౌర్యమున, చెదరి పాఱఁగ బొడ్చి చీకాకు సేసి నలగాము తమ్ముఁడు నరసింగు నెదిరి, మర్దించి రణమున మడిసిన విధము ప్రచురింతు వీనుల పండువు గాగ.” —పు. 2, 3.

అని శ్రీనాథుఁడే తన కావ్య రచనాంశమును ప్రతిపాదించినాఁడు.

బాలచంద్రుని యందేగాక కథావశమునఁ బ్రసక్తములగు నితర పాత్రల యందును ఉచితమగునట్లు వీరరస మచ్చుపడునట్లు రచన మొనర్చినాఁడు శ్రీనాథుఁడు. మలదేవరాజు నాస్థానమున సకల వీరచయ ముత్కటోత్సాహ ముతో మహామంత్రిముందు పల్కిన వీరాలాపములు రసాకరములు :

“మముఁ జూడు నాయడా మాలాపు కొలఁది,
మముఁ జూడు బ్రహ్మన్న ! మా శౌర్యపటిమ
సింధురములమీఁదఁ జెన్నుగా దుమికి
కుంభస్థలంబులఁ గ్రుంగఁజేసెదము.....

గురిజాల నేతెడు కువలయేశ్వరుని

చలమున విడువక చంపఁగాఁ గలము.”

—పుట 5

ప్రభుభక్తిపహాయణులైన వీరవరులు శౌర్యప్రదర్శనావసరము దొఱకినదికదా యని తను యాత్మకృతమును వ్యక్తపరచినారు.

బ్రహ్మనాయ డర్థరాత్రమున కార్యమపూడి రణరంగమును బరిక్షించుటకై పంపిన కన్నమనీని వర్ణనము విభావస్వరూపమును ముమ్మూర్తుల ప్రత్యక్ష మొనర్చుచుచు రసోత్పత్తి హేతువగుచున్నది.

“వాసన పెల్లెని వనమాలగదల, కరముల గుఱ్ఱరి కడియముల్ మెరయ
నీలైన పిడిఘంట నెమలి సోగలును, నల్లని దట్టిని నయమొప్ప గట్టి
అర్ధనారీ ఝల్లకాదులు నమర, ఘోరజైరవ గద కోరమీసములు
ఎగు భుజంబులు మించు వెరజేరు గ్రుడ్లు, ఘనమైన దేహంబు కాలిపెండెరము
వెరపైన భీకర వేషంబుతోడ, కదలె కన్నమనీడు కదనభూమికిని
కాటుక కొండయై కదినినయట్లు, గరిమతో చీకటి గ్రమ్మినయట్లు.”

—పు. 9.

వర్ణనమంత యొక యెత్తు; చివటి యువమాలంకార మొక యెత్తు. మణిహారమున నాయకమణివలె నింద్రనీలశోభల నీనుచు, కాటుకకొండ, చీకటి, అనెడి యువమానములు అతని గంభీర వ్యాపకరూపమును తెల్పుచు, శ్రీనాథుని అనంత ప్రకృతి సంచలన ప్రభావము వెలార్చెడి యలంకార ప్రయోగమైన పుణ్యమును సరళసుందరముగాఁ బ్రదర్శించుచున్నది.

భట్టు రాయబార ఘట్టమున ధర్మవీరమును, నలగామధిక్కారమున మానవీరమును, స్వీయబల నిరూపణముతో నిరుపురియందును బలవీరమును, నాయకురాలు భట్టుతోఁ బల్కిన మాటలలలో మానబలవీరములును, నలగామ రాజు గజారాధుఁడైన నలగామ విచ్చేసి వివిధ రాజ్యబృందములతో రణమున కాయత్తవడుటయందు రణోత్సాహమును, బ్రహ్మనాయని పక్షపు వీరులు యుద్ధమునకు త్వరపడుటలో యుద్ధవీరమును, రణనీతిని బోధించెడి బ్రహ్మనాయని యందు ధర్మవీరమును ప్రస్ఫుటముగాఁ బోషింపఁబడి కావ్యరసమునకు సర్వాంగసౌష్ఠవమును జేకూర్చి పెట్టుచున్నది.

బాలవీరుఁ డెంత వీరుఁడో అంత పండితుఁడు, జ్ఞానవృద్ధుఁడైన ఆ బాలుని కీ వీర మబ్బుట బంగారమునకు తావి యఖిన్నమైనది. మహాభారత వీరగాథలను వినిపించిన తల్లినిగాంచి :

“వినవమ్మ తల్లిరో విమలేందువదన ! ధర్మాధికామ తత్త్వం బెఱుంగుదును
శాస్త్రజాలంబుల చాలగవింటి, మనమునఁ దెలిసిన మర్మంబు లెల్ల
ప్రకృత కౌమార చావల్యంబు కతన, చిత్త విశ్రాంతికై చేరి యీవేళ
బొంగరాలాడగ బుద్ధి జనించె ”

—పు. 39.

మోక్ష పురుషార్థము తప్ప పురుషార్థత్రయతత్త్వమును, ఫర్వశాస్త్రములను
యుక్తవయస్సుననే సాధించితినిని చెప్పటతోని యతని యహంకారమునందు
విద్యావీరము తొంగిచూచుచున్నది. బాలచంద్రుఁడు తల్లికి వైరాగ్యము
బోధించుటలో జ్ఞానవీరము ప్రదర్శించినాఁడు.

ఐతమ్మ యుద్ధవిముఖుని చేయుటకై యెంత ప్రయత్నించినను బాల
చంద్రుఁడు యుద్ధము తన ధర్మమని పట్కినాఁడు.

“ఈ సమయంబున నే నేగ కున్న, అపకీర్తి పాలౌదు హానియు వచ్చు
తండ్రి కష్టంబును దప్పింపలేని, పుత్తుడుండిన నేమి పోయిన నేమి
జనకుడె పుత్రుడై జనియించు నంచు, గొల్లిన వేదముల్ ఘోషించుచుండు....
తల్లిరో నా కసాధ్యం బిల లేదు, బ్రహ్మాండములబట్టి బంతులాడుదును
మృత్యుదేవతనై న మెదిపి వైచెదను, హరిహరుల్ మెచ్చఁగా ననిచేసి మించి
కామభూ విభునకుఁగల బలం బెల్ల, ఖండించివైచెద కలియుగమందు
వీరచరిత్రలు పెక్కు వెలయజేయుదును, తల్లి! పంపుము నన్ను తడయంగనేల?”

—పు. 50

“వీరచరిత్రలు...చేయుటననుట” శ్రీనాథుని చమత్కారము. వ్యంగ్యముగా
నాతఁ డక్షరరూపు డగునని ధ్వనించుచున్నాడు.

బాలచంద్రుఁడు స్వధర్మ నిరూపణ మొనర్చి, దుఃఖతయైన యైతమ్మకు
ధైర్యముఁ జేపూర్చుటకై ప్రయత్నించుచు స్వర్ణాక్షరములతో లిఖింపఁదగిన
యుదాత్తవచనము లిట్లు పట్కినాఁడు.

“జనులకు కష్టంబు సమకూరునపుడు, శ్రీవీర వీర్యంబు చెదరంగఁజేయు
దేశంబు వరన్యపాధీనమౌనపుడు, శ్రీవీర సత్త్వంబు చిక్కంగఁబట్టు
సామ్రాజ్య తరువెండి చచ్చెడునపుడు, శ్రీవీర రక్తంబు చిగిరింపఁజేయు
రాజసేవకులకు రణమే సుఖంబు”.

—పు. 61.

ఈ మాటలలో శ్రీనాథుఁడు బాలుని శ్రీరామునంతటి వానిఁజేసి తెలుఁగు
వారి కిచ్చినాఁడు. యుగయుగాల చరిత్రతో ప్రతియుగకర్తయైన వీరుని చరిత్ర
యందు రక్తసిక్తాక్షరాలతో లిఖింపఁదగిన సందేశ మిదియే. కవోష్ఠరుధిరమున

బాలచంద్రుని శరీరములో దానిని పారించి మనలఁ బులకరింపఁ జేసినాఁడు కవిరాజు.

భర్తను దీవించి వీరఖడ్గము చేతికందించి కదనరంగమున కంపు మాంచాల మూర్తి కట్టిన వీరరసము; ఘనీభవించిన ధృతి. పదునాల్గు వత్సరాల కానన వాసమునకు అశ్రుకణాలమధ్య తొణికిసలాడు చిటునవ్వుతో భర్తనంపిన యూర్మిశాసతి కీమె గురుస్థానము. కాని మాంచాల యుత్తర నోచిన నోములే నోచినది. భర్తనుండి తొలివలపుతేనె నొక్కసారియైన నోచుకొనని యాపడఁతి భర్తను మృత్యువుపైకి దాడిపంపి త్యాగమూర్తి యైనది.

“నవ్వుచు దీవించె నలినాయతాక్షి, రతిరాజ సుందరా! రణరంగధీర!
కమలబాంధవ తేజ! కరుణాలవాల! వినతాత్మజుని లావు వెన నీకు గలుగు
సామీనికుండిన సాహసంబబ్బు, కృష్ణుని కీడుగా కీర్తి ఘటిల్లు
రతికాంతి యుతుడవై రంజిల్లుచుండి, అలరాజు పగ దీర్పు మనుజులతోడ
పటుతర విక్రమ వై భవం బలర, శ్రీగిరి లింగంబు చెన్న కేశవుడు
వరము తొనంగగ వర్తిల్లగలరు, శాత్రవ విజయంబు నమకూరు మీకు
ఈయాయుధము వడి నిచ్చును జయము, కలియుగంబున మీకు ఘనపూజలమరు”
—పు. 78.

ఇయ్యాదర్శవీరనారీమణికి పతియందుగల యనురాగము, దైవబల మాతని కేర్పడవలెననెడి కోర్కె, కృష్ణుఁడంతవాఁడుగా తనభర్త కావలయుననెడి యాశ, పతి పరాక్రమములపై దృఢ విశ్వాసము, జయము గల్గినన్న నిశ్చయము. చెన్న కేశవునిపైఁగల భక్తి ప్రకటితములయి వీరరస స్ఫోరకములగు చున్నవి. ఇట్లే ఐతాంబ పుత్రుని వీరమాత కుచితమైన రీతిగా దీవించి పంపి ఊత్రియవనితాధర్మమును పోషించినది.

నల్ల గొండ శిఖరముపైనుండి బాలచంద్రుఁడు—

“వెనుకటి రాజులు విక్రమస్ఫూర్తి, గట్టన చెలరేగి కదనంబు నల్ప
వీరుల రక్తంబు విసేవక త్రాగి, మత్తిల్లి యల్లన మలయుచునున్న.”

నాగు లేరును, కదరంగమును జూడగనే యతని యొడ లుప్పొంగి రక్త ముడు కెక్కినది. నల్ల గొండ దిగఁబారి రాజదర్శినమునకు మత్తాశ్వములవలె వరువెత్తి నాడు. సభలో కన్నమదాసుకు తగిన ప్రత్యుత్తరరమిచ్చి నోరు మూయించి నాఁడు.

“చినవాడ నంటివి చెలగి యీకలన, అలనాడు గురిజాల నయినట్టి పగకు
 చేపట్టి యిల్లడ చేయగాలేదె అవుడు, బాలుడ నొదు నఖిలభూపతుల
 కెదిరి యుద్ధముచేయ నేనిల్పినప్పు, డపకీర్తిమాటల నాడుట తగవె
 వినగూడ దీమాట విడుపుము చాలు.” —పు. 93.

అని కన్నమనీని మాటలు త్రోచిపుచ్చి సభలోని వీరులను రోసముగల్గు పల్కులచే రెచ్చకొట్టినాడు.

“వదలక రాజును వంచించినపుడె, నాచేతి కత్తితో నాయకుల్ జూడ
 తల తెగగొట్టుచు ధరణీశు నెదుట, సత్యంబు పల్కితి శంక నాకేల.” —పు. 95.

అని భీషణ ప్రతిజ్ఞఁజేసి ప్రభుభక్తి వెలార్చి సేవాధర్మమగు యుద్ధవీరమును ప్రదర్శించి రాజును సేవించినాఁడు. మహాభారతమునందలి భీమాద్వురుల ప్రతిజ్ఞల నిది జ్ఞప్తికిఁ దెచ్చుచున్నది. మాడచి కార్యమపూడి శిబిరములో రక్తనిక్తమయిన జంఁదెమును, బిరుదమును నీయగా వానినిగాంచుటతోడనే పెద్దగా బొబ్బరించి శత్రువీరుల సంహరింతునని ప్రతిజ్ఞఁచేసిన బాలవీరునియందు శత్రువులు ముందున్నారని భావించి గర్జించెడి భీమ సేనుఁడు ప్రత్యక్షమగును.

రణమునకు వారించు తండ్రితో ననిన బాలచంద్రుని పల్కులు జలద గంభీరస్వరములు :

“పిడుగు చిన్నది కాదె భేదించుకొండ, చిన్న మిర్యమునందు చెడునె కారంబు
 ఘన కపాలము కెక్కి కాక నొందించు, మానక నోరంత మండును లెస్స!
 కాలదావాగ్నికి కారడవెదురె? హనుమాను డెగురు నా చౌటిపడెలు
 వారిధి లంఘించి వడిదాటుగాక!” —పు. 106.

ఈ నిదర్శనములో నొక్కొక్కటి ఆ పిన్నవాని హృదయమునందు రాజుకొను వీరదావాగ్నియొక్క యొక్కొక్క శిఖ; వ్యంగ్యముగా నాతని పరాక్రమము దీపింపఁజేయు విద్యుద్దీప పరంపర. అలంకార వ్యంగ్య మిందు క్రమముగా రసవ్యంగ్యముగా మారి కావ్యాంగిరసపోషకమగుచున్నది.

బాలచంద్రుఁడు శత్రుసేనను నురుమాడునపుడు, వెంకుని యొక్కయు, నరసింహుని యొక్కయు శిరములఁ ద్రెంచునపుడు, వారితో ద్వంద్వయుద్ధములు సేయునపుడు ఒడలు తెలియని ఆవేశముతో రాద్రమూర్తియై వీరభద్రునివలె గోచరించెను. తనను విమర్శించిన తండ్రితో నభిమాన ముట్టిపడ

గర్వాతిశయముతోఁ బల్కిన పల్కులు మానవీరమునకు చక్కని యుదాహరణములు :

“వెన్నిచ్చి వచ్చితి విమతుల కీపు, వెన్నిచ్చి వచ్చెడి వీరుడగాను
సుమ్మని పల్కిన శూరవాక్యములు, విదితమై తోచెను వీరుల కిప్పు
డల బాలచంద్రు డహంకారగరిమ, తెంపుచే కలనికి తిరిగి ధైర్యమున
రయమున నేతెంచి రణములో నిలిచె.” —పు. 117.

ప్రళయకాల రుద్రనాట్యమువలెనున్న అతని చివటి యుద్ధము వర్ణింపశక్యము కాదని శ్రీనాథుడే :

“అప్పటి రణకర్మ మలవియే పొగడ, వాణిశు డైనను వర్ణింపలేడు.” —పు. 117.

అని చేబారలు సాచినాఁడనఁగా— ఇక మనమాట యేమి? అదియేపెక్కు రీతుల బాలుని వీరము నతిశయింపజేసినది.

బాలచంద్రుని జీవితము - మంత్రసహితమగు హవిస్సుపైకొన గప్పని దఱికొన్న భీషణ యజ్ఞపాపకజ్జాలవంటిది; పెనుతుపానులో పెచ్చుపెరిగి కలపాత్రములను సంఘటితపరచి దిగ్గున క్రుంగిపోవు పయోధితరంగమువంటిది. అదియొక విషాదాంత వీరగాథ. కనులముందు కలగా కరిగిపోయినను, పఠిత హృదయమున చెరగని ముద్రవేసెడి మహత్తు దానిది. ఆర్ద్రమయిన తెలుఁగు వానిగుండె. బాలచంద్రుడే స్వయముగా—

“పాండు భూవరునకు పాత్రుడనగుచు, అభిమన్యుడనుపేర అవని జన్మించి
వీరధర్మము చూపి వెలసినవాఁడ, నాడు బాలుడగానె నాయకులార !” —పు. 105.

అని కథ చెప్పుచుండ విస్తుపోయి నమ్మి తీరుననుటలో నాశ్చర్యము లేదు.

౩. విక్రమార్కచరిత్ర - ఐక్కన :

ఐక్కనకవి విరచిత ‘విక్రమార్కచరిత్ర’కు కృతిభర్త యగు సిద్ధనామాత్యుడు.

“.....సాహసక్రియా
కలిత వదాన్యతాది గుణగౌరవ రేఖల విక్రమార్క భూ
తలవతి యెక్కుడై నెగడెఁ దచ్చరితంబు బ్రబంధశయ్యగాఁ
దెలుఁగునఁ జెప్పి యాకృతివతిత్వము మా కొడఁగూర్పు నేర్పునన్.”

అని విక్రమార్కుడు నాయకుడుగా నొక తెలుగు ప్రబంధమును నిర్మింపుమని కోరినాడు. విక్రమార్కుడు వదాన్యాది గుణసంభరితుడు, పూజనీయుడు, అట్టి వదాన్యత సాహసక్రియాదులవలన గల్గుచున్నది. కావ్యమునందు అతని సాహసక్రియలతో కూడిన కథలే వర్ణితమగునని యిందువలన స్పష్టమగుచున్నది.

అసాధ్యమైన కార్యమొకటి యెదుట నుండగా దానిని సాధించుటకై తప్పలితాదులను లెక్కసేయక ముందుకురుకు తెగువ సాహసమనఁబడును. అదియొకవిధముగా నపూర్వ సాధనోత్సాహభరితమే కావున వీరరసస్ఫూర్తి అట్టి కథలలో తప్పక గోచరించును.

సాహసగాథలు సామాన్యముగా రెండువిధములు 1. నాయకుడు ధీరోదాత్తాదిలక్షణ సమన్వితుడై పురుషకారము వెలార్చి, త్యాగము ప్రదర్శించి దైవబలము గడించి, ఒక కార్యమును-ఫలోన్ముఖమైన యుత్సాహ ప్రవృత్తితో సాధించెడిక్రమము వర్ణితమైనది. 2. అసాధ్యమైన యొక కార్యమును నాయకుఁడొక అద్భుతశక్తితో సాధించుట వర్ణితమైనది. వీనిలో మొదటి విధమందు వీరరసస్ఫూర్తి యధికము. రెండవదానియందు అద్భుత రసస్ఫూర్తి అమితము. జక్కన విక్రమార్కు చరిత్రము రెండవతెగకు చెందవలెను.

సాహసగాథలలో నాయకుఁడు అసామాన్య శక్తియుక్తుడై యుండుట సహజము. విక్రమార్కుఁడవతారపురుషునివలె గోచరించును. ఉజ్జయినీనగర దేవాలయ ప్రాంతమున నున్న “తెగని యుట్టి”ని తెంచి గౌరీమహాదేవిచే సాహసాంకుఁడని బిరుదము పొందినాడు. ఆమె నతని నిట్లని ప్రశంసించినది:

“ఈ యిల ధర్మరక్ష వెలయింప జనించినయట్టి యాదినా
రాయణమూర్తి పీపు భవదంఘ్రినరోరుహసేవ నర్తిమైఁ
జేయఁగ నాత్మఁగోరి సరసీరుహగర్భుఁడు పుట్టె భట్టియై
పాయక జోడుగూడి యిలఁ జాలనసేయుట మీకు నైజమౌ.”

ఆమె మాటలలో నాతఁడు నారాయణాంశ సంభూతుఁడని స్పష్టపడినది. అతనికి స్వయంశక్తితోపాటు, ఆసురీశక్తి సమన్వితములగు దండము, పాదుకలు, పాత్రము అనునవి అతనికి ఉపస్కారకములైనవి. వీని ప్రయోజనము లివ్వి : దండముచే భూమిపై గీచినచో పట్టణములే వెలియును; పాదుకలు తొడిగి సంకల్పించినచో నెచటికైన నేగగల్గును; కోరినచో పాత్రసరసాన్నము లిడును. ఈ మాటని కూర్చుటలో కవి చాకచక్యము ప్రదర్శించినాడు. అదియేమన :

నాయకుని యుత్సాహస్ఫూర్తికి అడ్డమురాని శక్తులీ మూడు. నగరనిర్మాణము, దూరగమనము, భోజనప్రాప్తి - ఈ మూడును సాహసకార్యములలో నంత యుపయోగపడునవి కావు ; ఇన్నియున్నను ధైర్యము, ఉత్సాహము లేనిచో వ్యర్థము. కావున నతని సుత్సాహమాశ్రయించియే యుండును. చక్రమువంటి యే శక్తియో అతడు కల్గియుండినచో శత్రుసంహారాదులగు కృత్యముల నవలీలగా నొనర్చి అద్భుత స్ఫూర్తియే కలిగించెడివాడు. అట్టిదిలేదు కావున నాతనియందు పురుషకారాదు లధికముగా స్ఫురించి, వాస్తవికతను సంతరించుకొని రసపోషకములగుట కవకాశము కల్గుచున్నది. అందువలననే కాబోలు కృతిభర్త కృతికర్తను—

“స్వాభావిక నవకవితా ప్రాభవముల సుఖయభాష వక్కాణింపన్
భూభువనంబున సరిలే రాభారతి నీవుదక్క నన్నయజక్కా..”

—(ప్ర. 24).

అని కీర్తించెను.

యుద్ధాది వీరఘట్టములందు జక్కన కవిత రసవంతముగా నుండును. విభావాదులను ఆలంకారిక రచనతో సమర్థముగా నొప్పించుశక్తి యితనియందు జాగుగా నున్నది. ఉ. నారదునిచే జేరేచఁబడి విక్రమార్కుడు విదర్భ రాజ కన్యయగు ననంగవతిని బలిమిని గొంపోవనేతెంచు సిద్ధపురప్రభువగు శకమహీ నాథునితో డీకొనెను. ఉభయ బలములు పోరిన క్రమము రసవంతము :

“అరుదృగ్రుచులును నాయుధప్రభలును మారాండదీప్తితో మారుమలయ
హుంకారములు భేరిభాంకారములు వలయాద్రిని బ్రతివిరామముల నినువ
సింహనాదంబులు శింజినీధ్వనులు నాకాశకరి గుండె లదరఁజేయ
నట్టహాసంబులు హయహేపితంబులు గగనంబు తోరణ కట్టికొనఁగ
సుఖయబలముల సుఖటులు సుగ్రవీర రసవిజృంభణ మరుదుగా రహిఁ గడంగి
కదియు నవ్వటి పటుపాదఘట్టనమున నుర్వి యంతంత నుట్టుత లొగదొడఁగె”.

నాయకుడు వీరరణ మొనరించి లబ్ధవిజయఁడై యుండ నాతనిని విజయ లక్ష్మీసమేతుఁడైన నారాయణు నట్లు వర్ణించి యాచిత్యమును పోషించినాఁడు జక్కన :

“నవరత్నమయభూషణస్సార రణభూమి విలసిల్లు కల్యాణవేదిగాఁగ
దశితకుంజర కుంభకలిత మౌక్తికరాజి కమనీయ మంగళాక్షతలుగాఁగ
సమరసంక్రీడన సందర్శనాగత సురకోటి పెండిలి దొరలుగాఁగ
బహువిధ జయతూర్య పటునిస్సవంబులు రమ్యమంగళవాద్యరవముగాఁగ

నుచితకాలజ్ఞుఁ డగు భట్టి యొజ్జగాఁగఁ జటులమైన వ్రతాపాగ్ని సాక్షిగాఁగ
విజయలక్ష్మీ సముద్వాహ విలసనమున సాహసాంక మహీనాథ చంద్రుఁడొప్పె.”

వీరశృంగారములను - మిత్రరసములను - రూపకాలంకారము నాశ్రయించి
యొప్పించినాఁడు జక్కన. అనంగవతీ వివాహౌత్సుక్య సమన్వితుడయిన రణ
వీరుని నిట్లు వర్ణించుట ఎంతయో రసాచిత్యము వెలార్చు కావ్యశిల్ప ప్రక్రియ.

ఈ కావ్యమున వీర మంగి; అద్భుతశృంగారాదు లంగములు. అద్భుత
మంగి గాఁడగు నీ సాహసగాథలో వీర మంగిగా ననుసంధించుటయే జక్కన
చేసిన విశేషము.

౪. హరిశ్చంద్రోపాఖ్యానము (ద్విపద) - గౌరన :

దేవేంద్రున కొకసారి “పలికి బొంకని మహీపాలుండు గలఁడె” అను
ప్రశ్న యుదయించెను. త్రికాలజ్ఞుఁడగు వసిష్ఠమహర్షి హరిశ్చంద్రుఁడు కలఁడని
నిరూపించి చెప్పెను.

“వినుము సురేంద్ర యీ విశ్వంబునందు, వినుతి కెక్కిన మహా విక్రమోన్నతుఁడు
తనరు పోడక మహా దాన వినోది, వినయ భూషణుఁడు వివేక సంపన్నుఁ
డతుల సత్కిర్తి మహా భాగ్యశాలి.....సత్యసంధుండు త్రిశంకునందనుఁడు
నిరుపమ విజ్ఞాననిధి భానువంశ శరనిధి శశి హరిశ్చంద్రుఁడనాజు
పోడిమి మదిఁ దలపోసి చూచినను, వాఁడెపో బొంకనివాఁడు దేవేంద్ర.”

—పూర్వ. 230-245.

సకలలోక కీర్తి సాంద్రుఁడు, సత్యవ్రతనిష్ఠుఁడు నగువాఁడు హరిశ్చంద్రుఁడు.
నాయకగుణగణాదులు ధీరోదాత్తునిగాఁ జెప్పక చెప్పుచున్నవి. విశ్వామిత్రుఁడు
వశిష్ఠునివైఁ బంతముకట్టి హరిశ్చంద్రు నసత్యవాదిగా నిరూపింతునని ప్రతినఁబట్టి
మత్సరుఁడై రాజును సాధించెను. గాలివానకు గురియైన వటవృక్షము వలె
సత్యమనెడి మూలబలముచే పడిపోలేదు హరిశ్చంద్రుఁడు.

“హరిహరబ్రహ్మదు లచ్చెరువొంద, జరిపె నన్నుతి కెక్కు సత్యవ్రతంబు.”

—పూర్వ. 141-142.

ఏనుగువై నెక్కి బలవంతుఁ డొకఁడు రత్న మెగురవేసినంత యెత్తుగల ధన
రాశిని విశ్వామిత్రుఁ డడిగినప్పుడు కూడ తొణకని ధీరుఁ డా రాజచంద్రుఁడు.
వై పెచ్చు-“కృతార్థుఁడనైతి నీ యిష్ట ధనమిత్తుకొ”మ్మనిన దానవీరుఁ డాతఁడు.
కౌశిక శృష్టియగు వింతజంతువులు ప్రజల నీతిభాధలకు గురిసేయగా రాజు

ధర్మము సెడకుండ-“ఈపాటి పనికిగా నేలభీతిల్ల-రేపు మానెద”ననుచు నవ
లీలగా నివారించిన సత్త్వసంపన్నుడు. విశ్వామిత్ర ప్రయుక్తలగు మాతంగ
కన్యలు తమ విలాసాదులచే రాజును భ్రమింపఁజేయఁ బూని దరికిఁజేరగా-

“విద్యవారని మిమ్ము విడనాడకున్న, మద్యపానమున మైమఱచి పక్కెదరు !
మిముఁజూడగారాదు మిముముట్టరాదు, మిముఁబొందుమన నెట్లుమీకునోరాడె,
గరుణమై నీతప్పుఁ గాచితి నింక, నరుగక దుర్భాష లాడితి రేని
వాలిన కిన్నమై వాలు నీవాఁడి, వాలున జిహ్వలు వాలుతు...”

—పూ. భా. 1033-1042.

నని బెదిరించి, ఆశ్రమధర్మమును నిలువఁబెట్టుకొనెను. స్త్రీలని ప్రథమదోషమును
మన్నించిన దియామయుఁ డాతఁడు. విశ్వామిత్రుఁడు బెదిరించినప్పుడు—

“వేయు చెప్పినఁ జెప్పు; విడువఁగులంబు, నాయెలు రాజ్యమైనను విడుగాని.”

—పూ. భా. 1385-1386.

అనిన దృఢప్రతుఁడు. కౌశికుఁడు రాజ్యమడుగఁగా దానిని దానము జేసినాఁడు.
అతనియందంత వితరణస్ఫూర్తి కలుటకు ధర్మపత్నియగు చంద్రమతి ముఖ్య
కారణము. ఋషి వాక్యములకు నివ్వెరబోయిన భర్తనుగాంచి—

“ఎనయ నిద్దర నెల్ల నేలిన నృపులు, గొనిపోయిరే నేలఁ గొడిరెడఁతైన ?

నీ నిఖిలోర్వియు నిమ్మునీంద్రునకు, దానమిమ్మిచట సత్పాత్రంబు దొరికె.”

—ప్ర భా. 1426-1429.

అని అతని చిత్తమునఁ దెగువకల్గుట కనుకూలయై పల్కిన ధీరురాలామె. భర్త
జన్మవ్రతమును సంరక్షింప నిలిచిన దీక్షామతి ఆ చంద్రమతి ! రాజ్య ప్రదానా
నంతరము పూర్వపు టప్పు తీర్పమని కౌశికుఁడు పట్టుపట్టినాఁడు. సర్వము
త్యాగముచేసిన రాజు దయ నభ్యర్థించినాఁడు. నిర్దయుఁడగు ఋషి ధనమే
కోరినాఁడు. సత్యమువీడని శుద్ధాత్ముఁడగు రాజు ఒక్క నెల గడువు కోరుకొనెను.
కౌశికుఁడు చివఱ కంగీకరించియు నాతనిఁ బెక్కిడుమలఁ జాల్చెనను. నక్షత్ర
కుని వారికిఁ దగిలించెను. మాయాముని, రాత్రి, మాయావసిష్ఠుఁడు, సర్ప
వృశ్చికాదులు, బేతాళవటము, పిశాచములు, బేతాళుఁడు, మహావృష్టి, సర్ప
శరభాదిజంతుబాధలు, దావాగ్ని మొ. వానిని బ్రయోగించి బహుయాతనలఁ
బెట్టియు నసత్యముఁ బల్కింపలేకపోయెను.

హరిశ్చంద్రుఁడు భార్యాపుత్రుల నమ్ముకొనియు, తనను తానమ్ము
కొనియు సత్యమునకై హైన్యముగూడ ధర్మముగాఁ బ్రీతితో శ్రద్ధతో నిర్వ

హించి ధర్మపీరుఁ డయినాఁడు. చక్రవర్తి. చంద్రమతి కాలకాళికుని సేవలతో పడరానియాతనల ననుభవించినది. హరిశ్చంద్రుఁడు వీరబాహునిఁ గొలిచి కాటి కాపరి యైనాఁడు.

మాయా విషసర్పముచే లోహితుఁడు మరణింప నగ్ని సంస్థారాఢ మాతని రుద్రభూమికిఁ దెచ్చిన చంద్రమతినిగాంచి యుద్యోగధర్మము వీడక :

“ముదిత! యీతగిన చొప్పున నీవుఁ దెచ్చి, యీకుమారుని కగ్ని యిమ్మిటు పొసఁగ లేకున్నఁ గాల్చి పోలేవు, నన్నెలు నొడయుఁడు వీరబాహుని యద్గులాన.”

—ఉ. భా. 2152-2154.

యని నిష్కర్షించి చెప్పినాఁడు. వారు సతీసుతులని తెలిసిన తరువాతకూడ కన్నీరు వడలినాఁడు కాని సత్యధర్మవ్రతములు జారవిడువ లేదాధీరుఁడు. దురదృష్టముచే హంతకురాలని నిరూపితురాలైన చంద్రమతిని వధించు బాధ్యతయు హరిశ్చంద్రుని పాలనేబడినది. అది వీరబాహుని యాజ్ఞ !

మొదట అతని కన్నులు చెమ్మగిల్లినవి. అది మానవత్వమునకు చిహ్నము! తన దీనస్థితికి తాను దురపిల్లినాఁడు. భార్య నాథునకు దైర్యము చెప్పినది:

“ఇనకులాధీశ నీవెఱుంగని యట్టి, వినుత ధర్మంబులు వేటొందు గలవె?

మున్ను స్యామిద్రోహి మోవలేననుచు, బన్నగతల్పుతోఁ బలికె భూదేవి ”

—ఉ. భా. 2472-2475.

కావున స్యామిద్రోహివి కాక తనను చంపమని పురికొల్పినది. కులసతి “ధర్మార్థ కామసాధన కుపకరణంబు”, “విమల చారిత్రశిక్ష కాచార్యకంబు”, “సద్గతిక నూత”, “ఉన్నతస్థిరగుణమణుల కాకరము” అనిన శకుంతలా వచనము లీమె యందస్వర్థములగుచున్నవి. అతని కది చివటిదైన దైవ పరీక్ష! దాని నధిగ మించినాఁడు—ధృతిమంతుఁడైన హరిశ్చంద్రుడు :

“బహు సరిత్యాగర పర్వతద్వీప, మహిత మహామహి మండలభార

మురుతర లీలఁ గేయూర విభాతి, భరియించు నవనవ్య బాహుదండమున

సకల విరోధి రాజన్య కోటిర, నికర కీలిత మణినికషణదీప్త

శాతధారాభీల చటుల ఖడ్గంబు, భూతముల్ భీతిల్ల ముష్టి నమర్చి

చండ మార్తాండ దుస్సహ దుర్నిరీక్ష, మండల ప్రభలతో మార్కొని మండు

మెఱుంగు లుగ్రంబుగా మిన్నులఁ బర్వ, నొటచాయఁ జెటికి మహోగ్రతఁబూని

జళిపించి, జీవితేశ్వరి మెడమోపి, కలఁగక తెగవ్రేయ గమకించె నంత.”

—ఉ. భా. 2468-2476.

దేవతలు పూలవానఁ గురిపించిరి. ఆ పుణ్యదంపతు లమరులై భారతీయుల హృదయములందు నిలిచిపోయిరి.

గౌరన యిట్టి సత్యవీరుని సుచరిత్రము చలువవెన్నెల జల్లువంటి సరళ సుందర కావ్యరచనా వై శారద్యముతో తెలుఁగువారికి సంతరించి పెట్టినాఁడు. ఇందు సత్యవీరమంగి, ధర్మయశో వీరములు తత్వోపకములు. రాద్ర కరుణా ద్భుత హాస్యాదులు అంగరసములు.

౫. కైమినిభారతము - పిల్లలమఱి పినవీరభద్రకవి :

“అల్లన విచ్చు చెంగలువలందు రజంబను కప్పరంబు మైఁ
జల్లఁగ జల్లినై వలచు సౌరభముల్ వెదచల్లు భావముల్
వల్లవహస్త చన్నుఁగవ వయ్యెద జీబుగఁ దోచు భాతిగాఁ
బిల్లలమఱి వీరన యభిజ్ఞుఁడు చెప్పఁగ నేర్పుఁ గల్పముల్.”

అట్టి మహాకవి రచించిన కైమిని భారతమున మహాభారతాశ్వమేధ పర్వము నందలి యితివృత్తమే గైకొనఁబడినది. ధర్మజుఁ డశ్వమేధ యాగము చేయ యత్నించుట, భీముఁడు యజ్ఞాశ్వముఁ దెచ్చుట, అర్జునుఁడు యజ్ఞాశ్వమును రక్షించుట, సవనాశ్వము వెంట వెడలి—నీలధ్వజ హంసధ్వజ సుధన్వ సురధా భీషణ బ్రభువాహన నకులధ్వజ తామ్రకేశ తామ్రధ్వజ ప్రభృతులతో పోరి శ్రీకృష్ణాదుల సహాయముతో విజయముల సాధించుటయు నిందలి కథ. సంద ర్భోచితముగ నిందు ఉద్దాలకముని చరిత్రము, అవకుశోపాఖ్యానము, చంద్ర హాసోపాఖ్యానము అనునవి ఉపాఖ్యానములుగాఁ గూర్పఁబడినవి. ఈ కథా సంవిధానమంతయు వీరరసోచితముగా నుండి “రమణీయవాగ్రీతి నవరస దర్పణం” బనఁబడుచున్నది.

మహా భారతమునందలి నాయక విభాగమే యిందును వర్తించును. కాన ఫలభోక్తయైన ధర్మరా జిందు నాయకుఁడు. భీమాద్వన శ్రీకృష్ణు లనునాయ కులు. వీరు ప్రదర్శించిన వీరమంతయు నాయకుని కార్యసాధనకుఁ దోడ్పడి ధర్మవీరమును బోషించుచున్నది.

వేదవ్యాస ప్రబోధితుఁడై ధర్మజుఁడు శోకముడిగి అశ్వమేధ యాగ మును తలపెట్టి తన్నిర్వహణ సామర్థ్యమును గూర్చి చింతించుచుండ—భీముఁడు సవనాశ్వమును భద్రావతీ పురమునుండి తెత్తునని ఘోర ప్రతిజ్ఞ చేసి అన్నకు జాసట నిలఁబడినాఁడు (౧ ఆ 84-86). భీముని బలవీరమున కంగముగా కర్ణుని

పుత్రుడగు వృషకేతుని యుత్సాహము (౧ ఆ. 95) ఘటోత్కచ తనయుడగు మేఘవర్ణుని యుత్సాహము (౧ ఆ. 101) సంధింపఁబడినవి. భద్రావతీ నగరమందు మేఘవర్ణుడు యౌవనాశ్రుని సైన్యముతోడను, వృషకేతుడు యౌవనాశ్రుని తోడను, భీమసేనుడు సువేగునితోడను చేసిన యుద్ధములందు యుద్ధవీరము విపులముగాఁ బోషింపఁబడినది. మచ్చున కొక్క పద్యము: సుజాహ భీమసేనుల ద్వంద్వయుద్ధ మతి స్వాభావికముగను, రమ్యతరముగను పినవీరభద్రుడు వర్ణించి యుద్ధకళారహస్యజ్ఞు డనిపించుకొనినాడు.

“కనలి భీముడు సువేగుని లాగమునఁ జొచ్చి, పడవైచి చరణంబు లొడిసిపట్టి
వినరి పల్కఱుఁ ద్రిప్పివేయ నమ్మేటియు, ధరఁబడి బంతిచందమున నెగసి
పెనఁగి వాయుతనూభవుని నవ్విధమ్మునఁ, బడవేయ నవ్వడముడియుఁ గినిసి
కరటిఘోటక శతాంగములచే నొప్పింపఁ, దప్పించి కదియ నిద్దఱును మఱియుఁ
శార్ణి పాదోరుపర్య కూర్పర కరోరముష్టిహతులఁ బగిలిన మోములను దొరఁగు
రక్తములఁ దొప్పదోఁగి మూర్ఖులను వ్రాలియుండి రావేళ.....”

—2 ఆ. 85.

పిల్లలమఱి పినవీరన యుద్ధవర్ణనములు సేయుటలో నీ కావ్యమున దొమ్మి యుద్ధములకన్న ద్వంద్వ యుద్ధములనే రసవత్తరముగా రచింపగల్గినట్లు కాన నగుచున్నది.

అర్జునుని సవనాశ్ర రక్షణయాత్రా ఘట్టమును పరిశీలించినచో మహా భారతమునందు కన్న విలక్షణత యిందు గోచరించును. భారతమున నర్జునుడు ధర్మరాజుప్రోత్తమైన అహింసాధర్మము ననుష్ఠించు యుద్ధవీరునివలె గోచరించును. కానిజైమినిభారతమున శత్రుంతపునివలె శుద్ధవ్రతాపమూర్తియైగోచరించును. మహాభారతమున దయావీరమున కంగముగా యుద్ధవీరముండ - ఈ కావ్యమున యుద్ధవీరమే ప్రస్ఫుటముగాఁ బోషింపఁబడినది. ఈ మార్పుచే కవి సాధించినది యుద్ధవీరము విపులముగాఁ బోషించుటయే. కాని మహాభారతము నందలి ధర్మరాజయొక్క పాత్రలోని గాంభీర్యముగాని, దయామయత్వము గాని యిందు బ్రదర్శితముగాక అతని మహితత్వము కొంత సంకుచిత మొనర్పఁబడినది.

౬. చిత్రభారతము - చరికొండ ధర్మన :

చిత్రభారతమును ప్రబంధమును రచించిన చరికొండ ధర్మన 'శతలేఖన్య వధాన పద్యరచనా సంధా సురత్రాణ' ఓరుదాంచుతుండట! అతని వాగ్విలా

సము 'లాసితకంతోజ్వలజూటకోటరకుటీశీతాంకురేఖాసుధాన్విత గంగాకనకాబ్జ నిర్భర రసావిర్భూత మాధుర్యము'లట. అతఁ డీ కావ్యమును 'విచిత్రగతి నలంకార సరణిమీద రసములు సిప్పిల మెచ్చులొలుకఁ' దెనుఁగు గావించినాఁడట!

తుల్యఁ డను ఋషిచే శస్త్రయై అశాస్త్రకృతినున్న రంభ నధిరోపించి చతుర్దశమహారా జాకాశ సంచార మొనర్చుచుండ కాళిందీ నదీపులిన తలమున సూర్యున కష్టమిడుచున్న శ్రీకృష్ణుని దోసిలిలో నాయశ్వఘేనము పడెను. శ్రీకృష్ణుఁడు దానికిఁ గోపించి యారాజును నెలరోజులలోఁ జంపుదునని ప్రతిజ్ఞఁ జేసెను. చతుర్దశుఁడు భయభ్రాంతుఁడై అర్జునుని శరణువేడెను. ఆర్థ రక్షణప్రతుఁడైన కిరీటీయసలుసంగతి తెలియకయే యతని రక్షించుటకు మాట యిచ్చెను. ఆపైఁ గృష్ణార్జునుల అభిమానములమధ్య పగలు పెరిగి, క్రమముగా— యాదవులకు కురుపాండవులకు యుద్ధము తారసిల్లెను. అందు ధర్మజుఁ డొక్కరుఁడు దప్ప పాండవపక్షమున నున్న వారందఱు సమసిపోయిరి. ఆగతిఁ జూచి విచారించు ధర్మజునిగాంచి కృష్ణుఁడు మృతవీరులలో నొక్కని ప్రాణము గోరు మిచ్చెదనని కరుణించెను. ధర్మమూర్తియగు నాతఁడు ఆశ్రితుఁడగు చతుర్దశుని బ్రతికింప వేడుకొనెను. కృష్ణుఁ డతని ధర్మప్రతమునకు మెచ్చి వీరమరణ మొందిన వీరులనందఱిని బ్రతికించెను ఇది ప్రధానేతివృత్తము. శరణాగత రక్షణమును స్వీయధర్మమును రక్షించుకొనుటకై పాండవులు చేసిన అమోఘప్రయత్నము ఈ కథకు జీవము. అదియే వీరరసము.

చరికొండ ధర్మన తుల్యమహర్షి చరిత్రము రచించుచున్నప్పుడు కాళిదాస నన్నెచోడుల కుమారసంభవముల నాదర్శముగా గొనినట్లు అందలి వర్ణనలు, పాత్రసంభాషణలు చెప్పకచెప్పుచున్నవి. యాదవ పాండవవైరమునందు భక్తి నంగముగా గల్గిన మానధర్మవీరములు చమత్కారముగా ననుసంధింపఁబడినవి. తద్రచనమునం దీ కవిత మహాభారతమును, ఉత్తర హరివంశమును ఆదర్శముగా గొనినట్లు గోచరించుచున్నది.

తుల్యమహర్షియందు తపోవీరము విపులముగా వర్ణితము. ధర్మనకవి ప్రాచీనకవులవలె గ్రీష్మాది ఋతువులందు తపస్విజేయు ఘోరతపస్సు నుత్సాహ ప్రధానముగా వర్ణించి తన్నియమవ్రతాదుల విశదపరచినాఁడు.

శ్రీకృష్ణుని ప్రతిజ్ఞ విని భయభ్రాంతుఁడైన చతుర్దశుఁడు పరువులెత్తి శశికళాధరుని కసలు, సంగతిచెప్పి, శరణువేడినాఁడు. అతడు సమాధానముగా :

“తనకాంతామణి సత్యభామకు వినోదక్రీడకై చేవలో
కనివాసంబగు పారిజాతము నుర్రాఘంబెల్లఁ గాపున్నచోఁ
గాని కృష్ణుం డరుగంగ నేఁ దొడరి తద్దోరాజి పెండొంది వీఁ
గినవాఁడ న్వినుమా నరేంద్ర నిను రక్షింపంగ శక్తుండనే” —పంచ. 75.

అని యాత్రిపురారియే చేయి వెల్లికిల వేసినాఁడు. అతనికి పాశుపతాస్త్ర
ధారియే శరణై నాఁడు. రాజీసారి జాగ్రత్తపడి తనగోడు ముందు చెప్పకయే
తెలివి తేటలతో సరాసరి శరణు వేడినాఁడు. గాండీవియు—

“మనుజాధీశులఁ జెప్పనేల సకలామర్త్యుల్ దగన్ రేచి వ
చ్చిన శ్రీకృష్ణుని పాదమాన నిను రక్షింతున్ భయంబెద్ది న
మ్ము నరేంద్రా! విను మత్ప్రతిజ్ఞ భువనంబుల్ సాక్షిగాఁ గావకుం
డిన మన్మూర్ఛము నాదు నిష్ఠరకృపాణిం బ్రెంచుకొందు న్వడిన్”
—పంచ. 191.

అని భీకరముగా ప్రతిజ్ఞ చేసినాఁడు. ‘ఇందు’ మనుజా...చెప్పనేల’ యనుటలో
నహంకారము, ‘శ్రీకృష్ణుని...అన’ అనుటలో భక్తి, ప్రమాణబుద్ధి, ‘నమ్ము’
మనుటలో నిశ్చయము, ‘మన్మూర్ఛము...వడిన్’ అనుటలో సభిమానము గోచ
రించుచు శరణాగత రక్షణోత్సాహము సర్వాంగముగాఁ బోషింపఁబడు
చున్నది. ‘శ్రీకృష్ణుని పాదమాన’ అనుటలో కవి నరునికి ముందేర్పడు పరిస్థి
తులకు విరుద్ధముగా తుల్యబలవిరోధము (contrast) ప్రదర్శించుచు తత్పత్ర
గత భావినిర్వేదమునకు బీజము నాటినాఁడు. శ్రీకృష్ణుడే తనకు ప్రత్యర్థియని
తెలిసిన కిరీటి కుప్పకూలి—

“బ్రహ్మదేవుని వంటివాఁడును వనభూమి
మాయసేయఁగఁబోయి మాయఁ బడియె.....
వాసపు సంతటివాఁడును సంగర
స్థలమున నెదిరించి చాలఁ దూలె
మఱియుఁ దక్కటి రిపువీర మండలంబు
పిలుకుమారె సరోజాక్షు పెంపుచేత
నరుడ నాకథ యెంత భండనమునందు
నిలువఁగలనే యటంచు—వెండియు నతండు.

వ. తన మనంబున వితర్కించె.

తన తనువు నిలుపుకంటెన్ దనమాట నిజంబుఁ జేయఁదగు ధీరులకున్
దనవలకు నిలిపి సురలకుఁ దనువొనఁగి దధించి కీర్తిధన్యుఁడు గాఁడె !

“కావున శరణాగతునిన్ భూవరుఁ గాచెదను సమరభూమిన్ హరిచేఁ
జావైన తెన్న యటుగాదా విజయంబైన మిగుల ధన్యతగాదే.”

—పంచ. 203-205, 209.

శ్రీ కృష్ణుని పరాక్రమాదులు కిరీటియం దవజయభీతినిఁ గల్గింపఁజేసినవి. కాని ధర్మరక్షణమందు ప్రాణత్యాగమైనను ఉచితమే యను ధర్మమువలనను, దధి చ్ఛాదుల స్మరణమువలనను శరణాగత రక్షణమే శరణ్యమని వితర్కానంతరము నిశ్చయించుకొనెను. హరితోడి యుద్ధ మైహికాముష్మిక ఫలప్రదము గనుక అర్జునునకు భయము తీరినది.

పాండవ పక్షమునందలి పాత్రలు చాల విచిత్రముగాఁ బోషింపఁబడినవి. ధర్మజునకు శ్రీకృష్ణునితోఁ బోరుట యిష్టములేదు. పరాజయ భీతి దానికి కారణము. ఇటు శరణార్థిని వీడుట కిచ్చగింపఁడు. ధర్మభీతి దానికి హేతువు. రెండింటి నడుమఁబడి నలిగిపోవు నాతఁడు శ్రీకృష్ణుని యొద్దనుండి దూతగా వచ్చిన ఆక్రూరునితో నెయ్యము తియ్యమగునట్లు వినముఁడై భక్తి భరితమగు సందేశమునే ధర్మజుఁడు పంపెను. వినయము సాధించునంత విజయ మే యితర గుణము సాధింపఁజాలదని యాతని యభిమతము. మానవ సద్గుణసాధనలో పరాకాష్ఠ వినయము.

“కమలదళాక్ష ! మీ జనకు గాదిలి సోదరి మాకుఁ దల్లి భా
వమునఁ దలంచినన్ నెనరువారము వెండియు దేవరండుఁ గూ
రిమిగలయట్టి భక్తులము ప్రీతిమెయిం గరుణింపు సర్వభూ
రమణులలోన నెయ్యపు మఱుదికి నీ చనవియ్యఁ జెల్లదే?”

“వలవరి మూపు గో దివిజ వల్లభునిం దెగఁ జూచి వైరులం
గెలువఁగజేసి శుభ్రతర కీర్తి దిశావళి నించి యింతగా
మెలపితి వీవ యిప్పు డొక మేదిని తేనికినై విరోధినై
నలఁచిన నవ్వరే సురగణంబులు మానవనాథకొటులన్.” —షష్ఠా. 81, 82.

ఇందు ధర్మజుని నీతి యత్యంతాశ్చర్యదాయకము. ‘కమలదళాక్ష!’ అను సంబోధనలోనే వ్యంగ్యార్థమిట్లు బోధపడుచున్నది : ‘స్వరూపముచేత నవి విశాలము లగుటచే విశాలదృష్టి కలవాఁడా! త్రికాల సర్వలోకావస్థా విలోకన సమర్థుఁడా! దయావీక్షణా! నేను చెప్పబోవు విషయమును తేజిపార చూడుము’ అనియు, వర్ణముచే నవి కించి దరుణములై కోపభావమును వ్యక్తము చేయుచున్న వనియు తేటపడగలదు. ఆ కోపము చల్లారుటకై ‘చంపకమాల’ (వృత్తము)ను.

పుష్పోపహారముగాఁ బంపుట ! వృత్తైచిత్యమిచ్చట గమనార్హము. 'గాదిలి సోదిరి', 'దేవరండు', 'కూరిమిఁగల', 'కరుణింపు', 'నెయ్యింపు మఱుదిని', 'చనవియ్యఁ జెల్ల దే' అను పదప్రయోగమున బంధుత్వము గలియఁబోసికొనుట, దయకై అభ్యర్థించుట, కోపభావము పోవునట్లు చమత్కరించి పల్కుట మొదలగు ప్రయోజనములు సాధింపఁ బడుచున్నవి. రెండవ పద్యమున తన ధర్మమువీడక పరుల యుద్యమమును మాన్పఁ బ్రయత్నించుటలోఁ జూపు నేర్పు కానవగును. శ్రీకృష్ణుని పరాక్రమ మెంతయో పొగడి అట్టివాఁడు తమతోఁడి యుద్ధము చేసినచో లోకులు నవ్వరా ! అని యనుట ధర్మరాజు యొక్క రాజనీతికి పరాకాష్ఠ.

ఇంత వినయము, ప్రకటించియు ధర్మరాజు అభిమానము, స్వీయధర్మము వచ్చినప్పుడు వెనుకంజ వేయలేదు. సహదేవ రాయబార మంపుచు తమ్మునితో నిట్లు బుద్ధులు నెప్పినాఁడు—

“సహదేవ ! నీ వచనములకు హలాయుధ కృష్ణసాత్యకులుఁ బ్రద్యుమ్నాది హరి కుమారులు నతికుపితహృదయులై వల్కినను బెడరకుము తాల్మిన్.” —షష్ఠా. 98.

యాదవసభలో తమ మర్యాదలు సగౌరవముగా నిల్పుకొన ప్రయత్నించుట యే యీ మాటలకు హేతువు.

ధర్మరాజు కెందును తీసిపోఁడు ధనంజయుఁడు; అతఁడు పాడిన పాటనే తాళముమార్చి పాడుచుండును. ఇతని సందేశ మిది :

“విను మనఘాత్య నన్ను నరవింద దళేక్షణుఁ డింతవానిగాఁ బెనిచె నలైన నీనృపతి భీతిలి చేరినఁ గాచినాఁడ నీ తని కయి చచ్చుటొండె రణధారుణిలో గెలుపొండె మేలుగా కని వినిపింపు మీ కొలువునందు బలాదు లెఱుంగునట్లుగన్.” —షష్ఠా. 87.

ధర్మరాజు మాటలు సత్త్వగుణ ప్రధానములైనవి. గాండీవి పల్కులు కించి ద్రజోగుణమిశ్రితములు. “చచ్చుటొండె...గెలుపొండె” “బలాదు లెఱుంగు నట్లుగాన్” అనుటలో నహంకారస్పర్శ కలదు. అదియే రజోగుణ లక్షణము. ధర్మయుద్ధవీరుని కది యలంకారము.

భీముఁడు గండ్రగొండివాఁడు. అటుప్రేటు తెలియని పోటు మాటలు కోటలు దాటునట్లు అనఁగల డొక్కుమ్మడిగా. అతఁడు భయమన్నది ఎఱుంగని ధీశాలి.

“వెఱపున ధర్మనందనుఁడు విన్నవమాడుట గాదు జాంధవం
బరగెడునో యటంచుఁ దెగనాడక యుండుట గాని యర్జునుం
డరిముఱిఁ గాచినట్టి మనుజాధిపుఁ డైకొని బ్రహ్మరుద్రులే
డైఱఁ జను దెంచిరేనియు వధింపఁగనోపుదురే తలంపఁగన్.”

“కావున నీ కుండినపతిఁ గావు నయం బెసఁగ నట్లు గాదా నన్నున్
దేవేంద్రనందనుని వసుదేవ తనయ ! చూచి యెఱుఁగుదే కద యనుమీ !”

—షష్ఠా. 84, 85.

భీముని మాటలలో నాలోచనకన్న ఆవేశ మెక్కువ! అణుకువకన్న అహంకార
మెక్కువ! వివేకముకన్న వివాద మెక్కువ!

దుర్యోధనునికి భీముని లక్షణములన్ని యున్నను, వానికితోడు దురభి
మానము, పరాధీనత మెండు. అతని మాటలలో ‘అహం’ తప్ప ఇహపరములు
రెండును శూన్యములే. కృష్ణుని మర్దించుటకై పాండవపక్ష మవలంబించి
అక్రూరునితో నిట్లు శ్రీకృష్ణుని నధిక్షేపించుచు పల్కెను :

“ద్రోణాచార్యుఁడు భీష్ముఁడుం గృపుఁడు గర్జుం డర్జునుండున్ జగ
త్ప్రాణాత్మోద్భవ ధర్మజుల్ గవలు నా మ్రోడింబుండున్ ద్రోణీయున్
క్షోణీనాథులుఁ బోరనిల్వఁగ బిడఁజుండ్లో యజుండ్లో కడున్
వేణుధాన్వనముఁజేసి గొల్ల సతులన్ వేఁగూడుటో కయ్యముల్”.

—షష్ఠా. 89.

ఈతఁడు తనవారందఱు తానుగా మాట్లాడును. ఇతని సఖుఁడు కర్ణుఁడు తానే
తనవారందఱిని త్రోసిరాజని మాట్లాడును. (8-23).

సహదేవ రాయజారము మానవీరమునకు చక్కని యుదాహరణము.
వినయప్రధానమైన ధర్మజుని నయసందేశము నించుకైనను చెడకుండ సహ
దేవుఁడు యాదవసభలో నుడివెను. అవి పాండవుల కపటవినయము లని యాద
వులు మండిపడి వారిని గేలిచేసిరి. కవి ఈ ఘట్టమును సామర్థ్యముతో నిర్వ
హించెను.

“నీలాంబరుఁడు నవ్వె, గేలిఁబెట్టె గదుండు
కృతవర్మ కన్నులు గీచె; సాంబుఁ
డల్ల న తలయూఁచె; నసమ జాణుండు భుజం
బప్పళించెను; జేతులారె నుగ్ర
సేనుండు; చేవైచెఁ జేకితానుని మైని
ననిరుద్దు; డక్రూరుఁ డదిమె ఋషభుఁ

జారుచేష్టుండు రోషమునఁ బండ్లుకొఱకె
సారణు డట్టహాసంబుఁ జేసెఁ
బెదవి విఱచెను సాత్యకి; మదము మెరపి
చూచె దీప్తిమంతుండు; భోజులును యాద
వులును వార్జ్యయులును మది నలుకవొడమి
గుజగుజలువోయి వీరముల్ గొనిరి మిగులు”

—షష్ఠా. 135.

ఈ చేష్టలు సహదేవుని మనసును కటకట పెట్టినవి. క్రమముగా పౌరుషముపొంగ
నకులానుజుఁడు తమ బలము నుగ్గడించి, సామవాక్యములు లోకపు మెప్పు
కొఱకేనని తేల్చి చెప్పినాఁడు. దానికిఁ గృష్ణుఁడెత్తిపొడిచి సున్నితముగా
నవహేళనఁ జేసినాఁడు. పైపెచ్చు బలరామునితో గోపాలుఁ డిట్లనెను—

“నా సహాయంబు లేకున్న నరుఁడు నరుఁడు
నా సహాయంబు కలిగిన నరుఁడు హరుఁడు
ఇతైఱంగెల్ల భీష్మాదు లెఱిఁగి యెఱిఁగి
యేల చేసిరి యిప్పని జేలలగును.”

—షష్ఠా. 147.

సహజాభిమానియైన సహదేవునికి బుండుపైఁ గారముఁ జల్లినట్లయినది. అన్న
గారికి ప్రతినిధిగా నిల్చి కొలువులో నాత్మ గౌరవము కాపాడుకొనుట కిట్లని
ప్రత్యాఖ్యానించినాఁడు :

“ద్రోణుని వంపున ద్రువదుఁ డెచ్చిన యప్పు డజ్ఞాతు నీ సహాయంబు గొనెనొ
దారుణ మత్యయంత్రం జేయు నప్పుడు నజ్ఞాతు నీ సహాయంబు గొనెనొ ?
పాంచాలికై మహిషతుల గెల్చిన యప్పు డజ్ఞాతు నీ సహాయంబు గొనెనొ ?
సింధుదేశాధీశు నైంధవు గెల్చునాఁ డజ్ఞాతు నీ సహాయంబు గొనెనొ ?
ఏల యీమాట లాడంగ నింద్రసూతి యొక సహాయంబుఁ గోరునే యుగ్రమైన
గాండివంబును గవదానల్ పాండురాశ్వ విమలరథమును దేవదత్తమునుదక్క.”

—షష్ఠా. 149.

ఇట్లద్రోణిలో మాటలు, మత్సరములు పెరిగినవి. చివటకు శ్రీకృష్ణుఁడు —

“వినుఁడి మున్నొక్కచతుర్థనుఁ జంపెదనంటి నిపుడు ధర్మతనయు నొ
క్కని డించి సంగరస్థలమున నందఱుఁ ద్రుంతుఁ జక్రమునఁ జీతముగన్.”

—షష్ఠా. 159.

అని ఘోరప్రతిజ్ఞ చేయునంతవఱకు ముదిరినవి. ఇట్లారంభమైన వాగ్యుద్ధము
రణముగా రూపొందినది. యాదవ కురువీరుల యుద్ధఘట్టమున

విపులముగా వర్ణితమైనది. రసమున కనువైన శయ్యా సౌభాగ్యమును సంతరించి శబ్దాలంకారాదులు సంధించు నేర్పు, స్వాభావిక ముట్టిపడు పాత్రచిత్రణము సన్నివేశ వర్ణనా నైపుణ్యము ధర్మనయందు విపులముగా నగుపించును. ఉదా: యాదవ గజసైన్యము నురుమాడు భీముఁడు—

“కుంభరక్తము చివుక్కున నెమ్మొగమ్ముపైఁ జిందగ గదచేతఁ జిదిమిచిదిమి
యొకటిఁ జేపట్టి యొండొక్కటిపై ద్రొబ్బి చరణాగ్రమున నేలఁ జమరిచమరి
తుండముల్ చుట్టి చేతులతీఁట వోవంగ ఘోరవిక్రమకేళి కట్టికొట్టి
కడకాళ్ళు వట్టి ఘంకారంబునెయంగ వీచి నల్లఁడ బాటవైచివైచి
కింకిణీఘంటికా వతాకాంకుశ ప్రకరవరత్రశస్త్రానిచామర నియంతృ
భీషణోదగ్రమత్త కుంభివ్రజంబు భీముఁ డవలీలఁ జంపె నాఖిలలీల”

—అష్ట. 38.

స్వపక్ష సర్వనాశనమును కన్నులారగాంచి గుండెబ్రద్దలగునట్లు పరితపించుచు ధర్మజుఁడు శ్రీకృష్ణుని పాదముల నాశ్రయించి—

“తమ్ములు రాజులుం దెగినదానికి నీ గతి నిల్వలేక శో
కమ్మున నుంటగాదు తనుఁగావు మటంచుఁ జతుర్ధనుండు త్రా
సమ్మున నన్నుఁ జేరె మనుజుప్రభుడంచును నిట్టివానిఁ జ
క్రమ్మున కప్పించి తిరిక బ్రాణము లేటికి నాకు మాధవా!” —అష్ట. 114.

అని ప్రార్థించుటలో ధర్మనాశభీతి ప్రస్ఫుటమగుచున్నది. మృతులైనవారిలో నొక్కనిఁ గోరుకొమ్మని శ్రీకృష్ణుఁడు కరుణించి యడుగగా నతఁ డిట్లనెను—

“సకలరాజన్య చారుకిరీట ఘృష్ట పాదద్వంద్వఁడగు సుయోధనునికంటె
మత్స్యాణసములు భీమప్రతాపులునైన మరుదుదృహది సోదరులకంటె
పరమపుణ్యులు కృపాపరులైన కర్ణగాంగేయ గురుద్రౌణి కృపులకంటె
బలవంతులగు మత్స్యపాంచాల కేకయ పాండ్యాది విశ్వభూవతులకంటె
నిష్టుఁడైనట్టి కుండినాథీశు నిమ్ము చాలు నిదియె సమస్తవిశ్వంభరాధి
పత్యమిచ్చుట యేటికిఁ బడయరాని బ్రహ్మపదము నొసంగుట పద్మనాభ !

—అష్ట. 115.

ధర్మజుని ధర్మవీరము గాంచిన విశ్వాత్మునిగుండె వెన్నవలె కఱుగినది; పాలకడలి వలె నుత్సాహముతో నుప్పొంగిపోయినది, అమృతభాండము వలె తొణికిసలాడినది. అతని దయావీక్షణముచే మృతకాయులు లబ్ధిజీవులైనారు. ఈ భారతము చిత్రముగా ముగిసినది.

2. కృష్ణరాయ విజయము - కుమార ధూర్జటి :

‘సాహితీ సమరాంగణ చక్రవర్తి’ యగు శ్రీకృష్ణదేవరాయల జీవితములో గొన్ని రసవత్తర ఘట్టములు వర్ణించు చారిత్రాత్మకకావ్య మీ ‘కృష్ణరాయ విజయము’. తత్కర్తయగు కుమార ధూర్జటి.

“ఒక్కొక్క వింతహోర నిజయుక్తుల సూరిజనుల్ నుతించఁగాఁ
జక్కని మాటలెంతయు రసస్థితి ముందఱ జారుదీటగాఁ
జక్కెర లొల్కుఁ దేనియలు సారెకుఁ జిల్కిగ భవ్యకావ్యముల్
గ్రక్కునఁ జెప్ప...వినఁగా గడు వేడుకయ్యెడిన్.” —పీఠిక. 28.

ఈతఁడు రసార్థగూఢరూఢవాగ్జటి, సారరచనా ధురీణుఁడు, విద్యాశీలి, కవితారసజ్ఞుఁడు, సహృదయుఁడు.

వాస్తవవస్తు ప్రతిపాదన ప్రధానమైన చారిత్రకకావ్యమును రసవత్తరముగా నిర్మించుట కష్టము. ప్రబంధయుగమున నివసించిన ఈకవి ఆ యుగ సంస్కారములతో నీ కావ్యమును విపులవర్ణనాత్మకముగా, ప్రబంధముగా రచించి వీరరస మంగిగాను, శృంగార మంగముగను బోషించెను.

విద్యానగర వర్ణనమున ప్రబంధోచితముగ నగరమునందలి చాతుర్వర్ణ్యాదులను వర్ణించుచు వీరరసాలంబనులగు రాట్కుమారులఁ గూర్చి యిట్లు పల్కినాఁడు—

“గురుకర్ణహరణ దుష్కర మహాధర్ముఁడై మును పేఁడి యనిపించు కొనకయున్న
నొక శిఖండికి చాల నొద్దికయై బ్రహ్మచర్యవ్రతునిఁ జంపఁ జనకయున్న
నాయుధంబులు మాని ప్రాయోప విష్టుఁడౌ పుణ్యాత్ము కరమేయఁ బూనకున్న
బురములో నొక గొల్లదొర సహాయుడుగాక కలకాలము స్వశక్తి కలిగియున్న
మెచ్చవచ్చును వివ్వచ్చు పాచ్చుగాఁగ ననుచు బ్రహ్మసింహు రధిక బలై క రణజి
తారి వీరులు ననహోయ కూరులైన రాట్కుమారులు తత్పురీ రత్నమునను.”
—ప్రథ. 48.

ఇం దతిశయోక్త్యలంకారముచే వ్యంగ్యముగా వీరము ప్రపోషితము. మహాభారత వీరుఁడగు వివ్వచ్చునందు ధర్మేతర వీరగుణములఁ గొన్నింటి జేర్కొని అవి తమయందు లేకపోవుటచే నాతనిగాంచి ప్రహసించి, మెచ్చరైరి. అందు వారియొక్క ధర్మైక్యాగ్రబుద్ధి, అసహాయకూరత్వము ప్రస్ఫుటమగుచున్నది. తత్కాలమును, సంఘమును వర్ణించి, ఇట్టివీరులు పుట్టినగడ్డపై దేవగణములు జన్మించెనని వ్యంగ్యముగా నాయకుని వీరత్వమును సమర్థించినాఁడు.

తండ్రికిఁ దగిన కుమారుఁడని నిరూపించుటకై నృసింహరాయలను ధీరోదాత్తునిగా వర్ణించినాఁడు.

“శ్రీరమణీమనోరమణ సేవన తత్పరుఁ డబ్జసంభవ
శ్రీరమణీయక్తిరినిధి చిత్తజ సన్నిభమూర్తి, విద్విష
ద్వీర భయంకర ప్రకట విశ్రుత శౌర్య ధురంధరుండునా
వీర నృసింహరాయ పృథివీపతి వొల్పు నఖండ సంపదన్.” —ప్ర. 57.

ఇందు వీరనృసింహరాయలను విష్ణుభక్తునిగను, అమలక్తిర్తి ధామునిగను, మనోజ్ఞు సుందరునిగను, శత్రువీరభయంకరునిగను శౌర్యధురంధరునిగను వర్ణించి కవి వీరరసోచిత నాయకునివలె తీర్చిదిద్దినాడు.

ఇక నాయకుఁడు నివసించెడి స్థలమూ వీరక్షేత్రము.

“తత్రప్రదేశంబునందు నెంతయును వింత మీఱఁగా నొక కుండెలు సారమేయ
మును మహోద్ధతిఁ” దఱిమెను. —ద్వి. 32.

రాయలు స్వయముగా బ్రతాపవంశుఁడు. ప్రతిపక్షవేదండ సింహస్వ ప్నము. కర్ణాటసామ్రాజ్యమును ఏకచ్ఛత్రముక్రిందకుఁ దెచ్చియేలి యాచంద్ర తారార్కముఁ గీర్తినిలుపుకొనిన తెలుఁగురాయఁడు. అతఁడు విజయనగర మున గద్దె నెక్కినవాఁడు.

“అన్నన్న యతఁడు సింహాసనం బెక్కిన నిభరాజు తాకొండ లెక్కదొడఁగె
నయ్యారె యతఁడు పట్టాభిషిక్తుడైన సింధురాణ్నేత్రముల్ చెమ్మగిల్లె
మైనరే యతని పేరనిన మాత్రముననే కురుదేశ మేల్రాజు గుండె లదరె
నోహో యతఁడు ఖడ్గ మొక్కింత ముట్టిన సకలారి సంఘము ల్సంచలించె.” —ద్వి. 44.

కృష్ణరాయలు గద్దె నెక్కుట, పట్టాభిషిక్తుఁ డగుట, మూరురాయరగండాది బిరుదములు దాల్చుట, రాజ్యరక్షణకై ప్రతమున ఖడ్గమును ధరించుట యను నవి క్రమముగా వైరావతమునకును, సింధు కురుదేశాధిపతులకును, సకలారి సంఘములకును త్రాణసంకటములైనవి. శత్రుంతప సామర్థ్యము వీరలక్షణమై యుండుట ప్రసిద్ధము!

రాయలు ప్రజారక్షణార్థము, ప్రజాధర్మరక్షణార్థము దివారాత్రములు కృషిచేసిన కార్యశూరుఁడు. మారువేషములలో ప్రజలమధ్య దిరిగి ప్రజా ధర్మాచరణాదులు గమనించి దుష్టశిక్షణము శిష్టరక్షణము నొనర్చి ధర్మమును నిలువఁబెట్ట యత్నించెను.

“ధీరత నర్థరాత్రమునఁ ద్రిమ్మరు నప్పురపీఠులందు నె
వ్వారలు వింతరీతిగల వాక్కులు బల్కుదురో యటంచు వి
స్తారతమోదశద్రుచిర జాగ్రదుదగ్ర భుజాగ్రఖడ్గుడై
తోరఁపు వేడ్కతో నతనితో సరిరాఁగలరే ధరాధిపుత్”

—ద్వి. 64.

చారచతువుగా శ్రీరామున కెందును తీసిపోని అతనియందు తన ప్రజల స్థితి గతులను స్వయముగ గాంచు నప్రమత్తత, శ్రద్ధ, అనురాగము, స్వార్థ రాహిత్యము, త్యాగము అను గుణములు గోచరించుచు ఆదర్శప్రభువుగా దీర్చిదిద్దుచున్నది.

అతఁడు శత్రు దుర్గముల నాక్రమించు వైఖరి యతి విచిత్రము; నిశిత పరాక్రమ నైపుణ్య విలసితము; దంభోశి సదృశము.

“రటిత దిక్రట నట పెటపెటార్పటలతో ఘోరమైన తుపాకి గుండ్లచేత దవ్వుదవ్వున వచ్చి రివ్వురివ్వున వచ్చి ప్రసరించు రాచూరి బాణములను పెల్లుగా వెసఁ జిత్తజల్లుగా వెదజల్లు పెంపరుల్ బెంపారు సంపగముల ధాటీగతి నటంప మాటికి నూటిగా నాటుకొన్ బల్లెంపు టీటెగములు నఱిమి తఱిమిన భయమున విఱిగి జరిగి నిజబలంబుల ధాకకు నిల్వలేక శరణుఁ జొచ్చిన వారలఁ గరుణఁ జూచి యచటి దుర్గస్థలంబుల నాక్రమించి”

—తృ. 5.

శబ్దానుకరణములైన అనుప్రాసాదులను శబ్దాలంకారములు ప్రయోగించి, రసము గొప్పించిన శిల్పసౌందర్యమే సీసపద్యమునఁ గలదు. తుపాకిగుండ్ల టమటమాత్కారమున కనువైన టకారానుప్రాసము, రివ్వున నెగిరి రాబందు వలె ముందుకు దూసికొనిపోవుచు హావాయిజువ్వలవలె శబ్దముచేయు బాణముల కనువైన ద్విరుక్తవకారానుప్రాసము, తొలకరివాసవలె వర్షించి మనస్సును జిల్లనిపించునట్లున్న అంపగముల జల్లులుతెల్పుటకై ద్విరుక్తలకారానుప్రాసము, గుండెలో గాటముగా నాటిన బల్లెపు పోటుల దెల్పుటకై టకారానుప్రాసమును, భయమున ధృతిఁబాసి నఱిముఱికి గుఱియైన భటుల యవస్థఁ దెల్పుటకు టకారానుప్రాసమును, ఇందు రసప్రతీతి కెంతయు ననువుగా గూర్పఁబడి కవియొక్క శబ్దప్రయోగ చాతుర్యమును, భావప్రకటన సామర్థ్యమును వేనోళ్ళఁ జాటుచున్నవి.

వీరరసస్ఫూర్తిఁ గల్పించుటకై ‘పంచచామర’ మను వృత్తము నధికముగా వాడుట ఈ కవియొక్క ప్రత్యేకత. ఒక్కసారిగా దురుష్కులదండు ధానుష్కకౌశలమలరఁ జను దెంచు రయమునుగాంచి సంరంభపడిన పెమ్మసాని

రామలింగ నృపాలు నోట విభావానుగుణమైన వాచికమును భావస్ఫూర్తి కనువుగా గల్పించి రసపోషణ మొనరించినాడు.

పంచచామరము : “పరాకు రాకురాకు మంచుఁ జారనీక భూపతుల్
చిరాకుమీఱ దట్టమైన సింగణిలకోరులన్
జిరాగుజాలవేసి డాసి చిల్లుపొల్లుచేయుచున్
నిరాకరించి మించివచ్చు నేర్పుఁ జూచితే నృపా!” —తృ. 30.

ఇందు దీర్ఘాదీర్ఘ గురులఘుక్షర సమాహార నైపుణ్యము, ఛందస్సులోని నడక అశ్వనైవ్యము కదను త్రొక్కుచు ముందుకు దూకుచు సమీపించు భావమును కన్నులకుఁ గట్టుచున్నవి.

రాయలు చితాపుఖానును జయించి గజపతిపై దాడి వెడలునప్పుడు ప్రకటించు నుత్సాహమును పంచచామర వృత్తమునఁ గవి నిబద్ధించినాడు.

పంచచామరము : “చితాపుఖానుఁడం గడింది చిచ్చు నార్పనేర్చి వ
చ్చితిం గదా! ముదంబుమీఱ శీఘ్ర మీ గజాధిపున్
నితాంతకీర్తి ధాత్రిలోన నిండ గెల్పెనన్ ఘన
ప్రతాప దీధితిం దిగంతభాగముల్ విరాజిలన్” —తృ. 73.

రాయలయందు నవనవోన్మేషోత్సాహ భావము, నిస్తంద్రత, చురుకుతనము తరళసుందర ప్రతాపము, నిరర్గళధాటి, అవిశ్రాంత కార్యసాధనేచ్ఛ, ధృతి, శౌర్యము, అసమ్మోహోదులు, కదన పాండిత్యము, కీర్తికాంక్ష మొ. నవి యీ పద్యమునందు సుస్పష్టముగా గోచరించుచు నతని రణోత్సాహము నుద్దీపిత మొనర్చుచున్నవి.

వీరమున కంగముగా శత్రువీరుల భయావస్థలు వర్ణించి కావ్యరస పోషణము చేయుట యిందు సమర్థవంతముగా జరిగినది. కృష్ణరాయల నెదుర్కొనిన శత్రువులగు తురుష్కులు—

“తురకవేషము మాని తోరమౌ కర్ణాట
కపు వేషములు వేసి కదలువారు,
దండి దరికివచ్చెఁ జెండె నీతఁడు మించి
పొండి యనుచుఁ జాటిపోవువారు,
వేగు జూచెదమంచు వెగవెగఁ జనుడెంచి
దూరమేగుచుఁ బొదల్ దూరువారు,
వెనువెంటఁ దగిలెడు వీఁడెవీఁడె యటంచు
గొబ్బునఁ బులుచుచుఁ గూలువారు,

సారెసారెకుఁ గర్తాలు దూఱువారు
 నై కలంగి యథాయథ లగుచుఁ జనిరి
 మదహయగజంబు లటు బెట్టి మొదటిదొరలు
 ఒక్కవిధమున నదిదాఁటి యుటికి రపుడు”

—శృ. 48

పరితల కిందుఁ గొంత హాస్యరసస్ఫూర్తియుఁ గల్గును.

గజపతిని ఊమించి రక్షించినపుడు రాయలయందు ఊమావీరమును, దయావీరమును, తుఖాకన్యను వివాహమాడుటయందు శృంగారమును పోషింపఁబడి కావ్యరసమున కంగములుగా సంధింపఁబడినవి. చారిత్రక కావ్యములలో నింత చిన్నకావ్యమునం దింత గొప్ప మహత్తును కల్పించి రచించిన కవు లరుదు. “కవితాచమత్కార ధూర్జటిపాత్ర” అను బిరుదు ఈ కావ్యకర్త కక్షరశః వర్తించునని తత్కావ్యమే నిరూపించుచున్నది.

౮. వాల్మీకి చరిత్రము - రఘునాథ భూపాలుఁడు :

శ్రీరామచంద్ర సాంద్రకరుణాకటాక్షలబ్ధ సిద్ధసారస్వత విశేషణిరర్గళ వాగ్దైవ్యవాశేష సరససాహిత్య కళాభోజుఁడును, తంజాపురాండ్ర నాయక రాజశిరోమణియు నగు శ్రీ రఘునాథ భూపాలుఁడు ‘వాల్మీకి చరిత్రం బను మహాప్రబంధంబును’ ముచ్చటగా మూఁడాశ్వాసములలోఁ గూర్చెను. అతని కవిత్వము మృదుమధుర పదసంఘటితమై, ధారాశుద్ధిగలిగి, ప్రసన్న గంభీరమై యొప్పుచుండును. అతని కవిత్వాదర్శ మిట్టిది :

“కప్పవలె కప్పురంబులు కుప్పలుగాఁ బోసినట్లు కుంకుమ పైపై
 గుప్పిన క్రియ విరిపొట్లము విప్పినగతి ఘుమ్మనం గవిత్వము సభలన్.”

“చెపులకుఁ జవులై చల్లఁగఁ గవులకుఁ దవులై సమస్త కావ్యకళా బం
 ధువులై రససింధువులై యపురాయని కవిత లవని నలరఁగ వలదా !

కవితామతల్లిని ప్రప్రథమమున భువిపై వెలయించిన ఆదికవి యగు వాల్మీకిచరిత్రము సంస్కృతమున ధర్మఖండము, వాసిష్ఠరామాయణము, భక్త విజయము అను గ్రంథములందును గాననగుచున్నది. ధర్మఖండములోని కథను రఘునాథ భూపాలుఁ డనుసరించెను. అందు వాల్మీకి కిరాతుఁడై దోపిడి వృత్తిచే జీవించుచు, సప్తర్షి దర్శనకటాక్షాదులచే హృదయముమారి, రామ మంత్రోపదేశమును పొంది మహర్షియై విలసిల్లెనని కలదు.

సప్తర్షు లొకసారి భూమిపైఁ గల పుణ్యతీర్థములన్నిటిని సేవించుచు గ్రీష్మకాలమున తమసానిమ్మగ యొడ్డున నొక కీకారణ్యమునఁ జనుచు దుర్గంధ

భూయిష్టమయిన నొక్క కిరాత వాటిని దాటిపోవుచున్న తఱి మేఘుఁపుబిల్లవోలె బోయనాయకుఁడు వారి కెదురుపడి ధనాపేక్షచే నాయుధములచే వారినిఁ బీడింప నుంకించి తనశక్తి వమ్మయిపోగా కటకటపడి వారిని ముష్టిఘాతముల నొడఁగి నలుగఁగొట్టియు నెఱ్ఱగాని పైకము పొందమి విన్నవోయి యుసురు మనెను. వానిఁ గాంచి మునులు జాలిపడి తత్త్వోపదేశ మిట్లు చేసిరి.

“ప్రాయము జలకల్లోల ప్రాయము కాయంబు నస్థిరం బందులకై
రోయక దురితము తపమని పాయక చేసెదవు నింద వరఁగఁ బుళిందా !”

దానికి సమాధానముగా నా కిరాతుఁడిట్ల నెను.

“జేల తపసులార ! యాలుబిడ్డలకుఁగార గాక నావటింఁచఁ గాన విడిసి
విల్లు సంపకోల తెల్లను గైకొని యున్న నాకుఁ జాప మొదవు పెట్టు.”

ఆ మాటలు సామాన్య కిరాతుఁ డనలేడు. ప్రాక్తన జన్మకర్మల వలన అజ్ఞానా వృతములగు సంస్కారము లతనిలో బీజభూతమగు మహాతేజమువలె వెలుగు చుండుట ఋషులు గమనించినారు; చమత్కారముగా నాతని హృదయము లోని అజ్ఞాన పటమును తొలగించినారు. సతీపుత్రులు నీ పాపములందు భాగ స్వాములా? తెలిసికొమ్మని ప్రశ్నించిరి. కిరాతుఁ డమాయకముగా నింటి కేగి భార్యాపుత్రులను తన పాపము పంచుకొనఁ గోరెను. వారు నిరాకరించిరి. రావిపుల్ల పిరిగినట్లు, హృదయము సంసారముపై విరిగినది. “ఎవ్వరెవ్వార లే యూరి కేది శ్రోవ” అనెడి సత్యమును తెలిసికొనఁ గల్గినాఁడు.

“దోసమునకుఁ బని లేదట నాసొమ్ములు వీరికిం దినం బనిగలదే ?
రోసితి సంసారముఁ దెగఁ గోసితి మొదలంట బందుగుల తగు తెల్లన్.”

అని యాటవిక మూఢప్రవృత్తి, సూటిదనము, పెళుసుదనము, ధృతి యొప్పు నట్లుగాఁ బల్కి నిస్సంగుఁ డైనాఁడు; సన్యాసియై ఋషిపుంగవుల కృపా కటాక్షములకు పాత్రుఁడై పవిత్రరామనామము గ్రహించి జపించుచు ముని వృత్తిని వనమునఁ గడప నారంభించినాఁడు. గ్రామస్థులు భార్యాసుతులు సార్దుశక్తుల నాతని నింటికిఁ గొనిపోవ యత్నించిరి. కాని యతఁడు—

“సతు తెవ్వరు సుతు తెవ్వరు హితు తెవ్వా రెటివరద నెంచేనొకచో
జతఁగూడిన కాళ్లంబుల గతినించుకఁ గూడి విచ్చి కదలుదు రవలన్.”

అని విషయలంపటసన్యస్తహృదయుఁడై రామనామజపముచే రామ సాక్షా త్కార మాత్మలోఁ బొంది సమాధియం దచంచల నిష్ఠాగరిష్ఠుఁ డయ్యెను.

వాల్మీకి తపోగ్ని లోకభీకరమై వర్తిల్లగా దేవేంద్రుడు రంభోర్వశులకు బిరుదుల పంపకమునం దైన పోరును వారిచి, వారి విద్యానైపుణ్యమునకు బరీక్ష యను మిషతో వాల్మీకి తపోభంగ మొనర్పఁ బంపెను. కాని వారు తమ హావభావ చేష్టితముల కా ముని చలింపమి విఫలమనోరథులై తిరిగిపోయిరి. ఆపై జనసంచార మాప్రాంతమున లేకపోవుటచే వాల్మీకి శరీరముపై పుట్టలు పెరిగి చెట్లతీగలు మొనవి మొలచినవి. వాల్మీకి యపుడు :

“పార్థివ కశేబరంబు లోపల వెలుంగు సంతపాత్యయుఁ బలె నతఁ డందు నుండె.”
నట! అది తపోపీఠఫలము ! దానికి శమము అంగము.

సప్తర్షులు యాత్రలు ముగించుకొని తిరిగివచ్చుతఱి యతనిఁగాంచి ఆశ్చర్య పడిరి. అతఁడు వల్మీకమువోలెనై యందుండి వెడలుటచే వాల్మీకి యయ్యెను. అపుడు శ్రీరాముఁడు ప్రత్యక్షమై తన జీవితమును మహాకావ్యముగా సంతరించిపెట్టుమని యడిగెను. వాల్మీకి యట్లే రామాయణమును ‘సుధాబిందు బంధుర తరంగ రింగణాధార ధౌరంధర విదుషిణీ మృదులపదసందర్భ రసగర్భితార్థ చమత్కార పారాయణంబుగా’ సకలలోక ప్రసిద్ధం బగునట్లు వక్కాణించి యశశికాయుఁ డయ్యెను.

కవితావతార ప్రథమతీర్థమగు వాల్మీకి చరిత్రము ‘నవ్వోద్యమ నవ్యార్థ చమత్కార భవ్యంబుగను సకలవిద్యతక్రవి శ్రావ్యముగను జేయఁబడిన ప్రబంధ రత్నము !

పేరు వినఁగనే “వాల్మీకి సంపూర్ణజీవితచరిత్ర” యను భ్రాంతిని కల్పించి, ఆపైఁ జదివినచో కొన్ని రసవత్తరఘట్టములతో గూర్చిన రసవత్కావ్యముగా నీ ప్రబంధము స్ఫురించును. వాల్మీకిని రామాయణరచనకు ప్రోత్సహించినది నారదమహర్షి యని వాల్మీకి రామాయణమునఁ గలదు. కాని యిందు శ్రీరాముఁడే స్వయముగా తనకథను వినిర్మింపుమని యాజ్ఞాపించినట్లున్నది. మార్గములు, హేతువులు వేఱుగాని ఫల మొక్కటియే.

౯. శతకంఠరామాయణము - మర్దనకవి :

దాదాపు పదునేడవ శతాబ్దములో నివసించిన మర్దనకవి రచించిన నాలుగాళ్వాసముల ప్రబంధము శతకంఠరామాయణము. దీనికి సీతా విజయమను నామాంతరము కలదు. ఈ కావ్యమును లింగకవి గంగకవియను ఇరువురు

కవులు రచించినట్లు కీ. శే. వీరేశలింగముగారు పేర్కొనియున్నారు. లిఖిత ప్రశులు మూడింటిలో 'మద్దనకవి' యని యున్నదని కీ. శే. వావిళ్ల రామ శాస్త్రిలవారు.

అశ్రముఁడను రక్కసుని పుత్రుఁడు శతకంఠుఁడు. ఇతనికి నూరు తలలు, రెండునూర్లు చేతులు. బ్రహ్మవలన వరములఁ బెక్కు పొందినవాఁడు. పట్టాభిషిక్తుడైన రామునిపై నతనికి కోపముగలదు. దానికి కారణము రావణ సంహారము. అతఁడు ఋషులను బాధింప వారు రామునితో మొఱియిడిరి. వారికభయ హస్తమునిచ్చి, ముగ్గురు తమ్ములు, విభీషణుఁడని స్నేహితులు, హనుమదాది భక్తులుకూడి వచ్చుచుండ రాముఁడు యుద్ధమునకు వెడలెను. విశేషమేమన : ఈ యుద్ధమునకు సీతయు రామునివెంట వెడలినది. పోరు ఘోరమయినది. రాముఁడు రాక్షసునితో మహాస్త్రయుద్ధము చేయుచు సొమ్మసిల్లి పడిపోయెను. లక్ష్మణుఁడూ, మిత్రభృత్యవర్గము లెల్లఱు ఓడినారు. అప్పుడు సీత ధనుర్ధారియై రంగమున నిలిచి రాక్షసుని పరాభవించెను. మరునాఁడు రాముఁడు నారదోపదేశముచే బ్రహ్మాస్త్రమున శతకంఠుని జంపి లోక కల్యాణ మొనర్చెను. ఇది ఆ కావ్యమునందలి కథాసారాంశము. ఇందు రామాశ్రీత యుద్ధవీరము అంగి. సీత యతని యర్ధాంగి యని నిరూపించుకొనిన వీరనారి. నరకాసుర సంహారమున శ్రీకృష్ణావతారములో సత్యభామ సహాయము లభించెననెడి పురాణ ప్రసిద్ధగాథ నాధారముగఁ జేసికొని కల్పించిన కథయై యుండవచ్చును. నరకాసుర వధాఘట్టములు ఎఱ్ఱన, నాచనసోమన, పోతన మొ॥ కవులు రచించిన విధము పూర్వాధ్యాయములలో పేర్కొనఁబడినది. వానితో పోల్చిచూచినచో నీ ఘట్టమంతటి రసగౌరవమందక పోయినను, మొత్తముమీద రచన రసపోషకముగనే యున్నది. సీతావరాక్రమముఁ జదివిన పఠిత — నాయకునివలెనే —

“పుష్పంబు లఱచేతఁ బూననేరని చెలి యిషువరంపర బూన నెట్లు నేర్చెఁ
జిల్కవల్కులకు బిట్టుల్కుకోమలి యిల యెల్ల భీతిల నార్యనెట్లు నేర్చె
నేఁదక్క నన్యుల నీక్షింప నేరని యింతి సేనలఁ గూల్చి నెట్లు నేర్చె
విసవిన నడువంగ నసియాడు కొమ్మ నేఁ డెడని యుద్ధము నేయ నెట్లు నేర్చె.”

—చతుర్థ. ఆ. ప. 99.

అని ఆశ్చర్యపోవును. సీతాదేవి రణరంగమునందు నిలిచి వీరరస మొలికించు ఘట్టము తెలుఁగున నీ కావ్యమునందే కలదు. అది విశేషము.

౧౦. సమీరకుమార విజయము - పుష్పగిరి తిమ్మన :

‘తిమ్మన సత్కపి! సరసార్థగౌరవ భారపి!’ అని కీర్తిగాంచిన పుష్పగిరి తిమ్మన తాను కవిత్వతత్త్వముల పేర్పరియాట నవి సత్ఫలముగనునట్లు తనకు సద్గురువు నభిష్టదైవమునైన హనుమంతుని చరిత్ర రచింపనెంచి ఈ కావ్యము రచించెను. తన రసవత్కవిత్వ మిట్లుండునని తిమ్మకవి యనినమాటలు :

“జలకాంక్ష నెమక నమృతపుఁ జెలమఁచెలిపి నటులు ; తృణము జెనయఁగ నంజీ
వలతఁ గలిగించి నటువలఁ జెలఁగెన్ హనుమకథ బోధ సేయుట లనుచున్.”

—పీఠిక. ప. 19.

జేర్కొనినాడు.

శ్రీరాముని నమ్మినబంటుగాఁ గీర్తిఁగన్న హనుమంతుని చరిత్ర రామాయణ ప్రసిద్ధము. సీతాష్టషణము నందును, రామరావణ యుద్ధమునందును శ్రీరామున కాతఁడు చేసిన సహాయ మనితర సాధ్యము. తిమ్మకవి కపిపుంగవుని వృత్తాంతము రామాయణ భారతాదులనుండి గ్రహించి గ్రథించి రచించినాడు. శ్రీరామభక్తియే జీవితముగా బ్రతికిన అసమాన వీరుడు, జ్ఞాని, మారుతి. ప్రభువుకొఱకై మేనుముక్కలు చేసికొనుటకై నను సిద్ధమైన త్యాగ మూర్తి. అంజనాదేవియొక్క నిశ్చల నిర్మల తపస్సునకు లభించిన పుణ్యైక ఫలము, శివాంశవిలసితుఁడు.

అంజనాదేవి భర్త యాజ్ఞచే వాయువుఁ గూర్చి చేసిన ఘోరతప మిందు తపోవీరమున కాలవాలము. గ్రీష్మవర్షశిశిర ఋతువులలో బ్రకృతి విరుద్ధముగా నామె యొనరించిన నిష్ఠావ్రతము వాయుదేవునిఁ గరఁగించినది. ఋతు వర్ణన మునకు, పాత్రమునకు సచున్వయించి చెప్పచోట రసము సాంద్రముగా స్ఫురించుచున్నది. ఉదా : “వర్షర్తుచం” దయ్యంజన :

“తాదృశ దుర్దినంబుల నుదగ్ర శిలాస్థలి బట్టలై టనే
పాదుగ నిల్చి వై నశనిపాతము లొందునా ! వర్షధారలన్
భేదము వొందునో ! యన కకృత్రిమ భక్తి ఘదిన్ సమీరు శ్రీ
పాదము లుంచి యాఘనతపస్విని నిశ్చల నిష్ఠ మన్నెడన్.” —ద్వి. ప. 99.

ఇంద్రియనిగ్రహము, దేహాభిమానరాహిత్యము ఆమె తపోవీరమునఁ బ్రకాశించుచున్నవి. అట్టి తపమునకు ఫలము హనుమంతుఁడు.

హనుమంతుని శైశవలీలావర్ణనమందు శ్లేషకవితానైపుణ్యముతో పదార్థ సంధాన మొనర్చి రసమొప్పించినాడు తిమ్మన. ఉదా :

“అమితాగమారూఢి నాయాయీశాఖల ననుకూల సంచార మాచరించుఁ
బటుశాస్త్రగరిమ చొప్పడి నఖర ప్రౌఢి యమరకృత్యాచ్చాదనములడంచు
నవన వర్తనలీల సరిమీటి కుశలతా వర్ధనోదార భావము వహించుఁ
గనిన యజ్ఞాన సంతతి ధర్మవేది జాయని నేతి యుక్తి మాయను హరించు
గానఁ బడుఁగానఁ బడ కొక్కకడఁ జరించు నతులగతులను గురులీల లతిశయించు
.....బ్రబల మతిమీటి వానర బ్రహ్మచారి.” —ద్వి. ఆ. ప. 191

ఇందు విద్యాపీఠ, బలపీఠములు శ్లేషానుప్రాణితములుగా ననుసంధించుట విశేషము. ఇట్టి ప్రక్రియ ననుసరించియే మఱియొకచోట—సూర్యునియొద్ద సంగీత విద్య నేర్చుకొను వాయుసుతుని నిట్లు వర్ణించెను.

“పాడి పదక్రమ ప్రౌఢి నేర్చియుఁ దొల్లఁ జాడి పదక్రమ ప్రౌఢి నేర్చెఁ
బ్రాభాకరోన్ముఖ భావస్థుఁడయ్యును బ్రాభాకరోన్ముఖ భావ మొందె
నియతిఁ బ్రత్యాహార నిపుణుఁడయ్యును శబ్ద నియతిఁ బ్రత్యాహారనిపుణుఁడయ్యె
స్మృతిపురాణాధిపతి సంగతు తెఱంగియు బహు స్మృతిపురాణాధిపతి సంగతు తెఱంగె
నిరత సంగీతరత గళోద్ధరతఁ గనియు నిరత సంగీత రతగళోద్ధరతఁ గనియె
విమల విద్యాధికుండయ్యె విద్య తెల్లఁ జదివె సామీరి తోకైక సంగ్రహేచ్ఛు.
—ద్వి. ఆ. ప. 225.

ధూర్జటి విరచిత “కానకఁగన్న సంతానంబు” అను సీసమున కిది యనుకృతి వలె గోచరించుచున్నది.

సీతాస్వేషణ కుత్సహించు మరుత్సుతునియందు గోచరించు నుత్సాహము బలపీఠోదాహరణము.

“అన నుప్పొంగి మరుత్సుతుండు కపులారా ! దుస్తరంబైన తో
యనిధిం దాఁచెద లంకమీఁదెదఁ దృణప్రాయంబుగా జానకిం
గని వేవచ్చెదఁ గానకున్న జలధుల్ గాలింతు భూలోక మె
ల్లను దూలింతు నుడు ప్రకాండ మిలవ్రాలన్ వంతునాకాశమున్.”
—తృ. ఆ. ప. 47.

అతిశయోక్తులు అతిమానుష వీరులయందు స్వభావోక్తు లగుచుండును గదా !

ఇట్లే, సముద్రలంఘనము, రావణ సంభాషణము, ధూమ్రాక్షాది రాక్షస సంహారము, మకరిశాప విమోచనము, మైరావణు వధ, గంధమాదనుని సత్య లోకమునుండి మఱులఁ చెచ్చుట, శతముఖ సహస్రకోటిమర్దనము, అమృతముఁ

దెచ్చి భరతశత్రుఘ్నుల బ్రతికించుట, స్వీయవాల విజేవమున గరుడుని వాయు సన్నిధిని పడనేయుట, తన గానపటిమచే రాలను గరిగించి నారద, తుంబుర గర్వభంగ మొనర్చుట, అర్జున శరసేతుభంగము, భీమగర్వభంగము, మొ. లగు ఘట్టములు సమీరకుమారు నాశ్రయించిన బలయుద్ధగాన ధర్మైశ్వర్య దయా వీరాడు లాయా స్థలములంధు స్ఫురింపజేయుచు-కావ్యమును వీరరస కావ్య ముగాఁ దీర్చిదిద్దుచున్నవి.

హనుమదాశ్రిత వీరరసమే అంగిరసముగా గల కావ్యములలో కాచన విరచితమగు మైరావణచరిత్ర యను ద్విపదకావ్యము ప్రసిద్ధిచెందియున్నది. శ్రీరామ పట్టాభిషేక సమయమున రామునకు సాయఁబడిన వీరులకు సన్మానములు జరుగగా హనుమంతుని పరాక్రమమును రాముఁడు వర్ణించెను. పసిష్ఠులవారు మధ్యలో నందుకొని మైరావణుని మాయనిద్రలోనున్న రామలక్ష్మణులను వాయుసుతుఁడు రక్షించి బ్రతికించిన వీరగాథను విపులముగాఁ దెల్పును. రావణప్రేరితుఁడై మైరావణుఁడు మాయావిభీషణ వేషధారియై వాలఁపుకోటలో సుఖనిద్రులైయున్న రామలక్ష్మణుల నవహరించుట, హనుమంతుఁడు తనతప్పు తెలిసినొని పాతాళంక కేఁగి మైరావణుని వధించి రామలక్ష్మణులను విడిపించి తెచ్చుట యిందలి యితివృత్తము. ఈ కవి మొత్తము మీద రసపోషణలో నంత సిద్ధహస్తుఁడు కాకపోయినను నాయకుఁడగు హనుమంతునియందు మాత్ర మెడనెడ సందర్భోచితరసస్ఫూర్తి కలునట్లు ద్విపదలో కావ్యరచన మొనర్చినాఁడు. ఇందు యుద్ధవీర మంగి, ధర్మ భక్తైశ్వర్య వీరములు, రౌద్రము అంగములు.

౧౧. రంగరాయ చరిత్రము - దిట్టకవి నారాయణకవి :

పల్నాటి యుద్ధమువలె తెలుఁగువారు తమదిగా జెప్పుకొనుటకు వీలయిన వీరగాథ బొబ్బిలి యుద్ధము. దాని నితివృత్తముగాఁ గైకొని దిట్టకవి నారాయణకవి రంగరాయ చరిత్రమను మూఁడాశ్వాసముల కావ్యమును వీరరస ప్రధానముగ రచించినాఁడు. ఫ్రెంచివారు భారతదేశమునకు వ్యాపార నిమిత్తమై వచ్చి, దేశ రాజకీయములలోఁ గ్రమముగఁ జాల్గొని కొంతరాజ్యము సంపాదించిరి. క్రీ. శ. 1754 నాటికి ఫ్రెంచివారు తెలుఁగునాట గుండ్లకమ్మ మొదలుకొని శ్రీ జగన్నాథమువఱకు గల దేశమును పాలించుచుండిరి. డూప్లే తరువాత వచ్చిన లాలీ యనుమతి గైకొని బుస్సీదొర హైదరుజంగు సాపాబును

మంత్రిగా నీ దేశముపై సర్వాధికారము చలాయించుచుండెను. కళింగ సామంతుల యొద్ద పన్నులు వసూలు కాకపోతపుచే బుస్సీ కప్పముల నివ్వవలసినదని వారికి ఫర్మానాలను వ్రాయించి వానిని వారల కందజేయవలసినదిగా విజయనగర ప్రభువగు విజయరామరాజునకుఁ బంపెను. విజయరామరాజు బొబ్బిలి ప్రభువైన విజయరంగరాయని పరాక్రమైశ్వర్యాదులఁగాంచి యీసుఁజెంది కలహించి యున్నవాఁడు కావున వారి నణవఁ గుతంత్రము పన్ని బుస్సీరాకను వారికిఁ దెల్పక తానితర సామంతులతో గూడి పుష్పగిరి కెదురేఁగి మోదరునకు లంచమిచ్చి అతనిమైత్రిని సాధించి, రంగరాయఁడు పన్నియక ప్రతిఘటించెనని బుస్సీకి నమ్మకము కల్పింపజేసి పగనురాజుఁజెట్టి దాడి వెడలునట్లు చేసెను. బొబ్బిలిలో 1757 సం. జనవరి 24 వ తేదీ ఉదయ మారుగంటలు మొదలు రాత్రి 11 గంటలవఱకు కిరుపురికి మధ్య ఘోర యుద్ధము జరిగినది. అందులో మానధనుఁడైన రంగరాయఁ డస్తమించెను. తాండ్రపాపారాయఁడుద్దండుఁడై విజయరామరాజును నఱికివేసెను. చివఱకు రామరాయని మోసము బుస్సీ తెలిసికొని, పశ్చాత్తప్తుఁడై రంగరాయ పుత్రుఁడగు చిన వేంకటరావునకుఁ బట్టముకట్టి, కానుకలిచ్చి వెనుదిరిగి పోయెను.

విషాదాంతమైన వీరరస కావ్యమిది. కావ్యాంగిరస ప్రసక్తి కృతిభర్త నోటఁ బల్కించినాఁడు కవి. “భారత యుద్ధమట్టు లతిభాసురతం గనుపట్టుచున్నహా వీరరస ప్రధానమయి వేడుక నింపెడు రావువారి దుర్వారరణ ప్రసంగమతి రమ్యతరంబని”యు, దానిని కావ్యముగాఁ దెల్పమనియు కృతిభర్త కృతికర్త నడిగినాఁడు. ఇందు యుద్ధవీర మంగియని పై పల్కులవలన తెలుచున్నది. మోసపోయిన అభిమానులు రంగరాయాదులు. అభిమాన సంరక్షణకే ఆ యుద్ధము, ప్రాణత్యాగము ! కావున నీ కావ్యము మానవీరమునకు ప్రసిద్ధోదాహరణము.

వారదుఁడు మహేంద్రునితో అనినట్లు—

“ధరణీభాగమునం దపూర్వమగు యుద్ధంబయ్యె బీభత్స రా
ద్రరసాలంబనమై మహాద్భుత తమద్రాఘిష్ఠ దోశ్చార్య భీ
కరమై పర్వచుఁ బద్మనాయకులకున్ శత్రాళికిం దద్రణో
ర్యర మేను ల్విడనాడి.....రా శూరులు”.

—ప్ర. ఆ. ప. 88:

దీనినిఁబట్టి అంగియగు వీరమునకు బీభత్సరాద్రాద్భుతము లంగములని తెలుచున్నది.

ఇందు నాయకుఁడు రంగరాయఁడు—

“భండనభీముఁ డార్జునబంధు సముద్రుఁడు భాగ్యవై భవా

ఖండలతుల్య డర్శితకల్పమహీజము భూపలోక మా

ర్తాండుఁడు వై రిపీర భటదర్శవిచారణ బాహువిక్రమో

ద్ధండుఁడు రావు రంగవసుధావరుఁ డాతని నెన్నశక్యమే!”—ద్వి. ఆ. ప. 21.

ధీరోదాత్త నాయకలక్షణ సమన్వితుఁడైన రాయఁడు ధర్మయుద్ధవీరములందు కాంతిమంతుఁడై యొప్పురుననుట నిర్వివాదాంశము.

కోటను వీడిపొమ్మనిన పగవారిమాటలను, భీతిగొన్న స్వజనములఁ బల్కులు వినిన రంగరాయఁడు—

“వేపిఁ జేపట్టి గజరాజు విడిచినట్లు

గత్వరములైన ప్రాణముల్ గాచికొనుట

కామ్యగాంకార్కతారాగ్రహంబుగాఁగ

వెలయు సత్కిర్తి గోల్పోవు వెట్టిగలఁడె!”

—ద్వి. ఆ. ప. 190.

అని మృగేంద్రమువలె ముందుకురికి, తెలుఁగు పౌరుషము వెలార్చి, వీరమరణమును బొందిన మానవీరుఁడాతఁడు. అతని చరిత్ర ధర్మబద్ధమగు మానయుద్ధ వీరముల కాలంబనమై వీరరసము నంగిగాగల్గి యొప్పుచున్నది.¹

౧౨. బుద్ధచరితము - తిరుపతి వేంకటకవులు :

దయాసముద్రుఁ డగు సర్వార్థసిద్ధుఁడు ప్రాణికోటి వార్ధకరుజామరణాదులతో బాధనొందుచు జీవితయాత్ర దుర్భరముగ గడపుటఁగాంచి జాలించెంది, తత్తరుణోపాయమునుగూర్చి, చింతించుచునన్యస్తుఁడై, సాధకుఁడై, ధ్యానియై, బుద్ధుఁడై, ప్రబోధకుఁడై లోకకల్యాణమును సాధించిన మహామహుఁడు. అతని జీవితము జ్ఞానసాధనాత్మకోత్సాహ ప్రవృత్తికి, సిద్ధిచెంది జ్ఞానమును లోకులకు ప్రబోధించివారిని దరింపఁజేయుటలోని అనంతోత్సాహమునకు ఆలవాలమయి అతనిని జ్ఞానవీరునిగ భాసింపఁజేసినవి. వానివెనుక అతనియందు జన్మతః భాసించెడి అపార దయాగుణము దయావీరునిగను తీర్చిదిద్దుచున్నది. అందువలననే కావ్యకర్తలు :

“బుద్ధునకుఁగల యెక్కుండు భూతదయను

గూర్చి మానేర్చుగతి నిట్లు గొంతదనుక వ్రాసినారము”

—షష్ఠాం. 102

అని వినయముతో జెప్పకొనినారు.

1. “బొబ్బిలి యుద్ధ” నాటకమున నీ కథ మఱి విపులములగా విమర్శితము.

బుద్ధభగవానుని పవిత్రసందేశము ఖండఖండాంతరములకు వ్యాపించి, భరతఖండమున కొకవిధముగా నాసియాలో గురుపీఠమును సంతరించి పెట్టినది. నాటికి నేటికి శాంత్యహింసా సందేశములను భారతీయులు ప్రపంచమునకు ప్రబోధించుచునే యున్నారు. మహాత్మాగాంధీ బుద్ధుని కారుణ్యభావమును భారతీయులలో మలల పునరుద్ధరింపఁజేసినాఁడు. అతనికి సమకాలీనులైన తిరుపతి వేంకటకవులు ప్రాచీన భారతవీరుని గాథను కావ్యముగాఁ గూర్చి దేశీయులకు తమ ప్రాచీన విజ్ఞాననిధిని త్రవ్వె యిచ్చినారు. అశ్వఘోషుని బుద్ధ చరితమును మూలముగా నీ కావ్యమును దెనింగించినారు. ఇందు దయాపీఠ మంగి, జ్ఞానపీఠ మందులకు పోషకము. శృంగారశాంతాదు లంగములు.

కపిలవస్తుపురాధీశుఁడగు శుద్ధోదనుని పట్టచుహిషి దైవసంకల్పమున గాంచిన స్వప్నము బుద్ధభగవానుని యవతారమునకు నాంది నాలపించినది. స్వాప్నికఫలదర్శకులు తదర్థ వివరణము సేయుచు, కట్లు వ్రాక్రచ్చిరి :

“అ పుణ్యాత్ముఁడు సార్వభౌమ పదవిం బ్రాపించి సామంత భూ
మీపాలు ర్దనుఁ గొల్వ నెల్లరును మేల్మేలంచు క్లాఘింప నా
శాపాలేకుని భంగి యీ భువనము న్నాసించుఁ గాదేని వి

ద్యాపూర్ణుండయి సర్వలోకులకు నిత్యానంద మిచ్చున్ గృవన్.” —ప్ర. 70.

అం దెట్టివాఁడైనను సిద్ధార్థుఁడు ప్రసిద్ధుఁడే యగును. మహారాజు, ప్రజలు సమ్రాట్టు కావలెనని ఆశించిరి; దేవతలు, తపస్యు లాతఁడు జ్ఞాని కావలెనని వాంఛించిరి. మహాయోగియగు అసితుఁడు బుద్ధుని జన్మము విని కపిలవస్తు పురమునకు వచ్చి జాలుని దర్శించి—

“బుద్ధుఁడవై జగముల కవిరుద్ధంబగు జ్ఞానమిచ్చి ప్రోచుచును నసం
బద్ధపు మతములఁ ద్రుంచుచు నిర్దచరిత! నెగడఁ బట్టితీవు మహాత్మా!”

—ప్ర. 108.

అని అతని జన్మహేతువును నిరూపించి తెల్పినాఁడు.

సిద్ధార్థునకు పుట్టుకతోడనే సూక్ష్మమైన బుద్ధి, నిశితపరిశీలనా పాటవము, లోకాద్యవేక్షణము, దయామయత్వము నైజముగా నుదయించినవి; సర్వ విద్యా విశారదుఁడయి సర్వజీవదయామయుఁడై చరించినాఁడు. మహారాజు నకు గారాబుబిడ్డఁ డగుటచే కష్టమనునది లేకమైన నెఱుంగఁడు.

“శోకము బాధయుఁ గన్నీరారకలి యను శబ్దములన యతఁ డెఱుంగుం; ద
ద్వాక్రతులత యించుకేనియు నా కరుణాకరున కెఱుక యనఁదగ దొకటన్.”

—ప్ర. 144.

సిద్ధార్థుఁ డొకనాఁడు మిత్రులగు దేవదత్తాదులతో హిమవత్పర్వత పాదమున విహరించుచుండెను. ఆకసమున నంచలబారులు రమ్యముగా ధవళతోరణములవలె నొప్పారుచు నెగురుచుండెను. దేవదత్తుఁ డొక యంచను బాణమునఁ గొట్టెను. అది విలవిలఁ దన్నికొనుచు సిద్ధార్థునిముందు పడెను. దానిని గాంచినతోడనే అతని హృదయములో వాసనాయుతముగా నున్న దయ మేల్కొంచినది.

“గిలగిలఁ గొట్టికొనఁగ నయ్యలఘుం డిది యేల యిట్టు లార్తింగను? నమ్ములికిం బుచ్చితిఁగాదే కలిగెనె వేఱెద్దియేనిఁ గారణమనుచున్”

“తన కాయమునం దయ్యలుఁగును గ్రుచ్చియుఁ బుచ్చియును బుగుల్తును నార్తిన్ దనలో నెఱింగి యనుభవమునకుం దెచ్చుకొని మిగుల మొనసిన కరుణన్.”

—ప్ర. 151, 152.

అరటి పూరేకులవంటి ఆ యంచ రెక్కలను నేర్పుతో నిమురుచు, వనోషధులఁ బూసి దానిబాధను కొంత యుపశమింపఁజేసెను. తాకిక విషయములఁగాంచినతోడనే తాదాత్మ్యవస్త్ర నొంది ద్రవీభూతుఁడగు సిద్ధార్థుఁ డనమాన దయామయుఁడు, రసార్ద్ర హృదయుఁడు, ఉత్తమసంస్కారి.

దేవదత్తుఁడు కర్కశుఁడై పక్కి నడిగినాఁడు; తనదని వాదించినాఁడు. దానికి సిద్ధార్థుఁడు “మృగయావినోదంబునం బాణహతంబగు ప్రాణియే దేనియుఁ బ్రాణియున్నంత దనుక నాహతకునిది కా” దను న్యాయముచే నాతని వాదమును ఖండించుచు :

“దై వవిహితమైన దయకల్మి నాకు నీయంచ బ్రతుకఁజేయు సంతపాటి యవసరంబుగల్గె, నక్షారణమున నా యదియె యిద్ది యెరుల దగుట యెట్లు?”

అని దయావీరమును బ్రకటించెను. న్యాయాధి నేతయు నట్టి ధర్మమే నిర్ణయించి ప్రవించించినాఁడు. ఇది సిద్ధార్థుని జీవితములో లోతైన అనుభవమును దెచ్చి పెట్టి జీవకారుణ్యము నందలి గంభీరమును అతనియందు సంతరించిపెట్టినది.

తండ్రి వంపున పట్టణదర్శనార్థ మేగిన సిద్ధార్థునకు ప్రకృతిలోని హింసాత్మక ప్రవృత్తి గోచరించినది. అది యతనిలోని అహింసాతత్వమును ప్రబోధించి పటిష్ఠమొనర్చినది. అతనికి విభావములయిన దృశ్యములు :

“అతీతికాయలు గాయ నవని దున్నుచుఁ గష్టపడుచుండు కాసరద్వయము నొకటఁ జెన్నుగా దున్నిన చేలలో విత్తుల వైచుచుండెడు కాఁపువాండ్ర నొకట

ఫలపుష్పవితతులఁ దులఁదూఁగి నేలకు నంటుచున్నట్టి వృక్షాః నొకట
వాని ఫలంబుల భక్షించి సుఖయించు కీరాదిక పతత్రివార మొకటఁ
బట్టి చీమల మ్రింగెడి బల్లిని, మఱి దాని మ్రింగెడు పాము, నద్దాని మ్రింగు
వై నతేయుని, జిన్నచేపలను మ్రింగు పెద్దచేపలఁ దిను పక్షిబృంద మొకట
వానిఁబట్టి భక్షించెడి శ్వేనములను
నొకట వేటొక్కయెడ మనుష్యులను దిను న
ఘోరులను.....”

—ప్ర. 195, 196.

జూచుటచే నాతనికి లోకమంతయు హింసాప్రవృత్తి ప్రధానమనియే స్ఫురించి
నది. దయాహృదయమున నిర్వేదము జనించినది. అది జ్ఞానమార్గము నావిష్క
రించినది. వెంటనే తీవ్ర విచారముద్రను వహించి ప్రక్కనున్న నేరెడుచెట్టు
క్రింద కూర్చుండి ధ్యాననిశ్చలుఁ డయ్యెను. ధ్యానవిఘ్నము నాపాదంప
యత్నించు మిత్రులఁ గాంచి అంబరవాణి :

“ఈతఁడు పరసంరక్షణకై తా జన్మంబు నెత్తి నట్టిఁడు సుగుణా

స్వీతుఁడు మహానుభావుఁడు చేతమ్మునఁ గరుణఁ దక్కుఁ జేర్పఁ డితరమున్.”

—ప్ర. 200.

అని అతనియందు సంపూర్ణదశ నొందిన దయాభావమును నిరూపించి చెప్పినది.
అది యతనికి పై మెట్టున కధికారము సంతరించినది. హృదయము తత్త్వజ్ఞా
నార్జన కుస్ముఖమైనది. కన్యాబహుమానప్రదానోత్సవమునకుఁ బ్రబోధించు
పురోహితసుతునితో—

“పరిణయ మొల్లక నే నస్థిరమగు సంసార మనెడు తెరువునఁ బడ కాం

తరమగు తత్త్వజ్ఞానాం తరమునఁ జరియింతు,” నని పల్కినాఁడు. —ద్వి. 24.

సిద్ధార్థుఁడు ప్రకృతి విద్యార్థి. అతఁడు జీవితములోఁ బొందిన అనుభూతు
లన్నింటిని నొక్క జ్ఞానమునుదప్ప-ప్రకృతినుండియే గ్రహించినాఁడు. జీవితము
నా తొన్నత్యమునకు పరహితార్థమునకు నెట్లు త్యాగము చేయవలెనో స్వయ
ముగా జ్ఞానవంతుడై నిశ్చయించుకొని అట్లే నడచి చూపి లోకమున కాదర్శ
వంతుడై నాఁడు.

అతని బ్రతుకుబాటను వెలుఁగుబాటకుఁ ద్రిప్పిన నిశితానుభూతులు
మఱియు మూఁడు కలవు. అవి యాతఁడు కపిలవస్తు నగరమున నొంటిగా
రథారూఁధుఁడై వెడలుచుఁ గాంచిన వృద్ధరోగశవ దర్శనములు. అని యతని
హృదయమును వికలపఱిచి విరక్తి పథమును బట్టించినవి. దానికేదోడు ఘరునాఁ

డాతఁడు పేటకు వెడలి యొక కొండగుహలో నొక సన్యాసినిఁ గాంచి అతని వలన—

“అవని మోక్షేచ్ఛ గల వా రఖిల బంధు పుత్ర మిత్ర కళత్రంబు పూరితమగు సంసరణ వార్ధిఁ బడకయే చనఁగవలయు సుగ్రకాంతారములవంక కూరు విడిచి”

అని ప్రబోధము వడయుటచే జ్ఞానేచ్ఛాగ్నికి సన్యాసమారుతము తోడై న స్త్రైనది. సతీవిలాసవిషయాసక్తము లగు తన యింద్రియముల నిగ్రహించి వెనుకకు మరలించినాఁడు. అంతరముగా దై వప్రబోధము రింగున చెవులలో మ్రోగినది. యశోధరకు వచ్చిన కల అతని మార్గమును స్థిరీకరించినది. కాలమాసన్నమైనది. మోహపాశంబులఁ ద్రెంచి, భార్యను వదలి చెన్నునికిఁ దన యాశయముఁ దెల్పి, కంటకమునెక్కి నిష్కంటకముగా తపోవనముఁ జేరినాఁడు. రాజగృహనగర ప్రాంతములో సన్యాసివేషమున సత్యజిజ్ఞాసలో మునిగి భైత్యుకవృత్తితో సన్యాసివేషమున జీవించినాఁడు. అతని నిష్ఠనుగాంచి జనులు సర్వసిద్ధుఁడని భావించిరి. కాని తానొక సాధకుఁడని వినయములోఁ బ్రతివారితోడను తెల్పెడి వాఁడు సిద్ధార్థుఁడు. పుత్రుఁలొక్కార్తయగు నొక తల్లికి దుఃఖావృతమగు లోక తత్త్వమును నిదర్శనాత్మకముగా నిరూపించి చెప్పి—

“మరణంబు సర్వ సామాన్యంబు దుఃఖంబు గాంచని వారు లోకమున లేరు నిజ మిదియనుమాట నీయంత నీకు గోచరముగా నీయుక్తి సలిపినాఁడ నీదృశ దారుణ భేదమ్ములకుఁ గత మెద్దియో తెలియఁగ నెంచి వేను దిరుగుచున్నాఁడఁ దెలియుటకై ప్రాణమైనను విడుచు సాహసము కలదు.”

—చతు. 28.

అని తన జ్ఞానసాధనౌత్సక్యమును బ్రదర్శించినాఁడు. జ్ఞానదీక్షను బూని సాధకునిగా ప్రాణత్యాగమున కైన సుతస్సహించు సిద్ధార్థుఁడు జ్ఞానదయాపీరుఁడు.

యజ్ఞవశువులు సవనములలో హననము చేయఁబడుట మొదటిసారి చూచిన అతని యెడంద యేరై పోయినది. బింబిసారనృపతి చేయు యజ్ఞమును గాంచిన గౌతముడు ఋత్విజాలతో—

“ప్రాణహననంబు గడు సులభంబుగాని ప్రాణ మిచ్చుట మనకు సాధ్యంబుకాదు. ప్రాణరక్షణకై పాటుపడనివారు, ప్రాణిపైఁ బ్రేమలేని వారలును గలరె.”

“జీవముల యాత్ర సంపూర్తి చేయకుండఁ జంపువారికిఁ జాపంబు సంభవించు జీవహింస యొనర్చెడి చేతసేయు వారలకుఁ జాపముక్తి చేకూరదెప్పుడు.”

—చతు. 51, 52.

అని ప్రబోధించి జంతుసంహారము మాన్పించి అహింసను స్థాపించెను. బంబి

సారునికి తన జ్ఞానవిపాసను గూర్చి తెల్పినాడు సిద్ధార్థుడు. అతనితో నరాడుఁ డను మునిం జేరి మోక్షమార్గముఁ దెలిసికొనినాడు. ఆత్మ సాక్షాత్కారసాధ నోత్సాహముతో ప్రయాగ క్షేత్రమునకు నడచి వెళ్ళినాడు. నిత్యోపవాసా దులతో దేహముఁ గృశింపఁ జేసినాడు ; జ్ఞానసాధనలోఁ దీవ్ర తపస్సునకుఁ గడఁగినాడు. శుష్కదేహము జ్ఞానసాధన పటువుకాలేదు. ఈ సత్యమాతఁడు వారాంగనా వాక్యము వలన గ్రహించినాడు.

“బిగువుగ సారించితివేఁ దెగుఁదంతులు, వదలు చేసి తేనిన్ సరిగాఁ దగదు శ్రుతిగానసమముగఁ దగుగతి సారింపు మీ చితారు లితాంగీ.”

—చతు. 114.

అనునవి ఆమె పల్కులు. అవి సిద్ధార్థుని చెవులఁబడినవి. జ్ఞానవాసనలు కల్గిన అతని హృదయము నీరసములైన అప్పులుకులనుండి మహత్తర గంభీరార్థమును సారవంతముగా నూహింపఁ గల్గినది.

“నీచుల నుండియుం దగిన నీతులు కొన్ని గ్రహింప వచ్చుఁ దం త్రిచయముల్ బిగించి తెగఁ దీసినచో శ్రుతివోవు భంగిఁ గా ర్భావచరణంబు దేహమున కబ్బినవేశలఁ దత్త్వచింతయుం దోచునె ? యే నెఱుంగ కిటు తోరముగా మెయిఁ జిక్కఁజేసితిన్ ”

—చతు. 117.

అని వితర్కించి సుజాత దైవదత్తముగాఁ దనకిచ్చిన క్షీరాదులను గ్రహించి తనువును జ్ఞానసాధన పటువుగా నొనర్చుకొనెను. సుజాత యిచ్చిన క్షీరసారము నుండి అతఁడు నేర్చుకొనిన పాఠమిది :

“క్రమముగా నైక జంతు సారంబు కతన నీ పదార్థంబు రుచ్యమై యెసఁగినట్లు నైక జన్మంబు లెత్తి యనంతరంబఁజీవుఁడును ముక్తియను ఘన స్థితికి వచ్చు.”

—చతు. 119.

నని. అతని కంటఁ గానఁబడిన ప్రతి లౌకిక సన్నివేశము జ్ఞాన ప్రవృత్తికి విభావ ములై లోని సంస్కారములను బలీయ మొనర్చినవి; అతని భావోత్కర్షస్థితి జ్ఞానోదయాధికారమందుకొని పండి నిలిచినది.

బుద్ధగయలో బోధివృక్షమునీడ సిద్ధార్థుఁడు బుద్ధుఁడైనాడు. తాను పొందిన జ్ఞానానుభూతిని బింబినారాది ప్రముఖుల కమృతోపన్యాసములతోఁ బ్రబోధించినాడు. శిష్యు లసంఖ్యాకులైరి. చివఱకు తన భార్యులు కూడ శిష్యరికము స్వీకరించినారు. అతఁడమరజీవియు, జ్ఞానవీరజ్యోతియు నయి భరత

ఖండమును వెలుగులనింపి విషయ దుఃఖతుల కఖండానంద మార్గమును జూపించినాడు!

తిరువతి వేంకటకవుల యడుగు జాడలలో బుద్ధ చరిత్రను తీర్చిదిద్దిన నారిలో జంధ్యాలపాపయ్యశాస్త్రిగారు శ్రేష్టులు. వారి కరుణాశ్రీ బుద్ధదేవుని కరుణామయ స్వరూపమున కెత్తిన కీర్తిపతాక! బుద్ధ జీవితములోని ఘట్టముల గైకొని జిత్రించిన కావ్యములలో 'సౌందర నందము' సుందరతరము! ఇంతియ గాక దొరసానయ్యగారి గౌతమబుద్ధ చరిత్ర-చిలకమర్తివారి సిద్ధార్థ చరిత్ర, పానుగంటివారి బుద్ధబోధసుధ-సన్నిధానమువారి జాతక కథా గుచ్ఛము— దుగ్గిరాల బలరామకృష్ణయ్యగారి బుద్ధ పురాణము మొ నవి ఈ శాఖకు చెందినవి.

నవ్యులలో వీరరసమహాకావ్యములను నిర్మించి ప్రసిద్ధులయినవారిలో శ్రీయుతులు డి. రాజశేఖర శతావధాని, గడియారం వేంకటశేషశాస్త్రి గారలు ముఖ్యులు. ఆంగ్లేయ భాషాసాహిత్యములతో బరిచయము గల్గిన భారతీయుని యందు స్వాతంత్ర్యము, వ్యక్తిగౌరవము, భాషాభిమానము, దేశగౌరవము మొదలగు నుదాత్త గుణములు ప్రబోధితములై ప్రబలరూపముఁ దాల్చి, స్వాతంత్ర్య సమరమునకు దారితీసినవి. కవులీ సమయమున స్వరాజ్య సాధనోత్సాహముతో తమజాతిని మెలుకొల్పుచు ప్రాచీన చరిత్రమును నూతన దృక్పథముతో నవ్వయించుచు తమవారిని స్వాతంత్ర్య వీరులుగా తయారు చేసిరి. చరిత్రకారులచే క్రీ.శ. 1857 నాటి జాతీయ విప్లవము సిపాయి పితూరిగా వర్ణితమై యుండ దానిని స్వాతంత్ర్య పోరాటముగా - నిజస్వరూపము బోధ పడునట్లు - ప్రబోధించిరి. ఈ యుగమునందే మహాకావ్య రచనము సాగించిన వైయరువురు కవులు - హైందవజాతి స్వాతంత్ర్యమునకై కృషిచేసి ధర్మరక్షణార్థము స్వతంత్ర రాజ్యమును స్థాపించి హిందువుల నేకోస్మృతిముగ విజయ పథమున నడిపింప యత్నించిన రాణాప్రతాపసింహ, శివాజీల జీవితగాథల నితివృత్తముగా గైకొనినారు. ఈ కావ్యములకు స్వాతంత్ర్య మత ధర్మరక్షణోత్సాహమే ప్రాణము. అది యానాఁడు కవులందును, ప్రజలందును వ్యాపించి యుండుటచే నట్టి తత్త్వమే కల్గిన నాయకుల చరిత్రములు సర్వజన మనోరంజనములై వరలినవి.

ఒకనాఁడు హైందవ ధర్మారణ్యమున త్రోవలు మూతలు వడునంతగా ముండ్లపొదలు ముసురుకొని మొలచినవి. బాటసారుల రాకపోక లతి బాధావహములై అసలు ప్రయాణములే మానునంతవఱకు వచ్చినది. కొందఱు

పొదలను పీరదండములతో చేతికందినంతవఱకు విరుగగొట్టి యత్నించిరి కాని పెచ్చు పెరిగిపోయెడి వాని పోకడల నెదురొడ్డఁజాలక పోయిరి. అట్టి సంకట సమయమున నా యరణ్యమునఁ గొన్ని శమీవృక్షములు అగ్నిగర్భములై మొలిచినవి. జాటసారుల కడగండ్లు వాని హృదయము లందలి అగ్నిని ప్రేరేచగా తమలో తాము దగ్ధమైనను ధర్మారణ్య మార్గగతములైన ముండ్ల పొదలను సమూలముగా దగ్ధమొనర్చి చక్కని రాచజాట కవకాశముఁ గల్పించినవి. ఇట్టిది యుగయుగాలుగా వచ్చుచున్న ప్రాండవభూమియందు తఱచుగా జరిగెడి జాతివృత్తమే. అందు శమీవృక్షసన్నిభులు, త్యాగమూర్తులు, ధర్మ రక్షకులు నయిన మహావీరులే ప్రతాపసింహ, అమరసింహ, శివాజీ ప్రభృతులు. వారు ధీరోదాత్తులు.

నవ్వుని కావ్యాస్వాదన దృక్పథమును శ్రీ గడియారము వేంకటేశ్వ శాస్త్రిగారు తమ కావ్యప్రస్తావనలో చమత్కారముగా వ్యాఖ్యానించినారు.

“ఈ - నవయుగమందు గ్రంథరచనన్ బలుదారులు దోచుఁగై తలోఁ జవి, యనుభూతి, లక్ష్యమును వైలి తమంతయు కట్టులేదగున్,”

“ఇంతయుఁ దేర్చికొన్న నిత్యవృత్తము తేలదు పూర్వగాథ సా యంతన పద్మమై పలితమైనది; కల్పితగాథ బూటకం బంతరసారమై, విలువకందనిదైనది ఖండగీతి భా వాంతర లక్ష్యమై జగమునంట దుదాసిత నాయకోన్నతిన్.”

ఇవి ఇట్లుండఁగా దేశచరిత్రను మాత్రము తరుగని యుత్సాహముతో పఠించెడి వారు ప్రజలు. ఆ కాలపు పరిస్థితులు నభిరుచులు నట్టివి. అందువలననే ఈ కవులు చరిత్రప్రసిద్ధికెక్కిన వీరులనే నాయకులుగా నిబంధించి, కావ్యములను రచించిరి.

౧౩. రాణాప్రతాపసింహ చరిత్ర - శ్రీ డి. రాజశేఖర శతావధానిగారు:

“భారతము పూర్వకాలము కథనే చెప్పును. అందులోనున్న ధర్మము మాత్రమే మనజాతిది. ఆ విషయము ద్వాపరయుగము నాటిది. మన పరిస్థితు లతో సంబంధము లేనిది. ప్రతాపసింహ చరిత్ర మన ధర్మమునే గాక మన పరిస్థితులను గూడ చెప్పును. అగ్గురు చక్రవర్తితో పాతికయెండ్లు హోరాహోరి పోరి - స్వదేశమునందలి - కొండలలో గుట్టలలో నివసించి, తిండిలేక గడ్డి రొట్టెలు తిని దైవ వశమున మఱల స్యాతంత్ర్యము సంపాదించిన మహాపురుషుఁడు రాణాప్రతాపుఁడు! ఆయనకన్న ధర్మరాజాదు లేమియు నెక్కువవారు

కారు. వస్తురమ్యతకుఁగాని, కథారచనకుఁగాని, ఇందలి భిన్న పాత్రల భిన్నతా విశిష్టతకుఁగాని భారతమున కీ గ్రంథము తీసిపోదు”

“ఈ గ్రంథము అస్వతంత్ర జాతి కొక స్మృతిగ్రంథము వంటిది. రాణా ప్రతాపుని భద్రాకరణ ప్రతిష్ఠ — చదివినచో పారతంత్ర్య జాతికి ఇది స్మృతి గ్రంథమన్నమాట కర్థము తెలియును. రాణాప్రతాపునకును మహాత్మునకును గల సామ్యము — భారతజాతికి గల యస్వతంత్రత; మహాత్మునిది కత్తిలేని సాత్త్వికపు పోరు. ప్రతాపునిది కత్తిగల సాత్త్వికపు పోరు. ప్రతాపసింహుఁడు అక్కరును జయింపవలెనని యుద్ధము చేయలేదు. పౌరుషక్రితో గెలువలేనని యాయనకు తెలియును. కాని వట్టి ధర్మముకోసము యుద్ధముచేసెను. భారత జాతీయ ధర్మము పరులకు లొంగిపోదు—చచ్చిపోదు. అని రుజువు చేయుటకే యుద్ధము చేసెను.”

“కాన విజయంబు ముఖ్యంబు గాదు మనకు !

ధర్మ నిర్వహణంబు కర్తవ్య మిపుడు !”

“ఇది ప్రతాపుని యూహ. నేటి సత్యాగ్రహమునకు ఆనాటి ప్రతాపుని యుద్ధ ధర్మమునకును భేదమేలేదు.”

“ప్రతాపుఁడు గాంధీవంటివాఁడు, ఏనుక్రీస్తువంటివాఁడు, చివట కిట్లనెను: ‘నా రాజ్య మరణ్యము. మేము సన్న్యాసులము. మీ యగ్గురునకు మమ్ము గెలువవలెనని పట్టుదల యేమి ? అప్రతిహతముగా నక్క రొక్కఁడే ఊతిని దేవుఁడు సృష్టించెయ లేదు. స్రజ లతనిచే జంపఁబడుటకుఁ బుట్టలేదు. రాజ కన్యక లతని భోగపరత కుద్దేశింపఁబడలేదు. అతని రాజ్యతృప్తి ముందు సర్వ జగత్తు పారతంత్ర్యమున మునుఁగులెల్ల పాడిగా దనుచు నక్క రెంత యెఱిగిన జగమున కంతమేలు !”

“చివటకు తనబిడ్డ మోలుగడ్డితో చేసిన రొట్టెలను తినుచుండ నడవిపిల్లి వచ్చి దానిని గీరి రొట్టె నెత్తుకొనిపోయెను. ప్రతాపుఁడు చక్రవర్తి నాటునెలలు గడువడిగెను. ఉత్తరమిచ్చి భిల్లుని పంపెను. ఆ యుత్తరము చూచి యక్కరు పొందిన సంతోషమునకు మితిలేదు. అక్కరు సభలో వృధ్వీసింహుఁడు ఆ యుత్తరము ప్రతాపసింహుఁడు వ్రాయలేదనెను. వారును వీరును వివాదపడిరి. ఆ యుత్తరము తెచ్చిన భిల్లునితో వృధ్వీసింహుఁడు భార్యయు నిట్లనిరి.

“చెప్పుము చిత్తమిచ్చి యిదె శ్రీ నృపలోక జగద్గురుండు మా యప్ప ప్రతాపదేవుని ముఖాంబురుహంబున జంద్రబింబమం

దొప్పెడి వెన్నెలట్లలరు నుత్తమమౌ దరహాసరేఖ తా
నెప్పటియట్ల పాయక రహించుచునున్నదె భిల్ల శేఖరా !”

“శ్రీ...ప్రతాపదేవు” — ఇందు రసధ్వని వేయిమూర్తుల రూపుగట్టుచున్నది. హృదయమునుండి వచ్చిన భాషయనఁగా నిది. వట్టియక్షరములుగా మాటలుగా గనిపించును గాని ప్రతాపుఁడుగా మూర్తిగట్టిన పృథ్వీసింహుని స్వాతంత్ర్యాభిలాష యంతయు ధర్మవీరరసమంతయు ఆ మాటలలో నున్నది. ఇట్టి రచన మహాకవులే చేయఁగలరు.” ఈ వాక్యములు కవిసమ్రాట్ విశ్వనాథసత్యనారాయణగారివి. రాణాప్రతాప చరిత్ర పీఠికనుండి కృతజ్ఞతతో గైకొంటిని.

రాణాప్రతాపుఁ డపూర్వ స్వాతంత్ర్యవీరుఁడు. అతని చరిత్రమున నంగి స్వాతంత్ర్యవీరము. నాయకుని చరిత్రము నారంభింపక పూర్వము వీరరసోదంచితగాథలను పూర్వరంగముగా సంతరించినాఁడు కవి; ఈభాగమునఁ బ్రధానముగా చరిత్రను చెప్పుచున్నను వీరరసఘట్టములందు మాత్రము సమయోచితముగా రసమును పోషించి రచించి యున్నాఁడు. అందులో—పృథ్వీరాజు సంయుక్తను రాక్షస వివాహ విధిని గొంపోవుచు శత్రువులఁ జెండాడిన విధమునందును, వద్దినిఁ జూడవచ్చి మోసగించిన అల్లాయుద్దీనుతో రసపుత్తులు తెగించిచేసిన ఘోరయుద్ధమునందును, జేబరు సంగ్రామసింహులమధ్యఁ గల్గిన రణము వర్ణించుటయందును, హుమయూను తాను కోల్పోయిన రాజ్యమును తిరిగి సంపాదించుకొనుట యందును రణధర్మవీరము లుదాత్తములుగాఁ బోషింపఁబడినవి. అక్కరు దిగ్విజయము వీరరసావలంబము. పుత్తయుద్ధములో జయమల్లుని ప్రతాపము శత్రుదుర్నిరీక్ష్యమై అకృరంతవానికి :

“అకట నాభాగ్యమున సూర్యు డస్తమించి
యాగె రణ, మీతనికి గంట వ్యవధియున్న
సేన సర్వసంహారంబు చేసి యుండు.”

—ప్ర. అ. ప. 238.

ననెడి భయముకల్పించినది. ఇట్టి ప్రతాపచరిత్రము లన్నియు రాణాప్రతాపుని చరిత్రకు పూర్వరంగములు. ఉద్దీపన విభావములు.

రాణాప్రతాపుఁడు మేవాడు దుర్గాధిపతియగు ఉదయసింహుని పుత్త్రీరత్నము. తండ్రిచే నియుక్తుఁడు కాకపోయినను సర్వసామంత మంత్రిమండలి అభ్యర్థనముపై గద్దెనెక్కిన యశోవీరుఁడు.

ప్రజాహృదయముఁ జూరగొనిన ప్రతాపుని గాంచి తమ్ముఁడగు సాగరుఁడోర్వఁజాలక పగపట్టిన పామువలె నిండుసభలో విషముఁ గ్రక్కినాఁడు. అన్న

రాజ్యమునకు వచ్చుట తండ్రిగారి యభిమతమునకు విరుద్ధమని వాదించినాడు. ధర్మైకాయ త్త చిత్తుడగు ప్రతాపుడు—

“అతిపూజ్యుఁ డుదయ సింహాఖ్య నరోత్తంసు కొడుకులలోఁ బెద్దకొడుక నాట !
 మారట తండ్రి సన్మాన్యుఁడీ కృష్ణభూజాని యానతి మీఱరాని దగుట !
 సామంత మండలేశముఖు లేకగ్రీవ ముగను సింహాసనంబునకుఁ గోరఁ
 బ్రస్తుతస్థితిని నీపాలన లేకున్నఁ జెడుదు మంచని పౌరు లడలుచుండ
 ఎన్నికష్టసుఖంబుల నెంచి యెంచి విముఖమై యున్న మనసును వెనుకఁదిప్పి
 యన్న ! నేఁబట్ట భద్రుఁడ నైతిఁ గాని కోరి భారంబుఁ దలను గైకొనఁగలేదు.”

—ప్ర. అ. ప. 353

అని సౌమ్యముగా చిత్తరంజకముగాఁ దెల్పెను. అతని తమ్ముడు ఉదయ సింహుని పల్కులలో “మూర్ఖులలో ప్రథముఁడు, ‘వానికి నాల్క వేడి’, యేనా డయినన్ రణమున్ గొని తెచ్చిపెట్టు—‘కొఱవి.’ కావుననే హితుల పల్కులు తలకెక్కలేదు. క్రూరుఁడగు నాతని దేశబహిష్కృతు నొనర్చి రాజు శిక్షించెను. అది యతనిలోని పగను లెస్సగా రెచ్చగొట్టినది. ప్రకటముగా రాజుపై జిచ్చు మిసి అకృరుతోఁ జేయికలిపి, మేవాడు కదలింప యత్నించినాడు సాగర సింహుఁడు. అసలే భరతభూమియందు నాల్గుచెఱగుల నల్లుకొనుచున్న తురుష్క దండయాత్రా దవాగ్ని కీ సాగరసింహుఁడు ప్రభంజనుఁడై తోడునిలిచినాడు.

ప్రతాపుఁ డొక విషయమున చాల దురదృష్టవంతుఁడు. మనసిచ్చి ప్రేమించిన ఇద్దఱుతమ్ము లాతనికిఁ దీరని ద్రోహముఁజేసి కృతఘ్నులై నారు. సాగరసింహుఁడు వెడలిపోయిన తరువాత అతని వియోగముచే గాయపడిన హృదయమును తేర్చుకొనుటకై కృష్ణసింహుని కుమారుఁడగు సూక్తసింహుని తనయొద్దకుఁ జేర్చికొని ఏకోదరునివలె ప్రేమించినాడు. ప్రాణముకన్న ఎక్కువగా నాతనిఁ జూచుకొనినాడు. కాని అతఁ డల్పుఁడు, చండకోపి, అన్యత వాది, కృతఘ్నుఁడు. వేటలో నొక పందికొఱ కొక పచ్చియబద్ధమాడి అన్నతో పంతమునకు దిగెను. ప్రతాపుఁడు—

“పనికిమాలిన పందికై యన్యతమాడె దిలయుఁ గ్రుంగెనె! యంభోధు లింకిచనెనె
 వెలఁగలుగు వస్తువేమైన వెనుకఁబడెనె ! కోటి యన్యతములేని బిల్కుటకుగాని.”

—ద్వి. ఆ. ప. 381.

అని మెల్లగా తమ్ముని మందలించినాడు. మాట పట్టింపులు పెరిగినవి. రోస ములు పొచ్చినవి. సూక్తుఁడు గర్వాంధుఁడై మత్సరముతో సాగరునివలెనే

అన్నను తూలనాడి యుద్ధమునకుఁ గాలుదువ్వెను. సాలుంబ్రాకృష్ణుఁడు “ధర్మమును బూదిఁ గల్పుచున్నావని పొచ్చరించినను అగక అన్నపైఁ గత్తి యెత్తి నాఁడు. అన్నదమ్ముల పోరును గాంచలేక, హరిభట్టు వారిని నివారించుట కన్య మార్గముతోచక ఆత్మహత్య నొనర్చుకొని ప్రాణములఁ ద్యజించెను. అతని పవిత్ర రుధిరధారలు వేడెక్కిన అన్నదమ్ములను రణవిముఖులఁ జేసినవి. ప్రతాపుఁడు గురువియోగమునకుఁ బరితపించినాఁడు. దానికి కారకుఁడగు తమ్ముని నిందించినాఁడు:

“గురు రుధిరంబు చాటఁగను గూడదు ; కావున నేను నేడు సం
గరమును మానుటన్ బ్రతుక గల్గితి ! పీవీక నాదురాజ్యమున్
ద్వరగఁ ద్యజించి యిష్టమగు తావునకుఁ జను మాలసించినన్
శిరము నిమేషమాత్ర ధరణిన్ బడు.”

—ద్వి. ఆ. ప. ౪౪.

ననుచు గద్దించి, తరిమినాఁడు. సూక్తుఁడు సాగరు నడుగుజాడలలో నడచి పోయినాఁడు. ఇట్లు జ్ఞాతులవైరము అతని కష్టసహిష్టుతను పరీక్షించి వన్నెఁ బెట్టినది. తమను పదనుపెట్టినది. పేమను, అనురాగమును బంధువులపైనుండి దేశముపైకిఁ ద్రిప్పఁగల్గినది.

ప్రతాపుఁడు రాజ్యమునకు వచ్చునాటికి అక్కరు దిగ్విజయ యాత్రలు కొన్నిచేసి, భారతదేశ మంతటను ఏకచ్ఛత్రాధిపత్యము క్రిందికిఁ దీసికొనిరాఁ బ్రయత్నించుచుండెను. అతని ప్రతాపమునకు జడిసి, అంతఃకలహములతో గుమిలిపోవుచు—

“సేతుశీతనగాంతర సీమఁగలుగు మనుజుపతులెల్ల మతిచెడి కనులుతిరిగి
విడని పేరాస నక్కరు విజయరథము కాడిమోసిరి స్వాతంత్ర్యఘనత మఱచి.”

రాజపుత్రులే యెందఱో అక్కరుతో సంబంధములు కలిపికొని అతని మన్ననలకుఁ బాత్రులై యుండిరి. ఇట్టి పడుపుకూటి వృత్తి ప్రతాపునికి సహింపరాని దయ్యెను. మేవాడును స్వాతంత్ర్యలక్ష్మికి గర్భాలయముచేయ తలపెట్టి సామంతుల సభ యేర్పాటు కావించినాఁడు. నిజముగా నా కార్యము సముద్ర మాపోసనఁ బట్టునట్టిదే. అయినను మేవాడు రాజభవనములో రసపుత్రసంహము లరిభయంకరముగ స్వాతంత్ర్యగర్జనలు దిగంతముల మారుమ్రోగించినవి.

అందు ప్రధానుఁడు ప్రతాపుఁడు శ్రావణమేఘమువలె నురిమినాఁడు.

“తాద్ర గోళమును ముంచు గాఢాంధ తమనంబుఁ
గరదివ్వెతో నార్పఁ గడఁగునట్లు

అత్యగాధము సాగరానంత జలముల
 కేతమ్ము వేయ నూహించునట్లు
 వసుధ బొగ్గుగఁ గాల్చు బ్రళయాగ్నిహోత్రంబు
 గన్నీటిచే నార్పనున్న యట్లు
 తయకాలమున రేగు సప్తమారుతధాటిఁ
 జేటి రెక్కల నావఁ దివురునట్లు
 లని జగము నన్నుఁ బరిహాస మాడుగాక
 యెక్కటిని నిల్చి బలమెల్ల నెదురువెట్టి
 విధికి మాటొడ్డి స్వాతంత్ర్య విజయలక్ష్మి
 యడుగులకు నిత్తు ముత్యాల హారతులను.

ఎట్టి బ్రహ్మ యత్నంబును నేనిఁజేసి యుదయపుర లక్ష్మికి గిరిట ముంతుఁదలను
 గాక దైవోపహతుఁడనై కడిమిచెడి నరకతతింగూర్చు రతనాల రావిరేక !

—ద్వి. ఆ. ప. 118, 119.

సాలుంబ్రాకృష్ణవిభుఁ డాతనిని మెచ్చుకొని అండ నిలిచినాఁడు :

“ఇవియున్ వీరరసాబ్ధి వీచికలుగానీ మాటలుంగావు; హైం
 దవ మండెందును సత్యధర్మములు సంస్థాపింప మేవాడ భా
 గ్య విశేషంబునఁ బుట్టువుంగనిన సాక్షాద్విశ్వనాథుండ వో
 దువు; మర్త్యుండవుగావు నిన్ గొలుచు తెంతో మాకు శ్రేయంబగున్.”

—ద్వి. ఆ. ప. 122.

భానుసింహుఁడుప్రాణములను స్వాతంత్ర్యమున కర్పింతుననినాఁడు.

“కంఠమునఁ బ్రాణవాయువుల్ గలుగు డాక !
 ముందునకె గాని వెనుకవైపునకు జూడ !
 మరుల కరవాలములు పూలనరము లట్లు
 కంఠములు కౌగిలించిన కాలమందు.”

మనస్సింహుఁడు స్వాతంత్ర్యలక్ష్మి నందుకొనుటకు తాను సోపాన
 మయ్యెద ననినాఁడు.

“దమ్య శతకోటివైన మద్భటులు నేను దనువులను వాల్చి నీవు స్వాతంత్ర్యలక్ష్మి
 కలవరచు రత్న దేవాలయమ్ముఁ జేర పరచఁగలమయ్య కనక సోపానపంక్తి.”

ద్వి. ఆ. ప. 138.

ఇట్లే శ్యామసింహుఁడు, తేజసింహుఁడు, వృద్ధుఁడగు రామచంద్ర దేవుఁడు
 మొ. లగు వీరులు ఆత్మార్పణకు సిద్ధమైరి. ‘వీరరసవార్ధియో’ యనఁదగు

భిల్లనాయకుఁడు భీమచందు బెబ్బలివలె కర్మవీరుఁడై ముందుకు దుమికినాఁడు.

“పారతంత్ర్య మదల్చి స్వాతంత్ర్యమును నిల్పు బవరమ్ము వచ్చె సంవత్సరాది
పండువు వోలె నీ భారతఁ ప్రజ కెల్ల సమభాగమైన యుత్సాహవేళ
యందఱ మొక మొగంబై నిల్చి యరుల గెల్చితిమేని స్వాతంత్ర్యసిద్ధి యొదవు
సనిలోనఁ బడిన కల్పాంతంబువఱకు శాశ్వత నాకలోకవాసంబు కల్గు
రెంట నేదిగల్గిన గృతకృత్యులగుదు మింతకన్నను చిరపుణ్య మేది కలదు
మీనమేషంబులకుఁ బ్రొద్దు మించకుండ నిపుడె ప్రస్థానభేరి మ్రోయింపవయ్య !
—ద్వి. ఆ. ప. 170.

అనంతోత్సాహ సమన్విత లండ నిలువ అమలస్వాతంత్ర్య రథమును
ముందుకు నడిపినవాఁడు ప్రతాపుఁడు. ఇది విశృంఖల ప్రధానావేశయుద్ధము
గాదు. సత్యధర్మాచరణము, సుహితక్షేశానుభూతులు ప్రధానమగు ప్రశఙ్గ !
ఈశ్వర భక్త్యాది నియమసహిత మిద్ది (ద్వి. ఆ. 180-186). మేవాడనువదలి
హోరావళి షర్వతవాసము దానికి ప్రథమ సోపానము. ఇది యొక విచిత్రమైన
సత్కాగ్రహము.

అక్కరనకు మేవాడ స్వాతంత్ర్యోద్యమము హృదయశల్కమైనది.
ఇద్దఱు స్వతంత్రు లొక్క రాజ్యమున నుండజాలరని తలంచి సామాదులచే
మేవాడను కబళింప యత్నించెను. మానసింహుని రాయబారము విఫలమైనవి.
దానికి హేతువులు—

“స్వాతంత్ర్య లక్ష్మి విశాల నేవలకు జీవితమును నేఁ దీసి పెట్టినాఁడ;
బ్రహ్మాండమంత విపత్తు వచ్చిన నోర్తు నించుక యేని చింతింపఁబోను;
మఱి నెందుగాని నిర్మాణమునకు ముందు విధ్వంసనము ముఖ్యవిధిగనుండుఁ
బరతంత్ర గతినొందు వైభవంబునకన్న స్వాతంత్ర్యమున వచ్చు చావుమేలు
మాశిశోదియా వంశ సంభవులు బ్రతికి స్వేచ్ఛమై నుండవలె; లేనియెడలఱచ్చి
స్వర్గముననైన నుండఁగా వలయుఁగాని మధ్య వేటొందుమార్గంబు మాకులేదు”
—ద్వి. ఆ. ప. 289.

అను ప్రతాపుని స్వాతంత్ర్య దీక్ష,

“విమతుల ఖడ్గము హృదయాబ్జముఁ జొచ్చును గాక యచటి స్వాతంత్ర్యపుబ్బి
జముఁ జంపుట మాత్ర మసాధ్యము; నెఱవేరదు జగంబు తలక్రిందైనన్.”
—ద్వి. ఆ. 296.

అనెడి ప్రతాపసింహుని సమాధానము.

అక్కరుకు కన్ను లెఱువారినవి. మేవాడపై “ధిల్లి పురి జనకూన్యమై
లేవఁ దనరు”నంత వైస్యమును పంపెను. కున్వార్ మానసింహుఁడు, సలీము,

తోరమల్లు, సూక్తుఁడు, సాగరుఁడు మొ॥గాగల యోధులెల్లరు లక్షలాదిబలము లతో కదలివచ్చిరి హాళీఘాట్ కనునుయొద్ద యుద్ధము ఘోరముగా జరిగినది. వ్రతాపాది స్వాతంత్ర్యవీరులు ప్రాణములు తెగించి, యవనులను డీకొని పోరిరి. ఆ యుద్ధఘట్టములలో తేజసింహుఁడు, భానుసింహుఁడు, రామచంద్రదేవుఁడు, భిల్లనాయకుఁడు, అమరసింహుఁడు, సలుంబ్రాకృష్ణుఁడు మొదలగువారి యుద్ధ పరాక్రములు అప్రతిమూనములు. కవిగారి వ్యుత్పత్తి ఈ ఘట్టములం దమో ఘము ! ఉదా॥ ఒక ఉపమాలంకారము :

“సునిశాతస్థిర వీర విక్రమయుతుల్ చోండావతుల్ వారి ప్ర
క్కన రాతోడులు బాహుళక్తి యలరంగా నా ‘సహారా’ యెడా
రిని నిప్పుల్ దిను కోడిపుంజులటు లుద్యృత్తిన్ శతఘ్న చయం
బును వ్రయ్యల్ పడ మోదసాగిరి గదాఘారి వ్రఘాతంబులన్.”

—తృ. ఆ. ప. 188

వ్రతాపసింహుని యుద్ధము వీరరసము కాయుపుపట్టు. ఉదా :

“పొదియై తాంకెడు రాజపుత్రుల బలంబుల్ పుష్కలావర్త నీ
రదముల్ గాగఁ బ్రతాపభూవరుఁడు వర్జమృందుగాఁగన్ బ్రభా
న్నద వర్మంబులు చంచలాతతిగ చుంబఞ్ఞద్గతివాశనుల్
గుదులై రాల్ప దురుష్క నైన్యములు నుగ్గున్ నూచమై సోలినన్.”

—తృ. ఆ. ప. 120

కాలమెదురై వికటింప రణరంగమువీడుమని కృష్ణసింహాదులు వ్రతాపునిఁ బురికొల్పినప్పు డాతఁడు :

“అనఁ దండ్రి ! ననునమ్మి కొల్వఁగల సేనాధీశ్వరుల్ వ్రాలి కూ
లిన నీచికఁటఁద్రోసి నేనెటుల హాళీఘాటు వీడంగ నే
ర్తును మేవాడభట శౌర్యలక్ష్మి రణమందున్ దుమ్ముపాలయ్యెనే
నని గావించెద శత్రులం దునిమెదన్ బ్రాణంబు లర్పించెదన్.”

—తృతీ. ఆ. ప. 828.

అని త్యాగ ధర్మవీరములఁ బ్రదర్శించినాఁడు.

సూక్తసింహుఁడు పశ్చాత్తప్తుడై మఱల అన్నను కలిసెను. రెండవ సంవత్సరము యుద్ధము సాగించి యవనుల నెదిరించినాఁడు వ్రతాపుఁడు. కుంభల్ మియరు యుద్ధమునఁ బ్రతాపుఁడు, చంద్రభట్టారకుఁడు, భీమసింహుఁడు చూపించిన వ్రతాపములు కీర్తనీయములైనను మానసింహాదుల కెదురునిల్వఁ జాలక పోయినవి. చివఱకు వ్రతాపుఁడు రణరంగము వీడి శైలగుహలఁ దలఁ

దాచుకొనినాడు. చేయునదిలేక ఆటునెలలు గడువిమ్మని భిల్లనాథునితో నొక లేఖ నక్కరు కంపినాడు. భిన్నుడై యిల్లు సేరినాడు. రణవిముఖుడయిన భర్తనుగాంచి వీరసాధ్వీపాశేష్యరి :

“గతి చెడి యఖిల భారత లక్ష్మి యవనులపాలయి కడగండ్లఁ బడుచు నుండ
కన్న సంతానంబు కన్నమిన్నఁగ నెంచు ప్రజదాపులేక చేడ్చుడుచునుండ
కల్యాణనిలయ దుర్గము తెన్నియో కూలి పడి బీడువడి కాడువడుచునుండ
మ్రోందవాచార మార్యస్త్రీల పావిత్ర్య మడుగంటి మంటిపాలగుచునుండ
భారతీయ స్వతంత్రత పట్టుదపి వీఁగి నానాటి కుఱ్ఱాత లూగుచుండ
తన కుటుంబముపై నాన ననిఁ దొలంగ నోపునే వీరరాణాప్రతాప మూర్తి ”

“అధిప ! యొక శంకయుండు మిమ్మడిగి తెలియ
వలయునని యుంటి యక్కఱ కలిగె నేఁడు
పరమ కృపతోడ నానతీవలయు భార్య
యెక్కుడగునో భారతదేశ మెక్కు డగునో ?”

“మనకుఁ గల్గిన విడ్డలందున గడపటి
నిసువు గళమానఁ గొన యూపిరెసఁగి యుండ
దైవసముండ వీ విడిన స్వాతంత్ర్య సమర
మజహరాదు తెదిర్చిన నాగరాదు.” —చతుర్థ. ఆ. ప. 159, 160, 165.

“పాశేష్యరి మాటలు వినునప్పుడు పాశేష్యరి ప్రతాపులలో నెవరు వీర
రసమును నెక్కుడుగాఁ బంచుకొనినారా యని ప్రతి సహృదయునకు శంకఁగల్గక
మానదు ఆమె సకల విధముల భర్తకుఁ దీసిపోవునది గాదు. సాక్షాన్మహిషాసుర
మర్దని. ప్రత్యక్ష రణదుర్గ. ‘భార్య యెక్కుడా ? భారతదేశ మెక్కుడా ? అని
యిడిగినధీరహృదయ. ఈ వాక్యములో బ్రహ్మాండమంత అర్థమిమిడియున్నది.”¹

“ఘనదుర్గంబులు వాహినీపతులు భాగ్యశ్రేణులన్ బట్టి యె
ఘ్ను దేశోన్నతి నెన్నరాదు గుణసంపూర్ణత్వమున్ నిగ్రహం
బును ధర్మాచరణంబు సత్యము యశంబున్ త్యాగమున్ గల్గు న
య్యనఘస్వాంతుల సంఖ్యఁబట్టి యెపుడా యాన్నత్య మేపారెడున్.”

—రాజశేఖరశతావధాని.

౧౪. అమరసింహ చరిత్ర - శ్రీ డి. రాజశేఖర శతావధానిగారు :

శ్రీ. డి. రాజశేఖర శతావధాని ద్వితీయ వీరరస కావ్యము ‘అమర
సింహ చరిత్రము.’ కవికి వస్తుతః వీరరస కావ్య రచనమునందున్న ప్రతిభా

1. శ్రీ. జె. టి. కృష్ణశాస్త్రిగారు, అభిప్రాయము. రాజా. ప్ర. సిం. చరిత్రము.

సామర్థ్యములను గమనించియే పెక్కు బిరుదులతో ప్రముఖులు సంభావించినట్టి కావ్యావతారిక చెప్పుచున్నది. అట్టివానిలో “చారిత్రక కవితాచార్య, వీరరస రత్నాకర, వీరగాథా విధాత, రసవత్కవిశ్రేష్ఠ, వీరకవితా మహావీర, అపర తిక్కన, అపరటాడ్డు, మహాకవి రవి, కావ్య కళానిధి మొ నవి కవికున్న వీరరస కావ్య రచనాభినివేశమును వేసోళ్ళు బొగుడుచున్నవి. వీరికన్న ముందే అమర సింహ చరిత్రము శ్రీయుతులు బాలకవి వేంకటసుబ్బారెడ్డి, శ్రీధర తిరుపతి శాస్త్రి కవులచే విరచితమై యుండెను. ఈ ముగ్గురిలో ప్రశస్తి శతావధాని గారికే అధికముగాఁ గలదు. వీరి కావ్యములకు మూలము కర్నూల్ జేమ్సు టాడ్డుదొర సేకరించిన ‘రాజపుత్ర సంస్థాన చరితములు’. వానినిఁ జదివి రసాను భూతిని బొందిన కవివతంసుఁడు కావుననే ఈ కావ్యమున తదనుభూతిని నొడియవట్టఁ గలిగినాఁడు.

“రాజపుత్రస్థాన రవివంశ నరపాలకుల మాట మది ననుకొనినయంత
సేహేతువోకాని దేహం బెఱుఁగకుండ రసవదుద్రేక భారమ్ముదోచు!
భావముల్ శరపరంపరగాఁగఁ దోచి యా నంద బాష్పములు దొంతరలు గట్టు.”
—అవతారిక. 44.

నట ఈ కవిరాజునకు. అట్టిభావ తాదాత్మ్యమే పరితకు గల్గునట్లు కావ్యమును సంతరించి శతావధాని కృతకృత్యుడై నాఁడు.

కావ్య రసాశ్రయుడైన నాయకుఁ డుదాత్తుడైనచో కావ్యమింపు వహించునుగదా! అమర సింహుఁడు పుంభావమొందిన స్వాతంత్ర్యసుగు రాణా ప్రతాపుని పుత్రరత్నము. తండ్రి యడుగు జాడలలో నడచిన ధీరుఁడు.

ఇతని చరిత్రము నందొక విశేషము ఇది: మూర్ధాబిషిక్తుడైన రాజు విషయలోలుడై రాజకార్యములు నిర్వహింపక ధర్మచ్యుతుఁ డగుచుండ హితుల ప్రబోధమాతని కన్ను దెరిచి సన్మార్గానువర్తునిగా నొనరించుట ఇతని జీవితమునఁ గానఁబడుచున్నది. దీనినిఁబట్టి ఉత్తముఁడయ్యు నుత్తమ గుణములఁ గోల్పోయిన నాయకునియందు లుప్తమయిన ఉత్తమత్వము సాధింపఁబడినట్టి గాథ యిదియని తాత్పర్యమగుచున్నది. ఉత్తమత్వ సాధనోత్సాహము వీరమని “వీరరస వివేకము”న నిరూపించియుంటిని. దానికిది చక్కని యుదాహరణము. ప్రతాపుఁడు పర్ణశాలలో వ్యాఘ్రచర్రాసనమున నుండి సమస్త రాజ్య చక్రము నవక్రముగ నడపించిన ధీరుఁడు. సామంత మిత్ర శత్రుగణముల కందఱి కతఁడు అపరశివావతారమూర్తి! అమరసింహుని రాజ్యకాలారంభము

నాటికి భారతదేశ మక్కరు పాలనముక్రింద కొన్ని సంవత్సరము లఖండశాంతి ననుభవించుచుండెను. ప్రతాపుని కాలమున 25 యేండ్లు దండయాత్ర సాగించిన మేవాడు వీరులు విశ్రాంతిఁ గనుచుండిరి. రాజగు నమరసింహుఁడు రమ్య హర్యావ్యంతరములందు రమణి విలాస పిపాసామత్తుఁడై యుండెను. ప్రభు దర్శనార్థము సామంతులు మొగము వాయ వేచి వినుగుఁజెంది చెవులూచి కొనుచు నిస్సృహతో నిండ్ల కరుగుచుండిరి. తొమ్మిదేండ్లు గడిచినవి. రాజ దర్శనము లేదు నవమ పట్టాభిషేక మహోత్సవమునాఁడు సామంతులు సభా భవమున రాజదర్శనమునకై మంకు పట్టుపట్టి కూర్చుండిరి. సింహరావు సూచ నపై సలుంబ్రాధీశునిచే రాజునకీ వృత్తాంత మెఱుకపరచిరి. కాని రాజు వారి కోర్కె నిరాకరించుటయే గాక నోటికి వచ్చినట్లు తిట్టి అతనిని వెనుకకుఁ బంపి వేసెను. సభ విషణ్ణమైనది.

సలుంబ్రాకృష్ణప్రభువు మేవాడుయోధులలో వృద్ధుఁడు; ప్రతాపరాణా కుడిభుజమై వర్తించినవాఁడు; అమరసింహునిఁ గడ్డియపై కూర్చుండఁబెట్టి రక్షించుచున్నవాఁడు. అతఁ డా పరిస్థితి విషమించినదని గుర్తించినాఁడు. కామము ధర్మమును శాసించుట నోర్పుకొనలేక బెబ్బలివలె గర్జించుచు, హుటాహుటి రాజాంతఃపురమునకు నడచినాఁడు. ప్రతాపుని కై మోడ్చుల నందుకొనిన వీరరసమూర్తియగు కృష్ణప్రభునిసైతము అమరసింహుఁడు— కామము కన్నుల కెగదట్టియుండుటచే— తృణీకరించినాఁడు. పాపముపండి 'ద్రోహి' యని పిడుగువంటి నిందను విసరినాఁడు. కృష్ణుఁడు కటకటపడి సామ ముట్టిపడ ధర్మాధర్మముల నిరూపించి, ద్రోహి రాజునియే నిరూపించి పరుషమార్గ మవలంబించి—

“చేతము లాగనేర్పు జిగిచిన్నెలపన్నెల గోవుతోడి సం

గాతము పేర్చి రానివెనుకన్ దిరుగాడుచు అంకె వేయఁ నా

బోతుని గాంచి వ్రై బడఁగ బోయెడు సుగ్రమ్మగేంద్ర మట్లు భూ

నేతను కృష్ణసింహపతి నిల్చుచు గంఠము నూనిపట్టుచున్.”

—సంబోధము. ప. 72.

‘అర్థచంద్రప్రయోగ మొనర్చుచు’, ‘దండనాథుఁడు దుర్బలుఁడౌ దోషిని పట్టి తెచ్చు కరణి’ సభాభవనమునకుఁ ద్రోసికొనుచు వచ్చినాఁడు. అందరు విన :

“రాజులకు ప్రజాప్రేమ శ్రీరామరక్ష! ప్రజల విశ్వాసమందని రాజు రాజె?

ప్రజల నేవించెడి యధికారంబె కాని ప్రజలపై రాజున కధికారంబు సున్న.

—సంబోధము. 87

అని ప్రకటించి, తన కార్యమును సమర్థించుకొని, రాజధర్మమును నిర్వహించు, విధానముఁదెల్పి, అమరసింహుని బ్రబోధించినాఁడు.

అమరసింహునికి దిమ్మతిరిగి దారినఁబడినది. పరితాపజ్యోతి యెడఁదలోఁ గ్రమ్మిన చిమ్మచీఁటులఁ జిమ్మివై చినది. సలుంబాకృష్ణుని పాదములంటి యతని హృదయము కరుగునట్లు దుఃఖించినాఁడు. విషయవాంఛా కాలుష్యమును కడిగికొనినాఁడు. పులుకడిగిన రత్నమై వరలినాఁడు.

ఈ కావ్యమున ప్రతినాయకుఁడు ఢిల్లీచక్రవర్తి యగు అక్బరుపాదుషా కుమారుఁడగు జహంగీరు (సలీము). ఇతడు తానుబట్టిన కుండేలుకు మూఁడే కాళ్లనువాఁడు. అకృ రిరువదియైదు సంవత్సరములు పోరి విజయమును సాధింపజాలని మేవాడును సాధింపవలెనని యితని కోరిక ! దేశకాలానుగుణ ముగ నది సమర్థనీయము కాదని వంగదేశాధిపతియగు మానసింగ్వాదుల అభిప్రాయము. శాంతి కామియగు మానసింగు దేశము నశాంతికి గుఱిచేయ వలదని పెక్కుసారులు ప్రబోధించినాఁడు. ఇంకను—

“బాలక ! ప్రతాప పతియొక్క భంగివాఁడు

తనయుఁ డటుగాదు సుంతసోకినను ఘోర

నక్రరాజంబు వలె నిన్ను నక్కబఁట్టి

పొగరు నెడ లోతు నీళ్ళలో ముంపఁగలఁడు !”

—సంప్రార్థన. ప. 93.

అని ఆరాజ మత్తేభమును బెదరించినాఁడు. “అరయుము రాజ్యవృద్ధిని ప్రజా భ్యుదయంబును శాంతి సౌఖ్యముల్ వఱలఁగఁ జేయుమీ ! ప్రజల భక్తియే రాజుల కూత కట్ట ! ఎవ్వ రదియుఁ గోలుపోయెదరొ వారికె రాజ్యము సున్న” అని ప్రజాపాలకుల స్వరూపమును నిరూపించి చెప్పినాఁడు. సాయశక్తుల పోరు మాన్ప యత్నించినాఁడు. కాని దుర్యోధనునివలె దురభిమానియై తన చక్రవర్తి త్యాహంకారముతో

“మానసింహుఁడు రాకున్న మాత్రమిపుడు

నేను మేవాడ రణయాత్ర మానుకొనను.”

అని యుద్ధము నాసించి బలమును నడపినాఁడు.

యువరాజు లిరువురు మత్తకిశోరములు. ఇందులో నమర సింహుఁడు యుభయాయత్త సిద్ధుఁడు. షాజహాను పరాయత్త సిద్ధుఁడు. రాణా కామా ధీనుఁడైనను కృష్ణప్రభు ప్రబోధముతో ప్రబుద్ధుఁడయిన సంస్కారి. జహంగీరు

హితుల మాటలు పెడచెవులఁ బెట్టి స్వీయకామ సాధనై కచిత్తుఁడయిన అహంకారి. రాణా మొదట ధర్మభ్రష్టుఁడై ఉత్తమేతర ప్రవృత్తియయి యున్నను పరితాపముచే సన్మార్గుఁడై ధర్మప్రవృత్తుఁడై స్వాతంత్ర్య సాధన కొఱకు పూనుకొనెను గావున ఆతని యుత్సాహము వీరనాహ్వార్హుఁడుగుచున్నది.

యవనేంద్రుని రాజ్యకాంక్షతోఁ బదు నెనిమిది సంవత్సరములు యవనులకు, మేవాడు వీరులకు సంతత యుద్ధములు కొనసాగినవి.

“మేవాడ నిలుచు నేనియు మావాడ నశింపవలయు మఱియెందు మనం గా వెరవు గలుగఁ దొక్కటి పోవనెవలె..... ”

ననెడి యతని మొండిపట్టే రక్తపాతమునకు దారితీసినది. రాణావై పొక్కుక్క వీరుఁడు స్వాతంత్ర్యము కొఱకు ఆత్మార్పణము చేయు త్యాగవీరమూర్తి. దేవదూడా సింహుఁడు, భీమసింహుఁడు, చతుర్భానుఁడు, బలుఁడు, విక్రమ సింహుఁడు, దివాకరుఁడు, యోధ సింహుఁడు, కేసరి సింహుఁడు, సలుంత్రాభ్రాతలు, మనోహర సింగు, చోండావదన్వయులు, సురరాజమల్లుఁడు, అశ్వ కర్ణుఁడు, సాంద్రిభూపతి, హరికేశవుఁడు, నారాయణుఁడు మొ. వీరు లందఱు రాణా కండ నిలచిన రసపుత్రయోధులు; వీరందఱి ప్రతాపము లింధనములుగ స్వాతంత్ర్యాగ్ని ప్రకాశవంతముగ మేవాడులో ప్రజ్వలింపినది. రాణా వీరందఱిలో నగ్రగామి. మహోదధివలె ముంచుకొని వచ్చు యవనసైన్యమును గాంచి—

“ఈదేశ మీకొండ లిసూర్యుఁ డీతరు లివాయు వీ యెండ యిన్ని మావి, పరులసొత్తున కాసపడి వచ్చితిమికదా సిగ్గులేక యటంచుఁ జింతపడక నోరున్నదని వచ్చి కాటులాడుచునుండు పరులసొమ్మున కాశపడఁగఁబోము మాసొత్తు పరులకు వీసమైన నొసంగ మింక వాదంబున కేది తావు మాటలను జెంప నిదియు నమయముగాదు! రోసమున్నను రణమున నేనరేగి గెలుచుకొనిపొండు మమ్మిట గెలువకున్నఁ జేసితిమితప్పని సలాముచేసిపొండు.”

—సంబంధము. ప. 81.

అని యెదురొడ్డు మేవాడు దేశాధిపతి ఆజూదు హిందు ఘోష నడిపెడి సుఖాసుచంద్రబోసువలె, ‘క్విట్ ఇండియా’ అని యరచు గాంధీమహాత్ముని యాధ్యాత్మిక స్వాతంత్ర్య శక్తివలె శోభించుచున్నాడు.

యవనసైన్య సాగరగర్భమునఁ దూకి మందరమువలె కలఁచివై చినాఁడు

అమరసింహుఁడు. మృత్యుజాభాను, షేకలీభాను, దిలేరుభాను, అతనిచుట్టు నొక్కుమ్మడి పొట్టేళ్ళ గుంపువలె మూగుకొనిరి; మొగమెదుట పోరలేక వెనుకగా వచ్చి రాణా గుట్టుపు వెనుకకాళ్ళు బంధించినారు. అమరసింహుఁడు భూమిపై దుమికినాఁడు; సమయముగాంచి పాకులీభాను కృపాణముఁ బట్టి పీకివైచెను. మృత్యుజాభాను సూర్యధ్వజమును గుంజుకొనెను. షేకలీ మొలఁగల చిక్కటారిఁ దొలఁగదీసెను. భాన్ అజీం సర్దారు, భాన్ దిలేర్థాను ప్రభు మాళిపై వ్రాలి పట్టుకొని బంధించిరి. రాజు శత్రుల చేజిక్కినని కలవర మేర్పడినది. మేవాడు సైన్యము చీకాకుపడినది. ప్రభుభక్తి మూర్తికట్టిన వీరులు—బలుఁడు మొ. లగు సేనానులు ఉద్వృతియై శత్రువుల నోడించిఁ రాజును విడిపించిరి. అందు ప్రతివాఁడును “శిరమట్టై కోసి నీ చరణములందు నుంతు నిది సత్యము! నీ చరణంబు సాక్షిగన్” అని శపథము చేసినవాఁడు కావున రాజు నిశ్చింతఁడై విజయముఁ గాంచఁగల్గినాఁడు.

అచలసింహ దేవీసింహులకు మధ్యవచ్చిన కలతను మాపి సామరస్యమును సాధించిన అమరసింహుని అసమాన శాంతమూర్తి వారి యెదుట రూపుగట్టిన తత్త్వమూర్తిగా గోచరించినది. దేవసింగు—

“అసమ సుఖదుఃఖములు విరాగానురాగ
ములు గెలిచిన ద్వంద్వాతీతమూర్తి వగుదు!
వట్టి నినుగొల్వఁ బరమభాగ్యంబు గాదె
మాకు నీ పారసేవ బ్రహ్మత్వ మిచ్చు.”

—సంతాగము. ప. 1

అచలసింహుఁడు—

“జ్ఞాన నిశ్రేణి దాఁటు ప్రాజ్ఞమణి వీవు!
తొట్టతొలి తాపసుండు మందులము మేము
దినకరునకును జెనుగ్రుడ్డి దివ్యియలకు
నెగడు భేదమున్నది దేవ! నీకు మాకు!

—సంతాగము. ప. 5

దేహబలముతోపాటు నట్టి ఆధ్యాత్మికబలమును సాధించిన సాత్త్వికవీరుఁ డగుటచే తనే స్వాతంత్ర్య వీరుఁడై ధర్మరథము నడువనేర్చినాఁడు అమరసింహుఁడు.

ప్రతాపునితో వైరముసాధించి యవనులచే చిత్తూరు దుర్గమును పొందిన సాగరసింహుఁడు అడుగడుగునకుఁ బూర్వరాణాల చారిత్రము, చరిత్రము చర్చణమగుచుండగా తానుచేసిన దేశద్రోహమును, గురుద్రోహమును తలఁచి

కుమిలి అర్ధరాత్రమున అమరసింహుని శిరమున చిత్తూరు సింహాసనాధికార కిరీటమునుండి ఢిల్లీకేగి అమరసింహుని మహత్త్వముఁ జాటినాఁడు.

యవనప్రభువునకు మేవాడు స్వాతంత్ర్యలక్ష్మిని పెకలింప శక్యము. కాలేదు. రెండుతరము లక్లే గడచినవి. ప్రతినాయకుఁడు నిండుకొలుపుతో :

“సకల ప్రపంచాతిశయ శౌర్యఁ డకృరీశ్వరుఁ డిర్వదై దేండ్లు సకలబలము
తెదురొడ్డి పోరి జయింపలేని యసాధ్య కార్యమేనును వివేకంబు లేక
తలవై చుకొని యిట్లు తనుకు లాడుచునుంటి భద్రగజంబు మోవంగలేని
బరువున కెగఁబడి బడుగు నక్క శిరంబు పై వై చుకొనినట్టి భంగియయ్యె !
శౌర్యనష్టంబు నుభట నష్టంబు కీర్తి నష్టము ధననష్టము, శాంతినష్ట, మిట్లు
లష్టనష్ట కష్టములకే నగ్గమైతి ! ద్రుటి మనశ్శాంతి లేదు ! తీరుబడి లేదు !

—సంభావన. ప. 98.

అని వాపోవుట నాయక ప్రతాపాతిశయియే యగుచున్నది. సత్యము వివేకించి తెలిసికొనియు, దానియందు మనస్తైర్యమును నిలువలేని బలహీనుఁ డా జహంగీరు ఇంద్రియోల్బాణమునకు గురియై ఆత్మధర్మమును మఱల మఱల విస్మరించినాఁడు; దేశము నశాంతిపాలఁబడవేసినాఁడు. ఆత్మశాంతిలేని రాజు ప్రజలకు మృత్యువు వంటివాఁడు

“నాలుకనుగోసి దూఁకి పై నఁబడునట్టి భీకర విషోగ్రకాల దర్శికరమటు
హృదయమందు మేవాడపై రేఁగునీర్వ్య విడక నమఁ గాల్చి పీలిచి పిప్పినేయు.”

—సంభావన. ప. 98.

“మేవాడ జయించిన నే జీవింతును లేనియెడల జీవింపను ! నే

జీవింపఁగఁ గోరిన నా మేవాడను, గెలువవలయు.....” —సంభావన. ప. 100

నని సేనానులఁ బురికొల్పి ఈర్ష్యాదులగు సంతశ్శత్రువులకు వారి పశుబలమును బలివేసినాఁడు. సర్వము తెలిసియు కామమోహితుఁడు, ఈర్ష్యాదగ్ధుఁడు నయినవాఁడు యవనరాజు.

అమరసింహుని రాష్ట్రము కడుచిన్నది. అప్పటికే అతనికాళిమునఁ బదునేను యుద్ధములుచేసి అకుంతిత విజయములు సాధించినది. ఒక్కొక్క యుద్ధమున జెక్కురు స్వాతంత్ర్యపీరులు భారతభూమిపై నాత్మబలిదాన మొనర్చియుండిరి. జనసంఖ్య క్రమముగా సన్నగిల్లుచుండెను. అమరసింహుని హృదయమున నాస్థితి నిర్వేదమును గల్గించినది. స్వాతంత్ర్యపీరమున స్ఫురించిన ఈనిర్వేదము శాంతము సంగముగా సంతరించుచున్నది.

దేహబలము తగ్గినకొలది ఆత్మబలము మేవాడు వీరులలో పెల్లివిరిసినది. స్వాతంత్ర్యవాంఛ వారిని ముందుకు నడపించినది. దేశభక్తి వారికి సత్త్వము నిచ్చినది. దేశమాత వారికన్నులలో నిల్చినది. వారుప్పొంగి,

“ఇది మనదేశమాత ! సహింపగరాని విపద్విశీర్ణమై
కుదికిలఁబడ్డ టియమ నెగుల్ దొలఁగించుచుగొంత కోల్కొనం
గ దెరువు చూపు టిప్పు మనకర్జము కావున నాదు బోధమున్
హృదయములందు నిల్పుచు తదీప్సితమున్ నెరవేర్పఁగాఁ దగున్.”

“విడువక వచ్చి పై నబడు వీరతురుష్క చమూత్కరంబు దం
దదుల శరీరమంతయును నజ్జగనై ధృతిగోలుపోయి డి
ల్పడి కడకమ్మఁ గోనలను బ్రాణము నిల్పిన దేశమాతకా
నిడుమ దొలంపకున్న మనమిందు జనించి ఫలంబు గల్గునే?”

“తల్లి పదసేవ సేయుచు తనువు విడుచు దాని కన్నను శ్రేయము ధరణిఁ గలదె,”
—సంధ్య. ప. 17, 18, 22.

అని దేశభక్తి కాలంబనులై స్వాతంత్ర్యసమరమును ప్రాణమునకుఁ దెగించి సాగించినారు.

అమరసింహుని కుమారుఁడు కర్ణుఁడు, అపర బాలచంద్రుఁడు.

“జనకునకు తద్రిపులకైన సమరములందె గించి సగపాలు కష్టంబుఁ బంచుకొనని
తనయువలనను ఫలమేమి తత్ప్రభవమువలన భూదేవితలకొక్క బరువుగాక!”
—సంధ్య. ప. 30.

తండ్రిని శిఖరమునందుంచి తానే రణరంగమున కుటికినాఁ డా యువవీరశిఖా మణి. దైవవశమున ఖూరుము, కర్ణుఁడు స్వీయ శౌర్యప్రకటనముతో పర స్పరము పరిచయులై నారు. సంకుల ఘోరరణమధ్యమున స్నేహముప్పొంగ శాంతిని కాఁపించుచు కౌఁగిలించికొనినారు. వారిరువురు శాంతివీరులు. కాని పరిస్థితులు వారిని రణరంగమునఁ ద్రోసినవి.

“శాశ్వత కృపాంబురాశి సర్వేశ్వరుండు కనుఁ దెఱచెనేని నిరువురమును బవిత్ర
హృదయ మిత్రులమై చరించెదముగాక!”
—సంధ్య. ప. 38.

అని పవిత్రశపథము చేసికొనినారు. ఢిల్లీపురీశ్వరుల పుత్తుఁడు సంఘభితసాగర మధ్యమున జన్మించిన అమృతకిరణుఁడు. ప్రళయములలో శాంతిమార్గము నాశించిన సత్త్వమూర్తి.

దైవ దుర్విపాకముచే నమరసింహుని బరాజయము వరించినది. అట్టి యెడ నాతఁడు పరితపించినది పరాజయమునకు గాదు, పారతంత్ర్యమునకు.

“భటులు వోయిన నెట్లా భరియింపఁగావచ్చు, నైన్యముల్ నమసిన నైవవచ్చు, ఘనచమూపతులు వోయిన నోర్వఁగావచ్చు, ధనమువోయినదాకుకొనఁగవచ్చు, గ్రామముల్ పోయిన గలఁగకుండఁగవచ్చు, గోటలువోవఁ గోల్కొనఁగవచ్చు, నంగముల్ తెగిన దైర్యము వహింపఁగవచ్చు, గృహములువోవ నైరింపవచ్చు, భావనాత్మ స్వతంత్రత పోవునేని జన్మమెత్తిన ఫలమేమి శార్వమకట !

కాల్పనే వశువులును మృగములకన్న హిసమై జీవితముఁ దీర్చుటేమిఘనము !”

—సంధ్య. ప. 105.

అని ప్రతాపుని యావేదన !

దేహబలమున మేవాడ పీరులు మొక్కవోయినను, తాకిక విజయము యవనులు సాధించినను, ఆధ్యాత్మిక విజయము అమరసింహునిదే యని యొప్పు కొను ఖూరుములో వివేకవిజ్ఞానము వెల్లివిరిసినది. అతఁడుపంపినవార్త యిది :

“దేవ ! జయంబు లేదని మదిం దురపిల్లకు మర్త్య దృష్టికిన్
మీ విటతాట మిప్పుడొక మేరను న్యూనముగాఁగఁ దోచినన్

దైవతదృష్టిలో జయము తథ్యము మీయదె మీ యుదాత్తతే

జో విభవంబు దేవతలు చూచి భజించిరి కోటిభంగులన్.”—సంధ్య. ప. 123.

అమరసింహగాథ—సామ్రాజ్య విస్తీర్ణ పిపాసకును స్వాతంత్ర్య దీక్షకును జరిగిన సంఘర్షణము, ఐశ్వర్యమునకు త్యాగమునకు నేర్పడిన పోరు, దేశమును విలాసినిగా భావించిన విషయలోలురకు, దేశమును మాతగా భజించిన భక్తులకు జరిగిన యుద్ధము, ఇంద్రియోల్పణమునకు శమదమములకు ఏర్పడిన కలఁత, పారతంత్ర్యము నండగాఁ గొనిన సామ్రాజ్యవాదమునకు, స్వాతంత్ర్యమును ప్రాణముగా భావించిన స్వామిభక్తులకును ఏర్పడిన సంగ్రామము, విజయము వైరిమార్గమునకే యైనను అదే జయముగా తెక్కఁబెట్టలేదు వివేకి. నాయకున కవజయము నొప్పుకొనరు మన లాక్షణికులు. అట్లు చిత్రించినదో లాక్షణిక విరుద్ధము. మరి చరిత్ర లక్షణశాస్త్రము ననుసరించి జరుగలేదు. కాని యున్న దున్నట్లు చిత్రించుటలోఁ గూడ యీ యాచిత్యము కానఁబడుచున్నది. ధర్మము తాకిక సహాయములేక ఒకానొకచో పీడింపఁబడి పరాభూతమైనను విజ్ఞులుదానిని సింహమువలలోఁ జిక్కినట్టిదనియే భావించుదురు. ఎందువల ననఁగా ధర్మము శాశ్వతమైనది. అధర్మ మశాశ్వతమైనది. శాశ్వత మొకసారి అశాశ్వతము

నడఁగద్రొక్కినదా మఱల దానికి గతిలేదు. అశాశ్వతము శాశ్వతమును అడఁగద్రొక్కఁజాలదు; కొంతకాలము కప్పియుంచఁగలదు, లేక అడ్డగింపఁగలదు. ఇట్టి తాత్పర్యమే ఈ కావ్యము బోధించినది! ఇట్టి చిత్రణము సాహిత్యమున అసాధారణ ప్రక్రియ !

౧౫. శివభారతము - శ్రీ గడియారము వేంకట శేషశాస్త్రిగారు :

“సనాతన ధర్మ పునరుద్ధరణకు కంకణముఁగట్టి పరిశ్రమించిన వారిలో రాజపుత్రులు — తరువాత మహారాష్ట్రులు ముఖ్యులు. ఇద్దఱును భారత చరిత్రలో మహాఖ్యాతిఁ బొందినవారు. కాని ఒకరు కృతకృత్యులు కాలేదు ; కాలక్రమమున శత్రువులకు వశులై పర రాజ్యాభివృద్ధికి పట్టుకొమ్మలై నారు. శత్రువులను ధిక్కరించి శౌర్యసాహసములను వెలయించి అంతరించిన వారంత రించగా మిగిలిన యోధులు పరుల సింహాసనముల మ్రోల మోకరించి తల వంచినారు. భారతనారీ ధర్మమును నిలుపుటకై అగ్నియందుఁ బ్రవేశించిన వీర పతివ్రతలు గతింపగా కొందఱు రాజపుత్రస్త్రీలు మొగలుజనానాలో బ్రవేశించి నారు. అది కాలమహిమ. దానికి ‘మొండి తెగువ’ కారణము.”

“మహారాష్ట్రులట్టి వారుకారు. వారు రాజపుత్రులవలె కాక ‘సమయ మోర్పు ఘనులు! వారికి ‘మోటు తెగువ’లేదు. ‘అడఁగుఁగాక, పెడి యగుఁగాక, పెనువీఁకనాలఁ ద్రిప్పువాడె యద్దునుండు’. పరావహృతయైన భారత భూధేనువును త్రిప్పి శివాజీ అద్దునుండై. నాటి భారతోదంతము నవిచ్చిన్న ముగ సాగించినాఁడు, కృత కృత్యుఁడై నాఁడు. ఒక్కొక్క మహారాష్ట్రుఁడు ఒక్కొక్క భారతీయుఁడు తన యంతటి వాడగుటకు వలయు దీక్షాబీజములను వెదజల్లి నిష్కరిమించినాఁడు.”

“శివుని హృదయకోశము చిన్ననాటనే విరిసి వాసనలు విరజిమ్మినది.

“ధీరహృదయంబు హృదయముల్ దెఱచి చూపు

వలుకు పొందిక, పొందిక పఱచు తెలివి

ధర్మభంగాసహిష్టు వర్తనము బెరయ

విరిసి, యెల్లర మదులఁ బుట్టించె శివుఁడు.”

—ద్వి. 124.

శివునికి యవనులపై నసూయలేదు, భారతభూమి సకల ప్రపంచమునకు ఆతిథ్య మీయఁగలదు. కాని, అతఁడు ‘నా’ ‘నీ’ అను భేదముల మూలమున ఒకతెగ కన్యాయము జరుగుట సహించలేడు.

“యవనుల్ హైందవులన్న భిన్నత నసూయం జూపఁగా లేదు తా
మెవ రీ రాజ్యము నేలినన్ తగవు లేనేలేదు, నీ నా యటం
చవకాశమ్మును బట్టి యొక్క తెగ కన్యాయంబు గావింప నా
నవునం చూరక ‘వంత పాట పని’ సేయంజాలఁ.”

—ద్వి. 133

డాఁతడు. ఈ వంతపాట పని జరుగునప్పుడు సంఘర్షణము, అగ్గి, కార్పిచ్చు కలుగుతూ ఉంటవి. భారతావనీ పాలకు లెవ్వరై నా ఇట్టి విపరీత పరిణామము కలుగకుండా చేయడమే నీతి”.¹

“అసాధారణమగు తమ శీలసిద్ధులచే కవులకు కావ్యరచనోత్సాహము గల్గించు మహాపురుషులు మన హిందూదేశ చరిత్రలో పలువు రున్నారు. ఆ యుద్రేకమునకు లోఁగి యెందఱోకవులు ఖండాఖండ కావ్యములను రచించి నారు గూడ. కాని, ప్రాయికముగ వారి కావ్యములందలి వ్యక్తులకు జీవకళ మందము. వ్యక్తులు కథాసూత్రములను నడుపుదురుగాని యందలి బ్రదుకు తాము బ్రదికినట్లుగాఁ దోపదు. మఱియు నిట్టి రచనలలో గ్రంథకర్తలకు కథా నాయకులందు భక్తిగౌరవములు, వారి శత్రువులయెడ ద్వేషాసూయలును కృతి నిర్మాణమునకు మూలసాధనములుగా నుండును. వై భావము లెంత న్యాయములైనను వాని యుద్రేకమును చాలవఱకు హద్దులో నుంచని యెడల అవి, కవికి కావ్యనిర్మాణమున ముఖ్యముగా వలసిన ప్రశాంతచిత్తమునకు, దాని ఫలమగు ప్రతిభావికాసమునకును అడ్డుగాఁ బరిణమించి పని చెఱుచును. ‘నా నృపిః కురు తే కావ్యమ్’ అను వ్యతిరేక విధి కిదే భావమని నా తలఁపు. శాంతిసిద్ధి కలవాఁడే ఋషి; అది కలవాలందరును కావ్యకర్తలు కాలేరు కాని కావ్యకర్తకు మాత్రము ఋషిత్వసిద్ధి లేనిది వానిచేతి నిర్మాణమునకు మహా కావ్యమను పేరు రాదనుట సత్యము”² ఈ కావ్య మొక మహాకావ్యము, కవి ఋషికల్పఁడు.

లోకమున మానవ మానసప్రవృత్తి ముఖ్యముగ దేశకాలపాత్రములపై నాధారపడియుండును. మానసప్రవృత్తిపై రసభావము లాధారపడియుండును. మానస ప్రవృత్తియే రసభావముల జన్మస్థానము. కాలాదుల ప్రభావములు, పాత్రల మనఃప్రవృత్తుల సంఘర్షణ, వై విధ్యములు ఏకావ్యమునందు బలీయముగా నుండునో అందు రసస్ఫూర్తి కెక్కువ తాపేర్పడుననుట నిర్వివాదాం

1. డా॥ చిలుకూరి నారాయణరావు (శివభారతోపోషాతము).

2. శ్రీ రాళ్లపల్లి అనంతకృష్ణ శర్మ (..).

శము. శివాజీ యపూర్వ స్వాతంత్ర్యవీరుఁ డగుటకు అతని జీవితమునం దేర్పడిన సంఘర్షణలు, వానియం దచంచలదైర్వ్యమును బ్రదర్శించుట కేర్పడిన మనశ్శిక్షణమునకు మూలమగు హేతువులు, తద్దేతువుల ప్రభావవనూహాత్మ్యాదులు ఎంతయో బలీయములై యుండవలెను. వానికిఁ బరిపుష్టతఁ జేకూర్పనిచో నాయకాశ్రయమైన వీరము నిస్సారమగు క్షేత్రమున మొలకెత్తిన చూతవృక్షమువలె దుర్బలమై ఫలవంతముగాదు. శివభారతేతివృత్తముననో నాయకమనఃప్రవృత్తి రసోచితముగా, విపులముగా, బుష్టితరముగా వర్ణింపఁబడి, దానికి హేతువులైన దేశకాలాదులును సమర్థవంతములుగాఁ జేయఁబడినవి. వస్తుగౌరవమునకు మూలమగు నీ విభాగమే కవి సామర్థ్యమున కెనలేని కీర్తిని కావ్యము తెచ్చిపెట్టినది.

నాయకాశ్రయమైన వీరమునకు విభావములు వర్ణితమైన వైఖరిని ముందు వివరింతును. శివాజీ వంశము విద్యా ధర్మ శౌర్య త్యాగ భక్తి శాంతములకు నిలయమైనది. తండ్రియైన షాహాజీ బిజాపూరు సుల్తానును సేవించిన సరదారు. మూర్తి కట్టిన ప్రభుభక్తి యాతఁడు. కాని అంతరాంతరములందు స్వాతంత్ర్య జ్యోతి అమావాస్య నిశీయందు నక్షత్రకాంతివలె నిగూఢ నిర్భర కాంతిమత్స్వమును వెల్లార్చుచుండెడిది. ఈ రెంటిని సమన్వయ పరచికొని జీవితమును సార్థకపరచుకొనవలెనని యతని పరమార్థము.

“లోకము మెచ్చిన ధర్మముఁ గైకొనఁదగు ; రాజనీతిగాఁ దంత్రంబున్
వాకొందు ; రదియునదియు వివేకార్థం, బొండాకంట విఱుగని కలిమిన్.”

—ప్ర. 42.

అని ధర్మమును నీతిని జతకలిపి ప్రయోగించిన సవ్యసాచి షాహాజీ.

శివాజీ తల్లి జిజియాబాయి స్వాతంత్ర్య వాయువులచే స్వీయ హృదయ గంధమును లోకమునకుఁ బంచిపెట్టుటకై, భారతీయ సంస్కృతీ కాసారమున జనించి వికసించిన శతదశపత్ర సుందరి. ఈమెతో సంబంధముండుటచేతనే తండ్రికి, భర్తకు, పుత్రునకు ఎనలేని యోగ్యత కల్గుచున్నది. నిశితములై పిడుగులవంటి మాటలచేత కొండబండవంటి తండ్రి హృదయమును కరగించి వైచినదామె. తేనెలోల్లు మాటలలోఁ బౌరుషము రంగరించి భర్త మనమును రంజించి అతని వీరజీవితమునకు తాను దిక్కుచియైనది; ఇంక కుమారుని కుగ్గుతో భారతవీరుల ధర్మజీవితసారమునే కలిపి పోసినది. తాను లక్షించిన వీరరసస్వరూపమును పుత్రునిలో సాక్షాత్కరింపఁజేసికొనినది. ఈమె పాత్ర

కవి మేధావిలసితమైన అపూర్వసృష్టి; ద్రౌపదిని, సత్యభామను, సావిత్రిని, అరుంధతిని కలిపి చేసిన బంగారు బొమ్మ యీమె

“ప్రకృతి సాధనముల బటునత్వ మెనయించి తపముఁ జేసి దేశదాస్య మోక్ష సిద్ధిగనుఁడు; మీకు సిద్ధిపదా భగీరథుఁడు గంగఁ దేర బ్రభవ మందు.”

—ప్ర. 76.

అని ఈమె ప్రబోధము; ఈమెయందు స్వాతంత్ర్య కాంక్ష ప్రతి రక్తనాళ మందును అఱులు సాచి ప్రవహించినది; మహారాష్ట్ర యువతిలో నైజముగా నుండు ఆత్మాభిమానము “జిజియాజాయి తొంటి సత్యభామ నిజము” అను మాటలలో ధ్వనితము. దానికి స్వాతంత్ర్య వీరముతోడైనది. ప్రకృతి సిద్ధములగు సాధనముల సమన్వయ సంధాన రహస్యమెరిగి యొక్కటిగాఁ గూర్చి, ప్రయోగించినచో కార్యసిద్ధి సులభమని ఆమె దృక్పథము. సుశిక్షితయైన వీరాంగన గాని యిట్లు మాట్లాడదు ! అదియొక తపస్సని ఆమె నమ్మకము; సంయమాదులతోఁ గూడిన సాత్త్వికగుణ ప్రాభవమే ఆతపమున కాయువుపట్టు. ఊమ, దయ, త్యాగము, సమాహితము, పౌరుషము ఇవియన్నియు ధర్మమున కంగభూతములై సాత్త్విక సంశోభితము కావలెను. అప్పుడే దుష్టశక్తులను నిర్వీర్యుల నొనర్చి “దేశదాస్య మోక్షసిద్ధిని” భారతీయుఁడు పొందఁగలఁడను ప్రబల సత్యమును ప్రతిపాదించిన సాధ్వి ఈ ‘వీరవధూవతంసంబు.’ వీరిరువుర పున్నెముల పంట శివాజీ ప్రభువు.

మొగలు రాజుల కసాయికత్తుల కఱకు నాలుకల చప్పరింతలకు మేనులు బలులువెట్టుచున్న ప్రజానీకము దిక్కులేని యానపాత్రవలె క్లేశవారిధి గర్భమున నిలిచిన సమయమున వీర శివాజీ హైందవ ప్రజారక్షణోద్యోగియై యవతరించెను అతఁడు నిలిచి చూచు నాటికి....

“.....తరముల్ బడి హైం

దవుల మనంబులందవిలి తాఁకినచోఁ బొగరాఁజి మంటలన్
గవియిచు, నందునందు సుడిగాడ్పులఁ చేలుచు, మానసవ్యధా
దవదహనంబు నలెసలఁ దట్టె మరాటుల నాట నాఁటికిన్.”

“పసుల కాపరి గుడిసెలోఁ, బంటకాపు

మనసులో, వీరయోధు గన్గొనలయందు
నల మరాటా కుటుంబమం దన్ని యెడలఁ
త్రాఁకి స్వమతాభిమానంబు పాదుకొనియె.”

“అదనఁపు పెండలన్ బటియలై తొలికారునఁ బొంగి నాగటన్
మెదుగుచు, నెర్వులన్ బలిసి, మిక్కిలి మొక్కలువాసి, వానలన్
బదునయి, విత్తనంబు గొలుపన్ దగి దక్షిణభూమి నేటి క
భృగదయము వేచియుండె మనస్సొగ్గ మహాపురుషావతారమున్.”

—ద్వి. 43-45.

యవనుల దుండగములకు దేశము నల్లడల నెట్టుబడినది. మనో కుంజ
రాలతో నెడనెడ దవశిఖ నాల్కలను జూచుచున్నది. ప్రభంజనుఁడు తోడైనచో
ప్రతిపక్షమును స్వాహాచేయుటకు పావకుఁడు కాచుకొని కూర్చుండినాఁడు. ఆ
దాహకుఁడు విజృంభించెనా సర్వము మసి. చివఱకు మిగులునది శూన్యము.
ఈ యగ్ని ననుశాసించి క్రమముగ నిర్మాణాత్మకముగ ధర్మబద్ధముగ నడిపించు
శక్తి అవసరము. అట్టి శక్తిగల నాయకుని కొఱకు దేశము ప్రతీక్షించినది.

“మెలుపులవంటి చూపు, మలమీసల బుగ్గలనంటు గడ్డపుం
బురుఁజులు, ముళ్ళకన్నొములు పర్వఁగఁ జేగురు గొన్న మోముతో
దురఁగము నెక్కి నల్లడల దూఁకు మహారథు ధర్మరక్షణా
తురతకుఁ బూర్వరంగమగు త్రోవలు పెక్కులుదోచె నీగతిన్.” —ద్వి. 48.

దేశకాలపాత్రములు శివాజీ యవతారమునకు అనువుగా సిద్ధమయి, అతని
జీవిత మార్గమును నిర్దేశించి పెట్టినవి. అతని యుత్సాహమున కాలంబన విభా
వములై నవి.

జిజియా పెంపక మాతని గంభీరపరాక్రమమూర్తికి ఉద్దీపనము. ఆమె
యుద్ధీర్ణదేవగిరి యాదవరాజ మహాన్వయంబునఁ బుట్టి, శిశోదియాంక రసపుత్ర
కులీనుని భోన్సలే విభునిఁబట్టిన వీరయోధుఁడు, దురుపప్లవ ఘూర్ణితచిత్త. కావున
వై జముగా నామె మూర్తికట్టిన ధర్మవీరము. తాను కనిన కలలు పుత్రరూప
మున ఫలరూప మందినవి. తాను భావించిన యుత్తమ ధర్మమును ఆ పుత్రునిలో
పాదుకొల్పి పోషింపఁదలచినది. దానికిఁ దగినట్లాతని హృదయ జేత్రమును
సిద్ధముచేసినది; పులిపాల మగంటిమి నుగ్గువెట్టినది :

“పూలపొత్తిలిఁ దొట్లలోఁ బుత్రుమనిచి పోరుమాన్పించి, నిద్దుర పుచ్చునపుడు
విరివిగన్న మహారాష్ట్ర వీరచరిత లాలపించుచు జీజియ జోలఁజాడు.”

—ద్వి. 51.

నడువనేర్చిన జాలుఁడు “హాని యొదవించెడు ప్రాణి యెట్టిదైన ననున్
బొడువఁగ నేర్చినచో” తల్లి యుబ్బి తబ్బిబ్బయ్యెడిది. జాల్యక్రిడలందు :

“తానొకరాజు, మేటి సరదారులు కొందఱు, కొందఱు అన్యరా
 త్సేనలుగాఁగ జాలురను జేరిచి, పూహము లొడ్డి, దుర్గ సం
 తానము లెక్కి, భేదన విధానములున్ విజయేందిరానుసం
 ధానములాటలాడె బిననాఁడె శివాజి భవిష్యదర్థముల్.” —ద్వి. 55.

పుట్టుకతోడనే సుగంధమును వెదజల్లు ఆ పుష్పసంస్కారమునకు తల్లి మురిసి
 పోయి, జౌత్సుక్యమును దాల్చినది. ఎడఁదలో గూడుకట్టిన దేశస్వాతంత్ర్య
 కాంక్షను కుమారునికి నూరిపోసినది. దేశాభిమానమును రేకెత్తించు ‘వీరచరిత
 ములు’ చిన్నిగాథలుగా చవులూరునట్లు చెప్పినది.

“చనవారఁ దొడఁజేర్చి మైనిమిరి జీజాపుత్తు) నగ్గించి ప్రా
 క్తన గాథల్ వినిపించునప్పు డతఁ డుత్సాహంబునంబొంగి దు
 ర్జన శిక్షాపర వీరవిక్రమ కథా సంక్రాంతదుర్దాంత వ
 ర్తనుఁడై మైమఱపందుఁ గాళియ ఫణాగ్రవ్యగ్ర నాట్యంబులఁ.” —ద్వి. 59.

విభావములచే వ్యక్తమై యుద్ధీపితమైన యుత్సాహమును పుష్టనియందుఁ
 దోచి వీరరసరూపము నందుటగాంచి భావి లోకకల్యాణమునకు వచ్చుతోరణము
 గట్టిన దా మహనీయసాధిష్ట!

ఆమె కరవల్లవములలో చేవఁదేరిన యువకుఁడు శివాజీ. అతఁడు మాతృ
 హృదయముఁగాంచి, దేశదౌర్భాగ్యము నెంచి, భవానీభక్తి మదినుంచి - వీర
 మాత సంతసింప నిట్లని శపథముచేసి, మాతృదేవీ పదపద్మములముందు తన
 వీరగాథకు నాంది నాలపించినాఁడు.

“కార్తవీర్యుఁడుగొన్న కపిల ధేనువుఁదేర రణభీము భార్గవ రామునట్టు;
 లేకచక్రపురంబు నెరియించు బకుగెల్వ ద్విరదాయత స్థేము భీమునట్టు;
 లాదితేయులగెల్చి యమృత కుంభముఁ దేరఁదతవిపక్ష దిధక్షు దాడ్డునట్టు,
 లమర సామ్రాజ్యాపహర్తయౌ బలిఁద్రొక్క మాయావతార వామనునియట్లు
 పనుపుమీ నన్ను; సంశయపడకు తల్లి! యమృతవాక్కులదీవించు, మదియచాలుఁ;
 జలముబలమును శక్తియుక్తులనుజూపి జయము గొనివత్తు; నీ మనశ్శరముబుత్తు
 —ద్వి. 79.

భార్గవరామునందు శత్రు కృతాపరాధముచే జనించిన రణోత్సాహము, భీము
 నందు లోక హింసాత్మకుఁడగు శత్రువును సాధించుటకై కలిగిన రణోత్సా
 హము, దాస్య విముక్తికై అమృతము సాధించు వైనతేయుని స్వాతంత్ర్య
 వీరమును. స్వరాజ్యాపహర్తులగు ధూర్తుల నడంచువామనుని ధర్మవీరమును

తనయందు నిమిడ్చికొని యేకోన్ముఖముగా శివాజీ ప్రయోగింపఁ బ్రయత్నించుచున్నాఁడని పై పద్యభావమువలనఁ దేలుచున్నది

వీరాశ్రితమయిన అతని హృదయమును యవనుల యధర్మపాలనము ఙ్ముఖిత మొనర్చినది. సానఁజెట్టిన రత్నము వాడిచేయఁబడి వజ్రమైనది. ఆత్మధర్మమగు స్వాతంత్ర్యము దాని కాధారమయినది దాని కనుభావములైన ఆత్మాభిమానము అధర్మనిరసనము మొ. అతనియందలి భావపుంజమును వ్యక్తము చేసినవి; సుల్తాను దర్బారునకు తనతోరమ్మని కోరిన తండ్రినిగాంచి శివాజీ :

“కులధర్మంబుల కార్యవృత్తముల కెగ్గుల్ వాపి ప్రాపుంట, దు
ర్బలులన్ దాఁగయికొంట, ధూర్జనులన్ బంధించి న్యాయమ్ము నా
ర్తులకున్ బంచుట, నొప్పు తప్పులకు గ్రిందున్ మీఁడు గాకుంట, రా
జులకున్ ధర్మము; లన్నిటిన్ విడు మహీశున్ గొల్వమేలున్నదే?”

—ద్వి. 128.

అని యభిమాన స్ఫోరకమైన స్వాతంత్ర్యవీరముబ్బ మాట్లాడినాఁడు.

“జనకా ! నా మతమున్ వచించెద హరిశ్చంద్రాది రాజన్య లే
లిన యీ భారతభూమి గోహనన మాలిన్యంబునన్ బాసి, ప్రా
క్తన జాతీయత నందగింపవలె ; సుల్తానైన నీనాటి పా
లన సూత్రమ్ములు మార్చివేయవలె ; గల్యాణంబు మ్రోయన్ వలెన్.”

—ద్వి. 132.

అని తన హృదయమును విప్పి చెప్పినాఁడు. ఇందులో ‘గోహనన’ హింసాదగ్ధ మానసము ధ్వనించుచున్నది. అదియే తరువాత దయావీరముగా జాలువారి నది. (చూ. ఉ. దయావీరము).

ఉత్సాహమును సన్మార్గమునఁ జెట్టుకొనుటకు విజ్ఞాన మవసరము. జ్ఞానములేని వీరము సరంగులేని సముద్రయానపాత్రము. దాదోజీయొద్ద విద్య నభ్యసించిన శివాజీ రాజ్యాంగ విద్యయుందుఁ బరిపూర్ణత సాధించి విద్యావీరమును బ్రకటించెను. ప్రకృతివర్గసంతరణము, సప్తరాజ్యాంగ రక్షణము, షాద్గుణ్యవివేకము, పంచేంద్రియావేగ బంధనము, చతురుపాయ ప్రౌఢ సమ్యక్ప్రయోగము, శక్తిత్రయారూఢ చతురసరణి, ద్వంద్వోపతాప నిష్పందభావస్థితి, ధర్మమార్గైకసంధాననిరతి, పూర్వహరచనము, సమర సన్నాహపాటవము, ఆయుధ విశేషప్రయోగ కౌశలము మొదలుగాగల చతుష్టస్థి విద్యలయందు నేర్పును గడించుటయేగాక, భారతాది ప్రాచీనసాహిత్యమును నవ్యసాహిత్య మర్యాదలను సవిమర్శముగా నుపాసించెను. ఇంకను—

“అపులించిన మాత్రుల బ్రేవు లెంచగ నేర్చి, నీటిలో జాడలు నెమక నేర్చి,
పాలు నీరును వేరుపఱచు నాడెము నేర్చి, కనుపాప నీడలఁ గాంచనేర్చి,
జాలెంత బెబ్బలిపాలు పిండఁగ నేర్చి, దళము లంటక తేనెఁ ద్రావనేర్చి,
యెండసోఁకుల దప్పి నెడలించఁగానేర్చి, శిలలకు గిలిగింతఁ గొలువనేర్చి
పొత్తమునఁగాక ప్రకృతిలోఁ బుటలువిప్పి పదములనుగాక భావముల్ వట్టి తరిచి,
యన్వయవ్యతిరేక దృష్టాంతగతుల నరసి, భావపండితుండయ్యె శివుఁడు.”

—ద్వి. 217.

విద్యాసూక్ష్మముల తత్త్వ మెఱిగిన శివాజీ శాస్త్రములను జీవితరంగమున
ననుభవమునఁ బెట్ట యత్నించి స్వాతంత్ర్యోత్సాహము వెల్లివిరియఁగా దాదోజీ
యొద్ద అనితరసాధ్యమైన ప్రతినిఁ గైకొనినాఁడు :

“వేయితరమ్ము లిట్లాదిఁగి వేఁగిన లోగినఁ, గొల్వకాండ్రమై
దోయిలి వట్టినఁ, గరుణతోడ నవాబులు తుల్య గౌరవ
శ్రీయిడఁ బోరు ; వారి నెదరించుటఁ గాదిది దేశరక్షణ
ధ్యాయము ; దీనఁ దప్పు గలదా ? కలదా పెరదారి ముక్తికిన్ ?”

“ఒకని పదమ్ములంటి, నమయోచితరీతి మతమ్ము మార్చి, గొం
కకయ నలాము లిచ్చి, యధికారపుఁ బెంటలు మోసి, పాప జీ
విక నడువంగఁ జాలఁ ; విత్పవిత్రమైయైన బరాధికార వా
చకమగు జాగిరుఁ మనుపఁజాల; స్వతంత్రత నూదినిల్పెదన్.”

—ద్వి. 292, 301.

శివాజీ స్వాతంత్ర్యపు పోరాటమున కిదియే శ్రీకారము. దీనికి దాదోజీ
ప్రోత్సాహము లభించినది, మాతృదేవీ ప్రబోధముతోడు పడినది. మాళవ
వీరుల సహకారముతో విజయతోరణచిహ్నమైన తోరణదుర్గ విజయమునకై
ముందుకు నడచు వీరావతారమగు శివాజీనిఁ గని జిజయబాయిసోట సరస్వతి
లాస్య మాడినది.

అక్షరమ్ముల సర్వార్థ మమరినట్లు ప్రకృతిలో సర్వ శక్తినంపదలు కలవు
అనువుగా నేర్చి కూర్చి, కావ్యమునుబోలె గార్యమును దీర్చి యొక సృష్టికర్త
వగుము.”

—ద్వి. 312.

అని యమృతాశీర్వాద మొనర్చినది. ఆయాశీర్షలముతో తోరణ, చాకణ,
సుపా, సింహగడము, పురందర్, కోటలను చతురుపాయములను చాతుర్య
ముతోఁ బ్రయోగించుచు సాధించియు, సాధించినవి బలపరచియు, బలపరచిన

వానిని నిత్యకళ్యాణము పచ్చతోరణముగఁ బోషించియు శివాజీ ప్రజాహృదయ రంజనుడయ్యెను.

శివాజీ చర్యల శంకించి బిజాపూరు సుల్తానులు షాజీని నిర్బంధమునఁ గొనిరి. జిజియాబాయి అజ్యముపోసిన అగ్నియైనది; అభిమానముతోఁ బుత్రుని ప్రేరేచినది. మాతృదేశమునే మాతృమూర్తిగా భావించెడి శివాజీకి దేశమే కంటతడి పెట్టినట్లైనది. మాతృనేత్ర మలములనుండి జారిన యొక అశ్రుకణము శివాజీ హృదయమును చేయివెట్టి కలఁచినది. శివాజీకి శివమైతి నది. ఆర్ద్రమైన కన్నులతో పౌరుషము పొంగారగా నిట్లనినాడు :

“కనలకు తల్లి ! నీమది నొకంటఁ దిరం బొనరింపకున్న నా
మనసులు ప్రీతిపోవె ? యది మాన్యంగ వచ్చునె ? దైవమెప్పు క
గ్గొన లఱమోడ్చునే ? మెఱుంగుఁగోఱలు దుల్లంగ మృత్యుదేవతా
నన మఱకాలఁదన్ని భువనమ్ముల నోమ శివుండు చాలఁడే ?” —చతు. 49.

అనుచు “సాత్త్విక వీరభూమికా నృత్యంబు నటించునని” తాండవశివ మూర్తియై, కదనరంగమున వీరనాట్య మొనరించినాడు. శత్రువుల గుండె లలో పిడుగులు వర్షించినవి. శివాజీ చరిత్రలో శరచ్చంద్రికలు విరిసినవి. రెండు దండయాత్రలు నిరాఘాటముగ సాగినవి. శివుని పోకకు తిరుగులేదు; శివుని చేత కెదురు లేదు.

శివాజీ నెదుర్కొనుట బిజాపూరు సుల్తానులకు మృత్యువు నెదుర్కొనిన టైనది. పంచాననమును బంధింప వన్యమృగములు కూడినట్లు సుల్తానులు తలలు కూర్చుకొని యాలోచించినారు. రాజమాత వారిని తలవాయ చీవాట్లు పెట్టి, పౌరుషహీనులని నిందించినది. అభిమానియై అఫజుల్ ఖాన్ రొమ్ము వెంచి—

“బొటియదాపునఁ దల నిక్కబొడిచి యెగురు
‘కొండయెలుక’కై తమకింత కుదిలికేల ?
యుక్కుబోనుగా నాశాహు లొడ్డివాని
బొదిలి మెదుపుచు, నేలపై నుదికివిడనె !” —పంచ. 18.

అని కొండను గుండ్రాయయని మ్రింగనుంకించి కుప్పించినాడు. రాజమాత ధర్మహోని యైనను రాజనీతికే ప్రాధాన్యమీయమని ప్రబోధించుచు భానుతో నిట్లనినది :

“దేహబలముకంటె గడుదీప్రము బుద్ధిబలంబు; ధర్మ సం
దేహముఁ బొందువానిఁ దెగఁదీయు నొకప్పుడు కార్యవాది; వి
ద్రోహము కూడదై నఁ బగతున్ బరిమార్చుట రాజనీతి; యు
త్సాహము లక్ష్మి యింత మదితప్పకు, మేగుము, గెల్పు గాంచుమి.”

—పంచ. 27.

ఖానామె సలహాపై కుటీలబుద్ధికి మేతవేసి, కుతంత్రములచే శివాజీని చంప
యత్నించినాఁడు. కాపట్యపుకౌగిలిలో ధర్మముచిక్కినను అదిన్మసింహరూపముఁ
దాల్చునని తెలిసికొనలేకపోయినాఁడు. అట్లే కౌగిటఁజేర్చి శివాజీని చంపఁ
జూచిన ఖానుని శివాజీ రుద్రుడై పులిగోళ్ళతో చీల్చి ధర్మదేవత హృదయ
తాపముఁదీర రక్తాభిషేకము చేసినాఁడు; ఆ వేడితో—మాతృమూర్తి ధర్మాశిస్సు
లతో తృతీయదండయాత్రా విజయముసాధించి త్రిపురారివలె శోభించినాఁడు.

బిజాపూరు సులతానుల తోడి పోరు లొకయెత్తు; మొగలుల దండయా
త్రల నెదుర్కొనుట మఱియొక యెత్తు అయినది శివాజీకి. సయిస్తాఖానుపై
విజృంభించి, సూరతుముట్టడించి విజయములబొంది, సముద్రాధిపత్యమును
గూడ సాధించినాఁడు. బౌరంగజేబు జయసింగును శివాజీపై కంపెను. గోముఖ
వ్యాఘ్రమువలె వర్తించి ధూతఁడు శివాజీని చెరసాలఁ బెట్టించెను. ఆ గండర
గండని నినవ-తలుపులు నిలువరింపఁ జాలక పోయినవి. “విపత్తులకున్ వెనుకాడి
సాహసశ్రీ విడువాఁడు లోహితసిద్ధిఁ దృణంబుఁ గదల్చి నేర్వఁజాలఁడు!
కాని కార్యవాదియైన శివాజీ భరతఖండము నల్లల్లాడించివైచుటలో నాశ్చ
ర్యములేదు. చల్లనితల్లి యడుగుల సేవలు చేయుచు, మాతృభూమిని సురక్షిత
మొనర్చి, బంగారము పండించి స్వతంత్రసైన్యముల నిండించినాఁడు. తల్లి
కోర్కెపై నరుణోదయ మగుసరికి తానాజీ పొరుష మెఱగాఁబెట్టి సింహగడ
మును సాధించిపెట్టినాఁడు. రాయగడమున సర్వరాజ్యచిహ్నములతో మంగళ
సింహాసనము నెక్కి హైందవ ధర్మమునకు కనకాభిషేకము నొనర్చి తరించి
నాఁడు శివాజీప్రభువు. దాన, దయా, శమ, ధర్మపీఠ వర్తనుఁడు ప్రబంధ
నాయకపదమున కబ్బినాఁడు!

“ధీరాగ్రేనరమూర్తి, హైందవధరిత్రీ భాగ్య సత్కావన
ప్రారంభుండు, దయాగుణాంబుధి, మహారాష్ట్రాన్వయోత్తంసుఁడౌ
వీరక్షత్రియమౌళి భవ్య భరతోర్వి ధర్మరక్షార్చిత
శ్రీరమ్యుండు, భవాని భక్తుఁడు, శివాజీరాజ సామాన్యఁడే.”

ప్రతాపుడు, శివాజీ-వీరిరువురును స్వాతంత్ర్యము సాధించిన వీరులైనను వీరి దృక్పథములలో నొక సూక్ష్మభేదము గానవచ్చుచున్నది. దానిని శ్రీ దేవులపల్లి రామానుజరావుగా రిట్లనినారు : “పవిత్రమగు నాదర్శమును పవిత్రమగు సాధన సహాయమునఁ బొందగోరువాఁడు ప్రతాపుడు. కార్య ర్థియై, లక్ష్యసిద్ధికై సాధనశుద్ధి సంతగా సరకు సేయనివాఁడు శివుడు.”

౧౬. శంకరవిజయము - శ్రీ వెంపరాల సూర్యనారాయణశాస్త్రిగారు :

శంకరుడు కారణ జన్ముడు. పుట్టిననాటి నుండియు పూవులో వాసనలు వలె బ్రహ్మ విజ్ఞాన మాతని యందు వెల్లివిరిసినది. విద్యాభ్యాసము అతనికొక నిమిత్తమాత్రమే యైనది. పూర్వ సంస్కారములే అతనిలో బ్రబుద్ధములై జ్ఞానమును సంతరించిపెట్టినవి. పిన్ననాటనే మహిమలు చూపనేర్చిన మహితాత్ముఁ డాతఁడు. తల్లియొద్ద నుండి సన్యాసము గైకొనుటకై ఆమె నాతఁడు సేవించిన విధము నందును, సన్యసించిన విధము నందును సుతకటమైన బ్రహ్మజిజ్ఞాస సాధనోన్ముఖమైన యుత్సాహము న్యక్తమగును.

గోవిందయతి యొద్ద బ్రహ్మోపదేశముఁ బొంది శంకరుడు యత్యాశ్రమము గ్రహించి అష్టవిభూతి సిద్ధిని వహించి, సిద్ధపురుషుఁడు, జ్ఞానియైనాఁడు. ఆపై నాతఁడు మతప్రచారకుఁడై హిందూదేశమంతటను తిరిగి ప్రతివాద భంజన మొనర్చి, స్వీయమతస్థాపన మొనర్చుచు నప్రతిమానుఁడై సంచరించెను.

కుమారిలభట్టాది మహాపండితులతో వాదించునప్పుడు పాండిత్యవీరమిందు ప్రధానముగ్గా స్ఫురించును. కుమారిలభట్టు, మండనభట్టు, ఉభయ భారతి మొదలగువారితోడ వాదించి జయించిన ఘట్టములందును, అష్టమనవ మాశ్వాసములందును పప్త సప్త మాశ్వాసములందును పాండిత్య వీరము ప్రధానమై వరలుచున్నది. అతని జీవితమును సంగ్రహముగాఁ జెప్పవలెనన్న—

“బ్రహ్మాండ గోళముల్ పట్టని విజ్ఞాన మైదేండ్ల యీడున నవధరించి,
వ్యాసతాత్పర్య సర్వస్వమ్మునకు నద్దములుగ భాష్యత్రయమ్మును రచించి,
యాసేతు శీతాద్రి నదైవిత గుప్తి యాపాదిల్లఁ బీఠముల్ పాదుకొలిపి
దైవిత సిద్ధాంత జల్పాక పాపంశ వైతండిక మండమ్ము గండదంచి
మహిత పారమహంస్య సామ్రాజ్య పట్టభద్రుఁడై జగమ్మున ధర్మపాలనమ్ము
చేసిన శివావతార ప్రసిద్ధి నాది శంకరాచార్యుఁ గొలుతు సాష్టాంగ నతుల.

—అవతారిక. ప. 7.

నను పద్యము చాలును. ఇందు క్రమముగా విద్యావీరము, కవిత్వవీరము, పాండిత్యవీరము, ధర్మవీరము అనునవి ఈ కావ్యములో స్ఫురించునని ఈ సీసపద్యము సూచించుచున్నది. మొత్తమునకు వానిలో విపులమగు పాండిత్య వీరమే అంగిగాఁ జేర్కొన వీలుపడుచున్నది. స్థలాభావముతో నుదాహరణ ములచేఁ జెంచి వ్రాయలేదు. సహృదయు లా కావ్యమునుండి గ్రహించుట చాల సుకరమని వదలుచున్నాను.

తెలుఁగు సారస్వతమున నున్న వీరరసకావ్యము లన్నిటిని యిచ్చట విమర్శించుట సాధ్యము కానిపని. అప్పటికిని వై విధ్యమును గమనించుచు కావ్యముల నెన్నుకొని సాయశక్తుల నుచిత రీతిని విమర్శించితిని. సవరము చిననారాయణ నాయకుఁడు రచించిన కువలయాశ్వ చరిత్రమువంటివి ఇతః పూర్వమే వస్తుకావ్యములలో 'మార్కండేయ పురాణ' విమర్శనమున విపుల ముగాఁ జర్చించియుంటిని కావున చర్చిత చర్వణమగునని తలఁచి విడిచినాను. అంతియగాక కొన్ని నా దృష్టికందకయు పోవచ్చును, కొన్నిటిపట్ల నా శక్తి చాలకయుండి యుండవచ్చును. అట్టివానిపట్ల సహృదయులు నన్ను మన్నింతు రని భావించుచున్నాను.

వీరరసము - అంగరసము

తెలుఁగు సారస్వతమున శృంగారరసకావ్యము లధికసంఖ్యాకములు. అది సంస్కృత సాహిత్యమునుండి యబ్బిన యొకానొక విశేషగుణము. ఆ శరు వాత క్రమముగా వీరము, భక్తి, శాంతము, కరుణము, హాస్యము అను రసములు పూర్వోత్తరానుదాత్తములుగా తెలుఁగునఁ గానఁబడును. కావ్యములం దంగి రసములుగాఁ బ్రయుక్తము లగుటకు లాక్షణికానుమతము గలిగిన రసములు శృంగార, వీరరసములు. శృంగార మంగిరసములైన కావ్యములలో వీర మెచ్చటయైన గోచరించినచో దాని నంగముగా గైకొనవలసి వచ్చును. పురుషార్థ సాధనాత్మకమైన యుత్తరతోత్సాహము మాత్రమే అందు వీరముగాఁ బరిగణింపఁబడునని వెనుకనే విశదపఱువఁబడినది. ఉదాహరణమున కొకటి రెంటిని గైకొందును.

ప్రబంధయుగము శృంగార రసప్రధానమగు ప్రబంధములు పెక్కులు వెలసిన కాలము. ఆ యుగమునం దుండిన 'పారిజాతాపహరణ'మను ప్రబంధ మును రచించిన నందితిమ్మయ్య తన కావ్యమున శ్రీకృష్ణుఁడు పారిజాత

వృక్షమును హరించి, ఇంద్రునితో చేసిన యుద్ధఘట్టమున యుద్ధవీరమును చక్కగాఁ బోషించినాఁడు.

“వినుఁడు సురేశ్వరువనపాలకులు ! వార్ధిఁ
బొడమిన యీ దివ్యభూరుహమున
కింద్రాణి యెవ్వతె యింద్రుండు నెవ్వఁడు
తోడి యిందిరను గొస్తుభము నెవ్వఁ
డధిపుఁడై ధరియించె నతఁడె చేకొనుఁగాక
తెకతేర యిదియేమి యొకరిసొమ్మ
యిదే నాదు విభునిచే నీవదాన్యనగంబు
నొడియించుకొని యేగుచున్న దానఁ
బలుకు లేటికిఁ దా వీరపత్నియేని
మీ శచీదేవి తనదు ప్రాణేశుఁడైన
మఘవు నిటఁబంపి సత్యభామా విధేయు
వలన మరలంగ గొనుటెపో వానితనము.”

—పారి. చతు. ప. 59.

శ్రీకృష్ణుని వీరమునకు హేతువు సత్యభామ కోపనివృత్తికై యతఁ డొనర్చిన ప్రతిజ్ఞయే. ఈ యుద్ధమువలన సాధింపఁబడినది సత్యభామా మనః ప్రీతి. అందు వలన నాతని యుద్ధవీరము కామపురుషార్థ సాధకమై, ధర్మబద్ధమై వరలు చున్నది. ఇట్లే రామరాజభూషణ విరచిత వసుచరిత్రమున శృంగారమున కంగమగు బలవీరము — వసురాజు కోలాహలుని గోట మీటుటయందు పర్జింపఁ బడినది :

“అంత నవంత వేగ భుజిగాంతకుఁ డమ్మహికాంతుఁ డాశ్రిత
స్వాంతము సంతసిల్లి సురచారణ సన్నతి పర్వ నవ్వనా
భ్యంతర రోధకంబగు మహాద్రి నఖంబున మీటె నశ్ర వి
భ్రాంతముగాఁగ దుందుభికబంధము మీటిన రాము కై వడిఁ.”

ఇందలి యుపమాలంకార మాతని మహాత్వమున కెత్తిన దివ్యై. రాఘవుని వంటి ధీరోదాత్తుఁడగు వసురాజు నాశ్రయించిన తద్బలవీరము సార్థకము. ఇట్లే శృంగార కావ్యములందు అంగమగు వీరమును సహృదయులు గమనింతురుగాక ! శృంగారరసమునకే గాక భక్తి శాంతాది రసముల కంగముగా నున్న వీరరసము వస్తుకావ్యాదులఁ జర్పించుపట్ల ప్రకరణోచితముగాఁ జేర్కొనఁబడినది.

ముక్తక కావ్యములు

కవులు తమ కావ్యవత్సారికలో, గృతిభర్తల గీర్తించుచు, వారి దాన దయాయుద్ధధర్మపీఠములను గీర్తించుచుందురు. రసగుళికవలెనుండు యొక్కొక పద్యము వ్యంగ్యార్థప్రధానమై రసస్ఫూర్తిని గల్గించుచుండును. ఉదాహరణ మున కొకటి రెండు పేర్కొందును.

1. నంది తిమ్మయ్య తన కృతిభర్త పరాక్రమమును వర్ణించుచు యుద్ధ పీఠ ముట్టిపడ యిట్లు వర్ణించెను :

“ఉదయాద్రి వేగ నత్పృథ్వి సాధించె
వినుకొండ మాటమాత్రన హరించె
గూటము ల్నెదరంగఁ గొండవీ డగలించె
జెల్లముకొండ యచ్చెల్లఁ జెఱిచె
దేవరకొండ యుద్వృత్తి భంగముసేసె
జల్లివల్లె నమగ్రశక్తి డులిచెఁ
గినుకమీఠ ననంతగిరి క్రిందుపడఁజేసెఁ
గంబంబు మెట్టు గ్రక్కనఁ గదల్చె
బల నికాయము కాలిమట్టులనె యడఁచుఁ
గటకమును నింకననుచు నుత్కలమహీశుఁ
డనుదినమ్మున వెఱచు నెవ్వనికి నతఁడు
రాజమాత్రుండె శ్రీకృష్ణరాయవిభుఁడు.”

—పారి. పి. ప. 23.

ఉదయాద్రి మొదలగు దుర్గముల సాధించుటయందలి రాయల యుత్సాహోత్సాహ మిందు వ్యంగ్యము. అది యుద్ధపీఠముగ నాస్వాదిత మగుచున్నది.

2. భట్టమూర్తి శ్రీరంగరాయల దానపీఠముఁ దెల్పుచు నిట్లనెను :

“జలధిన్ దానపయోధు నీ ఝరులచేఁ జంద్రుఁ యశోలక్ష్మిచే
జలద వ్రాతము నాత్మకారిత మహా సత్రాగ్ని ధూమంబుచేఁ
జెలువొప్ప నైలయింపఁజాలు భళిరే శ్రీరంగరాయఁడమా
లలనా వల్లభుఁ డెల్ల దాతలకు నెల్లన్ దాత యూహింపఁగన్”

కావ్యలింగాకారముఁ బ్రయోగించి అలంకారధ్వనితో దానపీఠము ధ్వజీ ఈ పద్యమున. ఇతనికి పూర్వుఁడైన శ్రీనాథునిచే రచితమై వీరభద్ర యొక్క దానపీఠమును వ్యంగ్యముగాఁ దెలుపు సీసము నిరుపమానము.

“ధరియింప నేర్చిరి దర్శవెట్టెడువ్రేళ్ళ లీలమాణిక్యాంగుళీయకములు;
కల్పింపనేర్చిరి గంగమట్టియ మీఁదఁ గస్తూరికా పుండ్రకములు నొసల;

సవరింప నేర్పిరి జన్నిదంబుల మ్రోలఁ దారహారములు ముత్యాల సరులు ;
 చేర్పంగ నేర్పిరి శిఖల నెన్నడుములఁ గమ్మని క్రొత్త చెంగల్య విరుల ;
 ధావముల వెండియును బైఁడి దడఁబడంగ, బ్రాహ్మణోత్తములగ్రహారములలోన
 వేమఘాపాలుఁ డనుజన్ము వీరభద్రు ధాత్రియేలింప గౌతమీతటమునందు.”

—భీమే పు. ప్ర. 41.

బ్రాహ్మణుల వైభవము రెడ్డి దానవీరమును ధ్వనించుచున్నది.

కవులు దైవప్రార్థనము చేయుచు వారి వీరకృత్యములఁ గీర్తించి తదా
 శ్రిత వీరరసమును బోషించుచుండెదరు. అల్లసాని పెద్దన మనుచరిత్రావ
 తారికలో శివుని దయావీరమును ఇట్లు ప్రపంచించినాఁడు.

“ఉల్లమునందు నక్కటిక మూనుట మీకులమందుఁ గంటి మం
 చల్లన మేలమాడు నచలాత్మజ మాటకు లేతనవ్వు సం
 ధిల్లఁ గిరిటిఁ జాశువత దివ్యశరాధ్యునిఁ జేయు శాంబరీ
 ఖిల్లుఁడు కృష్ణరాయల కభీష్ట శుభప్రతిపాది గావుతన్.”

—మను. ప్ర.

పరమేశ్వరాశ్రిత దయావీర మిందు ధ్వనితము.

కవులు వినూత్న విశేషకావ్యప్రక్రియలను ఆవిష్కరించునప్పుడును,
 విశేషలక్షణసమన్వితములైన కావ్యనిర్మాణము లొనర్చినను, ఆత్మగుణములఁ
 బేర్చొనుచు కావ్య రచనోత్సాహముఁ బ్రకటించి, కవిత్వ పాండిత్యవీరములఁ
 బ్రదర్శింతురు. ఉ॥ శ్రీనాథుఁడు తన కావ్యకళనుగూర్చి యిట్లనినాడు—

“వచియింతు వేములవాడ భీమనభంగి నుద్గండ లీల నొక్కొక్క మాటు;
 భాషింతు నన్నయభట్టు మార్గంబున, నుభయ వాక్స్పాధి నొక్కొక్కమాటు
 వాక్రుత్తు తిక్కయజ్ఞ ప్రకారము రసాభ్యుచిత బంధముగ నొక్కొక్కమాటు
 పరిధవింతు ప్రబంధపరమేశ్వరుని లేవ నూక్తి వైచిత్రి నొక్కొక్కమాటు.”

—కాశీఖం. 13.

ఇందు శ్రీనాథుఁడు తన కావ్య విశేషలక్షణములఁ బేర్కొనుచు తత్సాధనా
 త్మకమైన యుత్సాహము బ్రకటించుచు కవిత్వవీరముఁ బ్రదర్శించినాఁడు.

ముక్తక కావ్యములలో శతకము మిన్నయైనది. తెలుఁగునందలి శతక
 ములు ప్రధానముగా భక్తి శతకములు, వేదాంత శతకములు, నీతి శతకములు,
 వ్యాజస్తతి శతకములని విభజింపవచ్చును. దైవ పరములైయున్న శతకము
 లలో భక్తులయందలి భక్తి వీరము, దైవము యొక్క పరాక్రమవర్ణనాదు
 లలో యుద్ధాదివీరములు, పరిత కొక్కోక్కచోట యుత్సాహస్ఫూర్తిని గల్పింప

వచ్చును. నీతి శతకములు ప్రధానముగా ధర్మప్రబోధరూపములు. సామాన్యముగా శతకములు భక్తిరస ప్రధానములై శాంతమునఁ బర్యవసించుచుండును. అయినను నెడనెడ భక్త్యుత్సాహము వీరస్ఫూర్తి గల్గించుట కలదు. ఉదా. రామదాసు భక్తిపీఠము:

“భండనభీము డార్జనబాంధవుఁ డుజ్జ్వలబాణతూణి
దండకశాప్రచండ భుజతాండవ కీర్తికి రామమూర్తికి
రెండవ సాటిదైవ మింక లేడనుచున్ గడగట్టి భేరి కా
డాండడ డాండ డాండ నినదంటు లజాండము నిండ మత్తవే
దండము నెక్కి చాటెదను దాశరథీ కరుణాపయోనిధి!”

—రామదాసు దాశరథీశతకము.

శతకములు కవినాయకములనియు, దైవనాయకములనియు రెండు విధములు. పీనియందు క్రమముగా కవి నాశ్రయించినట్టియు, దైవము నాశ్రయించినట్టియు రసభావములు విమర్శితము లగుచుండును.

చాటువులు :

రాజాస్థానములందు గౌరవము లొందిన కవులు, రాజులపాలన పరాక్రమాదుల కుప్పొంగిపోయిన కవులు ఆశువుగా వారినిఁ గీర్తించిన చాటువులయందును వీరరసస్ఫూర్తి గోచరించును. ఉదా. వెలుగోటివారి వంశావళి వర్ణించు చాటువులు, శ్రీనాథుని చాటుధార, వేమన ఆశుకవిత్వము, తిరుపతి వేంకటేశ్వరుల అవధాన కవితలు మొ. ఇటువంటివి. శబ్దాలంకారములలో వీరరసము నొప్పించిన యొకచాటువు :

“అగ్రేయాహవశౌరి సింగయ సుతుం డాయన్నవోతున్ రణ
వ్యగ్ర ప్రాగ్రహ నిగ్రహగ్రహ భరప్రాప్త ప్రతిప్రశ్రయా
త్యుగ్ర ప్రాగ్రహ విగ్రహ గ్రహణ రాహుదగ్ర దోర్మండలా
గ్రాగ్రద్యోతుని వీరవిగ్రహుని డాయన్ వచ్చునే యాజులన్”

సమస్యపూరణమున నాయకుని దానవీరమును పోషించిన శ్రీనాథుని చాటువు :

“తక్కక రావునింగ వసుధావరుఁ డర్థుల కిచ్చుచున్నచో
దిక్కులలేని కర్ణుని దధించిని భేదరు వేల్పుమ్రాఁకుఁ బెం
పెక్కిన కామధేనువు శిబింద్రుల నెన్నెడు భట్ట దిట్టవై
కుక్కువో నక్కవో ఫణివో క్రోతివో పిల్లివో బూతపిల్లివో!”

ఉపమాన దృష్టాంత పరంపరలతో వీరరసస్ఫూర్తిఁ గల్గించిన చాటువు :

“అలోల కీలాకరాగ్రమై దావాగ్ని ఘోరాటవుల ముట్టుకొన్న యట్లు
చిత్రభ్రమణ తెగసిల్ల మంథానాద్రి కలశాబ్ధి సురవడిఁ గలచినట్లు
విలయ కాలాశీల నివరీతనాయువు ధారాధరంబులఁ దఱిమినట్లు
గంభీర నిర్ఘోష కంఠీరవము రేఁగి హరిణవర్గము గంతులడఁచినట్లు
నీవు రణమండలంబున నిలిచి వీర కేళిఁజూపినఁ బరమహీపాల బలము
సమయుఁ జీకాకువడుఁ బారు జలదరించు నౌర కస్తూరిరంగ సాహసతరంగ!”

ఇట్టి చాటువులు మన సాహిత్యమునఁ గుప్పలుతిప్పలు. ప్రత్యేకమైన విమర్శ గ్రంథము వ్రాయదగినంత విషయమిందుఁ గలదు. “రమణీయార్థ ప్రతిపాదక శబ్దః కావ్య” మ్మనియు, “రసాత్మకం వాక్యం కావ్య” మ్మనియు శబ్దవాక్యము లందే కావ్యత్వమును, రసస్వరూపమును వ్యంగ్య గౌరవముతోఁ బ్రత్యక్షీకరించుకొనిన మన లాక్షణికుల విశాలదృష్టిలో నిట్టి చాటువు లొక్కొక్కటి ఒక్కొక్క రససామ్రాజ్య మనుటలో నాశ్చర్యములేదు.

8. నవ్యసాహిత్య స్తవంతులు

నవ్యసాహిత్య యుగోదయము

పందొమ్మిదవ శతాబ్దపుటు త్తరార్థములో కందుకూరి వీరేశలింగం పంతులుగారు సాహిత్యరంగమునఁ బ్రవేశించుటతో నవ్యాంధ్ర సాహిత్యయుగమునకు అరుణోదయమైనట్టెనది. అతఁడొక మహాసంస్థపంటివాఁడు. సంఘ సంస్కారమును, సాహిత్యనిర్మాణమును ఒకేసారి సామర్థ్యముతో నిర్వహించి విజయము సాధించిన నవ్యసాహిత్య ఆప్పటి సంఘములో మూఢవిశ్వాసములుగాఁ బాతుకొనిపోయిన బాల్య వివాహము, వృద్ధ వివాహము, వేశ్యాసమస్య మొదిలగు విషయములపై తీవ్రములైన విమర్శాత్మక వాఙ్మయాస్త్రముల సంధించి వానినిఁ బ్రహసనముల పాల్పేసి ప్రజలయందు వానిపై వైముఖ్యము గల్గినట్లొనర్చెను. ఆకాలమున నాతని కార్యకూరత్వమున కుప్పొంగి యతనికి కైమోడ్పు లొసంగని ఆంధ్రయువకుఁడలేడు. అట్టి యువవీరుల నాధారముగాఁ గొని భావినంఘమును, సాహిత్యమును తీర్చిదిద్ద యత్నించిన సాంఘిక సాహిత్య వీరుఁ డాతఁడు. సంఘమును తనవెంట నడిపించుటకు వాఙ్మయమును సమర్థోపకరణముగా నుపయోగించిన ప్రజ్ఞాశాలి యతఁడు. అతఁడొక యుగకర్త.

కీ. శే. కురుగంటి సీతారామ భట్టాచార్యులవారి మాటలలో వీరేశలింగము “పంతులుగారి సేవవలన భాషకు జరిగిన ముఖ్య మహోపకారములు మూడన వచ్చును. 1. భాషాసౌలభ్యము. 2. వివిధ సారస్వతవ్యాప్తి. 3. పరభాషా వాఙ్మయానువాదము” తనకు పూర్వ వచనరచనమందలి యొజ్జోగుణమును సడలించిమాధుర్యము, సారశ్యము, సూటిదనము మొదలగు గుణములు ప్రధానముగా గల్గి సర్వజన గ్రాహ్యముగా నుండు చక్కని చిక్కని గద్యరచన కీతఁడు మార్గదర్శియై ‘గద్య తిక్కన’ బిరుదాంచితఁడైనాడు. ఆంగ్లసాగర్వత పరిచయఫలితముగా వ్యక్తిస్వాతంత్ర్యము, దేశస్వాతంత్ర్యము, బహుముఖ సారస్వతశాఖా నిర్మాణోత్కంఠ, విప్లవాత్మకోత్సాహశక్తి, నవ్యతవైమక్తువ, ప్రాచీన మూఢాచార నిరసనము, జాగృతి, భారతీయులలవఱుచుకొనిరి. అట్టివారిలో పంగీయులు ప్రథములు. వారి ననుసరించి సర్వవిధముల ననంతో

తానాహముఁ బ్రకటించినవా రాంధ్రులు. దానికి ఫలితముగా తెలుఁగునందు వెలసిన వివిధసారస్వత శాఖలలో పెక్కులు పంతులుగారిచే నావిష్కృతములైనవి. పంతులుగారు తమ జీవిత చరిత్రలో నొక్కచోట “తెనుఁగులో వచన ప్రబంధమును (Novel) నేనే చేసితిని, మొదటి నాటకమును నేనే తెనింగించితిని, మొదటి ప్రకృతిశాస్త్రమును నేనే రచించితిని, మొదటి ప్రహసనమును నేనే వ్రాసితిని, మొదటి చరిత్రమును నేనే రచించితిని, స్త్రీలకై మొదటి చరిత్రను నేనే కావించితి”నని తెల్పినారు. ఇంతేగాక శుద్ధాంధ్రనిరోష్ఠ్య నిర్వచన నైషధమును శబ్దాలంకార ప్రధానమగు కావ్యమును, తెలుఁగు కవుల చరిత్రమును, స్వీయచరిత్రమును (Autobiography) సాహిత్య విమర్శన వ్యాసములు పెక్కులును, సత్యరాజా పూర్వదేశ యాత్రలవంటి యాత్రాకావ్యములును, నీతిశతకముల గొన్నింటిని రచించి బహువిధ నవ్యసాహిత్యస్రవంతులకు జన్మస్థానమై గురుపూజల నందుకొనినారు.

సంస్కృతాంధ్రాంగ్ల సాహిత్యములలో నిష్ఠాతుఁ డగుటచే సంస్కృతాంధ్ర వాఙ్మయ వార్షిధులలోని రత్నరాసులను గుర్తించి వానిలోఁ గొన్నింటినిఁ దెచ్చి దేశీయులకు వాని విలువలఁగట్టి ప్రదర్శించెను. అట్టి ప్రయత్నఫలముగా Shakespeare's Comedy of Errors ను చమత్కార రత్నావళిగా, Merchant of Venice ను విసీనువర్తకుని చరిత్రగా, Sheridan's Duema ను రాగమంజరిగా Sheridan's Rivalsను కళ్యాణకల్పవల్లిగా, Cowper's John Gilpin ను దుర్మార్గ చరిత్రముగా, Goldsmith's Vicar of Wakefield ను రాజశేఖర చరిత్రగా తెలుఁగులో నవతరించినవి. ఆంగ్లేయుల భౌతికశాస్త్రము, సంస్కృత తర్కశాస్త్రము, జ్యోతిష శారీర శాస్త్రములు, వీరి కాలమున దెనుఁగు తేటదనమును రుచిచూచినవి. సంస్కృత సాహిత్యమునం దాణిముత్యములవంటి నాటకరాజములు ఈతనిచే నాంధ్రీకృతములైనవి. కాళిదాసుని మాళవికాగ్నిమిత్రము, అభిజ్ఞానశాకుంతలము, కృష్ణమిత్రుని ప్రబోధచంద్రోదయము, తీయందనములూరు తేటతెల్ల గద్యపద్యాత్మక రూపకములై హిమవచ్ఛృంగమున మంచుకరఁగి పొంగి పాటు సెలయేళ్ళవలె తెలుఁగు సాహిత్యక్షేత్రమునఁ బారి క్రొత్తపంటలఁ బండించినవి.

అతని జీవితచరిత్ర యొక జాతివీరుని వీరగాథ; జాతిని, సాహిత్యమును పెక్కుశ్రేయోమార్గముల నడిపించినట్టి నాయకునిపొందిన ఆంధ్ర సాహిత్యము ధన్యము! అతఁడొక సచేతనమైన మహాపరిషత్తు. అతనిచే రచింపఁబడిన సత్య

హరిశ్చంద్ర నాటకములోని నాయకునివలె పంతులుగారును తాను నమ్మిన సత్యమును, తాను నడచు ధర్మపథమును, ఎట్టి దుర్బర దుర్వార క్లిష్టపరిస్థితులందును త్యజింపక, ధృతితఱుగని యుత్సాహమూర్తియై దీక్షాపరుడై, కార్యదక్షుడై స్వార్థత్యాగియై, స్వతంత్రుడైన కర్మయోగియై వీరరసాత్మకమయిన జీవితమును నడిపి తనబ్రతుకొక కావ్యముగా సంతరించుకొనిన మహాంధ్ర నాయకుడు - మనీషి. అతని సాహిత్యోత్సాహమే నవ్య సాహిత్యమునకు శ్రీకార భిక్ష; శ్రీరామరక్ష.

వీరేశలింగం పంతులుగారి తరువాత సాహిత్యరంగములో సత్యధిక సంచలనముఁ దీసికొనివచ్చినవారు తిరుపతి వేంకటకవులు. గద్యసారశ్యమునకు పంతులుగారు కృషిచేయగా నీజంటకవులు పండితైక సభలలో మహాస్వమగు నాంధ్రభారతీ వైభవమును దెలుగు ప్రజానీకమునకుఁ బ్రత్యక్షమగునట్లు తెలుగు రద్యలం దవధాన స్వందనమున నూరేగించిరి. “ఈ జంటకవులుచేసినపని దాదాపు వీరేశలింగముగారు చేసినంతా ఉన్నది. వీరు స్థావరమేర్పరచుకోడానికి పూర్వము శతావధాన సంచారముతో ఆంధ్రదేశములో నన్ని సంస్థానాలు పరిచయము చేసికొని బహుమతులను పొందినారు. ఏనుగులమీద నూరేగినారు. రాజులమీద పద్యాలు చెప్పినారు. అడ్డువచ్చిన పండితులనూ, కవులనూ డీకొన్నారు. చర్చల్లో పాల్గొన్నారు. కవితా దిగ్విజయము పొందినారు. ఎదిరించిన శిష్యులపైన గ్రంథాలుప్రాసె శిక్షించినారు”¹

(శ్రీ) మధుదాపంతుల సత్యనారాయణశాస్త్రిగారు వీరి యవధాన కవితా సంపత్తిని ప్రశంసించుచు నిట్లు నుడివియున్నారు. “తిరుపతికవుల జీవితమొక మహాభారతము. ఇం దేవర్ణమునుఁ బరిశీలించిననుఁ బ్రతిజ్ఞలు సేయుట, మీనములు దువ్వుట, ప్రతిపక్షులనుఁ బరిహసించుట, పద్మపూహములు పన్నుట వానిని భేదించుట, యెదిరి యెట్టివాఁడైన సాహసించి మీదికురుకుట యివి చూతుము. ఈ భారతమునఁ గూడ రాయబారములు, రభసలు, శతఘ్నుల చప్పుడులు, పాశుపత ప్రయోగములు, అష్టహాసములు, తాలుకుట్టనములు కలవు. పాండవోద్యోగ విజయములు పాండవాశ్వమేధము మున్నైనవి దీని లోనివే. గీరతముకూడ నీ భారతములోనిదే. ఈ భారత సంగరమునకు ‘గుంటూరుసీమ’ కురుక్షేత్రము.

వాగ్యుద్ధములవలనఁ దిరుపతి కవులకీర్తి చంద్రికలు నలుమూలల విరిసి తెలుఁగులతల బూయించినవి. తిరుపతి శాస్త్రిగారు వెలనాటివారు. వేంకట శాస్త్రిగా రారామద్రావిడులు నైనను నేకోదరులవలె మెలంగుచుఁ బరస్పర సహకారముతో నవధానములు, ఆశుకవితలు, ఆకాశపురాణములు, ప్రదర్శించుటచే వీరిపేరు త్వరలో ప్రళస్తీకెక్కినది. అవధానకళకు గౌరవము దెచ్చిన వారు తిరుపతి కవులే. చులకదనము కల్పించినవారును తిరుపతి కవులే. వీరికి ముందు శ్రీమాన్ మాడభూషి వేంకటాచార్యులుగారును, నంతకు మిక్కిలి ముందు రామరాజభూషణుఁడు (భట్టమూర్తి) మున్నగువారు శతశేఖినీ గ్రంథ సంధానచాతురిగలవా రున్నను వారెవ్వరునుఁ దిరుపతి వేంకటకవులవలె జంట కవులుగా నుండి యవధానములు చేసినవారుకారు. పితాపుర సంస్థానకవులైన దేవులపల్లి సోదరులును, వేంకటరామకృష్ణులు అత్యద్భుత అవధానాశు కవితా ప్రదర్శనము లొనరించియున్నను దిరుపతి వేంకటకవులవలె నవధాన విద్యను జగద్విఖ్యాత మొనరించినవారు కారు. రాయలవారి కాలమున నందిమల్లయ్య, ఘంట సింగయ్య యను జంటకవులు ప్రబంధరచనముఁ గావించిరి. కాని వారవధానముల నొనర్చి యుండిరో లేదో చెప్పటకుఁ జరిత్రాధారములు లేవు. 'జగదాశ్చర్యక రావధాన కవితా సంపత్తి తిరుపతి వేంకటకవి యుగళమునకే దక్కినది.'¹

నవ్యాంధ్ర సాహిత్యమున వచన రచనమునఁ బంతులుగా రెంతసేవ చేసి యున్నారో పీరు పద్యరచనమున కంత సేవచేసియున్నారు. సుదీర్ఘసంస్కృత జటిల సమాసాదులతోఁగాక సరళ సుందర పదసముదాయముతో వ్యాకరణ దోషములులేని చక్కని వ్యావహారికమునకు దగ్గరి భాషలో కావ్యరచన మొనర్చి రసభావార్థసౌలభ్యములను సాహిత్యమునకు గల్పించి నూతన రుచులను కవితకు కల్పించినారు. వీరి కవిత ప్రాచీన కవితకు భరతవాక్యమనియు, నవీనకవిత్యమునకు నాండివాక్యమనియు గీర్తిగాంచినది. వీరికి కింకపిండఘటా పంచానన, విద్యత్కవి, బాలకలానిధి, బాలసరస్వతి, శతావధాని క్షత్యాది కీరుదములు వారి గుణ గౌరవమున కుచితముగా శోభించుచుండెడివి. వీరు నాటకములు, కల్పిత ప్రసిద్ధ ప్రబంధములు, గీరతమువంటి అధిక్షేప (Satirical) కావ్యములు, చాటుపద్యములు, వ్యాసములు మొదలగు వివిధసాహిత్యశాలలో విపుల కావ్యప్రపంచమును సృజించి యాంధ్రావళి హృదయసీమలలో రస

వృష్టికురిసి కవితాభిమానముల మొలకెత్తించిన శ్రావణమంగళ (మేఘ) ఘన ద్వయ మీ కవులజంట !

“శతఘంట కవనమ్ము నల్పు సంగతి యన్నఁ గరతలామలకమ్ము గాదె మాకు
అష్టావధాన కష్టావలంబన మన్న నంబికొండయ దండనంబు మాకు
ఆశుధారా కవిత్వాడంబరం బన్న నల్లెరుపై బండి నడక మాకు
సత్కావ్యనిర్మాణ చాకచక్యంబన్న షడ్రసోపేత భోజనము మాకు
వ్యర్థమగు వాదము లొనర్చునట్టి వారి డంబమూఁగించు టాపోశనంబుమాకు.”

అని బింకముగాఁ జెప్పగల్గిన వారి శక్తిమాత్ర మతిశయోక్తి కాదు. ఇట్టి మహాత్మునిచ్చి ప్రచండపాండిత్యము నిచ్చి ప్రతిభాస్ఫూర్తి కల్గించి వారినిఁ గాపాడిన సరస్వతి విద్యజ్ఞనకల్పవల్లి భారతికి వారిచ్చిన కై మోడ్పులివి.

“ఏనుఁగు నెక్కినాము ధరణీంద్రులు మ్రొక్కగ నిక్కినాము న
న్మానము లందినాము బహుమానములం గ్రహించినార మె
వానిని లెక్కపెట్ట కనివారణ దిగ్విజయం బొనర్చి ప్ర
జ్ఞానిధులందుఁ బేరుఁ గొనినారము నీవలనన్ సరస్వతి.

సత్త్వరజోగుణప్రధానమయిన వీరి జీవనప్రవృత్తి కవిత్వవీరమున కత్యంత విమలోదాహరణము. వీరి శిష్యులయి యశస్సు సంపాదించిన పండితకవులలో నొకరగు కవిసమ్రాట్ విశ్వనాథ సత్యనారాయణగారు వేంకటకవిఁ గూర్చి వ్రాసిన పద్యము :

“తన యెద యెల్లమెత్తన కృతప్రతిపద్యము నంతకంటె మె
త్తన తన శిష్యులన్న నెడదంగల ప్రేముడి చెప్పలేని మె
త్తన యయి శత్రుపర్వత శతారము సత్కవి చెళ్ళపిళ్ళ వేం
కన గురువంచు చెప్పికొనఁగా నది గొప్ప తెలుంగువాఁడునన్.”

వీరేశలింగంపంతులుగారి తరువాత సుపన్యాసశాఖను తెలుఁగునఁ బ్రతి స్థించి పోషించి పండించినవాఁడు కీ. శే. పానుగంటి లక్ష్మీనరసింహారావుగారు. వారి నాటకాదుల నటుంచినచో ‘సాక్షి’ సంపుటములే ఆంధ్రప్రజానీకమున కధికాదరపాత్రములై నవి. గద్య ప్రబంధములవలె రసవత్తరములై వ్యంగ్య ముగా సాంఘిక మత సాహిత్యరంగము లందలి లోపములనుండి వారిని దూర స్థుల నొనర్చుచున్నవి. ఇంగ్లండున “స్పెక్టేటర్” చేసిన సేవ తెలుఁగున నీ యుపన్యాసములు చేసినవి. ఇవన్నియు హాస్యరస ప్రధానములైయుండి చిరునవ్వులలో మహార్థములను వ్యంగ్యముగా బోధించుచుండును. జాతి సువ్యవస్థనొంది

పురోగమించుట కీతని యుత్సాహోత్పక్తోపన్యాసములు ఎంతయు తోడ్పడుచున్నవి.

అంగ్లసాహిత్య ప్రభావఫలితముగా తెలుగు సాహిత్యములో నవ్యసాహిత్యమనఁబడు 'భావకవిత్వమును' మొదటిసారి ప్రవేశపెట్టినవారు శ్రీ రాయప్రోలునుబాగుగారు; కీ. శే. గురిజాడ అప్పారావుగారు. ఒకరు ప్రధానముగా ఛందోబద్ధమైన కవితయందు కృషిచేయుగా మఱియొకరు మాత్రాబద్ధమగు ఛందస్సునఁ గృషిచేసినారు. భావకవిత్వమనఁగా "గానయోగ్యము. ఆత్మనాయకము, వ్యంగ్యప్రధానము, ఏకభావాశ్రయమునగు లఘురచన" యని శ్రీ పాడిబండ మాధవశర్మగారి నిర్వచనము. వీరికన్న పెద్దవియు, మహాకావ్యములకన్న చిన్నవియనయి వస్తు, నాయకరసాత్మకములైనట్టివి లఘుకావ్యములనఁబడు చున్నవి. గురజాడ 'ముత్యాల సరాలు' అను నూతనమాత్రా ఛందస్సును సృజించుకొని అందు కొన్ని ఖండకావ్యముల రచించినారు. వీరి కన్యాశుల్కమును కళ కళకొరకే యను సిద్ధాంతమున కుదాహరణముగా వ్యావహారిక భాషా ప్రచారానుకూలముగా రచించిన హాస్యరస ప్రధానమైన రూపకము. రాయప్రోలు అమలిన శృంగార ప్రతిపాదకములగు లఘుకావ్యములను మార్గదేశి వృత్తములలో లక్షణశుద్ధముగా రచించెను. వీరిరువురు ఇంతేగాక ప్రబోధ సాహిత్యమును విలక్షణముగా స్థాపించి పోషించిరి. దేశ, రాష్ట్ర వ్యక్తి స్వాతంత్ర్యమును ప్రబోధించి నిద్రాణమైన జాతిని చైతన్యవంత మొనర్చువై తాళిసులై రి.

రెండవప్రపంచ యుద్ధానంతరము ప్రపంచ మశాంతికిగుఱియై సామ్రాజ్య సామ్యవాదముల యలజడి ప్రబలి, ఆర్థికాభివృద్ధి సడలి లోకమంత శోకమయమై స్వార్థపూరితమై ఏహ్యమైయుండగా కవి భావనాలోకమున శాశ్వత సాఖ్యావహమైన మరోప్రపంచమును సృజించి, దాని నుపలక్షించుచు తనతోరమ్మని యెలుగెత్తి కేక వేయుచు దళితప్రజానీకమున కున్నతస్థాయిని కల్పింప నడుముకట్టి మహాప్రస్థానముచేసిన శ్రీ శ్రీ అభ్యుదయ కవిత్వమునకు గురుస్థానము. ఇతఁడు ప్రతిభా సమన్వితుడై తాను ముందాశ్రయించిన గణబద్ధమైన కవిత్వమును త్యజించి 'ప్రీవర్స' ను గైకొని తనకవనమును సాగించుచున్నాఁడు. ఇతనిది ఖండకావ్య రచనము.

మహావృక్షము శాఖోపశాఖలుగా నెట్లు విపులమగునో అట్లే నవ్యసాహిత్యము పెక్కుదారుల నడచుచు వైశాల్యము నందుచున్నది. నవ్యయుగమున

మహాకావ్యములు, లఘుకావ్యములు, ఖండకావ్యములని కావ్యభేదములు. నవల, చిన్నకథ, స్కెచ్, గల్లిక్, కార్డుకథ మొదలగు నవలా భేదములు. నాటకము, నాటిక, ఏకాంకిక మొదలగు రూపక భేదములు అనునవి ప్రధానముగా గోచరించుచున్నవి. వీనిలో రసప్రతీతి స్పష్టముగా కావ్యములందు గోచరించును. మఱియు నవలలలోను, కథానికలలోను వస్తుప్రాధాన్యము హెచ్చు. వీనియందును రసప్రతీతికి పాటుపడిన రచయితలుకూడ లేకపోలేదు. కావున నిచ్చట రసప్రధానములైన వాని నెన్నుకొని శాఖ కొక్కటి చొప్పున నుదాహరింతును.

లఘుకావ్యములు

౧. రూస్సీరాణి - శ్రీ విశ్వనాథ సత్యనారాయణ :

నాల్గుపదముల భావగీతము మొదలు నవరసముల మహాకావ్యమువఱకు నవ్యసాహిత్య ప్రక్రియ లన్నింటినిఁ జేపట్టి, పట్టినదంతయు బంగార మొనర్చి ప్రతి సాహిత్యశాఖయందును ఆడిముత్యములవంటి కావ్యముల వెలయించి ప్రాచీన భారత సంస్కృతి సంపదను గమలనుండి త్రవ్వి గంపలకెత్తి తెలుగు బిడ్డల కందించిన ధర్మపీరులు కవిసమ్రాట్ విశ్వనాథ సత్యనారాయణగారు. వీరరసప్రధానములైన లఘుకావ్యములందు స్వాతంత్ర్య వీరకావ్యము వీరి 'రూస్సీరాణి'. 1857 నాటి జాతీయ విప్లవమును పాశ్చాత్య చరిత్రకారులు సిపాయి పితూరిగా నన్వయము చెప్పి సత్యమును కప్పిపుచ్చి భారతీయులలో స్వాతంత్ర్య బీజములు ప్రబుద్ధములైన తరువాత తమ చరిత్ర నా దృక్పథముతో చదివి స్వాతంత్ర్య వీరరణరూపముగు నా విప్లవగాథ యందలి సత్యమును ప్రపంచమునకుఁ జాట మొదలిడిరి.

అఖలభారతమున నాంగ్లేయులవైఁ బెచ్చు పెరిగిన ద్వేషము భారతీయుల యందు స్వాతంత్ర్యేచ్ఛను ప్రేరేచి యొక్కసారిగా కార్పిచ్చువలె ప్రజ్వలిలించినది. అందొక ప్రచండ దావానల శిఖ రూస్సీ లక్ష్మీబాయి. భారతీయులు పవిత్రాశయముతో ప్రయత్న మారంభించినను కాలము కలిసిరాకపోయినది. అయినను దృఢిబిడక కాలప్రవాహమున కెదు రీది యా విప్లవకారులు అంత్యశ్వాసయాడు నంతవఱకు స్వాతంత్ర్యధ్వజ మొరిగిపోకుండ నిలువబెట్టిరి. లౌకిక విజయ మాంగ్లేయులదైనను ఆధ్యాత్మిక విజయము భారతీయులదే. అదే రగిలి రగిలి ఇంధ

నములఁ గూర్చుకొని ప్రళయాగ్నివలెఁ బ్రకోపించి విదేశీయ పాలకులకు భయము కల్గించి వారిని పాఱఁద్రోలి క్రీ. శ. 1947 లో స్వాతంత్ర్యముఁ దెప్పించినది.

భారతీయుల స్వాతంత్ర్యేచ్ఛ ధర్మప్రధానమైనది. అది ప్రకోపించినది కాని కాలము కలిసిరాఁ తోలుత తగ్గుముఖమైనది.

“మృతిభయములేదు ధర్మాని ; కిరణమునకు

మృతిభయము తక్కు వేఱులే దెంతయైన

సాహసము చేయు ధర్మంబు సమయ మొకఁడు

తన కననుకూలమౌటచేఁ దగ్గుకాని.”

— ఝాన్సీరాణి. పు. 8.

స్వాతంత్ర్యధర్మముకై సాహసముచేసిన 1857 విప్లవవీరులలో ఝాన్సీరాణి నాయకమణివంటిది. ఆమె తన జాతిధర్మమును నిలువఁబెట్ట యత్నించిన వీరనారి. జాతికొఱకు ద్రోహులైన శత్రువుల డిక్కొనినది.

“శత్రుజనునివలనఁ జావదెప్పుడుగాని యొక్క జాతిధర్మ ముర్వియందు

మనుజువశు మౌకండు తన ధర్మము త్యజించి శత్రుఁడేరినపుడు చచ్చినట్లు.”

“తనదేశము తన ధర్మము తన విద్యయు వదలి యెవఁడు తాఁజేరుఁ బరా

వని విద్య ధర్మము లా జనుఁ డొక్కఁడు చచ్చు రెండు చావులు ధరణిన్.”

అట్లగుచుండ స్వజాతిధర్మమునకై ప్రాణమువీడిన వీరవరులు మరణించియు జీవించినవారును ఓడినను జయించినవారును అగుచున్నారు.

ఝాన్సీరాణి పౌరుషప్రధానమగు పెద్దయాఁడువులి. కవి భావనలో నామె దుర్వారరాక్షస ప్రధ్వంసినియైన భద్రకాళి. సింహవాహనము యొక్క అపరావతారము. పూవు పుట్టగనే వాసనలు విరఃజిమ్మినది.

“అన్నప్రాళనవేశ లక్ష్మీయట రత్నానేకముల్ తాళనం

వన్నంబుల్ బహుగ్రంథముల్ వదలి యాపై నున్న ఖడ్గంబు గై

కొన్నన్ భూసురయోధుఁ డీ శిశువు నాకుం గీర్తి తెచ్చున్ ధరా

సన్నాపతతి చీల్చునంచుఁ దలఁచెన్ సంతోషరేఖాస్యుఁడై ”

ఆంగ్లేయుల అధికారపాదఘాతములకు భారతీయుల కళాకుసుమవిలాసములు తుమరుతుమరులై నవి. భయము ప్రతివాని గుండియలలో గూడుకట్టుకొని నది. తెల్ల వాఁడనిన సింహస్వప్నమైనది.

“భయమొక చిత్రమైన యది పై ముసుఁగయ్యది యొక్కరుండు ని

ర్భయుఁ డరుదెంచి తానిలిచి పాపముతోడ నెదిర్చినన్ జనుల్

భయమతిమూఁగి వచ్చెదరు పాపము నిల్వనలేద యప్పుడా

భయమును సిగ్గువంటి దది పాయదు సంస్కృతి లేని జీవునిన్.

అట్టి దురవస్థలో ధైర్యముచేసి, ముందడుగువేసి, తెల్లవారి నెదిరించి నిలిచి దేశీయుల నావరించిన భయావగుంతనములను పటాపంచ లొనరించిన పౌరుష వంతురాలు లక్ష్మీబాయి.

గర్వాంధుడగు నాంగ్లేయు నొక్కని నెదిరించిన పౌరుషమే ఝాన్సీ రాణిని గంగాధరునకు పట్టమహిషి నొనర్చినది. నోములపంట యైన పుత్రుడు, ప్రాణాధారమైన నాథుడు రాణిపై సర్వసామ్రాజ్యభారము క్రమముగా మోపుచు దివంగతులగుటచే నామె తెరచావలేని యోడయైనది. దత్తపుత్రుని గద్దె కెక్కింప దొరలద్దాని కంగీకరింపక దుర్గము నాక్రమింప నుచ్చులు పన్ను చుండిరి. క్రుద్ధయైన యాడుపులివలె మండిపడుచు లక్ష్మీబాయి యిట్లు గర్జించినది.

“ఈ నేలంతయు మాది కాదనుటకిం దెవ్వఁడు చోరుండు కాఁ
డేనిం జోరుఁడు నేఁడు కానియెడ రేపేన్ బద్ధుఁడు వధ్యుఁడౌ
నేను నీవును నెట్లొ వ్యక్తులము నల్లె జాతులున్ క్రూరమా
ర్గాన నత్పథమందు నేగుట యహో కాలంబు సాక్ష్యంబుగా.”

“అనిత్యమయిన సాక్ష్యమె యీ నేలఁ బురాణములుగ నెలరారు మహా
జ్ఞానస్థానములై యాజ్ఞానము నీవంటి తెలివి చాల దెఱుంగన్.”

“ఈ కోటనేను వదలను నాకోటమి గలుగునేని నాకు గలుగనీ !
నాకుం బ్రాణము లుండిన దాకన్ బోరాడెదనది ధర్మము నాకున్.”

అని ధర్మవీరమును ప్రదర్శించినది.

ఆంగ్లేయుల దుర్నయములు దుర్భరములైనవి. వారు భారతీయుల ప్రాణములతో విలాసముగ నాటలాడినారు; పశువులకంటె గడ్డిపోచలకంటె హీనులుగాఁ జూచినారు.

“తనవంక నిర్భయంబునఁ జూచెనని యెంచి
యొకఁ డొక్క భారతీయుని వధించె
క్రొత్తపాకి మ్రోఁగునొ లేదో యని చూడ
నొకఁ డొక్క భారతీయుని వధించె
నొక్కండు భారతీయునిఁ జంపె దారిలో
నున్న కుక్కనుఁ గాలఁ దన్నినట్లు
నొక్కండు భారతీయునిఁ జంపె భారతీ
యునియందుఁ దేలిక దనముఁ జూప

అదివఱకు జంపి యెఱుంగని యాతఁ డొకఁడు
చంపుటెట్లుండునో చూడఁ జంపె నొకని
వార లొక్కొక్కఁడును యమభటులురాణి
రాజ్య కార్యంబులం జూడ రాకమున్ను.”

వారి యమానుషకృత్యంబులకు రాణి కడుపుమండినది. కాలముకొఱకు ప్రతి
ఁగించలేదు. ముందువెనుకలు చూడక కదనరంగమున దూఁకినది.

“తులువల్ కాలము మాటుచుండు ననుచున్ దుర్బుధి మీసాల బు
గ్గులు మాఱుల విలోచనంబులు ధరాక్రాంతుల్ మహాధర్మము
జ్ఞులమున్ జంపెదరంచు రాణిరణదీక్షా చండతావ్యగ్ర ని
శ్చల నేత్రంబుల వైరిగుండెలు చలించన్ భేరివేయించినన్.”

పోరు ఘోరమైనది అశిశితులగు స్వాతంత్ర్య వీరులు మరఫిరంగుల అగ్నిజ్వాలల
కాహుతి కాఁజొచ్చిరి. ఆ ఘోరముఁజూచి సహింపఁజాలక లక్ష్మీబాయి కోట
తలుపులు తీయించి శత్రువులమధ్య కురికినది. విచిత్రగతులతో మెఱపుతీగఁవలె
రణరంగమున వీరవిహార మొనరించినది.

“కరవాలముంబట్టి కంఠముల్ తఱుగుచో నెడనీటి బొండంబు లెగచినట్లు
బల్లెమ్ముతో గుండె పగిలించినప్పుడు ధృతిగట్టునకు గడ్డ తీసినట్లు
గుఱ్ఱమ్ము దూఁకించి కూలించి నప్పుడు నడవిచెట్లనుఁ బడనడచినట్లు
తలవైన దాలుతోఁ దాడించినప్పుడు ఘాతస్థి పారతో నర్దినట్లు
కెలఁకులనుఁ జిత్రముగను లంఘించునపుడు తూఁగు నడకల నేతాము ద్రొక్కినట్లు
విజయలక్ష్మి విధంబున వెలిఁగె రాణి పంటలక్ష్మి విరంబునఁ బ్రబలెరాణి.”

తనస్వాతంత్ర్య దీక్షయొక మహాయజ్ఞముగ భావించి నిర్వహించిన కర్మవీరు
రాలా రూఢిలక్ష్మీబాయి. దేశమునకై తన జీవితమొక కర్పూర నీరాజన
ముగ నర్పించిన త్యాగవీర యాసాధివి. ఆమె దృక్పథముతో స్వాతంత్ర్యసమర
మిట్టిది !

“...స్వతంత్ర భావమహిమ క్రతు వియ్యది యీ మహాగ్నిలో
నుఱికినవాఁడు దీనమఱియున్ హుతమౌటయె వెన్న కేగుటన్
సరణియె లేద యిందుఁ బడిజచ్చిన దుఃఖము తప్పిపోవున
బ్బరమును లే దకాలమయ పూరుష పౌరుష వహ్నివేదికన్.”

సఫలముగాని స్వాతంత్ర్యసమరమును కాలమహిమగా చిత్రించి ఋతువర్ష
వాదులతో దానిని సమన్వయించి గ్రంథనిర్వహణమున సపూర్వశిల్పసౌకు

మార్గముఁ బ్రదర్శించిన “విశ్వనాథ” వీరరస కావ్యశిల్పియైనాఁడు. వీరివలెనే 1857 జాతీయ విప్లవము నితివృత్తముగా గొని లఘుకావ్య సంతరణమొనర్చిన వారిలో ప్రసిద్ధులు ‘సిపాయి పితూరి’ కావ్యకర్త శ్రీ పుట్టపర్తి నారాయణాచార్యులు.

“మహితంబైన స్వతంత్రభారతము నిర్మాణంబు నేయంగ దు
స్సహ కష్టంబులకోర్చి వీరులయి స్వచ్ఛందంబుగాఁ బోరిక
త్రుహత ప్రాణులుగా ధరంబడిన నిత్యుల్ నాకు సాక్షాత్కరిం
త్రు హితాశీస్సులు నింత్రుగాక భవమందున్ భావలోకంబులన్.”

అని చెప్పుకొనినారా రచయిత. ఆతని భావావేశమే యొక వీరరస కావ్యముగా రూపొందినది.

౨. “విజయశ్రీ” - శ్రీ జంధ్యాల పాపయ్యశాస్త్రి :

ఇతిహాస ప్రసిద్ధమైన గాథను గైకొని రచించిన కావ్యములలో శ్రీ జంధ్యాల పాపయ్యశాస్త్రిగారి ‘విజయశ్రీ’ ప్రముఖమైనది. “ఈ కావ్యము వీరరసప్రధానమైనది. అసలు కావ్యరచనకు తీసికొన్నఘట్టమే అటువంటిది. సంధికార్యము విఫలమైనది. పాండునందనులలో ఒక ధర్మరాజుతక్క మిగిలిన వారందరు కౌరవులమీద కారాలు మిరియాలు నూరుచున్నారు. సంధి విఫలమైనా అసలు సామంచేతనే కార్యసాధించాలనే యత్నంలోవున్న ధర్మరాజు మాత్రం గురుజన బంధుజన సహోదారికి విముఖుఁడు కాఁడు. కాని పరాభవానల దందవ్యూహాన మానస పాంచాలి తన పతులను ఉపాలంభించి యుద్ధానికి పురికొల్పుతుంది. కౌరవుల రాజ్యమదాంధత, తృష్ణ బాగా తెలిసివచ్చిన కృష్ణుఁడు కూడా ఒక దండోపాయందక్క కార్యసాధనానికి వేరే ఉపాయంలేదనే నిశ్చయంలో వున్నాఁడు. చివటి కందఱు యుద్ధం చేయడానికే నిశ్చయించి అందుకు తగిన సన్నాహంచేస్తారు. ఈ మంత్రాలోచనఘట్టం రసవంతములైన పద్యాలతో హృద్యంగావుంది.” ఇతివృత్తము పౌరాణికమైనను, సమకాలీన పరిస్థితులు ధ్వనించునట్లు - శ్రీకృష్ణార్జునుల నిమిత్తముగాజేసి జాతిని ప్రబోధించినారు కవి. అందు వీరరస మింపుగొలుపుచున్నది. ఉదా.

1. సిపాయిపితూరి. పుట 5

2. శ్రీ మల్లంపల్లి సోమశేఖర శర్మ-పీఠిక. విజయశ్రీ, పుట 12

కృష్ణుడు :

“నిద్రాణమ్మగు జాతికిన్ నవనవోన్మేషమ్ము చేకూర్చి ని
ర్నిద్ర స్ఫూర్తి స్వతంత్రభారతపునర్నిద్రాణముం జేయుచే
భద్రా ! భద్రము ఊత్రనందనుల ; కీభంగిన్ నిరుత్సాహివై
యద్రచేకమ్ము దొరంగి చల్లఁబడి నిట్టూర్వంగ నీ కొప్పునే.”

అర్జునుడు :

“ఓత్తుము పాంచజన్యము ! ముహుర్ముహు రాకులితారి సైన్యమే
నొత్తెద దేవదత్తము మహాదయ ! నీదయ కల్మి నీ మదో
న్యత్తుల ద్రుంచి ఈ దురభిమాన నితాంత నిరంకుశత్వ సం
పత్తికి స్వస్తిచెప్పి “నవభారత వీరపతాక” నెత్తెదన్.”

భారతముపైనున్న గౌరముతో కావ్యపఠన కుపక్రమించిన పఠితకు
ప్రస్తుత భారతీయున కనువగు ప్రబోధము నందించెడి వీరకావ్య మిది. ప్రాంత
నీటిలో క్రొత్తరుచులు పంచిపెట్ట రసస్వరూప మిది.

3. నేతాజీ - శ్రీ జి. జామవ :

జాతీయనాయకుల జీవితములలో స్వాతంత్ర్య సాధనోన్ముఖమైన రసవ
ద్ఘట్టములఁ జిత్రించిన ఖండకావ్యములలో శ్రీ జామవా కృతమగు ‘నేతాజీ’
రసవత్తరము.

భారత స్వాతంత్ర్యయోధులలో కత్తిబట్టి విజయముసాధింప యత్నిం
చిన మేటివీరుడు నేతాజీ. గాంధీ పద్ధతికి విరుద్ధమార్గ మాతనిది.

“కత్తుల్ బట్టక స్వేచ్ఛరా దెవుడు చర్చా వర్ధతుల్ పూర్తిగా
చిత్రైపోవు నటంచు గాంధీమునితో సిద్ధాంతముఁ జేసి భూ
భృత్తుల్ దెల్లని చక్రవర్తులు భయాప్తిన్ గ్రుంగి కంగారుగా
నెత్తించెఁ యవరెప్పు నెత్తములపై హిందూరణస్తంభముఁ.”

విద్యుత్తువంటి తన యుత్తేజమును జాతీయందుఁ బ్రేరేపించినాఁడు ‘నేతాజీ’
దేశమంతయు నాజాదుహిందుఘోష కమ్మని ప్రబోధించినాడు.

“వల్కు వల్కున నిప్పులొలికి రక్తము పొంగు పారుపాంశంబు లువన్యసించి
అడుగు జాడలలోన నడచి చెప్పినచోట నిలచి పోరాడు నైనికులగూర్చి
దరిదాపులేని దుర్భరదాస్యమునఁ గుందు తల్లి కన్నీరు ప్రత్యక్ష వటిచి
విస్మృతమైన గంభీర భారత బాహుపాండిత్యవటిమ జ్ఞాపకముచేసి

స్వీయసంస్థదిశలఁ జెలఁగి ప్రోజ్జ్వలముగా వల్లెవల్లియలకు వర్యటించి
.....వంగసింగంబు వీరరసము నోలి నూటిపోసె.”

పరదేశీయుల శృంఖలములందు చిక్కి శోకించు భారతమాత కన్నీరు అతని
యెడద నుడుకెత్తించినది. ఆమెమాటలతనిలో సుప్తిఁగొన్న స్వాతంత్ర్యకాంక్ష
నుజ్జెత్తుగా రెచ్చగొట్టినది.

“అర్ధచంద్ర ప్రయోగాంతంబునం గాని తొలఁగిపో దీ తెల్లదొరతనంబు
త్యాగవీరుల రక్తదానంబునం గాని దర్శనం బిడదు స్వాతంత్ర్య సంధ్యః
నెనరింతలేని శాసన శస్త్రమునగాని తగ్గదీకుల విభేదాల కణితి
కులము కల్పితేని కలముపోటున గాని చావదీ యజ్ఞాన సర్పఘాతీ
మేలి ఖద్దరు వగటివేపాలు చూచి బెదర దెన్నఁడు వగవాని పెత్తనంబు
బహుమతాంతర చంచలాశ్వములమీఁద సాగునే స్వరాజ్యానంద స్వర్ణరథము.”

అని భారతీయులకు స్వాతంత్ర్యపుబాటనుఁ జూపినాఁడు. వారిని బ్రిటిషువారి
కెదురునడిపినాఁడు. కాని కాలము కలిసిరాక పరదేశవాసియైనాఁడు. భారత
దేశమునకు శాంతి యనువైన ట్లితరమార్గము లతుకవేమో! కాని పరదాస్య
పీడనచే బాధపడిన భారతీయుని యభిమానహృదయము స్పందించి వీరగీతము
లాలపించిన మధురస్మృతి నేతాజీ వీరరసైక జీవితము. జాషువగారి తేనె
లూరు చెలమవంటి కలమునఁబడి, యది మఱియు మధురతరమై తెలుఁగు
వారల కమృతలహరి యైనది.

౪. విశ్వనాథనాయఁడు - శ్రీ సి. నారాయణరెడ్డి :

మాత్రాబద్ధమైన గేయ చందస్సుగైకొని కావ్యరచనము సాగించుచున్న
శ్రీ నారాయణరెడ్డి గారి ‘విశ్వనాథ నాయఁడు’ వీరరస ప్రధానమైన చారి-
త్రక (లఘు) కావ్యములలో నెన్నఁదగినది. రెడ్డిగారు యువకవులలో ప్రతిభా-
సమన్వితులు. ఎంతసీరసమైన వస్తువైనను గైకొని తన కలములో దానికి
జీవముఁ గల్పించి రసాప్లుతము చేయగల సమర్థుఁ డాతఁడు. శృంగార వీరరస
ములలో వీరికభినివేశము పాచ్చు. గేయకావ్యములు వ్రాసి మెప్పించుటలో
నవ్యసాహిత్యమున శివశంకర స్వాములవారి తరువాత వీరికొక ప్రత్యేకస్థాన.
మేర్పడుచున్నది. వీరి నాగార్జున సాగరమువంటి రసహృదయమునుండి పొంగి
పొరలి జలపాతాలుగా విశ్వగీతులెన్నో యింకను స్రవించి తెలుఁగుసీమను
రసార్ద్రము చేయవలసియున్నది.

ఈ కవి గుండెల తలుపులు తెరిచి తెలివెలి లోకమునుగాంచిన యజ్ఞాత ప్రప్రథమ చరిత్రవీరుడు విశ్వనాథనాయుడు. దయామయుడు, ధర్మమూర్తి, తెలుగు రాయుడు, సాహితీ సమరాంగణ సార్వభౌముడయిన కృష్ణరాయల ధర్మచరిత్ర చాచులలో జీవితక్షేత్రమున బంగారుపంట పండించుకొనినవాడు నాగమనాయకుడు; రాయలమనసున కెక్కినజోడు. విశ్వనాథుని దయాకిరణము వలన తపఃఫలముగా మల్లికాంబా నాగమ నాయకుల కుదయించిన పుణ్యముల పంట విశ్వనాథ నాయుడు. దైవప్రసాదుడగు నీతడు పుట్టుకతోడనే ధీరో ధాత్తుడైనాడు. జీవితమొక ధర్మజ్యోతిగా ప్రభుభక్తికి నీరాజన మిచ్చినాడు. స్వార్థము, కృతజ్ఞత. ఆశ, అధర్మము, మాత్సర్యము, అన్న శత్రువుల జయించిన వీరమూర్తి అతడు. ధర్మఘాతకుడు తండ్రియైనను లెక్కింపక శిక్షించెడి యమల దృఢవ్రతుడు. ఇతడు పుట్టిపెరిగిన గడ్డ అటువంటిది. అచట

“ద్విజకోటి నిఖల శ్రుతి హితమ్ముగా పాడిచాటె నిజధర్మ నిష్ఠాగరిష్ఠత్వమ్ము”

మాతృదేవి మల్లికాంబ - శిశువైన విశ్వనాథునికి ధర్మవీరము మగ్గుపెట్టినది. అది యతని జీవనాశములలో కరిగి ప్రవహించి తేజమును పెంచినది. పట్టు పొత్తిళ్ళలో బంగారు మొలకవలెనున్న విశ్వనాథ బాలమూర్తి:

“కాల్సేతు లిట్టట్టు కదిలించు చిత్తమ్ము గట్టిన అధర్మమును నెట్టివేసిన యట్లు కేరింతలిడుచు పిడికిళ్లు పట్టును భవిష్యత్వైరి లక్ష్మిహస్తగ్రహణసూచనగ.”

పాలబుగ్గల బాలుడై “జననికొంగిట ఆకుచాటు పిందియవోలె” గడిపిననాళ్ళలో

“కట్టినొక్కటి బట్టి కత్తివలె జళిపించు
కుట్టినొక్కనిఁ బిల్చి గుట్టమని అదలించు
ఇంక కొందరిని రప్పించి మొగ్గరములను
పన్ని ‘కో’ యని యార్చి పైబడి చెదఱగొట్టు
హుమ్మించు మెట్లపైనుండి క్రిందికి దూకు
కోటకొమ్మలనుండి కుప్పించెనో యనఁగ.”

అతడు తెలుఁగింటి యభిమన్యుడైనాడు. బాలచంద్రుని యవరావతార మైనాడు.

“మహత స్తేజసో వీజం బాలో ఽయం ప్రతిభాతియే
స్ఫులింగావస్థ యా వహ్నిరే ధవేక్ష ఇవ స్థితః”

అన్న కాళిదాస శాకుంతల సప్తమాంకమునందలి భరతకుమారవర్ణన మితనియందనస్వర్ణము.

విశ్వనాథనాయఁడు ప్రావృథులయొద్ద గంభీర యౌవనారూఢుడైనాఁడు. అతని మంగళమూర్తినిగన్న “రాచుల కేవో క్రొత్తయాశాసిరులు చేదికొన్నట్లనిపించెను”. తన సేనానిగా నాతనిని గౌరవించినాఁడా ప్రభువు. ఇంతలో నాక్రాంతనిజరాజ్యుఁడును, హతాశుఁడును, చోళరాజును అగు చంద్రశేఖర పాండుఁడు రాయల శరణువేడెను.

“పాండ్య భూపతికోర్కె ధర్మ నిబద్ధమైనదిగానచోకుని
ఉక్కణంచెడ నంచు అభయమ్మొసగె దీనావనుఁడు రాయలు.”

రణసీతిలో తలపండిన నాగమనాయకునియందా భారము నుంచెను. అతడు సామర్థ్యముతో రాచకార్యముఁదీర్చెను. స్వీయజాహుబలమున నుద్ధరింపఁబడిన తంజాపుర రాజ్యలక్ష్మి వైభవముగాంచిన నాయని యెడందలో కొన్ని దశాబ్దాలనుండి గుఱువెట్టిన స్వార్థము మోసులెత్తినది. తనకుమారున కా రాజ్యము స్వాతంత్ర్యముతో నంటగట్టవలె నని మనసుపుట్టినది. వెంటవచ్చిన పాండుని పాఱుద్రోలి గద్దెయ తనదని యెక్కి కూర్చుండినాఁడు. రాయలకన్న కొలఁకులతో రక్తిమ యుదయించినది. కొమరుని గుండియలో కొఱవులు రగుల్కొనినవి.

“మోహమేదో క్రమ్మి రాజుద్రోహమునకై కాలుద్రవ్విన
వాఁడు మన కాపుండెయైనను వధ్యుడే - ఇది ధర్మమార్గము
నాయఁడింతకు ప్రభుద్రోహమొనర్చె; అతని రెండు రెక్కలు
గట్టితీసుక వచ్చి యిట నిలబెట్టుకెట్టి యెవండో తెల్పుఁడు.”

అని రాజసింహము గర్జించినది. “అధర్మభీతాంతరుండయిన” విశ్వనాథనాయఁడు ముందుకుఱికి తండ్రిని బంధింతునని భీకరప్రతిజ్ఞ చేసినాఁడు. తండ్రి కొడుకుల మమకారము ధర్మాగ్నిలో భస్మమైనది.

“కన్నతండ్రి యటన్న నెవ్వఁడు కరిగిపోవడు ? కాని స్వామి !
ధర్మదండము పూనినప్పుడు తండ్రి యెవ్వఁడు ? తనయుఁ డెవ్వఁడు ?”

“ఫలానక్తిని వీడి ఋజు కర్మలనుఁ జేయుట శిష్టమార్గము
వెలిగిపోవుటలోనె బ్రతుకును వెచ్చపెట్టిన దీవమట్టుల ”

“స్తుతులకో నమ్మతులకో యీ ప్రతినబూనగ లేదు ధర్మ
క్షుతినిఁ జూడగలేక ధ్వజ మెత్తితిని నను దీవింపుము ప్రభూ.”

అని విశ్వనాథునిలో ధర్మపీఠము ధారాధరమువలె వర్షించినది.

“ఎంతగా ప్రభుభక్తి యున్నను ఇంత సాహస కార్య మన్నది
చరితలో క్వాచిత్కమే! నీ చర్య జగతికి క్రొత్తపాఠము.”

పితృప్రేమ, ధర్మభీతి విశ్వనాథుని గుండెలో యుద్ధము చేసినవి. చిట్ట చివరకు
గీతామృతము నూని విల్లుచేబూనిన గాండీవియైనాఁడు నాయఁడు.

“ఘూర్జిల్లి పోవు హృదయాగ్లవములో నెటులొ
దాటింప నెంచె నిజధర్మ దీక్షానౌక!”

మనస్వి యగుటచే నతడట్టిస్థితికి గుటియైనాఁడు. మనీషియగుటచే దానిని తరించి
నాఁడు. తలిదండ్రుల కన్నీట తడిసిన గుండెతో తంజాపుర కోటలో—

“ఒక్కమాట మరలమరల నొక్కి చెప్ప సాహసించు
స్వామిద్రోహము చేసిన జనకుడైన శిష్యాఝండు.”

అని హుంకరించి ప్రతాపము వెలయించి యినుపగొలుసులతోఁ దండ్రుని బంధించి
విజయనగర ప్రభువు కొలువు కూటమున నిల్పి—

“ధర్మపీఠమునకు జయపతాకమైన విశ్వనాథ
మూర్తినిఁ గని గవుల డెందములు కావ్యములై వెలసెను.”

ఇంతటి యాపీఠమూర్తి—

“యుగయుగాలనుండి వెల్లుచుండిన ధర్మాగ్ని కుండ
మున నేనొక గరితెడు నేయిని బోసితి.”

నని తన నిరహంకార సత్యశీలముఁ బ్రకటించి అవికత్తనుడైనాఁడు.
విశ్వనాథుని ప్రభుభక్తి యతని వినయాతిశయమునకు పరాకాష్ఠ. అతఁడెంత
పండితుఁడో అంత వినయవంతుఁడు. ఎంత ధర్మజ్ఞునియో అంత కర్మశూరుఁడు.

“అతని చరిత్రము ధర్మవ్రత పృథనాధిప కోటి
రక్తేణికి కల్కి వచ్చుల తురాయిని కై నేనెను.”

౫. ముసలమ్మ మరణము - కీ. శే. కట్టమంచి రామలింగారెడ్డిగారు.

సాంఘిక లఘుకావ్యములలో జానపద జీవితేతివృత్తమును గైకొని
త్యాగధర్మపీఠములు ప్రధానముగా రచించి ప్రసిద్ధ నవ్యమార్గము నావిష్క

రించిన వారు, కీ. శ్రీ. కట్టమంచి రామలింగారెడ్డిగారు (1880-1951). వారు రచించిన “ముసలమ్మ మరణము” వారి కాకీర్తి తెచ్చినది. “విషాదాంతమైన ఈ కావ్యము పీఠరస ప్రధానమై ఒక పీఠనారి నిస్సాక్షిత్వత్యాగమును నిత్య విలసితముగాఁ జేసినది. అంతవఱకు వచ్చిన కవితాసంప్రదాయములను వర్ణన విధానములను, కవి సమయములను పూర్తిగామార్చి ఒక విప్లవమునకు అంకు రార్పణము చేసినది.....ఈ కావ్యరచన అనేకవిధముల నూతనపథములను త్రొక్కి రానున్నతరములవారికి మార్గదర్శకమైనది. అందుచేత రెండు శతాబ్దాల మధ్యయుగ సంధివర్షమున నిది యుదయించుట ఎంతయును దైవికముగా నున్నది. అంతవఱకు తెలుఁగులో వచ్చిన కావ్యములన్నియు ఒకేరీతి, ఒకే త్రోవ; పాడినదే పాడరా యనునట్లు ప్రాతపురాణములను పాడినవి; లేక ప్రబంధకావ్యములలో నేలవిడిచి సాముచేసినది. ఈ సాహిత్యమును పరికించుచో అవి ఆంధ్రదేశముననేకాదు అవి యొక్కడనైనను జరుగవచ్చుననిపించినవి. అట్టి కాలమున ఈ నూతనభావములతో నొక మనోహరపథమును ప్రదర్శించిన గౌరవము కట్టమంచివారికి దక్కినది.”¹

కుంభవృష్టికి బుక్కరాయసముద్ర ముప్పొంగిపోయినది. రైతులడరి పోలేరమ్మకు పొంగళ్ళుపెట్టి జాతరలుచేసిరి. అసలు కారణ మాకాశవాణి పేర్కొనినది.

“బసిరెడ్డికి గడ కోడలు ముసలమ్మ యనంగ నొప్పు పుణ్యాంగన తా వెన బలిగా బోయిన మీ కిసుమంతయ కష్టమెన్న డెలా కలుగున్.”

అని. ముసలమ్మలో త్యాగము మోసులెత్తినది. ప్రాణికోటి రక్షించు పవిత్రాశయమున కనువులు బలిగాజేయుట కామెయెడంద తురంగలించినది. చిటు నవుతో, ఆనందభాష్యములతో సముద్రమంత గాంభీర్యముతో భర్తకుఁ దన నిశ్చయముఁ దెల్పినది. భార్యయే పంచప్రాణములుగా బ్రతుకు నాతఁ డామె కనుమతి నీయజాలక నిరాకరించినాఁడు. బెబ్బలి గోవుపై కుటుకఁబోవుట చూచి బిట్టటచు వృషభేంద్రుడైనాఁడు. ముసలమ్మయు నాతనికి ధైర్యము చెప్పి యొప్పించినది. ఆమె కన్నులలో వెలిగెడు దివ్యకాంతులఁ గాంచి యతఁడు నిశ్చేష్టుడైనాఁడు, నిరుత్తరుడైనాఁడు. అట్లే యాసాధ్య అత్త మామలయొద్ద ననుమతిఁ గొని ప్రళయపయోధివలె నున్న బుక్కరాయ సముద్రమున లక్ష్మీవలె దూఁకి చల్లని నీటియొడిలో శాశ్వతముగా నిద్రించినది; అఖండ

కీర్తి నార్జించినది. గ్రామదేవతగా పూజల నందుకొన్నది. ఆమె నీటఁ బడిన వై నమిది :

“కన్నెజ్జువారి నఖరకరోదయకాల మల్లినమ్రుంగు జాబిల్లి యనఁగ
జ్వలదగ్ని శిఖలపై నెలనవ్వుతో బోవు ధాత్రీమహాదేవి తనయ యనఁగ
కెందామరల బారు మందరమగు లీల నల్లనల్లనఁ జొచ్చు నంచ యనఁగ
కాలమహాస్వర్ణకారకుండాగ్నిలో కరఁగించు బంగారు కణిక యనఁగ
ప్రళయ కాలానల ప్రభాభాసురోగ్ర రంగదుత్తుంగ భంగ సంప్రాతములకు
గలకనొందక దరహాసమలర, మందమందగతిబోయి జొచ్చె నమ్మగువ నీట.”

బుక్కసముద్రమునకు బడబాగ్నియైన దీ వీరనారి త్యాగాగ్ని. “ఈ చిన్న పొత్తము ముఖ్యముగా స్త్రీలకుగా జేయబడినది. వారి కుపయుక్తముగా నొప్పినయెడల నా ప్రయాస సఫలత నొందినట్లే” యన్న రెడ్డిగారి యాశయము సాఫల్యము నొందినది.

రామలింగారెడ్డిగారి మార్గము ననుసరించిన వారిలో బ్రసిద్ధులు రాయ ప్రోలు, దువ్వూరి రామిరెడ్డి ప్రభృతులు. ‘కాకమ్మకథ’ వంటి జానపద గేయ కర్తవంటివారుగూడ అజ్ఞాతముగ నీతనిబాటనే సమర్పించుచున్నారు.

౬. నలజారమ్మ మరణము - కీ. శే. దువ్వూరి రామిరెడ్డిగారు :

దువ్వూరి రామిరెడ్డిగారి ‘నలజారమ్మ’ ముసలమ్మ కనుఁగు చెల్లెలాయను శ్రాంతిఁగొల్పించును. ఆమె నీట మునిగినది. ఈమె చితికెక్కినది. గూడూరు వాసియై వాసికెక్కిన పెంచెలరెడ్డి కుమార్తె వెంకటరెడ్డి భార్య సాధ్వి నలజారమ్మ. ఆమె సోయగము గంగయమున నదులు కలిసి పాటినరీతి శోభిల్లును. ఆమెకు దై వభక్తి, పతిభక్తి పుట్టుకతోవచ్చిన సహజ గుణములు. దయాగుణము ఆమె స్నేహప్రవృత్తికి జ్యోతివలె వన్నెఁదెచ్చినది.

“ఇంటికి నమ్మ ! భిక్షమని యెవ్వరు వచ్చినఁ బొమ్ము పొమ్ము నీ పంటరు చాలమంది యని వాదులు నల్పక పప్పా బియ్యమో పంటకమో తగుంగొలఁది వచ్చిన యర్థల కిచ్చి పంపు వాల్లంటి ప్రమోద చిత్తయయి కల్గిన దిద్దియె యంచు చెప్పుచున్.”

వేయి నోముల పంటగా నొక్కమొలక నలజారమ్మను తొలి బాలింత నొనర్చినది. పంటచేనిని కాపు కాచుటకై వెడలిన వెంకటరెడ్డి రాత్రిళ్లు జొన్న చేలు పాడుచేయు చున్నలను పందులను తోలితోలి స్రుక్కి నిదురపోయి లేచి

యా మత్తులో నొక మాదిగవాని చేనిలో గంకులు కోసెను. అదిగని మాదిగ వాఁ డూరిపెద్దయైన పెంచెలరెడ్డికి పిర్యార్దు పెట్టెను. అల్లుని వొంగతనమునకు శిక్ష నారెడ్డి కూతురు నడిగెను. ఆమె “ఒక మానిసి చౌర్యము సల్పఁ గొర్తయే దవలిన శిక్షయంచు” పూర్వ ప్రసిద్ధ ధర్మసూత్రమునుఁ బ్రవచించెను. వెంకట రెడ్డి చేసిన పని ప్రమాదవశమని యెఱింగిన మామ అతనిని “ప్రమాదో ధీమ తామపి” యన్న న్యాయమున శిక్షనుండి తప్పింప యత్నించెను. కాని తన తండ్రి కీర్తి కది కళంకమగునని భావించి నలజారమ్మ దానిని వారించెను. “వెలుంగు నిప్పుకల్ గనకయ త్రొక్కినం బదము గాలక యుండునె? ధర్మ మార్గమున్ తొలంగినన్ బరులు మాన్యతఁ జూతురె? నింద తప్పునే?” యని తన వాదము బలపఱచుకొనినది.

ధర్మభీతుఁడగు భర్తనుఁగాంచి యా వీరనారి—

“విను హృదయేశ నా పలుకు వీరుల వంశమునందుఁ బుట్టి యీ
దినమున నిట్టి దుర్యశముఁ దెచ్చిన యల్లుని శిక్షనేయకే
తనయనుఁ జూచియేమొ నిజధర్మము పెంచెలరెడ్డి దప్పెనం
చను నవకీర్తిరాని విధియారసి యట్లు చరింపఁ జెంపగున్.”

“సతము శరీరమందుఁ జెలుచం దలపోయుటెకాని వృంత సం
చ్యుత కుసుమంబు రీతి నెటనో యొకచోటను నేఁడొ రేపొ యె
వ్వితముననైన నేలఁబడు; విశ్వమునందు యశంబె నిత్యమై
పతి విలసిల్లు దిబ్బుఖ విభాసితమై సుజన ప్రపూజ్యమై.”

అని యుద్బోధించినది. సతి పల్కులలోని గంభీర సత్యమును గమనించిన భర్త మాటు పల్కలేక తద్వియోగదుఃఖమునఁ గ్రుంగిపోయినాఁడు. తానును వెంట వత్తుననియు, అది పతివ్రతాధర్మమనియు నలజారమ్మ యుత్సహించినది. చెంగట నున్న పసిపాపను మనసార చివరిసారిగా ముద్దిడినది.

“జాలువా బంగారు డాలుజీలగజాలు హరిద్ర చేలంబు నంటఁగట్టి
పసుపు నిగ్గులుదేరు ఫాలభాగంబున సిందూర తిలకంబు పొందుపటిచి
కన్నుగల్వలు కొంత వన్నె మీఱఁగ గ్రొత్త కాటుక రేఖలు నీటు పఱచి
గుబగుబ నెత్తావి గుల్కెఁడు జవ్వాది కలపంబు బాహులఁ గలయ నలఁది
సన్నజాజులు మల్లెల సరులు కీలు గంటునకుఁ జుట్టి.”

సహగమనమున కేగునా ముత్తైదువ భర్తవెంట నిలిచినది. పతివెంట నగ్నిగుండ మునఁ బడబోవు నలజారమ్మను ఆమె తల్లిదండ్రులు ఆర్ద్రముగా వారించినారు. అచంచల దీక్షామతియైన యాతన్ని,

“నాకొఱకు గాదె నా పతి వీరకుఁ బ్రాణంబు విడిచి విశ్వమునందుం
ప్రాకట యశమును పొందెను నాకును నట్టిదియ సూర్య న్యాయము తల్లి.”

అనుచు—

“మందహాసము నెలవులఁ గ్రందుకొనగ నగ్నిగర్భంబు సొచ్చె నయ్యతివమిన్న”

“సాంధ్యరాగచ్చటా సంచాదితాస్తాద్రి కటక సంచర దభ్రఖండమనఁగ
జలజరాగవరాగ కలితోర్మి మాలికా డోలికా చంచన్మరాళ మనఁగ
బల్లవితాళోక పాదపాశ్రయనవప్రసవ భారానత వల్లి యనఁగ
గైరిక సింధూర కలిత పూర్వాచల పీఠస్థ పూర్ణేందు బింబ మనఁగ
సతి రహించెను గుండానఁ జటుల వహ్నిశిఖలు నల్గడ వ్యాపించి చిటవటోగ్ర
శబ్ది భీమంబులై ధూమచయము గ్రక్కఁ బ్రేక్షకావళి గుండెలు పెటిలిపోవ.”

ఖండకావ్యములు - ప్రబోధకవిత్వము

నవ్యసాహిత్య ప్రక్రియలో ఖండకావ్యరచన అగ్రతాంబూలమందినది. ఖండకావ్యములు కవినాయకములై, భావప్రధానములై, ప్రకృత్యుపాసన, మధుర భావన, విమల శృంగారపోషణ, ప్రబోధము అను ప్రయోజనములతో ప్రధానముగా వెలసినది. వీనిలో జాతి చైతన్యము నభిలషించి కవులు దేశభక్తి నుద్బోధించు ప్రబోధగీతము లాలపించిన ప్రబోధకవిత్వశాఖ వీరరసాలంబన మగుచున్నది. స్వాతంత్ర్యోత్సాహము నుత్కటముగా కవిత్వరూపమునఁ బ్రదర్శించుచున్న కవినీ విభావముగా పఠితలు గ్రహించి యతనియందు తాదాశ్చర్యమును పొంది స్వాతంత్ర్యవీరులై సమరమున దూరినారు. దేశనాయకులతో పాటు కవులును ముందునిలువఁబడి ప్రజల కాధ్యాత్మికశక్తి నందించి వారి నుత్తేజవలచినారు. ప్రబోధము దేశ స్వాతంత్ర్యక లక్ష్య లక్షితమైనను, వారి దృక్పథములనుబట్టి ప్రబోధకవులు ముత్యములు. 1. ప్రపంచాభిమానముతో మానవజాతి నుద్దేశించి ప్రబోధ మొనర్చినవారు 2. ఆంధ్రప్రజానీకము నుద్దేశించి రాష్ట్రాభిమానము పెంచువారు 3. ఒక్క రాష్ట్రాభిమానముతోడనే అగ్రక కాలానుగుణ్యములైన దేశహితమును బోధించువారు. వీరు ప్రాచీనదేశ వైభవముల గీర్తించి యట్టి జాతిగౌరవము నిలువజెట్టుడని యొక్కొక్కసారి, ప్రస్తుతస్థితినిఁ దెల్పి దానినుద్ధరించుడని యొక్కొక్కసారి భావి ఉజ్జ్వల భవిష్యత్తును జూపించి దానిని సాధింపనుత్సహింపు డని యొక్కొక్కసారి జాతిని ప్రబోధించి, యాత్మగుణదోష చర్యలు చేసియు, జాతివీరుల గాథలు తెల్పియు

పరప్రభుత్వపు దురహంకారమును, దురాచారమును, దుష్కర్మలను ఏకరువు పెట్టి నిందించియు ప్రజలలో స్వాతంత్ర్య చైతన్యముఁ గల్గించిరి.

“జాతీయతా భావమును ప్రబోధము చేసిన మొదటివ్యక్తి గురజాడ అప్పారావు దేశభక్తి గీతములనబడు—

“దేశమును ప్రేమించుచున్నా మంచి అన్నది పెంచుచున్నా
వట్టిమాటలు కట్టిపెట్టోయ్ గట్టిమేల్ తలపెట్టవోయ్
దేశాభిమానం నాకు కద్దని వట్టి గొప్పలు చెప్పుకోకోయ్
పూనియేదై నాను వొకమేల్ కూర్చి జనులకు చూపవోయ్.

*

*

*

స్వంతలాభము కొంత మానుకు పొరుగు వాడికి తోడుపడవోయ్
దేశమంటే మట్టి కాదోయ్ దేశమంటే మనుషులోయ్.”

ఇటువంటివి పదునాల్గున్నవి. ఇందు కొన్ని కేవలము సూక్తులవలె నిలిచిపోవు నన్నను—ఇవన్నియు స్వతంత్రతా సంబంధి యుద్ధమమున కున్ముఖులుగా ప్రజను బోధించినను వీనియందొక పరమోత్కృష్టమైన జాతీయతా ప్రబోధ మున్నది. కనుక నీ గేయము సామాన్యములైన—

దేశమాత సేవచేయండి - జనులార మీరలు - దేశదాస్యము తొలగ ద్రోయండి.

ఇత్యాదులవలె తాత్కాలిక ప్రయోజనమును సాధించి నశించునదిగాదు. ఇందు కవి దేశమును ప్రేమించుచున్నాడు. ఆ ప్రేమశబ్దము బహువిచిత్రమైనది. అర్థమయినట్లే యుండును. కాని యర్థముగాని శబ్దములలో నిదియొకటి. మొదటిది—ఈ ప్రేమయన్నది సాధారణముగా స్త్రీ పురుష సంబంధముగా లోకమున తెలియఁబడినది. ఈ యర్థము దానికి లేకపోలేదు. గాని దాని యర్థ మిది మాత్రముగాదు. ప్రేమశబ్దమున కసలైన యర్థము ఆత్మోన్నతి యని. ఈ యర్థము నేను కల్పించినది కాదు. యాజ్ఞవల్క్యుడు చెప్పిన యర్థమిది. ఆయన తన భార్యయైన మైత్రేయితో భార్యభర్తను—భర్త భార్యను—సంతానము తల్లిదండ్రులను తల్లిదండ్రులు సంతానమును ప్రేమించుట యెదుటి వారికొఱకుగాక తమ ఆత్మోన్నతికేనని చెప్పినట్లు బృహదారణ్యకము చూపు చున్నది. ఉపనిషత్తులలో బృహదారణ్యకమునకున్న వైశిష్ట్యమును చెప్పటకు నాకు శక్తిచాలదు. గాని అది శ్రీశంకర భగవత్పాదులవారి దృష్టి నాకర్పించి నది. ఆయన ప్రత్యేకము దానికి వ్యాఖ్యానము వ్రాసెను. సకలభూతములలోను

నీ ప్రేమ యెందుకున్నదనగా ఆత్మోన్నతి కనియే సమాధానము. ప్రేమించు మని యనఁగా నర్థ మాత్మోన్నతిని పెంచుకోమని.

అప్పారావుగారు దేశమనియే చెప్పిరిగాని హిందూదేశమనిగాని భారత దేశమనిగాని చెప్పలేదు. దేశమన్నదానికున్న విశాలార్థము విశ్వమని. అందు కనే ఆయన దేశమనఁగా మట్టికాదనియు, మనుష్యులనియు స్పష్టముచేసినాడు. ఫలానా దేశమనగా ఫలానా ఫలానా యెల్లలకు లోపలి భూభాగమని యర్థము. దేశమన్నది జాతివాచిగాదు. మనుష్యుఁడన్నది జాతివాచి కనుకనే దేశమును ప్రేమింపు మనగనే మనదేశపుచెల్లలు చూచుకొందుమేమోనని కొన్ని యెల్లల లోపలి మట్టిని నేను దేశమనుటలేదు, మనుష్యుల నుద్దేశించి చెప్పుచున్నానని ఆయన చెప్పెను. ఈ అభిప్రాయముననే “పొరుగువారికి తోడుపడు”మనుటలో నిమిడ్చినాడు. ఈ అభిప్రాయముయొక్క విస్తృతియే—

“చెట్టపట్టాల్ పట్టుకొని దేశస్తులంతా నడువవలెనోయ్
అన్నదమ్ముల వలెను జాతులు మతములన్నీ మెలగవలెనోయ్
మతం వేరై తేను యే మోయ్ మనసులొకటై మనుషులుంటే
దేశమనియెడు దొడ్డవృక్షం ప్రేమలను పూతైత్తవలెనోయ్
నరుల చెమటను తడిసి మూలం ధనం పంటలు పండవలెనోయ్.

ఈ గేయములం దున్నది, ఆయన దేశమునువలెనే మనుష్యులు నరులు అనినాఁడు గాని ఫలానా అని నిర్దేశింపలేదు. ఇది భారతదేశమున కెంతగా నన్వయించునో ప్రపంచము నందలి మిగిలిన దేశస్థులకును నంతగానే అన్వయించును. మనుష్యజాతి మనినంతవర కీ గేయము సజీవముగ నుండనే యుండును. ప్రేమశబ్దము దాని యసలైన యర్థమున వాడినది అప్పారావుగారు రనియే నా యూహ. ఈ శబ్దప్రయోగ విషయమున ఆయన మహాకవి¹చేసి నంతవని చేసినాఁడు.

గురుజాడ తరువాత భారతదేశము పైనను ఆంధ్రదేశము పైనను భక్తి, భావమును ప్రబోధించి ప్రాచీన వైభవముల నుట్టింకించిచెప్పి స్వాతంత్ర్యమును సాధింపుడని తెలుఁగుబిడ్డలను కేక వేసినాఁడు శ్రీ రాయప్రోలు సుబ్బారావుగారు.

“శ్రీలు పొంగిన జీవగడ్డయి పాలు బాటిన భాగ్యసీమయి
వ్రాలినది ఈ భరతఖండము భక్తిపాదర తమ్ముడా!

అని యెటుకచెప్పి—

1. ప్రబోధకవిత్వము, వ్యాసము, డా. కేశవరవు రామకోటిశాస్త్రి.

“ఏదేశ మేగినా ఎందుకాలిడినా ఏ పీఠమెక్కినా యెవ్వరెదురయిన
పొగడరా నీతల్లి భూమి భారతిని నిలుపరా నీజాతి నిండు గర్వమ్ము.
లేదురా యిటువంటి భూదేవి యెందు లేదురా మనవంటి పౌరులింకెందు.”

అని తెలుగు వారలను భారత స్వాతంత్ర్యవీరులఁ గమ్మని ప్రబోధించినాఁడు!
వీరు రచించిన ఖండకావ్యములలో ప్రబోధము, ఆంధ్రమాత, తమ్ముడా, ఆంధ్ర,
తెనుగుతల్లి, ఆచారము, తెలుగు మాన్యము, అనునవి ప్రబోధ సాహిత్యములలో
చెటిగిపోనివి.

“అమరావతీ పట్టణమున శౌద్ధులు విశ్వవిద్యాలయములు స్థాపించునాఁడు”

అన్న ప్రబోధ ఖండకావ్యము దేశము నలుమూలల కవి కుమారులలో ననంత
చైతన్యమును గల్గింపజేసినది. వీరి బాటలో పెక్కురు కవులు నడచి ప్రబోధ
సాహిత్యమును వెలయించిరి రాయప్రోలువారి పద్యాలు పెక్కులు ఆనాఁటి
తెలుగుబిడ్డల కంఠస్వరములలో నెల్లప్పుడు గాన మాధురి నాస్వాదించినవి.
వానిలో నిక్కడ కొన్నిటిని పొందుపఱుతును.

“జాతిన దేశగర్వమును చక్కనదిద్ది మహేంద్రమండలి
భారము క్లాఘనీయముగ పాలనచేసి సమాన రాష్ట్రముల్
కూరిమి నానజేయ తెనుగుంబుడమిన్ గఱుసేయరయ్య ది
ఊంత నాంద్రపుత్రులు! జగజ్జన ధర్మమె దృష్టి నిల్పుచున్.”

“విటిగి వచ్చిన |పాణ విభునకు పసుపిచ్చి వేడినీళ్ళనుతోడె కోడ లొకతె
కత్తుల తిరునాళ్ళ గవయవచ్చిననాధు గొఱకచ్చు నుడి దోలె కూతురొకతె
కులకక్షల కృశించి కూలమన్న విశాల రాజ్య చక్రము త్రిప్పె రాణియోర్తు
కవికోకిల మృదూక్తి సవదరించెను తేనె నుడికారమున అడవిదుచొకర్లు
విమల సాహస సౌకుమార్యములు తెలయ దిక్షితంబంబులందు, చిత్రించినాఁ
తమ శరీత్ర విచిత్ర పత్రముల నాడు, శలప వెట్టుల జాతి చైతన్యమాంధ్ర!”

గడ్డపాటలు గోగుకాడలవలె ముళ్ళు వేసినారట కొండపిటి రెడ్లు
తెలివెన్న రాసుల తీరున నల్లకొండలు చిల్చినారు పల్నాటి గండ్లు
శివుడు గంగను బోలె చెరువు గండి, వ్రవాహ మావినా రద్దంకి కాపుమగలు
ఎ-తెడేసి శిలాకవాటముల్ గ్రుదుల గడివినారట తెలంగాణభటులు
అట్టి బలభద్రులీ భూమి బుట్టినారు విజయకన్యక వీరగోరజము బూయ
పులికడుపు చలిచిమల పుల్లయి య్గు చూడవోయి |పాల్యాలికల్ వీడి యాంధ్ర”

“పెనుజడల్ విరబోసికొని తాండవంబాడు ఈగ్యాపికాచి నట్టింటిలోన
నెవతిబిడ్డ విధాన నవయు శల్లి అనుంగు విశ్వవిద్యాలయ వీరులందు

దోషశల్యములే తోచు నుత్సాహసంపన్నవ్య సాహిత్యపాలనమున
పిన్నలూర్ధ్వ ముఖంబు పెద్దలతోదృష్టి ఉభయ భాగ్యోపాస్తి నుత్తచూపు ;
ఈయభావ వేదాంత మేమీయగలదు చాపు బ్రతుకులు తేలు నీ సంధియందు,
నాదు జాతి-నాదేశము నాదుభాష ఆను అహంకార దర్శనమందు మాండ్ర!"

“జాతీన” అన్నపద్యము తెలుఁగు వారిలో రాష్ట్రాభిమానమును రేకెత్తించె
డిది. “విఠిగిన, గడ్డపాలు” అను పద్యాలు తెలుఁగు యువతీ యువకులలో
ప్రాచీనాండ్రవీరుల పరాక్రమ విశేషచర్వణ ఫలితమైన నుత్సాహము నుబ్బింపఁ
జేయునవి : “పెనుజడల్” అన్నపద్యము తెలుఁగునాట పిన్నపెద్దల దోషముల
నిరూపించి జాతీయ, దేశ, భాషా స్వాతంత్ర్యసాధన కుద్యమింపఁ జేయునది.

రాయప్రోలు తర్వాత ప్రసిద్ధ రాష్ట్రప్రబోధ కవిత్వనిర్మాణ మొనర్చిన
వారు విశ్వనాథ. ఈయన రచించిన యాండ్రపౌరుషము; ఆండ్రప్రశస్తి
మున్నగు ఖండకావ్యములు తెలుగుజాతిని ఉత్సాహముతో ముంచెత్తినవి. ఈ
కవినమ్రాట్టు “హృదయ సిద్ధార్థ సద్భావనాఖిల చైతన్యఁడై”, “పురా
విదిత వేంగీపూజ్యసామ్రాజ్యగాథల యోచించుచు”—

“అస్తదజ్ఞాత పూర్వ దివ్యత్వ మొప్పు నీ పునీతావనీ ఖండ మిచట నిలిచి
యస్వతంత్రత దొరలు నా యాండ్రశక్తి నన్ను గుదింపఁ జేయుచున్నదిభృశమ్ము”

అని తన పారతంత్ర్య జీవితమును స్మరించి యుద్విగ్నఁడైనాఁడు. ఆనాఁ
డాతనిలో నాతఁ డొకఁడేకాదు, అతని జాతీయంతయు మూర్తీభవించినది.

“వేగిరాజ్యపు బల్లెవీధుల చెడుగుళ్ళు రిపులఁ గవ్వించు నేరుపుల తెలిసి
ఎగురు గోడిబిళ్ళ సాగసులో రిపు శిరస్సుల బంతులాడు శిఱలకు డాసి
చెఱ్ఱాడి యుప్పుతెచ్చిననాఁడె శాత్రవ పూహముల్ పగిలించు వొటపుగటచి
కోతికొమ్మచ్చిలో కోటగోడల రెగఱాకి లంఘించు చంక్రమణ మెఱిఁగి
తెనుఁగు లంతదై యవి నేర్చుకొనియయుండు రెన్నగా దెల్లతల్లులు మున్ను శౌర్య
రస మొడిచి యుగ్గుపాలతో రంగరించి బొడ్డుకోయని కూనకే పోయుదురట!”

ఇట్టి పద్యము లానాటి యాండ్రప్రజకు వీరరసాయనములై క్రొత్తచేవలు
కల్పించినవి. తుమ్మల సీతారామమూర్తి, చౌదరిగారి రాష్ట్రగానమానాడు
తెలుఁగువారి బృందగానమైనది. చౌదరిగారు తెలుఁగు తల్లికిచ్చిన జోహారులు
తెలుఁగువారికిచ్చిన పౌచృరికలుప్రసిద్ధములు. అతని-కై వారము, ప్రశస్తి, అను
తాపము, ప్రబోధము, సంస్కరణము, పశ్చిమాధులు, మాతృభాష. తెనుఁగు
దనము, ప్రమాదము, అరవగోడు, ఆహ్వానము, పట్టాభికి శై, తథోత్పత్తిము

అశీస్సు అనెడి ఖండకావ్యము లేకోన్నుఖముగాఁ నాండ్రరాష్ట్ర సాధనోత్సుక తను దేశీయులలోఁ బొంగింపజేసినవి. తెలుఁగుబిడ్డని దైన్యస్థితిగాంచి తెనుఁగు తల్లిముందు తన కర్తవ్యమును వ్యక్తపఱచినాఁ డాద్యమగు కన్నులలో నీ కవి వీరుఁడు; ఉద్ధరింపుమని కై మోడ్చు చేసినాఁడు.

“పరవేషభాషా సవర్యతారకమౌట నాండ్రత్వమే సగం బడఁగిపోయె
పరఖడ్గమునకు లోఁబడి జోహారులు పెట్ట స్వాతంత్ర్య సమవేక్ష జారిపోయె
కుల తత్త్వములు చుట్టి బలునీర్ల్యలకుదింప నైకమత్యము సర్వ మాటిపోయె
అసమర్థతాపంకమందు గ్రుంగుటఁ జేసి మెట్టవేదాంతముల్ మీటిపోయె
నలిగి పోయిన యీనాటి తెలుఁగు బిడ్డ కేమి సంరక్షమిత్తు తల్లీ! తమస్సు
విడుచుచున్నది యిప్పుడిప్పుడె రవంత ఉద్ధరింపుము వీని నద్భుద్ధు లొనఁగి.

తమస్సువీడి కనువిప్పిన యాండ్రులకు కవి యిచ్చిన ప్రబోధము ఈ క్రింది రాష్ట్ర గానము:

“తమిళ కర్ణాట బంధము లూడ్చి తెలుసీమను స్వతంత్రముగా మార్చువఱకు
రాష్ట్ర నిర్మాణకార్యము నివార్య మటంచు చెప్పువారికి బుద్ధి నెప్పు వఱకు
ఒడ్డె మాగాణమం దొదిఁగి పేర్వాసిన తెలుగు ఖండము నెల్లఁ దెచ్చువఱకు
బళ్ళారిలో నాండ్రభాగమంతయుఁ జీల్చి తెలుఁగు రాజ్యములోఁ గలుపువఱకు
నిదియు నదియని లెక్కింపనేల యావదాండ్ర విషయము నొక్కరాజ్యముజేసి
పట్టి జయభేరిపై దెబ్బ కొట్టువఱకు తెలుఁగు పసిపాపకైన నిద్రింపఁ దగునె.”

ఈ గానమే తెలుగునాయకుల ధర్మగీతమైనది.

“అండ్రకేసరి ‘నైమ’ నదరిపోవఁదుపాకి కెదురుగా నిలిచి తొమ్మిచ్చునాఁడు.
నీలు విగ్రహము నిర్మాణించుకొఱకు నాండ్రులు కుతారంబులు నూలునాఁడు
రంగయ్యనాయ డారంభించిన శాసన ధిక్కార శరము సంధించునాఁడు
దుర్గ చందాన మా దుర్గమ్మ చెలరేగి శాంతి సంగ్రామంబు జరుపునాఁడు.”

ఈ గీతమే తెలుఁగునాట ప్రతి తెలుఁగువానినోట ప్రతిధ్వనించినది.

ఈ విధముగా రాష్ట్రోద్యమనకై ప్రజలను ప్రబోధించిన కవులు పెక్కురున్నారు. శ్రీయుతులు గుఱ్ఱము జాషువ, అడవి జాపిరాజు, బసవరాజు అప్పారావు, దామరాజు పుండరీకాచుఁడు, మంగిపూడి శర్మ, గరిమెళ్ళ సత్య నారాయణ, బలిజేపల్లి మొ॥వారందులో నెన్నదగినవారు. వారి ప్రబోధము లన్నియు నిచ్చట తడవినచో గ్రంథభాగము పెరుగునని భయముతో వదలుచు మచ్చునకు జాషువగారి ప్రబోధము నొకదాని నిచ్చట ఉదాహరించుచున్నాను.

“మెఱయింపవలె తెల్ల దొరసాని మొగసాల ఆంధ్రరాష్ట్రంపు సింహధ్వజంబు
 పట్టింపవలె ఆంధ్రపౌరుష లక్ష్మికి కుచ్చుల నీలాల గుబ్బ గొడుగు
 సవరింపవలె నాంధ్ర సాహిత్య కన్యకు కడచన్న తొంటి బంగారు భిక్ష
 కావింపవలె ఆంధ్ర గాన కల్యాణికి త్యాగరాజమృని దర్శనంబు
 అరులనదలిచి బ్రహ్మనాయకుని కోడి పలికి పోయిన ధైర్య సంపద్విభూతి
 పెంపు నెత్తావివలె గుజాళింపవలయు కలసిరావోయి రాష్ట్రదీక్షాతపస్వి !

తెలంగాణ విముక్తి - దాశరథి :

తెలంగాణ విముక్తికై తెలుగుజాతిని ప్రబోధించి నిజాము నెదిరించిన కవికేసరులలో నగ్రగణ్యుడు దాశరథి. ఇతని జీవిత మొక వీరగాథ, ఇతని గళ మొక జాతి కంఠము, ఇతని పలుకొక మానవతాగీతము. అతని పేరు ప్రజాకోటి యట! పిశాచపు ముళ్ళపాదాలక్రింద నలిగి చెక్కలైన తెలంగాణా రైతును చూచి యాక్రోశించి ‘యాకాశ మంతెత్తు అరచినాడు.’ తెలంగాణా నిగళాల దెగద్రొబ్బినాడు. తన రాష్ట్రము స్వతంత్రమైనది. అటు మీద - ముప్పేటగాఁ జీలిపోయిన తెలుగు వారి నొక్క వేడిగా సంధింప సామ యత్నముచేయ సాహసించినాడు. అదియు సఫలమైనది. ఇప్పుడు భారత స్వాతంత్ర్యవతాక నీడలో సొంతకాపురము పెట్టి జగమంతయు తనదిగా మూనవకోటి యంతయు తానుగా విశ్వగీతుల నాలపించుచున్నాడు. కోటి రత్నాల వీణపై నీతడు మీటు మంజీర గాంధర్వ గీతాలు పునర్నవములై జలపాతాలుగా నీతని కావ్యాల నమృతాభిషేకము చేయుచున్నవి. వానికో నక్షరమూర్తిగా దాశరథి వీరరసమూర్తియై మనకు గోచరించు చున్నాడు. ఇతనిపై ప్రబోధ కవిత్వము, భావకవిత్వము, అభ్యుదయ కవిత్వము చెఱగని ముద్రలు వేసినవి. కొంతకాలము మహాకవి గురుజాడ అడుగుజాడలలో— కొంతకాలము అభ్యుదయకవి చక్రవర్తి శ్రీ శ్రీ ఛాయలలో—నడచి నిశితాను భూతిని సంపాదించి వ్యక్తిత్వమును సాధించుకొనినాడు దాశరథి. ఇతని కలమునుండి ప్రబోధ కవిత్వము, అభ్యుదయ కవిత్వము, అధివాస్తవిక కవిత్వము, పద్యగేయ కవిత్వము, మొదలైన పెక్కు వైవిధ్యములతో కవితా స్రవంతి మంజీర నాదాలతో వెలువడినది. అతని కవిత పెక్కు పుణ్యస్నాన ఘట్టములుగల ఆంధ్రజీవనగంగ. అతడు తెలంగాణా జాతీయ పీరుడు, మహాంధ్ర వైతాళికుడు, ప్రపంచ శాంతిదూత, ఇంతింతై, మఱినింతయై మఱియుఁ దానింతై భూనభోంతరముల వ్యాపించిన అపరవామన మూర్తి.

“అవి తెలంగాణలోన చావాగ్ని లేచి చుట్టుముట్టిన భీకరాశుభదినాలు....
నాడు మానవతా నవనాగరకత తన్నుతిన్నది రాక్షసత్వమ్ముతోడ.”

కవి కుమారుని కరకమలాలు ఇనుపసంకెళ్ళ రాపిడిలో నలిగిపోయినవి. బందీఖానా బ్రతుకులో వాడిపోయినవి. బడుగు రైతును పిప్పిచేసి యతని ఫలమును ఫలహారము చేసెడి క్రూర ప్రభుత్వ పితాచమును గన్నులారఁ గాంచి దాశరథి శివమెత్తి, యెలుఁగెత్తి నల్లరు విన నిట్లరచినాడు.

“ఓ నిజాము పితాచమా ! కానరాడు నిన్నుఁ బోలిన రాజు మా కెన్నఁడేని
తీగెలను తెంపి అగ్నిలో దిపినావు నా తెలంగాణ కోటిరత్నాల వీణ.”

దేశము నలుమూలల అగ్ని యంటుకున్నది. నిజాము విషము గుప్పించినాఁడు; ప్రజల నొప్పించినాఁడు, బంగారు గద్దెలో మూల్గుచున్న కశ్మలము, దానిలో పేరుకొన్న స్వాధ్యము క్రుశ్చి దుర్వాసనల విరజిమ్మినది. దానిని భరింపలేక దాశరథి “మా నిజాం నవాబు జన్మజన్మాల బూజు” అని చీదరించుకొనినాఁడు.

“తమ మంత్రం పారదంక ఉచ్చుఁ తెంచుకొనెను జింక
ఇంక స్వేచ్ఛా ప్రయాణము ఇదే తెలంగాణము.”

అనుచు స్వాతంత్ర్యభేరి మ్రోగించినాడు. దేశము తనవెంట నడచి లక్ష్యము సాధించినది.

తెలంగాణా విముక్తితో నాగలే దతని ప్రస్థానము. చారుమీనారంత యెత్తున చూచి నాఁ డతడు నల్వంకల. ముక్కలుగా పడియున్న తెలుగునేల యతని గుండె బ్రద్దలుచేసినది.

“ముక్కలైన మాతృమూర్తి గేహమ్మును కూర్చి కట్టుడోయి కుమారులారా
మనము మనము కలహమున మునింగినయెడ మన మహాంధ్రలక్షి మనకురాదు”

అని యనుచు “పటుశాహాబలు రైన ఆంధ్రుల గత ప్రాశస్త్యముల్ వల్లెవేయు టలో కొన్నితరాలు దాటినవి, పూర్వోదంతముల్ నేటి సంకటముల్ తీర్పవు గాక ! నాటి జ్వలితాంగారమ్ము లీనాఁటి కుంపటిలో బూడిద కప్పకొన్నవి రగుల్పన్ లెమ్ము పీరాంధ్రుడా !” అని మహాంధ్రోదయ ప్రబోధము త్రిలింగ శ్రేష్ఠము మాఱుమ్రోగునట్లు రంకె లిడినాడు.

భారత స్వాతంత్ర్యము, మహాంధ్రోదయము సిద్ధించుటతో దాశరథి ద్వితీయలక్ష్యము ఫలవంతమైనది. చార్మీనా రాకృతినుండి హిమవచ్ఛృంగ నన్నిభుడైనాడు. ప్రపంచమహాకోటి మహాపరిషత్తువలె నతనికి గోచరించినది

అంతఃకలములు, విషమంత్రములు, అవినీతి, స్వార్థము, జానిసతనము, మొ॥
పెనుభూతములు ప్రజాకోటిని ఆవరించుకొని అదిమివేయుచున్నవి. వానిని
గాంచి ఆవేశముతో—

తెలంగాణాలోని కోటి ధీరుల గళధ్వనియెగాక
ఇలాగోళమం దుండెడి ఎల్లరి శబ్దాన్ని నేను.
నా పేరు ప్రజాకోటి నా పూరు ప్రజావాణి
ఎవడైనా మానవుడే ఎందుకు ద్వేషించడాలు
రాక్షసిని నా మైత్రికి రానిత్తును భయంలేదు....
శాంబులలో బలం చచ్చి పాములలో విషం చచ్చి
ప్రేమములో బలం పోయి స్నేహములో శక్తిపోయి
చిన్నపాటి యంకుశమున గున్నయేసుగును వంచే
క్రొత్తరకం పద్ధతి కనుగొన్నానండో రండో !

తటస్థ విధానముతో సర్వజాతి సహజీవనము సంధింప నభిలషించు శాంతికాము
కుండు. అతడు భారతీయుడు, దాశరథి గొంతుకలో గూడుకట్టుకొనినాడు.

“కత్తిపట్టి గెలిచినట్టి ఘనుడగు పీరుం డెవ్వడు ?
మెత్తని హృదయం ధాటికి తుత్తునియలు కాని దెవడు ?
అజ్ఞానపు అడుగు కడిగి అసలు విషయ మెరుంగుడి !
ఘర్షణలో ఏనాటికి హఠ్సం లభియింపబోదు.”

అన్న శాంతి వచనము భరతజాతి స్వాతంత్ర్య సంపాదనానంతరము ప్రపంచ
మునకు చాటి చెప్పిన పరమసత్యము. ప్రజాకోటియం దది ప్రతిధ్వనించినది.

గౌతమబుద్ధుని వలె దాశరథి లోకమును జూచి జీవిత గుణపాఠము
నేర్చికొనినాడు. ప్రతిప్రకృతి వైచిత్రినిచూచి దానిలోని అంశరార్థము
నూహించి దానితో భావతాదాత్మ్యము నొంది, తద్వైశిష్ట్యమునకు మురిసి
పోయినాడు. కర్కశత్వమునుగాంచి శుభితుడయి పోయెడివాడు. లోకము
నుండి నేర్చికొనిన పాఠముగా మానవత్వమును వరించి రాక్షసత్వమును ఛిక్కి
రించిన పీరుండు దాశరథి.

“కంటికి కనుపించిన దంతా కైతగా రాస్తున్నాను.”

అని ప్రతిజ్ఞ చేసిన దాశరథికి ముప్పివాడి శిరస్సును తన్నే అప్రైశ్వర్య సంపన్నుడు,
అనాధుని కడుపులోని అంగారము, ఆరాటము, కళ్ళలోని అశ్రువులు, అడవి

నాగజెముడుపూలు, అణుబాంబుల డొక్కలలో ధనము దాచుకొను గిడ్డంగులు గోచరించినవి. అతని “ఎక్స్-కిరణాల కళ్ళతో” వానిని ఏకోస్పిజ్ చేసినాడు. హృదయముతో రుద్రపీఠ తీగలు స్పందించినవి. అతని హృదయములో నేవో తెలియని గాయములు నోళ్ళువిచ్చి మఱల తీపులు తీసినవి. ఆ తీపులే అతని నవీనకావ్యఖండికలు. నాకవాసుల శ్రవణపుటముల చేరువఱ కూది పల్కినాడు.

“వీణీయ తీగపై పదను పెట్టిన నా కరవాల ధారతో
గానము నాలపింతు కవికంఠము నుత్తరణం బొనర్చి స్వ
గ్గానకు భూమినుండి రసగంగలు చిమ్మెద ; పీడితప్రజా
వాణికి ‘మైక్’ అమర్చి అభవాదులకున్ వినిపింప జేసెదన్.”

అని పీడిత ప్రజాకోటి గొంతుకల సమైక్యకంఠమై ఖండకావ్యగానముఁ జేసి నాడు దేవులపల్లి రామానుజరావుగారి మాటలలో “బ్రతుకు విలువలు నశించి పాడుపడిన యీ స్వార్థప్రపంచములో విప్లవాగ్నుల తుఫానును లేపుచున్నది నిజముగా ఈయన కవిత్వము...పీడిత ప్రజల సమస్యలకు ప్రాధాన్యత యిచ్చి గొంతెత్తి చెప్పగలిగిన కవివాణి; దౌర్జన్యము, అన్యాయము, అక్రమములమీఁద తిరుగుబాటే ఒకమాటలో దాశరథి కవిత్వము. అతని పలుకొక్కొక్కటి యొక్కొక్క వాగ్యుక్తము; దేవేంద్రుఁడు పర్వతపు రెక్కలు విఱచిన చప్పుడతని పద్యములలో గోచరించును.

“నరజాతిఁ జీల్చి చెండాడలేచిన చేయి తెగినేలఁ బడును నా సొగసు పదైపు బడికి
పొగరెక్కి కోట్లదబ్బును కిరీటమ్ముగా తగిలించుకొన్న గర్వికి భయము నానడికి”

“యక్షి ఫలం దొంగిలించ నరుచెందే వారినొంచ
జాగరూకులై చూడుడు స్వాతంత్ర్యం కాపాడుడు ”

అన్న ఇతని ప్రబోధము. పెనుపిశాచపు రుధిరహస్తము స్వచ్ఛహిమాలయ శృంగమును మైలపఱచిననాఁడు చల్లని భారతీయుని హృదయగహ్వరములో దవాగ్ని రగుల్కొల్పు వీరజ్వాల.

నవ్యాంధ్ర సాహిత్యవీధులలో ఇదివరకే ఈ నవ్యకవి ప్రతిభను చాటిన కురుగంటివారి మాటలతో నితనిప్రశంస ముగింతును.

“తెలంగాణములో ధీరహృదయముతో, నిశితవాక్కుతో, గొప్ప తిరుగుబాటును సాధించిన యువనాయకుడు దాశరథి. ఈతడనేకులవలె ఒడ్డునకూర్చుని శ్రీరంగనీతులు బోధించినవాఁడు కాఁడు. సాక్షాత్తుగా తెలంగాణా ప్రజాసమర

ములో దుమికి శ్రీకృష్ణజన్మస్థానాన్ని దర్శించివచ్చిన పై నికుడు. కాగలించు కొనడం వల్లగాక ఇతనికి దేశభక్తి కడుపులోనుంచే వచ్చినది. అందుకనే హృదయంలో జ్వలించిన భావానలాన్ని భాషానిలంతో స్వయంగా చెరిగిన విప్లవ బ్రహ్మకాగలిగాడు. ఈతని ఆవేశము, ఆవేదనా (శ్రీ శ్రీ వైవలె రష్యాప్రభావం లేక) సహజమూ, జాతీయము అయినవి. దీనినిబట్టే దాశరథి అభ్యుదయ కవులలో ప్రముఖస్థానాన్ని చూరగొన్నాడనవలెను "

తెలంగాణా వైతాళికులగు కవులలోఁ జేర్కొనదగినవారు. కీ. శే. సురవరం ప్రతాపరెడ్డి, కాళోజీ, బూర్గుల, దేవులపల్లి, వానమామలై, భాగి నారాయణమూర్తి ప్రభృతులు.

అభ్యుదయకవిత్వము - శ్రీశ్రీ :

దాశరథివంటి అభ్యుదయకవుల కందఱుకును గురుస్థానము శ్రీరంగం శ్రీనివాసరావు. "అభ్యుదయ కవిత్వము ప్రబోధ భావ కవిత్వములకన్న భిన్నము. ఇది అధివాస్తవిక ధోరణికి సంబంధించినది. శ్రీశ్రీ కవితా సమితిలో (విశాఖపట్నం) సాధకుడుగ బయలుదేరినట్లు సలక్షణ భాషతో, ఆలంకారిక సమ్మతమైన కవితను చెప్పినట్లు 1928 లో ఈయన ప్రచురించిన "ప్రభవ" అను ఖండకావ్య సంపుటివలన వ్యక్తమైనది. ఈతడు సంస్కృతాంధ్రాంగ్ల కవితామార్గాల నన్నిటిని కలయజూచిన ప్రతిభావంతుడు. మొదట్లో భావకవిగా ప్రకృత్యారాధనము, ప్రేమతపస్సు చేసినవాఁడే. ఉత్తమ భావుకుఁడైన అంతర్ముఖుఁ డీతఁడు. తన ప్రథమ రచనలలో ఈయన పలాయనవాదిగా ప్రారంభమై వాస్తవిక ధోరణులలో 'ఎక్స్పెరిమెంట్లు' చేసి చివరకు అభ్యుదయవాదిగా పరివర్తనలు పొందినాఁడు. ఈతని గుండెలలో ఆవేదన, ఆవేశం పోచ్చు. వాస్తవిక లోకంవైన దృష్టి మరల్చిన కవిధీరుఁ డీతడు "మరో ప్రపంచం" ద్రష్టగా నితని పేర్కొనితీరవలె."

"ఈ అభ్యుదయ కవిత్వానికి శ్రీరంగం శ్రీనివాసరావుగారిదే పెట్టింది పేరు. ఈయన అందరికన్నముందే, రష్యా విప్లవాన్ని అర్థం చేసుకొన్నాఁడు. అంతకుముందున్న మార్గాలలోనూ 'ఎక్స్పెరిమెంట్లు' చేసి ఈ మార్గానికి గూడా శ్రీకారం చుట్టినాడు. ఈ మార్గవర్తులందరికి రష్యా వ్యామోహం సమాన దర్శం, అందరివీ దూకుడు రచనలే. తామే సంఘనాయకులమైన కవులమనే

‘అహంకారము’ అందరికి సమానమే. శ్రామికులమీద అవ్యాజానురాగము, అధికారం నెరపుతున్న అందరిపై నా ఉక్రోశమూ వీరి రచనలలో గోచరిస్తవి. యువరచయితలంతా కళ్ళు చెదిరే “అగ్నికిరీటపు ధగధగలను” “ఎఱ్ఱజావుటా నిగనిగలను” చూచి “మరో ప్రపంచం”లోకి ఈయనతో ప్రవేశించినారు. ‘పతి తులవైన, శ్రష్టులవైన, బాధాసర్పదష్టులవైన - ‘దగాపడిన తమ్ములవైన’- జాతితో దృష్టుల నిగిడ్చి ఆయనతోపాటు “జగన్నాథుని రథచక్రాలు” వచ్చేసి ప్రజారాజ్యం స్థాపిస్తవని ఊరడించడం నేర్చుకున్నారు. అయితే ఏం లాభం? శ్రీ శ్రీ రచనలకున్న విశిష్టత మరి వేటికి లేదనవలెను. ఈతడు సహజకవి. ఏ ధోరణిలో వ్రాసినా అతని ధోరణి ఎక్కడికి పోతుంది? అందుకనే హృదయం ఎల్లా కంపిస్తే ఆ కంపనకి మాటల రూపాన్ని ఇవ్వడం అతనికే తెలుసు. మాటల్ని కత్తులూ, యీటెలూ, మంటలుగా మార్చడం అతనికే తెలుసు. ఇతడు ధ్వంసం చేసిన పాత ఛందస్సుల్లోనుంచి పాత మూలుగులూ Serenadings, మూర్చలూ, వేదాంతాలు, మత్తులూ పోయి దేశాలకీ, ఉత్సాహాలకీ కదలిపోయే యువక సేనలకి నూతనయుగ నిర్మాతలకు Back-ground Music క్రింద Marching Band క్రింద క్రొత్త రక్తాన్ని కదను త్రొక్కించే సంగీతము (చలం) ఇతని గీతాలలోనే వినిపిస్తుంది. కవిత్వ మితని కొక తీరని దాహం. ‘అలజడి మా జీవితం. ఆందోళన మా పూపిరి. తిరుగుబాటు మా వేదాంతము’ అంటాడీతడు. ఇతని పద బంధాలు, ఉక్తివైచిత్రీ అనుకరిద్దామనినా మరెవ్వరికీ చేతకానంత వైలక్షణ్యము కలిగినవి.”¹

శ్రీ శ్రీ వంటి అభ్యుదయకవుల లక్ష్యమును వివరించుచు నారాయణ బాబు అనిన మాటలివి : “మా కవిత్వములో ఉండగూడని వస్తువు, వాడకూడని భాష లేనేలేదు. చాకలాడు, సంతబయలు కుక్క, గాడిద కుళ్ళుకాలవ ఫేక్టరీ కూత, మరఫిరంగి మందుగుండు, బీదవాడు భిక్షు వర్షియసి అన్నీ—అవేమిటి, యివేమిటి లోకములో వున్నవన్నీ! పలాయనత్వము పనికిరాదు, నల్లమందు నిషా పనికిరాదు, జీవితం ఎంత సహారా ఎడారియైవా మేము మాత్రము ఉష్ట్ర పశులమై సంచరించలేము. యథార్థముగ జీవితాన్ని దర్శిస్తాము. జీవితం మాలిన్య భూయిష్టమని ఒప్పుకుంటాము. వేలెత్తి చూపిస్తాము. జీవితంలో మాలిన్యాన్ని గాలించి శాశ్వతము చేస్తాము.”

1. కురుగంటి సీతారామయ్యగారి నవ్యాంధ్ర సాహిత్యవీధులు, 4 వ భాగము.

“నాటినుండి నేటివరకు శ్రీ శ్రీ నవ్యకవిత్వము కోసం అనేక అవతారాలు ఎత్తేడు. ఎన్నెన్నో మార్గాల నన్వేషించాడు ఎన్ని మార్గాలనుండి వెళ్ళినా కొనకు మానవాభ్యుదయం విశ్వశ్రేయస్సు కవి కోరుతాడు. ఇప్పటికీ, ఎప్పటికీ, జాతి పురోగమనానికి సాంఘిక చైతన్యము వాంఛనీయమని ఏకైక మానవ కుటుంబముగా మానవులు వర్దిల్లి ఈ కాశ్యపిని భూతలస్వర్గం చేసుకుందామని కవికి సామాన్య మానవునికి ఏకైక లక్ష్యము.”¹

ఈ లక్షణముతో సాగి శ్రీశ్రీ—

“నేను నైతం-ప్రపంచాగ్నికి-సమిధ వొక్కటి ఆహుతిచ్చాను !

నేను నైతం-విశ్వసృష్టికి-అశ్రు వొక్కటి ధారపోశాను !

నేను నైతం-భువనభూషకు-వెర్రి గొంతుక విచ్చి మ్రోశాను !”

అని తన త్యాగయత్నాలను నిరూపించుకొనుచూ—

“నేను నైతం-ప్రపంచాబ్జపు-తెల్లరేకై పల్లవిస్తాను

నేను నైతం-విశ్వపీఠకు-తంత్రినై మూర్ఖునలు పోతాను !

నేను నైతం-భువన భవనపు-బావుటానై పైకిలేస్తాను !”

అని తన యుదాత్తాశయమును లోకమునకు గొంతెత్తి చెప్పినాడు. సహజ మైన కవిత్వధారను తానూహించిన మార్గములో ప్రవహింపఁజేయఁ ప్రతిజ్ఞ పూనినాడు.

“నాలో కదిలే నవ్యకవిత్వం కార్మికలోకపు కల్యాణానికి

శ్రామికలోకపు సౌఖ్యానికీ సమర్పణంగా సమర్పనంగా

త్రిలోకాలలో-శ్రమైక జీవన సౌందర్యానికి-సమానమైనది లేనేలేదని

కష్టజీవులకు-కర్మవీరులకు-నిత్యమంగళం నిర్దేశిస్తూ

స్వస్తి వాక్యములు సంధానిస్తూ స్వర్ణవాద్యములు సంరావిస్తూ

వ్యధార్త జీవిత యథార్థ దృశ్యం పునాదిగా యిక జనింపబోయే

భావివేదముల జీవనాదములు జగత్తుకంతా చవులిస్తానోయి.”

అని ముందడుగు వేయుచు కవిత్వపీఠము ప్రదర్శించినాడు.

“కార్మికధీరుల కన్నులనిండా-కణకణ మండే-గలగల తొణకే

విలాపాగ్నులకు విషాదాశ్రులకు ఖరీదుకట్టే షరాబు లేడోయి.”

అని లోకమును వెక్కిరించి తన వై లక్షణ్యమును, వై శిష్ట్యమును చాటుకొని

నాఁడు. పతితులు, భ్రష్టులు అయిన ప్రజానీకమునుద్దేశించి వీపుతట్టుచు శాంతి ఫలము లభించునని ధైర్యము చెప్పినాడు.

“స్వాతంత్ర్యం-సమభావం-సామ్రాజ్యం-సాహృదం
పునాదులై ఇళ్ళులేచి-జనావళి-శుభంపూచి-శాంతి, శాంతి, శాంతి, శాంతి
జగమంతా జయిస్తుంది-ఈ స్వప్నం నిజమౌతుంది-ఈ స్వర్గం రుజువవుతుంది.”

అతఁడొక ప్రజానాయకుఁడు. అతని ప్రయత్నా లగమ్యములు. అతని సాధన లనంతములు; అతని సోదరు లసాధ్యులు, అతని సహాయు లమేయులు. అతని మార్గము దుర్గమము. అతని దీక్షయొక కంచుదుర్గము. అతఁ డుబ్బెత్తుకాలేచిన విప్లవోత్సాహ ధర్మవీరుఁడు. జలపాతమువంటి అతని కవితలో నుద్బుద్ధమైన విద్యుత్తు లోకమునకొక వింతయైన వెలుగుబాట ! అతఁడు—

“గిరులు-సాగరులు కంకేళికా మంజరులు-ర్షురులు నా సోదరులు
నేనొక దుర్గము-నా దొక స్వర్గం-అనర్గళర అనితరసాధ్యం, నా మార్గం.”

అని గర్జించినపుడు మనము విస్తుపోయి తలలూపవలసినవారమే.

నాటకములు

నాటకరచన తెలుఁగు సాహిత్యములో నడుగుజెట్టి యొకకతాబ్దమైనది. పదిశతాబ్దాల సాహిత్యచరిత్రలో నిది చాల అలస్యముగనే ప్రారంభమైనదని చెప్పవచ్చును. దానికి హేతువుజూపుట నావనికాదు. క్రీ. శ. 1860 సం. న కోరాడ రామచంద్రశాస్త్రిగారు వ్రాసిన “మంజరీ మధుకరీయము” అను నాటకము ఈ సాహిత్యశాఖకు తెలుఁగున శ్రీకారము. నాటినుండియు నాటక రచన తెలుఁగుదేశమున ప్రోత్సాహకరముగనే యున్నది. కాని యుత్తమ నాటకములుగా నేకొద్దియో లెక్కింపఁబడుచున్నవి. నాటకరచనా ప్రక్రియ ప్రధానముగా రంగాభ్యుదయముపై నాధారపడియుండును. మనదేశమున నింకను ఆ విషయమునఁ జెప్పుకొనఁదగినంత యభివృద్ధికాలేదు. అందువలన వస్తువులలో వైవిధ్యము, అపూర్వ సన్నివేశకల్పనలతో గూడిన నూతన ప్రక్రియలు వేదికపై ప్రదర్శించుటకు వీలులేకుండ పోవుచున్నవి. దేశమీ విషయమును గుర్తించి తదభ్యుదయమునకై కృషిచేయుచున్నది. త్వరలో నుజ్వల భవిష్యత్తు నాశీతము ! ఇట్లునుటలో నింతవఱకు వెలసిన నాటకము లుత్తమ కళాఖండములు కావని నాయుద్దేశముకాదు. ఇతన్నియు నొక మహాభవన

నిర్మాణముకై వేసిన గట్టిపునాదులు; నాటిన మూలస్తంభములు ! వాని కెన లేని గౌరవముండనేయున్నది. లేదన్నచో మూలవిచ్ఛేదమంత్రము పఠించినట్లే!

తెనుఁగు నాటకములలో వీరరసమును విషయము ప్రత్యేకగ్రంథముగా వ్రాయదగినంత విస్తృతి కలిగినది. నేనీగ్రంథమున నంత విషయము ప్రస్తావించుట తేలివని, దుస్సాధము ! కావున మచ్చున కైదారు నాటకములను మాత్రము ప్రస్తావించి వదలుదును. రూపకసాహిత్యమున నేఁడు 'నాటకము, నాటిక, ఏకాంకిక' అనునవి ప్రసిద్ధములైన ప్రక్రియలు.

నాటకేతివృత్తమును ప్రఖ్యాతము, ఉత్పాద్యము, మిశ్రము నని మువ్విధము. ఆ విభాగముననుసరించి యిచ్చట యుదాహరణముల నెన్నుకొంటిని. వీనిలో పౌరాణికములు, చారిత్రకములు, సాంఘికములు అనియు నాటకప్రక్రియనుబట్టి విభజింపవచ్చును. ఇంకను అనువాదములు, స్వతంత్రము అనియు, పద్యగద్య చంపూ గేయనాటకములనియు భేదములను పాటించవచ్చును.

౧. పాండవోద్యోగము - తిరుపతి వేంకటకవులు :

భారతము నంతయు తెలుఁగున రూపకసముదాయముగా సంతరించి దిగంత యశము సంపాదించినవారిలో తిరుపతి వేంకటేశ్వరులు అగ్రగణ్యులు. ఆ నాటకశ్రేణిలో నత్యున్నత కీర్తినార్జించి నేటికిని నాటక సమాజములకును, తెలుఁగు ప్రజానీకమునకును, ఖుక్తిని, రక్తిని ఇచ్చుచున్న నాటకము “పాండవోద్యోగము”. దీనినే పాండవ విజయము నందలి అభిమన్యు వధాది ఘట్టములతోఁ గలిపి 'కురుక్షేత్ర' మని తెలుఁగు నాటక బ్రదర్శించుచుందురు.

పాండవోద్యోగము వీరరస ప్రధానమగు నాటకముల లక్షణబద్ధమైన నాటకము. ప్రస్తావనలో శరదృతువు వర్ణితమగుటయే దానికి లక్షణబద్ధమైన సూచన ! ఇందు ప్రథమాంకమున ముఖసంధియు, ద్వితీయాంకమునఁ బ్రతి ముఖసంధియు, తృతీయాంకము, చతుర్థాంకములందు గర్భసంధియు, పంచమాంకమునందును, షష్ఠాంకమున నర్జున విషాదవృత్తాంతము వఱకు నవమర్శ సంధియు, షష్ఠాంకశేషమున నిర్వహణ సంధియుఁ గాననగును. వీనినన్నింటి యందును వీరరసమే యుత్కటముగా నిబద్ధమైయున్నది.

ఇందు నాయకుఁడు ధర్మరాజు. మహాభారత విభాగమే యిందు వర్తించును. అనఁగా పాండవులందఱి దొకఁలేమాట ! అది ధర్మరాజాంకితము.

ఈ నాటకము నందలి యుద్యోగము (ప్రయత్నము) యుద్ధప్రయత్నము. నాటకము ప్రారంభించుటలోనే అర్జునుఁ డా విషయము స్పష్టపఱచినాడు.

“ద్రుపదుని పంపునన్ జనెఁ బురోహితుఁ డాధృతరాష్ట్రసూతి బల్
కపటి వినందు సంధిచెడఁగా గమకించెడుఁగాని. తప్ప దా
లపుఁబని ; సర్వమున్ గడపు లావు గలందు యశోదవట్టి ; యా
రిపుజన కాలుఁ దోడుగ వరించెద సర్వము నిర్వహించెదన్.”

ఇందు ప్రారంభావస్థ కలదు. భావిభారత యుద్ధసన్నాహోత్సాహ మిందు సువ్యక్తము. పాండవ నౌకకు కర్ణధారునిగాఁ గృష్ణుని వరించుటకై అర్జునుఁడు ద్వారక కేఠించినాఁడు నాటకవిస్తృతి కంతటకును మూలహేతువగు శ్రీకృష్ణ సారథ్యమున కిచ్చట బీజావాపము జరిగినది దానిని సాధించి గోపాలుని ‘విజయసారథి’గాఁ బొందుటలో ముఖసంధి స్వయంసమృద్ధమగుచున్నది.

రణనీతియందు యుద్ధము దండోపాయము. ఈ నాటకము యుద్ధప్రద ర్శన ప్రధానమైనది కాదు యుద్ధోన్ముఖదశయే, ఫలముగగల్గినది. అనగా నిందు యుద్ధయత్నము సామాద్యుపాయ విశిష్టమై ప్రపంచిత మగుచున్నదన్నమాట ! సామదానభేదోపాయము లీనాటకమున ధర్మజు గోవిందులచేఁ బ్రపంచితమైనవి. ఏ యుపాయము ప్రయుక్తమగునపు డద్దాని కనువగు ప్రవృత్తి పాండవు లందఱి యందును గోచరింపవలెను. లేకపోయినచో ధర్మరాజు ప్రయత్నము సాగదు.

“అటును బిడ్డ లేడ్వ నృపులాలములోఁ గడతేర కెల్ల చు
ట్టాలును రూపుమాయ కకటా ! యిలదక్కునె ! దక్కనిత్తురే ?
చాలును రాజ్యభారము ; ప్రజల్ సుఖియించిన నాకుఁ జాలు ; నేఁ
జాలకఁ గాదు చూవె ; తినఁజాలను నెత్తురుకూడు మాధవా !”

అనుటలో ధర్మజుడు చల్లగా సామోపాయమును ప్రతిపాదించినాఁడు. పూర్వా పరనాయక ప్రవృత్తి నెఱిగినఁగాని ఈ యంశము బోధపడదు. దాని నెఱు గుట కీ క్రింది పద్యము చక్కని కీలకము.

“ఇంతకు సంధిమాట విననీ వినకుండగనీ మనమ్ము ని
శ్చింత మగున్ జనంబు మనసేమమె కోరుదు రెల్ల వారు నిం
దింతురు వారి నిశ్చయము, నిన్ను నుతింతురు, మాకుఁ గీర్తి ; సా
మంత నృపాలు రందఱకు మా వ్యవసాయము తేటతెల్లమో.”

సంధి సామదానోపాయ ప్రతిరూపమని ఈ పద్యము చెప్పక చెప్పుచున్నది. సంధి కార్యమున కొడఁబడు కృష్ణునిపై భీముఁ డభిమానియై యల్గుట, అతనిఁ దూల

నాడుట, మొ॥ వానిచే బీజము (అవాంతరకారణముచే) మఱుగుపడి తత్కృప శాంతితో నది సుస్పష్టమగుచున్నది. ద్వితీయాంకమునఁ బ్రతిముఖసంధి పరి పుష్టి నొందినది. ధర్మజుని సంధి ప్రయత్నము, యుద్ధమునకుఁ బరికొల్పు కృష్ణుని పల్కులు ప్రయోజన విచ్ఛేదముగాకుండ బిందువను అర్థప్రకృతిని సంతరించి పెట్టుచున్నవి.

తృతీయ చతుర్థాంకములలో శ్రీకృష్ణ రాయబారఘట్టము వర్ణితము. కృష్ణుడు పాండవ దూత. ఇరువురకుఁ గావలసిన బంధువు. అందువలన స్వాతంత్ర్యముతో మెలఁగినాఁడు. నయమున భయమునఁ జెప్పి చూచినాఁడు. అతని మాటలు విని భీష్మాది కురువృద్ధులు, ద్రోణాది గురుజనులు, నారదాది ఋషిపుంగవులు, ధర్మరాజును బలవరచిరి. కర్ణులు తద్విరుద్ధముగా రారాజును బలపఱచిరి. ఇరుపక్షములవారు వాదనలకు దిగుటతో బీజము స్పష్టాస్పష్టముగా గోచరించును. అది నాల్గవ అంకమున ప్రాప్త్యాశకు దారితీసి, సాంగముగా గర్భసంధి ప్రయుక్త మగుటకుఁ దోడ్పడినది. కురుసభను రణరంగ మొనర్చినప్పుడును, కర్ణుని పాండవపక్షపాతిగా నొనర్చి యత్నించినప్పుడును శ్రీకృష్ణుడు ప్రదర్శించిన భేదోపాయము అత్యద్భుతము ! శత్రుమర్మముల నెఱిగి, ధర్మజులమును కురుసభలోఁ జాటి యుపప్లావ్యముఁ జేరిన కృష్ణుని రాయబారము సంధియత్నమున విఫలమైనను యుద్ధోన్ముఖమై సఫలమే యైనది. నాటకలక్ష్యమే అది !.....

పంచమాంకమున విమర్శసంధి కలదు. బీజార్థము పాండవులయందు క్రోధ వ్యసనాదులు నిందు ప్రదర్శితము లై నవి. కర్ణు నర్థరథుఁడేసి భీష్ముడు తన నవమానముచేసినాఁడని గాండీవి ఖిన్నుడగుట, కురునాథుని యులూక రాయబారమునకుఁ జాండవులు క్రుద్ధులగుట, షష్ఠాంకారంభమున అర్జునుడు బంధుహింస నుద్దేశించి దుఃఖించుట మొ. అవమర్శసంధి బంధములే.

ధర్మజుడు తన 'యుద్యోగమును' షష్ఠాంకమున సాంగముగా ప్రదర్శించెను. సంధి రాయబారముచే స్నిగ్ధమైయున్న భీష్మాదుల హృదయములను స్తుతులచే తనకనుకూలపఱుచుకొని విజయమార్గము సిద్ధపఱుచుట, యయుతాన దులు తనవైపువచ్చు నవకాశముఁ గల్పించుట అనునవి యుద్ధసన్నాహము యొక్క చివరిదశలు. వానిని నిర్వహించుటలో నద్భుతము నమసంధించి కవులాయంకమును సలక్షణముగా నిర్మించియుండిరి.

లక్షణభాగమటించి పాత్రల మనఃప్రవృత్తులఁ గాంచినను ఈ నాటకమున వీరరసస్ఫూర్తి గాంచని యుత్తమపాత్రలేదు. అనఁగా (స్త్రీ), బ్రాహ్మణ భటాదులీ యుత్తమపాత్రలందు రారని నా తాత్పర్యము. ధర్మరాజు 'మేత్తని పులి' వలె యద్ధయత్నము సాగించినాఁడు. భీముఁడుద్ధతుఁడైనను ధర్మరాజు ననుకరించినాఁడు. అర్జునాదులు వ్యక్తిత్వముతో వ్యవహరించుచు అన్నకు బలము చేకూర్చినారు.

“ధర్మతనయుండు నడచిన దారిఁగాక మాటుత్రోవను జనుట మా మతముగాదు” అని వారిమతము.

“అంబుధు లింకుగాక...పాండవులన్నమాటకున్”

అనెడి భీముని భీషణవచనములందును,

“సారథియంట....సంగరమం దెవఁ డాగ జాలెడిన్.”

అనెడి గాండీవి భక్తుత్సాహోతిరేకములగు పల్కులందును,

“పోరికి సిద్ధమై యడుగ బోయినవారము గాన....

కరవాలమునం బడు యోగ ముండినన్.”

అను నకుల వీరోక్తులందును,

“దొర యొక్కండన నేటిమాట....మంచి ఙ్గత్రియుల కింతే యొండు లేదెచ్చటన్”

అను సహదేవుని పౌరుషోక్తులందును వీరరసస్ఫూర్తి విపులముగా నగుచున్నది.

కృష్ణుడు కురుసభలో పల్కిన పల్కులు :

“జెండాపై కపిరాజు ముందు సితవాజిత్రేణియుం గూర్చి నే
దండంబున్ గొనితోలు స్వందనము మీదన్నారి సారించుచుం
గాండీవమ్ము ధరించి ఫల్గునుఁడు మూఁకం జెండు చున్నప్పు డొ
క్కండు స్నీ మొఱలాకింపడు కురుక్షానాథ సంధింపఁగన్.”

అనునవి - తెలుఁగుసాహిత్యము నిల్పినన్నాళ్ళు రాలిపోవు. కర్ణుఁడు “కదనము చేయ వచ్చిరని కంది...శాత్రవ శూన్యము సేయకుండగన్” “కూడుం గుడ్డ యొసంగి...వీడున్నాడు సిద్ధంబుగాన్” అని తన సేవాధర్మము సూతధర్మము నిరూపించుకొనినాఁడు. ప్రతినాయకుఁ డగు రారాజు మదాంధుఁడు. “పాండవులైన నుండవలె భారతవంశము నిల్పి, లేక మేముండవలెం” అని భీష్మీకరించుకొనిన అభిమాని! “రారాజు బిరుదమునకై నిండువంశమును బలిపెట్టిన అవివేకి, భువిపై నవతరించిన కలి. అట్టివానిని ధర్మవీరుఁడగు ధర్మజుఁడు ధర్మమార్గమున

ధీకొని జయముగాంచ యత్నించినాడు. అందువలననే దైవ మాతనిపక్ష మైనాడు.” కర్ణుడు కృష్ణనితో నన్నది సత్యము.

“నిత్య సత్యవ్రతుండని నెగడు ధర్మతనయుడే నేల నేలంగ దగినవాడు కురువతిని గెల్తు రే నెటుంగుదును నిక్కువముగ నీ దయచేతనే పొందునుతులు”

౨. బొబ్బిలియుద్ధము-కీ. శ్రీ. శ్రీపాదకృష్ణమూర్తి శాస్త్రిగారు :

“వీరరస ప్రధానమయి విశ్రుతి కెక్కిన నాటకంబులం జేరు వహించి రాద్రమును వీరముఁ జెచ్చుపెటింగి యేరికిన్ భూరిభయానకం బనెడు బుద్ధిని బుట్టగఁ జేయు నిట్టిచో నారసవంతమైన కృతినాడి బహూకృతినందు మీ విటన్.”

ఇవి కీ. శ్రీ. శ్రీపాదకృష్ణమూర్తి శాస్త్రిగారు తమ బొబ్బిలి నాటకమున ప్రస్తావనలో సూత్రధారుని ముఖమునఁ బ్రకటించిన పల్కులు. వీనినిబట్టి ఈ నాటకమున అంగిరసము వీరమనియు, అంగరసములు రాద్రభయానకము అనియు స్పష్టపడుచున్నది. నాయకుడగు రంగారాయనియందు ధర్మవీరము, యుద్ధ వీరము, మానవీరము ప్రధానముగా గోచరించుచున్నవి. ఎడనెడ రాద్రస్ఫూర్తి గోచరించినను అది ధర్మముచేత సంయమితమగుచునే యుండును.

“దైర్యధైర్య హిమాద్రు లీ వెలమ సదృశ ప్రభూత ప్రభుల్ శార్యాచార్య గరిష్ఠులందుఁ బ్రజలుల్ మారావువా రట్టి నే వీర్యంజెగ నదైర్యముం బడుదునే పిండ్రా త్రిలోకంబు తా చార్యోగ్ర ప్రభ నెత్తి వచ్చినను దోర్దర్బభీతిన్ జూపనే.”

అని శత్రువులపై హుంకరించియు, “అది అట్టులైనను మునుమున్న మనమే దండోపాయంబునకుం గడంగుట రాజనీతి వధంబుగాదు. కావున సామదా నాదుల మనమా వరాసుల జేనిం బరమాప్తునిగాఁ జేసికొనుటయే పాడి” అని రణనీతిని పాటించిన ధర్మమూర్తి.

శత్రువులు దండువిడిసి కోటముట్టి యున్నను సామోపాయమును మఱల మఱల ప్రయోగించి శాంతియుతమైన పరిష్కారమునకే ప్రయత్నించెను గాని అతనికి దైవయత్నము కూడిరాలేదు. బుస్సీ సహజముగా దయామయుడు ధర్మజ్ఞుడు, వివేకి. కాని ధనవిశ్వాసమాతని లొంగదీసినది. ఒక్కసారి తప్పు టడుగు వేసినాడు. విజయరాసురా జిచ్చిన లంచముఁ దినినాడు; దానిని సమర్థించు కొనుటకై పెక్కు తప్పుటడుగులు వేసినాడు. కావలయునని సంధి

అతఁడే కుదురనియలేదు. అట్టివారితో రంగారావు వేగలేక గత్యంతరము లేక యుద్ధమునకు దిగినాఁడు. దానికి ముఖ్యహేతువు బుస్సీ “మీ రాజేంద్రుఁడు విజయరామ రాజేంద్రునికిఁ జాదాక్రాంతుఁడై సంధిచేసికొనుటయో లేక సకుటుంబముగా బిరుదు నిశానీలతోఁ గోట విడిచిపోవుటయో చేయఁడేని మహా యుద్ధంబు సిద్ధించు” నని బెదిరించుటచే ఆత్మాభిమానియైన రంగారాయనికి పల్కులు రక్తముడుకెక్కించినవి. తన యభిమాన రక్షణము కొఱకు ఘోరముగాఁ బోరి సింహమువలె రణనిహతుఁడై నాఁడు. వైరియగు బుస్సీ సహితము అతని మరణవార్త విని, “హా! హా! రంగరాయ మహారాజ! భూమండలాఖండఁబడవన నొప్పు నిన్ను మూర్ఛుండనై నిధనంబు నొందించితినికదా. నేనెంత పాపాత్ముఁడను! నీవెంత పుణ్యాత్ముఁడవు! మమ్మీ తుచ్చలోకంబునం బడవై చి నీవు వీరస్వర్గమనుభవింప నేగుచుంటివా!” అని వాపోయినాడు!

ధర్మబద్ధమగు సహంకారమునకు, స్వార్థపూరిత కౌటిల్యమునకు జరిగిన పోరాటము బొబ్బిలియుద్ధము. వై-అహంకారమునకు తాండ్రపాపయ అనెడి ఆవేశము తోడైనది. అహంకారావేశచ్ఛన్నమైన ధర్మ మొక్కయెడ శోభించినను, మఱియొకచోట విషపరిణామమునకు దారితీయును. సమయోచితముగా వానిని సంధించు నేర్పుండినగాని జీవితము విజయవంతముకాదు! రంగారాయని కీ మూఁటిని సంఘటించుటకు కాలము చాలలేదు. ఒకటిపై నొకటిగా పరిస్థితులు పెరిగి తనముందే విషమించి, చేతికి మించిపోయినవి. పాపమాతఁడు కాలమునకు వశుఁడై పోయినాఁడు. స్వార్థము, కౌటిల్యము అర్థబలముచేత అహంకారమును దెబ్బకొట్టవచ్చును. ఆవేశమును అణగార్చివేయ వచ్చును. కాని ధర్మము స్వచ్ఛము, అకుంతము కావున అహంకారావృతమైన దేహము రాలిపోయినను ఆత్మ నాశ్రయించిన ధర్మమునకు విచ్ఛిత్తిలేదు. ధర్మవిరహితమైన ఆవేశము సర్వనాశనమునకు ఈర్ష్యాది సాధనకు మాత్రమే యుపకరించును. దానివలన చెడుగు చెఱువఁబడినను దానితో మంచియు నాశనమగును. వరుగుతో దాగరయును పోవును. తాండ్రపాపరాయని చివరి యుద్ధమున కిదియే ఫలము. ఇట్టి సత్యముఁ బ్రతిపాదించుచు ధర్మబద్ధమగు మానవీరము నంగికాకల్గి యీ నాటకము శోభించుచున్నది.

ఇక అంగములగు రౌద్రము నరసారాయఁడు, వెంగళరాయఁడు, ధర్మారాయఁడు, తాండ్ర పాపారాయఁడు మొ॥ వారియం దడుగడుగునను స్ఫురించుచున్నది. తాండ్రపాపని నిశాయుద్ధము వంతకు భయానకస్ఫూర్తినిఁ

గల్పించును. ఈరెండును నాయకసేవా నీరాజనములయి మానపోషణార్థ మగుటచే నంగికి పోషకములగుచున్నవి.

చారిత్రక ప్రఖ్యాతేతివృత్తమునగైకొని, వీరరసప్రధానముగాఁ జిత్రించిన నాటకములలో బొబ్బిలియుద్ధము తెలుఁగు వెలమప్రభువుల వీరభారతము.

3. ప్రతిమానాటకము - భాసమహాకవి :

(అనువాదము : కీ. శే. వేటూరి ప్రభాకరశాస్త్రిగారు)

మిశ్రేతివృత్తముఁగల్గి తెలుఁగున ననువాద రూపముననున్న నాటకములలో కీ. శే. వేటూరి ప్రభాకరశాస్త్రిగారి ప్రతిమానాటకానువాదము కడుప్రసిద్ధము. సంస్కృతమున నిది భాసమహాకవి విరచితము. కవికులగురువుచే వందనముల గొనిన పుణ్యమూర్తి భాసుఁడు. అతని నాటకములలో రామాయణ సంబంధులగు వానియందిది శ్రేష్ఠము.

ప్రతిమా నాటకమునకు మూలము రామాయణమే. రామారణ్యవాసారంభమునుండి పట్టాభిషేకాంతము వఱకుఁ గల యితివృత్త మిందు సంధింపబడి యున్నది. ప్రఖ్యాతేతి వృత్తముగైకొని స్వీయప్రతిభచే రసోచితములగు కల్పనలనందుఁ బొందుపఱచి ధర్మవీరప్రధానమగు నాటకమును భాసుడు సంతరించినాడు. ప్రథమాంకమున వల్కలకల్పనము, తృతీయాంకమున దశరథ ప్రతిమాకల్పనము, పంచమాంకమున దశరథ శ్రాద్ధకల్పనము, ఇందు చూతనముగా కల్పించిన అంశములు. వీనివలన వస్తువు మిశ్రమనఁబడు న్నది. సంస్కృతాంగ్లాది వివిధ భాషలనుండి తెనుఁగున నిట్టి యనువాదములు పెక్కులు వెలయుచున్నవి. గాని సంస్కృతరూపకములు తెలుఁగును సమీపించి నంతగా నవి రాఁజాలక పోవుచున్నవి. కావున వానిలోనే ఒక ప్రసిద్ధనాటకము నెన్నుకొనుట జరిగిన దిచ్చట :

ధీరోదాత్తుఁడగు రాముఁడు నాంద్యంతమున సూత్రధారుని పల్కులలోనే ప్రత్యక్షమగును.

“సీతచెలికాఁడు లక్ష్మణాశ్రితుడు భరత

హితుఁడు సుగ్రీవరాముఁ డప్రతిమమతి మ

మంత్రనుతుఁడు విభీషణాత్మకుఁడు రావ

ణారి యగు శౌరి మీఁకు శ్రేయము లొనఁగుగాక.”

సీత చెలికాఁడుగా నాదర్శదాంపత్య ధర్మమును, లక్ష్మణాశ్రితుఁడుగా నాదర్శ

భ్రాతృ ధర్మమును, భరతహితుఁడయి ఆదర్శ ఊత్తియధర్మమును, సుగ్రీవ రాముఁడయి మిత్రరక్షణ ధర్మమును, సుమంత్రనుతుఁడయి ప్రభుధర్మమును, రావణారియై వీరధర్మమును శౌరియై యుద్ధధర్మమును పాటించి లోక శ్రేయో రూపమైన జీవితచరిత్ర నడిపిన ధర్మవీరుఁడని ఇందు ధ్వన్యమాన మగుచున్నది.

కాంచుకేయుడు-కైకేయి మచ్చరముతో రాముని నడవి కేగుమనినదని తెల్పుగా “నారాజ్య! నీవు మా మీద పక్షపాతముచే నిజము గుర్తింపకున్నావు.

శుక్రమందు ముందు పల్కంబడిన రాజ్యమడిగెనేమొ! యామె కొడుకు కొఱకు మత్సరంబు నెంతు విచ్చోట; తమ్ముల నీరి హరించు నన్ను నరయవు గద!”

అని వ్యాఖ్యానించినాఁడు. ఇందు - రాముని పరమగుణగణపారిణత యపారము. సహన మనితరసాధ్యము.

రామునికి రాజ్య మబ్బలేదని క్రుద్ధుఁడయి కత్తిదూసిన సౌమిత్రిని రాముఁడు—

“నాకొ లేక భరతునకొ రాజ్యమబ్బె, నిందెవరి కబ్బెనేమి యేకమకద!

భూ బలంబు నెఱవి ప్రజల బోవఁ జక్క నహోయపడుము భరతుఁడగును రాజు!”

అని వారించెను. అంతకును మాటవినక తనను ప్రేరేచు నాతనిని హేతువాదముచే ధర్మబద్ధు నొనర్చెను.

“జనకున్ సత్యరతున్ వధించుటకుకై చాపంబు సంధింతునా?

తన సొమ్మున్ గొనఁజూచు తల్లిపయి నస్త్రంబుల్ ప్రయోగింతునా

అనుజున్ నిష్కలుపాత్యకున్ భరతు సంహరింతునా? నీ మనం

బునకున్ నచ్చిన దేది పాతకము లీ మూఁడింటిలో తమ్ముఁడా!”

రాముని ధర్మప్రవృత్తి సంస్కార సంజనిత విశేషమే. అతని విషయవివేచనాత్మకమైన శక్తి, సత్వరనిర్ణయ సామర్థ్యము, ధర్మప్రవణత మెచ్చుకొనఁ దగినవి. సీతతో నాతఁ డిట్లనెను. “ఓహో నాయనగా రిందువలన మూర్ఖిల్లిరి. ఇసీ! ఆ ప్రభుత్వమును ప్రకటించిరిగదా వారు! మైథిలీ!

ఇప్పుడు నీ కవదాతిక యిచ్చినట్టి నారచీరలు గొనితెమ్ము నాకుఁగూడ

నేనిదే యన్య భూపతుల్ పూననిదియు నాచరింపనిదియు ధర్మ మాచరింతు.”

అని అపూర్వ ధర్మాచరణోత్సుకుఁడైనాఁడు! నారచీర లిదివరకే అవదాతికచేఁ దెప్పించుట భాసుని కల్పన. వల్కల మనఁ రాము దృష్టిలో; ఇంద్రియకంఠాణములకు కల్లెము, తప మను సంగరమున నంగరఱు; నియమ మనెడి హస్త

కంకుశము; ధర్మపథంపు సారథియని. అట్టివానిని రాముఁడు కోరెను. సీత రాము ననుసరించినది. సౌమిత్రి వానిని ధరించి రాముని సేవకు జీవితము నంకితముఁ జేసెను. అతడు భ్రాతృభక్తికి పరాకాష్ఠ; సీతాపతి గురుభక్తికి ఖని, ధర్మముకొఱకై రాజ్యము నవలీలఁ ద్రోచివైచిన త్యాగమూర్తి!

భరతుఁడు పరమధార్మికుఁడు. భ్రాతృభక్తుఁడు. ఆకృతి విశేషమున రామునికి దీక్షై నవాఁడు. ఆ కారణమున సీతకు రాముఁడను భ్రాంతి కల్పించువాఁడు. గుణములందును నంతియ. అన్న నడవికిఁబంపె తనకై రాజ్యము శుక్రముగాఁ గోఱిన తల్లిని కాదని, అరణ్యమునకేఁగి రాముని సన్నిధాన మభ్యర్థించి, అతనిచే ప్రబోధితుఁడయి —

“అన్న నీపాదపద్మము లనుభవించు పాదుకలనిమ్ము తలతోడఁ బ్రణతు లివిగొ మఱల నీవచ్చునంధాకఁ బురిని పీనికిని విధేయుఁడనై నేను బనులొనర్తు.”

ననుటలో భరతుని గురుభక్తి పీఠము ధ్వన్యమానము. అది రాముని ధర్మపీఠ పోషకము.

పితృదేవతా, కార్యములందలి ప్రీతి రాముని ధర్మ ప్రవృత్తిని దీపింపఁ జేయుచున్నది.

“అందురురు తృప్తి వారెట్లు లయినఁగాని నాదశను వారెఱింగి యున్నారకాదె ఐన యత్నించుచుంటి నాయనకు నాకు నర్హ మగురీతి నేఁబూజ నాచరింప!”

అర్హమగురీతి ననుటలో నాతని లోఁతునందని వ్యక్తిత్వ మిమిడియున్నది. యత్నము చేయుటలో నాతని భక్త్యుత్సాహములు వ్యక్తములు. రావణుఁడు శ్రాద్ధకర్మోపకరణములు ప్రభావ సంపాద్యములని తెల్పినప్పుడు —

“ఉభయమును సన్నిధానమై యున్న; దందు నేది దీనిని సాధింపఁగాఁ దగినదో; తపసు చాలని దైనను ధనువు కలదు ధనువు చాలని దైనను తపసు కలదు.”

అని తన తపోయద్ధపారమ్యము నెఱుకఁచెప్పెను. దానిచే నతని కపూర్వకార్య సాధన మనునది కరతలామలకమను విషయము స్పష్టపడుచున్నది.

ప్రతినాయకుఁ డగు రావణుఁడు ధీరోద్ధతుఁడు. సీతముందు “పురు హూతుం బరిభూతుఁ జేసితిని.....” అని ప్రగల్భములు పల్కి ఆత్మస్తుతిఁ జేసి కొనినాఁడు. జటాయువు రామమిత్రుఁడు. సీతను హరించి కొంపోవు రావణుని డీకొని రెక్కలు కోల్పోయినాఁడు. “తెక్కలు టిక్కించి ప్రత్యర్థిని నెదు రెదురై .....” జేసిన యుద్ధము పౌరుషోచితము.

రాముఁడు వానిని సంహరించి సుగ్రీవునకుఁ గిష్కింధలో పట్టాభిషేకముఁ జేసిన వృత్తాంతము, రావణునితోడి యుద్ధమునకు రాముఁడు సన్నద్ధుఁడగు వృత్తము; సుమంతులవారినోటఁ గవి షష్ఠాంకమునఁ జెప్పించి రాముని బలవీరమును పోషించెను. భరతుఁడు రామునకు సాయముచేయఁ జూని సైన్యసమేతుడై యెదురేగి భ్రాతృభక్తిని ప్రకటించినాఁడు.

సప్తమాంకమున రాముఁడు పల్కిన :

“జ్వలిత బలప్రతాపుఁడగు వైశ్రవణున్ బరిమార్చి సద్గుణో
జ్వలను విశుద్ధజీవనను జానకిఁ దోడ్కొని తప్పకుండగా
జలువఁగఁ బూనినట్టి గురుశాసనమున్ గడముట్టఁ జల్పినేఁ
గలయఁగఁ జొచ్చితిన్ మఱలఁ గానన మౌని నివాసదేశముల్.”

అనెడి వాక్యములలో స్మృతిరూపమగు రాముని యుద్ధవీరము, ధర్మవీరము, ద్యోతమానమగుచున్నవి. శత్రుసంహారమున యుద్ధము, భార్యారక్షణమున ధర్మము నిచ్చుట ప్రవర్తిల్లినవి.

కట్లు భాసవిరచిత ప్రతిమానాటకము రాముని ధర్మవీరప్రతిపాదితమై మిశ్రేతివృత్తియు కలిగినదై రసవంతమై వరలుచున్నది.

౪. ప్రతాపరుద్రీయము - కీ. శే. వేదము వేంకటరాయశాస్త్రిగారు :

చారిత్రక సత్యము నొకదానిని గైకొని దానినిచ్చవచ్చినరీతిని మలఁచి యపూర్వసంఘటనలు జతచేర్చి సాక్షాత్కల్పిత నాటకమువలె రచింపఁబడిన తెలుఁగు నాటకము వేదమువారి ‘ప్రతాపరుద్రీయము’ తెలుఁగులో వెలసిన నాటకము లన్నిటిలోఁ దలమానికము. సార్వకాలికమైన నాటకమిది యనుటలో నతిశయోక్తి లేదు !

ఇది వీరరసప్రధానమైన మహానాటకము. ప్రస్తావనలో నటించే శరదృతు కీర్తనము సేయఁబడినది. నాయకుఁడు ప్రతాపుఁడు. అది నాటకనామముననే ధ్వనితము. అతడు సచివాత్మసిద్ధుఁడుగ నిందు గానబడుచున్నాఁడు. కొందఱు యుగంధరుఁడు నాయకుడందురు. వత్సరాజు నాయకుఁడుగాగల నాటకములలో యోగంధరాయణుఁడెట్లుకాఁడో ఇందు యోగంధరుఁడట్లుకాదు. సమర్థులైన మంత్రులఁ గల్గియున్నరాజు అకస్మాత్తుగా నపాయమునకు గుఱి కాఁగా నాతని రక్షించుటకు చేయశక్తుల కృషిచేసి సఫలమునొంది ప్రజను రాజును సంతోషపెట్టిన మంత్రీయుగంధరుడు. రాజును రక్షించుట అతని

ధర్మము. కావున నతని వీరము నాయకుని సుస్థిరు నొనర్చుటకై లక్షితమై ధన్యాశ్రమైనది. సచివాయ త్తసిద్ధుడగు రాజు చరిత్రము వర్ణితమగు కావ్య శిల్ప మిన్విధముగనే యుండును. అందు రాజుకన్న ముత్రికే ప్రాముఖ్యము పొచ్చు. ఫలభోక్త రాజే. ఇదియొక విలక్షణమైన ధర్మపద్ధతి.

వేటనొసర్చి యలసి నిద్రించుచున్న రాజును వలీఖాను సబలుడై బంధించి గోదావరి దాటించి ఢిల్లీకిఁ గొంపోయెను. జనార్దనుని నీతిపాటవము యుగంధ రుండు తీర్థయాత్రలనుండి తిరిగి వచ్చువఱకు సామ్రాజ్యమును రక్షించినది. యుగంధరుండు మోసగించినవారికి ప్రతిగా మోసమే ప్రయత్నము కావలె ననెడి రాజనీతి సూత్రము నాధారముగా మంత్రము సాగించినాఁడు. ముమ్మడమ్మ యెదుట—

“కొనిపోయెనమ్మ నీ పట్టిని యవనుడు దైవఘటన ఢిల్లీపురికిన్
వనరకు మేడు నెలల వది దినములలోఁ దెచ్చియిత్తు చేపి నీకున్.”

అని ప్రతిజ్ఞచేసి మాటువేషముతో పిచ్చివానివలె ఢిల్లీ బజారులో దిరుగుచు, అన్న పానీయాదులను లెక్కచేయక నీతిమార్గము నేమఱక చెకుముకి శాస్త్ర సహాయమున వలీఖానును చంపించి, ఢిల్లీ సుల్తానును బంధించి, రాజును చెఱ నుండి విడిపించినాఁడు. దుష్కర కార్యసాధనమున తాను జూపించిన ప్రజ్ఞ చే ‘యుగంధర నీతి’ యనెడి జాతీయమును వాఙ్మయమున నిల్పినాఁడు. సుల్తానును చంపక రాజునకు నతనికి సంధిసోడఁ గూర్చి వదిలివేసినాఁడు.

“మయశంబరులకుఁ బలె నన్వయ పారంపరిగ సఖ్యమమరుత మీకున్
నయముగ నొండొరులకు రిపు భయదాహములఁ దోడువడుదురు గాతన్.”

అని ఇరువురి చేతులుకలిపి ద్వేషాగ్నిని చల్లార్చి శాంతిని స్థాపించినాఁడు. ప్రతా పుని గద్దె నెక్కించి అతనిచే “మహానుభావా!

“ఢిల్లీనాథుని మిత్రుఁ జేసితివి; ధాటీ ధర్మ బాహ్యత్మఁడౌ
వలీఖాను శిరంబుఁ దెచ్చితి, ద్విషద్బండికృతున్ మత్ప్రజన్
ఇల్లొందించితి చాకినేని, గజరాజేగెన్ యముస్నానగా
సల్లాపింపుము ఇంకనుం గలుగునే, సర్వజ్ఞ యాశాస్యముల్.”

అను మన్ననల వడసి ధన్యాత్ముడైనాఁడు.

శ్రీ వేదాల తిరువేంగళాచార్యులు ఇందంగిరసము ‘మంత్రవీర’ మని పేర్కొనిరఁట! వివేకముతోఁ గూడిన స్వాతంత్ర్యముతో ననినమాట మంత్రమున

నుండు విశేషమిది : శత్రువులు మోసము చేసినప్పుడు నాయకపక్షమువారు మోసమేచేసి, అది ధర్మబద్ధమైనదని నిరూపింతురు. అది న్యాయమేనని పరిత కనుపించునంత బలియముగా చాకచక్యముగా నిర్వహింపబడును. ప్రేక్షకులను మంత్రముగ్ధుల నొనర్చుచు చివర కది రాజ్యరక్షణరూప ధర్మాంతర్గతమై, లోక హితరూపమై ధర్మవీరమున కపరావతారమగుచున్నది.

ఈ నాటకమునందు రాజసమర్థుఁడు కాఁడు. దురదృష్టవంతుడు, కాని మహామేధావిని మంత్రిగాఁ బొందిన అదృష్టవంతుఁడు! రాజు చారచక్షువై లోకము నెట్లు గమనించునో అమాత్యరక్షితుడై విజయము నట్లే సాధించును. అట్టి సత్యముపై నాధారపడి రచింపబడిన తెలుఁగురాయని చరిత్రమియ్యగి. ఆచంద్రార్కము నిలుచు అపూర్వ కళాఖండము! స్వామిభక్తికి రత్నోదాహరణము.

౫. వరవిక్రయము - కీ. శే. కాళ్ళకూరి నారాయణరావుగారు :

సంఘముననేటికిని పెనుభూతమువలె విజృంభించి ఆడుపిల్లల తండ్రులను బీల్చిపిప్పిచేయుచున్న సమస్య “వరకట్నము”. దీనిని వస్తువుగాఁ గొని సంఘ సంస్కరణోద్యోగమున రచింపబడిన మహాత్తర సాంఘికనాటకము కాళ్ళకూరి నారాయణరావుగారి “వరవిక్రయము”. ఇతివృత్త మెంతబలమైనదో, కవిగారి నాటక నిర్వహణదక్షతయు నంత పటిష్ఠమైనది. ఈ రెండును కలిసి యపూర్వ తను నాటకమున కాపాదించుచున్నది. ఇది యొక సాంఘిక విప్లవబీజము.

రసచర్చ చేయవలసి వచ్చినపుడు ఈ నాటకమున విచిత్రమైన పరిస్థితి యేర్పడును. నాటకముపేరు “వర విక్రయము” అనగా వరునియొక్క అమ్మకము. అమ్మెడి వస్తువుపై కొనెడి వాని దధికారము. కొనెడి వాని కమ్మువాఁడు లోకువ. అగుచో నిందు లింగరాజు వరవిక్రేత; బసవరాజు వరుఁడు. కొనువాఁడు పురుషోత్తమరావు; పెండ్లికుమార్తెల తండ్రి వరున కీయదలచిన కన్య లిరువురు కాళింది, కమల. వీరక్క చెల్లెండ్రు ఇందు కొను వాఁడు నాయకుఁ డందుమా భోక్త అతఁడుకాదు. తండ్రి కూతుండ్రకొఱకు వరుని కొనుచున్నాఁడు. లోకమున నొకరు కొనియిచ్చిన వస్తువు రెండవవాని సొత్తగుట గాంచుచున్నాముకదా! కావున నిచ్చట వరునిపై నధికారము గల్గినది వధువు. వరుఁడు వధువుచే సంపాదితమైన వస్తువు. ఈ తర్కము నాటక మునకు మూలాధారము.

నాటక నిర్వహణమునందు నారాయణరావుగారు కడు సామర్థ్యమును జూపించినారు. వరకట్న విరోధి పురుషోత్తమరావు. అట్టి యుద్యమమున కొక విధముగా నాయకుఁడు. కాని తన కూతుండ్రకు పెండ్లిసేయవచ్చునప్పటికి పరిస్థితు ల్లాతని నొత్తివైచినవి. వయసువచ్చిన కన్నెలు, లోకావనింద, వరకట్నము, పిల్లలతల్లి యాశ్రమము, పెండ్లిళ్ళ పేరయ్యగారి యనుభవములు, పేదరికము—ఇవి యన్నియు నతని దికమక పెట్టినవి. తన సిద్ధాంతమును వీడి సంఘమునకు తలయొగ్గినాఁడు. కాని అతని కూతుండ్రు తండ్రిగారి భావములను రక్షమున జీర్ణించుకొనినవారు, చదువుకొనినవారు, వివేకవంతులు. అందుచే తండ్రినిజూచి జాలిపడినారు, ఇట్టి వివాహమెందుల కని ప్రశ్నించినారు. బ్రహ్మచారులై మగబిడ్డలవలె పుట్టింటనే యుండిపోయెదమనినారు. కాళిందీ, కమలల వ్యక్తిత్వములలో ముఖ్యమైన భేదమొందుగలదు. కాళింది యుద్రేక ప్రవృత్తి కల్గినది. ఏ చిన్న విషయమునైనను హృదయమువఱకుఁ దీసికొని తీవ్రముగా నాలోచించి జాధవడెడి సున్నితమయిన ప్రవృత్తికలది. అందువలననే తండ్రి వివాహోత్సాహమే కట్నము చెల్లించినాడని విని భరించలేక, తన తండ్రి తనకు నూరిపోసిన సిద్ధాంతమును వీడఁజాలక పరిస్థితులను దాటలేక, కింకర్తవ్యతా విమూఢురాలై, ఆవేశమున 'నోరుగంటియువతి' పోయిన మార్గముననే నడచి జావిలోపడి చనిపోయినది. తరువాత కమలను ఆ బసవరాజునకే యిచ్చుటకు నిశ్చయించినారు. ఈమెయందు సమయోచితమగు ధైర్యసంపద మెందుగా నున్నది. కట్నముఁగొనిన వారికి వివాహోంతరము శాశ్వతముగా బుద్ధినచ్చు నట్లు, వారి మనఃప్రవృత్తులు మాటునట్లు గుణపాతము నేర్పనెంచినది. సాహసించి నిర్మాణ కార్యక్రమమునకుఁ బూనుకొని తనప్రయత్నమున జయించినది. వరునిఁ దానుకొనినానని న్యాయస్థానమున నిరూపించినది. అనఁగా జయము కమలదే.

నాటకలక్ష్యము వరకట్నములు గైకొనిన వారికి వ్యంగ్యముగా బుద్ధి చెప్పుట. ఈ కార్యము సాధించినది కమల. కమలకు పూర్వ మిరువురు వ్యక్తుల మార్గమునఁ గృషిచేసి విఫలలయిరి. ఇట్లు చిత్రించుటలో చక్కని శిల్ప సౌందర్యమున్నది. ధర్మమెప్పుడైనను సమర్థుఁడైన వ్యక్తిచే సాధితమైనచో నది యప్రతిహతముగా నిలుచునను సత్యము నది చాటుచున్నది. తండ్రి నిందకు వెఱచి సిద్ధాంతమును వీడినాఁడు. అతఁ డసమర్థుఁడు. కాని కుమార్తెలకట్టి ధైర్యసంపత్తిని ప్రసాదించిన గురుమూర్తి యాతఁడే. ఆయనచే వైఫల్యము

నొందిన కార్యము కుమార్తెచే సాధింపఁబడినదనుటలో తత్ప్రాశస్త్య మిను మడించుచున్నది. కాళింది యొక్క ఆవేశము కార్యమును సాధింపక ఆత్మ హత్యకు దారితీసినది. ఆమెకు విభావ మోరుగంటిపడఁతి. అనఁగా కార్యము సాధించుటకు తాత్కాలికావేశము చాలదనియు, అది యొక్కొక్కప్పుడు కీడునకు దారితీయుననియు నా పాత్ర బోధించుచున్నది. అక్కా తండ్రులు కమలకు విభావములు. వారు విఫలులైన ప్రయోగమును చేపట్టినది, సాధించినది. వీరు ముగ్గురు కట్న నిషేధోద్యమమునఁజేసిన యనంత యత్నమునందలి యుత్సాహము వీరమునకు స్థాయిభావము వై విధ్యముగల మూఁడుపాత్రల యందది వ్యాపించి ఉత్తరోత్తరబలీయమై చివరివ్యక్తియం దుత్కటరూపము దాల్చి ఫలోన్ముఖమైనది. ఇది ఈ శిల్పరహస్యము.

—తండ్రి ప్రబోధము నరనరములకుఁ బట్టిన పుత్త్రికలు మాట్లాడు వైఖరిఁ గాంచుడు :

“వెండినాణెంబె పెనిమిటి వేశ్య, కటులె కట్నములె భార్యలిప్పటి కర్కశులకు వేశ్య వెలయాలనంబడె వెల గ్రహించి కట్నములచేత వెలమగల్ కాకె వీరు.”

కాళింది : కాకెమి. కాని మన మిపుడు కావింపఁదగిన దేమియులేదా?

కమల : లేకేమి?

“తనువు లశాశ్వతంబులుగదా? ఊణ భంగుర జీవితార్థమై ధనమిడి భర్తలం బడసి దాన్య మొనర్చుట కంటె; బెండ్లియే యనువుగ మానిపించుకొని హాయిగ రాట్నము త్రిప్పకొంచు యౌ గినులగతి న్నెలంగిన సుఖంపమె తీఱచె తండ్రి దీక్షయున్ !”

కాళింది : సెజాను చెల్లీ! వయసుకు చిన్నదానవైనను వరహాల కెత్తుకెత్తయిన మాట్లాడితివి! ఇదిగో!

“నాదు ప్రతినను వినుము ప్రాణములనైన విడిచెదంగాని యడిగిన విత్తమిచ్చి వరునిగాని తెచ్చినట్టి వివాహమునకు సమ్మతింప నారాట్నము సాక్షిగాను.”

—కాళింది తన ప్రజ్ఞ నిలుపుకొనుటకై తండ్రితోనైత మిట్లు వాదించినది.

కాళింది :

“కట్న మే కోరివచ్చిన ఖరము తోడ తగుదునని కాపురముసేయు దానికంటె బెండ్లియే మానుకొని మగబిడ్డ వలెనె తల్లిదండ్రులకడనుంట తప్పిదంబె.”

“త్రాగువారుంటచేతనే తాళ్ళ గీత కొనెడివారుంటచేతనే గోవులవధ పోవువారుంట చేతనే భోగవృత్తి అల్లె ప్రోత్సాహమే పాతు వన్నిటికిని.”

అని తమ ప్రోత్సాహమే కట్టుములను బలవత్తరమొనర్చు చున్నదనియు, తన్నిరాకరణమే తరణోపాయమనియు నామె సూచించినది. ఆమె యుత్సాహ వచనములు నడుమువిడిగిన పురుషోత్తమరావునకు పుట్టెడంత సంతోషము నిచ్చినవి :

పురు : (చటాలున కౌగిలించుకొని) నా తల్లి ! నా తల్లి ! నా కడుపునఁ బుట్టి నాకు బుద్ధిచెప్పగల దానవైనందులకు నా యాయువుకూడఁ బోసికొని బ్రతుకుము.

“సొరిదిగ మెచ్చుచున్న వరశుల్కు వివర్దశ మాన్వఁబూని బిట్టఁచితి వేదికాస్థలుల నాడితి పెక్కు సభాంతరంబులన్
బటబట వ్యాసముల్ బరికి వత్రికలన్ బ్రచురింపఁ బంపితిన్
హరహర ! నీదుపాటి తెగువైనను లేక బ్రమించితిన్ తుదన్.”

అని యామెను మెచ్చుకొనినాఁడు. అంతకన్న కాళిందీ జీవితమునకు చరితాగ్రత లేదు !

అక్కకు నిర్ణయించిన వరుడే తనకు దిక్కైనప్పుడు కమలలో ధర్మ సంఘర్షణ రేగినది. చివట కామె యొకనిర్ణయమునకు వచ్చినది.

కమల : (తనలో) ఇప్పుడు నా కర్తవ్యమేమిటి ? అక్క సిద్ధాంతమునే యనసరింపఁ దగునా ? అందులకు భిన్నముగావించి తల్లిదండ్రులకు తాత్కాలిక మనశ్శాంతిని గల్గింపఁదగునా ? అక్కచెప్పిన వాక్యములన్నియు నాడెముతైపు కోవలు. కట్నాలరాయలచేఁ గళ్యాణసూత్రములం గట్టించుకొనుటకంటె గతిమాలిన పని మఱిలేదనుట నిశ్చయము ! అట్టి వివాహము నాకును నంగీకారము లేకున్నచో తలిదండ్రులు నన్ను బలవంత పెట్టరనుట నిశ్చయమేకాని. దానివల్లఁ దేలు పగ్యపానమేమి ? ఐదువేల ఐదువందలు నా దుర్మార్గుని పొట్టనుబెట్టించుట తప్ప మఱేమియు లేదు. అందువల్ల నాదారి విడిచిపెట్టి యా సంబంధమునే యంగీకరించి, పరిణయమునకుందగిన ప్రాయశ్చిత్తము చేయగల్గినచో పీరిచ్చిన ద్రవ్యము వినియోగములోనికిఁ దెచ్చినదాననగుటయేకాక అక్క కసిత్తిర్పగల్గిన దానవైనై ప్రపంచమున కొక పాతమునేర్పిన దాననుగూడ నగుదును.

—అని నిశ్చయించినది. ఈమె ప్రయత్నము న్యాయస్థానమునఁ బరివక్ష్యదశకు వచ్చినది. న్యాయాధికారిముందు :

కమల : కట్నమునకు క్రయధనమునకు కానింతయు భేదములేదు. ఉన్నదన్నను కట్నములు వివాహకాలమున నిచ్చుటకలదు గాని వేలము, బజానా, అగ్రిమెంటు, ముందుచెల్లించుట ఇట్టియాచార మెక్కడలేదు. అందు వల్ల నిది క్రయధనమనుట కాజ్ఞేపమేమియు లేదు. అది యటుండనిండు. శుభలేఖలలో సర్వత్ర 'వారి కుమారునకు వీరి కుమార్తెనిచ్చి' అని కదా యుండును. వీనిని చిత్తగింపుడు ... ("నాకుమార్తె చి. సా. కమలకు బ్రహ్మశ్రీ లింగరాజుగారి కుమారుడు బసవరాజు నిచ్చి" అని యుండును) అయ్యా!...నాకుగల హక్కును బట్టియు, న్యాయమును బట్టియు నేనే యీ విధముగా మార్చినాను. అందులకు వారప్పు డేమియు నభ్యంతరము చెప్పియుండలేదు. తా మీసందర్భము లన్నియుఁ జక్కగా నాలోచించి నాపై నా భర్తకే యధికారము కలదో, నా భర్తపై నాకే యధికారము గలదో నిర్ణయింపుడు.

—అని ప్రశ్నించినది. దానికి 'వరకట్నమును' వడ్డీ వ్యాపారముగా బెట్టుకొని నవా రేమందురోగాని — ఆమె భర్త బసవరాజు మాత్రము తనపై నామెకే యధికారమున్నదని యొప్పుకొనినాడు !

“వరకట్న నిషేధ శాసనము” చేసికొనిన తెలుగువారు తెరవెనుక కట్నాలమూట లందించుకొనినన్నాళ్ళు ఈ నాటకమునకు సార్థక్యము నిలిచియే యుండును. దైవానుగ్రహమువలన అట్టి దంతరించిననాడు ఈ నాటకము తెలుగుజాతి మూఢజియంలో నొక ప్రాచీనశిల్ప కళాఖండమగును ! అది యు దాత్తము! నిర్మల పీఠాదర్శము!

౬. విశ్వశాంతి - శ్రీ 'ఆశ్రేయ' :

“సమస్త ప్రపంచం ఈనాడు క్రమక్రమంగా రెండేరెండు శిబిరాలుగా ఘనీభవిస్తోంది. కామందులకు లాభంచేర్చే యుద్ధం, సామాన్యులకి జ్ఞేమం కూర్చే శాంతి. ఈరెండూ ఒక త్రాసుని ఇరువైపులా లాగుతున్నాయి. తెలిసి కొందరూ తెలియక కొందరూ మొత్తంమీద అందరూ ఏదో ఒక పక్కకి ధ్రువ పడుతున్నారు. ప్రాణవాయువు జీవితానికి వలె మానవజాతి సమిష్టి జ్ఞేమానికి శాంతి అత్యవసరమని గుర్తించగల్గిన వాళ్ళంతా తమ యావచ్చుకులతో మోహరించి నిలిస్తే అసలు యుద్ధమనేదే లేకపోవచ్చును” (శ్రీ శ్రీ). అను సందేశమును దేశమున కందించు మహాత్తర సాంఘిక నాటకము ఆశ్రేయ

గారి విశ్వశాంతి. అభ్యుదయ మార్గమున వీరిరచన చాల శక్తిమంతమైనది. నిత్యజీవితములో మనమధ్య నిస్సారముగా నలిగిపోవు మాటలన్నియో వీరి రచనలో శక్తిమంతములై గంభీర భావములను వెల్లార్చినవి.

విశ్వశాంతిలో నాయకుడు విశ్వం. రెండవ ప్రపంచ యుద్ధానంతరము ప్రపంచ మెదుర్కొనిన భీకర పరిస్థితులను కన్నులార గాంచి విశ్వమంతయు శాంతిమందిరముగా మాటవలెనని మనసార నమ్మి కృషి చేసిన శాంతివీరుడు విశ్వం. ఇతనిలో నంత మహత్తర విప్లవజ్యోతిని వెలిగించిన చాతని తల్లి భూదేవి. ఈ నాటకరచన కడు విచిత్రమైనది. నాటకములోని పాత్రలన్నియు సజీవముగా చైతన్యవంతములై నాటకమును రసవాహినిగాఁ దీర్చిదిద్దుచున్నవి. వ్యంగ్యముగా నిం దొక్కొక్కపాత్ర యొక్కొక్క సిద్ధాంతము. వాని మధ్య జరిగెడి సంఘర్షణము వస్తువు. ధర్మాధర్మ చర్చలు, యుద్ధములవలన గలుగు భీకర ఫలితముల గూర్చిన ప్రబోధము అంగములు. శాంతివిజయము ఫలము. కాని యెచ్చటను స్వాభావికతకు లోపము రాకుండ సరసముగా కృత్రిమము కాని సన్నివేశములతో నాటకము సర్వాంగసుందరమగు శిల్పఖండముగ గోచరించుచున్నది.

భూదేవి సాక్షాద్విశ్వంభర. పెద్దవాడు, చిన్నవాడు (విశ్వం) ఆమె పుత్రులు. పెద్దవాడు ధనమదాంధుడు, కఠినుడు. విశ్వం విశ్వకళ్యాణ సాధనకై బద్ధకంకణుడు. అన్ని భారీ పరిశ్రమలు, విదేశపు పెట్టుబడులు, దేశాభ్యున్నతికి మూలపేతువులని నమ్మెడివాడు; చిన్నవా డధికాహారోత్పత్తి, నిరుద్యోగ నిర్మూలనము, కార్మికాభ్యుదయము ముఖ్యపేతువులని నమ్మువాడు రెండూ రెండు ధృవాలు. 'నా యింట్లో దేశం వుంది' అంటాడన్నయ్య. 'దేశంలో మన యిల్లుందంటాడు' తమ్ముడు. పెద్దవానికి శాస్త్రి (నైంటిస్తు) కుడిభుజము. తగినంత పెట్టుబడి తనకు దొరికినచో తన మేధాసంపత్తిసంతయు విశ్వవిధ్వంసకములగు మారణాస్త్రములను సృజించి దారుణమైన యుద్ధ ప్రవృత్తిని రెచ్చగొట్టు ప్రవృత్తిగలవాడతడు. "ఆకలి-ఆశ యివి రెండే మానవజీవితాన్ని నడుపుతున్న శక్తులు. ఈ ముక్కుత్రాళ్ళకు ఎంతటివాళ్లైనా లొంగుతారు" అని నమ్మినవాడు శాస్త్రి. పెద్దవానిచే పింగాణి ఫ్యాక్టరీ పెట్టించి ఆయుధాల కర్మాగారముగ దానిని మార్పించినవాడతడు. చివరకు భాగములు కుదురకపోగా సర్వనాశనము చేసిన దీతడే. అమరయ్య (సిపాయి తాత) స్వయముగా రెండు ప్రపంచయుద్ధములలోఁ బాల్గొని ప్రపంచము దిరిగి

వచ్చినవాడు; శాంతిని కాంక్షించు మాజీ సిపాయి. సమత విశ్వం చెల్లెలు. సమానత్వము, శాంతి నభిలషించు బాలిక. శాంతి శాస్త్ర కుమార్తె. శాంతిని త్రికరణశుద్ధిగా నమ్మిన శాంతి శూరురాలు. విశ్వమును ప్రేమించి అతని హృదయములోని అనురాగముతోపాటు ఆదర్శమును సమముగఁ బంచుకొనిన యువతి.

అనాదినుండియు మానవ హృదయములోఁ బుట్టి వర్దిల్లిన యుద్ధ వాంఛయు, దానికి ధర్మకవచముఁ దొడిగిన విధము భూదేవికి నచ్చనివి :

“ఏ దేశ చరిత్ర చూచినా ఏమున్నది గర్వకారణం ?

నరజాతి చరిత్ర సమస్తం పరపీడన పరాయణత్వం.”

అని నమ్మిన వ్యక్తి. అనాదినుండి యుద్ధధర్మమును మానవుఁ డెట్లారాధించెనో ఆమె యిట్లు వ్యాఖ్యానించినది “పెళ్లాంకోసం ఏమి జోక్యంలేని కొన్ని వేల మంది అమాయకుల్ని బలిచేసిన రాముఁడు, ఒక్క ఆడదానికోసం, తన ప్రజల్ని నాశనంచేసిన రావణుఁడు శూరులు ; ఇంటిగొడవలేవో పెంచుకొని ఏ జోలీ శొంఠి ఎరుగని జనాన్ని యుద్ధంపేరిట, ధర్మంపేరిట కురుక్షేత్రంలో బలిపెట్టిన పాండవులూ, కౌరవులూ మనకు వీరాధిపీరులు. కీర్తికోసం రాజ్యాలను జయిస్తూ అందువల్ల ఏ లాభమూపొందని జనాన్ని లక్షలు లక్షలుగా మారణ హోమంచేసిన సీజరు, అలెగ్జాండరు, గాజ్నవి అందరూ మనకు పూజ్యులు, వాళ్ళని ఆ నరహంతకులని కన్నవాళ్లందరూ వీరమాతలు, దేశానికి దివ్యమణులు. రాజభక్తి, దేశభక్తి, దైవభక్తి ఇవన్నీ మనకుండాల్సిన గొప్ప గుణాలు. ఆ గొప్పగుణాలతోనే మనం యుద్ధాలుచేశాం. రక్తనసులు పారించాం. భూమాతను నెత్తురుతో అభిషేకం చేసాం మొదట—మొదట అవినీతికి నీతిని, అక్రమానికి కొంత క్రమాన్ని అధర్మానికి కొంత ధర్మాన్ని ఏర్పరచుకొన్నాం. కుళ్ళిన పుండుకు సెంటుపూసుకున్నట్లు యుద్ధాలకు కొన్ని నియమాలను నియమించుకొన్నాం. పిల్లల్ని ఆడవాళ్ళని ముసలీ ముతకనీ చంపగూడదన్నాం. రాత్రిపూట యుద్ధం కూడదన్నాం. ముందుగా చెప్పికాని పైబడకూడదన్నాం. అంతా పోయింది.....లీగ్ ఆఫ్ నేషన్సు అన్నాం. భద్రతా సంఘం..... యు ఎస్. జి. అన్నాం. అంతర్జాతీయ యుద్ధసూత్రాలన్నాం. పోయింది... ..సివిలయన్సును చంపగూడదన్నాం. తప్పాం. ఆటంబాంబు వేయకూడదంటున్నాం...వేసేస్తాం...మనం యిప్పుడు కేవలం బోసులోపడ్డ ఎలుకలం.

మృత్యువు ఏ రూపంలో ఎప్పుడు వస్తుందో ఎరగం! మనం మనుష్యులం!... నాగరికులం...మనం ముందుకు పోతున్నాం..." ఇది భూదేవి హృదయము. అంతేకాదు హిరోపిమాలో మానవుని భస్మము చేసిన మారణాస్త్రము ప్రసాదించిన మృత్యుధూళిలో బ్రదుకుచున్న సామాన్య మానవుని ఆక్రందనము! పొలికేక! ఆధునిక మానవునికి యుద్ధము సింహస్వప్నము. అదే యేర్పడినచో సర్వము భస్మమని అతని భయము. అందువలన శాంతికొఱకు ఏకైక యుద్ధమమును సాగించుచున్నాడు! సమకాలీన మానవప్రముఖ సమస్యను కన్నులకు గట్టినట్లు ప్రదర్శించి దానికి తరణోపాయముగా శాంతిని ప్రబోధించిన నాటకమిది!

నాయకుడగు విశ్వం - ఆకలిమంటలతో శాంతి లభింపదని నమ్మి కొందరుమానవులు పశువులకన్న హీనులై తమకడుపులు నిండిన తరువాత నైన తమతోడి మానవుల కింతపెట్టవలెననెడి జాలియు లేదనియు, వారికి తగినపాతము చెప్పవలెననియు, భూమిపై నధికారము సాగుచేయువానికే యుండవలెననియు, రైతులకు కర్షకులకు నాయకుడై అన్నగారికెదురు నడిపించిన వీరుడితడు.

ఆనకట్ట, రిజర్వాయరు కట్టుటకుద్దేశింపబడిన ప్రదేశమునందు పెద్ద వాడు పింగాణి ఫ్యాక్టరీకట్ట నిశ్చయించి, గ్రామాధికారము స్వీయదత్తమై యుండుటచే ధాన్యముఁగొంత తగులఁబెట్టించి, ధాన్యపురవాణా స్తంభింపఁజేసి, ధరలను పెంచి, మంచినీటి సౌకర్యములు తొలగించి, ప్రజల హింసించి తన యధికారదండము క్రిందకు తెప్పించినాడు. భూదేవి, విశ్వం, శాంతి, సమత మొ. వారు ఆకలిదప్పలకోర్చి గ్రామస్థుల కండయై అరువదిమైళ్ళనుండి కూడ నీటిని లారీలపైఁ దెప్పించి ప్రజలకిప్పించినారు. మధ్యలో ప్రజలు పెద్ద వానికి లొంగిపోవుటయు, పింగాణి ఫ్యాక్టరీ మారణాస్త్ర నిర్మాణ కర్మాగార మగుటయు గాంచి దేశక్షేమము నభిలషించి శాస్త్రిని పరిత్యజించివచ్చిన శాంతి సహాయముతో 'యుద్ధం' అను నాటకమును ప్రదర్శించి అసలు సత్యమును ప్రజల కర్థమగునట్లునర్చి వారిలో విప్లవము లేవదీసి కర్మాగారమును కూల ద్రోయించి ఆనకట్టను కట్టించిన కర్మవీరుడు విశ్వం. సమత, శాంతి అనునవి అతని నినాదములు; లక్ష్యములు. తన గ్రామములో వానిని సాధించి విశ్వమున కాదర్శమైనాడు విశ్వం.

ప్రాచీన యుద్ధవీరమును నిరసించి, విశ్వశాంతి ప్రధానమగు ధర్మవీరమునే నవ్యుడౌచుచున్నాడు. అదియే స్వార్థపరుల బాంబుల వర్షమువలన భూదేవి బ్రద్దలుకాకుండ నిలుచు ఏకైకమార్గము ! దానిని చాటినదీ నాటకము.

ఏకాంకికలు

“ఏకాంకిక పెద్దదిగా నుండకూడదు. అందులో ప్రధానవిషయమొక్కటే ఉండవలెను. పాత్రలు ఎంత తక్కువ ఉంటే అంత సౌలభ్యము. పాశ్చాత్యుల ఏకాంకిక ప్రదర్శనలో సామాన్యముగా 20 నిమిషాలకు తగ్గకుండా 45 నిమిషములకు దాటకుండా ఉంటుంది. పావుగంట మొదలు గంటవఱకు ఉన్నా రక్తి కట్టుతుంది.

వస్తువేదయినా కావచ్చు సర్వసాధారణముగా ప్రేమ—సంయోగ వియోగములు, కరుణరస ప్రధానమైన ఘట్టములు, ఆశ్చర్యజనకమైన సన్నివేశాలు, నర్మగర్భముగాకాని నగ్నముగాకాని నవ్యతెప్పించే విచిత్రవిషయాలు—వస్తువు. కొందరు రచయితలు అతిసామాన్య విషయాన్నికూడా కల్పనా విశేషముచేత అద్భుతావహము చేస్తారు. ఎలాగైనా విరోధముండి సంఘర్షణ పుట్టి సమాప్తమైతేకాని వస్తువు రసవంతము కాకపోతుంది

కొన్ని ఏకాంకికలు సంభాషణ సామర్థ్యమువల్లనే సజీవముగా ఉంటవి. కొన్నింటిలో పాత్రోన్మీలనమే ప్రధానము. మరికొన్నింటిలో విపర్యాసమువల్ల వైచిత్రీ సంభవిస్తుంది. కొన్నిటిలో భాషా చమత్కారమువల్లనే ప్రమోదము కలుగుతుంది. రసపర్యవసన్నము అయిన ఏకాంకికే రమణీయము కావడము నిర్వివాదము.”¹

సంస్కృతభాషలో ప్రప్రథమముగా నేకాంకికలు వ్రాసినవాడు భాసుడు. అంతకుపూర్వము ఋగ్వేదము, పాణినికృత అష్టాధ్యాయి, పతంజలి యోగభాష్యము మొ॥ గ్రంథములందు సంవాదాత్మకములైన కొన్ని ఘట్టములు గోచరించును. అవి ముడిపదార్థము దానిలో తయారుచేసిన శిల్ప కళాఖండికలు భాసునివి ! కర్ణభారము, దూతఘటోత్కచ, మధ్యమవ్యాయోగము, ఊరు భంగము మొదలగునవి ఆతని ఏకాంకికలు. విషాదాంతములగు రూపకములు చిత్రించిన గౌరవముకూడ నతనికే దక్కినది.

తెలుగున సాహితీసమితి కృషి ఫలితముగా నేకాంకికలకు ప్రోత్సాహము లభించినది. ప్రస్తుతము పెక్కురు రచయిత లీ శాఖయందు కృషిచేయు

1. శ్రీ శివశంకరశాస్త్రిగారు—“ఏకాంకికలు” పీఠిక. (సంకలనము) పుట 21-22.

చున్నారు. రంగస్థలములపై నను, రేడియోలోను ఈ యేకాంకికాప్రదర్శన ప్రసారములు జరుగుచున్నవి. అందువలన నిందు రంగస్థలనాటికలు, రేడియో నాటికలు అను భేదమేర్పడుచున్నది.

౧. కర్ణ భారము - భాసమహాకవి :

(అనువాదము : కీ. శ్రీ. వేటూరి ప్రభాకర శాస్త్రిగారు)

కర్ణ భారము వీరరస ప్రధానమైన ఏకాంకిక. శల్యసారథ్యము సమ కూరగా రథారూఢుడై కర్ణుడు రణరంగమున కీక్రింది ప్రతిజ్ఞఁ బల్కుచు ప్రథమ దర్శనమిచ్చును.

“క్షీతినాథుల్ నిలువంగ రాదివుడు లక్ష్మీభూతులై యన్మదు
గ్రథ బాణాగ్నికి ; నిల్చిరేనియును శౌరన్ లేర ప్రాణంబులేన్
ప్రతి వివ్వచ్చుడు వచ్చెనేని నెదురై పంతంబు దీర్పన్ వలెన్
దఠ యుద్ధక్షితి ధార్తరాష్ట్ర సమితిన్ సంతోషపెట్టన్ వలెన్.”

ప్రభుభక్తి పారీణుడై కర్ణునియందు యుద్ధవీరము తొణికిసలాడిపోయినది. రణరంగమున దిగుటతోడనే యాతనికి దివ్యాస్త్ర సంబంధియు, బ్రాహ్మణ, శాపసంబంధియునైన పూర్వస్మృతి కల్గి దానిని దాచుకొనలేక శల్యునికి జాలి కల్లునట్లు చెప్పివేయును. శల్యుడు ‘అక్కటా! బెట్టగదాయది’ అని వాపోవును. కర్ణుడు ధైర్యముతో, “శల్యరాజ ! వలదు వలదు విషాదము !”

“వచ్చిన స్వర్గము వచ్చును వచ్చి జయించినను యశ మవశ్యమ కల్గిన్
మెచ్చ గలదేది పొనగిన గచ్చియలో రిత్తపాటు గలుగదు చూపే!”

అని యుత్తమ వీరుని రణధర్మ ముట్టిపడునట్లు పల్కి రణోత్సాహముఁ బ్రకటించి ముందుకు సాగినాడు. బడతాగ్నిని గుండెలో దాచికొనిన మహాజలధి గంభీరమూర్తి కర్ణుడు !

ఇంద్రుడు కవల బ్రాహ్మణచేషమున మహాత్తరమైన భిక్ష వేడుచున్నానని యెదురుపడును. మూలమున నీ ఘట్టమిచ్చట లేదు, భానుండిచ్చట దానిని సంధించి విశేషము సాధించినాడు. కర్ణుడు నమస్కరింప నింద్రుడు బుద్ధి పూర్వకముగా “దీర్ఘాయుష్మంతుఁడ పగుమని యనక అఖండయశఃప్రాప్తి గల్గునట్లాశీర్వాదించెను. కర్ణుడు దానిని గమనించియు బొల్ల యొడలికై విచారంపక ధర్మమును భావించెను.

“ధర్మమెట్లైని సాధింపఁ దలవవలయు, ద్రాచు నాల్కలవంటివి రాచసిరులు ;
ప్రజల ప్రోవను ధర్మసంపత్తి దక్కఁ గళ్మలంబగు నొడలికిఁ గలదె గుణము.”

అని ధర్మైక బుద్ధిని, దేహభిమానరాహిత్యమును ప్రకటించినాడు.

ఇంద్రుడు మహాత్తర భిక్ష యనుటలో కర్ణుని కాత్రము కలిగి క్రమముగా గోసహస్రములు, అశ్వసహస్రములు, గజయూధములు, సకల వృద్ధి, అగ్నిష్టోమఫలము, శిరస్సు మొదలగునవి ఈయ సిద్ధమాయెను. అవి యాతఁడాశింపఁడు. అప్పుడు కర్ణుడు :

“సహసంజాతము నన్యదుర్లభము నస్మద్దేహసంరక్ష దు
స్సహతేజంబు, సురాసురాస్త్రునిచయాసంభేద్య మస్మన్మహా
మహాయాఁ గాక ! సకుండలంబయిన మై మర్వేని నీఁ జాలెదన్
మహి దేవోత్తమ ! యుష్మదీప్సితమ యేన్ సంతోష పూర్వంబుగన్.”

అని ప్రాణసదృశమైన కవచదానమునకు సిద్ధమయినాడు. అంతకన్న దానోత్సాహమునకు పరాకాష్ఠలేదు ! దానివలన నీతని కేర్పడు కీర్తి యాచంద్రార్కము చెదరదు.

“సంతర్పించెద రట్టి యాహుతులచే సత్రంబులన్ భూసురుల్
సంతానంబటు లర్జునుండు ఫలభుక్సంఘంబు మాయించు దు
ష్టాంతుం డింతకు నాకతంబున గృతార్థత్వంబు గాంచెంగదా !

అని ఆధ్యాత్మిక సంతృప్తినిొందిన కర్ణుని యంతరాత్మ యమరము ! దానిని తెలుఁగువారి కందించిన వేటూరి ప్రభాకరశాస్త్రిగారు ధన్యులు !

౨. ఎవరు దొంగ ? - శ్రీ ‘అత్రేయ’

సంఘములో పెట్టుబడిదారుల వలన కఱవేర్పడగా బీదలు జతరాగ్నిలో భస్మమయి పోవుచుండుటయు, ధర్మ రక్షకులగు నుద్యోగు లధర్మపరులై లంచ గొండితనమును మరిగి ప్రజాక్షేమమును పాటింపకపోవుటయు గాంచి దాని నెట్టి పరిస్థితులలోనైన నెదుర్కొనవలెనని ప్రయత్నించిన దయావీరుడు సబ్బ ఇస్సెవ్వరు. “యత్నే కృతే యది న సిద్ధ్యతి కోఽత్ర దోషః” అన్న సూక్తికి చక్కని యుదాహరణ ‘యెవరు దొంగ’లోని నాయకుడు.

బీదవాఁ డొకఁడు భార్యాపుత్రు లాకటితో మలమల మాడుచుండగా నావేశముతో హస్తలులోఁబడి, బుక్కెఁడన్నమును దొంగిలించినాడు. అతఁడు

తిరిగివచ్చు లోపలనే అతని భార్య ముగ్గురుబిడ్డలతో పోలీసు స్టేషను జావిలోపడి చనిపోయినది. ఈ విషాద సంఘటనను కన్నులార కాంచిన ఇన్ స్పెక్టరు సంఘ పరిస్థితికి విచారించి ధర్మముకొఱ కన్వేషింప ప్రయత్నించినాడు.

మఱియొక వైపు D. S. O. వంటి బాధ్యతాయుతుడైన ప్రభుత్వోద్యోగి చౌదరితో చేయికలిపి బియ్యములో రాళ్ళుకలుపుటలో భాగస్థుడై లంచము గొనినట్లు చెవులార వినినాడు. ఎవరుదొంగయో నాతడు నిర్ణయింపజాలక పోయినాడు. సత్యము నన్వేషింపజూనినాడు. అధికారుల యండ గల్గియున్న చౌదరి సమయమున కాతనికి బదిలీ చేయించినాడు. అప్పటి లక్ష్యము నాతడు సాధింపలేక పోయినను.....అతనియందు వెలిగెడి ధర్మజ్యోతి మాత్రము ఆరిపోయెడిది కాదు. ఉదాహరణమునకు కొన్నిసంభాషణ లీ క్రింద పొందుపఱచుచున్నాను.

స. ఇ: ఒక తల్లి ముగ్గురు బిడ్డలూ, అబ్బ! ప్రాణాలంటే ఎంత చులకనై పోయింది !

డాక్టరు : (S. I పిపుతట్టి) నువ్వు పోలీసు ఉద్యోగంలో ఉండతగ్గవాడివి కావు. నీకేదో కాస్త హృదయం ఉన్నట్లున్నది...తొంటై మంచిగింజల్లో ఒక్క పుచ్చుగింజ ఎంతో, తొంటై పుచ్చుల్లో ఒక మంచున్నా అంతే. నువ్వొక్కడివి ఏం చేయగలవు ? లంచగొండితనము, బ్లాక్ మార్కెట్ అధికారం చలాయిస్తున్న రోజుల్లో నీ ఆవేదనంతా నిరుపయోగం.

స. ఇ: అయితే నేనూ ఈ ప్రవాహంలో కొట్టుకపోవలసిందేనా ! ఏంచెయ్యలే నంటారా ?

డాక్టరు: చేయగలవు కాని నీకు ప్రమోషన్లు రావు. నిన్ను ఏ యెడారిలోకో బదిలీ చేస్తారు. ఇంకా ఇలాంటి ఇబ్బందు లెన్నో వస్తాయి.

స. ఇ: ఎన్నొచ్చినా సరే యీ నిండుప్రాణాలు తిండిలేకుండా మాడిపోయే దొర్భాగ్యాన్ని ఆపాలి.

డాక్టరు: సరే. ప్రయత్నించు. 'విప్' యు సక్సెస్'

3. మానవత్వం - జి. వి. సుబ్రహ్మణ్యం :

ఉత్కటమైన కామవాంఛను తీర్చుకొనుటకు ప్రాణాలను బలిపెట్టి, లోకమును బెదిరించి, ధనమదముచే నమాయకుల హింసించి విలయతాండవము

చేయు నుద్దతులు సంఘములోఁ జీడపురుగులు, వారి నెదుర్కొనుటకై దయా ధర్మ వీరధ్వజమెత్తి శాంతిమార్గముననే, బుద్ధిబలమున వారిని మఱలించిన దయావీరుఁడు దయానందుఁడు. అతనిగాథ మానవత్వము.

ధర్మారావునకు కుసుమలత యను చక్కని కన్యకుమార్తె. ఆధర్మారావు ఖుజంగరావు కంపెనీలో గుమస్తా. వృద్ధుడు ఖుజంగరావు ఆకన్యను వాంఛించెను. తండ్రి దానిని కనిపెట్టి తగు జాగ్రత్తలోనుండెను. ఒకసారి ధర్మారావు ఖుజంగరావు కలకత్తాకు కంపెనీ పనిపై నేగిరి. వచ్చునప్పుడు ఖుజంగరావు వృద్ధుని రైలునుండి అర్ధరాత్రివేళ త్రోసెను. అతఁడు హతాన్మరణము నొందినాఁడని కుమార్తెకు తెల్పి, సంతాపసభ నేర్పాటుచేసి, సానుభూతిని ప్రకటించి కుసుమలతను మోసగించి వివాహ మాడెదనని దరికిఁజేరదీసి. గర్భవతియగు నంతవఱకు మన్నించి యాపై నామెను వెడలకొట్టినాఁడు. దయానందుఁ డీ విషయమును గమనించి దయామయుఁడై దరికిఁజేర్చి సోదరివలె గౌరవించి రక్షించినాఁడు. ఇంతలో ధర్మారావు ఆ యూరు వచ్చినట్లు పసిగట్టిన ఖుజంగరావు రౌడీలతో నాతనిని చావమోదించెను. కాని యాతరుణ్యమున దయానందుఁడచ్చట తారసీల్లి వృద్ధుని చావునుండి తప్పించెను. అతనికి పరిచర్యలోనర్చి విషయమంతయు గమనించి ఖుజంగరావును రంగమునకీడ్చి అతని విషదంష్ట్రల నూడబెరికించి నాఁడు. ఇందు దయానందుఁడు చేసిన ప్రయత్నము ప్రశంసావహము. పశ్చాత్తప్తఁడైన ఖుజంగరావును ఊమించు నాతఁడు దయావీరుఁడనుట కెట్టి సంకోచము లేదు. మచ్చునకు కొన్ని సంభాషణలు.

[ఖుజంగరావు - పుల్లయ్య - పెంటుసాపాబు ప్రవేశం]

దయా : ఓ ! ఖుజంగరావుగారా ! దయచేయండి.

ఖుజ : దయానంద్ ! ఈ ముసలి తొత్తుకొరకు మమ్మల్ని రమ్మన్నా వెందుకు?

దయా : మీ తొత్తుగా ఉన్న ఈ బడుగు దేహం మాసొత్తు అయినదిగనక.

ఖుజ : దళారి అమ్మిందాకా వస్తువు నాలాగే అంటాడు.

దయా : మిష్టర్ ఖుజంగ్ ... గౌరవాన్ని ఇచ్చివుచ్చుకోండి.

ఖుజ : (నవ్వి) ఎందుకు మనకీ వివాదం. మాసొమ్ముకు తగిన విలువ నిచ్చేయండి ... వెళ్లిపోతాము.

దయా : విలువ ... ప్రాణాలకు విలువ ! ఈవిలువ నే లెక్కతో కట్టారు ఖుజంగ్ ?

ఖుజ : అమాయకుడ ! వడ్డీలెక్కలు నేర్పమంటావా? గణితశాస్త్రం చదువు...

దయా : మాకు దాంతోపనిలేదు ... హృదయశాస్త్రం చదివితేచాలు.

భుజం : అందుకే విలువలేని వాడవై నావు.

దయా : కావచ్చు. కాని విలువలేనిగిన మహాత్ములుగదా మీరు. ఈ పటానికి విలువ ఎంతకట్టుతారు ? (కుసుమ ఫోటో చూపుతాడు)

భుజం : (అవుడుకరచి) ఓరి! అదా నీ భావం ... అర్థమయింది ... కావా లంటే మరో పదివేలు తీసుకో.

దయా : పదివేలు ... పట్టుమని తింటే పదిపూటలురావు నీ పదివేలు (పిల్ల వాని ఫోటోచూపి) నిండు జీవితం నిర్వహించవలసిన ఈ పసికూన కేం సమాధానం చెప్పుతారు ...

భుజం : అదంతా అనవసరం. చెట్టునుండిరానిన ప్రతికాయకు మానవుడు బాధ్యుడు కాలేడు.

దయా : గురిచూచి రాయివినరినప్పుడున్న కాయ రాలేటప్పు డుండదా ?

భుజం : తాను వేసిన రాయికే ఆకాయ పడిందని నమ్మకం ?

దయా : రాతిగుర్తులు ముమ్మూర్తులా హత్తుకొని వచ్చింది భుజంగరావు !

భుజం : (ప్లేటుమార్చి) దయానంద్! మనమిద్దరం స్నేహితులము. ఈ చీమ-కొరకు చీకాకుపడకు. సిద్ధాన్నాన్ని ధ్వంసంచేసుకోకు...నీ సేవలు దేశం నిరీక్షిస్తున్నది. రేపిపాటిక నిన్నొక మంత్రిని చేస్తా...వచ్చే యీ నాటికి నిన్నొక జమీందారును చేస్తా...

దయా : అదే దేశసేవైతే నాకా సేవా వద్దూ—నాకా పదవి వద్దు...

భుజం : రత్న మొచ్చి కాలికి తలిగితే రాయని త్రోచివేస్తున్నావు నిర్భాగ్యుడా!

దయా : నేనుకాదు...నీవు ఆపని చేస్తున్నది.

భుజం : అధర్మంగా నామీద నిందారోపణం చేస్తున్నావు.

దయా : ధర్మం...అధర్మ...భుజంగ్! నీకీ ధర్మచింత ఎన్నాళ్ళనుండి ? (ధర్మా రావువై చూపి) నీ కామదాహానికి అడ్డువస్తాడని అర్థరాత్రిలో ఈ అమాయక జీవిని అగాధమైన మృత్యుముఖంలో త్రోసినప్పుడు లేదూ ధర్మచింత ... (కుసుమ ఫోటో చూపుతూ) అవ్యక్త మధురమైన ఈ జీవిత కుసుమాన్ని తొలిసారి బలవంతాన రుద్దినపుడు లేదూ నీకీ ధర్మచింత ... ఆప్రమాత కుసుమమని ఆదరించకుండా నలిపి దూరంగా పారవేసినప్పుడు లేదూ నీకీ ధర్మచింత ...! (పాపఫోటో చూపుతూ) నీ నీడ నీదికాదని వాదించేటప్పుడు లేదూ ఈ ధర్మచింత...

నవలలు

౧. దుద్రమదేవి - శ్రీ నోరి నరసింహశాస్త్రిగారు

నవ్యసాహిత్య గద్యశాఖలలో ప్రసిద్ధమయినది నవలా రచనము. వీరేశలింగం పంతులుగారు దీనిని మొదట గద్యప్రబంధమనిరి. వారి రాజశేఖరచరిత్రకు పూర్వము గద్య ప్రబంధములు లేకపోలేదు. కాని అవి పురాణగాథ విలసితములై పురాణప్రాయములై యొప్పుచున్నవి. ఆంగ్ల సాహిత్యమున 'Novel' అనబడు సాహిత్యప్రక్రియ నాధారముగాఁ గొని తెలుఁగున వెలసిన రచనాప్రక్రియ నవల. "A Novel may be judged by the two fold canon of truth and beauty; by its closeness to life, its depth of insight, its range of life, its breadth of treatment, its reduction of experience to a pattern."¹ ఈ సమీక్షకు నిలిచినది. నవలయని పాశ్చాత్యుల దృక్పథము.

నవలలో ఇతివృత్తమునుబట్టి చారిత్రక నవలలు (Historical Novels) సాంఘిక నవలలు (Sociological Novels), మనస్తత్త్వ ప్రధానమయిన నవలలు (Psychological Novels), అపరాధ పరిశోధక నవలలు (Detective Novels), జ్ఞానప్రధానమైన నవలలు (Sentimental Novels) అని వానిని వింగడింపవచ్చును. నవలా నిర్మాణమునుబట్టి వానిని రెండు విధములుగాఁ జేర్కొందురు. అని Panoramic Novels అనియు, Dramatic Novels అనియు పిలువబడును. "The Panoramic Novel is loose in plot and does not enter in a single issue.....The Panoramic plot is not so fateful, logical and tragic as the dramatic. The characters are numerous, typical rather than individual, with a single person less of ten monopolizing the attention. The Dramatic Novel is focussed in a single issue that is resolved logically from the premises i. e. the initial situation and the nature of the actors."²

తెలుఁగు సాహిత్యమున వెలసిన నవలాప్రక్రియ లన్నిటియందుకన్న చారిత్రక నవలలో వీరమధికముగా గోచరించుచున్నది. సామాన్యముగా నిందు రసదృష్టికన్న వస్తుదృష్టియే అధికము. అయినను రసవత్తర రచన లందును చేసిన నవలారచయితలు తెలుఁగునఁ బెక్కురుగలరు. వారిలోఁ బ్రసిద్ధులు అడవి

జాపిరాజుగారు, నోరి నరసింహశాస్త్రిగారు, విశ్వనాథ సత్యనారాయణగారు. నవలలో సామాన్యముగా సంఘర్షణమే వస్తువునకు వెన్నెముక. అది యంత ర్భూహిచ్ఛేదముచే ద్వివిధము. అది ధర్మపరమైనచో వీరము. అట్టివస్తువులు కల్గిన నవలలో నుదాహరణముగా నోరివారి 'రుద్రమదేవి' ని గైకొనుచున్నాను.

రుద్రమదేవిలో సంతర్భూహిస్సంఘర్షణలు సామర్థ్యముతోఁ జిత్రింపఁ బడినవి. సంస్కారులగు పండితులకు అంతస్సంఘర్షణాత్మకమైన యితీవృత్తములు నచ్చును. నారాయణభట్టు, నారాయణరావు, అటువంటివి. సర్వజనైక పేద్యము బహిస్సంఘర్షణము. ఇందు మనఃప్రవృత్తి క్రియాత్మకగా వ్యక్తమై ముఖ్యగ్రాహ్యమగును.

తెలుఁగు బిడ్డల నందఱి నొక్క తెల్లగొడుగునీడలోనిల్పి తల్లివలె పోషించిన ఆంధ్రసామ్రాజ్యీ రుద్రమదేవి. వైరి వీరసింహస్వప్నమగు కాకతి గణపతిదేవుని యేకైకపుత్రికయామె. చాళుక్య వీరభద్రేశ్వరు లామె భర్త. తండ్రితరువాత విశ్వేశ్వరశంభుదేశికుల యాదేశానుసారము నోరుగంటిలో తెలుఁగు గద్దె నెక్కినది. ఆమెతరువాత వారసుఁడుగా నామెచునుమఁడగు ప్రతాపరుద్రుఁడు నిశ్చయింపఁబడినాఁడు. అది వీరభద్రేశ్వరునికి గిట్టలేదు. తన కన్యకశత్రుమునఁ బుట్టిన హరిహరదేవుఁడు వారసుఁడు కావలెనని అతనివాంఛ. అది ధర్మబద్ధముకాదని రాజగురువు. వానితో రవరవలు ప్రారంభమైనవి. దానికితోడు సామంత పురుషసింహములలోఁ గొందఱకు స్త్రీపాలనము గిట్టలేదు. తెలుఁగుచరిత్ర కానాఁడు కాలమేదో క్రొత్తపాఠము వల్లవేయించినట్లనిపించెను.

రుద్రమ హృదయములో సహజమగు స్త్రీత్వమునకు, తెచ్చిపెట్టుకొనిన పౌరుషమునకు, గార్హస్థ్యధర్మమునకును, రాజధర్మమునకును సంఘర్షణ మేర్పడినది. వీరభద్రేశ్వరులను విడిచి తాను రాజ్యముపాలించుట. అతనితో విరోధము సాధించుట అనునవి యామె కళాంతిని చేకూర్చినవి. కాని ధర్మము నకు శరణొందినది. గురుశాసనమునకు వ్యతిరేకింపలేక పోయినది. పాకాల స్కంధావారముఁ జేరుచున్నపుడు భర్త తన్నెదిరింపగా నాతనితోపోరి యతని కరముఁ దెగగొట్టుటతో నామె ధర్మవీరము పరాకాష్ఠ నందుకొనినది. రాజధర్మమున కంకితమైన యామెకరవాలము రాజద్రోహియగు భర్తను శిక్షించుటలో సార్థకతఁజెందినది.

రాణి హృదయము ఇట్లుండ రాజధానీనగరము మఱియొక రీతిగ నున్నది. ఆమె పరిపాలనకు విరుద్ధముగా జైను లంతశృత్రువులై రాజ్యము గూలఁద్రోయ యత్నించుచుండిరి. జైనాశ్రమమున విప్లవములేపియు, కరణములచే సమ్మోఁ జేయించియు, వారు పరిపాలనము స్తంభింపఁజేయ యత్నించిరి. వారి నాయకుఁడు కాలాచారి. కాలసర్పమువంటి యాతని కుతంత్రములను అన్నమంత్రివంటి సమర్థులగు మంత్రులచే నిరోధించినది రాణి. నగరమున వలెనే దేశమునగూడ రాణికి శత్రువులతోఁబోరు నవసర మేర్పడినది. 'ఆంధ్ర రాజ్యము సరిహద్దులం దెల్లెడల శత్రుదండయాత్రలు చెలరేగినవి. నాలుగైదు సంవత్సరముల క్రిందటనే పరాభూతుఁడైన పల్లవకొప్పెరుంజింగడు మఱల తలయెత్తెను. జటావర్మపాండుఁడు కంచినుండి నెల్లారువఱకు ఆక్రమించి రాజ్య మేర్పఱిచెను. ఉత్తరమునుండి కళింగులు పితాపురమువరకు చొచ్చుకొని వచ్చి దక్షిణమునుండి వచ్చుచున్న కొప్పెరుంజింగనితో కలిసికొన నుంకించుచుండిరి. గుంటూరువిభుఁ డగు నాగదేవుఁడు శత్రువులరాక యాధార మొనర్చుకొని కాకతిరాజుల ధిక్కరించుటయే గాక మండలమునం దెల్లెడల నరాజకము చేయుచుండెను. ఇక అలజడి లేకుండినది పశ్చిమభాగముననే. అందు దక్షిణ భాగమున హొయిసలులును ఉత్తరభాగమున యాదవులును రాణికి పరమ శత్రువులు. అచ్చటినుండి మహాప్రళయ మెప్పటికైన రావచ్చును. వారి కెక్కుడు బలములున్నవి. నిపురుగప్పిన నిప్పువలెనున్న వారిపట్ల నిర్లక్ష్యము పనికిరాదు'. ఇన్ని చిక్కులలో గద్దె నెక్కిన రుద్రమ అన్ని చిక్కులను నీతి సూత్రములు తెగకుండ విడదీసి దేశము నొక్క వేడిగా నల్లి వేసినది.

ఆంధ్రసేనానులు ప్రభుభక్తి పరాయణులు. వారి సాయముతో నాయాంధ్రరాజ్ఞి శత్రువిజయము నారునెలలలో సాధించి సుస్థిర సామ్రాజ్యమును స్థాపించినది. త్రిపురాంతకుఁడు సిద్ధయదేవచోడుని, అంబదేవుఁడు, ఎఱువమల్లిచోడ, కేశవదేవ, సోమిదేవ, అల్లగంగు, మల్లికార్జున దామోదర, నాగదేవదులను, వ్యాకరణబ్రహ్మ యగు కాలనిరుద్రుఁడు, కళింగరాజు, మురారిదేవులను, అన్నమంత్రి హరిహరదేవుని, జన్నిగదేవుఁడు, కొప్పెరుంజింగ సుందర పాండులను చంపుటకు నవరాత్రుత్సవములందు శపథముల గావించి వానిని సాధించి ప్రభుభక్తిని ప్రకటించినారు. రుద్రదేవమహారాజులను పేరుతో గద్దె నెక్కిన రుద్రమదేవి స్వయముగా చాళుక్యవీరభద్రేశ్వరులను, మహారాష్ట్ర మహాదేవులను చక్కఁబెట్టుభారము గైకొనినది; నిర్వహించినది.

ఈ విధముగా బహిష్కంపపుర్వకమున ఉత్కటోత్సాహము స్థాయిగా యుద్ధవీరము వ్యక్తముచేయు ఘట్టములు రమ్యతరములుగా వర్ణితములైనవి. త్రిపురాంతకుఁ డద్దంకి మీఁదుగా దండుతో నడచి మోటుపల్లి పట్టిన ఘట్టము, జగ్గిగదేవుఁడు కొప్పెరుంజింగని డీకొని చేసిన గజయుద్ధము రసవత్తరముగా వర్ణితములు. మనుమసిద్ధి కొప్పెరుంజింగనిఁ బట్టిన విధము. రాజ్ఞి యోడబలముల నడపి విజయము చేపట్టిన క్రమము, కళింగవిజయ ఘట్టము, గుంటూరు నాక్రమించుట కడు చాకచక్యముతో నిర్వహింపఁబడినవి. రాణి ముఖ్యనగరమున లేనప్పుడు కైనులు మహాదండనాథులను మోసగించి చీకటి కూపమునఁ ద్రోసి రాచనగరును కబళింప యత్నింపగా నన్నమంత్రి తిక్కనామాత్యుని సాయముతో, కరణముల సాయముతో కైనులఁ జుట్టుముట్టి బంధించి నగరమును గాపాడెను. మహారాష్ట్రులు విజృంభించి కోటను ముట్టడించి రాతి కోటను దాటి రాజమందిరము ముట్టడించినప్పుడు అన్నమంత్రి రుద్రునివలె రేగి హరిహరుని వధించి, శత్రువుల పీచమడఁచెను. ఇం దాతనికి తిక్కచమూపతి, గోనగన్నాచెడ్డి, రుద్రమ, గోవిందశర్మ తోడ్పడిరి. ఇట్లు రాణికి పురుషకారము సిద్ధపరచినది సేనానులు. దైవసాహాయ్యమును సంతరించి, ఆధ్యాత్మిక ప్రబోధ మొనర్చినది విశ్వేశ్వర శంభుదేశికులు, తిక్కన సోమయాజులు. తిక్కనామాత్యుని మహాభారత కావ్యగానసారము రుద్రమకు ధర్మవీరమును బోధించినది. తత్సంస్కారముతో రుద్రమ ధర్మబద్ధమగు తెలుఁగు పౌరుషము వెల్లార్చి దేశచరిత్రయందు విమలకీర్తిపతాకలు ప్రతిష్ఠించినది.

౨. రాగమంజరి - జి. వి. సుబ్రహ్మణ్యం :

ప్రభుభక్తి, అచంచలదీక్ష, మిత్రవాత్సల్యము, దేశభక్తి కలసి రూపొందిన యొకానొక ధర్మవీరమునకును స్వార్థము, క్రౌర్యము, రణనీతి, కాపట్యము, పాశవికబలము కలిగిన యుత్కటమైన సామ్రాజ్య కాంక్షకును జరిగిన సంఘర్షణము తోపూరుయుద్ధము, తాళికోట యుద్ధానంతరము విజయనగర రాజ్యము మఱింత నేలమట్టమగుటకు కారణమైన ఆ యుద్ధము చరిత్ర ప్రసిద్ధము (క్రి.శ. 1616 సం. జూన్ 25). దాని నితివృత్తముగాఁ గొని వ్రాయఁబడిన నవల 'రాగమంజరి'.

చంద్రగిరి రాజధానిగా నేలుచున్న వృద్ధనృపతి వేంకటపతి రాయలకు సంతానము లేదు. అతని జావమఱుఁదియు, సేనాధ్యక్షుఁడునునగు జగ్గరాయలు

కపటియై రాయలభార్య లగు కాండాంబా బాయాంబలను తూడగట్టుకొని, బ్రాహ్మణపుత్రుని రాజపుత్రునిగాఁ బ్రకటించి రాజ్య మాతనికిఁ గట్టపెట్టి యాపై తాను కాజేయఁ జూచెను. అమాయకుడైన వృద్ధనృపతి మొదట యా తంతు తెలిసికొనక నా బాలుని పుత్రుడని నమ్మి ఆపై సత్యము తెలిసి లోలోనఁ గుమిలిపోయెను. రాజభక్తి సంపన్నుఁడు యాచమనాయని కీ విషయముఁ దెల్పి శ్రీరంగరాయలకుఁ బట్టముకట్టి తత్పాపకార్యము తంజావూరు రఘునాథ రాయల సహాయము నభ్యర్థించెను. కాని అనతికాలములోనే వెంకటవతి చని పోయెను. జగ్గరాయలు కుట్రపన్ని శ్రీరంగరాయలను ఘోరముగా హత్యఁ జేసెను. శ్రీరంగరాయల కుమారుఁడు రామదేవరాయలు దైవవశమున దప్పింపఁబడి యాచమనాయని యొద్దకుఁ జేర్పఁబడెను. రాగమంజరి యాతనిఁ జెంది పెద్దవానిఁజేసెను.

యాచమనాయఁడు వెల్లూరుకోట నాక్రమించి అందు రామదేవ రాయలఁ బ్రతిష్ఠించి జగ్గరాయల నెదిరింప నెంచెను. దేశభక్త కూటమిని స్థాపించెను. స్వీయధర్మ నిర్వహణముపై భక్తిగలవారందరు అందులో సభ్యులుగా చేరిరి. వెల్లూరులో దేశభక్త సైన్యము సర్వసంసిద్ధమైనది. ఆ సైన్యము నకు సర్వసేనాని రామర్ల చన్నయ్య. అతఁడు రెండువేల సైన్యముతోఁ జెంజిని ముట్టడించుటకు నైఋతి దిక్కుగా వెడలెను. యాచమనాయఁడు మఱి రెండు వేల సైన్యముతో జగ్గరాయలను తూర్పు కనుమలలో డీకొనుటకు వాయువ్యముగా వెడలెను. చంద్రగిరి బట్టుటకు రామప, అయ్యప లేగిరి. వెల్లూరుకోట రామదేవరాయల నాయకత్వమున నైదువేల సైన్యముతో పరిరక్షితమగు చుండెను. కావేరినదిని దాటి మధుర సేన లుత్తరమునకు రాకుండ తంజావూరు రఘునాథరాయలు అడ్డగించెను. చెంజి, చంద్రగిరి, గొబ్బూరివారి దుర్గములు యాచమనాయని క్రిందకు వచ్చెను. రామదేవరాయలు చక్రవర్తియని ప్రకటింపఁబడెను.

జగ్గరాయలు ఓడి మధురకు పారిపోయి మఱి సేనలఁ బ్రోగుచేసి పోరు నకు సిద్ధమగుచుండెను. యాచమనాయఁడు దేశభక్త మండలిని గూర్చుకొని రఘునాథరాయలతో కలిసి రాయలే నాయకుఁడుగా తోపూరు సమీపమున జగ్గరాయలతోఁ దలపడెను. చరిత్ర ప్రసిద్ధమైన ఆ యుద్ధము కురుక్షేత్ర యుద్ధమువోలే ప్రవర్తిల్లి జగ్గరాయలు రఘునాథరాయల కత్తివాతఁ బడుటతో నది యంతమైనది. కల్యాణి రామదేవరాయల వివాహ వట్టాభిషేకములతో

రఘునాథరాయలకు వేంకటపతిరాయలయం దున్న స్నేహాతిశయము, యాచమనాయనికి ప్రభువుపైఁగల భక్తివిశేషము పూచి, ఫలించినవి. అచం చల రాజభక్తి కృతఘ్నతపై సాధించిన విజయము తోపూరుయుద్ధ వీరగాథ!

ఈ నవల చారిత్రకమైనను రసపోషణకొఱకై కొన్నిమార్పు లొనర్చిన యితివృత్తము గలిగి విజయనగరప్రభువులకు భక్తిసీరాజనమై వరలుచున్నది.

కథానికలు

నవ్యులు రచించుచున్న కథలు “ఆఖ్యాతిక (A connected story), ఆఖ్యానము (A Tale, especially a legend or a narrative), ఆఖ్యా నము (An episode, a short legend), ఖండకథ (A short tale or Sketch), కథానకము, కథానిక (A Story)” అని విభజించుకొనవచ్చును అని శ్రీ శివశంకరశాస్త్రిగారు. “కావ్యానికి వలెనే కథకూ శరీరము ఆత్మ విడతీసి వివేచించాలి. శరీరమన్నప్పుడు భాష, వాక్యనిర్మాణము, వాక్యసందోహము, ప్రకరణ విభాగము, కథానామము, నాయికానాయకాదుల నామధేయములు, గమనవిధానములు, మొదలయినవి గమనించాలి. అపైన శరీరానికి లావణ్యము వలె కథకు శైలి కమనీయంగా ఉండేట్లు రచించవలె. కథాత్మలో వస్తువు, తద్విశేషాలు, భావాలు, భావపర్యవసన్నత, రసప్రతీతి, ఇవి లక్ష్యములతో ఉండాలి. రచయితల రసకతనుబట్టి హృదయంగమత్వముగాని, ధీప్రతీతిగాని ఉద్దీప్తమై ఉంటుంది. కేవల బుద్ధివైశద్యవిస్ఫూర్తికంటే హృదయాకర్షకమైన భావతత్పరత్వమే రమ్యతరమైనదని రసక జనసమ్మతి.”¹

కథావాఙ్మయమున తెలుఁగులో బ్రసిద్ధిచెందిన గ్రంథము—కాశీమణిలి కథలు. సాహసప్రధానమయిన కథ లిందు పెక్కులు కలవు. కాదంబరికథకూడ యిందు సంఘటితము. వీరాద్భుతముల కీ కథలన్నియు కాణాచులు. “రాజా స్థాన కథావళి” వీరరసాత్మక కథలసంపుటి. వానికన్న విలక్షణమైనవై శిల్ప వైశిష్ట్యము, మానసిక వివరణము, సన్నివేశాచిత్యము, పాత్రపోషణము, రసప్రతీతి, ప్రధానమైన శిల్పవిస్తరము కలిగిన కథానిక యిప్పుడు తెలుఁగున బహుళ ప్రచారమున నున్నది. ఉదాహరణముగా శ్రీ బుచ్చిబాబు రచించిన “నిరంతరత్రయం” తీసికొనఁబడుచున్నది.

1. ఆంధ్ర కథామంజూష. సం. స్వామిశివశంకరశాస్త్రి. పీఠిక. పుట 11.

౧. నిరంతరత్రయం - శ్రీ 'బుచ్చిబాబు'గారు :

విశ్వసాహిత్యముతో చక్కని పరిచయము గలిగి మనస్తత్వ సిద్ధాంతములకును, మానవ నిత్యజీవితమునకు సమన్వయ మున్నేషించు ప్రయోగములు వీరికథలు. కథ నొక కళగా నుపాసించు సాహిత్యపాసి శ్రీ బుచ్చిబాబు. సంప్రదాయములకును, నైతికపువలువలకును దూరముగాక వానితో సంబంధము గల్గిన మానవుని జీవితమహోదధిలో నేర్పడు సుడిగుండాలను, పెల్లుబికే మహాతరంగాలను పరితకు ప్రత్యక్షీకరించెడు కళాసప్త బుచ్చిబాబుగారు. తమ కథారచనా ప్రక్రియ నీక్రింది విధముగా వారు వ్యాఖ్యానించినారు. “ప్రేమకథ మాత్రం వ్రాయకూడదని. రాజకీయచైతన్యం ప్రబలిపోయిన ఈరోజుల్లో ప్రేమకథలప్రచారంతగ్గింది. అవన్నీ దగాలనీ, అవి రాసేవాళ్లు సమాజానికి శత్రువులనీ, పాఠకులలో వొక అభిప్రాయం స్థిరపడుతోందని నాకనిపించింది. ఇప్పుడు సంఘాన్ని, సంస్థలని, తెగలని, కూటాలని విమర్శించి, భూస్వామితత్వాన్నుండి బైలుదేరిన విలువల్ని పోషనచేసే కథలకే ఎక్కువ పలుకుబడి. సంఘంలోని అన్యాయానికి అక్రమానికి అధర్మానికి కారణం ‘దేవుడు’ ‘కర్మ’ కాదు. ఆర్థిక పరిస్థితులేననీ, వాటిని నలుగురం కూడబలుక్కుని సరిదిద్దొచ్చుననీ జనానికి తెలిసిపోయింది. పాత్రలు, తరగతులకు చెందేవారవాలిగాని, వ్యక్తిత్వం ‘ప్రత్యేకత’ గలవారు కాకూడదు. ధనికులపై ద్వేషం, బీదలపై సానుభూతి, పురికొల్పాలి. మిల్లయజమానుల్ని నిర్మూలించడం యీనాటి సాహిత్యంలో ‘ఫాషన్’.”

“ప్రేమ కథ వ్రాయకూడదన్న నిశ్చయానికి రాగలిగినా, సామాజిక నిర్మాణాన్ని చిత్రించే కథలని గురించి అనుమానాలు రాసాగాయి. వ్యక్తులు రాజకీయ ఆర్థిక పరిస్థితులకు లొంగిపోయి, కీలుబొమ్మలైన పక్షంలో వారి ప్రవర్తనకి వారు బాధ్యులు కారు; సమాజం అవుతుంది. అట్లాంటప్పుడు మంచి చెడ్డలకు, నైతిక విలువలకు స్థానమే వుండదు. బాహ్యప్రపంచంలో శక్తులకు లొంగిపోకుండా, వాతావరణానికి అతీతం కాగల్గినప్పుడే, వ్యక్తిగతమైన నీతి ప్రస్తావనకి తావుంది. ఇల్లా అనుకోడం గూడా భూస్వామితత్వపు నాగరికత లక్షణమేనంటే నేనేం చేసేది? ఈ రకం ఆలోచనలోపడి— ప్రేమకథా సాహిత్యానికి సామాజిక కథా సాహిత్యాకి గల తారతమ్యానికి నేకటిస విలువల ఔచిత్యం పాఠకులే పోల్చుకుంటారన్న ఆశతో యీ రచన సాగిస్తున్నా—”నని బుచ్చిబాబుగారు తెల్పినారు.

ఆధునిక కథలలో, కథానికలలో — కావ్యాలలో కనపడే — ధర్మయుద్ధ పీఠాలు స్వచ్ఛముగా దొరకవు. అట్టి ప్రపత్తి సంఘమున ప్రస్తుతము లేదు కావున దానికి ప్రతిబింబరూపముగా దీర్చిదిద్దు ఈ రచనలలో నట్టి ఆదర్శభావము లుండుట కష్టము. అయినను సంఘమున నుత్తములులేరని నా భావముకాదు. వారు నవ్యసమాజము ప్రసాదించుచున్న క్లిష్టపరిస్థితులలో వాని నెదిర్చి సంపూర్ణ మానవులుగా మాత్రము కన్పడుటకష్టము. మానవ మన స్తత్వశాస్త్రముల మధించి 'Conscious and subconscious' స్థితులను పరిశోధించుచు సంఘము నీ వినూత్న నిశితదృక్పథముతో చూచు నేటి రచయితకు రాముని వంటి సంపూర్ణ మానవుఁడు దొరుకఁడు. అందువలననే బుచ్చిబాబుగారు “కేవలం మంచివాళ్లు కేవలం చెడ్డవాళ్లు వుండడం అసహజం. ప్రతివారిలోనూ కాస్త మంచి, కాస్త చెడ్డ కలిసుంటాయి. ఆయా పరిస్థితులను బట్టే ఆయాశక్తులూ వంపులూ బైటపడుతుంటాయి. చాలాభాగం మంచిగా చెలామణి అవుతున్నది. దొరికిపోని చెడ్డతనం అంటే అతిశయోక్తి కావచ్చు కాని సత్యదూరం కాదు” అని యనినారు. ఇట్టిదృష్టితో చిత్రింపఁబడు కథానికా పాత్రలు లోకవృత్తము నాధారముగా గొని వైకిలేచి భావప్రధానమైన మానసిక జీవితమును నడపి పఠితయొక్క అంతరాంతరములకు సన్నిహితులై సానుభూతి నందెదరు. ఇట్టి ధ్యేయముతో కొందఱు కథానికారచనలు చేసి నైతికపు విలువలు పోషింప లేక తప్పుటడుగు వేసినారు. బుచ్చిబాబుగారు మాత్రము ఎట్టి యుద్ధేక పరిస్థితులందు కూడ ఆత్మసంయమనమును వీడక పాత్రలను తీర్చిదిద్ది, వారిని నొక రీతికి, ఒక సంస్కృతికి కట్టుబడిన వారివలె చిత్రించినారు. అట్లు చిత్రితమైన పాత్రలలో 'కరుణాకరం' తెలుఁగువారి హృదయాలలో చెరిగిపోదు.

“సూర్యరశ్మి నీళ్ళు లేనిదే ఏ మొక్క జీవించనట్లు అనుకూలవాతా వరణం, వ్యక్తి ఉన్నప్పుడే ప్రేమ నిలుస్తుంది.” అట్టి ప్రేమ శాశ్వతము కాదు. మన స్తత్వవేత్తలనుబట్టి ఇట్టి ప్రేమయే లోకమున బహుళముగాఁ గాననగు చున్నది. కాని దాని కెదురిత ఈది అశాశ్వతమునుండి శాశ్వతమునకు పురోగమించు చిత్తవృత్తితో నుత్సాహముఁ బ్రకటించెడి ధీరుఁడు కరుణాకరము.

మిత్రుఁడు కామేశము తయ్యాసుప్రతిలో నుండ అతని భార్యయగు నుగుణకు కరుణాకరమునకు నేకాంతము దొరికినది. ఆమెహృదయమునకు కావలసినదిదయ, ఆదరణ. దానిని భర్త నిమ్మని కోరగా దానిని కామముగా భావించి కామేశము తృణీకరించెడివాఁడు. ఆమె హృదయము దెబ్బతినినది. భర్త

యొద్ద పొందజాలని యా అనుభూతిని కరుణాకరమునుండి పొందగోరినది. ఇది సంస్కృతికి విరుద్ధమే. చావుబ్రతుకుల మధ్యనున్న భర్తపై నిర్ణయచూపుట, చాటుగా నన్యపురుషుని కోరుట, అతని నుత్తేజవరచుట అనునవి ధర్మవిరుద్ధములే. కాని నవ్యుఁ డూహించు 'ప్రేమ'కు సజీవకల్పన మామె. కరుణాకరము రెండు ధర్మములమధ్య నలిగిపోయినాఁడు. మిత్రునికోర్కెపై నతనికి సాయము చేయుటకై నిలిచి సేవచేయుచున్నవాఁ డతఁడు. అతని యునికి మిత్రునికి సంతోషపేతువు కాని, సుగుణతోడి సాన్నిహిత్య మతనిని అధఃపతితునిగా నొనర్పగలదు. కాని ఆమె హృదంతరాలను సానుభూతితో నర్థము చేసికొనిన అతఁ డామె మనస్సును నొప్పిపెట్ట వెరచినాఁడు. శరీష కుసుమపేశలమైన ఆమె హృదయ మిదివఱకే గాయపడియున్నది ఒక విధముగా నా భార్య భర్త లిరువురు రోగులే. వారిరువురి రుగ్మత చూపుటయు, తానధః పతితుఁడు గాక నడచుటయు నతనికి అసిధారావ్రతమైనది. ఆమె వలపును కాదని నోటితో ననలేదు. మిత్రుఁ డారోగ్యవంతుఁడైన చూతమనుచు నామె మనస్సు తననుండి ఆతనిపై బాగుగా ప్రసరించునట్లు వ్యవహరించి నాఁడు. అతఁ డిరువదవ శతాబ్దిపు ప్రవరాఖ్యుడేమో!

కామేశమునకు దేహ మారోగ్యము బొందినది. సుగుణాకామేశములు కలిసి నివసించుచున్నారు. కరుణాకరము వారినుండి వైదొలిగినాఁడు. ఆరోగ్యముఁ బొందిన భర్తపై సానుభూతిని సుగుణ సాధించునని యతఁడు భావించినాఁడు. అంతలో తనకే టి. బి. వచ్చినది. కామేశము సకుటుంబముగా తనకు సేవలుచేయ మొదలిడినాఁడు కాని సుగుణ అతనిని బలవరచలేదు. దానిని గమనించి 'కరుణాకరం' కుమిలిపోయినాఁడు. తాను చేసిన ప్రయోగముఁ దలపోసికొనుచు, అనంతయాత్రకు సిద్ధమయినాఁడు. తన గంభీర హృదయమును దాచుకొనుటకు చాలినంత విశాలలోకమునకు వెడలిపోయినాఁడు.

“ఆ రోజులలో ఆమెకి ప్రేమ, ఆదరణ, కావాలి. నేను వాటి నివ్వటానికి యత్నంచేసాను. అతనికి ఉపకారం చేసినట్లే, ఆతని శరీరంలో వ్యాధి — ఆమె హృదయంలో గాయం రెంటినీ మాన్పటానికి నా యత్నం. ఎవరి కర్ణమౌతుంది! హృదయం ఊణంఊణం జీవిస్తుంది; ఆళిస్తుంది, అనుభవిస్తుంది; అంతే శాశ్వతత్వాన్ని ఆదేశించదు. మనం శాసితాం” అనెడి 'కరుణాకరం' లోని సంయమము కరుణ అతని నొక దయావీరునిగా దీర్చిదిద్దినది.

స్వీయచరిత్రలు

౧. బాపూజీ ఆత్మకథ - శ్రీ తుమ్మల సీతారామమూర్తి చౌదరిగారు

బాపూజీ తనజీవితమున సత్యాన్వేషణములో నొనరించిన ప్రయోగములను స్వీయచరిత్రగా రచించి తోకమునకు సత్యాహింసలనెడి వెలుగులతో నిండిన యుజ్జ్వల మార్గమునుచూపిన మహాత్ముడు, జాతిపిత, భారతస్వాతంత్ర్య సమరనేత, ప్రపంచ శాంతిజ్యోతి. బాపూజీ స్వీయచరిత్రను 'ఆత్మకథ' గా నభినవ తిక్కన బిరుదాంచితులైన తుమ్మల సీతారామమూర్తి చౌదరిగారు రచించిరి. గాంధీగారి చరిత్రమనఁగాఁ బరదాస్య శృంఖలములను శాంతసమరమనెడి సాధనముచే తెగత్రెంచిన భారతీయులగాధయే. రంగము దక్షిణాఫ్రికా కావచ్చును. హిందూదేశము కావచ్చును. ఒకదానికొకటి పోషకము కావచ్చును!

గాంధీజీ యొక మహాకర్మయోగి. జ్ఞానమును, కర్మను మేలుపాళ్లలో కలిపి జీవితమునఁ బ్రకటించిన మహాసత్త్వము. విజ్ఞానమునకు మీరిన వినయము, సహనము అతనికి వన్నె తెచ్చినవి. జీవితమంతయు కర్పూరఖండముగా సత్యా రాధన మొనర్చిన త్యాగపీరుఁ డాతఁడు. ధర్మముతప్పని ధర్మపీరుఁడు. వెన్నవంటి హృదయముగల్గిన దయాపీరుఁడాతఁడు. పతితులనుద్ధరించిన ధర్మషరుఁడు.

“నా రచింపఁబోవు గ్రంథములందు నెచటనే సహంతాగంధ మించుకంత

సోఁకు నటులైన మత్పరిశోధనమున వెలితి కలదంచు జడువరి తెలియుఁగాఁక!”

అని సూటిగా తెల్పిన నిరహంకారి, సాత్త్వికగుణసంపన్నుఁడు గాంధీజీ.

దక్షిణాఫ్రికా సత్యాగ్రహోద్యమము, భారతీయ స్వాతంత్ర్యోద్యమము, టాల్ స్టాయ్ ఆశ్రమమున సంయమముతోడి స్వాతంత్ర్య పీఠవ్రతము, కాంగ్రెసు స్థాపనము, రౌండుటేబులు కాన్ఫరెన్సు, ఖాదీ యుద్యమము, సహాయనిరాకరణోద్యమము, హరిజనోద్ధరణము మొదలైనవి అతని చరిత్రలో స్వాతంత్ర్య పీఠస్ఫూర్తిని గల్పించుచున్నవి. భారతజాతి బ్రతికియున్నన్నినాళ్లు అతని 'యాత్మకథ' అవతారచరిత్రమై విలసిల్లిననుటలో విప్రతిపత్తిలేదు. గాంధీజీ వలె దేశభక్తితో స్వాతంత్ర్యోద్యమమును కృషిచేసిన పిరులెందరో తమ స్వీయచరిత్రలు వ్రాసికొనిరిగాని, గాంధీగారి యాత్మకథ వానియందెల్లెడలను 'తలమానికము. తెలుఁగువారిలో కీ. శే. టంగుటూరి ప్రకాశముపంతులు - ఆంధ్రకేసరి', కీ. శే. పట్టాభి, శ్రీ అయ్యదేవర కాళేశ్వరరావుగార్ల ఆత్మచరిత్రలు ప్రసిద్ధములు, దేశభక్త్యుత్సాహ ప్రబోధకములు.

స్వీయచరిత్రల తరువాతఁ జేర్కొనఁ దగిన సాహిత్యశాఖ — జీవితచరిత్ర (Biography). 'నెహ్రూ', తిలక్కులవంటి అఖిలభారత నాయకుల యొక్కయు, దుగ్గిరాల గోపాలకృష్ణయ్యవంటి రాష్ట్ర నాయకులయొక్కయు, చిన్నయ సూరి, వేదం వేంకటరాయశాస్త్రి మొ॥ పండితులయొక్కయు జీవిత చరిత్రలు కొన్ని గద్యములందును, కొన్ని పద్యములందును రచింపఁబడినవి. ఒక విశిష్టని యొక్క జీవిత చరిత్రయే ఈ శాఖయందు నిర్వహింపఁబడు ఇతివృత్త భాగ మైనచో మహాకావ్యములన్నియు, ఇట్టివే యగుచున్నవి. అందువలన వీనికి నంత ప్రాముఖ్యము కలదని తలఁచుచున్నాను.

చరిత్రకావ్యములు

వ్యక్తిచరిత్ర తరువాత దేశచరిత్ర ముఖ్యమైనది, “హైదరాబాదులో జంధ్యాల సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రి అనే పేరుగల ఒక విద్యత్కవి యున్నాడు. ఆయన స్వగ్రామము కృష్ణాజిల్లా కలవపాముల. ఆయన “సహస్రావధానమనే” ఒక ఘోషాని కనిపెట్టినాడు. ఇదిఒక అద్భుత కార్యము! ఈయన “ఆంధ్రుల చరిత్రము” అని పద్యకావ్యముగా రచించడానికి ప్రారంభించినాడు. చాలా హృదయంగమముగా నున్నది. ఈయన గద్యాలసంస్థానములో ఒక ఆస్థానకవి” అని కీ. శే కురుగంటి సీతారామభట్టాచార్యులవారు వ్రాసియున్నారు.¹

ఇట్టి మార్గముననే ఆంధ్ర చరిత్రలోని కొన్ని రసవత్తర ఘట్టములను వర్ణించు లక్ష్యముతో రచింపఁబడినది శ్రీ మధునాపంతుల సత్యనారాయ శాస్త్రిగారి “ఆంధ్ర పురాణము”. సాతవాహన చాళుక్య కాకతీయ పర్వము లుగా నీ కావ్యము ప్రాచీనాంధ్ర చరిత్ర ఘట్టములను ప్రదర్శించుచున్నది.

“కవి ప్రతిభ ద్విధాభూతము. కథారచనా సంబంధమైనది ఒకటి. అంశ భూతములైన వర్ణనాదిక సంబంధమైనది రెండు. ఇందులో మొదటిది లోకోత్తర శక్తిచేత సంపాదించఁ దగినది. రెండవది సమృద్ధియైన కవితాశక్తి యున్నచో చేయఁదగినది. ఈ రెండవశక్తి పూర్వ శక్తి సుంతులకంటె నెక్కువ సంఖ్యగల వారియొద్ద నుండును. ఆ సంఖ్యతోఁ బోల్చినచో నీసంఖ్య చాల పెద్దది. మఱి లోకపుదృష్టితో చూచినచో నీసంఖ్య చాల చిన్నది. ఆంధ్ర పురాణమునందు ద్విధాభూతమైన యీ ప్రతిభలో రెండవ రకపు ప్రతిభకే వెనులుజాటున్నది గాని మొదటి రకపు దానికిది స్థానములేదు. శాత

వాహనులు, చాళుక్యులు, కాకతీయులు. రెడ్లు, విజయనగర రాజులు వరం పరగాఁ దీసికొన్నచో నుత్తరోత్తరము బలీయము ఒకఖండముకంటె మఱి యొక ఖండమునందు నధిక చరిత్రాంశములు లభ్యమగుచున్నవి. చరిత్రాంశము లధికముగా లభ్యమైనకొలది కవికవిగా గాక పద్యరచయితగా మిగిలిపోవును. వట్టి పద్యరచనా శక్తియే యొకనిని మహాకవినిగాఁ జేసినచో నష్టములేదు కాని అధిక జిజ్ఞాసువులపల్ల నది యల్పశక్తి మాత్రమే యగును"... "కవితా శక్తి యనఁగా ననంతముఖములు కలది. అది యొక విషయము నాశ్రయించి యుండదు. అందులో మొదటిది యూహశాలిత. ఆ యూహ ఉక్తివైచిత్ర్యము నాశ్రయించి క్రొత్తక్రొత్తగా నుండును. అట్టిశక్తి యీ కవియందు చాల యున్నది" అని శ్రీ విశ్వనాథ సత్యనారాయణగారు వచించి యుండిరి.

ఇట్టి కావ్యములు వస్తు కావ్యములలోఁ జేర్పవచ్చును. ఇందలి రసవద్దు ట్టము లీవఱకే వీరరసభేదోదాహరణములందు కొన్ని పొందుపరచి యుండుటచే యిచ్చట పదలుచున్నాను.

నవ్యసాహిత్యప్రక్రియ లన్నియు తెలుఁగునఁ బ్రయోగకత్వము దాటి ఒక సంపూర్ణ స్వరూపముల నింకను స్థిరముగా నేర్పరచుకొనలేదు. కావుననే ప్రబంధములవలె నిష్కర్షగా నియమముల నేర్పరచి వీనిని విమర్శింపలేము. పరిణామక్రమముననున్న సాహిత్యము యొక్క దారితెన్నులు కొన్ని అస్పష్టముగానుండును కావున నిదమిత్యమని వాని నేర్పరుచుట కష్టము. రచయితలు కూడ ఇందు కొంత బాధ్యత వహింపవలెను. పరసాహిత్య వృక్షమునుండి గైకొనిన శాఖలను నాటినప్పు డది స్వదేశ వాతావరణమునకు అనుగుణముగాఁ బోషింపఁబడి తెలుఁగువారి కనుభవయోగ్యములైన ఫలముల నిచ్చునట్లు చూడ వలసిన బాధ్యతయు, ఫలముల నెట్లు వినియోగపరిచి లోకహితము చేకూర్చ వలయునో తస్మాద్గమనూచించు బాధ్యతయు రచయిత కేర్పడుచున్నవి. వానిని సమన్వయదృష్టితో విమర్శించుట సహృదయుని కార్యము. వీ రిరువురి లక్ష్యములకు త్వరలో పూర్ణసిద్ధి చేకూరవలెనని ఆశించెదము !

సినీరియో : “నమ్మినబంటు”

వైజ్ఞానిక శాస్త్రాభ్యుదయము (Science) సాధించిన అద్భుత కార్యము లలో చలనచిత్రకళ యొకటి! నాలుక ములలో లేని సంపూర్ణత, స్వాభావికత

ఇందులో కాననగును. చలనచిత్రము (సినిమా) తీయుట కనువుగా రచింపఁ బడు రూపకవిశేషము సినిరీయో. వేదికపై నసాధ్యములగు సన్నివేశములను, మనోభావముల నెన్నింటినో చలనచిత్రమునందు 'కేమేరా' సహాయముతో ప్రత్యక్షీకరింపవచ్చును. దానితో నుద్దీపనవిభావ స్ఫురణము స్ఫుటముగా నేర్పడి, రసప్రతీతికి చక్కని జాట యేర్పడును. ఇతివృత్తములో సూచ్య భాగము తగ్గి ఆధికారిక మే అధికమగును. నాటకములకన్న ఇది సంపూర్ణ లలిత కళగా భాసించుటచే పాశ్చాత్యదేశములందు సినిమాకు, నాటకమునకు పోటీ పడినది. తత్ఫలితముగా 'తెలివిజన్' వంటి అద్భుత యంత్రసముదాయములు వెలిసినవి. నాటకమునందు సూత్రధారుని స్థాపకునకు ఎంత ప్రాముఖ్య మున్నదో 'సినిమా నిర్వహణమున' దర్శకునకును, ఛాయా చిత్రగ్రాహకునకును అంత ప్రాముఖ్యము కలదు. వీరిరువు రేక మైనచో చిత్రమొక రసకావ్యముగా తయారగునుటలో అనుమానములేదు. కావ్యమున వర్ణనాదులు, అలంకార ములు చేయలేని పనిని చిత్రమున ఛాయాగ్రాహకుఁడు చేయఁగలఁడు! నట కుల ప్రాముఖ్యము రెంటును సమానమే.

తెలుఁగు చిత్రరంగమున గూడవల్లి రామబ్రహ్మము, హెచ్. యమ్. రెడ్డి, బి. ఎన్. రెడ్డి, ప్రసాద్, నాగయ్య మొదలగు గై రెవ్వర్లు తీసిన కొన్ని చిత్రములు జాతిగౌరవమును నిల్పుచున్నవి. చలన చిత్రపరిశ్రమ ఇప్పుడు భారతదేశము లోని ప్రసిద్ధ పరిశ్రమలలో నొకటి. ఎందఱో కథారచయితలకు, కళాకారులకు, జీవన వ్యవస్థను కల్పించి తెలుఁగువారికి వినోదభిక్షతోపాటు నెడనెడ "ప్రబోధము" నిర్వహించుచున్న సినిపరిశ్రమ—'సినిరీయో' అను నూతన రూపక వికాసమునకు దోహదమైనది. తెలుఁగు సినిరీయోలు కొన్ని పెండి తెర నవల లనుపేర ముద్రింపఁబడినవి. అట్టివానిలో నవ్యము, అంతర్జాతీయ చలన చిత్ర ప్రదర్శనమునకు భారతదేశ పక్షమునఁ బంపబడినదియు నగు తెలుఁగు చిత్రము "నమ్మినబంటు" యొక్క సినిరీయోను గై కొని రసచర్చసూక్ష్మముగా చేసెదను.

శంభూఫిలిమువారి 'నమ్మినబంటు'కు కథను కూర్చినది : శ్రీసుంకర, మాటలు : శ్రీ సుంకర. శ్రీ తాపీ. పాటలు : శ్రీ కొనరాజు. ఇందులో అంగిరసము ధర్మపీఠము. నాయకుఁడు ప్రసాద్, నాయిక లక్ష్మి.

యజమానిని మనసార నమ్మి అతని కండగా నిలిచి యెట్టి కష్టముల నైనను ఎదుర్కొనుటకు సిద్ధపడి, అతఁ డధర్మమార్గమున వర్తించు నప్పుడు వారిని, విననప్పుడు వైదొలగి, రైతులకు సాయశక్తుల మేలుచేయుచు,

న్యాయమునకు. ధర్మమునకు కట్టుబడి, యజమానిని ఎదిరించి, చివట కాతఁడు నిస్సహాయస్థితిలో మృత్యుముఖమున పడుచున్నప్పుడు, తనప్రాణములనైనను లెక్కనేయక యజమానిని రక్షింప యత్నించిన ఆదర్శసేవాధర్మమూర్తి నమ్మినబంటు ప్రసాద్. అతనిని ఋజుమార్గమునఁ జెట్టి యుత్సాహమూర్తిగా, ధర్మమూర్తిగాఁ దీర్చిదిద్దినది లక్ష్మి. వీరికి ఈ శక్తిని తన జమాపీఠముతో ప్రభోధించిన సత్త్వసంపన్నుఁడు చంద్రయ్య. వీరి కండదండగా నిలిచి ధర్మ రక్షణకు తోడ్పడినవారు సరళా దేవయ్యలు. వీరందరు మధాంధుఁడు. కుటిలుఁడనైన భుజంగరావుతో నెరుదునిల్చి, పోరాడి, త్యాగమును ప్రదర్శించి, ఓర్పుతో విజయమును సాధించినవారే. వారిలో మేటి ప్రసాద్.

ఇందులోని పాత్రలన్నియు చైతన్యవంతములు; ఉత్సాహ సమన్వితములు. ఉదాహరణకు : “మన ముత్తాతలు సంపాదించిన ఆస్తిపాస్తులేమీ మిగల్గేదు. మిగిలినదల్లా ఒక్కమాట నిజాయితీ. అదికాస్తాపోయినాక సచ్చే ? బతికేం ?” అనే చంద్రయ్య సత్యజమాపీఠ సంపన్నుఁడు; “చూడు ! నేనుండగా నాన్న (యజమాని) నెవడయినా అన్నాడో, పట్ల రాలినయ్యే ! అది అంతే” అని అన్న ప్రసాదులో భక్తిపీఠము, “హూ ! నిజాయితీ ? మీ పరువు ప్రతిష్ఠల కోసం నోరులేని జంతువుల ప్రాణాలు తీయడమే నిజాయితీ అయితే, ఆ నిజాయితీ నాకక్కరలేదు” అని అన్న అతనిలో ధర్మదయాపీఠములు, డైనమైట్ రెబ్బకు గురియైన అతనిలో త్యాగపీఠము, “నాకివ్వాలైన డబ్బుతీసుకొని ఆ ఎడ్లు నోదిలేయండి” అనుటలో మానపీఠము, భుజంగరావుపై “ఇవ్వాలని చావుతప్పదు” అని హుంకరించిన అతనియందు యుద్ధపీఠము, యజమానితో పాటు ఊబిలో దూకిన అతనియందు త్యాగ, భక్తి, దయా, ధర్మపీఠములును స్ఫురించుచున్నవి.

ఇందు విశేషము : రామలక్ష్మణులను ఎడ్లు చూపు సాహసము. యజమానిని సేవించుటయందు, శత్రువును శిక్షించుటయందును, ఆ యెద్లజత చూపించిన యుత్సాహము అనంతము ! అది రసాభాసమైవను రసమువలెనే ఆస్వాదనీయమగుచున్నది.

పాశ్చాత్యులు చలన చిత్రములలో ప్రధానముగా మానవుని యందు మౌలికమైయున్న పాశవికతను ప్రదర్శించెదరు. భారతీయులు పశువులందలి మానవత్వమును, మానవునందలి దేవత్వమును దర్శించి ప్రదర్శింప యత్నించెదరు అను సత్యమున కీ చిత్రము చక్కని యుదాహరణము.

9. జానపద సాహిత్యము

జనపదమనగా పల్లెపట్టు. దానికి సంబంధించిన సాహిత్యము జానపద సాహిత్యము. జానపదులు తమ జీవితరంగమున నెవ్వరేని యొక చెప్పుకొనఁ దగిన ఘనకార్య మొనర్చినఁగాని, ఏదేని యపూర్వ సంఘటన జరిగినగాని దాని నాశ్చర్యముతో నావేశముతో గీర్తించి నాల్గుకాలములపాటు గానము చేసికొందురు. అట్టి గానయోగ్యమైన కావ్యసముదాయము జానపద సాహిత్య మని యందురు. ఇట్టి సాహిత్యము తరతరములవారికి పైతృక సంపదవలె నందింపఁబడుచు సజీవన స్రవంతివలె జాతిలో ప్రవహించుచున్నది. జాన పద గేయములను కూర్చువారు, పాడువారు, కావ్యలక్షణము లెఱిగిన మహా కవులు కాకపోవచ్చును. కాని వారికావ్యములన్నియు స్వచ్ఛమగు నమాయక హృదయములందలి యనంతానుభూతిని సూటిగా వెల్లార్చు రసగుళికలు. నిరా డంబర సుందర సాహిత్యమూర్తులు.

జానపదులకు సామాన్యముగా మతమనినను, దైవభక్తియనినను, ఒక ధర్మము కొఱకై చేయు మహాత్యాగమనినను, అద్భుతకార్యము లనినను, కరుణాత్మక సన్నివేశము లనినను, దయాదానాది గుణవిశేషములనినను, అధిక మైన అభిమానము. వారా విషయములలో స్వచ్ఛంద సహానుభూతిని పొంది నట్లు నాగరికులు పొందజాలరనుట సత్యదూరము కాదేమో! ఎందువలన ననఁగా వారు నిష్కల్మష నిరాడంబర జీవితవర్తనమును త్రికరణశుద్ధిగా నమ్ము వారు కనుక ! దైవముపై విధిపై వారికచంచలమైన నమ్మకమున్నది కనుక ! అట్టివారి మనఃప్రవృత్తియే వారి సాహిత్యమునందు కాననగును.

జానపద కావ్యములందు వర్ణితులగు నాయికా నాయకాదులు పరమ వ్యక్తులనుండి వశువజ్ఞాదులవఱకు గానఁబడుచు చక్కని చైవిధ్యమును సంత ర్పితురు. నాగరిక సాహిత్యమునందు ఇట్టిది కానఁబడినను అందు సలక్షణమైన, వ్యంగ్యప్రధానమైన, తాత్వికసంబంధమైన విషయవిభాగ మెక్కువ. కాని జానపద సాహిత్యమునందు సూటిదనము సత్యనిరూపణము హెచ్చు. ఇతర లక్షణములు వైకల్పికము. ఇందు సీతారామాదులవలె సంపూర్ణ మానవులు, ధీరోదాత్తులు. ఆదర్శ పురుషులు కొన్నియెడల గోచరింపక పోవచ్చును. పురు షార్థ సాధనాయత్తమగు జ్ఞానము గల్గిన పరమసాధకు లిందు లేకపోవచ్చును.

అయినను తాము నమ్మిన ధర్మమును మనసార చివటివఱ కాచరించి, ఎన్ని కష్టములకైన నోర్చి, ఎదిరించి జీవితక్రమమును తీర్చిదిద్దుకొను స్వచ్ఛంద కర్మ పీరు లిందు గోచరింతురు. సత్త్వగుణ ప్రధానులు, ఉత్తములు వీరుకాక పోయినను రజోగుణ సంపన్నులు, ఉత్తమత్వ సాధకులు అగుదురు. అట్లని ఉత్తములు లేరని నాయభిప్రాయముకాదు. కొన్నిచోటులందు మహాకావ్య నాయకుని కెందును తీసిపోని ధీరోదాత్తులును ఈ సాహిత్యమునఁ గాననగుదురు. సీతారాములు, యుధిష్ఠిరుఁడు మఱల నిచ్చట కూడ యవతరింతురు. కాని పీరి సంఖ్యకుమించి జానపదపీరు లున్నారు. అందువలననే శిష్టులు దీని నుత్తమ సాహిత్యమనలేదు.

సవ్య యుగమునందు జానపద సాహిత్యమున కెనలేని గౌరవము లభించుచున్నది. ప్రజాస్వామ్య వ్యవస్థ దేశమునఁ దలయైత్తి వర్ధిల్లుచున్న ఈ కాలమున ప్రజాసాహిత్యము మన్ననలు వడయుట అబ్బురముగాదు! అయినను పూర్వము నుండియు శిష్ట జానపద సాహిత్యములు లతలవలె పెనవేసికొని పెరిగినవి. ఒకదాని కొకటి యాలంబనమైనవి. తెలుఁగు రామాయణములలో కెక్కిన అవాల్మీకములయినగాథలు, తెలుఁగున పురాణములే నిర్మించుకొనుటకు వస్తువులైన వీరకైవ భక్తగాథలు చాలును పై సత్యమును నిరూపించుటకు.

జానపద సాహిత్య ప్రక్రియలలో ప్రసిద్ధిగనినవి జానపద గీతములు, పల్లె పదములు, యక్షగానములు, హరికథలు, బుట్టకథలు మొదలగునవి. వానిలోనున్న వీరరస ప్రసక్తి నించుక యిచ్చట సూచించుట నా ధర్మము.

1. జానపదగేయములు

వీని లక్షణములఁ గూర్చి చర్చించుచు డా. బి. రామరాజుగారు—జానపదగేయ సాహిత్యము శిష్ట సాహిత్యమువలె గాక రచయిత నొక్కనిచే కల్పింపఁబడి పెక్కురు రచయితలచే పెంపఁబడుచుండును. కావున జానపద గేయమునకు రచయిత లేడనవచ్చు ననిరి. దీనితోపాటు గేయ రచనాకాల మిదమిత్థమని యుండదనియు, పరిణత(లేక నియమిత) స్వరూపము వాని కుండవనియు; మౌఖిక ప్రచారముననే అవి జీవించుననియు వివరించియుండిరి. వీనిలోఁగి ప్రక్రియలను పేర్కొనుచు వారే పౌరాణిక, చారిత్రక, మత, పారమార్థిక గేయములనియు; స్త్రీ, బాల, కార్మిక గేయములనియు, శృంగారాద్భుతక

హాస్యరసప్రధాన గేయములనియు వింగడించి యుండిరి.¹ వీనిలో పౌరాణిక, చారిత్రక గేయములలో వీరరసస్ఫూర్తి ప్రస్ఫుటముగా గోచరించును.

౧. పౌరాణిక గేయములు :

పౌరాణిక గేయములను రామాయణ భారత భాగవత సంబంధములైనవి యనియు, తదితరములనియు ద్విధాకరింపవచ్చును. అందు రామాయణ సంబంధమైన వానిలో — రామాయణ గాథను సంపూర్ణముగనో లేక అధిక భాగముగనో చుట్టివచ్చిన పాటలు మొదటివర్గము. అందు శాంత గోవింద నామములు, అడవి అనే చరగోవిందనామములు, సూక్ష్మరామాయణము, పెళ్ళి గోవిందనామములు, లంకాయాగము, శారద రామాయణము, కుశలవ కుచ్చల చరిత్ర, రామకథా సుధార్ణవము, శ్రీరామదండకములు, శ్రీమద్రాయణము, గొబ్బిపాట మొదలగునవి ముఖ్యములు. రామాయణకథా ఘట్టముల నేదో యొకదానిని ప్రధానముగా చిత్రించునట్టి గేయములు రెండవ వర్గము. వీనిలో పుత్రకామేష్ఠి, పాతాళహోమము, లక్ష్మణ మూర్ఖ, గుహ భరతుల అగ్నిప్రవేశము, శ్రీరామ షట్పాఖ్యేకము, ఊర్మిళాదేవి నిద్ర, లక్ష్మణ దేవర నవ్వు, సుందరకాండపదము, కుశలాయకము, కుశలపులయ్యుద్ధము, కుశలవ కుచ్చల చరిత్రము, శతకంఠరామాయణము, సీతాకళ్యాణము పాట, మాయలేడి పాట మొదలగునవి ప్రసిద్ధములు. ఆంధ్ర సారస్వత పరిషత్తు ప్రాచారాజాదువారు స్త్రీల రామాయణ కీర్తనలన్నియు నొక సంకలనగ్రంథముగాఁ బ్రకటించి తెలుఁగువారి కృతజ్ఞతలకు పాత్రులైరి.

‘లక్ష్మణదేవర నవ్వు’లో సీతారామ సేవాపరతంత్రుడగు సౌమిత్రి రాత్రులందు సర్వప్రకృతి సుషుప్తియందు మునిగియుండ తా నొక్కడే మేల్కనియుండి, తన నావరింప నుద్యుక్తురాలగు నిద్రాదేవి తన్నావరింపకుండ యూర్మిళ నావహింపుమని వేడుటలో లక్ష్మణుని రామసేవా ధర్మరూపమైన యుత్కటోత్సాహము గోచరించుచున్నది. ఉదా॥

“మాయన్న రఘుపతికి మావదినకూను ఈ పర్వశాలకు తాను కావనెనూ

పోపొమ్మయోధ్యా పురమునకు వేగా ధవుని జాసీనట్టి నతియుండ తగదూ

రాత్రియును పవలునూ లేవకుండగనూ తనువిడిచి పొందుమీ ధవళాక్షి నిద్రా!”

లక్ష్మణుని ఇంతటి భక్తిత్యాగములు శ్రీరామునిచే అతనికి సేవలొనర్చునట్లొనర్చినవి తరువాత! అన్నదమ్మలమధ్య ఇట్టి స్నేహము నభూతో నభవిష్యతి.

సుందరాకాండ సారాంశము సుందరాకాండ పదము. హనుమంతుడు సీతాన్వేషణార్థము లంక కేగి శ్రీరాముని కార్యము సాధించివచ్చిన వీరగాథ యది! అట్లే లక్ష్మణమూర్ఖ, పాతాళహోమము, శతకంఠరామాయణము అను గేయములందును వాయుజుని బలపరాక్రమాదు లనంతములు! శ్రీరామ లక్ష్మణ రక్షణార్థ మాతఁడు గావించిన యుద్ధము లఖండములు. ఇంక ఉత్తర రామాయణ గాథకు సంబంధించినవి శ్రీరామాశ్వమేధము, కుశలవయుద్ధము, కుశలవకుచ్చల చరిత్రము, సీతమ్మ భూప్రవేశము మొదలగునవి. ఇందు కుశలపుల పరాక్రమాదులతో యుద్ధవీరము జీవనము నింపుకొనుచున్నది.

మహాభారతము నందలి యుపాఖ్యానములను కొన్నిటిని, ఘట్టములను కొన్నిటిని గైకొని రచింపఁబడినవానిలో ముఖ్యములు : నలచరిత్రము, దేవ యాని చరిత్రము, సుభద్రా కల్యాణము, ధర్మరాజు జూదము, కీచకవధ, విరాట పర్వము (పదము, జంగముకథ), పద్మపూర్ణాహము, విశ్వరూపము, భగవద్గీత కథాగీతము, సావిత్రిపాట, శశిరేఖాపరిణయము, గయోపాఖ్యానము, విరాట కర్ణశల్య పర్వములు, ఉత్తరదక్షిణ గోగ్రహణములు, అనునవి; ఇందులో కొన్ని ఘట్టములు వ్యాసకవివ్రతయ భారతములలో లేనివియుఁ గలవు. శశిరేఖా పరిణయము, గయోపాఖ్యానము మొదలగునవి అటువంటివి.

శశిరేఖాపరిణయములో ఘటోత్కచుని వీరము శోభించుచున్నను అది అద్భుత మిశ్రమముగా నున్నది. ప్రత్యేకముగా హైడింబాభిమన్యుల యుద్ధము వీరరసావలంబము. గయోపాఖ్యానమున గయుని రక్షింపఁ బ్రతిసఃఙ్గాను నర్జునుఁడు కృష్ణు నెదిరించుటలో వీరరసస్ఫూర్తి కలదు. ఇంక విరాట పర్వ పదాది భారతసంబంధ గేయములలో భారతరసస్ఫూర్తి మాత్రమే వర్తించును. విరాటపర్వ పదమున రణరంగవిముఖుడైన దుర్యోధనునితో సుత్తరగోగ్రహణ యుద్ధమున—

“రాచజూదంబాడ రమ్మన్న నాతో నీవు నిలిచి గెలిచితేని నీది రాజ్యంబు

నేను గెలిచితేని నీవు రాజ్యము విడుపు శకుని గెలు పస్థిరం బిక తిరిగిరమ్ము.”

అను నర్జునుని పరిహాసోక్తులు భారతార్థచ్ఛాయలే! అవి సహృదయ హృదయ వేద్యములే కావున వదలుచున్నాను.

భాగవత సంబంధములగు గేయములలో వామన విజయము, వామన చరిత్రము, అంబరీషోపాఖ్యానము (జంగముకథ), రుక్మిణీకల్యాణము, మొ.నవి ప్రముఖములు. వామన విజయము, వామన చరిత్రము బలిచక్రవర్తి దాన వీర

మునకును, అంబరీషోపాఖ్యానము ప్రత దీక్షకును ప్రసిద్ధములు. రుక్మిణీకల్యాణమున వివాహోర్థమైన యుద్ధమున శ్రీకృష్ణుని యుద్ధవీరము స్ఫురించును.

ఇతర గేయములలో చెర్విరాల భాగయ్య యను తెలంగాణా జానపద కవి రచించిన సత్యహరిశ్చంద్ర (బ్రతుకమ్మపాట) నరసింహమూర్తి విరచిత చంద్రమతీదేవి (బ్రతుకమ్మపాట) అనునవి వీరరస ప్రధానములు.

౨. చారిత్రక గేయములు :

జానపద వాఙ్మయమున చారిత్రక గేయములకున్న వైశిష్ట్యమును గూర్చి డా. బి. రామరాజుగారిట్లనుచున్నారు. “జానపద గేయవాఙ్మయమున చరిత్రకు సంబంధించిన గేయములకొక విశిష్టస్థానము కలదు. వస్తువునందును, శైలియందును, కథాకథన పద్ధతీయందును తక్కిన జానపద గేయములకన్న నివి భిన్నములుగా నుండును. చారిత్రక గేయములను పాశ్చాత్యులు Historical Ballads అందురు. ఈ వాఙ్మయ విమర్శకులు కొందఱు వీనినే వీరగీతములనిరి. ఇట్లనుటకు కారణ మీ గీతములందు వీరరసము ప్రధానముగా నుండుటయే. వీరుల పోరాట మాధారముగా గొని పాడుకొనఁబడినవి గనుక నివి వీరరస గుంభితముగనుండి వీరగీతము లనఁబడుచున్నవి. పాశ్చాత్యులు కూడ వీనిని Heroic Ballads అనిరి. చారిత్రక లేదా వీరగీతము తత్త్వదృశిత వీరసంఘటన యేదియో జరిగినవెంటనే యుద్భవించును. ఆ సన్నివేశమును కన్నులార గాంచియో లేక చెవులార వినియో జానపదుఁ డుద్వేగముతో గాన మొనర్చును. ఆ పాటయంతట ప్రాకిపోవును.”¹ ఈ పాటలు కాలానుగుణముగా వెన్నో మార్పులు చేర్పులు కూర్చుకొనుచు గతులను మార్చి ప్రవహించునదుల వలె ప్రవహించుచుండును. లిఖితములైన గ్రంథములందే పెక్కు ప్రక్షిప్తములు జేరెడి మన సాహిత్యమునందు మౌఖికములైన ఈ కావ్యములం దిట్టివి జరుగుటలో నబ్బురమేమి కలదు ! వీనిలో కొన్నిగాథలు చరిత్రకందుచున్నవి. కొన్ని అశుష్టముగా గోచరించుచున్నవి. ఈ రెండవవర్గమును ‘అశుష్ట చారిత్రకము (Quasi Historical) అను గేయములని డాక్టరుగారు పేర్కొనిరి.

చారిత్రక గేయములలో ప్రధానములైనవి పల్నాటి వీరచరిత్రల గీర్తించు గేయములు, కాటమరాజు కథలు, చేళింగురాజు కథ, బొబ్బిలికథ, అల్లూరి సీతారామరాజు కథ మొదలగునవి.

1. తెలుగు జానపద గేయ వాఙ్మయము, పుట. 155.

(౧) పల్నాటి వీరగేయములు : శిష్టులందు భారతమువలె జానపదులందు పల్నాటి వీరచరిత్రము వ్యాపించినది. యుద్ధస్కంధావారములందును, దేవతల కొలుపులందును, పండుగ పబ్బములందును, సామాన్యముగా నీ పాటలు పాడఁబడును. ప్రభుత్వమువారు దొంగలముఠాల్లను బండిచేయవలెననినచో పల్నాటి వీరగాథలవంటి ఉద్రేకము కల్పించు వీరగేయములను ముఠా నివసించు ప్రాంతమున పాడించెడివారు. నాగస్వరము వినిన కోడెత్రాచులు పుట్టలోనుండి బయటికి వచ్చి మైమరచి నృత్యముచేయునట్లు వారును వీరగాథలనిన చెవులు కోసికొనెడివారు. కథపట్టనకువచ్చినప్పుడు వారు దానిలో తన్మయీభూతులుకాగారక్షకభటులు వారిని బందించెడివారు. అధములు తమః ప్రధానులునైన వారికే యంత వీరరసస్ఫూర్తిఁ గల్పించు ననిన ఇక నుత్తముల మాట యేమని చెప్పవలెను ! శ్రీనాథుఁ డంతటివాడు ఈ గాథలువిని కరిగిపోయి పల్నాటి వీరచరితమును మంజరీ ద్విపదకావ్యముగా సంతరించినాఁడు. పల్నాటి వీరచరిత్రలోని రసచర్య యితఃపూర్వమే చేయబడి యుండుటచే దానిని యితర పల్నాటి వీరగేయముల నన్నిటిని చర్చింపక వదలుచున్నాను. శ్రీనాథుని పల్నాటి వీరచరిత్ర ననుకరించి రచించిన పదకర్తలలో ముఖ్యులు—కొండయ్య, మల్లయ్య అనువారలని అక్కిరాజు ఉమాకాంతపండితులు: “వీరు తమ గ్రంథముల చాలవఱకు శ్రీనాథు ననుసరించియే చెప్పిరి. వీ రొక్కొక్కచోట లేనివి కొన్నికలిపిరి. ఉన్నవి కొన్ని తీసేవేసిరి. కొండయ్య శబ్దసౌష్ఠవము పాటింపక యిచ్చవచ్చినట్లు చెప్పినాడు. మల్లయ్య రచనలో చాలవఱకు శ్రీనాథుని వాక్యములే యున్నవి. ఇవిగాక ప్రా. పు. భాండాగారమున ‘కోళ్ళ పోట్లాట, గోవుయుద్ధము, రాయబారము, యుద్ధసన్నాహము, గురజాల యుద్ధము (పూర్వభాగము), కల్లు ప్రతిష్ఠ, జాలునికథ, జాలునియుద్ధము, జాలుని మరణము, కన్నమనేని యుద్ధము, గోవు సంస్కారము, కొమ్మరాజు యుద్ధము, బ్రహ్మనాయని విరుగు మొ॥నవి ఈ చరిత్రకు సంబంధించినవి కలవని డా. బి. రామరాజుగారు.

(౨) కాటమరాజు కథ : కాటమరాజు కథ వీరరస జానపదగేయ కావ్యములలో ప్రాచీనతరమైనది. నెల్లూరుమండల మీ కథకు రంగస్థలము. నల్లసిద్ధి నెల్లూరునేలు ప్రభువు. అతనిరాజ్యమున లంకమఠ, పాలకొండ, నల్లమఠ కొండలప్రాంత మటవీసంపదకు ప్రసిద్ధము. యాదవప్రభువైన కాటమరాజు పశువులమేతకై ఆ యడవుల నుపయోగించుకొనుచు, పుల్లరి చెల్లించుటకు నల్ల

సిద్ధితో సమయ మేర్పరచుకొనెను. కాని అతనిగోవుల కా యరణ్యవాసులగు కిరాతులవలన నష్టము సంభవించు చుండుటచే నతఁడు రాజునకు పుల్లరి చెల్లించుటమాని ప్రాతపగలను త్రవ్వకొని యుద్ధమునకు తరుణము వేచెను.

నల్ల సిద్ధి సామోపాయము ప్రయోగించి రాయబార మంపెను.

“ఒడబడిన పుల్లరి నొప్పనియకుంట, యపకీర్తిచేకూర్చు నడుగు దాటకుము
ఇప్పించి పుల్లరి యిటునటు కదలు, తప్పనాడకు నీతి ధర్మమ్ముకాదు.”

అని నల్ల సిద్ధి పంపిన సందేశము. దానికి కాటమరాజు క్రుద్ధుడై తన భట్టుచే నారాయణారి కిట్లు చెప్పించెను :

“రాయబారము చాలు రసికుఁడ ! వినుము, పుల్లరంటే కానుపుట్టి దిచ్చోట
నీమాట మీరాజు కెఱిగింపవోయి నమ్మతి, కాదేని సరసమామీద
దండెత్తి మీరాజుఁ దరలి రమ్మనుము, కాకమా పెద్దల కడు యుద్ధమహిమ
చెవికెక్కియుండు మీక్షితి పాలునకును, గదనమంటే వీడు కదలలేదేమొ
తఱచుమాటలు మాని దాగుండుమనుము.”

అని ప్రతిసమాధాన మిప్పించినాఁడు; రాయబారియగు భట్టును సభ వెడలి నడిపించినాఁడు. మిత్రుల సమ్ముఖమున—

“ఒడవునాకో ధర్మయుద్ధ మటంచు, గలిగితే మనకబ్బుఁ గైలాసమనుచు
సంతోషపడుదుము సమయ మేతెంచె, దొల్లి పెద్దల వగల్ దొరకొని వచ్చెఁ
బల్లనరాజుతోఁ జాలేటియొద్దఁ, బగగొన్న మాతండ్రి ప్రతిస యీడెర్తు.”

అని ప్రతిసంజేసి యుద్ధమునకు సర్వమాయత్త పరచినాఁడు.

కాటమరాజు వైఖరి నల్లసిద్ధికి - నిద్రించు సింహమును లేపినట్లయినది. అతని మాటలు వినినతోడనే ఆగ్రహోదగ్రుడై యట్టిటు చూచి, మన్నీల దొరలను పిలిపించి, నిండు పేరోలగముఁ దీర్చి అందిట్లనినాఁడు :

“సారసులార ! యో ఙ్మిత్రయులార ! భారతవేత్తలౌ భావజ్ఞులార !
వినుఁడి యాదవుల యీ వెకలి సాహసము, తొలి కౌరవులనాటి ధూర్తులటంచు
వారిపై నాకెంతో వైరస్వముండె, భీమినాయ డనేక ప్రియములు నెప్పె
భూమి యాదవు లెంతో పుణ్యాత్ములనుచు, సత్యముఁ దప్పని సరసులటంచు
నామాట నమ్మి నే నావుల కొలుకు, భూమి నిచ్చితి నంతఁ బూరెల్ల మేసి
యా యావు లెంతెంత హాని చేసినను, దనువులో నత్యంబుఁ దప్పకుండితిని
వీడక గొల్లలు విపరీతముగను, నాడుచున్నా రిపు డడకువలేక
వదునైన మాటలు పలికిన వెనుక, గొల్లరాజును లెక్కగొనకుండ దండు
వెళ్ళకుండం గాదు వెనరాచపాడి.”

అని ధర్మమును ప్రతిపాదించి, తద్రక్షణకై యుద్ధమునకు సిద్ధమైనాడు సిద్ధి. అతని నోటనే కవి వీరియుద్ధము భారతములోని కౌరవ పాండవ యుద్ధము వలె నుండబోవునని ధ్వనించినాడు. అట్లగుచో నీతఁడు ధర్మజుఁడు.

సభలోనున్న రణతిక్కన యుత్సాహవంతుడై మేనుప్పొంగ నిట్లనినాడు.

“ఓ సిద్ధిరాజ! నే నొకడనే పోయి, సమయించి వత్తును శత్రునైన న్నంబు గహ్వరంబున రాజు గద్దించినట్లు, చల్ల వారందరిని సమయించి వత్తుఁ జక్కగా నరకుడు సమరంబులోను, పల్లవాధిప! రాజ! పంపుము నన్ను!”

అతనికి మారుపల్కలేదు భూపతి. కరణాలు, లెక్కకు, సంప్రదింపులకు పంపనర్హులు గాని పగతురకండలు రాల్పఁబంప నర్హులు కారని అతని శంక. దానిని తెలిసి రణతిక్కన!

“కరణమంచును గృవఁగల్గినఁ జాలు, బ్రాహ్మణుండనె నిజము, రాసీనుకొఱఁత యీ పని కంపుమీ, యాడేర్చివత్తు, గట్టిగా నెలవిచ్చి కలిసికిఁ బంపు.”

మని ‘ఇదంబ్రాహ్మణమిదంక్షాత్రమ్మని’ యుత్సహించినాడు. రా జనుమతించినాడు. సింగపు గొదమవలె రణరంగమునఁ బ్రవేశించినాడు తిక్కన! శత్రువుల డీకొనినాడు. కాని కాలము కలిసిరాలేదు. అతని బలమంతయు సమసి పోయినది. అయినను “యాదవులపై దూఁకి గజములఁ బరిమార్చి వత్తు”నని లంఘించినాడు. కాటమరాజు పతమునుండి చల్ల పిన్నమనేడు.

“పోరు నిల్వగదోయి! భూసురోత్తముడ! సరిగాదు మాతోను సమరంబునేయ నగ్రజన్ములు మీరు యాదవుల మేము, ఉగ్రంబు మీమీద నుంచంగరాదు.... కడకు బ్రాహ్మణహత్య కట్టుకోరాదు.... పోరున కేల పో బుధపుంగవుండ యిట సిద్ధిరాజు దండెత్తి రమ్మనుమి!”

అని పాశనముచేసి వారించినాడు. తిక్కన మనసులో నొక నీతిమార్గము తోచినది.

“యతిప్రాసలుండని యాకై తలేల? సుతిగూడ నడవని సొగసు పడమేల? పతి సూచిమెచ్చని బంటుతనమేల? యితరులు మెచ్చని యీటెసాధనమేల? యేఁ బోయిరాజున కిపుడు చెప్పినను, దగు బలములఁగొని దండెత్తివచ్చు మునిదళముతో వచ్చి ముందుగా నేను, పగతురఁ జంపుదుఁ బల్లవుల్ మెచ్చఁ జల్లవారిని ద్రుంతు సమరంబులోన.”

నని నిశ్చయించి వెన్నిచ్చి యిల్లునేరెను. లోకమంతయు నతని నవపాశణ చేసినది. పౌరుష హీనుడని చీదరించినది. తండ్రి-సిద్ధన-కొడుకును గాంచి —

“పులికడుపునను బుట్టు గొట్టె చందమునఁ, గలిగితి నాయింతి గర్భంబునందు....
పగతుకు వెన్నిచ్చు ప్రాణంబదేల ? యరులకు నోడి యాయవని మనుకన్న
సరగ రణభూమిలో సమయుట మేలు, వందపుగాని భావజ్ఞుడవు గావు
ఎందుకీ ప్రాణం బదేల యీ బ్రదుకు.”

అని తూలనాడినాడు. పురజనులు కేకలు వేయుచు చప్పట్లు చఱచుచు నిట్లు
గేలిసేసి హాస్యము పట్టించినారు :

“ఘనచక్రబాణాలు గారెలు కావు, ఆర్చి దూసెడి కత్తులరిసెలు కావు
పొడిచేటిబల్లెముల్ పూర్ణముల్ గావు, కుంతలములముల్ రుచిఁబప్పుకూరయుఁగాదు
కమ్మని పాయసముకాదు కయ్యంబు, వండిన యా పిండివంటయును గాదు
బంటుతన మేయూరు బ్రాహ్మణ డేయూరు ?”

ఇంటిలో నర్థాంగి పసుపుముద్దనుంచి మంచమడ్డముపెట్టి స్నానమునకు
నీరుతోడి కాంతాసమ్మితముగా హేళనచేసినది. తల్లి అల్లంత దూరమున నుండి

“గొబ్బున నీరాడి కూతురువచ్చు, పల్లన నన్నంబు బాగుగా పెట్టు.”

మని ఎత్తిపొడిచినది. అన్నములో విరిగినపాలు పోసినది. కొడుకు కారణమడు
గగానా వీరమాత ;

“అరుణోదయము వేళ నది యెట్లొకాని, యాపులు పెయ్యలు నటు మేయబోయి
యరులతోఁ బోరాడి యటుమీఁద నీవు, వితిగిన నినుఁజూచి వితిగెను జాలు.”

అని కట్టె విఠించినట్లు మాట్లాడినది! చల్లని దీవెనలు కురియవలసినచోటనే పిడు
గులు వర్షించినవి ! తిక్కన హృదయము అవమాన ఘూర్ణితమైనది. అతని
యందు ప్రతాపాగ్ని ప్రజ్వలించినది. రాత్రి యెట్టులో గడపి ప్రభాతమున
పితృపాదముల కెరగి :

“యదు బలంబుల మీఁది కరుగుచున్నాఁడ ! వారిని దునుమాడి వస్తినా మేలు
పోరాడి వారిచేఁ బొలిసితివైన, నీవట కావార్త నిజమని తెలిసి
వేవేగ రణభూమి వెడకంగరమ్ము, ఆముఠాని పగవారి హతము సేయంగఁ
గవగొని పగలు నా కండలు నలుకఁ, బరంగ నెమ్ములెయున్నఁ బగతురఁద్రుంతు
నొకచోట నుండఁబోదొనరఁగాఁ బొంది, కదనంబులో బొంది కానకుంచేను
నచ్చట నిచ్చట నా యుద్ధభూమిఁ, బరంగ గండలు వెగిరివడుచుండ నైనఁ
దిక్కన్న కండలని తెలియంగఁ జూడు.”

అని ఘోరప్రతిజ్ఞఁ జేసి కొంతసైన్యముఁ జేకొని కదనరంగమున కుఠికినాడు.

కాటమరాజు తంబళ బ్రహ్మరుద్రయ్యను ప్రత్యర్థిగాఁ బంపినాఁడు. అతఁడు వీరమాహేశ్వరుఁడు.

“హరహరా యని లింగ మచ్చోట నిలిపి, గంథ మఱింతలు ఘనపూజ చేసి
మారేడు పత్రియును మల్లెపువ్వులును, శిరమందు ధరియించి శివలింగ మనుచు
వీరబోనము తనకు వేగ చెల్లించి”

తిక్కని తోడి యుద్ధమునకు దొరకొనినాఁడు. పోరు ఘోరమైనది. కొంతవడికి బలములు పోరాటమాపినవి. తిక్కన బ్రహ్మరుద్రయ్య ద్వంద్వ యుద్ధమును నారంభించిరి. వీరి యుద్ధవర్ణనము రసవత్పరితము :

“విడిబడి రిద్దఱు వీరయుద్ధమున, ధరణిపై నొండొరుం దప్పించుకొనుచు
లంఘించి వెనుకకు రాగడిల్లుచును, ప్రాకుచు దూకుచుఁ బైకి రేఁగుచును
దాటించి నరకుచుఁ దాకి పొడుచును, నురవడితో వచ్చి పరువడి సేసి
కటపెట ఖంఖంగు ఘల్లుఘల్లునుచు, మెఱపులవలె మీఱి మెరయుచుఁ బిడుగు
చఱపుల వలె గొప్ప పడిని వ్రేయుచును, నిర్దురు పోరిరి దుర్వారు లగుచు.”

వీరరసమహాబ్ధిలో పెనుగాలి కుబ్జెత్తుగలేచు మహాతరంగద్వయము భంగి లేచి ఢీకొని యీ వీరద్వంద్వము శిథిలమై వీగిపోయినది. తరుగని రసోదధినాశ్రము మిగిలినది.

తరువాత చల్లవారి యుద్ధము, ఆవుల యుద్ధము, చివఱకు సిద్ధిరాజు కాటమరాజుల యుద్ధము వర్ణితములైనవి. “ఆవుల యుద్ధంలో బొల్లావుదే నాయకత్వం. నాయకుఁడు లేకపోయినా పశువులే కళపెళా కదంత్రొక్కుతూ శత్రువులను డీకొనడం పల్నాటి వీరచరిత్రమున మందపోటులో లంకన్న ఒరిగిన తరువాతనూ, ఈ బొల్లావు యుద్ధములోను మాత్రమే కనిపిస్తోంది. ఈ ప్రత్యేకత ఒక్క తెలుగు జానపద వాఙ్మయంలో మాత్రమే ద్యోతకమౌతోంది. ఆవులను జయించలేక సిద్ధిరాజు సైన్యం వాటిమీద తుపాకీగుండ్లను ప్రయోగించినదట!”¹ అపై జరిగిన రాజుల యుద్ధ మా యిరువురిని బలిగొన్నది. పుల్లరితగాదా సర్వనాశనముతో నంతమైనది. అది యొక విషాద వీరగాథ !

మదరాసు ప్రభుత్వమువారు ప్రకటించిన “కాటమరాజు” కథను రచించినవాఁడు కొమనాల గోత్రజుఁడు గంగుల మల్లయతనయుఁడు, సర్వనసోదరుఁడునైన పినమల్లయ యనువాఁడు. అతఁడు శ్రీనాథుని వచనపద్ధతిననుసరించి రచించినాఁడట ! కీ. శే. వేటూరి ప్రభాకరశాస్త్రిగారు దానికి సంస్కార

1. జానపద గేయ వాఙ్మయ పరిచయము, శ్రీహరి ఆదిశేషువుగారు పుట, 28.

కర్తలు ! కాటమరాజు కథను గుఱ్ఱముకొండ భక్తవత్సల కవి పద్యకావ్యముగా సంతరించెను.

(3) దేశింగురాజు కథ : దేశింగురాజు కథ నారదుడు దేవేంద్రునకు చెప్పినట్లు కవి కల్పన. ప్రాదరాజాదను గోల్కొండ పట్టణమును ఢిల్లీ పాదుషా పాలించుచుండెను. ఒకసారి యాతడు గోగు ఫకీరునుండి బారాహజారి అను అద్భుతాశ్వమును కొనినాడు. అది తొమ్మిది మేఘములు గర్జించినట్లు నకిలించును; వాయువేగమున పయనించును. దానినెక్క సమర్థులెవ్వరని - పాతె గాండ్రను పాదుషా పిలిపించినాడు. అందఱితోపాటు చెంజికోట నేలు ధరణి సింగు రాజు తనయులైన శూరసింగు, ధరణిసింగు అనువారు ఢిల్లీకి వెడలినారు. అశ్వము నెక్కజూలక పాదుషాపెట్టిన నియమము ప్రకారము రాజ్యము గోల్పోయి బందీలయినారు. ఈ విషయము నిండుచూలాలైన శూరసింగు భార్య రాంబాయికి తెలిసినది. ఆమె యా తీవ్రవేదనను గుండెలో దాచి తనకుగల్గిన పుత్రుడగు దేశింగుని పెద్దవానిజేసి అతనికి దానిఁ దెప్పినది. ఉగ్రుడై దేశింగు

“రెండు గడియలకు లోపల ఢిల్లీని పిండిచేసెదను
దండియైన గుఱ్ఱము నెక్కి దొడాయించెదను
తప్పక తండ్రు లిద్దరి తెచ్చెద తల్లి వినుమనెను.”

తల్లి యనుమతినిగొని, శ్రీరంగనాథుని సేవించి అతనిదయకు పాత్రుడయి మహాబ్రాహ్మణుని తోడుగా పాచ్చాకొలుపుఁజేరి తనకోర్కె నెఱిగించెను. పాదుషా కతని పల్కులు :

“పిల్లమాటగా తోచలేదు, మరి పెద్దమాట కాదు
కల్లమాటగా తోచలేదు, నిక్కమ్ము దోచలేదు.”

అతడాశ్చర్యములో ముగ్ధి తేరుకొని అశ్వారోహణ కంగీకరించినాడు. దేశింగు తండ్రులు వలదని వారించినారు. కాని కొడుకుడు :

“ఊరకెపోయిన నవ్వరె పూరులు పొసగ తండ్రులారా !
నేరక గుఱ్ఱము నెక్కగ వదలును నిజము తండ్రులారా !
పుట్టినప్పుడే చావు నిజంబని పొసంగ తండ్రులారా !
దిట్టముగా మీమనమున నమ్ముడు తెలిసి తండ్రులారా !”

అనుచు నచంచల దైర్యమును వెలార్చినాడు. గుఱ్ఱమునెక్కిన తోడనే బారాహజారి అయిదుదినములు వాయువువలె కొండలపై గగనమార్గమునఁ

దిరిగినది. దేశింగునకు కన్నులుతిరిగి, తూలి పడబోయినాడు. కాని శ్రీరంగ వాఘుని దయచే నశ్వము మరలింపగల్గినాడు, మచ్చిక చేసుకొనినాడు. పాదుషా అతనికా యశ్వముతోపాటు తండ్రులను, చెంజికోటను బహుమానముగా నిచ్చి పంపినాడు.

తరువాత పండ్రెండేళ్లకు సాదుల్లాఖానుకు ఢిల్లీపాదుషా తన కుమార్తె నిచ్చి వివాహమొనర్చి అత నార్కాటుప్రాంతమునకు ప్రభువుగాఁ బంపినాడు.

“అల్లుని నూట యెనుబది పాశములు
మచ్చికతో ఫర్మానావ్రాసి మరియు నిచ్చెమేల
ధర్మము నెంచక తటుకున నప్పుడు తనమది మూఢతను
ఫర్మానాలో చేర్చెను చెంజిని.”

సాదుల్లా తనవరగణాల లెక్కలు తోండ్రమల్లోజిచే చూపించెను. అతఁడు చెంజి ప్రభువులు పండ్రెండేళ్లనుండి పన్నీయుటలేదని తేల్చిచెప్పెను. సాదుల్లాఖాను తోండ్రమల్లోజిని నై న్యమిచ్చి చెంజి కంపెను.

చెంజిప్రభువగు దేశింగురాజుగ్రుండై తోండ్రమల్లతో—

“కోటకు వెలువలి గుండురాళ్ళను ఎంచుక పొమ్మనుము
ఏటి యిసుక వున్నది వొంచెలపై యెత్తుక పొమ్మనుము
వరదవచ్చి నపు డీయేటిలో బురదనిలిచె మెండుగాను
పురువున కవిదగ నెండి చెక్కలై యున్నవి గొని పొండు
పెరికెలు యెండించుక పోవచ్చును గుమికూడకరండా!”

అని హేళనచేసి, ఉత్తర మొకటి సాదుల్లాకంపెను. అతఁడు మండిపడి పాశగాళ్లనుగొని చెంజిపై దండువెడలి, చెంజిప్రజలను హింసించెను.

దేశింగు ప్రజల కభయమిచ్చి యుద్ధమునకు సిద్ధమై మిత్రుడైన మహా బత్తానుకు కబరంపెను. అతఁడు పెండ్లిపీటలమీదనుండి లేచినచెను. బందుగు లందఱాపెల్లికొడుకును వారించిరి. కాని క్రొత్తపెండ్లికుమార్తె మాత్రము పసుపుగుడ్డలతో దీవించి పంపి అపరమాంచాల యనిపించుకొనినది.

“ఘనవిక్రమమున దండున జొచ్చి గ్రక్కున మీరలును
ముందు నరుకునకు వుడమిని బడినను ముఖ్యంబుగ నేను
సందేహము లేకను చేసెదను సహగమనము నేను
వెన్నుపోటుచే ధరఁ గూలిన మిము కన్నులతో కనను.”

అని వీరరస మొలకపోసినది. అర్థాంగిని జూచి భానాకాళామం తెత్తుబ్బినాడు. దేశింగు నొక్క అంగలో కలిసికొనినాడు.

దేశింగుభార్యయు నుత్తమవీరనారి. నాథుడు తనయొద్ద సెలవు తీసి కొనుచు :

“పటుతరముగ నే దండున జొరబడి పరులజయించినను
తటుకున వచ్చి నిన్నే తెదనే తప్పక యిప్పుడును
చటుల ధైర్యమున శత్రులఁద్రుంచెద నత్యంతంబుగను
రాచదండులో నీల్గిన స్వర్గము ప్రాకటముగఁ గలదు
చేకొని విజయము చెందివచ్చెదను చిరకీర్తియు గలుగ.”

అని వీరోక్తులు పల్కుగా నాతనిలో వీరజ్యోతి నినుమడించు స్నేహప్రవృత్తితో

“ముందు నరకునకు పుడమిని బడినను ముఖ్యంబుగ నేను
సందేహము లేకను జేసెద విను సహగమనము నేను.”

అని భర్తను దీవించి రణమున కంపినది.

రంగనాథుని యాజ్ఞగైకొని, బారాహజారిని పాచ్చరించి, దుశ్శకున ములఁ గాంచినను “వెనుదీయకు వైరులగెలుపుము వేగమే దేశింగూ” అను రంగనాథుని వచనములు స్మరించుచు ముందుకునడిచెను. వైరులు తామనూరి చెరువుకట్టలు నరికి ఆ నీటిని శంకరాభరణ మేటిలోనికి మళ్ళించిరి. ఆ వరదలో దేశింగురాజు సైన్యము కొంత హతమైనది. దానిని దాటిమ హబత్తాను ముందుకు దూసుకొనిపోయి శత్రుసేనల ఢీకొనెను. సుభంగిదొర చేయినరికియు, షేకుమహమ్మదును హతమార్చియు వీరవిహారమొనర్చుచు బంగార్నాయని తాకినాడు ఇంతలో నతనిపై ఫిరంగులు అగ్నివర్షము కురిసినవి. గైరికాధాతువులు కరగుటచే నెఱ్ఱవడిన సెలయెళ్ళ గుంపుతో శోభిల్లెడి పర్వతశృంగమువలె రక్తపుటేరులతో శోభిల్లినాఁ డాతఁడు. అట్లేపోరుచు చివరకు తన యశ్వమైన నీలవేణిపై వాలిపోయినాడు; ఆ గుఱ్ఱము శత్రువులఁ జేజిక్క తప్పించుకొని దేశింగురాజు నొద్దకు విచ్చేసినది. అతఁడు మిత్రుని మరణమున కెంతయో ఖిన్నుడై, రోసపడి ద్విగుణీకృతోత్సాహముతో వైరులఁదాకినాడు. “ధీరులైన వారికి ప్రాణముపై దృష్టిమరలదయ్య” అన్న శ్రీరంగనాథుని పల్కు అతని కూతయైనది.

ఎంతటి యుద్రేకము నందైనను ధర్మముఁ దప్పని మేటి వీరుఁడు దేశింగురాజు. తనసైనికుల నుద్దేశించి :

“పరుగిడువారల పరువడిమీరలు పట్టవద్దు సుమ్మీ !
 జరిగినవారల జడిసినవారల జంపవలదు సుమ్మీ !
 యేమరి యుండినవారల మీరలు యెదిరించగవలదు
 మై మరచియు లాహిరిచే నుండినవారిఁ జంపవలదు”ని

యుద్ధోధించెను. అతని పరాక్రమమునకు బెదరి రాజీకీవచ్చిన శత్రువుల
 మాటను త్రోసివైచి, శ్రీరంగనాథుఁడు వలదన్నను దేశింగు యుద్ధమునకు
 మఱిల పూనుకొనెను. ఘోర యుద్ధముచేసి, పెక్కురు వీరుల సంహరించెను.

“తరుముచు నరికెను దేశింగుఁడును కరకుకరకుమనుచు
 మరిగుట్టంబుల తుండ్లుతుండ్లుగా నరికినరికివేసి
 జొన్నదంట్ల తెగవేసిన తీరున చొరబడి దండులను
 ఉన్నవారి నటు చావకట్టుగా ఉక్కడగించుచును”

శత్రువులఁ జెండాడెను. లక్షయేనుఁగులు లక్షగుట్టము లీతని కత్తి కాహుతి
 యయ్యెను. నవా బబ్బురపడి స్వయముగా డీకొనినాఁడు. అతఁడు గజా
 రూఢుఁడు; దేశింగు అశ్వరూఢుఁడు. అశ్వము హస్తమై లంఘించినది. గజ
 గర్భముక్రింద తొట్టిలోనున్న మాట్టిడు గుట్టము వెనుకకాళ్లను నరికినాఁడు.
 దేశింగు పాదచారియై చిచ్చుబుడ్డివలె ప్రేలినాఁడు; చిచింద్రీవలె ఆడినాఁడు.
 కాని తనవైపు హతశేషుఁడు తా నొక్కడేయైనాఁడు. గుండె చెరువైనది.
 నిర్వేదముతో నాతఁడు యోగాసనస్థుడై కత్తి పైకెగురవేసి రొమ్ము నెదు
 రొడ్డి ప్రాణముల త్యజించినాఁడు. అతని శవమునుగాంచి నవాబు :

“ఇంతటి శూరుఁడవని తెలిసితె నే నప్పుడు దేశింగూ
 ఇంతరాజ్యము చేయు మనుచు నీ కిత్తుర దేశింగూ”

అని అశ్రువులఁ గార్చినాఁడు; బంగారుపల్లకిలో నతని కశేబరమును కోట కంపి
 నాఁడు. రాణి భర్తతో సహగమన మాచరించినది. ఈ వీరగాథకు చిహ్న
 ముగా సాదుల్లా ఇప్పటి ‘రాణి పేట’ను వెలయించినాఁడు.

ఈ యుద్ధము చారిత్రకసత్యము. క్రీ. శ. 1713 జనవరి 17 నాడు జరిగి
 నది. “ఇది చారిత్రాత్మకమైన వీరగాథ, మహాబత్ ఖానుఁడికి దేశింగురాజుకి
 ఉన్న అన్యోన్యత హిందూ మహమ్మదీయ సభ్యానికి నిదర్శనంగా ఆదర్శ
 ప్రాయమైంది. వారిద్దరూ చేయిచేయి కలిపి ఫరంగీలనీ, అర్కాటునవాబునీ
 ఎదిరించారు. దేశభక్తి ప్రేరకమైన వారిచేతలు జానపదకవుల నాకర్షించా
 యనడంలో వింతలేదు. కవి నెల్లూర్పురవాసి. అతని పేరు మనకు తెలియదు.

కథనపద్ధతి ననుసరించి దేశింగురాజు కథ నారదుఁడు దేవేంద్రుడికి చెప్పినట్టుగా రచించాడు. ఇందులో కూడా జానపదరచన లన్నిటిలోనూ కన్పించే మాట సూటిదనమూ సరళపదవైచిత్రీ అంతటా కన్పిస్తాయి.”¹

(౪) బొబ్బిలికథ : ‘బొబ్బిలికథ’ రంగరాయచరిత్రమే. దిట్టకవి నారాయణకవి రచితమైన కావ్యములోని రసచర్చయే యిందును వర్తించును. కావ్యప్రక్రియ భేదమంతియే, బొబ్బిలి కథనుగూర్చి డా. రామరాజుగారు ఇట్లనినారు : “వీరగీతములం దింత సార్వజనీనతగల పద మింకొకటి లేదు. సినలైన జానపద గేయమున కుండవలసిన లక్షణము లన్నియు దీని కున్నవి. నుడికారము, భాష, భావముల పద్ధతి పూర్తిగా జానపదులవి. బొబ్బిలి పదమునకు ఇప్పుడు మూఁడు పాఠములు గాన్పించుచున్నవి. మొదటిది ప్రా. పు. భాండాగారమున నున్నది. పెద్దాడ నాగేశముకొడుకు నాగేశము రచించినది. ఇది చక్కగా నున్న నిర్దుష్ట చారిత్రక పదము. రెండవది పార్లపల్లి వాసుఁడు కొంతం నృసింహాచార్యులుగారి బొబ్బిలి రాజుకథ. దీనికి నాల్గవ కూర్పులో (1896) ప్రథమ శ్రీరామాయ్యగారు పరిష్కర్త...దీనిలోని మూఁడు పాదములను రెండు పాదముల చొప్పున (అనువ)దించుకొని ధేనుకొండ వారట యెవరో నేఁడచ్చులోనున్న పెద్ద బొబ్బిలికథ రచించిరి. ఈ మూడవది అందరి ఆస్తి యైనది.”²

(౫) అల్లారి సీతారామరాజు కథ : అల్లారి సీతారామరాజు భారత స్వాతంత్ర్య వీరులలో నొకఁడు. ఆంగ్లేయుల పాలనమునుండి భరతభూమిని స్వతంత్రము చేయవలెనని బద్ధకంకణుడై అట్టి ప్రయత్నముననే అంత్యశ్వాసను వీడిన దేశభక్తుఁ డాతడు. స్వాతంత్ర్యోద్యమ కర్తలు ప్రధానముగా రెండు విధములుగా గోచరించుచున్నారు. కొందఱు శాంతివీరులు; మఱి కొందరు ఆవేశాత్మకులు. ఒక రాత్మబలముతోడను, మఱియొకరు దేహబలముతోడను స్వాతంత్ర్య సముపార్జనము చేయవలెనని ప్రయత్నించిరి. వారే మితవాదులు, అతివాదులు. ఒక విధముగా సీతారామరాజు అతివాది. సుభాసుచంద్రబోసువలె బలమును ప్రోగుచేసి ఆంగ్లేయులతో బోరిన కర్మవీరుఁడు. గోదావరి మండల మీతని క్రీడారంగము. గోదావరిజిల్లా భీమవరము తాలూకాలోని మోగల్లితని జన్మగ్రామము. తండ్రిపేరు వెంకట్రామరాజు, తల్లి పేరు నారాయణమ్మ. జన్మ

1. జాన. గేయ. వాఙ్మ పరిచయము. శ్రీహరి ఆదిశేషపు పుట. 80-81.

2. తెలుగు జానపదగేయ సాహిత్యము. పుట. 285.

నామము రామరాజు కాగా తాను వలచిన 'సీత' యను కన్య అకాలమృత్యువు పాలగుటచే తనపేరు తద్దజ్ఞాపకార్థము సీతారామరాజుగా మార్పుకొనినాడు. అతఁడు స్ఫురద్రూపి. ఇంకను—

“బాలసూర్యతేజ స్సంపన్ను డపార బుద్ధి బలుఁడు
బాలయోగి ధవళాంబుజనేత్రుడు బాహుబలుడు త్యాగి
నిరుపమాన గుణరూప విలసితుం డరిజన భీకరుడు
కరుణారస భరభరిత స్వాంతుడు కాషాయాంబరుడు
కొండకోనలం దొంటి దిరుగుచు కోదండము పూని
చెండాడుచు మారీచుల నీచుల ; ఊమంకరుడైన
సీతారాముం డేమోయన మన సీతారామరాజు.”

ఇతఁడు గోదావరీ తీరమునందలి పాపికొండలలోని గుహలలో నేకాంతముగా వసించుచు నచ్చటి సవరలతో సహవాసము చేయుచుండెడివాఁడు.

సవరలు చేయునది బోడు వ్యాపారము. వారిపై నాంగ్లేయు లకారణ ముగా నేరములుమోపి శిక్షించుచు వారి ప్రచేతముల నాక్రమించుచుండిరి. ఇదిచూచి రాజు సహింసజ్ఞానక వారిపై తిరుగఁబడెను. ఒకసారి బాస్తియను మన్నెప్రజలను బాధించుటఁగాంచి రాజు శరవేగమునవచ్చి :

“నిరుపేదల హింసించుచుంటివా నీచాత్మా తగునా ?
ఏ దీచుల రక్షింప కైస్తువు తానెక్కినాడో శిలువ
ఆ దీచుల హింసంప రక్షించునె అతఁడు నిన్ను తులవ !”

అని హుంకరించెను. కాషాయాంబరరోచిస్సులతో బాలసూర్యునివలె నున్న అతని తేజోరూపముఁగాంచి బాస్తియను నిస్తేజుడై సిగ్గుతో తిరిగిపోయెను. అచ్చటి ప్రజయంతయు :

“మా పరిసరప్రాంతంబుల దిరిగెడి మహనీయుడ నిన్ను
పాపికొండపై జపముచేసికొను తాపసిగా నెంచి
దూరదూరమున నుంటిమి దగ్గరకు చేరక బాబయ్యా
దారిచూసి మమ్ముద్ధరించగల దైవమ రావయ్యా !”

అని మనసార ఆహ్వానించినారు. వారికాతఁడు నాయకుడై నాఁడు.

బ్రిటిషు పోలీసుతాణాలను ముట్టడించి వాని నాక్రమించుకొని ఆయుధ పామగ్రిని గైకొని, తీసుకొనినట్లు రికార్డులలో వ్రాసి సంతకముచేసి తీసుకొని వెళ్లెడివాఁడు. క్రీ. శ. 1922 లో చింతలపల్లి, కృష్ణదేవిపేట, రాజవొమ్మంగి

స్తేషనులను ముట్టడించెను. తరువాత కలెక్టర్లకు నోటీసులనుకూడ ఇచ్చి సాహసముగా నుద్యమము నడపినాడు. గ్రామోద్యోగులకు, తానుండుచోటు, తాను వెళ్లెడిచోటు, ఎప్పుడెప్పు డెచ్చులెచ్చట యుండునది గూడ స్పష్టముగా తెల్పియే జాహాటుముగా విప్లవము సాగించెడివాడు. అడ్డతీగల, వైడిపుట్టి, రంపచోడవరము, ఓనుగగుంట, పాతమల్లుపేట, అనుమలపూడి, అన్నవరము మొదలగు గ్రామములలో నిట్టి దాడియే జరిపి, తాచాలను దోచెను. ప్రభుత్వోద్యోగుల కీతని నెదిరించుటకు గుండెలు చాలెడివికావు. విప్లవకారులు ముఖాముఖి ఆంగ్లేయ పైన్యమును డికోని చేసిన యుద్ధము లారుకు మించినవి. ఆంగ్లేయులు మారణ యంత్రములను, అగ్నిగోళములను, ఉపయోగించుటచే విప్లవకారులు చాలమంది హతులైపోయిరి. కాని వారి యుత్సాహశక్తి మాత్ర మారిపోలేదు.

“నెత్తురుడికి అవమాన పీడితోన్మత్తులై రి ప్రజలు
కత్తులు కటార్లు బల్లెము లీచెలు గరగరనూరాడు
అగ్నిపర్వతము పగిలె గుళిల్లున ఆ మన్యములోన
అగ్నిజ్వాలవలె విప్లవధ్వజమది ఆకసమున కెగిరె
ధణధణ ధణధణ మ్రోగిందండీ రణభేరి యపుడు ;
ఘనుఁడా సీతారామరాజు తన ఖడ్గంబును దూసె ;
దీక్షగ రాజున కిరుపార్శ్వంబుల దిగ్దంతుల రీతి
రక్షక భటులై గాము సోదరులు రయమున నిల్వారు
సాయుధులై స్త్రీపురుష సమూహము సాగెను వెన్వెంట.”

సీతారామరాజుకు కుడిభుజము గంటందొర, అతడు వేయి యేనుగుల బలము కలవాడు. అతఁడు నిప్పుల వర్షమునకు గుండె నెదురునిల్చి ముందుకు దూకి విలయతాండవ మొనర్చెను.

“గిరగిర గిరగిర గొడ్డలి త్రిప్పుచు తరగెను పుర్రెలను
పాలోపాలో యని రణరంగమున తలవడి వైరులతో
పులియన గాండ్రించుచు నా వీరుల పుర్రెలు తెగవ్రేసె
జాతరకడ బలిదున్నల నరికిన చందంబున నరికె ;
ఘాతుకులగు నా వైరుల నెత్తురు కాల్యలు గట్టింది.”

పర్వతమువంటి అతని శరీరము తుపాకీగుండ్లకు తూట్లుపడినది. నెత్తెలు వారినది. బీభత్సమూ ర్తయైనాడు.

“శరీరమంతట తుపాకిగుండ్లను వరచినట్లుగాగ
అరిభీకరు డా వీరుని నెత్తురు వరదగ ప్రవహించె ;
తలచుకొనుచు రాజును గంటందొర ధరణిపైని ఒరిగె
తెలుగుతల్లి కన్నీటి చుక్కలను జలజల రాల్చింది.”

విప్లవసేన చెల్లాచెదరై నది. సీతారామరాజు మంచి తరుణము కొఱకై
పర్వతములలో పారిపోయెను. ప్రజలు గాయపడిన విప్లవ వీరులకు సేవచేసి
పోషించిరి. రాజు దొరకక పోవుటయు, ప్రజలు వారికి మద్దతు నిచ్చుటయుగాంచి
ఆంగ్లేయులు రిజర్వుపై నికులతో గ్రామములఁ దగులపెట్టించుచు ప్రజలను పెట్ట
రాని బాధలపెట్టుచుండిరి. దాని నెరిగి రాజు ఉడుకై త్తి :

“ప్రజలు ప్రజలు నా ప్రజలన్నాడు ప్రజాద్రోహులను పడగూల్చెదనని
విడిచిన జాణంబోయన రివ్వున వెడలె నుగ్రుడెచు.”

ముందుకురికినాఁడు.

“ప్రజలారా ! భయపడకండంటూ ప్రజలకు రక్షణ రక్షణ యంటూ
ఎగరగ రెక్కలు ఎగశ్వానంతో దిగజారగ ముచ్చెమటలు వీరుడు
ఖడ్గధారియై కారడవినిబడి కన్నుల నిప్పులు గ్రక్కుచు బోయెడి
ప్రజారక్షకుని రామరాజునీ...”

దారులుకాచిన శత్రువులు మరతుపాకుల వరుసలతో ప్రేల్చిరి.

“క్రూరులు గాల్చెడి గుండ్ల దెబ్బలకు వీరుడు తట్టుకొని
వీరావేశంబున నిట్లని యాశూరాగ్రణి పలికె
ఆంధ్రదేశమా ! వందన మిదిగో అందుకొనగదమ్మ
ఆంధ్రులార గైకొనుడు నా విప్లవాభివందనములు.”

అని చేయెత్తి నమస్కరించుచు తూలిపోయినాఁడు :

“రాచిన దొక నక్షత్రం బవనికి—రామరాజు ఒరిగె.”

ఇది బుట్టుకథ రూపముననున్న అల్లూరి సీతారామరాజు కథ ! దీనికర్త
సుంకర సత్యనారాయణగారు. దీనికి చాలపూర్వము నుండియు ప్రచారమున
నున్న గేయమొకటి కలదని డాక్టరు రామరాజుగారు. “దానిలో సీతారామ
రాజు జాతీయోద్యమ ప్రేరితుఁడైన యువకుఁడు. ఆయన పల్లెటూళ్ళలో
పంచయితీలను పెట్టించి ప్రజలందు కలహములు మాన్చి ఐకమత్యమును
స్థాపించుటకు యత్నించుచుండెడివాఁడు. వీరకులాలంకారమగుటచేత ఆయనకు

గాంధీమహాత్ముని శాంతిసమర విధానము నచ్చక విప్లవవీరుఁడుగా అవతరించి నట్లు తోచును.”¹

ఈతని స్వాతంత్ర్య వీరగాథ జానపద సాహిత్య భారతీకౌక యమూల్యా లంకారము !

చారిత్రములగు నిట్టి వీరరస జానపద గేయము నెన్నియో యున్నవి. వాని నన్నింటిని యిచ్చట పేర్కొనుట దుర్లభము. అందులో తెలంగాణమున సర్వాయిపాపఁడు, గద్వాల సోమనాద్రి, శంకరమ్మ, సదాశివరెడ్డి, మియా సాబు, పర్వతాల మల్లారెడ్డి, రాజరాజేశ్వరరావు వంటి పూర్వ చరిత్రగేయ ములు ప్రసిద్ధములు. మైదరాబాదు స్వాతంత్ర్య సమరమునఁ బాల్గొనిన వీరుల గాథలు కూడ విపుల స్రచారములో నున్నవి. కుమారరామునికథ చన్నవరెడ్డి పదము, గుఱ్ఱాల గోపిరెడ్డి మొ. లగు గేయములలోని వీరులుకూడ తెలుఁగు జానపద వీరులలోనివారే !

అస్పష్ట చారిత్రక గేయములలో ప్రధానములు : బంగారు తిమ్మరాజు కథ, ఆరెమరాతీలకథ, బల్లూరి కొండల్రాయనికథ మొ. నవి. వేశ్యయైన రంగ సాని కుట్రకు ఫలితముగా పెదతండ్రియైన పెనుగొండనేలు రాయలవారితో యుద్ధము చేయవలసివచ్చి రణరంగమున దుర్మరణము చెందిన వీరుడు తిమ్మ రాజు. దాయాదులమధ్య రేగిన కలతలవలన కలిగినపోరు, కుక్క పరాక్రమము ప్రధానముగా గల్గినది ఆరెమరాతీల చరిత్రము ; వీరు పెనుగొండకు సంబంధించినవారు. తెలంగాణమునకు సంబంధించిన ‘బల్లూరి కొండల్రాయని కథ’ చెరువునీటి తగాదా కారణముగా రెడ్లకు వెలమలకు మధ్యజరిగిన యుద్ధగాథ ! ఇట్టి పసంఖ్యాకములు ప్రజాహృదయములలో నుండి యింకను అక్షరరూపము నందలేదు.

శైవమత సంబంధములైన గేయములలో వీరమాహేశ్వరుఁడైన భళ్ళాణ రాజు కథ భక్తివీరరసముల కాకరమైనది. ఈ కథను కూచిమంచి తిమ్మకవి రాజశేఖరచరిత్రముగను, వాలేశ్వరుఁడు, కాకలూరి వీరన, పద్యకావ్యములు గను, చిత్తూరు గంగాధరుఁడు ద్విపదకావ్యముగను, జక్కన పాపయ్య అలపాక పెద్దికవులు యక్షగానములుగను, నడిమింటి రామయోగికివి దండకముగను రచించిరి. (శిష్టా రామకృష్ణశాస్త్రిగారు) ప్రస్తుతము ‘భళ్ళాణరాజు కథ’

జంగముకథ. కిలారి బ్రహ్మయోగి యను కమ్మకులజుడు దీనికర్త. భక్త్యాణ రాజు వలదనినకొలది భీకరప్రతిజ్ఞ యొనర్చెను.

“అడుగక పోయిన జంగమునకు నే పెడుదును ఒకపట్టు
అడిగిన లేదని నుడివితివైనను నాకగు అవట్టు”

అని. నారదునివలన శివపార్వతులీ విషయము తెలిసికొనిరి. శివుడాతని పరీక్షింప నుద్వక్తుఁ డయ్యెను; మిండజంగముని వేషమున వెడలి రాజును పద్మినీ జాతి స్త్రీ సంభోగ మభ్యర్థించెను. రాజు తన ధర్మపత్నినే యీయవలసిన స్థితి కల్పించెను. అతఁడు వెనుకాడక తన పట్టమహిషిని చల్లమాడేవిని నాతనియొద్ద కంపెను. దయామయుడైన శివుడామె పజ్జన “చలికూటిపై వెన్నచందమున” నిలిచినాఁడు. వ్రతభంగము గాకుండ నామెయే అతని నున్ముఖునిచేయ నుంకింప శివుఁడు బాలుడై ఆ దంపతులకు ముక్తినిచ్చినాఁడు. ఇట్టి శైవులకు సహజమైన భక్తివీరమే యిందు ప్రదర్శితమైనది.

(౬) పేరంటాండ్ర కథలు : వీర మంగముగా గల గేయము లద్భుత రసగేయములు. “బాలనాగమ్మ కథ”లో బాలవర్తిరాజుయొక్క శౌర్యము, ధర్మాంగద చరిత్రమున సుందరియొక్క భక్తి శ్రద్ధారూపమైన యుత్సాహ ప్రవృత్తి వీరరసమున కాస్పదములు. కరుణరస గేయములలో కార్యసాధన రూపమైన యుత్సాహము కానరాదు గాని యొక ధర్మమునం దచంచల దీక్ష మాత్రము గోచరించును. అది ధృతిప్రధానము; దానివలన నాయకాదు లనంత యాతనలకు గురియైనను చలంపరు; కొన్నియెడల ఆత్మాభిమానముచే ధర్మము కొఱకు ప్రాణత్యాగము చేసెదరు. మానవులు పోయినను ధర్మము మాత్రము శాశ్వతముగ నిలిచి వారికి కీర్తిశరీరములఁ గల్పించి వీరమూర్తులుగా నిల్పుచున్నది. ఇందులో చాలవఱకు స్త్రీలే అధికమైన స్థానము నాక్రమింతురు. కావున వీనిని పేరంటాండ్ర కథలనియు పిలువవచ్చును.

పేరంటాండ్రలో కొందఱు దైవభక్తియుక్తులు, కొందఱు ధర్మనిష్ఠా గరిష్ఠులు. వారి జీవితము లన్నియు విషాదాంతములే. మానసంరక్షణార్థమో, అభిమానపోషణార్థమో, పతివ్రతాధర్మరక్షణార్థమో అందఱును ప్రాణములను విడిచినవారే! కన్యకామ్మవారి కథలో ఆర్యకుల ప్రదీపయగు నొక్క కన్యకను రాజొకఁడు వాంఛింపగా వానికిఁ దక్కక అగ్నిగుండమునఁ బడి ప్రాణముల

త్యజించిన మహాసాధ్వి గోచరించును. మాదాను వెంకయ్యగారి 'కాకమ్మ కథ'లో సతీసహగమనము కొఱకై కాకమ్మ చూపిన ఆనంతోత్సాహము ధర్మ వీరమనఃబడుచున్నది. సతీసహగమన నిషేధాజ్ఞ లున్న యా దినములలో నామె కలెక్టరుగారి యొద్దకేగి తన మహిమచే పతిచితిని పొంది దేహత్యాగ మొనర్చిన పతివ్రతా తిలకము కాకమ్మ. నిడిగంటి వీరయ్యదేవర విరచితమైన "లక్ష్మమ్మ కథ"లో నామె సహనత్యాగగుణము లనంతములు. అత్తా తోడికోడండ్రు ఆమెను పెట్టరాని జాధలు పెట్టినారు. ఆమె యచూయకతను లోకువగా గొని దానివానితో రంకులు కట్టినారు. అవివేకియైన భర్తచే నామెను హత్య చేయించినారు. జాకు పోటుకు విలవిల తన్నుకొనుచు, ఒక్కసారి భర్త సన్నిధానమును, కరతల స్పర్శను వేడుకొనినది. దానిని పొంది శాంతముగా కన్ను మూసినది. చితిసబెట్టి కాల్పుగా శిలయై దేవతయైనది. ఆమె పతిభక్తి అపూర్వము; సహనమకుంతితము. విశాఖజిల్లాలో నధిక ప్రచారముననున్న 'సన్యాసమ్మపాట'లోని నాయికయగు సన్యాసమ్మ తోడికోడండ్ర ఈర్ష్యాసూయల ఫలితముగ అభిమాన ఘనుడగు భర్తను కోల్పోయి అతనితో తాను సహగమన మొనర్చినది. మండపేట పాపమ్మ యను పేరంటాల కథయు దాదాపిట్టిదే. ఇట్టి పేరంటాండ్ర కథలయొక్క వైశిష్ట్యమును గూర్చి డా. బి. రామరాజు గారిట్లు వ్రాసియున్నారు.

“ఈ పేరంటాండ్ర కథలలో నొక విశేషము కనఁబడుచున్నది. వీరందఱును సహగమనము నిషేధింపబడిన తరువాత విశేషయత్నము చేసి సహగమనము చేయుటకు అనుమతి తెచ్చుకొనినవారు. ఈ సుగుణము జానపదుల నాకర్షించినది. ఎరుకమ్మ ఆనంద గజపతి మహారాజు కడ నిప్పు బంతులాడి సత్యము చూపినదట! 'అగ్నికి భరింపఁ గలవా మాతల్లి'యని ఆ ప్రభువు అని యుండును. భరింపఁ గలననుటకు ఆమె నిప్పు చేతులో పెట్టి చూపియుండును. ఇది నిప్పు బంతులాటయైనది. తక్కినవారు చూపిన సత్యములు కూడ ఇటులే గ్రహింపఁదగును. సన్యాసమ్మ చూపిన సత్యములకు ఆంగ్లేయు లచ్చెరువుపడిరి. ఇవి కొంత అతిశయోక్తులు. పేరంటాండ్రందరును దేవతలై మ్రొక్కులు దీర్తు ననునది ఈ గాథలందలి మరియొక విశేషము. వీరారాధనము భారతదేశమునఁ గ్రోత్తకాదు. అవతారము లొక విధముగా వీరారాధనమునకు లక్ష్యములే. ఈ పేరంటాండ్రు కూడ ఆరీతిగనే ఆరాధ్య దైవములైరి. పెద్ద (సంక్రాంతి) వండుగ తరువాత రెండవ దినమున నూతన వధువులు పట్టెడు సావిత్రి. గౌరి

(బొమ్మలనోము) పేరంటాండ్ర పూజయే. పేరంటాలనెడి పేరుతో నున్న దేవతలు సహగమనము చేసిన సాధ్వీమణులు ”¹

నల్లితంగాల్ చరిత్రము అభిమానవత్తియైన స్త్రీ యొక్క విషాదగాథ. కాశీరాజు భార్యయి కాటకమునకు గుట్టియై యేడుగురు బిడ్డలతో నన్నల పంచచేరినది. మార్గమధ్యమున నడవులలో బహుయాతనల ననుభవించినది. అన్నల యిళ్ళలో వదినలచే ఘోరావమానములఁ జొందినది. అన్నలు వేటకు వెళ్ళియుండఁగా వదినలవలని యవమానము భరింపలేక అడవిలో పాడుబడిన జావియొడ్డున మంగళసూత్రముంచి సుతులను ముందుత్రోసి, తానాపైఁబడి మరణ మొందినది. ఆమె కభిమానము ప్రాణముకన్న తీపి!

వీరరాజమృత్యును పల్నాటి యాడబడుచు అత్తగారి యారడి కోర్వ జాలక, యింటినుండి వెడలగొట్టబడి చంటిపిల్లవానితో బుట్టింటి కేగుచుండ మార్గమధ్యమున వానకురిసినది. తల దాచుకొనుటకు ఒక పాక చేరగా నందు కొందఱు దొంగలుండిరి. వాన వెలసినదేమోనని చూడ బయటికివచ్చిన దొంగ యామె యందముగని మోసగించి లోనికిఁగొంపోయి అందరితోకలిసి బలవంశ పెట్టెను. ఆమె అయ్యా! అన్నా! అని ప్రతిమిలాడుచు వాపోయినది. తప్పించు కొనుటకు యత్నించినది. వారి మూర్ఖ మధిఁమాయెను. కడుపుశూల వచ్చిన దని వంకపెట్టి బయటికివెళ్ళి మఱల వచ్చెదననినది. వారు జాలుని వదలిపొమ్మ నిరి. చేయునదిలేక మానసంరక్షణార్థము తనయుని వారియొద్ద వదలి బయటికి వచ్చి యింటి గొళ్ళము వేసినది. దానిని తీయనిచో శిశువును చంపెదమని దొంగలు బెదిరించిరి. ఆమె తీయలేదు. వారాతనిని చంపి ముక్కలుచేసి గవాక్షముగుండ బయటకు పారవేసిరి. ఆ ఘోరమును చూచిన యామెకొడలు శివమెత్తినది. తలుపు తెఱచి శక్తివలె వారిపై లంఘించినది. వారికత్తినొకటి లాగి వారితో పెనగినది. అందఱినిచంపి తానునుచచ్చి శిశు మాంసఖండము లపైఁ బడి మృతినొందినది. ధర్మ సంరక్షణమునకై మానముకొఱకు ప్రాణము బలిపెట్టిన త్యాగమూర్తి వీరరాజమ్మ!

వెలమ వంశమున బీదరాలిగా పుట్టి తల్లిదండ్రులచే నెఱుకలవారి కమ్మ బడి వారి కుటుంబము నుద్ధరించిన మహాసాధ్వీ యెఱుకల సానమ్మ! రాములమ్మ పాటలోని రాములమ్మ భీమారెడ్డి భార్యయై లంబాడివానిచే మోస గింపఁబడి అతనిచే దొంగిలింపఁబడి వ్రతనియమమిషచే మానరక్షణము చేసి

కొనుచు, చిలుక సహాయమున భర్త కా విషయము పుత్రైంచి, అతనిచే లంబాడిని చంపించి, అగ్నిప్రవేశముచేసి తన పాతివ్రత్యమును నిరూపించి, భర్తను పొంది, కొన్నాళ్లకు జనాపవాద భీతిచే భర్త వదలిపెట్టఁగా నడపులఁజేరి అగ్నిఁ బ్రవేశించి పేరంటాలై వెలసినసాధ్వి రాములమ్మ! ఈమె అపరసీతమ్మయే. చిగురాకులవంటి తమ శీలసౌకుమార్యమును కంటకముల బారినుండి తప్పించు కొనుచు జీవితమంతయు నొక అసిధారావ్రతముగా నడపిన ఈ పేరంటాండ్రు జానపదసాహిత్యమున పుణ్యదేవతలై పూజలందుకొనుచున్నారు.

2. యక్షగానములు

“యక్షగానములనగా సంగీత ప్రాధాన్యముగల నాటకములు. తెలుఁగు లోని పూర్వ నాటకస్వరూపములు యక్షగానములు. వీటిని యక్షగాన నాటకము లనుటయు, యక్షగాన ప్రబంధము లనుటయుగూడ కలదు. ఈ తెగ రచనలో నాటకలక్షణమైన సంభాషణములును, ప్రబంధలక్షణమైన వర్ణనములు గూడ ఉండును. కావున నీ రెండు పేరులును వీటికి చెల్లుచుండినవి. యక్షులచే గానముతో కూడుకొనునట్లు ఆడబడు నాటకములని ఈ పదమునకు అర్థము చెప్పవచ్చును. యక్షులనగా జక్కులవాండ్రనఁబడు నొకతెగవారు. వీరివృత్తి చిన్నచిన్న నాటకములను సంగీత బాహుళ్యముగా బ్రదర్శించి జనులను రంజింపఁజేసి, ధనార్జనఁజేయుట. యక్షశబ్దమునుండి పుట్టినదే జక్కులవాఁడు అనుపదము. ఈ జక్కులవాండ్రు యక్ష కింపురుషాది దేవజాతులలోనివారు కాకపోవచ్చును. వృత్తిచేతనే వీరు యక్షులు, జక్కులును అయిరని యూహింపవలెను. తాముప్రదర్శించు నాటకములలో వీరు వివిధపాత్రధారణముచేయుచు ఒకప్పుడు యక్షులుగాను, మరొకప్పుడు దేవతలుగాను వేషములువేసికొనుటచే వారికి యక్షులు జక్కులు అను సంజ్ఞ యేర్పడియుండును. క్రమముగానది వీరి కులనామముగా స్థిరపడెను ... కవివాక్యములు స్వల్పముగానుండి వర్ణనములు తక్కువగానున్న యక్షగానములు నాటకత్వమునకు దగ్గఱగానుండును. వర్ణనాశాగము విస్తారముగాగలివి ప్రబంధములవలె నుండును. యక్షగానములలో ద్విపదలు, సీసపద్యములు, కందములు మొ. వానితోపాటు, ఆయాతాళములకు అనువుగాఁ గూర్పఁబడిన గేయములుండును. దరువులనఁబడు గేయములు తరుచుగానుండును. యక్షగానములలో దేశీరచనలు విరివిగా బ్రవేశించినవి. ఏలలు, జోలలు, సువ్వాలలు, ధవళములు, శోభనములు, కందార్థములు,

చందమామ సుద్దులు, అల్లోనేరేళ్లు తుమ్మెదపదములవంటి వెన్నియో మధుర కవితా ఫణితులు కాన్పించును. వీనిలో నంకవిభజనము అక్కడక్కడ మాత్రము కనబడును. శ్రీ త్యాగరాయలవారు వ్రాసిన ప్రహ్లాద భక్తవిజయ నాటకములో నంకవిభజనమున్నది. యక్షగానములవంటివే యయిన దృశ్యరచనలు మనభాషలో కలవు. వీటిని వీధినాటకములు వీధిభాగవతము లందురు. ఇందు భక్తి శృంగారములకు అగ్రస్థానమీయఁబడును. ఈ భాగవత కథలలో పారిజాతాప హరణ వృత్తాంతము, ఎక్కువ ప్రజాదరణముఁ బడసినది. భాగవత ప్రదర్శనమునందు కూచిపూడి భాగవతులకు విశిష్టగౌరవస్థానము గలదు. వీరి నృత్యము శాస్త్రీయమై భరతకళా సంస్రదాయమున కత్యుత్తమోదాహరణమై భావభరితమై యుప్పుచున్నది. కూచిపూడి వారలలో స్త్రీ పాత్రలను పురుషులే ధరించి నటించురు. కరాతాద్దునీయము, గరుడాచలము, త్రిపుర సంహారము పార్వతీ పరిణయము, గంగాగౌరీ విలాసము ఇట్లెన్నియో యక్షగాన కథలు ప్రచారములో నున్నవి.”¹

వీరరస ప్రధానములైన యక్షగానములలో నుదాహరణమునకై రెంటిని మాత్రము పేర్కొని ముగింతును. యక్షగానములపై డా. యస్వీ జోగారావు గారు గొప్ప విమర్శన గ్రంథము రచించి తెలుఁగు సాహిత్యమునకు గొప్ప సేవ చేసినారు.

౧. సుగ్రీవ విజయము - కందుకూరి రుద్రకవి :

తెలుఁగున యక్షగానములలో నతిప్రాచీనమైనది. కందుకూరి రుద్రకవి— సుగ్రీవ విజయము. ఇతివృత్తము రామాయణ ప్రసిద్ధము. ఇందు రాము నాశ్రయించిన వీరమాశ్రిత రక్షాదక్షమైనది. శ్రీరాముఁడు సుగ్రీవున కభయహస్త మిచ్చినప్పుడు ధర్మవీరమును, దుండుభి శరీరము నంగుటమునఁ జిమ్ముటయందు, సప్తతాళములఁ గూల్పుటయందు, వాలి సంహారమునందు బలివీరమును స్ఫురించుచున్నవి. రామబాణమునకు నిహతుఁడైన వాలి—

జంపె: “కరుణావయోనిధి రాఘవుఁడు -

ధర్మాత్ముఁడని నరులెంచి మదిలోన నమ్ముదురే నిన్నూ !

బలిమిగా నీవింత పాపకర్మంబునకు - దలచు లేనెరుగ కెంతయు మోసపోతిన్
ననుచేరుకొని లిలిచి నాముఖముఖనిలిచి - జననాథ పోరాడి చంపలేత్తెలి

1. ఆంధ్ర సాహిత్యచరిత్ర సంగ్రహము—ప్రొ. ఖండవల్లి లక్ష్మీరంజనముగారు.

పొంచియేసితి రామభూపాల నృపధర్మ - మెంచుకోలేవైతి వెంత జేసితివి
శ్రీరామ సీతామ జెరగొన్న రావణుని - వారధుల ముంచితిని వాలమునజుట్టి
ఒకమాట నాతోడ నొనరంగ తెప్పవైతకట - రావణు దున్ని యా సీతఁ చేసె"

అని రాము నధర్మపరుడని పల్కిన వానికి సమాధానముగా శ్రీరాముఁడు :

జంపె: ఏల కపివర్య యీ పాలుమాలిన మాట - లోలినాడెడు శౌర్యశాలివైయుండి
రోసమున సీసహోదరు నాత్తిగైకొన్న - దోసకారివి నిన్నుఁ ద్రుంపనే తగును
పరమధార్మికుడైన భరతవిభు పంపునను -

చరియించు మేము దోసము చూడఁగలమా ?

పొంచి చేసితివంటి భువిలోన మృగములను -

పొంచి యేయకయున్న బోవెదవ్వలకూ

ధర్మమే జయమనుచు దలవనేరని ఘోరదుర్మార్గులకు బ్రతుకు దూరమై చనచె ?

అని తన ధర్మప్రవృత్తినిఁ ఆశ్రిత రక్షణదక్షతను నిరూపించుకొని ధర్మవీరుడని
పించుకొనినాఁడు రాముఁడు.

౨. గయోపాఖ్యాన నాటక యక్షగానము - రామానుజకవి :

రామానుజకవి విరచిత గయోపాఖ్యాన నాటకమును యక్షగానము
వీరరస ప్రధానమైనది. ఆర్తరక్షణప్రత నిష్ఠుఁడగు నర్జునుఁడు గయను కభయ
హస్తమిచ్చి కృష్ణునితో విరోధముఁ దెచ్చుకొని, ప్రతిన నిలువఁజెట్టుకొని ధర్మ
యుద్ధ వీరుడనిపించుకొనినాఁడు. ఉదా. గయనకిచ్చిన అభయ ప్రదానము.

ధరణి చలించినన్ గిరులు తల్లడమందిన నంబరంబు ది

క్కరులు తలంకినన్ మరి జగంబులుమూఁడును పిచ్చులించినన్

శరనిధులెల్ల నింకిన భుజంగమరాజు శిరంబువంచినన్

హరికి నొనంగ నిన్నిక భయంబు తొలంగి మెలంగు మోగయా!

అను పల్కులలో ధర్మయుద్ధవీరు డగు నర్జునుని యందలి అఖండ పౌరుషము
దయాప్రధానముగా వెల్లి విరిసినది. అది శ్రీకృష్ణునితోడి యుద్ధముతో పరా
కాష్ఠనందుచున్నది.

3. బుట్టకథలు

బుట్టకథలు జంగముకథలవర్గివి. బుట్టల దరువుతో పాడు పాటలు
కావున వీని కాపేరు వచ్చినది. దేశమును జాగృతము చేయుటలో బుట్టకథలు
ఘనమైన పాత్రను నిర్వహించినవి. వీరరౌద్రకరుణములు ఇందు చక్కగా
నొప్పింపవచ్చును. తెలుఁగులో వీరరసప్రధానమైన బుర్రకథలు వ్రాయు

నవ్యులలో శ్రీ సుంకర సత్యనారాయణగారు ప్రసిద్ధులు. వారు వ్రాసిన బుట్ట కథలలో వై విద్యము పాచ్చు. వారి “కర్ణుడు” పౌరాణికములలోను, ‘రుద్రమదేవి’ చారిత్రకములలోను, ‘అమరజీవి’ సాంఘికములలోను ప్రసిద్ధములైనవి. శ్రీ లక్ష్మీకాంత మోహన్ రచించిన ‘ఝాన్సీ లక్ష్మీబాయి’ స్వాతంత్ర్య వీరప్రధానమైన బుట్టకథ!—ఉదాహరణమునకు కొన్ని పంక్తులు :

“భారత సామ్రాజ్యానికి నిను సామ్రాట్టువు కమ్మనిన
 సీరజాకునే కాదని నీతికి నిలిచినావునాడు
 వీరాగ్రేసర మరచిపోరు నిను భారతీయు తెవుడు
 స్వాధీనీధికై చంపివేసె నిను పాథుండాలుమున
 స్వాధీనత్యాగి ! గైకొను మీ మా వందనంబు లివిగో!”

అని రచయిత వ్రాసిన పదములు పాడుచున్నపుడు అంతటి త్యాగవీరుడు కర్ణుడు అస్తమించినాఁడని కంట తడిపెట్టని వారుండరు.

“మగువను నన్నెదిరించలేని ఓ మగవాఁడా రేడా!
 ఎగబడి ఉరికిన నిన్ను పోనిచ్చునె ఈ రుద్రమ నేడు!”

అని యాదవ మహాదేవువై లంఘించిన వీరరుద్రమ తెలుఁగువారి పౌరుష సారము.

“మాతృదేశము కొరకు మరణించు వీరుల
 పూలతో పూజింపరావ, వీరుల పూలతో పూజింపరావా? మాతృ.

స్వాతంత్ర్య పోరాటమున చావోబ్రతుకో తేల్చు కొనేటి
 వీర దేశసేవకులకు వేగరార పూజసేయ! మాతృ.

జానినలై యిల బ్రతికేకన్న ప్రజలకు నరకము వేరే లేదని
 ప్రజారాజ్యస్థాపనయే మా పరమావధియని పోరునల్పుచు. మాతృ.

అని ప్రారంభించిన ‘అమరజీవి’ అమల స్వాతంత్ర్య వీరస్ఫూర్తకము.

దేశకాలపాత్రముల నెఱిగి జాతిని ప్రబోధితముచేయుటకై బుట్టకథ యనియెడి దేశీయరచన లుపయోగపడినవి. రేడియో, ఎన్నికలు, ప్రణాళికలు దీనిని సద్వినియోగపరచుచున్నవి. తెలుఁగుదేశమున నాజురువంటివారు “అల్లూరి సీతారామరాజు” కథ చెప్పుచున్నపుడు ప్రజలు వీరరసావిష్టులైపోయెడివారు. కథా రచయితలు పెక్కులు కలరు. వారి నందఱను స్థలాభావమునఁ జేర్చినఁ జాలకపోవుచున్నాను.

4. హరికథలు

హరికథ అభినయప్రధానమగు నొక విధమైన రూపకము. ఇందన్ని పాత్రలు ఒక వ్యక్తి చేతనే నటించబడును. కావున ఏకపాత్రాభినయ విశేషమనబడును. చతుర్విధాభినయము లిందుండవు గాని సాత్త్వికాభినయము మాత్ర మిందు బలీయముగా నుండును. అదియే తదితరములు లేని కొఱతను తీర్చి ప్రేక్షకునికి భావతాదాత్మ్యముఁ గల్పించును. అట్టి యనుభూతి కల్పించుటయే హరికథకుని అత్యము. హరికథ యను నామముఁ బట్టి యది దైవ సంబంధమగు పుణ్యప్రబంధమని యర్థమగు చున్నది. అనఁగా బరమాత్మ కీర్తనాత్మకమగు కథలనే హరిదాసులు గానము చేయుచుండు రన్నమాట ! తెలుగున మొదటి రోజులలో నట్టి హరికథలే వెలసినవి. కాలక్రమేణ హరికథ సంఘ సేవకు, దేశభక్తి ప్రచారమునకు, స్వాతంత్ర్యోద్యమప్రచారమునకు ఉపయోగపడి వర్తమాన యుగాభ్యుదయమునకుఁ దోడ్పడినది మహాదేవుఁడు నాయకుఁడు కాఁదగిన హరికథలలో మహాపురుషులు తావేర్పరచుకొనిరి. దేశ నాయకులు, త్యాగమూర్తులు, యుగకర్తలు, మహారాజులు, మహాకవులు, వీరపుంగవులు, వీరనారులు — వారి గాథలు హరికథావస్తువు లైనవి. ఉద్యమప్రబోధముకొఱకై యుపయోగించు హరికథలలో జాతియొక్క రాజకీయ మతసాంస్కృతిక జీవితవర్ణనముకూడ కొంత తావేర్పరచుకొనినది.

తెలుఁగు సాహిత్యములో హరికథారచయితలను వేళ్ళపై లెక్కపెట్టవచ్చును. వీరిలో నగ్రగణ్యుఁడు 'హరికథాపితామహుఁడు' కీ. శే. ఆదిభట్ల నారాయణదాసుగారు. అతఁడు మేధావి, పండితుఁడు, కవి, తాకికుఁడు, భక్తుఁడు, నటుఁడు, రసజ్ఞుఁడు అగుటచే నర్వతోముఖముగా నాతనియందాకళ పుష్పించి ఫలించినది. వీరి కలమునుండి వినిగ్రతములైన హరికథలన్నియు పౌరాణికములే ! జానకీశవధము, రుక్మిణీ కల్యాణము, మార్కం డేయ చరిత్రము, హరిశ్చంద్రోపాఖ్యానము, అంబరీష చరిత్రము, భీష్మ చరిత్రము, గణేంద్రమోక్షము, ప్రహ్లాద చరిత్రము మొదలగునవి వీరికృతులు.

సామాన్యముగా దాసుగారు భక్తిరసప్రధానములగు కథలను వ్రాయు ప్రవృత్తిఁగలవారు. వారి కందున్న యభినివేశ మట్టిది. కాని ఇందులో జానకీశవధము, హరిశ్చంద్రోపాఖ్యానము, భీష్మచరిత్రము అను వానిలో వీరరసము బాగుగా స్ఫురించుచున్నది. జానకీశవధము ఉత్తరరామాయణగాథ. దాసుగారి చేతిలో నాకథ రసోదంచితములగు పెక్కుమార్పులకు గురియైనది. అవి

(1) రాముఁడు మారువేషమున పట్టణమున సంచరించుచు చాకలివాఁడు మోపిన నిందను స్వయముగా వినుట. (2) సీత సరణ్యమునకుఁ గొంపోవ నచ్చట నుష్టాధికృతముచే నామె యొక చెట్టు నీడలో విశ్రమించి నిద్రింప నామె మ్రోల వనవాస కారణమును ఒక పత్రముపై లిఖించియుంచి లక్ష్మణుఁడు రథముపై నయోధ్యకు తిరిగిపోవుట. (3) మానవతి యగు సీత మారుపేరుతో వాల్మీకి ఆశ్రమమున నుండుట. (4) వాల్మీకి కుశలపులతో నయోధ్య కేతెంచుట. (5) సౌమిత్రిచే సీత నయోధ్యకుఁ బిల్పించుట. (6) చివటి కావనిత సీతయని ఋషికన్యలకు తెలియగా వా రాశ్చర్యపడుట !

ఇందు శ్రీరాముడు :

“తాను కష్టంబు పడియైన ధర్మపథము
వలదు తప్పింపఁ బ్రజలకు భూభర్తగాన
నింద బోగొట్టుకొనుటకై నిశ్చయముగ
భూమిజయు నేను విడిబడి పొగలవలయు.”

నని నిశ్చయించుకొనిన రామునియందు ధర్మవీరము కానఁబడుచున్నది.

భీష్మచరిత్రము ధర్మవీర ప్రధానమైనది. ప్రారంభములోనే దాసుగారు:

“పారుషజ్ఞాన కీర్తులఁ బరఁగి స్వార్థపరుఁడు గాకెన్నఁదైనఁ జావము సలువక
ధర్మవర్తనమునకు నిదర్శనంబు శాంతనవుఁడయ్యె నాతని చరిత వినుఁడు.”

అని ప్రేక్షకులఁ బ్రరోచన మొనర్చినాఁడు. దాశరాజు ముగిట తన తండ్రికై భీష్ము డొనర్చిన ప్రతిజ్ఞ అతని త్యాగశీలమున కుదాహరణము :

కన్నడా - త్రిపుట

పల్లవి : నేనొల్లనిక రాజ్యభోగము - నీ మనుమలే యేల నీ.

అ. ప : భూనాథుండు నీ కొమార్తెయు - మోదవార్నిధి తేలనీ.

౧. బ్రతుకుపఱకన్ బ్రహ్మచర్యవ్రతము నే కావించెదన్
హితముగా నా కన్నతండ్రికి ఋణము దీర్చి తరించెదన్.

కాశీరాజు దుహితలను గైకొని వచ్చుచు స్వయంవర సభలో మూగి యున్న రాజసమూహముల గాంచి :

శంకరాభరణము - రూపకము

పల్లవి : వీరులున్న నెవ్వలైన వీరల విడిపించుకొండు

అ. ప : పోరిలోన మీకుఁగల్గు - భుజాబలము చూపరండు

౧. తమ్మునకుం బెండ్లిసేయఁ దలఁచి వీరిఁ గైకొంట
ఇమ్మహిలో రాక్షసోద్వహము ఙ్మత్రియ ధర్మమంట !

అని ధర్మబద్ధమైన యుద్ధవీరమును ప్రదర్శించినాఁడు.

జామదగ్ని అంబను గైకొను మనినప్పుడు 'ఒక్కొక్కప్పుడు పెద్దల
బుద్ధులు కూడ తప్పుటడుగువేయు'నని ఇట్లని విచారించినాఁడు భీష్ముఁడు.

“తలిదండ్రు ల్గురు లావులయ్యుఁ గడు మత్తంబైన చిత్తంబుతో
నలుపుర్వోయిన త్రోవవోక నెవము స్గల్పించి యీ తీరునం
బలుదుఁదైవము పాటున న్నథము దప్పంజెప్ప నే జేయుచె
ట్టులు నిక్కంబుగ ధర్మవీరులకు లేఁడోరక్షకుం డెయ్యెడన్.”

అని పరశురాముని గాంచి యిట్లు వీరోక్తులాడినాఁడు :

కేదారగౌడ - ఖండ

పల్లవి : నీ కరవు మేటివిలు - నేర్పు చవిఁ జూచెదో.

అ. ప : నీ కరుణ సాగెదను నే బాహుజుఁడ గనుక - ఙ్మత్రియుండను గనుక...

౧. మున్ను రాజుల నీవు - బొలియింప గాంగేయు

డున్నచోఁ జెల్లునే - యుల్లిపుం బండువుగ.

౨. నే నొంటి వత్తు మన - మెక్కుదము రథములను

ప్రాణంబు లాసింప - నన్యాయమైనచో.

అని గురువుతో కదనమునకు దిగి అతనిచే మెప్పులు వడసిన ధన్యాత్ముఁడు. నిజ
ముగా నతఁ డర్జునుఁ డనినట్లు :

భూపాల - చతురస్ర

పల్లవి : త్రిజగదేకవీరుఁడు ధర్మాత్ముఁడు కృష్ణా ! నాతాత గాంగేయుఁడు

౧. తండ్రీకొఱకునై బ్రహ్మచర్యవ్రతంబు పట్టినాఁడు భీష్ముఁడెం

తయో మంచివాఁడు కులవృద్ధుఁడు.

అతని చరిత్రమొక ధర్మవీరుని పుణ్యగాథ !

తెలుఁగు సాహిత్యలక్ష్మికి హరికథాపుష్పముల నుపాయనముగా నిచ్చిన
ప్రముఖ హరికథా కర్తల నీ క్రిందఁ జేర్కొందును. బి. బాలాజీదాసుగారి
పౌరాణికములగు హరికథలలో పెక్కులు వీరరసప్రధానములు. అవి :
సంపూర్ణ రామాయణము, కుశలవ విజయము, గయోపాఖ్యానము, త్రైశంకు
విజయము, ద్రౌపదీ మాన సంరక్షణ, శశిరేఖా పరిణయము, నలచరిత్ర మొ.
నవి. తిరునగరి శేషదాసుగారి హరికథలలో శ్రీరామపాదుక, ఉత్తరరామ
చరిత్రము, అనునవియును, కోనూరి భోగలింగదాసుగారి కథలలో సంపూర్ణ

రామాయణము ప్రధానమైనది. నందివాడ జగన్నాథదాసుగారి కథలలో ఓర సాగర మథనము, శ్రీకృష్ణరాయబారము మొ. వీరగాథలు. పెంటపాటి నర్సే శ్వరరావు భాగవతారుగారి భీమార్జున గర్వభంగము, భక్త ప్రహ్లాద ప్రసిద్ధములు. కొమ్మూరి బాలబ్రహ్మానంద దాసుగారి శివచరిత్రము, భక్తనందనారు సిద్ధయ్య చరిత్రము, సత్యనారాయణ ప్రతకథ మొ. నవి యెన్నఁదగినవి.

హరికథా కర్తలలో ములుకుట్ల పున్నయ్యశాస్త్రిగారిది విలక్షణమైన మార్గము. వీరితిహాసపురాణగాథలను, భక్తగాథలను, కవుల గాథలను, చారిత్రక వీరగాథలను, స్వాతంత్ర్య వీరగాథలను రచించి, రచనావైవిధ్యమును సాధించినారు. హరికథ కేవలము ఆనందమునకు వినోదమునకు మాత్రమేగాక దేశభక్తిని ప్రబోధించుటకును, సంఘసేవ చేయుటకును తోడ్పడి తద్వారమున సమకాలీన యుగాభ్యుదయమునకు మూలపేతువుగా దీర్చిదిద్దెను. వీరి హరి కథలలో నేతాజీబోసు, చత్రపతి శివాజీ, రాణాప్రతాప; శ్రీకృష్ణదేవరాయలు, మహాత్మాగాంధీ, క్రిష్ణ రాయబారము, సంపూర్ణ భారతము, వేమనయోగి, భక్తపోతన, భక్త త్యాగరాజు మొ. నవి ప్రసిద్ధములు. ఇందు భక్తచరిత్రలు తప్ప మిగిలినవన్నియు వీరరస ప్రధానములే. వీరిచలెనే కృషిచేసినవారు పరిమి సుబ్రహ్మణ్యదాసుదారు. సంపూర్ణ మహాభారతము, సుఖాస్ చంద్రబోస్ అను ప్రసిద్ధములగు కథలు వ్రాసియుండిరి. ఇంకను ఇతరులచే రచింపఁబడినవగు మారుతీ విజృంభణము, బాపూజీ, శైమినీ భారతము. క్విట్ ఇండియా మొ. వీరరసగాథలు తెలుఁగుదేశమున ప్రచారములో నున్నవి. ఇటీవల ఆలిండియా రేడియో వారి ప్రోత్సాహమునఁ బెక్కు దేశనాయకుల చరిత్రలు. ప్రణాళికా పరములగు హరికథలు పెక్కులు వెలువడుచున్నవి. వెలుగులోనికి రానివి, ముఖ్యములైనవి పెక్కుకథలు దేశమున వ్యాపించియున్నవి.

10. ఉపసంహారము

వీరత్వము, వీరారాధనము అనునవి భారతీయుల యందు ప్రాచీన కాలము నుండియు గానఁబడు విశేష లక్షణములు. ఈ విషయమును విపులముగా నిరూపించిన ఉమాకాంత పండితుని వాక్యముల నిచ్చట కృతజ్ఞతతో నై కొనుచున్నాను.

“వీరత్వము మిక్కిలి ప్రాచీన కాలంనుండి ఆరాధ్యంగా సంభావిత మవుతున్నది. ఋగ్వేదంలో పూజ్యుడయిన ఇంద్రుడికి వీర అని సంబోధనం కలదు. “సుప్రవాచసం తవ వీర” (౨-౩౩-౩౨) అని ఋక్కు. “వీరబలవన్ పా ఇంద్ర” (ఋ. ౫) అని విద్యారణ్యులు. శ్రుతుల్లో అగ్నికికూడా వీరుడని ప్రశంసకలదు. వీరహత్య ఒక గొప్ప పాపంగా పరిగణితమౌతూ వుండేది. “వీరహా వా ఏష దేహినాం యోఽగ్ని ముద్వాసయతే నవా ఏతస్య బ్రాహ్మణా ఋతాయవః పురాన్నమక్షన్” (కృ. య. ౪-౨-౨) అని కృష్ణయుజస్సు. వేదభ్యాష్యంలో “దేవానాం మధ్యే వీరోఽగ్నిః తద్వదికారిణః యజమానస్యాన్నం ఋతాయవః సత్యమిచ్చన్తో బ్రాహ్మణాః పురానైవాక్షన్ నైవ భుక్తవన్తః” అని విద్యారణ్యులు వివరించారు. వీరశబ్దం శ్రుతుల్లో కొన్నిచోట్ల పుత్రవరంగా గూడా వ్యాఖ్యాతం. తైత్తిరీయ బ్రాహ్మణంలో “వీరహా బ్రహ్మహణి” (తై. బ్రా. ౩-౬) అనేచోట వీరశబ్దం క్షత్రియవాచి అని కొందరంటారని అది పుత్రవాచకమని “వీరహా గర్భఘాతీ క్షత్రియ వాచిత్యేకే” (భ) అనే పట్టుల్లో భట్టభాస్కరులు తెలుపుతున్నారు. ఋగ్వేదభాష్యంలో కొన్నిచోట్ల వీరశబ్దానికి శ్రీ విద్యారణ్యులు పుత్రవరంగా వ్యాఖ్యచేశారు. “అవీరాయాశ్చ యోషితః” (మ. ౪-౨౧౩) అని వీరభార్య అయినా వీరమాత అయినా కానటువంటి స్త్రీచే అన్నం తినగూడదని మనువు నిషేధిస్తున్నాడు. ఇక్కడ వీరశబ్దం పుత్ర వాచిగా గూడా వ్యాఖ్యాతం. దుర్బలులైన శిశువులు త్యక్తులై, దేశగతులు కాగల దృఢకాయులైన శిశువులుమాత్రం రక్షితులుగా ఉండిన పురాతనపుగ్రీసుదేశంలో వలె, ఇప్పుడు ఇటలీవంటి దేశాల్లో వలె ఒకప్పుడు భారతవర్షపు ఆర్కుల్లో వర్ధిల్లిన పురుషులందరూ చాలామట్టుకు వీరులుగానే వుండిన కాలాన్ని పై శ్రుతిస్మృతి పట్టులు సూచించగలవేమోనని అనుకొంటున్నాను. ఊత్రప్రతిపత్తిలో పుత్రుడు

వీరుఁడు కనుకనే “వీరప్రసవాభూయాః” (ఉత్తర) “అపరావీర మజీజనత్ సుతం” (రఘు) అని వీరపుత్రుణ్ణి భావిస్తూ వచ్చారు. మహాభాష్యంలో అనేక స్థలాలలో వీరశబ్దం ప్రస్తావించ బడింది. శాస్త్రంలో మంగళార్థక శబ్దప్రయోగాన్ని ప్రశంసిస్తూ “మంగళాదీని మంగళమధ్యాని మంగళాంతాని చ శాస్త్రాణి ప్రథమే వీరపురుషకాణ్యాయుష్మత్ పురుషకాణి చ భవన్తి” (మహా) అని వతంజలి వీరత్వాన్ని సంభావించాడు. మంత్రశాస్త్రంలో కూడా “నిస్సంగే నిర్భయో వీరో నిర్దండో నిఘ్నితూహలాః” అని వీరశబ్దం సాధకపరంగా అర్హితమవుతున్నది. ఇట్లానే మరికొన్ని చోట్ల కలదు. యోగశాస్త్రంలోకూడా ఈ వీరశబ్దాన్ని స్వీకరించి వీరాసనమనే ఒక అసనాన్ని ప్రతిపాదించారు. దీన్నే “వీరాసనైర్ధ్యాన జపామృషీణాం” (6) అనేచోట కాశిదాసు ప్రస్తావించాడు. శృంగార సందర్భంలోకూడా “మనసి నః స్మరం వీర యచ్చసి” (శ్రీ. భా. 10) అని గోపికలచేత శ్రీభాగవతకారుఁడు వీరశబ్దాన్ని ప్రయోగింపజేశాడు. రామాయణంలో “వీర్యశుల్కేతిమే కన్యా స్థాపితేయ మయోనిజా” (రా. బా) అని జనకుఁడు తన పుత్రిక వీర్యశుల్కు అని ప్రకటించాడు. ఈ వీర్యశుల్కు అనే మాటలనే కాశిదాసు “దృష్టపారమథ రుద్రకార్ముకే వీర్యశుల్కు మథి నంద్య మైథిలః” (ర. 11) అనేచోట స్వీకరించి గౌరవాన్ని తెలిపినాడు. వీర మాతృత్వం, వీరపత్నిత్వం మిక్కిలి ఆరాధ్యమైనవిగా ప్రాచీన కాలంలో సంభావిత మౌతూ వుండేవి. “వీరసూర్యిరపత్ని త్వం” (మ. ఉ. 90-92) అని కృష్ణుడు కుంతిని అభినందిస్తాడు.

“భర్తాసి వీరపత్ని నాం శ్లాఘ్యానాం స్థాపితా ధురి

వీరసూరితి శక్తోఽయం తనయాత్వా ముపస్థితః.”

(మా. 5)

అని కాశిదాసు ఈ ధర్మాల పూజ్యతను విశదం చేస్తాడు. శివోద్భూతుడైన వీర భద్రుడి వీరత్వం ప్రసిద్ధమయ్యే వున్నది. తదారాధకులు ఇప్పటికీ వీరాంగాన్ని ఉద్బోధకంగా వెలయిస్తున్నారు. విష్ణుపుయొక్క పది యవతారాల్లో నృసింహుఁడు, శ్రీరాముఁడు, వరకురాముఁడు, బలరాముడు యుద్ధవీరులే అయి వున్నారు. వైదికమత రక్షణాదులు విశేషలక్షణాలు వారికి వున్నవారు యుద్ధవీరుల్లో చేరినసంగతి నిర్వివాదం. బుద్ధుడు దయావీరుడు... శ్రీరాముడికి వీరరాఘవత్వ ప్రతీతి విదితం. భవభూతి కృతులలో శ్రీరాముఁడు మహా వీరుఁడుగా ప్రసిద్ధుడు. అవతార వీరుల్లో నృసింహ శ్రీరాముల కిప్పటికీ ఆల

యాల్లో పూజలు జరుగుతున్నవి. ఇంతకూ చెప్పదలచిందేమిటంటే వీరారాధనం భారతవర్షానికి నూతనం కాదని!”

తెలుగు దేశమునందు పల్నాటి వీరులను దేవతలుగా పూజించుట కలదు. ఓరుగంటి కోటలో వీరికొక దేవాలయముండెనని ప్రసిద్ధి కూడ. “భవిష్యద్రాజేతిహాసం” అని పురాణాల్లో ప్రదర్శితులైన రాజుల కాలానికి విష్ణుట పల్నాటి వీరులవలె దైవత్వ మారోపించి పూజితులవుతున్న యుద్ధ వీరులు ఇంతవఱకు భారతవర్షంలో మృగ్యము. భారతవర్ష మందలి యితర దేశాల్లో యిట్లాటి వీరారాధనం నాకు తెలిసినంతవరకు వున్నట్లు తోచదు. నేను కలకత్తాలో వుండేరోజుల్లో “Birbhum” (వీరభూమి) అనే పేరుగల ఒక ప్రదేశం వంగదేశంలో వున్నట్లు విన్నాను. కాని యిట్లాటి వీరమత ప్రతి పత్తి అక్కడ వున్నట్లు నేను వినలేదు. ఇటీవల పరాక్రమ ప్రధానమైన సిక్కు జాతిలో కూడా ఈరితులు కనబడవు. మహమ్మదీయులు ‘మొహరం’ సమయంలో ఆరాధన కొంతవరకు దీన్ని పోలివున్నది. క్షత్త్రులు వీరపూజను గురించి యూరపుఖండంలో యెక్కువ ప్రచారం చేశాడు. పల్నాటి వీరారాధనంవంటి మతప్రస్థాన మెక్కడా యేర్పడి వుండలేదు. స్కాన్డినేవియా యందలి నార్సుమతం జపానునందలి షింటోమతం యుద్ధవీరారాధనముతో సంబంధం కలవని తెలుస్తున్నది. ఈ వీరమతం ఆంధ్రదేశపు గొప్ప విశేషంగా కనపడు తున్నది.”¹

స్వాతంత్ర్యముఁ బొందిన తరువాత భారతీయులు స్వాతంత్ర్యోద్యమ ములో నసుపులు గోల్పోయిన స్వాతంత్ర్యవీరులకు, గాంధీజీవంటి జాతిపితలను, ప్రస్తుతము భరతదేశమున కంతర్జాతీయ ప్రముఖస్థానముఁ గల్పించి శాంతి సందేశమును పల్కుచు ప్రపంచశాంతికి కృషిచేయుచున్న శ్రీ పండిత జవహర్ లాల్ నెహ్రూవంటి దేశనాయకులను, పూజించుచునే యున్నారు. ఆంధ్రులు దేశనాయకులతోపాటు రాష్ట్రనాయకులను, వీరులను, అమరజీవి పొట్టి శ్రీరా ములువంటి త్యాగవీరులను, ఆరాధించుచునే యున్నారు. ఈ ఆచారము అను నది అనంతముగా సాగిపోయెడి జాతిచరిత్రకు సాహిత్యమునకు ప్రజలెప్పు డు అఖండ వీరనీరాజనము !

*

*

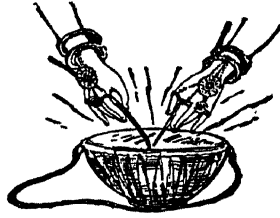
*

ఆంధ్రసారస్వతమునంతయు సమీక్షించినచో వీరరసము ముఖ్యముగా రెండు విధములుగఁ బ్రపంచితమైనదని యేర్పరుపవచ్చును. ప్రాచీనసాహిత్యమున ప్రధానముగా నైహికాముష్మికఫలైకకాంక్షాత్మకులై వర్తించెడివారు. పురాణాదిహాసములందు పారమార్థిక ధర్మముల సాధింపఁబూనిన విశిష్ట వ్యక్తుల గాథలు వర్ణితములైనవి. ప్రబంధములం దాదృష్టి క్రమముగాఁ దగ్గి యైహిక ఫలోద్దిష్టములైన ధర్మములను సాధించు ప్రవృత్తులు తావు గల్పించుకొనినవి. విషయసుఖములే వానియందు గుమిగూడి శృంగారమునకుఁ బట్టముకట్టినవి. నవ్యయుగమున వీరరసావిష్టారమునకు విశాలమైన రంగము దొరికినది. ఇందు పారమార్థిక దృష్టియు, నైహికదృష్టియు చక్కని సమన్వయము నొందినవని చెప్పవచ్చును. వైజ్ఞానిక దృక్పథము, స్వాతంత్ర్యాభిలాష, ప్రజాపాలనదృష్టి ప్రబలినకొలది లౌకిక మానవాభ్యుదయమే లోకకల్యాణహేతువనియు, విశ్వ శాంతి దానికి ఫలమనియు, అదియే పరమార్థమనియు ననెడి విలక్షణ తత్వ మొకటి విశ్వము ధరించినది.

ప్రాచీన సాహిత్యమున ఒక్క తత్త్వము గర్భితమై యున్నట్లు గుర్తింపఁ దగును. మానవుని జీవితమున ప్రాప్తమగు ఆనందము మానుషానందము, బ్రహ్మానందము అని ద్వివిధమనియు, అందు మానుషానందము త్రివర్గసాధన ఫలరూపమనియు నేర్పడును. మానుషానంద సాధకుఁడైన నాయకుఁడు “యువా సాధు యువాధ్యాయకః ఆశిష్ఠో ద్రధిష్ఠో బలిష్ఠః తస్యేయం పృథివీ సర్వా విత్తస్య పూర్ణాస్యాత్ సయేకో మానుషానందః” అను ఉపనిషద్వాక్యముచే సార్వభౌముఁడై అట్టి మానుషానందమును మాత్రము ననుభవించ యోగ్యుఁడగునని ఆదర్శరూపమున నిరూపింపబడుచున్నది. కావుననే రాజనాయకము లగు కావ్యములు సాహిత్యమున పుష్కలముగా నుద్భవించి తదాదర్శమును ప్రజలకు బోధించినవి. ఈ దృష్టితో ప్రాచీన సారస్వతమును “ఆదర్శ సాహిత్య” మనవచ్చును. కాలము, అభిరుచులు మారిన ఆధునిక యుగమున కేవల ఆదర్శ నిరూపణములతో తృప్తిపొందని కవులు భిన్నమార్గమును ద్రొక్కి మానుషానంద దృక్పథమునకు వైశాల్యముఁ గల్పించి సామాన్యమానవునకే కావ్య నాయకత్వ మనుగ్రహించి, అట్టివాఁడు కాలానుగుణమైన అభిరుచులతో త్రివర్గసాధకుఁడుగా నెట్లుండవలెనో నిరూపించు సాహిత్యప్రక్రియలు సంతరించి ఆధునికసాహిత్యముగా నిర్మించుచున్నారు. మరియు ప్రాచీనపుటాదర్శ సాహిత్యముగూడ యీనాఁడు ఆరాధింపఁబడుచుండుటచేత ఒక విధమైన

“క్రొత్తప్రాతల మేలుకలయిక” యేర్పడినది. ఉభయమార్గములకును విశ్వ శ్రేయోరూపమైన మహాత్మాహమే పాతువగుటచే పీఠరసమున్ని ప్రక్రియ లందును అంగాంగి భావరూపమున మూర్తీభవించినది. దాని నావిష్కరింపఁ జేయుటయే నాయీ స్వల్పప్రయత్నము.

ప్రాచీనాధునిక సాహిత్యముల కొక విధమైన ప్రాప్యప్రాపక భావము సంపాదించి సమన్వయించిన యెడల పీఠరస ప్రక్రియ మూలమున విశ్వకల్యాణము కరతలామలకము కాఁగలదు.

ఈ గ్రంథరచనకు తోడ్పడిన గ్రంథములు

సంస్కృత గ్రంథములు

- అభిజ్ఞాన శాకుంతలము - కాళిదాసు (వీరరాఘవభట్ట వ్యాఖ్యతో).
అభినవ భారతి, భరతనాట్యశాస్త్రమునకు వ్యాఖ్య - అభినవగుప్తుడు.
అలంకార చంద్రిక - నారాయణదేవుడు.
అలంకారశేఖరము - కేశవమిశ్రుడు.
అలంకార సంగ్రహము - అమృతానందయోగి.
అష్టోత్తరశతోపనిత్తులు - (వావిళ్ళప్రతి.)
ఆంధ్ర శబ్ద చింతామణి - నన్నయభట్టు.
కావ్యప్రకాశము - మమ్మటుడు.
కావ్యాదర్శము - దండి.
కావ్యానుశాసనము - వాగ్భటుడు.
కావ్యానుశాసనము - హేమచంద్రుడు.
కావ్యాలంకారము - రుద్రటుడు.
కావ్యాలంకార సూత్రవృత్తి - వామనుడు.
కుమారసంభవము - కాళిదాసు.
గురుజాల ప్రబోధిక - అమరుడు.
చంద్రాలోకము - జయదేవుడు.
జైమిని సూత్రము - జైమిని.
దశరూపకము - ధనంజయుడు.
ధ్వన్యాలోకము - ఆనందవర్ధనుడు.
నాట్యదర్పణము - రామచంద్ర గుణచంద్రుడు.
నాట్యశాస్త్రము - భరతమహర్షి.
ప్రతాపరుద్ర యశోభూషణము - విద్యానాథుడు.
భగవద్గీత - వ్యాసుడు.
భరతరస ప్రకరణము - (వావిళ్ళ ప్రతి)
భామహాలంకారము - భామహుడు.
భావప్రకాశనము - శారదాతనయుడు.
మనుస్మృతి - మనువు.

మహాభారతము - వ్యాసుడు.
 యాజ్ఞవల్క్యస్మృతి - యాజ్ఞవల్క్యుడు.
 రఘువంశము - కాళిదాసు.
 రసకళిక - రుద్రభట్టు.
 రసతరంగిణి - భానుదత్తుడు.
 రసరత్న ప్రదీపిక - అల్లరాజు.
 రసార్ణవసుధాకరము - సింగభూపాలుడు.
 వాక్యప్రదీయము - భర్తృహరి.
 వాగ్భటాలంకారము - వాగ్భటుడు.
 వేదాంత పంచదశి - విద్వార్థరణ్యులు (పావిశ్య)
 శాంకర గీతాభాష్యము - శంకరాచార్యులు.
 శృంగార ప్రకాశిక - భోజుడు.
 సరస్వతీ కంఠాభరణము - భోజుడు.
 సాహిత్య కౌముది - విద్వాభూషణుడు.
 సాహిత్యదర్పణము - విశ్వనాథుడు.
 సాహిత్యసారము - అచ్యుతరాయలు (వ్యాఖ్యాసహితము)
 సుభాషిత శతకత్రయము - భర్తృహరి.

ఆంధ్రద్రగంధములు - పీఠికలు - వ్యాసములు

అప్పకవీయము - అప్పకవి.
 అమరసింహచరిత్రము - శ్రీ డి. రాజశేఖర శతావధాని.
 ఆంధ్రధ్వన్యాలోకము - శ్రీమాన్ వేదాల తిరువేంగళాచార్యులు.
 ఆంధ్రకథామంజూష - పీఠిక - శ్రీ తల్లావట్టిల శివశంకరశాస్త్రి.
 ఆంధ్రపురాణ పీఠిక - శ్రీ విశ్వనాథ సత్యనారాయణ.
 ఆంధ్రపురాణము - శ్రీ మధునాపంతుల సత్యనారాయణశాస్త్రి.
 ఆంధ్రపౌరుషము - శ్రీ విశ్వనాథ సత్యనారాయణ.
 ఆంధ్రప్రశస్తి - శ్రీ విశ్వనాథ సత్యనారాయణ.
 ఆంధ్రమహాభాగవతము - బమ్మెరపోతన.
 ఆంధ్రమహాభారతము - కవిత్రియము.
 ఆంధ్ర రచయితలు - శ్రీ మధునాపంతుల సత్యనారాయణశాస్త్రి.

ఆంధ్ర వాఙ్మయ చరిత్ర సంగ్రహము - డా. దివాకర్ల వేంకటాచార్యుని.

ఆంధ్ర వాఙ్మయ చరిత్ర సర్వస్వము - శ్రీ శిష్టారామకృష్ణశాస్త్రి.

ఆంధ్ర సాహిత్య చరిత్ర సంగ్రహము - శ్రీ ఖండవల్లి లక్ష్మీరంజనము.

ఆదిభట్ల నారాయణదాసుగారి హరికథలు.

ఆముక్తమాల్యద - శ్రీకృష్ణదేవరాయలు.

ఉత్తర రామాయణము - కంకంటి పాపరాజు.

ఉత్తర హరివంశము - నాచనసోమన.

ఉషః కిరణాలు - “శ్రీవాత్సవ” - శ్రీ యండమూరి సత్యనారాయణరావు.

ఏకాంకికలు - పీఠిక - శ్రీ తల్లావఱ్ఱుల శివశంకరశాస్త్రి.

కలగూరగంప - తిరుపతి వేంకటకవులు.

కళాపూర్ణోదయము - పింగళి సూరన.

కావ్యకళాతత్త్వ ప్రకాశిక (తెలుగు వ్రాతప్రతి) - శ్రీ బిదురు వేంకటశేషయ్య.

కావ్యకుండిక (కావ్యసంపుటి) - శ్రీ రాయప్రోలు సుబ్బారావు.

కావ్యాలంకార చూడామణి - విన్నకోట పెద్దన.

కావ్యాలంకార సంగ్రహము - భట్టుమూర్తి.

కావ్యాలంకార సంగ్రహవాఙ్మయ - శ్రీ సన్నిధానము సూర్యనారాయణశాస్త్రి.

కాశీఖండము - శ్రీనాథుడు.

ఖండకావ్యములు - శ్రీ జి జాషువ.

జానపద గేయవాఙ్మయ పరిచయము - శ్రీహరి ఆదిశేషువు.

తెలుగు జానపద గేయసాహిత్యము - డా. బి. రామరాజు.

తెలుగు రాజకృతులు - శ్రీ పెనుమెచ్చ సత్యనారాయణరాజు.

దక్షిణదేశీయాంధ్ర వాఙ్మయము - శ్రీ నిడుదవోలు వేంకటరావు.

దాశరథి కావ్యములు.

దాశరథి శతకము - రామదాసు (కంచెర్ల గోపన్న).

దివోదాస నాటకము - కీ. శే. శ్రీరాముల సచ్చితానందశాస్త్రి.

నన్నయగారి ప్రసన్న కథాకలీతార్థయుక్తి - శ్రీ విశ్వవాధ సత్యనారాయణ,

నన్నెచోడుఁడొకఁడు ౧ - (వ్యా) (జయంతి మాసపత్రిక) శ్రీ విశ్వనాథ

సత్యనారాయణ

నవ్యాంధ్ర సాహిత్యపీఠాలు - కీ. శే. కురుగంటి సీతారామభట్టాచార్యులు.

నాట్యశాస్త్రము (తెలుగు) - శ్రీ పోణంగి శ్రీరామ అప్పారావు.

నానారాజ సందర్శనము - తిరుపతి వేంకటకవులు.

నృసింహ పురాణము - ఎఱ్ఱాప్రెగడ.

పల్నాటి వీరచరిత్ర పీఠిక - శ్రీ ఉమాకాంత పండితులు.

పారిజాతావహరణము - నంది తిమ్మన.

ప్రభాస - ప్రబోధకవిత్వము (వ్యా) - డా. కేతవరపు రామకోటిశాస్త్రి.

ప్రవర - శ్రీ నారాయణజాబు.

భారతము - తిక్కన - శ్రీ భూపతి లక్ష్మీనారాయణరావు.

మనుచరిత్ర - అల్లసాని పెద్దన,

మహాప్రస్థానము (ఖండకావ్య సంపుటి) - శ్రీ శ్రీరంగం శ్రీనివాసరావు “శ్రీ శ్రీ”

మహాభాగవతోపన్యాసములు - ‘పోతన అనువాద విధానము’ (వ్యా) కీ. శే.

కురుగంటి సీతారామభట్టాచార్యులు.

రంగనాథ రామాయణము - గోనబుద్ధారెడ్డి.

రంగరాయ చరిత్రము - దిట్టకవి నారాయణకవి.

రాణాప్రతాపసింహ చరిత్ర - శ్రీ డి. రాజశేఖరశతావధాని.

రాణాప్రతాపసింహ చరిత్ర పీఠిక - శ్రీ విశ్వనాథ సత్యనారాయణ; అభి

ప్రాయము - శ్రీ జె. టి. కృష్ణశాస్త్రి.

రామాయణ కల్పవృక్షము - శ్రీ విశ్వనాథ సత్యనారాయణ.

రాష్ట్రగీతము - శ్రీ తుమ్మల సీతారామమూర్తిచౌదరి.

వసుచరిత్రము - రామరాజభూషణుడు.

విజయశ్రీ పీఠిక - శ్రీ మల్లంపల్లి సోమశేఖరశర్మ.

విశ్వశాంతి నాటక పీఠిక - శ్రీ శ్రీ.

విష్ణుమాయా నాటక పీఠిక - శ్రీ కోరాడ రామకృష్ణయ్య. (మ. యూ. ప్ర.)

వెలుగోటి వంశావళి—

వేమన చాటువులు.

వైతాళికులు - (సం). ముద్దుకృష్ణ.

శంకరవిజయము - శ్రీ వెంపరాల సూర్యనారాయణశాస్త్రి.

శివభారతము - శ్రీ గడియారము వెంకటశేషశాస్త్రి.

శివభారతోపోష్టాతము - కీ. శే. చిలుకూరి నారాయణరావుగారు;

శ్రీ రాళ్ళపల్లి అనంతకృష్ణశర్మ.

శ్రీనాథుని చాటువులు.

సత్యహరిశ్చంద్రియము - (నాట) కీ. శే. బలిజేపల్లి లక్ష్మీకాంతకవి.
 సర్వేశ్వర శతకము - యథావాక్కుల అన్నమయ్య.
 సిపాయి పితూరి - శ్రీ పుట్టపర్తి నారాయణాచార్యులు.
 మారవిలాసము - శ్రీనాథుడు.
 మారివంశ పీఠిక - (వావిళ్ళ) శ్రీ వేలూరి శివరామశాస్త్రి, శతావధాని.
 మఱియు విషయసూచికలోఁ జేర్కొనఁబడిన గ్రంథములు.

ఆంగ్ల గ్రంథములు - వ్యాసములు

Dictionary of World Literature - Ed. J. T. Shipley.

Language - Jespersen.

Language as Gesture - (Essay) Richard. P. Blackmur.

Literary Criticism in America - (Ed) Albert D. Van Nostrand.

Outlines of Psychology - Mc. Daugall.

Psychological Studies in Rasa - Dr. Rakesh Gupta.

Psychology - R S. Woodworth,

Sanskrit - English Dictionary - Apte.

పై గ్రంథరచయితలకు నా కృతజ్ఞతాభివందనములు

(గ్రంథకర్త)

ముఖ్యవిషయానుక్రమణిక

అ

అంగాంగి రసములు - (వీర. ర.) 80 - 82
 అమృతరాయలు (సాహి. సార) 40, 66, 79,
 88, 89, 100, 101
 అద్భుతము రసము 56
 అనంత కృష్ణశర్మ. రాశ్ట్రవల్లి 855
 అనంతుడు 286
 అనుభావములు 16 - 18, 22, 28. (వీ. ర.)
 48, 49
 అన్నమయ్య, యథావాక్కుల 98
 అన్నయ, వెన్నెలకంటి 286
 అప్పకవి (అప్పకవీయము) 8
 అప్పారావు, గురజాడ 82, 891
 అప్పారావు, బసవరాజు 895
 అప్పారావు, పోణంగి శ్రీరామ (నా. శా.)
 12, 25, 81, 55, 60, 107, 118, 118,
 119, 121, 122, 128, 127.
 అభినవగుప్తుడు (అభి. భా; లోచ.) 12, 81,
 84, 89, 45, 48, 53, 57, 58, 60,
 66, 108, 114, 116, 288
 అభ్యంతర భావములు 21
 అమృతానందయోగి-(అలం. సంగ్ర.) 37, 58
 అయ్యలాయ్యుడు 194
 అర్థ ప్రకృతులు 121
 అలంకార ధ్వని 288
 అల్లి రాజు (రస. ర. ప్ర.) 1, 26, 38, 87
 అవమర్య సంది 124
 అహింసావీరము 98

ఆ

ఆశ్రేయ 419, 425
 ఆదిశేషువు, శ్రీహరి 452, 457
 ఆనందవర్ధనుడు (ధ్వన్యా.) 9, 80, 40, 41,
 188, 189, 188, 217, 288
 ఆచార్యము 18, 18, 48, 52, 88, 91,
 94, 96

ఇ

ఇతివృత్తము 107, 109

ఇతివృత్త విభాగము - వీరసము 125 - 127

ఉ

ఉత్సాహము 46, 47
 ఉపదేశము 48
 ఉపసంహృతి లేక నిర్వహణసంది 124
 ఉమాకాంతము, అక్కిరాజు 448

బు

బుగ్గేదము 28, 478

ఎ

ఎఱ్ఱాప్రగడ (మ. భా.) 69, 78, 81, 108,
 189. (హరి.వం.) 269, 278, (స్థా.పు.) 99
 ఎల్లన, పింగళి 266

ఏ

ఏబ్బ కొంబి 10

ఐ

ఐశ్వర్యవీరము 94, 286

క

'కథా' కావ్యములు 241, 266

కదరీవతి 266

కరుణారసము 68, 217

కళావీరము 91

కవి 9

కవిత్వవీరము 95, 365, 368, 375, 402

కాచన 328

కాళిదాసు (అభి. శా.) 8, 7, 91, (కు. సం.)

47, 106. (ర. వం.) 61, 474

కాశీశ్వరరావు, అయ్యదేవర 488

కావ్యప్రయోజనములు 42, 48

కావ్యము 10, 39 - 41

కుమార ధూర్జటి 185, 318

కుమార రుద్రదేవుడు 194

కృష్ణదేవరాయలు - (అ. మా.) 6, 59, 84,

89, 261

కృష్ణమాచార్యులు, దాశరథి 396, 397-400

కృష్ణమూర్తిశాస్త్రి, శ్రీసాద 408

కృష్ణాధ్వరి 298

కేశవ, మూలఘటిక 265

శేషమిశ్రుండు - (అ. శే.) 40

కొండయ్య 448

కోహలుండు 19, 21

కుమావీరము 86, 87, 156, 224, 286, 322, 442

క్షేత్రమాహాత్మ్యములు 241

గ

గంగయ 220

గర్భసంధి 128

గానవీరము 92

గోపరాజు, కొంపి 266

గౌరవ 306, 309

గ్లానవీరము 88, 225, 246, 254, 300, 381

గ్లానేచ్ఛాక్రియావృత్తులు 6

చ

చతుర్విధనాయకులు 114

చినవేంకటాద్రి, అర్చిటి 135

చేస్తా సంజ్ఞాత్మక భాష 3

ఛాందోగ్యోపనిషత్తు 28

జ

జక్కన (విక్ర. చ.) 184, 186, 266, 308

జగన్నాథదాసు, నందివాడ 472

జగన్నాథ వండితరాయలు (రస. గం.) 19, 21, 34, 40, 46, 51, 66, 79, 100

జన్యజనక రసములు 55, 56

జయదేవుండు 39

జామవ, గుప్తము 382, 395

తైమిని సూత్రములు 67

డ

డగార్ మా. 2

త

తపోవీరము 81, 156, 222, 287, 248, 246, 259, 264, 286, 311, 324, 326

తాత్త్విక కావ్యములు 241

తిక్కన సోమయాజి (మ. భా.) 68, 72, 91, 184, 186, 189, 169, 180 - 182, 191 (వి. ఉ. రా.) 295

తిమ్మన, నంది 298, 365, 367

తిమ్మన, పుష్పగిరి 326

తిరువతి వేంకటకవులు 96, 184, 380, 378, 374, 375, 404

తిరువేంగళాచార్యులు, వేదాల 60, 289, 414

తైత్తిరీయోపనిషత్తు 28

త్యాగవీరము 84, 85, 206, 264, 344, 380, 386, 442, 464

ద

దండి (కావ్యాద.) 89, 44

దయావీరము 74 - 76, 159, 188, 228, 268, 331, 380, 389, 387, 368, 425, 427, 437, 442

దశరూపకములు-వీరరసము 127, 128

దానవీరము 72 - 74, 186, 229, 286, 250, 298, 368, 367, 369, 425, 446

ద్వైత్తికావ్యములు 241, 289

దనంజయుండు (దశ. గూ.) 11, 15, 17, 18, 51, 65, 110, 115, 118, 121, 122, 128, 127

దనికుండు (ద. దూ. వ్యా.) 15, 122

ధర్మన, చరికొండ (చి. భా.) 310

ధర్మము 67

ధర్మవీరము 76, 145, 149, 152, 188, 198, 199, 205, 218, 228, 247, 268, 285, 292, 295, 297, 299, 317, 389, 344, 359, 368, 365, 367, 379, 384, 386, 408, 410, 418, 415, 428, 424, 427, 432, 436, 441, 442, 468, 466, 467, 470

ధర్మసూరి 21

ధర్మాదాపు, కాపీ 441

ధీరలలితుండు 116

ధీరకాంతుండు 116

ధీరోదాత్తుండు 115

ధీరోద్ధతుండు 115

న

నన్నయభట్టారకుండు (అం. శ. చిం.) 40, 184

(మ. భా.) 53, 62, 77, 87, 93, 96,
99, 133, 139, 145, 157, 191
నరసింహశాస్త్రి, నోరి 429
నాచన సోముడు (డి. మా. వం.) 94, 128,
136, 270, 278, 280, 281, 284
నాయక గుణములు 110
నాయక స్వరూపము 111
నారయ, వెలిగందల 220
నారాయణకవి 266
నారాయణకవి, దిట్టకవి (రం. చ.) 104, 328
నారాయణదాసు, అదిభట్ల 469
నారాయణదేవుడు (అ. చం.) 39
నారాయణబాబు 402
నారాయణరావు, కాళ్ళకూరి 415
నారాయణరావు, చిలుకూరి 355
నారాయణ రెడ్డి, సి. 388
నారాయణాచార్యులు, పుట్టనర్తి 381

ప

పంచసంధులు 119 - 121
పండితారాధ్యుడు 254
పాండిత్య పీఠము 79 - 81, 254, 364,
365, 368
పాపయ్య శాస్త్రి, జంధ్యాల 336, 381
పాపరాజు, కంకంటి (డి. రా.) 135
పినమల్లయ, గంగుల 462
పినవీరభద్రుడు, పిల్లలమట్టి 309
పుండరీకాతుడు, దామరాజు 395
పున్నయ్యశాస్త్రి, ములుగుట్ల 472
పురాణములు 240
పురుషార్థములు 44 - 45
పెద్దన, అల్లిసాని (మ. చ.) 85, 247, 398
పెద్దన, విన్నకోటి (కా. చూ.) 7, 72, 74,
75, 240
పోతన, బమ్మెర (భాగ.) 73, 97, 99, 218,
219, 220
ప్రకాశం పంతులు, టంగుటూరి 438
ప్రతిముఖ నంది 123
ప్రభాకరశాస్త్రి, వేటూరి 410, 424, 452
ప్రయోగనము 21

బ

బలవీరము 82 - 83, 147, 152, 163, 166,
201, 281, 289, 275, 286, 291,
299, 327, 366, 413, 466
బలరామకృష్ణయ, దుగ్గిరాల 330
బాపిరాజు, అడివి 395
బాలబ్రహ్మానందదాసు, కొమ్మూరి 472
బాలాజీదాసు, బి. 471
బాహ్యభావములు 21
బీభత్సరసము 64
'బుచ్చిబాబు' 485
బుద్ధారెడ్డి, గోన - (రం. రా.) 134
బ్రహ్మానందము 32 - 33
బ్లాక్ మూర్, రిచర్డ్, పి. 3
భక్తిరసము 98, 219
భక్తిపీఠము 97 - 99, 225, 233, 247,
252, 253, 256, 263, 286, 368,
369, 412, 442, 461
భట్టతాతుడు 9
భట్ట శాస్త్రిరుడు 473
భయానక రసము 64, 409
భరతమహర్షి - (నాట్య. కా.) 11 - 16, 18,
20 - 28, 30, 34, 35, 39, 42, 44,
46, 47, 49 - 56, 65, 109, 110,
113, 118 - 121, 124, 194
భరత రసప్రకరణము 4
భర్తృహరి - (నా.వ) 14, (సి. శ.) 47, 48,
133, (వై. శ.) 58, 85
భవభూతి 184
భాగయ్య, చెర్విరాల 447
భానుదత్తుడు - (ర. త.) 18, 19, 21, 22,
23, 29, 46
భామహుడు 21, 28, 39, 44, 218
భావము 1, 2, 11 - 13
భాష 4
భానుడు 410, 424
భాస్కరుడు, హుళక్కి 132, 194
భోగలింగదాసు, కోమూరి 471
భోజుడు (న. కం.) 7, 18, 22, 35, 39,
54, 109, 128

మ

మంచన 266
 మంత్రపీఠము 414
 మధుసూదన సరస్వతి 98
 మనుస్మృతి 67
 మమ్మటుండు (కా. ప్ర.) 39, 42, 128
 మర్దనకవి 224
 మల్లయ్య 448
 మల్లికార్జునభట్టు 194
 మాత్యూ అర్నాల్డు 11
 మాధవశర్మ, పాటిబండ 376
 మానపీఠము 108, 104, 178, 204, 222,
 299, 308, 315, 380, 408, 409, 442
 మానవుడు 5
 మాయారసము 21
 మారన 242, 247
 ముఖసంధి 128

య

యశ్వవీరము 82, 83, 170, 417
 యశోవీరము 62, 108, 178
 యాజ్ఞవల్క్యస్మృతి 67
 యుద్ధవీరము తేక రణవీరము 69 — 72, 148,
 149, 159, 168, 171, 178, 179,
 188, 207, 227, 282, 284, 286,
 244, 268, 270, 278, 281, 285,
 297, 299, 302, 310, 314, 325,
 328, 329, 389, 344, 366, 367,
 368, 408, 418, 428, 432, 436,
 442, 446, 447, 452, 467, 471
 యోగవీరము 85 — 86, 256, 289

ర

రఘునాథకూపాలుండు 322
 రసకావ్యములు 294
 రసధ్వని 288, 289
 రసనిష్పత్తి 28 — 29, (సూత్ర.) 24, 27
 రసము 24, 28 — 29
 రసవర్ణ రైవళములు 25
 రసానందము 82 — 86
 రసాస్వాదము 80 — 82
 రాఖేష్ గుప్త, డా. 26

రాఘవభట్టు 7
 రాజరాజనరేంద్రుడు 189
 రాజశేఖర శతావధాని, డి 102, 185, 336
 387, 345
 రాజశేఖరుడు - (కా. మీ.) 95
 రాధాకృష్ణపండితుడు, నర్సేవల్లి, డా. 87
 రామకృష్ణయ్య, కోరాడ 280
 రామకృష్ణశాస్త్రి, శిష్టా 266
 రామకృష్ణుడు, తెనాలి 258
 రామకోటిశాస్త్రి, రేణవరపు 392
 రామచంద్ర గుణచంద్రుడు - (నా. ద.) 85,
 40, 51, 54
 రామచంద్రశాస్త్రి, కోరాడ 408
 రామరామ 369
 రామరాజభూషణుడు - (వ. చ.) 108, 135,
 186, 366, (నా. వ.) 292, (భట్టుమూర్తి)
 109, 367

రామరాజు, బి. 444, 447, 457, 468
 రామలింగాశెట్టి, కట్టనుంచి 386, 387
 రామానుజకవి 467
 రామానుజరావు, దేవులపల్లి 364
 రామిశెట్టి, గుమ్మాది 388
 రుద్రకవి, కందుకూరి 466
 రుద్రటుండు 21, 26, 44
 రుద్రభట్టు (ర. క.) 35
 రూపకోస్వామి 219
 రూపవీరము 89 — 91
 రౌద్రరసము 88, 208, 292, 408

ల

లక్ష్మణకవి, ఏనుగు 78
 లక్ష్మీకాంతకవి, బలిశేవల్లి 82
 లక్ష్మీకాంతము, పింగళి: వేంకటేశ్వర రావు,
 కాటూరి (సా. నం.) 386
 లక్ష్మీనరసింహము, చిలకమర్తి 386
 లక్ష్మీనరసింహరావు, పానుగంటి 386, 375
 లక్ష్మీనారాయణరావు, భూపతి 188
 లక్ష్మీరంజనము, ఖండవల్లి 466

వ

వంశకీర్తన కావ్యములు 241, 276
 వత్సల రసము 21

వాగ్గతుండు 89
 వస్తుకావ్యములు 240
 వస్తుధ్వని 238
 వస్తువు 107, 108
 వామనుడు 89
 వాసనలు 18, 19
 విద్యానాథుడు (ప్ర. రు. య. భూ.) 16, 20,
 39, 45, 46, 48, 50, 62, 68, 64,
 65, 108, 110, 111, 194
 విద్యాభూషణుడు (సా. కా.) 18, 28
 విద్యారణ్యులు (వే. వం.) 8, 32, 478
 విద్యాపీఠము 78, 79, 224, 327, 365
 విభావములు 18 - 16, 22 (పీ. ర.) 47-48
 విలాసకావ్యములు 241
 విశ్వనాథుడు (సా. ద.) 2, 16, 19, 34, 40,
 50, 110
 విష్ణుధర్మోత్తరఖండము 72
 వీరరసభేదములు 65, 66, 101
 వీరరసస్వరూపము 51 - 55
 వీరరసాభాసము 128 - 129, 158, 442
 వీరేశలింగము చంతులు, కందుకూరి 325,
 371, 372, 378
 వుడ్ వర్క్, ఆర్. యస్. 2
 వేంకటనాథకవి 266
 వేంకటరాయశాస్త్రి, వేదము 76, 413
 వేంకటరావు, నిడుదవోలు 298
 వీమన 87
 వ్యధిచారిభావములు 19 - 22 (వీర.) 50-51
 వ్యాసుడు (భ. గీ.) 7, 32, 69, 106.
 (మ. భా.) 67, 188, 144, 145, 220
 శ
 శత్రుమిత్రరసములు (వీర) 57
 శాంకరగీతాభాష్యము 67
 శాంతరసము 57, 192, 287, 264, 287
 శారదాతనయుడు (భా. ప్ర.) 18, 21, 26,
 35, 46, 47, 50, 52, 54, 56, 128
 శివరామశాస్త్రి, వేలూరి 270
 శివశంకరస్వామి, తల్లవడ్లుల 428, 434
 శృంగారరసము 62, 234, 235, 272, 284,
 318, 322, 365

శేషరాసు, తిరునగరి 471
 శేషయ్య, విదురువేంకట (కా. క. త. ప్ర.) 5,
 16, 17, 27, 28, 29, 30, 33, 40,
 48, 52, 68, 108, 116, 118, 128,
 217
 శేషశాస్త్రి, గడియారం వేంకట (శి. భా.)
 68, 75, 76, 336, 337, 354
 శ్రద్ధాపీఠము 96
 శ్రీ నాథుడు (హ. వి.) 88, 260, 261, 264;
 (కా. ఖం.) 135, 240, 255, 368, (చ.
 పీ. చ. 298 - 303; 448 (చా) 369
 శ్రీ. శ్రీ. 376, 396, 400 - 403, 419
 స
 సంచారి భావములు 20 - 22
 సంవద్వీరము 88, 89
 సచ్చిదానందశాస్త్రి, శ్రీరాముల 86
 సత్యనారాయణ, విశ్వనాథ 135, 155, 156,
 189, 375, 377, 381, 394, 440
 సత్యనారాయణరాజు, పండిత పెనుమెచ్చ 80
 సత్యనారాయణరాజు, సుంకర 441, 460,
 468
 సత్యనారాయణరావు, యండమూరి 387
 సత్యనారాయణశాస్త్రి, మధునాపంతుల (ఆ. పు.)
 81, 373, 439
 సత్యపీఠము 77, 242, 309, 442
 సాత్త్విక భావములు 22, 23
 సాహసగాథలు 304
 సాహిత్యము 88
 సింగన, మడికి 286
 సింగభూపాలుడు (ర. సు.) 20
 సింగయ, ఏర్పూరి 220
 సినిరియో 440, 441
 సీతారామభట్టాచార్యులు, కురుగంటి 220,
 371, 378, 440
 సీతారామమూర్తి చౌదరి, తుమ్మల 394, 488
 సీతారామయ్య, పట్నాథి 488
 సుబ్బారావు, రాయప్రోలు 392
 సుబ్రహ్మణ్యం, జి. వి. 428, 482
 సుబ్రహ్మణ్యదాసు, వరిమి 472
 సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రి, జంధ్యాల 489

సూరన, పింగళి (క. పూ.) 91, 92, 186,
289, 290, 291

సూర్యనారాయణశాస్త్రి, మల్లాది 77

సూర్యనారాయణశాస్త్రి, వెంపరాల (శం. వి)
79, 364

సూర్యనారాయణశాస్త్రి, సన్నిధానము 20, 21
57, 99, 114, 336

సోమనాథుడు, పాల్కురికి 184, 247, 258,
254

సోమశేఖరశర్మ, మల్లంపల్లి 331

స్థాయిభావములు 18 - 19

స్వాతంత్ర్యవీరము 101, 102, 339, 349,
357, 360, 377, 438, 461, 468

హా

హస్తరసము 88, 322

హేమచంద్రుడు (కా. కా.) 9, 13, 19,
108, 110

★